Doromb

Közköltészeti tanulmányok 10.

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok
10.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2022

Készült a
Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Lendület Kutatócsoport keretében
a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében

A borítón:
Jénai diákszoba (Daniel Kriebel festménye, 1799)
Sikos István *Album amicorum*a (1798–1826)
Budapest, Evangélikus Országos Levéltár V.183

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, a BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja és hálózati kiadója • www.reciti.hu
Korrektor: Szatmári Áron
Borítóterv, tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

Dorombon. Előszó és visszatekintés *(Csörsz Rumen István)* 9

Nemzetközi populáris kultúra 15

David Atkinson
„Régi balladák" Angliában 1730 és 1780 között *(Vaderna Gábor fordítása)* 17

Evelyn Birge Vitz
Elszakadás és veszteség
Az érzelmek kötődéselméleti megközelítése három tradicionális francia *chanson*ban *(Sziklay Cs. Mónika fordítása)* 41

Kalavszky Zsófia
„Csak a csontvázát dobta oda"
XIX. századi orosz műkedvelők verses nekrológjai Puskinról 57

Ruttkay Veronika
A madárdalt „lehangjegyezni"
Kriza János Burns-fordításai 81

Voigt Vilmos
Szimbolikus ábrázolások egyes hangszereken
Szemiotikai megjegyzések 137

Mikos Éva
Krokodil a csatornában
Egy újságmonda filológiája 153

Magyarországi populáris kultúra 177

Küllős Imola
„Túlélő" archaikus (jel)képek, motívumok, formulák
a XVIII. századi ünnepi köszöntőkben 179

Voigt Vilmos
A Zakariás-varázsszövegek keresztbe írt betűsorai 227

Knapp Éva
Egy újabb ismeretlen nagyszombati nyomtatvány
Faludi Ferenc versével (1767) 233

Dóbék Ágnes
Barokk költői gyakorlattól az árkádikus költészetig
Olasz nyelvű alkalmi művek a XVIII. századi Magyarországon 247

Gömöri György
Magyar nyelvű bejegyzések Sikos István albumában 267

Csörsz Rumen István
Pálóczi Horváth Ádám Napóleon-ciklusa
és a közköltészeti hagyomány II.
Politikai dalok és indulók 281

Knapp Éva
Triumviri
Egy ismeretlen Berei Farkas András-kiadvány 313

Havay Viktória
Gaal György mesemondó közvitézei 321

Gulyás Judit
Musäus és Grimm között
Gaal György mesegyűjteményének XIX. századi (de)kanonizációja 333

Nemesné Matus Zsanett
Nemes Győr Városában lakozó édes, mézes, mákos,
cukros koma asszonyaink
Egy reformkori csúfoló társadalomtörténeti vetületei 361

Tari Lujza
Dessewffy Virginia Erdélyi Jánostól visszakért gyűjteménye
és két folytatása 409

Seres István
Miként lett futóbetyár Fábián Pista? 509

Szilágyi Márton
A ballada újrateremtése – redukció révén
Arany János: *Népdal*a 527

Perger Gyula
„Kéménykotró lant"
A dunántúli kéményseprőlegények
újévi üdvözlő versei a XIX. században 537

Tüskés Gábor
Források a hasznosi Mária-látomások történetéhez 571

Buda Attila
„Hortobágyon kivirult az ibolya"
Deportálás, büntetőtábor és közköltészet, 1950–1953 605

Szemle 631

Pikli Natália: Shakespeare's Hobby-Horse and Early Modern
Popular Culture *(Matuska Ágnes)* 633
Cheap Print and the People. European Perspectives on Popular Literature
(Domokos Mariann) 639

Summaries 649

Dorombon

Előszó és visszatekintés

(Kétszázötven év)
1772. január 2-án született Jankovich Miklós (1772–1846). A neve ismerősen cseng a könyvtörténészek és a muzeológusok számára, hiszen gyűjteménye legjavát ma is több múzeumban nézegethetjük, hajdani könyveit többek között az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára őrzi. A magyar közköltészet világában azonban ő több egy egyszerű régiséggyűjtőnél: a legnagyobb ilyen kéziratsorozat gazdája, sőt tervezett kiadója volt. *Nemzeti Dalok Gyűjteménye* lett volna a címe, de csak tíz kötetnyi kéziratos másolat őrzi a nagy tervet. Mondhatni: ő ásta meg a mi Korinthoszi-csatornánkat, összekötve a hagyomány eltérő tengeröbleit. Jankovich nélkül nem ismernénk a *Mátray-kódex*et, a *Szentsei-daloskönyv*et, az *Erdélyi-énekeskönyv*et, sem a *Dávidné Soltári*t. Ponyvák tucatjait mentette meg, miközben ősnyomtatványokat is gyűjtött. A mindenre kiterjedő figyelem, a régi közkultúrában való jártasság és a honfiúi buzgalom együttesen segítették munkáját. Ő pedig a miénket a XX. század, majd a jelenkor forráskutatásaiban.

(Húsz év)
Fontos év volt a magyar közköltészet kutatásában a 2002. esztendő. Két olyan alapvető könyv jelent meg ekkor, amelyek máig meghatározzák a szakterületet. Segítik a tájékozódást ebben a színes labirintusban, a végtelen irodalmi aljnövényzetben.

Csaknem negyven évvel az első kiadás (1963) után látott napvilágot Stoll Béla (1928–2011) ezer oldalt meghaladó kézikönyve, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840).* A Balassi Kiadó később CD-n, majd frissített online változatban is közreadta, én ennek offline példányát használom ma is. A két kötetben összesen 883 + 409 = 1292 kézirat (néha egy tételszám alatt több forrás) leírását találjuk. Megtiszteltetés volt számomra, hogy 1998-tól részt vehettem a frissítésben, s azóta is szorgosan gyűjtöm az újonnan

felbukkanó kéziratok leírását. Olyan ez a könyv, mint a Larousse Enciklopédia, Hegedüs Géza szavaival: ami nincs benne „a Stoll”-ban, az nincs is. Értsd: sajnos elkerülheti a szakma figyelmét egy olyan forrás, amely (még) nem került be. Reméljük, mielőbb elkészülhet a harmadik kiadás is, immár egy következő kutatónemzedék bevonásával.

A másik kulcsfontosságú 2002-es könyv szerzője, Kerényi Ferenc (1944–2008) sajnos már éppúgy egy másik világból figyeli munkánkat, mint Stoll Béla. A XIX. századi textológia egyik legnagyobb egyénisége, a „mindentudó”, Hercule Poirot méltó tanítványa talán vizsgaremeknek szánta a *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)* című monográfiát. Mindenesetre senki se tudott ilyet írni se előtte, se utána. Ezért is fáj, hogy mennyire nem kezeljük érdeme szerint. Bolti forgalomban alig bukkant fel, a Pest Megye Monográfia Közalapítvány adta ki, s attól tartok, csak a szűkebb szakma ismeri. Holott ez a könyv mindannyiunk etalonja lehetne tömör, de színes fogalmazásáért, a tények logikus, de nem rideg összerendezéséért. Egy nagy kiterjedésű vármegye komplex művelődési modellje tárul fel benne, személyek és földrajzi helyek, intézmények és magánélet szerves összefonódásaival. Nem meglepő, hogy Kerényi a térség közköltészetére is kitér, főként az Erdélyi Jánosnak beküldött „népdalgyűjtemények” anyagát és a váci *Énekes Gyűjtemény* (1799, 1801) hatását vizsgálva, izgalmas közelítésekkel Fáy András, Mátyási József vagy Petőfi Sándor közösségi hatásaihoz. Ha úgy tetszik, rákérdez az írók regionális mozgásterére, hátországára. Minden mondata kincs, megszívlelendő, használandó.

(Tíz év)

2012-ben a saját házunk táján igyekeztünk tenni valamit a közköltészet népszerűsítéséért, építve az előzményekre, a nagy kutatónemzedékek, elsősorban Küllős Imola munkásságára. Egy közös OTKA-pályázat keretében (amely fő feladatának a *Régi magyar költők tára* XVIII. századi közköltészeti sorozata bővítését tekintette), kísérletképpen indult meg a *Doromb. Közköltészeti tanulmányok*. E szerencsés pillanatban úgy tűnt, lesz évente néhány olyan kutató, akinek segítséget jelent, ha közköltészeti vagy oda kapcsolódó kutatásairól terjedelmi korlát nélkül értekezhet, akár forrásközléssel, táblázatokkal, statisztikákkal, kottákkal. A Reciti Kiadó és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont (MTA) Irodalomtudományi Intézet, elsősorban a XVIII. századi osztály mindenben támogatta a kissé rendhagyó vállalkozást. Az akkori bizalomnak és játékos kedvünknek köszönhető, hogy a sorozat ma már a tizedik kötetnél jár, a terjedelem is jelentősen megnőtt. Ami pedig még nagyobb öröm: új és új, egyébként más kutatásban jeleskedő kollégák csatlakoznak egy-egy ideillő tanulmánnyal, bővítve és tágítva a szerzői és tartalmi kört egyaránt. Szeretettel emlékezünk azokra a szerzőtársakra, akik már nem érhették meg az évfordulót: Kálmán C. György-

re, Kobzos Kiss Tamásra és Vadai Istvánra – nélkülük nem lehet teljes a kép. Az utóbbi években azokon az írásokon kívül, amelyek kifejezetten a *Doromb* számára készültek, egyre több olyan tanulmány is megjelent nálunk, amelyeket tudós fordítóik a nemzetközi szakirodalomból válogattak, hogy ezzel is segítsék egyes témakörök vagy kutatási ágak hazai jelenlétét, adaptációját, terminológiai tisztázását. Ebben főként az International Ballad Conference (Kommission für Volksdichtung) kiadványai voltak ihletőink, s az együttműködés a jövőben is folytatódik.

(Egy év)

A *Doromb* tizedik kötete némileg magyarázatot ad arra, miért emlegettem a fenti évfordulókat. A közköltészet tárgya foltszerű jelenségeket takar, a módszertan is rugalmas, néha nemes értelemben amorf. Sok helyről érkező adatok keverednek a kaleidoszkópban, amely elénk tárná egy-egy populáris alkotás kialakulását, szerzői vagy befogadói kontextusát. Egy apró mozdulat, s a kaleidoszkóp máris más képet mutat. Ez a játékosság, a tények és a gyanú sajátos párbeszéde a mostani kötetre is jellemző, s nemcsak az egyes írásokon belül, hanem köztük is áthallást teremtve. Hisszük, hogy a régebbi populáris művészet kutatása valójában a kultúratudomány egyik önálló ágaként szolgál, módszertanát esetről esetre formálva, próbálgatva. „Borostyánkőbe én be nem fagyok" – üzeni nekünk mottóként József Attila.

A jubileumi kötet a megszokott módon, három fejezetben adja közre gazdag anyagát. A nemzetközi populáris kultúrát érintő műhelytanulmányok után a magyarországi tárgyú írások következnek, majd végül két recenzió. Mivel a fejezeteken belül nagyjából kronológiai rendben haladnak a cikkek, itt csak néhány további kapcsolatra szeretnék utalni. A többit az olvasó-felfedezőre bízom.

A régi közköltészet egyaránt vizsgálható média-, műfaj- vagy tárgytörténeti szempontok szerint. A kötetben mindháromra akad példa, természetesen átjárásokkal. Az elsőt tekintve példaértékű David Atkinson írása (Vaderna Gábor jóvoltából előbb jelenik meg magyarul, mint angolul), amely az angol ponyvairodalomban gyakori ballada-, azaz dalkiadványok történetét, kiadói politikáját elemzi a XVIII. század derekán. E versek ott sorakoztak a bontakozó angol romantika virtuális könyvespolcain is, áttételes világirodalmi hatásuk sem mellékes. A nyomtatott médium Knapp Éva két forráselemző tanulmányában is kulcsszerepet játszik. Az egyikben Faludi Ferenc közismert nagyheti fohászának eddig ismeretlen kiadásáról olvashatunk. A másik közlemény Berei Farkas András vándorló életet élő alkalmi költő egyik kis nyomtatványáról szól, amely Jászón bukkant fel a közelmúltban.

A közegváltás kérdéseit több jelentős írás érinti. A jubileumok sorában Gaal György kétszáz éve kiadott mesegyűjteménye előtt is fejet hajtunk. A *Mährchen*

der Magyaren ugyanakkor módszertani kérdéseket zúdít ránk: 1817-ben, magyar katonáktól, élőszóból gyűjtött magyar szövegből miként lett német, magas irodalmi tónusú műfordítás? Milyen mintái, milyen követői voltak? A Musäus-féle mesekiadó irányzat hogyan viszonyul a Grimm fivérek híres munkájához? Kötetünkben Gulyás Judit és Havay Viktória egy-egy alapos tanulmánnyal bővítik tudásunkat a Gaal-filológiáról.

Élőszó, énekelt népdal és műköltészet, sőt hazafias lírai „program" összefüggéseit tárja fel Ruttkay Veronika nagy ívű elemzése. A szerző a skót és angol inspirációk után a XIX. századi magyar, főként erdélyi irodalomra tekint, tehát mediális és jelentős földrajzi–politikai–kulturális közegváltásról kapunk információkat például Kriza János Burns-fordítása kapcsán. Ugyancsak társadalmi és műveltségi rétegek választották el Dessewffy Virginia grófnőt érdeklődése tárgyától, a birtokán hallható népdaloktól. Gyűjtőmunkáját az 1840-es évek tág népdalfogalmának megfelelően mégis siker koronázta, a kéziratai eljutottak Erdélyi János kezeihez, bár sajnos a kottamellékletek mára elkallódtak. A korszak zeneéletének kiváló kutatója, Tari Lujza azzal ajándékozza meg a jubileumi *Doromb* olvasóit, hogy a Dessewffy-gyűjtés teljes szöveganyagát is közreadja, élő népzenei példákkal.

Tartalmi szempontok szerint további párhuzamokat sugall néhány írás. Evelyn Birge Vitz a kora újkori francia balladák pszichológiai hátterét vizsgálja, főként az elszakadáshoz, a gyászhoz való viszony, az érzelmek kimutathatóságának mérlegén, Sziklay Cs. Mónika értő fordításában. A magyar és kelet-európai balladák műköltészeti továbbélését Szilágyi Márton ezúttal Arany János *Népdal*a *(Duna vizén lefelé úsz a ladik)* kapcsán elemzi. A pszichológiai háttér kutatása a XX. századot érintő tanulmányokban is elsődleges. Tüskés Gábor a magyar vallási néprajz egyik emblematikus alakjához, a hasznosi Csépe Klárához fordul, s teljes terjedelmében közreadja 1978-ban készített interjúit. A beszélgetések során feltárul az idős asszony Mária-látomásainak lelki és egyúttal vallástörténeti háttere is, hiszen az elhangzó motívumok egy része közvetlen kapcsolatban áll a Szentírással és a kegyességi irodalommal. Közösségi szerepvállalása, rendőrségi zaklatásai szintén fontos korjelzők. Hasonlóképp elszomorító történelmi környezetbe ágyazódik Buda Attila tanulmánya a Hortobágyra deportált emberek saját közköltészetéről, vigasztalást és szórakozást jelentő vershagyományáról. Az írás első fele jogtörténeti pontossággal vázolja fel a kitelepítések formális hivatkozásait, később pedig a feldúlt magánszféra, a közösségi „versmagány" világában mélyedhetünk el.

Az alkalmiságot mint szövegalkotási tényezőt első hely illeti meg a régi közkultúrában, az élet átmeneti rítusain (születés, esküvő, halál) és az egyházi ünnepeken túl a profán mozzanatokig (farsang, munkahely). A téli ünnepkör gazdag nemzetközi motívumtárából Küllős Imola azokat a biblikus és óke-

resztény elemeket vizsgálja, amelyek nyomot hagytak a XVIII. századi magyar diák köszöntőverseken, s a korabeli közönség számára megteremtették, felidézték a karácsony vagy a húsvét üzenetét. A néha igencsak világias pillanatokban, magánházaknál, téli asztaltársaság jelenlétében elmondott rigmusok az ünnep komolyságának hordozói lehettek. Perger Gyula írása ugyancsak az újesztendei köszöntők világából válogat, de nyomtatásban (önálló lapon vagy a sajtóban) megjelent klapanciákat, melyekkel a kéményseprők kívántak boldogságot a városok lakóinak, megrendelőiknek a XIX. században. A versikék tónusa és minősége eltér a veretes XVIII. századi köszöntőkétől, de éppúgy ráirányítják a figyelmet az ünnepekre mint társadalmi kommunikációs csatornára. Szakrális tárgyakról, az ún. *Zakariás-áldás* gyógyhatásúnak tartott keresztjeiről szól Voigt Vilmos közleménye, egy korábbi tanulmányának kiegészítéseképp.

A halál mint kulturális gesztus a XIX. századi orosz közköltészetet is áthatja, például a párbajban meghalt Puskin mint „mártír" kapcsán nyomban tollat ragadtak a versfaragók. Kalavszky Zsófia ismét a kontextus legmélyére tekint, politikai-esztétikai összefüggéseket tár fel, s magyarul első ízben olvasható szemelvényeket közöl a Puskin-nekrológokból.

Egyedi, de mégis toposzokon alapuló vershagyományt elemez Dóbék Ágnes, aki a XVIII. századi magyar egyházi és világi elit körében divatos, olasz nyelvű alkalmi költeményekből ad ízelítőt. Ritka találkozások és egyre bővebb szellemi tájékozódás képsorait kapjuk Gömöri Györgytől, aki egy XIX. század eleji evangélikus értelmiségi, Sikos István *album amicorum*át vizsgálja. Megint másfajta alkalmak, a Napóleon-kor nagy csatái hívták életre Pálóczi Horváth Ádám soha ki nem adott, de összefüggő dalciklusát, amelynek darabjai viszonylag széles körben variálódtak a XIX. század első felében. Saját tanulmányomban (melynek I. része a *Doromb* 9. kötetében jelent meg) e politikai helyzetdalok és indulók repertóriumát közlöm.

Tárgy- és motívumtörténet határvidékén jár Voigt Vilmos áttekintő esszéje, amellyel sorozatunk névadó hangszerének testvéreit, a jelhordozó hangszereket vizsgálja. Főként azokat, amelyek megformálásukkal állat- vagy emberalakokat idéznek, de tágabban (ahogy a doromb is) allegorikus jelentésük is lehet, amely sokszoros szűrőn át végül eljut a klasszikus zenébe és a modern popularitásba is. Gondoljunk csak a rézfúvósok vagy a nádas hangszerek által előhívott harcias hangulatra vagy a magyar töröksíp kultuszára, amelyet a Schunda-tárogató örökített tovább. Vagyis jel*kép* és jel*hang* összefonódhat. S ha már az állatok tudatos és tudattalan allegorézisénél tartunk: állandó szerzőnk, Mikos Éva is folytatja a modern mondákról szóló cikksorozatát. Ezúttal a városok mélyén megbújó krokodilok, a csatornák rémei játsszák a főszerepet, ám nemcsak az *Alligátor* című filmben, hanem napjaink bulvárhíreiben is.

Több tanulmány vállalkozik arra, hogy konkrét történelmi adatokkal ütköztesse a közköltészet egyes alkotásait. Nemesné Matus Zsanett ismét Győr múltjába kalauzol egy lánycsúfoló verssorozat apropóján. Levéltári és családtörténeti kutatásai során a reformkori győri lányok szatirikus névsorához egészen konkrét személyeket és életutakat tudott hozzárendelni. Éppígy kilép immár a betyárromantika ködéből a nagyszalontai Fábián Pista, akinek sorsát Seres István rekonstruálta levéltári forrásokból. A „futóbetyár" figurája Arany János miatt sem közömbös.

A két, igen alapos recenzió egyrészt állandó szerzőnk, Pikli Natália angol monográfiájának ismertetését adja; a kötet a *hobby-horse,* vagyis a falovacska kapcsán az egész kora újkori angol popularitásra tekint sajátos nézőpontból. Másrészt Domokos Mariann jóvoltából a Steve Roud főszerkesztésében megjelent nemzetközi ponyvatörténeti kézikönyv *(Cheap Print and the People)* tartalmát és fő módszertani kérdéseit is megismerhetjük.

A szerkesztő ez úton is köszönetet mond a szerzők töretlen bizalmáért, kifogyhatatlan ötleteiért, türelméért, akárcsak a Reciti Kiadó állandó segítségéért. A kötet megjelenését – az előző öthöz hasonlóan – a most lezárult *Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon 1770–1820* Lendület kutatócsoport támogatta. Hisszük, hogy munkánkkal a dunántúli régió irodalom- és művelődéstörténetéhez is sikerült új adatokat és szempontokat közölnünk Győrtől Pécsig, Petrikeresztúrtól Kőszegig, a templomoktól a kaszárnyákon át a báltermekig. A zökkenőmentes folytatást ugyancsak pályázati támogatással szeretnénk biztosítani, s reményeink szerint 2023-ban a kettős irodalmi emlékév (Csokonai és Petőfi) tiszteletére új kötettel jelentkezünk majd.

Köszönetet mondunk a Magyar Nemzeti Múzeum Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Adattár szíves segítségéért, mellyel hozzájárultak néhány ritka műtárgyuk fényképének újraközléséhez. A borítón látható vízfestmény az Evangélikus Országos Levéltárban található Sikos István peregrinációs albumában (lásd Gömöri György cikkét), köszönet a közlési engedélyért. A korrektori munkáért Szatmári Áronnak, a tördelésért, a képszerkesztésért és a borítótervezésért Szilágyi N. Zsuzsának, az angol rezümék gondozásáért és részben fordításáért pedig Szabó Dávidnak tartozunk nagy hálával.

Lectori salutem!

Csörsz Rumen István

Nemzetközi populáris kultúra

DAVID ATKINSON

„Régi balladák" Angliában 1730 és 1780 között

1.

Ha a balladák – azaz az elbeszélő dalok – repertoárjáról beszélünk a XVIII. századi Angliában, nem teljesen egyértelmű, hogy hol is keressük azt. Paula McDowell panaszolja, hogy a balladával foglalkozó tudomány már az *A Collection of Old Ballads [Régi balladák gyűjteménye]* (1723–1725) és Thomas Percy *Reliques of Ancient English Poetry [A régi angol költészet emlékei]* (1765) című gyűjteménye óta antikvárius fordulatot vett, és egy bizonyos típusú balladára összpontosított. Tette ezt olyan (és különösképpen a politikai és lázító) balladák kárára, amelyek a hosszú XVIII. században még forgalomban voltak.[1] Francis James Child

* A tanulmány jelen kiadványban jelenik meg először. Szeretnénk köszönetet mondani a szerzőnek, hogy átengedte az első közlés jogát. Az írás fordítója, mint legutóbb – vö. David Hopkin, „Balladák és egylapos ponyvák Franciaországban: Számvetés egy hiányról", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8,* szerk. Csörsz Rumen István, 119–146 (Budapest: Reciti, 2019) –, ezúttal is megküzdött a terminológia magyarításával. Korábbi fordításunkat azért érdemes itt említeni, mert némely tekintetben módosítottunk annak szóhasználatán. A következő szavakat-kifejezéseket használtuk: *broadside* – egylapos nyomtatvány; *chapbook* – kisnyomtatvány; *cheap print* – olcsó nyomtatvány; *old ballad* – régi ballada; *popular print* – népszerű nyomtatvány (ezt korábban népi grafikának neveztük, mivel fa- vagy rézmetszetet is tartalmazott, ám itt inkább az angol kifejezéshez közelebbi megoldást választottuk); *street literature* – utcai irodalom (ez a városi népszerű irodalom terminusa). A *popular* jelzőre továbbra is a *népszerű* kifejezést használtuk a *népi*vel szemben (bár a *populáris kultúra* terminus már meghonosodni látszik, itt más kifejezések jelzője is volt a *popular*, így nem nyertünk volna sokat az angolosabb kifejezéssel). A *ponyva* kifejezést ezúttal kerültük: a magyar szakirodalomban honos kifejezés egy konkrét kulturális gyakorlatot idéz fel (a ponyván való árulást), ám Atkinson jelen és Hopkin idézett írásából is kiderül, hogy másutt ez más tevékenységekhez is kötődik. A balladák címét első előfordulásukkor magyarul is megadjuk, a versekhez prózafordítás készült. A fordító köszönetet mond Pikli Natália önzetlen segítségéért. – *A ford.*

1 Paula McDowell, "'The Manufacture and Lingua-facture of Ballad-Making': Broadside Ballads in Long Eighteenth-Century Ballad Discourse", *The Eighteenth Century: Theory and Interpretation* 47 (2006): 151–178; Paula McDowell, *The Invention of the Oral: Print*

monumentális gyűjteménye, az *English and Scottish Popular Ballads [Angol és skót népszerű balladák]* (1882–1898), amely azóta is az angol nyelvű balladairodalom standard kiadása, ezt a perspektívát betonozta be. Child nagyjából a balladák két osztályát részesítette előnyben: 1) azokat, amelyeket látszólag szájhagyományból gyűjtöttek Skóciában a nagyjából 1769 és 1828 közötti időszakban,[2] átveszi Anna Gordon (azaz Mrs. Brown of Falkland) balladáit, amelyeket a balladaköltészet csúcsának tekintett; illetve 2) balladákat korai kéziratokból és XVI–XVII. századi, többnyire angol nyelvű nyomtatott forrásokból, melyeknek legalább megadta további azonos című XVIII. századi kiadásait.[3]

A Child utáni népdalgyűjtő-mozgalom, az első világháborút megelőző években jelentősen kibővítette az elbeszélő dalok repertoárját, de ezeket nem lehet egyszerűen visszavetíteni az időben, mert az akkoriban előkerülő szövegek nagy része a XIX. századból származik. Mindazonáltal a Child által kanonizált kora újkori balladák közül néhány – olyan címek, mint a *The Baffled Knight [A zavarodott lovag], The Bailiff's Daughter of Islington [Az islingtoni törvényszolga lánya], Barbara Allen's Cruelty [Barbara Allen kegyetlensége], Captain Ward and the Rainbow [Ward kapitány és a szivárvány], Fair Margaret's Misfortunes [A szépséges Margaret balszerencséje], Lord Thomas and Fair Eleanor [Thomas úr és a szépséges Eleanor], The Knight and Shepherd's Daughter [A lovag és a pásztor lánya]* – még mindig forgalomban volt Angliában és másutt. Jelenlétük nemcsak az adott repertoár hegemóniájának erősítését szolgálta, hanem a szájhagyomány olyan elméletének is súlyt adott, amely hosszú ideig uralta a balladatudományt, és mellesleg lekicsinyelte az olcsó nyomtatványok jelentőségét. Child tulajdonképpen csak egy maroknyi olyan balladát nyomtatott ki, melyeket az 1770-es évek környékén szájhagyományból gyűjtöttek Angliában, de ezek ritkasága csak annak az általános benyomásnak erősítését szolgálta, hogy a XVIII. századi Anglia olyan parlagföld, ahol a ballada sem nő.[4] Nem ez a helye annak, hogy tovább elemezzük Child szelekciós elveit, amelyeknek meglehetősen sajátos mivoltát már régóta felismerték.[5] Nem szabad ugyanakkor alábecsülni az olcsó

Commerce and Fugitive Voices in Eighteenth-Century Britain (Chicago and London: University of Chicago Press, 2017), 229–250.

2 Előbbi David Herd *Ancient and Modern Scots Songs, Heroic Ballads &c. [Régi és új skót dalok, hősi balladák stb.]* című művének dátuma, utóbbi Peter Buchan *Ancient Ballads and Songs of the North of Scotland [Régi balladák és Észak-Skócia dalai]* című művéé.

3 Francis James Child, ed., *The English and Scottish Popular Ballads,* 5 vols (Boston: Houghton, Mifflin, 1882–1898).

4 Flemming G. Andersen, "Oral Tradition in England in the Eighteenth Century: 'Lord Lovel' (Child No. 75 A)", in *The Ballad as Narrative: Studies in the Ballad Traditions of England, Scotland, Germany and Denmark,* ed. Flemming G. Andersen, Otto Holzapfel, and Thomas Pettitt, 59–70 (Odense: Odense University Press, 1982).

5 Thelma G. James, "The English and Scottish Popular Ballads of Francis J. Child", *Journal*

nyomtatványokkal mint forrásanyaggal szembeni adósságainkat sem. Hiszen Child roppant tudása ahhoz vezetett, hogy a 305 balladából álló kánonja sokáig uralta és talán még mindig uralja a balladatudományt.

Ez a rövid tanulmány tehát előzetes kísérlet arra, hogy bemutassuk az 1730 és 1780 közötti Anglia balladavilágát, főként a népszerű nyomtatványok egy sajátos műfaját, az ún. „*old ballad*ot [régi balladát]". Ennek a repertóriumnak a kiindulópontjául a londoni Bow Churchyardban és Aldermary Churchyardban található William and Cluer Dicey, később Cluer Dicey and Richard Marshall cég 1754-ben és 1764-ben kiadott katalógusai szolgálnak, amelyek a „régi ballada" kategóriáját is magukban foglalják.[6] Ezeket egy csoportba osztották, megkülönböztetve a cég által kiadott egyéb ponyváktól, mint például a *history* (ez az általános kifejezés a kisnyomtatványra, többnyire prózában készült és számos témában, mint például történelmi, legendás, vallási, humoros, de lehettek jóslatok, gyakorlati tanácsok is), a *patter* (olcsó kisnyomtatvány prózában vagy versben, amelyet „isteni", „tragikus" vagy „vidám" kategóriákba sorolhatunk), a *collection* (nyolclapos énekeskönyv, amely többnyire lírai dalokat tartalmaz), a *slip song* (rövidebb, többnyire lírai dal, keskeny papírra nyomtatva, gyakran egy nagyobb egylapos ponyva két vagy több csíkra vágásával jön létre), térképek és a manapság *popular print*nek [népszerű nyomtatványnak] nevezett kiadvány (olcsó egylapos illusztrációk, fa- vagy rézmetszéssel nyomtatva). A „régi ballada" nagyalakú egylapos nyomtatvány, fél lapra nyomtatva,[7] az előző századból ismert formátum, és többnyire kb. nyolcvantól kétszáz sorig terjedő elbeszélő balladákból állt. A kiadványok egy része is az előző századból származott, de némelyikük újabb és nyilvánvalóan XVIII. századi volt.

Bizonyos fokú tartalmi átfedés tapasztalható más formátumokkal, különösen a *slip song*okkal, melyek a század második felében új lendületet adtak a da-

---

of American Folklore 46 (1933): 51–68; Mary Ellen Brown, *Child's Unfinished Masterpiece: The English and Scottish Popular Ballads* (Urbana, Chicago, and Springfield: University of Illinois Press, 2011).

6 *A Catalogue of Maps, Prints, Copy-Books, Drawing-Books, &c., Histories, Old Ballads, Broadsheet and Other Patters, Garlands, &c.,* printed and sold by William and Cluer Dicey, at their Warehouse, opposite the South Door of Bow Church in Bow Church-yard, London (printed in the year 1754) [ESTC T188172]; *A Catalogue of Maps, Prints, Copy-Books, Drawing-Books, Histories, Old Ballads, Patters, Collections, &c.,* printed and sold by Cluer Dicey and Richard Marshall, at the Printing Office, in Aldermary Church-yard, London (printed in the year 1764) [ESTC T162594]. (Az ESTC az 1473 és 1800 között megjelent angol nyelvű nyomtatványok bibliográfiája. – *A ford.*)

7 A *half-sheet format* itt azt jelenti, hogy a nyomdász a lap két hasábjára ugyanazt a nyomatot nyomtatta, majd kettévágta a lapot, s külön helyekre kötötte be. Előnye ennek a formátumnak az olcsó nyomtatása volt. – *A ford.*

lok kiadásának.[8] Mindazonáltal a féllapos nyomtatás mindvégig megmaradt, és a századfordulón is alkalmazták olyan nyomdászok, mint John Pitts. A felsorolt „régi balladák" azok, amelyeket intuitíve sem politikainak, sem szatirikusnak nem tartanánk (bár némelyikük történelmi eseményeket mesél el), és nem is olyan szentimentális és pásztorköltemény típusú lírai dalok, mint amilyenek Allan Ramsay *Tea-Table Miscellany*jában [*Tea-asztal gyűjteménye*ben] jellemzőek.[9] A „régi balladák" kifejezésnek tehát számos vonatkozása van: kor és hagyomány mind a formátum, mind a tartalom tekintetében; a túlnyomórészt elbeszélő tartalmak ismerős fajtája, szemben a lírával; és ami talán a legfontosabb az egészben, a nagy féllapos formátum.

Bár a Dicey/Marshall cég az 1720-as években indult Northamptonban, virágkora körülbelül 1730 és 1780 közé esett, ebben az időszakban ők uralták a londoni balladák és kisnyomtatványok piacát.[10] Ellentétben azzal, amit egyes kutatók gondolnak,[11] soha nem birtokolták a balladanyomtatás monopóliumát. Valójában a Dicey-katalógusokból azonosított „régi balladák" alaprepertoárja éppen azért egészíthető ki, mert olyan sok azonos című kiadványt adtak ki más könyvkereskedők – nemcsak Londonban, hanem vidéki városokban és Skóciában is, különösen a század közepétől. Sajnos többnyire nem készítettek kiterjedt katalógusokat, így a fennmaradt példányok alapján lehetséges rekonstruálni a kiadásokat, és az is világos, hogy az olcsó nyomtatványok túlélési aránya rendszerint igen alacsony volt.[12]

A Dicey/Marshall-féle „régi balladák" többsége azonosítható, bár alkalmanként szükség lehet egyező című korábbi kiadásra támaszkodni. Számos további ballada is felvehető a listára, amelyek nem szerepelnek a katalógusokban, de azonosíthatók a Bow Churchyard- vagy az Aldermary Churchyard-bélyegekről.[13]

8 Az 1754-es katalógus közel 2000 slip songot említ, így szinte minden nap többet is kiadnak, ami lehetetlenné teszi a teljes katalógus elkészítését; az 1764-ből ismert számuk megközelíti a 3000-et.

9 Skót dalok számos kiadást megért népszerű gyűjteménye. Első kiadása: Allan Ramsay, *The tea-Table miscellany* (Edinburgh: printed by Mr. Thomas Ruddiman, for Allan Ramsay, at the Mercury, opposite to the Cross-Well, 1724). – *A ford.*

10 David Stoker, "Another Look at the Dicey-Marshall Publications: 1736–1806", *The Library* 7th ser., 15 (2014): 111–157; David Stoker, "Street Literature in England at the End of the Long Eighteenth Century", in *Street Literature of the Long Nineteenth Century,* ed. David Atkinson and Steve Roud, 60–97 (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2017); Timothy Clayton, "Dicey family (per. c.1710–c.1800)", in *Oxford Dictionary of National Biography* (2011), https://doi.org/10.1093/ref:odnb/65524.

11 Különösen William St Clair, *The Reading Nation in the Romantic Period* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 341.

12 David Atkinson, "Survivals in Cheap Print, 1750–1800: Some Preliminary Estimates", *The Library*, megjelenés alatt.

13 Az *imprint* a nyomdász, a kiadó tipikus bélyege, melyet a címlapon helyeztek, s melynek alapján a kiadó azonosítható. – *A ford.*

A Dicey/Marshall-balladák azonosításának ez az eljárása megkönnyíti a többi nyomdász és könyvkereskedő azonosítását, akik ugyanezen időkeretek, körülbelül 1730 és 1780 között adtak ki azonos és hasonló című kiadványokat. Sokukat jól ismerik a kutatók, de vannak olyanok is, akik balladanyomdászként kisebb jelentőségűnek tűnnek, s néha csak kevés fennmaradt kiadványhoz köthetők. Az utóbbiak közül néhány igen jelentős könyvkereskedő volt, aki nyilvánvalóan csak egy maroknyi balladát adott ki.

Ily módon össze lehet állítani a praktikusan „régi balladáknak" nevezhető alaprepertoárt, amely mintegy ötszáz tételt tesz ki. Ez semmiképpen sem szigorúan vett tudományos eljárás – a datálás nagyon nehéz (csak ritkán nyomtatnak dátumot balladalapokra), és szinte minden általánosítás alól vannak kivételek. Az egyik fontos kivétel, hogy a század közepére a könyvkereskedők egy része ugyanazokat és hasonló elbeszélőballada-kiadványokat nyomtatott nemcsak fél lapra nyomott egylapnyi formátumban, hanem nyolcoldalas kisnyomtatványként is. Ritkábban ugyanazok vagy hasonló darabok megtalálhatóak *slip song* alakban is. Számos ballada forgalomban volt 1730 előtt, a XVII. században vagy a XVIII. század első évtizedeiben. A kiadványok közül többet Charles Brown és Thomas Norris 1712-ben bejegyeztek a *Stationers' Register*be,[14] amit az 1710-es szerzői jogi törvény bevezetését követően a tulajdonjogok érvényesítésének kísérleteként értelmezhetünk.[15] Néhányat magában foglalt az *A Collection of Old Ballads* (1723–1725), s ennek célja bár nem egészen világos, mindenesetre már ekkor a régiességre játszanak rá. Mindazonáltal korszakunk elején a balladák jelentős forrásanyagát találjuk meg, és ezt bizonyos mértékig a Dicey cég valószínűleg már a korábbi éveiben is kihasználta, amikor ugyanazon balladák egy részét adták ki egylapos ponyvaként prózai szövegekkel kiegészítve, melyeket az *A Collection of Old Ballads* rövid összefoglalóiból vettek.[16]

Miután a nyomdai törvény 1695-ben hatályon kívül került, a balladanyomtatás már nem korlátozódott Londonra, máshol azonban meglehetősen lassan indult be. A kivétel Newcastle upon Tyne volt, ahol (II.) John White (†1769), aki újságot is adott ki, balladákat nyomtatott, valószínűleg a század első évtizedeiből. White számos utcai irodalmi terméke címében megegyezik a Dicey cég által kiadottakkal, és John Ashton a XIX. században arra következtetett, hogy a newcastle-i kisnyom-

14 A *Stationer's Register* a Stationer's Company iktatófüzete volt, melyben üzleti tevékenységüket követték a 16. századtól kezdődően. Könyvtörténészek alapvető könyvészeti forrása. 1712. szeptember 20-án Charles Brown és Thomas Norris terjedelmes bejegyzést nyitottak, melyben 71 régi balladát és számos olcsó nyomtatványt soroltak fel. – *A ford.*

15 Robert S. Thomson, "The Development of the Broadside Ballad Trade and its Influence upon the Transmission of English Folksongs", PhD-thesis, manuscript (University of Cambridge, 1974), 82, 283–287.

16 A *headnote* a balladákat bevezető rövid prózai szöveg. – *A ford.*

tatványok és így feltehetően a balladák is kalózkiadások voltak.[17] Ez talán túlzott leegyszerűsítés, és valamiféle üzleti megállapodás valószínűbbnek tűnik.[18] Egyetlen olyan (ismert) egylaposponyva-bélyeg létezik, amely John White newcastle-i és William Dicey northamptoni üzletét közvetlenül összekapcsolja.[19]

Az 1730-as és 1740-es években Dicey és White voltak a legfontosabb ballada- és kisnyomtatvány-kiadók, és időbe telt, amíg a vidéki könyvkereskedelem kialakult.[20] Ugyanakkor új könyvkereskedők kezdtek bekapcsolódni a balladapiacra, és sok azonos című kiadványt nyomtattak. John Feather szerint a londoni nyomdászok egyszerűen nem tudtak lépést tartani a fővároson kívüli kereslettel.[21] John Garnet számos balladát adott ki Sheffieldben, köztük az 1745-ös *King James and the Tinker [Jakab király és a házaló]* címűt és az 1749-es *The Noble Knight's Garland [A nemes lovag koszorúja]* címűt, mindkettőt nyolcoldalas kisnyomtatványként.[22] A canterburyi nyomda bélyegével készült balladákat valószínűleg James Abree nyomtatta az 1740-es években.[23] London-

17 John Ashton, *Chap-Books of the Eighteenth Century* (London: Chatto and Windus, 1882), ix.

18 St Clair, *Reading Nation,* 341. White a tárgya Giles Bergel és Angela McShane jelenleg is folyó kutatásainak.

19 *The Birds Lamentation* (Northampton: printed by Wm. Dicey; and sold at Mr Burnham's snuff-shop, and by Mathias Dagnell, bookseller, in Aylesbury; Paul Stevens, in Bicester; William Ratten, bookseller, in Coventry; Caleb Ratten, bookseller, in Harborough; Thomas Williams, bookseller, in Tring; Anthony Thorpe, in St Albans; William Peachey, near St Bennet's Church, in Cambridge; Mary Timbs, in Newport-Pagnell; John Timbs, in Stony-Stratford; Jeremiah Roe, in Derby; John Hirst, printer, in Leeds; Thomas Gent, printer, in York; John White, printer, in Newcastle upon Tyne; and by Churrude Brady, in St Ives; at all which places chapmen and travellers may be furnish'd with the best sorts of old and new ballads, broadsheets, &c.) [ESTC N15639].

20 John Feather, *The Provincial Book Trade in Eighteenth-Century England* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 12–31; Maureen Bell and John Hinks, "The English Provincial Book Trade: Evidence from the British Book Trade Index", in *The Cambridge History of the Book in Britain, vol. 5: 1695–1830,* ed. Michael F. Suarez, SJ, and Michael L. Turner, 335–351 (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

21 John Feather, "The Country Trade in Books", in *Spreading the Word: The Distribution Networks of Print, 1550–1850,* ed. Robin Myers and Michael Harris, 165–183 (Winchester: St Paul's Bibliographies; New Castle, DE: Oak Knoll Press, 1998 [1990]), 166.

22 *The King and Tinker's Garland, containing Three Excellent Songs: 1. King James the First and the Fortunate Tinker; 2. The Taylor Outwitted by the Sailor; 3. The Lawyer and the Farmer's Daughter* (Sheffield: printed by John Garnet, at the Castle Green head, near the Irish Cross, Sept. 1745; where may be had great choice of old and new ballads, garlands, and histories, wholesale or [retail]) [ESTC T29425]; *The Noble Knight's Garland* (Sheffield: printed by John Garnet, at the Castle Green head, Ap. 1749) [ESTC T177013].

23 David Shaw and Sarah Gray, "James Abree (1691?–1768), Canterbury's First 'Modern' Printer", in *The Reach of Print: Making, Selling and Using Books,* ed. Peter Isaac and Barry McKay, 21–36 (Winchester: St Paul's Bibliographies; New Castle, DE: Oak Knoll Press, 1998), 24–25.

ban a Stonecutter Streeten, a Fleet Marketon volt ballada- és kisnyomtatvány-nyomda, ahol 1748-tól Robert Powell, majd 1758-tól Charles Sympson folytatott üzleti tevékenységet, és ez a Bow Churchyardtól és az Aldermary Churchyardtól távol vált jelentős központtá.[24] A Petticoat Lane-en Larkin How nyomtatott balladákat és kisnyomtatványokat az 1740-es évektől.[25] Ezek a további londoni központok megerősíthetik Feather kapacitással kapcsolatos érvelését, bár továbbra sem világos, milyen üzleti kapcsolatok állhattak fenn, ha egyáltalán léteztek ilyenek.

Az 1750-es és 1760-as években számos vidéki balladanyomdát alapítottak, mint például Samuel Harwardét Tewkesburyben, John Cheney-ét Banburyben, Samuel Gamidge-ét és John Butlerét Worcesterben, valamint William Eyresét Warringtonban. Mások, például James Hodges Londonban, akiknek a nevéhez néhány azonos kiadvány kapcsolható, csak alkalmanként merészkedtek az utcai irodalom területére. Egy bizonyos fokig a szakosodás a könyvpiacon magától értetődik, és például a Dicey/Marshall, a Stonecutter Street könyvkereskedői, Larkin How és Samuel Harward Tewkesburyből, ha nem is vállalkozásuk egészét, de bizonyosan a nagy részét az utcai irodalom kiadásának rendelték alá. Ezt a mintát követték az olyan balladanyomdászok, mint például John Pitts és James Catnach a XIX. század elején. A következő évtizedekben ugyanezek a tendenciák folytatódtak, és egyre több ismert név bukkant fel, köztük az Angus család (Newcastle), John Ferraby (Hull), John Fowler (Salisbury), John Grundy (Worcester), Samuel Hazard (Bath), aki vallásos és moralizáló balladákra szakosodott, Joseph Smart (Wolverhampton), a Swindells család (Manchester), John Turner (Coventry), valamint olyan kevésbé ismert alakok, mint John Pytt (Gloucester), Mary Rose és John Drury (Lincoln). Londonban az Evans család gyakorlatilag a Dicey/Marshall cég örökébe lépett. A balladák nyolcoldalas kisnyomtatvány-formátuma Londonon kívül elterjedtebb volt, különösen Észak- és Nyugat-Angliában, valamint Skóciában, bár nem teljesen világos, miért is történt ez így. 1774-ben ért véget a nagy londoni könyvkereskedők által bevezetett, effektíve örökérvényű szerzői jog uralma, amely lehetővé tette, hogy ellenőrzés alatt tartsák a könyvkiadást, de ez a fejlemény láthatólag csekély hatással volt a ballada- és utcai irodalom piacára.[26]

A szóban forgó időszakban általánosan ez áll a „régi balladák" kiadásának hátterében, bár számos nehézség továbbra is fennáll. Például a Dicey/Marshall

24 David Atkinson, "Street Literature Printing in Stonecutter Street (1740s–1780s)", *Publishing History* 78 (2018): 9–53.

25 David Atkinson, "Ballad and Street Literature Printing in Petticoat lane, 1740s–1760s", *Traditiones* [Ljubljana] 47, Nr. 2 (2018): 107–117.

26 St Clair, *Reading Nation,* 339–356. Ő ezt az időszakot az utcai irodalom vízválasztójának tekinti, de sokan vélik úgy, hogy számvetése túlontúl egyszerű képet fest.

félbevágott egylapos ponyváinak némelyike színpadi dal, vadászdal vagy pajzán ének, többnyire csekély elbeszélő tartalommal, illetve ezek még stilisztikai okokból sem számítanak egykönnyen balladának. Az *English Short Title Catalogue*-ban (ESTC) is jelentős számban szerepelnek olyan balladák, amelyek bélyeg nélküliek, és olyanok, melyek feltételezett datálása meglehetősen önkényes, bár az nagyon valószínű, hogy néhány közülük a vizsgált időszakhoz kötődik. Emellett a Dicey/Marshall és John White is adott ki bélyeg nélküli példányokat.

2.

A XVIII. századi angol repertoárral kapcsolatban leginkább az lepi meg a balladakutatókat, hogy az mennyire távol áll a Child-féle kánontól. Míg Child Skóciával és a nyomtatott balladával kapcsolatos részrehajlása bizonyos mértékig magyarázható a balladagyűjtés és -kiadás kronológiájának következményeként, mégiscsak az esztétikum és nem a történelmi empirizmus vezérelte döntéseit. A fent leírtak szerint azonosított mintegy ötszáz „régi balladából" csak alig ötven, vagyis körülbelül tíz százalék a „Child-féle ballada", és ebből is csaknem húsz Robin Hood-ballada.

Vannak ismerős darabok. A *Lord Thomas and Fair Eleanor* címűt például Londonban nyomtatták a XVII. században, a vizsgált időszakban pedig Londonban, Newcastle-ben, Warringtonban és Worcesterben. A mindenütt felbukkanó *Barbara Allen*t Bow Churchyardban, Newcastle-ban, Fowler pedig Salisburyben nyomtatta. *The Baffled Knight, The Beautiful Shepherdess of Arcadia [A gyönyörű árkádiai pásztorlány]* (Childnál: *The Knight and Shepherd's Daugther*), *Captain Ward and the Rainbow, Chevy-Chase, Fair Margaret's Misfortunes, The Famous Flower of Serving-men [A szolgák híres virága], King Edward the Fourth and the Tanner of Tamworth [IV. Edward király és a tamworth-i tímár], Sir Andrew Barton* – ezek még olyan Child-féle balladák, melyek a XVIII. században is megjelentek nyomtatásban.

Inkább érdekes a többi ballada, amelyek ma már kevésbé tűnnek ismerősnek, de nyomtatásban gyakoriak. A *Catskin; or, The Wandering Young Gentlewoman [Macskabőr; avagy: A fiatal bolyongó úrinő]* címűt Londonban, Gloucesterben, Ludlow-ban, Tewkesburyben és Warringtonban is kinyomtatták. A *The Bristol Bridegroom; or, The Ship-Carpenter's Love to the Merchant's Daughter [A bristoli vőlegény; avagy A hajóács szerelme a kereskedő lánya iránt]* című művet Londonban, Banburyben, Tewkesburyben, Worcesterben és Wotton-under-Edgeben nyomtatták. John Gay *William and Susan* című művét (Childnál *Black-Ey'd Susan [Fertelmes Susan]*) Londonban, Sheffieldben, Warringtonban és Wrexhamben nyomtatták. *A Choice Pennyworth of Wit; or, A Clear Distinction between a*

Virtuous Wife and a Wanton Harlot [Egy fillérnyi válogatott elmésség; avagy: Egy erényes feleség és egy tudatlan szajha közti egyértelmű különbségtétel] címűt Londonban, Birminghamben, Northamptonban, Tewkesburyben, Worcesterben és Yorkban nyomtatták. A *Young Baker [A fiatal pék],* amelyet Worcesterben adtak ki, nagy valószínűséggel kiindulópontot jelent a XIX. századi *Lord Bateman*hez és annak skót megfelelőjéhez, Child *Young Beichan*jához. Ez a példatár még korántsem teljes, és a felsorolást még lehetne folytatni.

Feltételezhető, hogy a könyvkereskedők általában tudták, mit csinálnak, és hogy a nyomtatott balladáknak volt piaca, amiből pedig következtethetünk balladavásárló, balladaolvasó, balladaszavaló, balladaéneklő közönségre. Ezzel összefüggésben feltételezhető a népszerűség valamely foka, bár ez bizonyos fenntartásokkal értendő, s nem utolsósorban azért, mert nagyon kevés információnk van a példányszámokról és arról, hogy egy adott ballada meddig maradhatott elérhető, és mert a könyvkereskedők és a vándor ponyvaszerzők terjesztői hálózatairól is meglehetősen korlátozott információink vannak. A Dicey cégnek országszerte volt ügynökhálózata, legalábbis a korai években, egészen Cambridge-ig, Coventryig, Leedsig és Yorkig.[27] Később, amikor a könyvkereskedők és nyomdászok száma országszerte növekedett, az ilyen hálózatok könnyebben azonosíthatók földrajzilag.

A londoni cégek újranyomtak néhány balladát, amint azt a tipográfiai eltérések is igazolják, bár néha nehéz megmondani, hogy ezek milyen könyvészetileg különböző kiadásokat, nyomatokat, példányokat vagy szövegállapotokat képviselnek, amelyek mindegyike növelhette a forgalomban lévő kiadások számát. További bonyodalmat okoz, mint már említettük, a fennmaradt bélyeg nélküli balladák mennyisége – és természetesen a túlélési arány kérdése. Mindazonáltal az a tény, hogy egy olyan balladát, mint az *A Choice Pennyworth of Wit*, féltucat helyen és több mint fél évszázadon át nyomtattak Anglia-szerte, sokkal erősebb bizonyíték a dal korabeli értékére, mint egy ballada egyetlen gyűjtött változata a *The English and Scottish Popular Ballads*ben. Hasonlítsuk csak össze a *Fair Margaret's Misfortunes* négy különböző Dicey/Marshall-kiadását a *Fair Margaret and Sweet William* két gyűjtött változatával, amelyeket Thomas Percynek küldtek el, és amelyeket Child adott ki. Az összehasonlítás igazságtalannak tűnhet a népdalgyűjtés szempontjából, de a XVIII. századi Anglia nemcsak a tényleges gyűjtés szempontjából szegényes kissé, hanem a század végétől a „népdal" skóciai „felfedezéséről" szóló romantikus elképzelések is nagy teret nyertek.[28]

27 Thomson, "Development of the Broadside Ballad Trade", 98–99.

28 Matthew Gelbart, *The Invention of 'Folk Music' and 'Art Music': Emerging Categories from Ossian to Wagner* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

Ugyanezek a gondolatok széles körben kerültek át a romantikába, amely az első világháborúig (és azon túl is) áthatotta a népdalmozgalmat.

Mi legyen hát a balladákkal? Átfogó kategorizálásra itt aligha lehet kísérletet tenni, de érdemes néhány példát röviden ismertetni. Házi tragédiákban és gyilkosságokban bővelkednek az olyan balladák, mint a *The Berkshire Tragedy [A berkshire-i tragédia], The Bloody Gardener's Cruelty [A vérszomjas kertész kegyetlensége], The Children in the Wood [A gyerekek az erdőben], The Gloucestershire Tragedy [A gloucestershire-i tragédia], The Gosport Tragedy [A gosporti tragédia], The Liverpool Tragedy [A liverpooli tragédia], The Northamptonshire Tragedy [A northamptonshire-i tragédia], The Oxfordshire Tragedy [Az oxfordshire-i tragédia]*. Ezek egy része a Thomas Pettitt által alaposan elemzett „meggyilkolt kedves" műfajába tartozik.[29] Amennyire ismert, ezeknek a történeteknek a többsége kitalált, még akkor is, ha tartalmazhatnak olyan részleteket, amelyek mintha a való életből származnának. A spektrum humorosabb (és néha sikamlós) végén olyan balladák találhatók, mint a *Crafty Kate of Colchester [A fortélyos colchesteri Kate],* a *The Politick Maid of Suffolk [A suffolki számító szobalány],* a *The Crafty Lass's Garland [A fortélyos lány koszorúja],* a *The Merchant's Son and the Beggar Wench of Hull [A kereskedő fia és a hulli kolduslány]* és a *The Fair Maid of the West, Who Sold her Maidenhead for a High-Crown'd Hat [A nyugat szépséges szolgálója, aki eladta a lányságát egy magas kalapért]*.

A *The Four Indian Kings [A négy indiai király]* egy áltörténelmi képzeletszülemény. Gay *William and Susan* című alkotása azt a fajtát képviseli, amelyet később „nemzeti daloknak" neveztek, és talán ilyen a *The Jolly Sailor's True Description of a Man of War [A víg matróz igaz leírása egy csatahajóról]* című mű is. Néhány konkrétabb történelmi témát ballada formájában tárgyaltak, mint például Lord Lovat kivégzését a Tower Hillen (1747), a lisszaboni földrengést (1755) és Cumberland hercegének cullodeni győzelmét (1746), de ezeket utóbb valószínűleg kevésbé nyomtatták újra. A *Miss Blandy* című, azonosítatlan ballada minden bizonnyal Mary Blandyről szólt, akit 1752-ben apagyilkosságért kivégeztek. A skót történelem és legendárium epizódjaiban is szerepel néhány ballada, köztük a *Gilderoy's Last Farewell [Gilderoy utolsó búcsúja]* és a *Johnny Armstrong's Last Goodnight [Johnny Armstrong végbúcsúja]*. Inkább helyi érdekű a *The Famous Ballad of Badsworth Hunt [A badsworthi vadászat híres balladája]*, mely egy 1729-es vadászatot ünnepel, és a *Squire Vernon's Fox-*

29 Például Thomas Pettitt, "Journalism vs. Tradition in the English Ballads of the Murdered Sweetheart", in *Ballads and Broadsides in Britain, 1500–1800,* ed. Patricia Fumerton and Anita Guerrini, 75–98 (Farnham and Burlington, VT: Ashgate, 2010) 75–89; Thomas Pettitt, "The Murdered Sweetheart: Child of Print and Panic?", (2005): https://web.mit.edu/comm-forum/legacy/mit4/papers/Pettitt.pdf

Chase [A nemes Vernon rókavadászata], mely egy másikat talán az 1760-as évekből. Más balladatörténetek valóban legendák, mint például az I. Edward király feleségéről szóló fantáziadús mese, a *The Fall of Queen Eleanor [Eleanor királynő bukása]*, amelyben a királynő a Charing Crossnál a földbe süllyedt, majd Queenhithe-ben emelkedett fel. Ugyanez igaz a *Sir Lancelot du Lake and the Famous Giant Tarquin [Sir Lancelot du Lake-re és a híres óriás, Tarquin]* és a *Moore of Moore-Hall and Dragon of Wantley [A moore-halli Moore és a wantley-i sárkány]* címűekre, valamint a Robin Hood-balladákra és a *Roman Charity*re [a *Római jótékonyság*ra], Cimon és Pero klasszikus legendájára.

Néhány vallásos egylapos kiadvány nem igazán sorolható a narratív balladák közé – olyan címekkel, mint az *I Will Go Seek My Saviour and Let the World Be [Keresni indulok a megváltom, hadd menjen a világ, amerre akar], The Weeping Christian [A síró keresztény]* (állítólag Thomas Fergussontól, a 33. gyalogezred katonájától) és a *St Bernard's Vision, or, A Brief Discourse between the Soul and the Body of a Wicked Man Lately Deceased [Szent Bernát látomása; avagy: Rövid beszélgetés egy nemrég elhunyt gonosz ember lelke és teste között]*. Másrészt a *Satan's Decoy; or, The Youth's Faith in Christ [A sátán csapdája, avagy: A fiatalok Krisztusba vetett hite]* egy iskolába tartó fiatal és az ördög találkozását meséli el drámai és egyúttal jámbor modorban, illetve felidézi *The False Knight upon the Road [A hamis lovag az úton]* Child-féle balladáját.

A balladák közül többet később, ilyen vagy olyan formában, népdalként gyűjtöttek be – például *Bateman's Tragedy [Bateman tragédiája], The Blind Beggar's Daughter of Bethnal-Green [A bethnal-greeni vak koldus lánya], The Children in the Wood, The Golden Glove [Az aranykesztyű], The Forlorn Lover [A kétségbeesett szerető]* (Childnál: *A week before Easter [Húsvét előtt egy héttel]*), *The Gosport Tragedy* (Childnál: *The Cruel Ship Carpenter [A kegyetlen hajóács]*), *The Great Messenger of Mortality [A halandóság nagy hírnöke]* (Childnál: *Death and the Lady [A halál és a hölgy]*), *The Merry Hay-makers [A vidám szénaforgatók], The Miller's Advice to his Three Sons [A molnár tanácsa három fiának], The Spanish Lady's Love [A spanyol hölgy szerelme], Three Jolly Butchers [Három vidám hentes], The Nobleman's Generous Kindness [A nagylelkű nemes kedvessége]* (Childnál: *The Nobleman and the Thresherman [A nemesember és a cséplő paraszt]*), *Shepherd Adonis [Adonis pásztor]* (Childnál: *Shepherd of the Downs [A downs-beli pásztor]*), hogy csak néhányat említsünk. Bár nehéz megmondani, hogy a XVIII. században „népdalként" terjedtek-e, a balladák korabeli fogadtatására többnyire visszatekintő emlékezésekből van azért némi bizonyíték.

Csak néhány példát említve, az író Thomas Holcroft (1745–1809), egy cipész fia, amikor fiatal korában nehézségekbe ütközött, és házaló ügynöknek állt, házak és sörözők falára ragasztott balladákra bukkant, ami, ahogy mondja, „akkoriban a művelődés és gyakorta, kétségtelenül, a pallérozatlan emberek szó-

rakozása volt".[30] William Gifford (1756–1826) szatirikus író és szerkesztő, aki nehéz körülmények közé született a vidéki Devonban, az édesanyjától tanult olvasni, és így ismerkedett meg „egy vidéki város irodalmával, amely körülbelül fél évszázaddal ezelőtt még alig ért többet, mint amit a vándor balladaénekesek, vagy inkább a balladaolvasók terjesztettek", és így „sok érdekes ismeretet szereztek a macskabőrről, az aranybikáról, a vérszomjas kertészről, és sok más, ugyanolyan tanulságos és mulatságos történetről".[31] Valamivel később a radikális Samuel Bamford (1788–1872) leírta a manchesteri Swindells könyvesbolt kirakataiba kiállított dalokat, balladákat, meséket és így tovább, amelyeket ő lelkesen olvasott a bennük rejlő csodák miatt.[32] Egy olyan mintázat rajzolódik ki ebből, hogy értelmes fiatalemberek (egyszerűen kevesebbet tudunk a nőkről ebben a tekintetben), akik az alsóbb osztályba születtek, balladákban és kisnyomtatványokban gazdag korai irodalmi tapasztalatra lelnek, és így fejlődik ki saját képzelőerejük.

3.

Azon túl, hogy a fiatalok élvezik a balladák fantáziadús világát, nem volna éppen bölcs dolog annak általánosítása, hogy mit jelenthettek azok a kortársak számára. Mindenesetre érdemes néhány példát kicsit részletesebben is megvizsgálni. Vegyünk egy tipikus balladát a század közepéről, mint például a *The Northamptonshire Tragedy*, amelyet Bow Churchyardban nyomtattak, Sympsontól a Stonecutter Streeten, Harwardtól Tewkesburyben és a londoni Pittstől a XIX. század elején.[33] A történet röviden ennyi: két hatalmas birtokkal rendelkező northamptonshire-i nemesnek volt egy-egy lánya, az egyik gyönyörű, a másik kevésbé. Egy nemes lovag udvarolt az előbbinek, de az apja megtagadta az engedélyt, hogy a lány férjhez menjen, mert túl fiatal volt. A lovag ekkor teherbe ejtette a lányt, és amikor ezt megtudta, elhagyta, s helyette udvarolt kevésbé szép szomszédjának, sőt feleségül is vette. A gyönyörű lány elment a nénjéhez, ahol életet adott kisfiának, aki aztán meg is halt. Ezután szerzetesnek öltözött, hogy alamizsnát kérjen az őt elhagyó lovagtól, így lehetősége nyílt arra,

30 *Memoirs of the Late Thomas Holcroft,* Written by Himself, 3 vols (London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1816), 1:135–36.

31 William Gifford, *The Satires of Decimus Junius Juvenalis,* translated into English Verse (London: G. and W. Nicol, and R. Evans, 1802), iii.

32 *Bamford's Passages in the Life of a Radical and Early Days,* ed. Henry Dunckley, 2 vols (London: T. Fisher Unwin, 1905), 1:87.

33 *The Northamptonshire Tragedy* (printed and sold in Bow Churchyard, London) [ESTC T43156].

hogy egy pisztollyal lelője. Egy kocsibaleset után leleplezték álcáját, bevallotta tettét, a lovag új felesége pedig elérte, hogy ítéljék halálra. Végperceiben figyelmeztette a szülőket, hogy ne tagadják meg gyermekeik házasulási szándékát, a leányokat, hogy ne hagyják magukat álnok férfiaktól rászedni, a férfiakat, hogy ne hagyjanak cserben ártatlan nőket:

First Parents have a care, if e're your Children dear,
Think fit to marry, do not them deny,
For fear that love at last, should their glory blast,
As may be seen by this sad destiny.

Next Maidens all beware, and have a special care,
Of Mens deceitful Tongues, that flattering train,
For if you do consent, to your great discontent,
When they have you betray'd, they will you disdain.

Likewise false Men I say, beware how you betray,
Poor Innocents, it may be your ruin;
When love does turn to hate, the malice is so great,
That your destruction does your fancy prove.

[Először is, a szülők ügyeljenek arra, ha kedves gyermekeik házasodni kívánnak, ne tagadják meg ezt tőlük, mert különben attól tarthatunk, hogy a szerelem hírnevüket tönkre teszi, amint ezt ez a szomorú történet is mutatja. // Aztán a szüzek vigyázzanak, és különösképpen ügyeljenek a férfiak álnok nyelvére, mely folyton hízeleg, mert ha beleegyeznek, akkor nagy sérelem fogja őket érni, amikor elárulják és megvetik őket a férfiak. // A hamis férfiaknak hasonlóképpen mondom: vigyázzatok, hogyan áruljátok el a szegény ártatlanokat, mert ez a ti romlásotok is lehet; amikor a szerelem gyűlöletté változik, a rosszindulat olyan nagy, hogy nem is gondolnák pusztulásukat.]

Nem lehetetlen, hogy hatalmas birtokkal rendelkező nemesek és családjaik találkoztak olyan nyomtatott anyagokkal, mint a *The Northamptonshire Tragedy*, de ők aligha lehettek akár a balladát nyomtató könyvkereskedők, akár a kis boltok és vándorkereskedők célközönsége. Ez a piac inkább olyan embereket célzott meg, akiket Thomas Holcroft, William Gifford és Samuel Bamford mutatott be – vagyis a középrangúakat és az alsóbb osztályokat. Ezt a társadalmi réteget egyáltalán nem könnyű meghatározni, de olyan embereket foglal magában, mint a kisbirtokosok, a kereskedők, a kézművesek és a kisiparosok, valamint a napszámosok, a munkások, az inasok és a szolgák, akik nekik dolgoztak, illetve családjaik és

gyermekeik. A ballada közönsége birtokolhatott kisebb vagyont, de ugyanúgy birtoktalan is lehetett; az egyetlen követelmény az volt, hogy megengedhessék maguknak, hogy egy-egy egylapos balladáért időnként megváljanak fél vagy egy pennytől. Ez kizárhatta azokat a nagyon szegényeket, akik nem tehették meg, hogy ily módon költsék el korlátozott erőforrásaikat, de még ők is hallhattak balladákat az utcákon, piacokon, vásárokon és egyéb társasági összejöveteleken.

Nehezen érthető, hogy a földbirtokos nemesek közti szerelemről, szexről és bosszúról szóló történet hogyan is kapcsolódik közvetlenül egy ilyen balladaközönség társadalmi és gazdasági struktúráihoz, családi és romantikus kapcsolataihoz. A balladatörténetek inkább a képzelet alkotásai, amelyek nem közvetlen formában ábrázolják a korabeli családi élet epizódjait. Vic Gammon úgy tartja, hogy az ilyen dalok központi problémája a társadalmi normák megsértése, és bár a közönség értelmezhette őket olyan dolgokkal összhangban, mint a társadalmi nem, státusz és tapasztalat, mélyebb szinten az ideológia területén munkálkodtak, mivel az uralkodó patriarchális rend alapjául szolgáló attitűdöket és előfeltevéseket reprodukálták.[34]

Társadalmi beállításától függetlenül a *The Northamptonshire Tragedy* eleje azt az örökzöld témát érinti, amit Malcolm Laws „a szerelmesekkel szembeni családi ellenkezésnek" nevezett.[35] Az apa ellenkezése a lovag kezdeti udvarlásával szemben nem tűnik sem ésszerűtlennek, sem különösebben barátságtalannak:

He to her Father went, and asked his Consent,
Immediately to him he thus did say;
She is too young indeed. It must be thus agreed,
If that you have her you for her must stay.

With all my heart he cried, if she is my Bride;
I do not mind for her how long I stay;
[']Tis she I do adore, and shall for evermore.
With kisses sweet they pass'd the time away.

[Elment a lány apjához, és beleegyezését kérte, aki azonnal ezt mondta neki: Valóban, a lány túl fiatal. Egyetérthetünk hát abban, hogy ha bírja is szívedet, várnod kell rá. // Teljes szívemből, kiáltott, ha ő az én menyasszonyom, bánom is én, mennyit kell várnom rá; őt imádom, és örökké fogom is. Édes csókokkal múlatták az időt.]

34 Vic Gammon, "Song, Sex, and Society in England, 1600–1850", *Folk Music Journal* 4, Nr. 3 (1982): 208–245.

35 G. Malcolm Laws, Jr., *American Balladry from British Broadsides* (Philadelphia: American Folklore Society, 1957), 15–17.

Még inkább jellemző, ahogyan a *The Bloody Gardener's Cruelty* teljes cselekményét a családi ellenkezés mozgatja.[36] Egy nemesi származású fiatalember a szülők legnagyobb megdöbbenésére beleszeretett egy pásztor lányába:

His Parents they were all of high degree,
They said, She is no match at all for thee.
If you'd our blessing have, grant us but what we crave,
And wed with none but whom we shall agree.

Dear son, for you we have chosen out a bride,
With store of gold, and beautiful beside;
Of a temper kind and free, she is the girl for me,
But not a shepherd's daughter of mean degree.

And if by us you'll not be ruled or led,
You from our presence shall be banished:
No more we will you own to be our only son:
Then let our will be done, to end the str[i]fe.

[A fiú szülei, akik előkelő származásúak voltak, azt mondták: Egyáltalán nem hozzád való. Ha áldásunkat bírni szeretnéd, azt kell tenned mire vágyunk, és senki mást nem vehetsz el, csak akiben megegyeztünk. // Kedves fiam, kiválasztottunk neked egy menyasszonyt, aki kellően gazdag és mellette még szép is, aki kedves és nagylelkű természettel bír – őrá esett a választásunk, s nem az egyszerű pásztor lányára. // És ha nem mi kormányozunk vagy vezetünk téged, tűnj el a szemünk elől. Nem leszel többé az egyetlen fiunk; akkor legyen meg a mi akaratunk, és vessünk véget a viszálynak.]

A fiú azonban elhatározta, hogy szegénysége ellenére hű marad kedveséhez. A fiú anyja ekkor megvesztegette kertészét, hogy gyilkolja meg a lányt. Egy igazmondó galamb (ennek a balladának megkülönböztető motívuma) aztán felfedte a fiatalembernek a történteket, aki szembeszállt édesanyjával, mondván, ha igaz, amit megtudott, ő is megöli magát. Felzaklatott édesanyja beismerte bűnét, a fiú megölte magát, a szerelmeseket pedig együtt temették el közös sírba. A kulcsszerepet játszó „vérszomjas kertészt" pedig felnégyelték.

36 *The Bloody Gardener's Cruelty; or, The Shepherd's Daughter Betrayed* (printed and sold at the Printing Office, in Bow Churchyard, London) [ESTC T207045]. Lásd továbbá David Atkinson, "The Bloody Gardener's Cruelty: A Contextual History", *Folklore* 130 (2019): 258–281.

A *The Bloody Gardener's Cruelty* csak egy a balladák egész sorából, amelyek egyrészt a társadalmi és gazdasági szempontok, másrészt a romantikus idealizmus feszültségein keresztül ábrázolják az udvarlást és a házasságot, s gyakran a gyilkosságot is. Bár egykor a társadalomtörténészek ezt a feszültséget általában úgy ábrázolták, mint ami megkülönbözteti az arisztokrácia vagy a birtokos osztályok házasodási szokásait a középosztályétól, a későbbi kutatások arra hajlottak, hogy a kora modern társadalom legtöbb szintjén a társadalmi és gazdasági pragmatizmus, valamint a romantikus idealizmus keveréke működött. A XVIII. századi Anglia középosztálya minden bizonnyal pontosan tudatában volt, hogy mennyire kívánatos és bizonytalan a vagyon és a társadalmi státusz.[37] A *The Bloody Gardener's Cruelty* nem a családi kapcsolatok és az eljegyzések valósághű ábrázolása, s valószínűleg nem az még a „magas származásúak" számára sem, a ballada közönségétől mindazonáltal elvárható, hogy felismerje a mögöttes társadalmi, gazdasági és romantikus egyenlőtlenségeket.

Néhány balladában abból fakad az egyenlőtlenség, hogy az urak vagy úrinők romantikus kapcsolatba bonyolódnak szolgáikkal. A szolgák magatartása és kultúrája a feltörekvő középosztály számára érzékeny pontot jelentett.[38] A *The Famous Flower of Serving-Men; or, The Lady Turn'd Serving-Man [A szolgák híres virága; avagy: A hölgyből lett szolga]* című ballada, amelyet a XVII. században írtak, és a XVIII. században újra kiadtak, a dilemmát vidáman és fantáziadúsan oldja fel: az átöltözés irodalmi konvencióját alkalmazza, ami után a hölgy valódi, nemesi identitása is lelepleződik.[39] Másutt a téma taglalása több kérdést is felvet. A *The Somersetshire Garland; or, The Serving-Man Bound Apprentice to his Mistress [A somersetshire-i koszorú; avagy: Miként szolgálta inasként hölgyét az egyszeri szolga]* című balladában például egy saját birtokkal rendelkező hölgy beleszeretett bátyja szolgájába, és amikor bátyja, a „híres földesúr" ezt megtudta, megpróbálta besoroztatni a férfit katonának.[40] Ezt azonban a hölgy el tudta hárítani azzal, hogy hozzáment feleségül, amitől bátyja dúlt-fúlt, de mindenki más ünnepelte az esküvőt. A hölgy így szólt: „Nay, brother, do your worst, the lady reply'd, / But e'er he returned, she made him her bride [Nem, bátyám, tégy csak bármi rosszat, válaszolta a hölgy, de mikor a szolga visszatért, asszonyává tette]". Ez a kapcsolat transzgresszív voltára utal mind a nemi, mind a társadalmi rang szempontjából – és még a rím kedvéért is szükség van rá.

37 Paul Langford, *A Polite and Commercial People: England, 1727–1783* (Oxford: Oxford University Press, 1992 [1989]), 61–79.

38 Uo., 118–120.

39 *The Famous Flower of Serving-Men; or, The Lady Turn'd Serving Man* (London: printed and sold by L. How, in Petticoat Lane, Whitechappel) [ESTC T206181].

40 *The Somersetshire Garland; or, The Serving-Man Bound Apprentice to his Mistress* (printed and sold at the Printing Office, in Bow Churchyard, London) [ESTC N23794].

Ezzel szemben amikor a *The Tragical Ballad; or, The Lady Who Fell in Love with her Serving-Man [Tragikus ballada; avagy: A hölgy, aki beleszeretett a szolgájába]* című balladában egy fiatal és kétségkívül gazdag hölgy beleszeretett saját szolgájába, komoly ellentmondásba ütközött: „Why was I born so high, / To live in misery? […] I wish I was as poor, / [M]y love would me adore. [Miért születtem olyan magas rangúnak, hogy nyomorúságban éljek?… Bárcsak olyan szegény lennék, hogy szerelmem imádhatna.]”[41] Titkát rábízta hát szobalányára, aki sajnos szintén ugyanabba a szolgába volt szerelmes. A hölgy ekkor bevallotta szerelmét, majd megbeszélték, hogy összeházasodnak és megszöknek – a hölgy férfiruhában volt. A szobalány azonban kihallgatta őket, és elárulta tervüket urának, a hölgy apjának, aki erre lányát a szobájába záratta, szeretőjét pedig börtönbe csukatta, majd katonaszolgálatra Spanyolországba küldte. A szobalány, rádöbbenve, mit tett, megőrült. Eközben a fiatal hölgy megszökött, és férfiruhában utazott a tengerentúlra, hogy csatlakozzon szeretőjéhez, de közben megsebesült az ellenség elleni harcban. Szeretője karjai között tartotta haldokló kedvesét, majd megölte magát. Amikor az apa erről értesült, elhatározta, hogy ő is véget vet életének.

Egy harmadik ballada, a *The Love-Sick Serving-Man, Shewing How He Was Wounded with the Charms of a Young Lady, but Did Not Care to Reveal his Mind [A szerelemért sorvadó szolga, amely bemutatja, hogyan sebződött meg egy ifjú hölgy bájaitól, bár szerelmét felfedni nem akarta]* című aligha egy valódi történetet mond el.[42] Két részre oszlik. Az elsőben a szolga bejelenti társadalmi különbségeken átnyúló reménytelen szerelmét; a másodikban egy látomásban vagy álomban jelenik meg a fiatal hölgy előtt, és a társadalmi egyenlőtlenségük miatti rövid habozás után („thus to cast myself away / On my father's meanest servant [tehát apám legszegényebb szolgájára vetemedem]”) a hölgy elhatározza, hogy viszonozza a szolga szerelmét, és kezét adja neki:

What tho' my noble father dear,
Disowns his daughter utterly;
I have five thousand pounds a year,
Of which no one can hinder me:
'Tis sufficient to maintain us,
Should my father prove a foe:
My love I'll marry, nor no longer tarry
For it must and shall be so.

41 *The Tragical Ballad; or, The Lady Who Fell in Love with her Serving-Man* (printed and sold at the Printing Office, in Bow Churchyard, London) [ESTC N13815].

42 *The Love-Sick Serving-Man, Shewing How He Was Wounded with the Charms of a Young Lady, but Did Not Care to Reveal his Mind* (printed and sold in Aldermary Churchyard, Bow Lane, London) [ESTC T38686].

[De mi van, ha az én kedves nemes atyám, teljesen kitagadja lányát? Évi ötezer fontom van, amit senki sem tagadhat meg tőlem; ebből meg tudunk élni, ha apám ellenségessé válik. Szerelmemhez hozzámegyek, nem késlekedem, mert ennek így kell lennie, és így is lesz.]

A ballada mindkét felét a karakter önmagával folytatott belső vitájaként alkották, amitől valami irodalmias gőg hangulata lengi be a darabot, amelyet a rímszerkezet és a fennkölt költői nyelvezet csak fokoz, különösen az első részben, ahol a fiatal hölgy, „Clarinda" mintha árkádiai alak volna. Nem úgy kell tekinteni ezekre a történetekre, mintha ezekben, legyenek bármily naturalisztikusak, a közönség még mindig felismerhetné a XVIII. század mindenütt jelenlévő vonatkozásait a romantikával, a gazdasággal és a társadalmi státusszal kapcsolatban.

A század tragikus balladái közül nem mindegyik játszódik nemesek vagy a dzsentrik között, bár jó néhányuk igen. A *The Berkshire Tragedy* címűben egy molnár házassági ígéretekkel csábított el egy fiatal nőt, de amikor teherbe esett, megölte.[43] Végül megtalálták a holttestet, a gyilkosságra fény derült, a molnárt pedig felakasztották. A ballada elején felvázolt társadalmi környezet a feltörekvő középosztálybeliek közé sorolja a molnárt:

My tender Parents brought me up,
Provided for me well;
And in the Town of Whittam then,
Did place me in a Mill.

[Gyengéd szülők neveltek fel, gondomat viselték, és aztán Whittam városában egy malomba helyeztek.]

A legkorábbi példányok két, 1744-ben keltezett kisnyomtatvány, ami azért figyelemre méltó, mert a balladaszöveghez egy prózaoldalt csatoltak, amely a következőt tartalmazta: „Annak a John Mauge molnárnak utolsó haldokló szavai és vallomása, akit a múlt hónap 20-án, szombaton a berkshire-i Readingben végeztek ki kedvese, Anne Knite barbár meggyilkolása miatt." S még ennél is figyelemreméltóbb, hogy amennyire tudjuk, az ismertetett események, ideértve a Readingben történt kivégzést is, teljes mértékben kitaláltak. Itt nincs látványos társadalmi vagy gazdasági egyenlőtlenség, amely megmagyarázná, hogy a molnár miért nem veszi feleségül várandós kedvesét. Ehelyett a ballada történetét a

43 *The Berkshire Tragedy; or, The Whittam Miller* (Edinburgh: printed for John Keed, in the Swan Closs, 1744) [ESTC T60621]; *The Berkshire Tragedy; or, The Whittham Miller* (York: pirnted [sic] for John Keed, 1744) [ESTC N49176].

gondviselés szabályai irányítják, amely révén napvilágra kerül a gyilkosság, és ez intő jel minden fiatalember számára, hogy kerülje a bujaságot és a gonoszságot.

Ez a darab jó példa volt Tom Pettitt meggyilkoltkedves-balladájára. Egy másikban, a *The Kentish Tragedy [A kenti tragédia]* címűben, „a wealthy goldsmith's only son [egy gazdag aranyműves egyetlen fia]" udvarolt „One 'squire Clark of Maidstone town [egy maidstone-beli nemes írnok]" gyönyörű, erényes és jólnevelt lányának.[44] Miután azonban megígérte, hogy feleségül veszi, elcsábította, majd megszökött. Utána véletlenül újra találkozott vele Londonban, ahol a férfi bocsánatot kért korábbi magatartásáért, és rávette, hogy menjen el vele, s még mindig házasságot ígért. Ahogy várható volt, miután elhagyták a várost, meggyilkolta a lányt. Ugyanígy várható volt, hogy a gyilkosságra majd fény derül. Ebben az esetben egy fogadóban történt ez, ahol a férfi éjszakára szállt meg, s ahol a lány szelleme megjelent a társaság előtt, miközben vér ömlött a sebeiből. A férfi ezután mindent bevallott egy szintén ott tartózkodó lelkipásztornak, majd teljes hosszában felvágta a saját torkát.

Mind a *The Berkshire Tragedy*, mind a *The Kentish Tragedy* ugyanolyan gonddal vázolta fel azt a független, prosperáló középrétegek közötti társadalmi hátteret, amely előtt a tragédia kibontakozik. Bár a közönség kikövetkeztetheti az indítékokat, a gazdasági szorongás miattit, vagy azt, hogy a fiatalember húzódozik, hogy a feleség és a gyermek iránt felelősséget vállaljon, maguk a balladák a bűn és a büntetés, a bujaság és a hamis eskü morális tanulságait emelik ki:

Young Men be warned by my Fall,
All filthy Lust defie,
By giving Way to Wickedness,
Alas! this Day I die.
Lord wash my Crimson Sins away,
Which have been manifold;
Have Mercy, Lord, on me, I pray,
And Christ receive my Soul.
(The Berkshire Tragedy)

[Fiatal férfiakat intsen bukásom, hogy ne engedjenek minden mocskos vágynak azáltal, hogy utat engednek a gonoszságnak. Jaj! ezen a napon meghalok. Uram, mossa le bíbor bűneimet, amelyek sokfélék voltak. Könyörülj rajtam, Uram, kérlek, és Krisztus fogadja a lelkemet.]

44 *Kentish Tragedy; or, A Warning-Piece to All Perjured Young Men* (printed and sold in Bow Churchyard) [ESTC T29355].

You that have heard these mournful lines,
Don't prove deceitful in your love;
Lest by your breaking of your vows,
You like him should anger God above.
(The Kentish Tragedy)

[Te, aki hallottad ezeket a gyászos verseket, ne bizonyulj csalárdnak szerelmedben. Nehogy fogadalmad megszegésével, akárcsak ő, magadra haragítsd Istent.]

Mintha ezek a balladák két dolog között őrlődnének: az egyik a könnyen felismerhető emberi kapcsolatok valószerű viszonylatai (még ha ezek a kapcsolatok meglehetősen szélsőséges irányba fejlődnek is); a másik az előző századból örökölt történetvezetési mód, mely a gondviselés keretei között meséli el a bűnés büntetés-történeteket, ami kitüntetett helyet biztosít az ember Istennel való kapcsolatának – szemben az emberek közötti mindennapos viszonyokkal.[45] A XVIII. század könnyen jellemezhető egyrészt az előretörő racionalizmus koraként, másrészt úgy, mint egy olyan időszak, amikor a vallásosság még mindig alapvető.

Azonban nem minden ballada boldogtalan vagy moralizáló. A *Maudlin, the Merchant's Daughter of Bristol [Maudlin, a bristoli kereskedő lánya]* címűben egy kereskedő lánya és egy szomszédos fiatal egymásba szerettek, de a lány barátai (vagyis a család, rokonok és más érdekeltek) továbbra is ellenkeztek, így a fiatalember elhatározta, hogy külföldre, Padovába utazik.[46] Maudlin ezután megbeszélte egy hajókapitánnyal, hogy álruhában száll hajóra. Azt állította, hogy az Olaszországban betegen fekvő testvérét látogatja meg. Amikor megérkezett, szerelmét börtönben találta. A férfit halálra ítélték, hacsak nem hagyja el vallását, és nem válik katolikussá. Ezt nem volt hajlandó megtenni. A lány meghallotta, ahogy a férfi a sorsa miatt siránkozik, és Maudlin iránti hűségét kinyilatkoztatja. A lány a bíró házában állt szolgálatba, és olyan jól teljesítette kötelességét, hogy a bíró is beleszeretett. Ő megígérte, hogy bármit teljesít, amire csak a lány vágyik, ha vonzalmát viszonozza. A lány a börtönben sínylődő „testvére" életéért könyörgött, és bár a bíró ezt nem ígérhette, megengedte, hogy egy angol „szerzetes", aki valójában a hajó álruhás kapitánya volt, meglátogassa. Azonban a kapitány képtelen volt rávenni a fiatalembert, hogy vallást váltson, ezért Maudlin azt kérte a bírótól, hogy meghalhasson vele együtt. A két sze-

45 David Atkinson, *The Ballad and its Pasts: Literary Histories and the Play of Memory* (Cambridge: D. S. Brewer, 2018), 161–192.

46 *Maudlin, the Merchant's Daughter of Bristol* (Northampton: printed by W. Dicey) [ESTC N3938].

retőt valóban halálra ítélték, és a tengerész is velük tartott, de amikor a bírák látták hűséges barátságukat, mindannyian kegyelmet kaptak, és visszaküldték őket Angliába. Mire hazaértek, Maudlin holtan találta apját, anyja mégis nagyon boldog volt, amikor viszontláthatta őket és amikor végül összeházasodtak. A hajókapitány pedig az apja helyére állt:

> Their wishes she denied not,
> but wedded them to their hearts delight.
> Her gentle master she desired
> to be her father, and at Church to give her then,
> It was fulfilled as she required,
> to the joy of all good men.

[Az anya nem tagadta meg a kívánságukat, hanem a szívük örömére összeházasította őket. A lány arra vágyott, hogy nemeslelkű kapitánya az apja legyen, és a templomban ő adja össze őket. Teljesült, ahogy kérte, minden jó ember örömére.]

A barátság és a vallásban való állhatatosság mozgatja ennek a történetnek a szálait, éppúgy, mint a romantikus szerelem és a társadalmi korlátokkal való szembenézés. Még a burkolt katolicizmus-ellenességet is mérsékelte a bíró rokonszenves ábrázolása. Úgy is mondhatnánk, hogy az emberi kapcsolatok és mindazon tényezők, amelyek a XVIII. századi élethez kötik azokat, egy egyszerű kalandtörténetnek és az elképzelt Itália egzotikumának vannak alárendelve.

A „régi balladák" egzotikumának másik példája Pero és Cimon római legendája, egy lány története, aki titokban a saját melléből származó tejjel etette apját, amikor bebörtönözték és éhhalálra ítélték. A legendát Valerius Maximus mesélte el, és számos művész, köztük Rubens és Caravaggio ábrázolta, mielőtt John Steinbeck regénye, a *The Grapes of Wrath [Érik a gyümölcs]* feldolgozta volna. A témáról szóló balladát a XVIII. század elején nyomtatták, majd újranyomták a Bow Churchyardban és az Aldermary Churchyardban, a Stonecutter Streeten, majd John Evansnél (a Dicey/Marshall cég utódánál) *Roman Charity* címmel.[47] A ballada története arról szól, hogy egy nemes megsértette az uralkodót (az okot nem tudni), ezért börtönre és éhhalálra ítélték. A ballada felét az teszi ki, hogy a férfi kesereg a helyzetén. Senki sem mert segíteni neki, mert féltek, hogy megbántják az uralkodót. Végül a férfi lánya, akit „a virtuous wife [erényes feleség]"-ként jellemeztek, bár „she liv'd in mean estate [szegénységben élt]", s noha nővérei óva intették ettől, elhatározta, hogy segít apjának. Elment a

47 *Roman Charity: A Worthy Example of a Virtuous Wife Who Fed her Father with her Own Milk* (sold in Aldermary Churchyard, London) [ESTC T45191].

börtönhöz, de nem engedték be. Így magához az uralkodóhoz fordult egy olyan történettel, miszerint apja akarata ellenére ment férjhez (feltehetően ezért élt „szegénységben"), és most egy utolsó lehetőséget keres a megbékélésre:

It chanced so, I match'd myself
Against my father's mind,
Whereby I did procure his wrath,
As fortune had assign'd.
And seeing now the time is come,
He must resign his breath,
Vouchsafe that I may speak to him
Before the hour of death.

[Úgy esett, ahogy a szerencse előre megszabta, hogy apám akarata ellenére házasodtam, amivel kivívtam haragját. És látva, hogy eljött az idő, hogy ki kell lehelnie lelkét, engedd, hogy beszélhessek vele halálának órája előtt.]

Az uralkodó azzal a feltétellel adta meg az engedélyt, hogy minden alkalommal átkutatják, hogy megbizonyosodjanak arról, hogy nem visz be ételt vagy italt. Ily módon tizenkét hónapig és egy napig táplálhatta melléből apját. Ekkor az uralkodó rájött, mi történik, megkegyelmezett az apának, és megjutalmazta a lányt:

Her father ever after that
Lov'd her as his life;
And blest the day that she was made
A virtuous loving wife.

[Az apja ezután úgy szerette őt, akár az életét; és áldotta azt a napot, amikor a lány erényes, szerető feleség lett.]

A római mese és a ballada is elsősorban apa és lánya kapcsolatával foglalkozik. A legenda valójában a gyermeki odaadás példázata. Ami viszont a ballada esetében figyelemre méltó, az a szerelmesekkel szembeni családi ellenkezés motívumának a legendába iktatása. A szülői ellenkezés témája alig van kidolgozva, de így is összhangba hozza az elbeszélést a kialakult balladamegoldásokkal. Ez a XVIII. századi viszonyokra utal, mégis vitatható, hogy valóban többet jelent-e annál, mint hogy emeli a tétet azzal kapcsolatban, hogy a lánynak mit kell leküzdenie erényei gyakorlása során. Christopher Marsh úgy véli, hogy „ez az erényes feleség túlzó és egzotikus köntösben tört át azon a mindennapi dilemmán, amellyel sok kora újkori angol feleség szembesült: hogyan találja meg a

maga módján a beteljesülést a patriarchátuson belüli egy kissé paradox, az ösztönöket korlátozó pályán" – már ha megengedjük, hogy a ballada „fantasztikus menekülést" nyújtott a kora újkori társadalmi kapcsolatok valóságától.[48]

Utolsó példánk legyen az, amit a skandináv kutatók „vígballadának" neveznének, a *The Fair Maid of the West, Who Sold her Maidenhead for a High-Crown'd Hat* című.[49] Egy hajadon elment a piacra, hogy vegyen egy „high-crowned [magas tetejű]" kalapot, amiért a boltos, „a youthful batchelor [egy fiatal agglegény]" hét shillinget kért. A boltos azt mondta a lánynak, hogy egy „crown"-ért [egy koronáért] (azaz öt shillingért) átengedi neki, ha a lány is átengedi „maidenhead"-jét [„lányságát"]. Ezt a lány visszautasította, ezért a férfi változtatott, és most már a kalapot ajánlotta neki a szüzessége fejében. A lány hazament az alkujával – egy kalap a maidenheadért cserébe –, és elmondta az egészet anyjának. De az anya dühbe gurult, és kitessékelte őt az ajtón, azzal fenyegetve, hogy kitagadja, ha nem tér vissza a városba, és nem cseréli vissza a kalapot „maidenhat"-jére. A boltos hajlandó volt visszakozni, és végül minden rendbe jött – ahogy az édesanya fogalmazott:

> Well daughter had it not been so,
> It might have been your overthrow;
> But since he did it you restore,
> See that you play the fool no more.

[Hát, lányom, ha nem így lett volna, az a bukásod lett volna; de most, hogy a boltos visszaadta, ami a tiéd volt, ne légy többé ily bolond.]

Az anya nyilvánvalóan ugyanolyan bolond volt, mint a lánya. Itt a ballada szereplői a középosztályból származnak. Hét shilling sok lehetett volna egy kalapért, így valószínűleg nem meglepő, hogy a fiatal nő szívesebben kapja meg a „semmiért". Ám a történet valójában alig több egy hagyományos szexuális tréfánál, a következményeket csak a balladai elbeszélés kényszeríti ki. A XVIII. századi társadalmi élet valóságára való utalással csak az itt idézett utolsó versszak keretezi az elbeszélést.

Gammon a XIX. század eleji falusi életet első kézből ismerő John Clare *The Shy Lover [A félénk szerető]* című versét idézi: „Snares are so thickly laid in woman's way, / The common ballad teaches men betray. [Igen sűrűn hevernek

48 Christopher Marsh, "The Woman to the Plow; and the Man to the Hen-Roost: Wives, Husbands and Best-Selling Ballads in Seventeenth-Century England", *Transactions of the Royal Historical Society* 28 (2018): 65–88, 80.

49 *The Fair Maid of the West, Who Sold her Maidenhead for a High-Crown'd Hat* (printed and sold in Aldermary Churchyard, Bow Lane, London) [ESTC T35164].

csapdák a nők útján, hisz a közönséges ballada árulásra tanítja a férfiakat.]”[50] Ez óva int minket attól az egyszerű értelmezéstől, amely egy olyan balladát, mint a *The Fair Maid of the West* egyenesen a kicsapongás valamiféle ünnepléseként fog fel. A balladák által ábrázolt képzeletbeli kapcsolatok voltaképpen keretet jelentenek a XVIII. századi társadalom valós, mindennapi kapcsolataihoz – szülők és gyerekek, munkaadók és szolgák, szerelmesek, kedvesek és alkalmi szexuális partnerek között. A dalszövegek ugyan leírják a társas kapcsolatokat, de ezt úgy teszik, hogy a külső világ adataitól elzárva a valódi társas viszonyokat nem lehet visszaolvasni belőlük.

Ezzel szemben, noha egy adott darab népszerűségének köze lehetett a társadalmi vagy ideológiai tartalomhoz, a ballada közönsége – legalábbis elviekben – szabadon próbálgathatta a fantáziadús karakterszerepeket, és tesztelhette őket mindennapi, megélt társas életének közegében. A balladák – William Gifford szavaival – a hétköznapi emberek számára mindennapi tapasztalataikon kívül „sok furcsa tudást” biztosítottak. A „régi balladák” saját történeteikkel, költői, verselési hagyományaikkal és megoldásaikkal az imaginatív irodalom mérsékelt típusát hozták létre.

Fordította Vaderna Gábor

50 Gammon, “Song, Sex, and Society”, 235.

EVELYN BIRGE VITZ

Elszakadás és veszteség

Az érzelmek kötődéselméleti megközelítése három tradicionális francia *chanson*ban*

Jelen tanulmány egy új nézőpontot javasol a tradicionális balladák vizsgálatához. Ennek lényege a kötődéselméleti alapokon nyugvó szövegelemzés. Megközelítésünk egy viszonylag kisszámú balladára, a francia *chansons populaires* műfajára fókuszál.

A kutatások már régóta felismerték, hogy a tradicionális balladák gyakran sokféle erőszakos viselkedésmóddal és intenzív reakcióval telítettek, ugyanakkor, ahogy számos olvasó is megjegyezte, gyakran nehéz megérteni az attitűdök mozgatórugóját, s hogy miért viselkednek az emberek a balladákban úgy, ahogyan. A francia hagyományban a balladák a legtöbb tekintetben hasonlóságot mutatnak azokhoz, amelyek más régiókban és eltérő nyelveken fordulnak elő: számos ballada típusú *chanson*ban nem mondtuk el, miért viselkednek oly módon a szereplők, mi motiválja őket, s milyen érzelmek nyomán cselekednek.

Hacsak nem azt az utat választjuk, hogy nem foglalkozunk ezzel a kérdéssel, s figyelmünket más problémákra fordítjuk, igyekezetünkben csak következtetni tudunk arra, hogy melyek lehettek azok az érzések. Ezt pedig nagyon nehéz kitalálni, ha ugyan nem is lehetetlen. Ám azt a módszert is követhetjük, hogy célszerűbb megvizsgálni azokat az élethelyzeteket, amelyekre a dalok felhívják a figyelmünket, mintsem közvetlenül magukra az érzelmekre összpontosítani. Néhány nagyszerű francia ballada az elválás, az egymástól való elszakadás intenzív pillanatára koncentrál. E helyzetekben két (néha több) ember, akik erőteljes vagy bensőséges kapcsolatban vannak egymással, elválnak vagy elválni

* A tanulmány eredeti megjelenése: Evelyn Birge Vitz, „Seperation and Loss: An Attachment Theory Approach to Emotions in Three Traditional French Chansons", in *Social Issues in Ballads and Songs,* ed. Matilda Burden, Kommission für Volksdichtung Special Publications, 100–115 (Stellenbosch: Kommission für Volksdichtung, 2020). A magyar fordításban néhány egyedi megjegyzés is szerepel. Ez úton köszönjük a szerző szíves hozzájárulását a magyar nyelvű közléshez.

készülnek egymástól. Néhány dal minket, olvasókat, akárcsak a szereplőket, permanens veszteség felé vezet – nagyon gyakran a halál felé. Más esetekben felvillan az újrakezdés lehetősége, valamilyen boldog (illetve majdnem boldog) végkifejlet; az újra egymásra találás vagy legalábbis egyfajta vigasz. Összességében számos dal foglalkozik az elválás témájával. Említést érdemel, hogy John Bowlby, a jelentős XX. századi brit pszichológus az egész szakmai pályáját azzal töltötte, hogy ezen elv pszichológiai jelenségeit, pontosabban az ezzel rokon kötődés és veszteség jelenségeit vizsgálta. Kutatásai kiterjedtek azokra a gyakran intenzív és összetett érzelmi jelenségekre is, amelyek ezekhez az alapvető emberi élményekhez, a nagy érzelmek valóságához társulnak.[1]

Bowlby munkája rendkívül nagy hatást gyakorolt a pszichológiára a világ minden táján, különösen talán a pszichoterápiára és a társadalompszichológiára, noha őt a kognitív pszichológusok közé is besorolhatjuk. Alapvető elméleteinek számos tudós és kutató volt a követője. Ezekkel kapcsolatban ma már jelentős mennyiségű gyakorlati bizonyíték is rendelkezésünkre áll. Bowlby munkáinak korai főbb követői között említhetjük Mary Ainsworth-öt,[2] azonban még napjainkban is sokan mások e teoretikai elmélet keretein belül dolgoznak.

Az alapvető teória nagyjából három részből áll. Először biztonságos kötődésre van szükségünk másokkal, ez a mi legmélyebb és leglényegibb emberi szükségletünk, amely főemlősként a természetünkből gyökerezik. Érdemes újra felidéznünk, hogy Freud pszichoanalitikus elmélete semmilyen lényeges módon nem vette figyelembe a kötődési problémákat. Ezzel szemben Bowlby a kötődés kérdéskörét evolúciós keretrendszerben látta. Nem csupán arról van szó, hogy az emberek főemlősként léteznek, hanem arról is, a csecsemők – mivel különösen hosszú ideig függenek az anyjuktól vagy más fő gondozójuktól – különösen sebezhetők, és erőteljesen kötődnek hozzájuk. Bowlby munkássága (valamint

1 John Bowlby 'Attachment and Loss' sorozata: *Attachment* (New York: Basic Books–Tavistock Institute of Human Relations, 1969); 2nd ed. (1982); *Separation: Anxiety and Anger* (New York: Basic Books/Tavistock Institute of Human Relations, 1973); *Loss: Sadness and Depression* (New York: Basic Books–Tavistock Institute of Human Relations, 1980). Szakirodalom Bowlby műveiről: Phyllis Erdman and Kok-Mun Ng, eds, *Attachment* (New York and London: Routledge, 2010); Jeremy Holmes, *John Bowlby and Attachment Theory* (London–New York: Routledge, 1993); Frank D. van der Horst, *John Bowlby: From Psychoanalysis to Ethology* (Chichester: Wiley-Blackwell, 2011). Egy példa a legutóbbi munkákra: Jean Mercer, *Understanding Attachment: Parenting, Child Care, and Emotional Development* (London–Westport, CT: Praeger, 2006). Egy friss és rendkívül hasznos kötet: Jude Cassidy and Philip R. Shaver, eds, *Handbook to Attachment Theory: Theory, Research and Clinical Applications* (New York: Guilford, 2008).

2 Lásd pl. Mary D. S. Ainsworth, *Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation* (Hove: Psychology Press, 2015).

másoké, akik az ő elképzelését követték) ezáltal elég erősen szakítottak a freudi hagyománnyal.[3]

Másodsorban a saját életélményeinken és korábbi, különösen az életünk korai szakaszaiban létrejött kötődéseink nyomán mindnyájunknak van „belső kapcsolati munkamodellje", amelyek információkat hordoznak a kötődéseinkről, ezáltal befolyásolnak minket, azt a képességünket, hogy együtt tudjunk működni az elválással és a veszteséggel.[4] Harmadsorban pedig van néhány alapvető kötődési stílus, amely a gyermekkorból fakadnak. Általánosságban három fő mintázat vagy stílus létezik (bár a kutatás, az elméletalkotás és a kérdések körüli viták folytatódnak): az első a „biztonságos kötődés", ezek az emberek „biztonságos bázissal" bírnak. Ezzel ellentétes a „bizonytalan kötődés", amely általánosságban tekintve további két típusra oszlik (ennélfogva három típus van összesen): „bizonytalan: gondterhelt/szorongó", és „bizonytalan: elkerülő/elutasító".[5] Tehát ezek a kötődési stílusok nagymértékben meghatározzák az emberi reakciókat a személyes veszteséggel szemben. Azok az emberek, akik a korai tapasztalatukból fakadó biztonságos kötődési stílussal rendelkeznek, alkalmasak arra, hogy magabiztosak legyenek a kötődési viszonyaikban, s bár az interperszonális veszteséget ugyanúgy megszenvedik, mint bárki más, mégis hajlamosak érzelmileg gyorsan regenerálódni. Némelyek a „bizonytalan/szorongó" kötődési stílusukkal a veszteséggel szemben szorongók és félelemmel telítettek; általában a megoldatlan veszteségeiktől vagy a korai életkorból származó megoldatlan szülői kötődések miatt szenvednek, és gyakran nem is tudnak megbirkózni a veszteséggel. Azon személyek pedig, akik „bizonytalan elkerülő/elutasító" válasszal reagálnak a veszteségre, a másokhoz való viszonyulásuk tekintetében sokkal sérültebbeknek mutatkoznak, gyakran öntudatlan eredetű félelemből; azonban a visszautasítástól (ezáltal a veszteségtől) való szorongásból fakadóan hajlamosak elkerülni az összes lehetséges közeli kapcsolatot, és/vagy tudatosan figyelmen kívül hagyni azok fontosságát.

3 Bowlby *Attachment*jében (Part I '*The Task*', chapter 1), a *Point of View* alfejezetben olvasható egy nagyon érdekes olvasmány az ő és Freud közötti különbségekről az alapvető emberi szükségletek, valamint motivációink tekintetében. Eltekintve attól a ténytől, hogy Freud nem beszél kötődésről, Bowlby mindkét módon tudományosnak látja megközelítését: a közvetlen megfigyelés alapján és tesztelhetőségét tekintve is – oly módon, melyen Freudét nem.

4 A pszichológiai vagy „belső munkamodell" fogalmához pl. lásd Bowlby, *Attachment*, 80ff., és Mercer, *Understanding Attachment*, 100.

5 Lásd például Bowlby, *Attachment*, Part IV, *Ontology of Human Attachment*, 26. fejezet, *Patterns of Attachment and Contributing Conditions*, 337. Napjainkban már bőséges irodalom létezik a kötődési mintázatok kérdéskörről. A kutatások azt feltételezik, van egy negyedik, nagyobb mintázat is, amelyet „rendellenes kötődés" terminussal illetnek, azonban ezzel jelen tanulmányban nem foglalkozom.

Az, amit Bowlby és követői a kötődési elmélettel kapcsolatban feltártak, különösen hasznos a balladákat átható érzelmek tanulmányozásánál. Így elsősorban az elválás pillanatában átélt, nagymértékben kevert és erőteljes érzelmek hangsúlyozásánál, amely egyidejű megjelenése lehet például a szerelemnek és a haragnak, a szorongásnak és a reménynek, a bánatnak, esetenként a megkönnyebbülésnek (enyhülésnek) és más érzelmeknek is.[6]

Ezeknek az érzelmeknek a különös elegye a kötődési stílustól függően változik (bár természetesen más tényezők is fontos szerepet játszhatnak ebben). Egy kötődéselméleti megközelítés segítségünkre lehet annak a kategorizálásában, hogy a különböző balladák miként néznek szembe ezekkel a fontos problémákkal. E balladákban csakugyan felfedezhetjük a biztonságos kötődést, a bizonytalan szorongást, valamint a bizonytalan elutasítás vagy elkerülő stílus kifejeződését.

Még egy megjegyzés, mielőtt rátérünk a tárgyra. Számos balladában a szeparációt újraegyesülés követi. A szereplők – bár el voltak választva egymástól – később újra egymásra találnak. E tanulmányban azonban a kizárólag azokra a dalokra összpontosítunk, amelyekben a szeparáció végleges, ezáltal a szétválás tartós veszteséggel jár. További kiegészítésül: jelenleg kizárólag azokkal a dalokkal foglalkozom majd, amelyekben az elválás és a veszteség házassághoz kapcsolódik. Kutatási területem így szándékoltan, tudatosan eléggé szűk. Középpontjában a francia hagyomány áll, ezen belül is egy csekély számú ballada, amelyekben az elválás problémája világosan megnyilvánul. Azokat válogattam ki, amelyek jól példázzák e három kötődéselméleti módot.

Le Roi Renaud

Az első ballada, amelyet vizsgálok, általában *Le Roi Renaud*[7] címmel ismert. Bár jóval korábban írták, elsősorban 1842 után vált ismertté Franciaországban, amikor is a híres író, Gérard de Nerval publikálta egy verzióját a *La Sylphide* című folyóiratban. E balladának a különböző verziói Franciaország sok részén

6 Ennek megvitatását lásd: Colin Murray Parkes, *Bereavement: Studies of Grief in Adult Life,* 3rd edition (Madison, CT: International Universities Press, 1998), chapter 14, „Reactions to Other Types of Losses".

7 Eugène Rolland, ed., *Recueil de chansons populaires,* 5 vols (Paris: Chez l'Auteur, 1887), 3:32, az alábbi címet adja: *Renaud ou Le retour du mari mortellement blessé ou La Femme à qui l'on veut cacher la mort de son mari.* Rolland csaknem tucatnyi változatát közreadja, beleértve a katalánt és a két dán verziót is, 32–55. – Magyar műfordítása Áprily Lajostól: Dobossy László, kiad., *Ha rózsaszál leszel…: A francia népköltészet gyöngyszemei,* bev. Ortutay Gyula (Budapest: Új Magyar Könyvkiadó, 1956), 28–32. (Szerk. megj.)

léteztek, nagyságrendileg hatvan darabot ismertek 1904-ben. A francia ballada típusú dalokból válogató George Doncieux és Julien Tiersot ekkor publikálta gyűjteményét, amely *Le Romancéro populaire de la France: Choix de chansons populaires françaises*[8] címmel jelent meg. Ebben a gyűjteményben nyolc darabot Piemontból is dokumentáltak. De megtalálhatók a történet velencei, katalán, baszk és spanyol változatai is, amelyet ott feldolgoztak és megvitattak. A dal vélhetően középkori, skandináv eredetű. 1937-ben, amikor Marius Barbeau publikálta *Romancéro du Canada* című művét, az addig ismert verziók száma jelentősen megnőtt, mintegy kilencvenre emelkedett, ehhez jön a hatvankilenc, a Skandináviából származó, ismert verziók száma.[9] A szám azóta tovább nőtt.

Franciaországban a ballada címe változatos. A kulcskarakter, a főszereplő nem mindig a király, s a neve gyakran változó – Ernaud, Arnaud, Renon és más, ezzel összefüggő nevek jelennek meg, mint például Louis, Carlin és további hasonlók. A ballada nyilvánvalóan régi darab, talán a XVI. századra datálható.[10] Egy rövid összefoglalás következik a cselekményről (itt és alább a Doncieaux-féle változatot használom, kiegészítve más verziókkal, mindkét *Romancéró*ból és más gyűjteményekből).[11]

Renaud hazajön, nyilvánvalóan egy háborúból, a belső részeit (a beleit) kezében tartva; súlyosan megsebesült. Az anyja üdvözli őt, s elmondja neki: örvendezzen, feleségének kisfia született. Azt válaszolja, nem tud örülni, hiszen mindjárt meghal. Kéri az ágyát, amelyet a földszinten készítettek számára, azt, ahol a felesége nem hallja – így értelemszerűen nem fogja tudni, ha eltávozik az élők sorából. Implicit módon (és explicit módon néhány másik változatban is) az uralja a dalt, hogy a nő, aki éppen most adott életet gyermekének, különösen sérülékeny. Renaud kileheli a lelkét az éjszaka közepén: „Et quand ce vint sur la minnuit, / Le roi Renaud rendit l'espirit."[12]

A meglehetősen hosszú chanson (az itt vizsgáltak közül huszonegy versszakos is akad) folytatásának központi eleme, hogy bemutassa, Renaud anyja miként próbálja eltitkolni az egyre inkább szorongó felesége elől a férje halálhírét. A feleség egymás után kérdéseket tesz fel, azzal kapcsolatban, hogy milyen

8 George Doncieux, ed., *Le Romancéro populaire de la France: Choix de chansons populaires françaises,* intr. Julien Tiersot (Paris: Émile Bouillon, 1904), 84–124.

9 Marius Barbeau, *Romancéro du Canada* (Toronto: Macmillan, 1937), 71–80.

10 Doncieux, *Le Romancéro populaire…,* 96–98.

11 Számos tudós bírálta Doncieux és Tiersot módszertanát, de az ő *Romancéró*juk nemcsak egy hasznos alapszöveget nyújt minden dalhoz, hanem a változatok világosan megjelölt és széles kínálatát is, melyekkel szintén foglalkozom. Továbbá a *Romancéró*juk is széles körben elérhető nyomtatott formában, ami egyértelműen bizonyítja a népszerűségét és a hasznosságát, megkönnyítve a tudósok és a tanulók számára az arról való tanácskozást.

12 „És mikor eljött az éjfél, Renaud király kilehelte lelkét". (Ford. megj.)

furcsa dolgok történnek: „Dites-moi, ma mére m'ami', / que plourent nos valets ici?" (Mondd meg, anyám, barátom, / miért sír itt a szolgálónk?) Miért sírnak a szolgálólányok? Miért jönnek zajok az ácsoktól? Miért szólnak a harangok? Miért van körülöttünk oly sok pap? És így tovább. Az anyósa tovább hazudik neki, azért, hogy tovább rejtegesse a valóságot Renaud haláláról: a szolgálók azért sírnak, mert egy gyönyörű ló megfulladt, a cselédlányok sírnak, mert az egyik lepedő elúszott, miközben azokat kimosták, az ácsok a padlót javítják, a harangok szóltak, és a papok a Rogációs nap (keresztjáró napok)[13] felvonulása miatt voltak jelen. A fiatal feleség/özvegy összerakta a válaszokat, azonban nem találta azokat kielégítőnek. De amikor a fiatal nő elmegy a templomba, és megkérdezi: „Dites-moi, ma mére, m'ami', / Pourquoi la terre est rafraîchi?" (Mondd meg nekem, anyám, barátom, / Miért frissült fel a föld?), végül az anyósa elmondja neki: „Ma fill', ne l'vous puis plus celer, / Renaud est mort et enterré" (Lányom, nem tudom tovább rejtegetni előled; / Renaud meghalt és eltemették).

Abban a változatban, amelyet én elsődleges textusként vizsgáltam, az özvegy az anyósa kezébe nyomja az ékszereit és a kincstár kulcsait, s elmondja neki, hogy viselje gondját Renaud fiának, majd kéri a földet, nyíljon meg, hogy befogadja őt – ezáltal Renaud után mehessen, és így újra vele lehessen. „Terre, ouvre-toi, terre, fens-toi, / Que J'aille avec Renaud mon roi! / Terre s'ouvrit, terre fendit, / Et si fut la belle englouti." (Föld, nyílj meg, föld, hasadj meg, / hogy királyommal, Renaud-val mehessek! / A föld megnyílt, a föld meghasadt, és megtörtént / A szépséges elmerülés.) Meghal, az elnyeli őt, kérése szerint. *Englouti* – azaz elnyeli, amely alapvetően nem különösen pozitív szó. Másik, ehhez többé-kevésbé hasonló szövegváltozatok némileg vonzóbb és romantikusabb fényben mutatják be a halálát, úgy, mint a baszk verzióban: „»Terre sainte, ouvre toi, que j'entre dans ton sein!« / La terre sainte s' est ouverte, et moi, j'ai embrasseé le roi Jean". (Szent föld, nyílj meg, hogy beléphessek kebeledbe." / A szent föld megnyílt, és átöleltem Jean királyt.)[14] Ez az ő választása, amely egyértelműen, világosan megmutatkozik – az, hogy nem akar tovább élni ezzel a nagy veszteséggel, és egyszerűen elnyeli a föld, halott férjével újraegyesül a halálban. Ez a típusú döntés – meghalni a gyásztól, majd ideális esetben újraegyesülni elveszített szerelmével – természetesen sok hagyományos balladában és mesében megtalálható. Néhány más balladaverzióban a fiatalasszony azt javasolja, hogy csecsemőjével vigyék a sírhoz őt. Ott megkéri a sírást, készítsen nagyobb helyet, amely három számára is elegendő: „Ma mère, di't au fossoyeux / Qu'il fasse la fosse pour deux, / Et que l' espace y soit si grand / que l'on y mette aussi l' enfant." (Édesanyám,

13 „Rogációs nap", azaz „keresztjáró napok": lat. *feriae rogationum,* az áldozócsütörtököt megelőző három imádkozó-könyörgő nap megnevezése a katolikus liturgiában. (Ford. megj.)

14 Tárgyalta Doncieux, *Le Romancéro populaire…,* 103–04.

mondja meg a sírásónak, / Készítse a gödröt két személyre, / És legyen olyan nagy, / hogy a gyermeket is oda lehessen helyezni.')

Két dán verzióban a férfi nem a harcban szerzett sebesülésbe hal bele, hanem mert összecsap egy elf-nővel; a pár akkor még nem volt házas, és nem volt gyermekük sem; az anya (a későbbi anyós) szintén a bánatba hal bele, és mindhármukat együtt temetik el.[15]

Ennek a híres balladának sok aspektusa magyarázatot kíván. Számtalan érdekes problémája közül a ballada kategóriájához tartozik: néhányan ezt a *la mort occultée* („rejtett halál") példájának látják. A férj halálát elrejtik a feleség elől, méghozzá a leghosszabb ideig, amennyire csak lehetséges. Ezt a motívumot számos balladában megtaláljuk, megannyi országban.[16] Más alkotásokban is előfordul ez a motívum: látjuk a legkorábbi, XIII. századi változatban, a francia epikus *Roland-ének*ben is. Itt Charlemagne próbálja hosszasan rejteni Roland menyasszonya, Aude elől a tényt, hogy a hős már halott.[17] Továbbá, mint a *Le Roi Renaud*-ban, a nő ismételten hazudik arról, hogy mi történt, egészen addig, amíg a tragikus hírek végül napvilágot nem látnak – és ekkor a hősnő a helyszínen meghal, egyértelműen önként.

E balladában, sőt majdnem minden verziójában további kérdések is felvetődnek. Miért akar a király / a hős egyedül meghalni? Miért nem akar legalább az anyjával lenni, aki az ő bizalmasának tűnik? Miért nem kap utolsó kenetet? (A vallási problémák később ugyancsak felmerülnek a balladában.) Abban a változatban, ahol a hős a király, talán megérthetjük a kívánságát, hogy a felesége előtt titokban tartsa, hiszen ez megvédheti az újszülött fiának az életét királyi örökösként. Ám azokban a verziókban, ahol a központi figura nem a király, miből eredeztethető ez? És valóban látjuk a szövegváltozatot, amelyben az újszülöttet az anyával temették el. Miért olyan hiszékeny a feleség? Miért van oly sok gyermeki kérdés? Miért? Miért? Valójában az újdonsült özvegy a *Le Roi Rénaud*-ban nagyon fiatal? Mintha egy jelentősen infantilizált és az anyósának erős (de szerető) keze alatt álló személy volna, akit ő ebben a verzióban „ma

15 Rolland, *Recueil de chansons populaires*, 3:49–55.

16 Például lásd: Ruth House Webber, „review of *Romancero tradicional*, XII, *Le muerte ocultada* by Beatriz Mariscal de Rhett", *Hispanic Review* 55 (1987): 522–524: „Minden bizonnyal itt egy megindító család tragédiával állunk szemben. Nyilvánvalónak tűnik, hogy az északi skandináv területektől a déli országok felé terjedve fokozatos, folyamatos fókuszváltás történt a hős halála okának ábrázolásában annak későbbi leplezéséig, vagy egy másik {értelmezési} szinten a törvényszegés mitológiai büntetésétől egy megindító családi tragédiáig."

17 J. J. Duggan, ed., *The Song of Roland: The French Corpus,* Part 3: *The Châteauroux-Venise 7 Version* (Turnhout: Brepols, 2005); Angol fordítása: Joseph J. Duggan and Annalee C. Rejhon, *The Song of Roland: Translations of the Versions in Assonance and Rhyme of the Chanson de Roland* (Turnout: Brepols, 2012). A kérdéses jelenet kb. a 7023. sorban kezdődik.

mère, ma mie" ('Anyám, barátom')-nak hív; a Barbeau által tárgyalt kanadai verzióban az anyós „o mère, ô grand" jelzőt kapott.

Ez éppen emiatt meglehetősen rejtélyes ballada, több különböző szempontból is. Számos olyan vonása van, amelyek részletes elemzésért kiáltanak. De engedjék meg nekem, hogy elsősorban az özvegy hirtelen és önkéntes halálára összpontosítsam a figyelmemet. Amit ebben a balladában látunk, és majdnem minden verziónak része, az az, amit mi nagy ívű, tragikus, romantikus hagyománynak hívunk: ha egy szerelmes meghal, a másik szerelmes is a halált választja. Ezt nemcsak nagyon sok dalban látjuk megvalósulni, hanem más típusú alkotásokban, más kultúrkörökben is. Akár azt is mondhatnánk, hogy a tradicionális ballada gyakori *jellegzetessége* mutatkozik meg benne: számos híres ballada Franciaországban (és másutt) a gyászoló személy bánat okozta halálával végződik. Ebben a tekintetben ez a balladatípus nem olyan, mint sok népmese. Ezekben a szereplők gyakran árvák, elhagyottak, vagy komoly érzelmi-kapcsolati veszteségtől szenvednek, ám meggyógyulnak, és maguk mögött hagyják ezeket a nyomasztó élményeket. Sok népmesében, az árvává vált, védtelen gyermekek vagy állatok útra kelnek, és megcsinálják a maguk szerencséjét – egyesek természetesen sokkal sikeresebben, mint mások.

Ez a típusú befejezés, ahol egy szerelmes azt választja, hogy csatlakozik a társához a halálban, jól példázza azt a kimenetelt, amelyik abból fakad, amely a kötődéselméletekben Bowlby és mások munkáiban a „bizonytalan kötődés" meghatározást kapja. Ez az a helyzet, amikor azok a hősök, akiknél a legkevésbé valószínű, hogy túlélik a gyászt vagy a veszteséget, korántsem szeretnének tovább élni. Pontosan azok, akik bizonytalan vagy összetört, illetve sebzett kötődéseikkel visszatérnek a korai életükbe. A balladák és általában az ilyen, távoli múltból felsejlő alkotások esetén nem vagyunk abban a helyzetben, hogy a szereplők, a költők, illetve a közönség gyermekkori élményeire tekintsük; hiszen ilyesfajta dolgokról a múltban nem beszéltek túl sokat az emberek. Vannak érdekes kivételek, amelyet mi itt, jelen tanulmányban nem tudunk részleteiben felfejteni, azonban említsük meg Trisztán híres nevét, Izolda (nagybátyja feleségének) házasságtörő szerelmét. A középkori mesék kisfiúként mutatják be Trisztánt, akinek az anyja az ő születésébe halt bele, akinek gyakori neve: 'szomorú'.[18] A két szerelmes a halálban egyesült újra. A *Roland-ének*ben a fent említett Aude, mint mondtuk, szintén árva, akit egy másik nő nevelt fel, nem a szülőanyja.[19]

18 Lásd például: Norris J. Lacy, ed., *The Arthurian Encyclopedia* (New York: Peter Bedrick, 1986), 575.

19 A 6697–6699. sorokban.

Biztosan mondhatjuk, hogy a középkorban és a kora újkorban nagyon sok gyermeket kényszerítettek korai kötődési veszteségekkel és bánattal telített élethelyzetbe, beleértve a gyermekágyas anyák halálát. A gyermekek gyakran a sok csapás és járványok gyakori jelenléte miatt vesztették el fiatal szüleiket, a háború pedig az apák (néha permanens) hiányához vezettek. A kép ma egy kissé eltérő, és feltehetően magába foglalja a válások hatását is a gyermekekre, az anyák és az apák hosszas távollétét a karrierjükkel kapcsolatos okok miatt, a gyakran cserélődő nevelők és gondozók jelenlétét a napi rutin során… és így tovább.

A hagyományos balladákban általában nem látjuk a kötődési kudarcok és veszteségek pontos okait, és csak a következményekkel, a sok trauma hatásával szembesülünk. A gyászoló hősök éppen azért akarnak meghalni, hogy azzal a személlyel lehessenek, akit szerettek, és akit (végül) elveszítettek.

La Mariage anglais

Most azt a balladát vizsgáljuk, amely gyakran a *La Mariage anglais* (Az angol házasság) vagy néha a *Maudit Anglais* címet viseli.[20] Ez a ballada is az intenzív veszteség élményére fókuszál, de más módon, mint a *Le Roi Renaud,* és másféle végkifejlettel, más stílusban válaszol a veszteségre.

A *Le Mariage Anglais,* akárcsak a *Le Roi Renaud,* híres darab. A XVII. században jelenhetett meg, és talán az Henriette de France[21] és I. Károly angol király között 1625-ben[22] kötött házasságra utal. Ezt a művet azonban 1845-ben átszerkesztve közölték, nyilvánvalóan újraírt változatban, amely markánsan különbözött a többi fennmaradt verziótól. Később visszatérünk az 1845-ös variánshoz, de itt én most a Doncieux és Tiersot-féle, más változatok nyomán kiegészített szöveget veszem alapul.

Egy fiatal francia hercegnőt, Franciaország királyának leányát arra kényszerítettek, hogy elhagyja otthonát, és feleségül menjen Anglia királyához. Sírva kiáltotta: „O mes chers frères, empêchez / De m'emmener! / J'aimerois mieus soldat François / Que roi anglois." (Ó, drága testvérem, ne hagyd, hogy elvigyenek! / Én inkább hozzámegyek egy francia katonához, / Mint az angol királyhoz.) Párizsban minden nő sírt, ahogy áthaladt a városon. Amikor eljött az idő az indulásra, a lány szemeit befedték, így nem kellett látnia a tengert, amelyen

20 Magyar műfordítása Jékely Zoltántól *A királylány s az angol* címmel: Dobossy, *Ha rózsaszál leszel…,* 37–40. (Szerk. megj.)

21 A variáns nagy bizonyossággal a francia Bourbon-házból származó, tizenöt évesen férjhez adott Henrietta Máriát (Párizs,1609. nov. 25.–Colombes, 1669. szept. 10.) jelöli, aki 1625 és 1649 között uralkodott. (Ford. megj.)

22 Doncieux, *Le Romancéro populaire…*, 309.

átkelni készült; más szövegváltozatokban pedig megtagadta azt, hogy a szemeit bekössék, hogy láthassa a tengert, melyen vonakodva kel át.[23] Megtiltotta, hogy bármilyen zenét is játsszanak a fedélzeten; más verziókban arra panaszkodott, hogy a hegedűk nem a francia királyéi. Amikor megérkeztek, és elérkezett az idő, hogy koccintson az új házastársával, nem akarta megengedni neki, hogy felvágja kenyerét, és „maudit Anglais"-nek, azaz 'átkozott angol férfinak' nevezte őt. Azt mondta, nem tud sem enni, sem inni, ha ránéz: „Je ne pui boire ni manger, / Quand je te vé".[24] Más verziókban ehhez hasonlóan sértegeti férjét. Amikor elérkezik az idő arra, hogy ágyba feküdjenek, és a férje le akarja venni a cipőit, azt mondja, vegye csak le a magáét, neki vannak emberei a saját hazájából, akik neki szolgálnak.

Mindezek a hazájától való elválásra és a szeretett személy elvesztésére adott erős érzelmi reakciók. Talán a bánatba hal bele, vagy megöli magát, esetleg másképpen kerüli el, hogy szembenézzen a helyzetével? A fent említett 1845-ös verzióban valóban meghal a bánattól. De az elsődleges szövegváltozat figyelembevétele esetén, ahogy a legtöbb más verzióban is az utolsó versszak mindent megváltoztat. Amikor az éjjel elérkezik, a gyönyörű fiatal nő nem alszik, s azt mondja a férjének: „Retourene-toi, embrasse moi / Mon cher Anglois! / Pusique Dieu nous a assemblés, / Faut nous aimer." (Fordulj meg, és csókolj meg engem, / Én drága angolom! / Mivel Isten összehozott minket, / Muszáj szeretnünk egymást.)

Ezáltal ebben a balladában van egy fiatal nőnk, aki a gyász és a tiltakozás után mérges és sértett volt a házasságával összefüggő változások és veszteségek miatt, sőt sértegette az új házastársát, még az ételt vagy az italt is visszautasította, ám végül eldöntötte, hogy megbékél helyzetével. Eldöntötte, hogy szeretni fogja a férjét, és arra ösztönzi, hogy szeresse őt. Ez volt talán az ok, amely észre térítette őt, vagy talán a szexuális vágy, amint mellette feküdt az ágyban. Ebben a szövegváltozatban (de nem mindegyikben) a Mindenható akaratát említi: az Isten hozta őket össze. Mindenesetre, már készen áll arra, hogy továbblépjen és felhagyjon a gyásszal. Doncieux magyarázata a végkifejletet követi:

> A l'animosité nationale – et plutôt encore provinciale – contre les gens d'outre-Manche, ce poète alliait un sentiment très juste des réalités de la vie, cette résignation au fait accompli qui fait la solidité des mariages aussi bien que la force des gouvernements [. . .] cette fille de France, comme elle déteste les Anglais de tout son cœur! Mais quoi? elle est femme, et couchée, et l'Anglais peut-être est joli garçon.

23 Charles Guillon, *Chansons populaires de l'Ain* (Paris: Monnier, 1883), 13–15.
24 „Nem tudok sem inni, sem enni, ha meglátlak." (Ford. megj.)

[Ez a költő egyesítette az élet valóságának nagyon pontos érzületét, a Csatorna másik oldaláról érkezettekkel szembeni valós nemzeti és provinciális ellenségeskedést, azt a belenyugvást a dolgokba, amely egyaránt mutatja a házasságok szilárdságát és a kormányok erejét. Franciaország leánya, aki teljes szívéből gyűlöli az angolokat! De mit is mondhatunk? Ő egy nő, aki egy ágyban fekszik, az angol férfi pedig talán egy vonzó fiatalember.][25]

Eltekintve a „valóság rezignációjától", miként Doncieux feltételezi, e balladára lehet azt mondani, hogy a „biztonságos kötődés" példája. Látunk benne valakit, aki képes arra, hogy hangosan és nyitottan gyászoljon, azután továbblépjen (ezt ma így mondanánk). Ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy ez gyakori befejezés volna a balladákban, ellenben bizonyosan érdekes.

Egy másik példa erre a befejezésre egy középkori híres *chanson de toile* ('szövő- vagy fonóének'), a *Belle Doette*. Ebben a dalban egy gyönyörű fiatal nő, Doette az ablakában ül, olvas, és az ő *ami*jára gondol, Doonra, aki távol van tőle, hiszen egy lovagi tornán vesz részt. Hírvivő érkezik, aki elmondja neki, hogy szerelmét megölték. Doette nagyon szomorú, a dal refrénje ettől kezdve „E or en ai dol!" (S most emiatt bánkódom!). De ő nem akar meghalni vagy akár csak a haldoklásról beszélni sem. Azt hirdeti, apáca lesz, és talál egy apátságot, amelybe mindenki, aki a szerelemtől szenved, meghívást kap: „Toz cels et celes vodra dedans atraire / Qui por amor sevent peine et mal traire. / Et or en a idol. / Por vostre amor devenrai nonnne en l' eglyse saint Pol" (Mindazokat [férfiakat és nőket] igyekszik magához vonzani, / akik tudják, hogyan kell a szerelemért elviselni a fájdalmat és a szenvedést. / És most emiatt vagyok bánatos. / A szerelmedért apáca leszek Szent Pál templomában).[26] A refrén megváltozik a dal végén, amely egy új sort is tartalmaz, melyben kifejezi akaratát, azt, hogy egy emelkedő utat választva továbbéljen: „A szerelmedért apáca leszek Szent Pál templomában."

Malbrough s'en va-t-en guerre

Megvizsgáltuk azokat az intenzív és erőteljes érzelmeket, amelyeket a francia ballada típusú dalokban az elválás folyamata és a veszteség hívott elő. Az erős érzelmek azonban nincsenek *mindig jelen,* amikor a szétválás és a veszteség bekövetkezik. Most a *chanson*hoz, a harmadik szövegemhez fordulok, amely az elszakadás és a halál témáit egy furcsán könnyed, sőt mondhatni szinte

25 Doncieux, *Le Romancéro populaire…,* 310–11.

26 Samuel N. Rosenberg and Hans Tischler, with Marie-Geneviève Grossel, eds, *Chansons des trouvères: Chanter m'estuet* (Paris: Lettres gothiques–Livre de Poche, 1995), 102–105.

komikus módon kezeli. Ezt a balladát gyakran *Le convoi de Malbrough* vagy *Malbrough s'en van en guerre,* esetleg *Malbrough s'en va-t-en guerre* címmel közlik.[27] („Malbrough temetési menete" vagy „Malbrough háborúba indul"). A kulcsszereplő nevének helyesírása változatos, találhatunk *Malbrouck* formát, de (Katalóniában) még *Mambru*t is.[28] E ballada, hasonlóan több általunk vizsgálthoz, nagyon sok verzióban létezik. Csak Francia-Kanada különböző régióiban többféle szövegváltozat ismert. Ezekből hetet már alaposan tanulmányozott Mieczyslaw Kolinski, bár elsősorban zenetudományi szempontból.[29]

E ballada egy érdekes történetet dolgoz fel, noha számos vita van az eredetiségéről.[30] Ami nyilvánvalónak tűnik: 1781-ben egy parasztasszony szoptatósdajka állásra jelentkezett a francia Dauphinhez (aki 1781. október 22-én született), majd alkalmazták a pozícióra. Mulatságos becenevet kapott: „Madame Poitrine" (azaz 'Kebel Asszony'). Mária Antoinette császárné hallotta, ahogyan énekelt, illetve a *Malbrough s'en-va-t'en guerre* dalt dúdolta – hamarosan a császárné és az udvar is megtanulta a szavakat és a dalt, ami rendkívül népszerűvé vált. Csakugyan különleges sikere lett – Beaumarchais pedig belefoglalta a *Le Mariage de Figaró*ba, azaz a *Figaro házasságá*ba, de ez a történet jelenleg a vizsgált témánk hatáskörén kívül esik.[31]

A dal szövegét feltehetően egy francia katona írta 1709-ben, nem sokkal a malplaquet-i csata után, amely a spanyol örökösödési háború része volt (Franciaország és Bajorország, Anglia és a Német-Római Birodalom, valamint Poroszország ellen). Látszólag, abban az időben keletkezett az a pletyka, hogy John Churchill, Malborough hercege, az angol sereg egyik fővezére elesett a harcban (valójában csak 1722-ben, kiemelkedő karrier után hunyt el). Ez a pletyka biztosítja a narratív keretét a balladának, amely talán annak a megírása előtti dallamot tartalmazza (lásd alább).

Vizsgáljuk meg a történetet, amelyet a ballada mesél; a szöveget Doncieux és Tiersot biztosítja (a szövegvariánsokkal alább szintén foglalkozunk). A ballada így kezdődik: „Malbrough s'en va en guerre / Mironton, tonton, mirontaine" (Malbrough a háborúba indul, / Mironton, tonton, mirontaine). Ez a két sor refrénként szolgál, változatlanul ismételve a rövid strófák között. Malbrough

27 Magyar műfordítása Weöres Sándortól *John Churchill, Marlborough hercege, a XIV. Lajos elleni koalíció fővezére* címmel: Dobossy, *Ha rózsaszál leszel…,* 40–43. (Szerk. megj.)

28 Henri Davenson, ed., *Le Livre des chansons* (Paris: Club des Libraires de France, 1958), 260–263 *(Malbrouck);* Doncieux, *Le Romancéro populaire…*, 460 *(Mambru).*

29 Mieczyslaw Kolinski, „*Malbrough s'en va-t-en guerre:* Seven Canadian Versions of a French Folksong", *Yearbook of the International Folk Music Council* 10 (1978): 1–32.

30 Lásd C. D. Brenner, „The Eighteenth-Century Vogue of »Malbrough« and »Marlborough«", *Modern Language Review* 45 (1950): 177–180.

31 Sikerének történetét lásd uo.

a következőt deklarálja, amikor útnak indul: „Ne sai quand reviendrai, / Ne sai quand reviendrai" (Nem tudom, mikor fogok visszatérni), de hozzáteszi: „Reviendrai à Paques ou à la Trinité" (Húsvétra vagy a Szentháromság ünnepére visszatérek). A párizsi nyomtatott verzióban, amely ehhez a leginkább hasonló, s melynek címe *Mort et Convoi de l'Invincible Malbrough*, a refrén ekképpen hangzik: „Mironton, mironton, mirontaine".[32] Ebben a verzióban Malbrough nem egyes szám első személyben beszél, a kérdések közötti sorokban helyette a következőt olvashatjuk: „Ne sait quand reviendra" (Ő nem tudja, mikor fog visszatérni).

Mindenesetre Malbrough soha többé nem szólal meg a balladában. Eltelik a Húsvét, majd a Szentháromság ünnepe is, mégsem tér vissza. Felesége felmegy a magas tornyába, ahonnan az apródját látja jönni, csupa feketébe öltözve. „Beau page, ah! Mon beau page, quel' nouvelle apportez?" (Jóképű apród, ah! Jóképű apródom, milyen híreket hoztál?) A válasza egymást követő, folytonos strófák: „Nouvelle que j'apporte, vos beaus yeus vont pleurer. / Quittez vos habits roses et vos satins brochés. / Prenez la robe noire et les souliers cirés. / Malbrough est mort en guerre, est mort et enterré'" (A hír miatt, amelyet neked hoztam, gyönyörű szemeid könnyezni fognak. / Vedd le a rózsaszín díszruhádat és szatén brokátodat. / Vedd fel a fekete ruhádat és kifényesített cipődet. / Malbrough meghalt a háborúban, halott és eltemették).

Az apród azután leírja a temetést: láttam, amint a négy tiszt a földbe tette, az egyik a mellvértjét, a másik a pajzsát vitte, a harmadik a palástját, negyedik a kardját. A sírja köré rozmaringot ültettek, a csalogány az ő nyelvén énekelte: „nyugodj békében". Azután mindenki hazament lefeküdni: „La cérémoni' faite, chacun s'en fut coucher." Némely változatban az apród arról beszél, ki kivel aludt – néhányan a feleségeikkel aludtak, mások meg másokkal –, majd arról a gyönyörű nőről beszélt, akit ismer.[33]

Ez a befejezés. A feleség már nem beszél azután, hogy eredetileg a híreket kérdezte. Sem a feleség, sem az apród semmilyen érzelmet sem mutat a veszteség vagy a gyász miatt. Az apród egyszerűen elmondja, mi történt a temetésen. A négy tiszt, aki Malbrough testét vitte a sírjához, az elhunyt lord katonai fegyverzetét viselte: a mellvértjét, a pajzsát, a köpenyét és a kardját – bizonyos értelemben, darabról darabra így vették át az uralmat lebomlott identitása felett. Malbrough tényleg *elment*.

Feltűnő, hogy ebben a dalban az elszakadást, a veszteséget és a katona férj halálát milyen könnyeden kezelik a szóbeli kifejezés módjával: senki sem gyá-

32 *Mort et Convoi de l'Invincible Malbrough* https://www.metronimo.com/fr/partitions_chansons/pdf/malbrough.pdf.

33 Jean Allix, ed., *Chansons de France* (Paris: L'école des loisirs, 1976), 16–18.

szol. Valóban, ha figyelembe vesszük az ismert dalt is (amelyet ma főként *For He's a Jolly Good Fellow* kezdettel ismerünk), a veszteség még drámaibban válik közhelyszerűvé. Napjainkban ez egy csattanós, derűs francia gyermekdal. Számos feljegyzés létezik róla, a gyermekeknek szóló gyűjtemény láthatóan mindegyiket tartalmazza.

Alapvetően az, hogy a férj meghalt, nem érdekel minket. A téma ilyen megközelítése akkor válik figyelemre méltóvá, ha Franciaország vagy az egész kora újkori Európa általános történetére gondolunk: hány férj és apa ment háborúba, hátrahagyva feleségeiket és gyerekeiket; bár várták őket, és bár ők mondták, hogy haza akarnak jönni, hány katona mégsem tért soha vissza.

A dal meglepően elutasító a veszteség és a férj halála tekintetében.[34] A vonatkozó retorikai stratégiát érdemes vizsgálat alatt szemügyre venni. Hogyan és miért tart ez az ének érzelmi távolságot az elválás és a halálon keresztüli veszteség fájdalmas realitásával szemben? Először is, a *Malbrough* név egyértelműen az angol *Marlborough* átalakítása. Ez a dal egy angol lordról szól, valójában egy valaha élt híres lordról.[35] Nem francia volt, nem „egy közülünk". Tényszerűen egy ellenség, egy brit hadvezér. Ennek a rekonstruált névnek az első szótagja *Mal* (*Marl* helyett), amely talán „rossz emberként" jelöli őt.

A hírnök, a fiatalember beszél a legtöbbet (bár a nők hagyományosan jó okkal egészen sokat beszélnek a balladákban). Mindenről a „szép apród" hangján értesülünk, aki láthatóan nem törődik sokat Malbrough-val. Kezdeti üzenetében nagyrészt arról szól, hogy a feleség a csinos rózsaszín ruháit cserélje le csúnya, fekete gyászruhának tűnő darabokra, kifényesített cipőkkel. Ez a szükséges szabászati „lefokozás" talán még arra is rávilágít, hogy a nő miért kezd el sírni. És talán még azzal is gyanúsíthatjuk a feleséget, hogy szerelmi kapcsolatban van ezzel a „jó apróddal"… vagy fordítva, ő vele.

De milyen vigaszt nyújthat az a tény, hogy rozmaringot ültettek a sírja köré, vagy a csalogány az ő saját nyelvén énekelte, hogy *Requiescat in pace*? Mondhatjuk-e vajon, hogy e részletek érzelmi közelséget, vigaszt, békét tudnak nyújtani? Talán egy kicsit, de ezeket biztosan ellaposítja és csökkenti a végső részlet közlése, mely szerint „azután mindenki hazament, hogy lefeküdjön" – és számos szövegváltozat az alábbit tartalmazza: a férfiak közül sokan a feleségükkel

34 Léteznek olyan dalok is, amelyekben a férj vagy a feleség határozottan boldog a nem szeretett házastárs halálakor. Ennek példái: *L'Enterrement du bossu* (The Burial of the Hunchback) és *Le Mari débarrassé de sa femme* (The Husband [who has got] Rid of his Wife), vö. Rolland, *Recueil de chansons populaires,* 2:246–249. Mindkét házastársat fizikai erőszaktévőként mutatták be.

35 Brenner, „The Eighteenth-Century Vogue…", 179.

aludtak, míg mások egyedül, s sok csinos nő volt arra, szőkék, barnák, valamint gesztenyebarna hajúak.[36]

Ezek az alkotórészek a *Jolly*-nótával együtt, továbbá a halandzsa szótagok *(Mironton, tonton, mirontaine)* együttesen aláásnak bármilyen, potenciálisan komor elégiai elemet ebben a *chanson*ban. Ez a ballada tehát lényegében derűsen ábrázolja az elválást és a halált, s nagyon jól megfelel annak a kötődési stílusnak, amely „bizonytalanul elkerülő/elutasítóként" határozunk meg.

Mint már fentebb megjegyeztük: ennek az elutasításnak fontos eleme, hogy Malbrough egy francia számára csak egy idegen külföldi, így „mi", franciák, nem törődünk vele vagy a halálával. Persze meglepő, hogy úgy tűnik, mintha sem a saját apródját, különösen a feleségét sem nagyon érdekelné. Továbbá a bánatnak és a gyásznak ezen parodisztikus ábrázolása átvezet a balladákban és más alkotásokban megjelenő elkerülő attitűd nagyobb kérdéseihez. Ezen túlmenően nem mindig világos, hogy a közönségnek fel kellett volna ismernie a Malbrough nevet mint angolt, ezáltal azt, hogy ő külföldi vagy „más". Ha ránézünk a hét kanadai verzióra, amelyeket Kolinski tanulmányozott, néhány közülük feltűnően játékosnak tűnhet a távoli hős halála miatt. Még a néhai nemzetisége és a társadalmi neme sem tűnik igazán világosnak. Például két verzió is „elle"-ként[37] utal Malbroughra. Egy másikban a refrén „*Courez, courez, courez / Petites filles jeunes et gentilles, / Courez, courez, courez / Venez ce soir pour vous amuser*" (Fuss, fuss, fuss, / fiatal és bájos kislány, / fuss, fuss, fuss, / Jön ez az este, / hogy jó kedvünk legyen), habár a dal utolsó sora: „*Monsieur Malbrough est mort, / Est mort et enterré là-bas*" (Malbrough úr halott, / Halott és eltemették ott).

Felmerül a kérdés: a halálnak és a temetésnek mennyire gyakori a bagatellizálása, az emberi szenvedésnek ilyen lekicsinylése? Látjuk az állatok szenvedéséről szóló parodisztikus munkákban, mint például a középkori francia *Róka-regény* esetében, ahol gúnyosan kezelték Pinte, a tyúk erőteljes gyászát a nővérei és a bátyjai halála felett (hiszen mindegyiküket meggyilkolták, azaz a róka által mártírhalált haltak).[38] Átugorva az Atlanti-óceánt és számos évszázadot, ugyanígy látjuk ezt az amerikai dalokban, mint például a *Go Tell Aunt Rhody that the Old Gray Goose Is Dead*ben, amelyben azonos hagyomány él. Az állatok szenvedése bizony megengedheti ezt az érzelmi távolságot. Síró kislibákon, akik elvesztették az anyjukat, talán bűntudat nélkül nevethetünk.

36 Davenson, *Le Livre des chansons*, 262.

37 Francia női névmással. (Ford. megj.)

38 Jean DuFournet, ed., *Le Roman de Renart* (Branches I, II, III, IV, V, VIII, X, XV) (Paris: Garnier-Flammarion, 1970), 75–76. Angol fordítása: D. D. R. Owen, transl., *The Romance of Reynard the Fox* (Oxford: Oxford University Press, 1994), 9.

Három tradicionális francia *chanson*t vizsgáltunk. Mit tud nyújtani Bowlby és a kötődéselmélet, és mi az, ami hasznunkra válik az ilyen és hasonló balladák értelmezésében? Először is a teória segít felismerni a közeli és (elméletben) szeretett személytől való elválás intenzív pillanatának a fontosságát.

A szétválás és a tartós veszteség bármelyik tényező – háború, halál, csábítás vagy példának okáért másféle típusú hűtlenség – következménye is lehet. A kötődési teóriák azokra a pillanatokra emlékeztetnek minket, amelyek tipikusan erőteljesen telítettek: néha konfliktusos vagy meglepő érzelmekkel, de amelyeket nehéznek mutatkozik kielemezni. Az emberek – vagy a balladák szereplői – talán önmaguk sem ismerik fel, mit éreznek, vagy hogy miért éreznek oly erőteljesen, oly furcsán.

Végezetül Bowlby és a kötődéselméletek megnyitják az utat előttünk ahhoz, hogy értelmet találjunk azokban a különféle reakciókban, amelyekkel a szereplők a veszteségre válaszolnak a balladákban. Meghalni a bánattól? Vagy továbbélni, de azt hogyan, milyen gondolkodási keretek között? Reményeim szerint a (poétikai) vizsgálódás számára ez a megközelítés egyaránt gyümölcsözővé válhat más tradicionális balladák, illetve a francia és további eltérő hagyományok esetén is.

A tanulmányt †Larry Syndergaard emlékének ajánlom, az érzékeny balladatudósnak és a nagyszerű, kedvelt férfinak. Sokat tanultam tőle. Publikációm egy olyan nagy, jelenleg is folyamatban lévő projekthez csatlakozik, amely az érzelmek szerepét vizsgálja a középkori és kora újkori francia irodalomban. Köszönetet szeretnék mondani férjemnek, Paul C. Vitznek, az Institute for the Psychological Sciences munkatársának az itt felvetett pszichológiai kérdésekkel és problémákkal kapcsolatban nyújtott értékes útmutatásáért.

Fordította Sziklay Cs. Mónika

KALAVSZKY ZSÓFIA

„Csak a csontvázát dobta oda"

XIX. századi orosz műkedvelők verses nekrológjai Puskinról

1.

Puskin halálának, gyászszertartásának és temetésének a körülményeiről, a költő párbajban szerzett sebesüléséről és haldoklásának a részleteiről, a párbajhoz vezető események alapos rekonstrukciójáról mára már igen jelentős, szinte könyvtárnyi mennyiségű forrásszöveg áll a kutatók rendelkezésére. E szövegmennyiséget terjedelmileg csak az azt analizáló szakirodalom múlja felül.[1] Nagyszámú forrás maradt fenn arról is, miként terjedt el a párbaj híre Péterváron Puskin barátai és tisztelői között, vagy arról, hogy a cár, a titkosrendőrség, az államapparátus érintett képviselői milyen módon tájékozódtak a költő állapotáról (ismerünk visszaemlékezéseket a lakás – ahová a meglőtt Puskint szállították, és ahol pár nappal később meghalt – előtt gyülekező tömeg hangulatáról, általában véve a pétervári közhangulatról, de ismerünk több korabeli, orvosi beszámolót is a költő seblázáról és súlyos állapotának, haldoklásának egyes fázisairól).

A Puskin halálának körülményeit és az utána következő eseményeket vizsgáló kutatásoknak külön ágát alkotják a korabeli történeti, politikai és társadalmi kép rekonstrukciós kísérletei is. Mi történt közvetlenül Puskin halálát követően? Ennek a kérdésnek csupán egyetlen aspektusát alkotja a jelenlegi

* Tanulmányom egy hosszabb írásom részlete. Az első egység megjelent itt: Kalavszky Zsófia, „A Puskin-kultusz forrásánál: nekrológok és siratók (1837)", in *Természeti és társadalmi kataklizmák: Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében XI,* szerk. Szabó Tünde és Szili Sándor, 95–111 (Szombathely: Szláv Történeti és Filológiai Társaság, 2021). A gondolatmenet érthetősége kedvéért kénytelen voltam bizonyos szövegegységeket részben megismételni, újraközölni. Tanulmányom nem készülhetett volna el Maja Ceszárszkaja értő, gondos, ugyanakkor játékos fordításai nélkül. Ezúton mondok neki hálás köszönetet.

1 A tárgykörben alapmunkának számít Pavel Scsegoljov Puskin párbajáról és haláláról kiadott monográfiája, forráskiadása. Lásd П. Е. Щеголев, *Дуэль и смерть Пушкина. Исследование и материалы (1928)* (Москва: Книга, 1987).

vizsgálódásom, amely mindössze egy részproblémára koncentrál, a főként műkedvelő költők által írt *verses nekrológok* hasonlóságaira, ugyanakkor sokszínűségére. Bemutatom a nyomtatásban megjelent *halálhír* retorikai-poétikai ismérveit és ezen jellegzetességeknek a szociális és politikai funkcióit, elemzem a *nekrológokat,* illetve azok *hiányát.* Célom, hogy a maga teljességében tudjam felmutatni a búcsúköltményeknek a későbbi Puskin-képre és kultuszra gyakorolt komplex hatását.

2.

Puskin halálhírére érkezett reakciókat ismerünk a Péterváron szolgáló, külföldi diplomaták hazaküldött beszámolóiból, a titkosrendőrség jelentéseiből, a kultuszminiszter pétervári és moszkvai cenzoroknak küldött utasításaiból, a szerkesztők és újságírók naplóiból, a felelősségre vonásuk jegyzőkönyveiből, a párbajsegédek memoárjaiból, a d'Anthès ellen indított vizsgálat anyagaiból, a haldokló Puskin mellett jelenlévő literátus elit – Puskin baráti körének – leveleiből, naplóiból, a Lermontov ellen lefolytatott eljárás dokumentumaiból (a költő Puskin halálára írt, kéziratban terjedő versével vonta magára a hatóságok figyelmét), a különféle vizsgálóbizottságok jegyzőkönyveiből, jelentéseiből, sőt azoknak a látogatóknak a visszaemlékezéseiből is, akik több napon át gyülekeztek a költő háza előtt, hogy a haldokló költő „mellett" legyenek, illetve hogy később leróják kegyeletüket a felravatalozott testnél. Ám a korabeli források sokasága ellenére a mai napig még az események egyszerű(nek tűnő) kronologikus felsorolásakor is nehézségekbe ütközünk, hiszen számos fehér folt maradt a pontatlan vagy egymásnak ellentmondó visszaemlékezések következtében. Ezekre az ellentmondásokra itt és most nem tudok kitérni. Mindössze egy műfajjal, a rendkívül komplex és szerteágazó, irodalom-, kultúrtörténeti és irodalomszociológiai implikációkkal rendelkező eseménysorból a kizárólag a Puskin haláláról hírt adó és az életútjáról tájékoztató nekrológgal fogok foglalkozni, pontosabban – tágan értve a nekrológ fogalmát – azokkal a megszólalás(mód)okkal, amelyek a halálhírt „bejelentették", vagy amelyek közvetlenül arra reagáltak. A tanulmány témája tehát a *nekro-logosz,* a közvetlenül a költő halála után, 1837 telén-tavaszán írt orosz költői szövegek.

Csupán néhány olyan korpusz áll rendelkezésünkre, amelyben ilyen jellegű, 1837-es, kéziratban maradt, esetleg csak tíz-húsz-ötven évvel később publikált, cenzúrázatlan kéziratokra bukkanhatunk. Az alábbiakban három korpuszból fogok példákat kiemelni. Az első Vlagyimir Kallas gyűjteménye, melyet 1899-ben, a százéves Puskin-évfordulóra adott ki, illetve az ezt később, még két íz-

ben kiegészítő *Pushkiniana* kötetei.[2] Az ebben az igencsak heterogén, széttartó szövegegyüttesben szereplő írások közül – amelyeket Kallas a minőségükre való tekintet nélkül gyűjtött össze – az 1837-ben írt vagy megjelent versekre koncentrálok. A második Ivan Rozanov XX. század eleji, kiváló orosz irodalomszociológus egy tanulmánya, amelynek mellékletében a kutató kiegészítette Kallas századfordulós gyűjtését.[3] A harmadik korpusz a Puskin-kutatás nemrég elhunyt, kivételes alakjának, Vagyim Vacurónak a tanulmánya, pontosabban a mellékletében található néhány kéziratos forrás.[4] E három nagyobb korpusz mellett elszórtan számos egyedi forrásközlést találhatunk.[5] A kutatásban segítségemre volt még Mihail Sztroganov tanulmányának bibliográfiája és a Puskinszkij Dom Kézirattárának egy 1959-ben kiadott bibliográfiája azokról a verskéziratokról, amelyeket Puskin halálára írtak.[6] Az utóbbi bibliográfiából megtudhatjuk, hogy még hány ilyen jellegű kéziratot tart számon az archívum, és hogy a kéziratokat hány további másolatban lelték fel – a szövegüket tehát nem ismerhetjük, a kéziratos terjedésükről azonban mégis képet kaphatunk.

Az elemzésük előtt elengedhetetlen röviden összefoglalni azokat a háttérkörülményeket, amelyek a Puskin-nekrológok megjelenését befolyásolták, továbbá szót kell ejteni, mit takart a *nekrológ* elnevezés a XIX. század eleji orosz újságírásban, illetve retorikában.

2 В. Каллаш, ред., *Русские поэты о Пушкине (Сборник стихотворений)*, Типографія Г. Лисснера и А. Гешеля (Москва, 1899); В. Каллаш, *Pushkiniana: Материалы и исследования об А. С. Пушкине. Вып. [1]-2* (Киев: тип. И. И. Чоколова, 1903), ю.

3 И. Н. Розанов, „Пушкин в поэзии его современников", in *Литературное наследство [А.С. Пушкин],* 1025–1042 (Москва: Жур.-газ. объединение, 1934).

4 В. Э. Вацуро, „Из неизданных откликов на смерть Пушкина", in *Временник Пушкинской Комиссии 1976*, ред. М. П. Алексеев, 46–65 (Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1979).

5 A további írásokban közölt források kerültek még a látókörömbe: Б. В. Модзалевский, „Из откликов на смерть Пушкина", in *Звенья: сборники материалов и документов по истории литературы, искусству и общественной мысли XIX века.*, ред. Влад. Бонч-Бруевич, 6. 156–158 (М., Л.: Academia, 1936); Б. Л. Модзалевский, „Стихотвореніе Н. Данилевского на смерть Пушкина", in *Пушкин и его современники: Материалы и исследования,* 111–116 (Пг: Комис. для изд. соч. Пушкина при Отд-нии рус. яз. и словесности Имп. акад. наук., 1917), „Стихотворение на смерть Пушкина (»На встречу двое шли...«) [Публ. М. Л. Гофмана]", in *Пушкин и его современники: Материалы и исследования / Комис. для изд. соч. Пушкина при Отд-нии рус. яз. и словесности Имп. акад. наук*, 21/22, 400–402 (Пг.: Тип. Имп. акад. наук, 1915); И. Шляпкин, „Заметки об А. И. Полежаеве", *Русский библиофил. Историко-литературный и библиографический журнал*, 1913, 94–96; К. А. Шимкевич, „Из отголосков на смерть Пушкина", in *Пушкин и его современники: Материалы и исследования / Комис. для изд. соч. Пушкина при Отд-нии рус. яз. и словесности Имп. акад. наук.*, 23/24, 123–126 (Пг., 1916).

6 М. В. Строганов, „Смерть Пушкина в стихах его современников", in *Пушкин, проблемы творчества, текстологии, восприятия: Сборник научных трудов,* 87–101 (Калинин: Калининский Государственный Университет, 1989).

3.

A XIX. század eleji orosz újságolvasó számára egy vadonatúj műfaj jelent meg a sajtóorgánumok hasábjain: a *nekrológ*. A világi műfajú nekrológ első darabját Oroszországban 1803-ban nyomtatták ki. A XIX. század második harmadától a XX. század elejéig a műfaj a virágkorát éli, a sajtóban publikált nekrológok tízezrei sajátos biografikus szótárakká változtatják a sajtóorgánumokat.[7]

Nyikolaj Kosanszkij (1781/1785?–1832), a Carszkoje Szeló-i Líceum orosz- és latinirodalom-professzora – Puskin líceumi tanára – az 1832-ben megjelentetett *A műfajok retorikája* («Частная риторика») című könyvében a következőképpen definiálja a nekrológot:

> §184. Nekrológ (νεκρολὸγοσ) – híradás egy hős, ismert férfi haláláról. Tömör formában magában foglalja az élet legfontosabb eseményeinek ismertetését, a hős legfontosabb tetteit, jellemének vonásait, a tudós alkotásait, a festő műveit, a színművész sikereit stb.
> §185. A nekrológ célja – híradás a végről és emlékezés a legfontosabb érdemekre. Ezeknek az elhelyezése időrendben. Ékessége a rövid, az erős és az érzékeny szavak. Gyengesége a fölösleges részletek, a hideg és elnyújtott mondanivaló.
> §186. A nekrológok a krónikák, a történelem ékességei. Például Germanicus, Seneca, Thrasea stb. nekrológjai Tacitusnál vagy Vorotinszkij, Baszmanov, Kurbszkij, Morozova nekrológjai stb. Karamzinnál. Önállóan is megjelenhetnek újságokban és folyóiratokban. A nekrológ az életírás alapjául szolgál, ugyanúgy, ahogy a krónika a történelem számára.[8]

Kosanszkij szerint tehát a nekrológ tényközlő, tájékoztató műfaj. A közösség (a társadalom) élete szempontjából fontos tettek, alkotások, cselekedetek kronologikus felsorolása, egyfajta életrajz, amely egy későbbi (bővített) biográfia alapja, magja lehet.

Kosanszkij definíciójával egybecseng Puskin 1830. január 1-jén publikált jegyzete. A költő a *Lityeraturnaja gazetá*ban[9] egy, ott korábban megjelent íráshoz, Nyikolaj Rajevszkij huszártábornok nekrológjához fűzött egy megjegyzést.

7 К. А. Онипко, „Первые русские некрологи: герои и контексты", *Ученые записки Петрозаводского Государственного Университета* 170, 1 (2018): 83–87, https://doi.org/10.15393/uchz.art.2018.14.

8 Н. Ф. Кошанский, *Риторика*, ред. В. И. Аннушкин, А. А. Волков и Л. Е. Макарова (Москва: Русская панорама, 2013), 193. Saját ford. – K. Zs.

9 A költőnek Anton Delviggel közösen szerkesztett lapja.

A nekrológ korábban az újság *Vegyes* rovatában jelent meg, cím és aláírás nélkül.[10] A költő a következőket írta:

> A múlt év végén megjelent az 1829. szeptember 16-án elhunyt Ny. Ny. Rajevszkij huszártábornok nekrológja. Ez a tömör áttekintés, amelyet véleményünk szerint egy olyan ember írhatott, aki jártas a hadászat terén, kitűnik különös melegségével és érzelemgazdagságával. Kívánatos lenne, hogy ugyanez a toll még részletesebben írja le a hős győzelmeit és a jó ember magánéletét. Meglepve fedeztünk föl az ismeretlen szerző nekrológjában egy érthetetlen kihagyást: nem említette azt a két ifjút, akiket az apjuk magával vitt az 1812-es harcok véres mezejére!… A hon ezt nem feledte.[11]

A szövegből kiderül, hogy a nekrológot író szerző csupán nagy vonalakban ismertette Rajevszkij tábornok katonai sikereit és magánéletének eseményeit. Puskin utal rá, hogy a nekrológszerző elfelejtette megemlíteni a két fiatal Rajevszkijt, akik apjuk kívánságára részt vettek a napóleoni háborúkban, a haza védelmében. A költő *a közösség nevében* szólal meg: az apának és fiainak a honért tett szolgálatait hangsúlyozza: emlékeztet az apa áldozathozatalára, és kiemeli az emlékmegőrzés fontosságát, azaz az utókor hálájának egyetlen lehetséges kifejeződését.[12]

Ismert, hogy az aláírás nélküli nekrológot Mihail Orlov (1788–1842) nyugállományú tábornok – Rajevszkij egyik lányának a férje – írta. A nevét nem lehetett kinyomtatni, mivel a dekabrista felkelésben bűnösnek találták, birtokaira száműzték, és rendőri felügyelet alá helyezték. Természetesen Puskin sem írhatta le Orlov nevét a nekrológról szóló észrevételében. A nekrológ tárgyába, azaz a *per definitionem* a közösségért tett (hősi) cselekedetek és a magánembernek az adott társadalmi (és egyházi) normák szerint jónak tekintett jellemvonásainak a felsorolásába tehát az I. Miklós cár alatt működő, politikai cenzúra beleszólt, belenyúlt.

Puskin hozzászólását és annak elemzését azért tartom fontosnak ide beemelni, mert kitűnően mutatja, hogy a XIX. század első felében az orosz politikai és cenzurális viszonyok között a *nekrológot* extrém módon érzékeny műfajnak nevezhetjük. Nem csupán a korabeli nemesi viselkedéskultúra és etikett egy olyan műfaját alkotta, mint amilyenek például a *névjegykártya* vagy a *gratulá-*

10 Amennyiben nem szerepel aláírás a nekrológ végén, az nem jelenti egyértelműen, hogy a szerző anonim akart maradni, vagy hogy nem közölhették a nevét. Számos korabeli újságnál ez egy bevett formai eszköz, amely azt jelezte, hogy a nekrológ valamely csoport nevében született, pl. az adott szerkesztőség nevében. A Rajevszkij-nekrológ esetében természetesen másról volt szó.

11 А. С. Пушкин, „<О „Некрологии генерала от кавалерии Н. Н. Раевского“.> (1829)”, in *Критика и публицистика, 1819–1834.*, 11, А. С. Пушкин Полное собрание сочинений: В 16 т. (М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949), 84. Saját ford. – K. Zs.

12 A két Rajevszkij fivért is megvádolták azzal, hogy közük volt a dekabrista felkeléshez, hiába ejtették a vádakat, nem lehetett róluk írni.

ció szigorú sztenderdek alapján szabályozott szövegei voltak, hanem egy olyan jelenség volt, amelyet legalább annyira (ha nem jobban) szabályoztak az adott *politikai* és *cenzurális* normák. A költő nyilvánvalóan egy égbekiáltó igazságtalanság miatt recenzeálja Rajevszkij nekrológját, hogy helyreállítsa a (történelmi) igazságot. Az elhallgatásra, az eltussolásra hívja fel a figyelmet.

1837-től cári rendelet írja elő, hogy minden elhunyt nemesről kötelező nekrológot megjelentetni az adott kormányzóság lapjában.[13] Puskin korának nekrológjai nemcsak azért különböznek egymástól, mert a friss, világi műfaj retorikai keretei és a rendi társadalmi normákhoz igazodó szabályai épp kialakulóban voltak, hanem azért is, mert többek között a növekvő sajtópiac és az egyre differenciálódó olvasótábor *társasági* (és kereskedelmi) igényeit is kielégíteni kívánta. A nekrológnak tehát alapvetően fontos és sokatmondó volt a formai megjelenése: aláírással zárul-e vagy sem, milyen hosszú maga a közlemény, és azt az adott sajtótermékben hová helyezték el (rovaton belül-e vagy kívül). Ezek mind az épp aktuális politikai állapotokat tükrözték – a nekrológot jogosan nevezzük *mozgó műfajnak*.

Különösen nehezen voltak formalizálhatók *az írókról szóló nekrológok*, hiszen az írói lét mint társadalmi státusz szerepe, rangja még korántsem volt kiforrott. A század elején az írói-költői tevékenységet még kifejezetten a magánélet részeként kezelték,[14] az 1830-as évekre azonban az írói státusz már sokkal nagyobb presztízzsel rendelkezett: az íróság mint önálló, pénzkereső szakma elfogadottabbá vált.[15] A hatalom újra meg újra megtámadta az írókra emlékező nekrológokat. 1841-ben Lermontovról a legnagyobb példányszámú, az állami propaganda szócsöveként működő lapban nem jelenhetett meg nekrológ, mert nem volt olyan rangja, amely „méltóvá" tehette volna erre.[16] A lap csupán egy 1842 eleji

13 A nekrológ műfaj kialakulásáról és szabályozásáról Oroszországban lásd Лори Манчестер, „Возникновение и значение. (авто)биографических практик в некрологах приходских священников Русской православной церкви", in *Вера и личность в меняющемся обществе. Автобиографика и православие в России конца XVII – начала XX века.*, ред. Лори Манчестер и Денис Сдвижков, Historia Rossica, 206–227 (Москва: Новое Литературное Обозрение, 2020).

14 Két példát említek. Az egyik az öngyilkosságot elkövetett filozófus, író, Alekszandr Ragyiscsev nekrológja. A Ragyiscsevről szóló, 1803-as nekrológ egy nagyon kis példányszámú lapban jelent meg, ezért nem lett belőle botrány. Nyikolaj Karamzin viszont a saját Ragyiscsev-nekrológját úgy adta közre egy jóval nagyobb példányszámú lapban, hogy francia nyelvből való fordításnak álcázta. Erről bővebben: Т. Д. Кузовкина, „Некролог Булгарина Жуковскому", in *Пушкинские чтения в Тарту 3: Материалы международной научной конференции, посвященной 220-летию В. А. Жуковского и 200-летию Ф. И. Тютчева*, ред. Л. Н. Киселева, 276–293 (Тарту: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004).

15 Puskin különösen sokat tesz ezért.

16 A *Szevernaja Plecsa* által összeállított táblázatból kiolvasható, hogy egy adott társadalmi csoport tagját a rangjának megfelelően milyen közlemény illet meg a halálakor. A hierarchia csúcsán természetesen a cári család áll, majd az államférfiak és generálisok, őket követik

számában, egy összesített jegyzékben – amelyben az előzetes évi elhalálozásokat gyűjtötték össze – említette meg Lermontov nevét. 1852-ben a fiatal Ivan Turgenyevet vonták felelősségre a *Moszkovszkije Vedomosztyi*ban megjelent, Gogolról szóló nekrológja miatt: letartóztatták és száműzték. Gogol nekrológjának egyes elemei kísértetiesen hasonlítottak a Puskinéira.

4.

Puskin anonim, gyászkeretes nekrológja 1837. január 30-án jelent meg a *Russzkij invalid* irodalmi mellékletének utolsó oldalán. A cenzúra által már jóváhagyott számba utólag csúsztatta be a szerkesztő. A szerzője Vlagyimir Odojevszkij herceg volt.[17]

> Költészetünk napja leáldozott! Puskin meghalt, meghalt élete virágjában, jelentőségteljes pályája közepén!… Erről nincs erőnk többet mondani, de nem is kell; minden egyes orosz szív ismeri az árát ennek a pótolhatatlan veszteségnek, amely meggyötör minden egyes orosz szívet. Puskin! Költőnk! Boldogságunk, népünk dicsősége!… Hát valóban nincs már Puskinunk?… Ehhez a gondolathoz nem lehet hozzászokni!
> január 29., 2 óra 45 perc, napközben[18]

Ugyanezen napon a *Szevernaja Plecsa* gyászkeret nélkül, a *Belföldi hírek* rovatban eldugva közölt egy nekrológot L. A. Jakubovics aláírásával.[19] Két nap múlva, január 31-én a *Szankt-petyerburgszkije Vedomosztyiban* gyászkeret nélkül a *Belföldi hírek* rovat két mondatban emlékezett meg a költőről.[20] Puskin halála itt már nem Oroszország, csupán az orosz irodalom veszteségeként van elkönyvelve. A *Moszkovszkije Vedomosztyi* szó szerint átvette a pétervári lap közleményét.

---

a miniszterek, a papság, az arisztokrata udvarhölgyek, majd a tudósok, orvosok és *irodalmárok,* utánuk a képzőművészek, a női írók, női képzőművészek és női tudósok következnek, majd a színészek és a színésznők, végül a manufaktúra-tulajdonosok zárják a sort. Кузовкина, „Некролог Булгарина Жуковскому".

17 Р. Б. Заборова, „Неизданные статьи В. Ф. Одоевского о Пушкине", in *Пушкин. Исследования и материалы* 1, 313–342 (М., Л.: Изд-во АН СССР, 1956).

18 В. Ф. Одоевский, „(Солнце нашей поэзии...) ЛПРИ. 1837. № 5, 30 января. С. 48. Без подписи.", in *Пушкин в прижизненной критике. 1834–1837*, 4 (Санкт-Петербург: Институт Русской Литературы Российской Академии Наук, Государственный Пушкинский Театральный Центр в Санкт-Петербурге, 2008), 208–209.

19 Л. А. Якубович, „(Сегодня, 29 января...) СПч. 1837. № 24, 30 января.", in *Пушкин в прижизненной критике. 1834–1837*, 4, 209.

20 Uo.

A pétervári és a moszkvai híradásokon kívül csupán az odesszai sajtóban jelent meg hír Puskin haláláról.[21]

Már a XIX. század második felében nyilvánossá váltak azok a jelentések, intézkedések, amelyeket Puskin halálakor, majd közvetlenül utána írt és foganatosított az államapparátus: reális lehetőségnek látták ugyanis, hogy a halálhírre a tömeg vagy egyes csoportok a fennálló rend elleni tiltakozásba kezdenek.[22] Puskin vélt vagy valós (lásd: „Puskin, a liberális" vagy „Puskin, a költő"), de mindenesetre félelemre okot adó politikai tényező volt a hatóságok szemében. A felfokozott hangulatban a kevés számú Puskin-nekrológ minden egyes retorikai, stilisztikai és vizuális eleme jelzésértékű és informatív volt úgy a hatalom, mint a sorok között olvasó befogadók számára. A korabeli újságolvasó előtt egyértelmű volt, hogy az Odojevszkij-nekrológ szokatlan, atipikus, mindenféle szabályt felrúgó szöveg. Látjuk, hogy az sokkal inkább a *sirám,* a *sirató* műfaját idézte meg, mintsem egy korabeli nekrológét. A nekrológ műfajának még az emocionalitásában redukált, hivataloskodó *Szevernaja Plecsá*ban közölt írás sem felelt meg, hiszen az teljesen figyelmen kívül hagyta a nekrológnál kötelezően megemlítendő szolgálati rangsort. A szöveg – erre Tatyjána Kuzovkina hívja fel a figyelmet – a *tehetséget* és az *irodalom társadalmi fontosságát* tette meg a legfontosabb értéknek.[23]

5.

A kéziratos nekrologikus szövegek áradatának – az Odojevszkij-nekrológ melletti – másik „alapszövege" az írásom elején említett, kéziratban terjedő Lermontov-vers lett.

Lermontov Puskin halálára írt költeménye az Odojevszkij-nekrológgal szemben kifejezetten „informatív" volt, hiszen az események értelmezését is magában foglalta. A vers állításai: (1) Puskin halálát *gyilkosság* okozta („Meghalt a költő! […] Gaz gyilkosa… / Pontosan és hidegen ölt"), (2) a párbaj hátterében egy *becsületbeli ügy* állt, (3) pontosan lehet tudni, hogy kik hajszolták bele a költőt ebbe a kiúttalan helyzetbe.

A vers egy oppozícióra épül, a „béklyótlan, merész zseni" és a „szerencselovag" ellentétére, amely oppozícióban a gyilkosság tulajdonképpen egy kollektív tett, hiszen a „pénzvadász gyilkos" mögött a „gonosz tudatlanok", az „irigyek"

21 Uo., 212.

22 Idézi: Маркус Ч. Левитт, *Литература и политика: Пушкинский праздник 1880 года*, Современная западная русистика (Санкт-Петербург: Академический проект, 1994), 28–29.

23 Кузовкина, „Некролог Булгарина Жуковскому", 280.

és a „rágalmazók" állnak. Az első, rövidebb szövegváltozatot kiegészítő, záró tizenhat sor pedig konkretizál: a gyilkosság mögött a „trón körül gyülekező" „rabszolgalelkűek", a „szabadság-, szellem- és dicsőséggyilkosok" fedezhetők fel, akik a törvényeket, az anyagi helyzetüket arra használják majd fel, hogy megússzák a tettük következményeit.[24] (A vers végtelenül leegyszerűsített értelmezése szerint az udvar, azaz I. Miklós és köre felelős a költő haláláért, illetve a feszültség szociális [szegények – gazdagok, rang nélküliek – arisztokraták] és/vagy nemzetközi konfliktusként [orosz – holland/francia] értelmezhető.) Egy, csupán néhány információt („Ki a bűnös?", „Mi történt valójában?") figyelembe vevő, szűk olvasatban tehát Lermontov nem egyszerűen a költőt siratta, hanem Puskint *áldozatként* tüntette fel, megnevezte a *bűnöst* és a *bűnösöket* (csoportosan) – *vádaskodott,* és *bűnhődésről* beszélt. Felfokozottan emocionális szövege *a fájdalomból a dühbe* csap át (vádak, támadás, fenyegetés). Igen fontos azonban kiemelni, hogy a vers szerkezeti középpontjában, az elhalkuló, melankolikus részében a lírai én Puskin halálát Lenszkij halálához hasonlítja, párhuzamot von tehát Puskin és az *Anyegin*ben szerepeltetett hős halála között. Lenszkij, a Puskin által megalkotott, romantikus költő a féltékenysége és a becsülete miatt párbajozik Anyeginnel. Míg Puskin és a hőse is párbajban hal meg, vagyis a haláluk fizikai körülményei azonosak, addig Puskinnak (mint költőnek) és Lenszkijnek (mint költőnek) az egymásra vetítése, egybekapcsolása az össze nem illésük következtében szemantikailag szétrobbantja a verset. A költemény első és záró részében „megteremtett" Puskin és a Lenszkijhez hasonlított, a szöveg közepén megidézett költőalakok között azonosságot, de egyben feszültséget is teremt. A versnek azok a befogadói, akik azt csupán tényközlő, informatív szövegként olvasták, nyilvánvalóan nem vették figyelembe a költemény szemantikai összetettségét.

Korántsem ennyire közismert, hogy Lermontov verse csupán egy – esztétikai szempontból kétségkívül a legkiemelkedőbb – volt azon költemények sorában, amelyeket Puskin halála ihletett. Különböző tehetségű és különféle társadalmi csoportokhoz tartozó írók, olvasók (professzionális és dilettáns költők, nemesi származású és/vagy városi lakosok) ragadtak tollat január 29-én Péterváron, majd – ahogy a halálhír terjedt – a következő hetekben és hónapokban Oroszország-szerte (annak ellenére, hogy a hatóságok minden eszközzel próbálták az információ terjedését megakadályozni), hogy a saját szavaikkal, leginkább versben fejezzék ki a költő halála felett érzett fájdalmukat. Kéziratos gyűjtemények születtek (albumfejezetek vagy akár teljes albumok), amelyek kifejezetten a költő halálára írt, mindenféle rendű és rangú verseket tartalmaztak. A szűk ismerősi közegnek írt műkedvelő versek mellett az olvasók egyaránt másoltak be az albumaikba olyan magas irodalmi szövegeket, amelyeket a cenzúra által

24 A Lermontov-versből származó idézeteket Lator László fordításában idézem.

irányított folyóiratok leközöltek, és olyanokat is, amelyek a cenzúrát megkerülve kéziratban terjedtek.

A nekrologikus, a *közvetlenül* a költő halála után írt gyász-, illetve búcsúköltemények ben, siratókban egy nagyon érdekes jelenség, a *széthangzóság jelensége* figyelhető meg. A magas irodalmi és a dilettáns Puskin-gyászversek között nem csupán esztétikai és a mesterségbeli tudást érintő különbségeket fedezhetünk fel, hanem más és más *koncepciókat.* Igen leegyszerűsítve: a költő halála alkalmat adott egy komor, drámai Puskin-képből kiinduló tisztelet kialakítására (lásd a „Puskin, a nemzet mártírja" ikonszerű szerepet, pl. Lermontov-vers, Odojevszkij-nekrológ), miközben kitapintható, leírható egy másik típusú tiszteletadás is, amely a költő *emberi oldalát* (lásd a „Puskin, az éleselméjű, a tréfamester, a csodálatos dalnok, a léha élvhajhász" portrészerűen megrajzolt alakját) hangsúlyozza; azt, amit a Puskinról terjedő *anekdoták* domborítottak ki.[25] Kijelenthetjük, hogy a XIX. század folyamán – és talán ez a leglényegesebb – a Puskin alakját még életében leíró sokszínűség nem szűnik meg, a költőt egy rendkívül erőteljesen *egy alakra* (a mártírra, a prófétára) leegyszerűsíteni akaró, komor, drámai hangvételű, az elit által válogatott-közölt szövegek révén homogenizálni törekvő koncepció hatására sem. Sőt később, a századvégi, hivatalos Puskin-kultusz ereje (amelyet még később a sztálini propaganda ki is aknáz) éppen arra a mélyen komplex Puskin-képre épül, amely egyedülálló módon és igen izgalmasan úgy működteti egyszerre a tiszteletadás *szakrális* és *profán* típusait, hogy azok egymást ugyan ellenpontozzák, de mégsem oltják ki.

Idekívánkozik még egy fontos észrevétel. A literátus elit Puskin-gyászának – amelynek egyik legfontosabb tétele az volt, hogy Puskin „Oroszországnak és a nemzet egészének volt a költője", így a halála egy ország fájdalma lett – éppen a halálhírt és nekrológokat elfojtani vágyó politikai reakciók következtében lett még egy paradox jellegzetessége, méghozzá a Puskin-gyász *közösségivé emelt,* ugyanakkor *személyes, familiáris jellege* – más szóval az *egyedi* fájdalom *csoportossá* tétele. Tanúi lehetünk a *kollektív* és az *individuális gyász hangsúlyozott egyidejűségének,* amely Puskin alakját egyszerre tolja a *szent* és az *emberi* felé. Mindez a hivatalos álláspont hiányából és a kollektív gyász megnyilvánulását korlátozó, hatalmi intézkedéssorozatból fakadt. A hatalom azt viszont nem tiltotta meg, hogy Puskin barátai vagy a Puskint tisztelő, egyszerű olvasók a költőre mint elhunyt *barátra,* az „én Puskinomra" emlékezzenek.[26] A gyászban ez az ún. személyes tonalitás dominánssá (és követendővé) válik – ebben döntő sze-

25 Kalavszky Zsófia, „Puskin és az irodalmi anekdota", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 9,* szerk. Csörsz Rumen István, 57–72 (Budapest: Reciti, 2021).

26 A kultusznak arról a jellegzetességéről, amelyet az „én Puskinom" és a „mi Puskinom" különbségtétel eredményez, másképpen és más oldalról lásd Stephanie Sandler, „The Pushkin Myth in Russia", in *The Pushkin Handbook*, ed. David M. Bethea, Publications of

repe volt az 1837 júniusában megjelent *Szovremennyik*nek, Puskin egykori folyóiratának, amelynek a költő halála utáni, első kiadása Puskin-emlékszámként jelent meg. E szám nyitó oldalain Vaszilij Zsukovszkij levele olvasható, amelyet Zsukovszkij a költő halála után Puskin apjához írt.[27] A gesztus, amellyel a mélyen megrendült, idősebb költő és barát az olvasóközönség elé bocsájtotta ezt a *nem fiktív* levelet (amelyben részletesen beszámolt Puskin utolsó napjairól és haldoklásáról), az olvasókat mintegy Puskin barátaivá, családtagjaivá „emelte". (Ekkor a levél még csupán csonkított formájában láthatott napvilágot; a cár szerepére vonatkozó bekezdéseket is szerepeltető, teljes szöveg természetesen csak jóval később, I. Miklós halála után jelenhetett meg.)

Az Odojevszkij-nekrológ és a Lermontov-vers szókincse, retorikai elemei parafrázisok sokaságában köszönnek majd vissza. Rendkívül érdekes ugyanakkor, hogy mind a „professzionális", mind a szélesebb olvasóközönség, illetve a műkedvelő költők szövegeiben hogyan, milyen irányba módosulnak a két mű által felvetett toposzok, a „mondanivalójuk", továbbá az, hogy milyen, eltérő kulturális gyökerekből, hagyományokból származó motívumrendszer jelenik meg az egyes szövegekben.

6.

Az elmúlt évtizedek során a Puskinnal, a halálával összeforrt, „leáldozó nap" metaforát (vö. Odojevszkij: „költészetünk napja leáldozott") az irodalomtörténeti kutatások szinte kivétel nélkül történeti szempontból vizsgálták: arra keresték a választ, hogy mi lehetett a trópus forrása.[28] Mindenképpen érdemes e kutatások megállapításait árnyalni egy olyan vizsgálattal, amely a trópust kifejezetten a *kortárs búcsúversek* kontextusában olvassa. Ebben a szövegkörnyezetben egyértelművé válik, hogy a XIX. század első harmadának lírájában a „lement a nap = valaki meghalt" egy bevett formula. (A gyökereit természetesen a népköltészetben és a középkori orosz irodalomban egyaránt megtaláljuk.) Történeti

the Wisconsin Center for Pushkin Studies (Madison: University of Wisconsin Press, 2005), 403–423.

27 A levélszöveg kiadástörténetéről, illetve annak diskurzuselemzéséről lásd Щеголев, *Дуэль и смерть Пушкина. Исследование и материалы (1928)*, 138–172.

28 Alekszandr Nyevszkij és Dmitrij Donszkoj halálakor is ez az allegorikus kép hangzik el. Nyevszkijről Kirill metropolita: „Szuzdal földjének Napja leáldozott"; Donszkojról az özvegye emlékezik meg így: „Ó, Napom, túl korán áldoztál te le". A trópus történetétől és kutatásának vitatott állításairól és kérdéseiről lásd Paul Debreczeny, „»Zhitie Aleksandra Boldinskogo«: Pushkins Elevation to Sainthood in Soviet Culture", *The South Atlantic Quarterly* V. 90, 2 (1991): 269–292; Mihail Bezrodnij, „Az oroszországi Puskin-kultuszról", ford. Kalavszky Zsófia, *2000 Irodalmi és társadalmi havi lap* 25, 11. sz. (2013): 47–51.

szempontból a legkézenfekvőbb és legismertebb szöveghelyek egyértelműen az *Igor-ének*ben találhatók. A gazdagon kifejtett napszimbolika, a valószínűsíthetően folklór eredetű allegória végigvonul a szövegen, és az orosz *hercegek* életét, illetve halálát jelképezi:

mert íme, a harmadik napon setét vala,
a két nap éjbe veszett,
mindkét bíbor fényoszlop kialudt
s velük együtt a két fiatal holt,
Oleg és Szvjatoszlav
homályba borult,
és tengerbe merült.[29]

Az Odojevszkij-nekrológ első mondatának jelentésessége, szokatlansága és ereje ugyanakkor véleményem szerint nem abból adódik, hogy a lemenő nap válik a költő halálának ekvivalensévé, hanem hogy a *nap* a *mi költészetünk* (nasa poezija) kimagasló pontjával kapcsolódik össze. Az allegória tehát nem egy, a korabeli társadalmi hierarchia csúcsán álló, magas társadalmi pozícióban lévő embert jelöl. Itt a szókép Puskint és *az egész orosz költészetet* jelöli, amely a *miénk*.

Az 1830-as évek végi, Puskint búcsúztató, nekrologikus versek szinte mindegyikében megtaláljuk a fény kihunyásának és a halál összekapcsolásának képi variációit. A *költőt* jelentő metafora a legkülönfélébb változatokban jelenik meg: *sugár, (szent) láng, szikra, gyertya, égitest, csillag, tűz (oltáron), vulkán, fénypászma, parázs*, *fényesség, világosság.* A költő halála a *kihunyó, elsötétülő, elhamvadó, eltűnő, megszűnő, eloltott* láng, tűz, gyertya, parázs, *elsötétülő* fényességként, világosságként vagy *lehullott, leesett, letaszított* csillagként stb. jelenik meg. Egészen „briliáns" példája e képi világnak az alábbi kéziratos vers, amelyben a szoláris metaforákat a testi szenvedéssel összekapcsoló képek zsúfoltságát a képzavar szintjéig fokozza a szerző. A vers állítása nem kevesebb, mint hogy maga a világegyetem volt az, aki (!) Puskin halálát már korábban megjövendölte, és ennek eljövetelét az emberiség tudtára adta. A szöveg e metafizikai perspektívájával egyébként az *Igor-ének*hez kapcsolódik:

Az égnek láttátok-e skarlát ragyogását?
Akár egy véres folt, úgy vöröslött,
Egy mély fekély kifakadását
Felidézvén az orosz föld fölött.

29 „Ének Igor hadáról", ford. Képes Géza, in Iglói Endre, szerk., *Az orosz irodalom kistükre: Ilariontól Ragyiscsevig XI–XVIII. sz.,* 96–125 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1981).

És ezüst-hidegen a bíbor tombolásban
Egy gyémánt-csillag élettelen fénylett ott,
Mintha a fénye is volna halott,
Úgy ragyogott;
Örökkévalóság ekképp lángol talán
A halál homlokán…
Halljatok sírást-rívást a Néva partjain!
Ott törött líra nyög, és száll a múzsa zokogása.
És elhajt Phoebus szekerén,
Hogy gyászát a világ ne lássa.
K. B.: *ÓMEN 1837. Csütörtök.*

Szerzői megjegyzés: Puskin közvetlen naplemente előtt sebesült meg, az égi jel pedig két héttel előtte volt látható.[30]

Az imént idézett versben szereplő trópus (a „törött líra nyög" [!]), a költő elnémulása lesz a másik olyan kép, amely a fény eltűnésének motívumát kíséri a búcsúversekben. A „költő nem énekel tovább" variációi a Puskin-siratókban a következők: *a húr elpattant, a hang nem tud megszólalni, a líra összetört, a kvint elszakadt* (!), illetve másik oldalról: *csak a némaság, a csönd maradt.* A *líra* mint hangszer mellett megjelenik még a *hétcsövű síp* és a *babérkoszorú:* a *költő* és a vele összekapcsolódó *halhatatlanság* jelképeiként.

S Apolló líráját pengeti,
Egy kvint elakadt, kihagyott,
S a költő zseni, trón kegyeltje,
A lelkek rablója – halott.
Szuszlov: *Egy mezei virág. Puskin sírjára* (1837)[31]

Kihunyt az ég sugara, a világosság zsenije,
Elnémult az északi országoknak ez a Bárdja
Norov: *[cím nélkül]* (1837)[32]

Mint hang, mi véletlen és furcsán félbeszakadt,
Mint oltár lángja, ahogy váratlan kialudt,

30 Egy kéziratos füzetből, különböző szerzők, 1830-as évek vége. Розанов, „Пушкин в поэзии его современников", 1036. Maja Ceszárszkaja fordítása.
31 Uo., 1037. Maja Ceszárszkaja fordítása.
32 Каллаш, *Русские поэты о Пушкине (Сборник стихотворений)*, 88. Nyersfordítás.

Kihunytál egyből te is, igaz dalnokunk,
Elnyelt a világ, melyről semmit se tudunk.
Milkejev: *Puskin arcképéhez* (é. n.)[33]

A közös bánat még friss,
kihunyt a tündöklő csillag,
elszakadt az erőteljes húr
nemrég északon egy sírral.
A. I. Podolinszkij: *Átkelés a Jailán* (megj. 1837)[34]

Összességében elmondható, hogy a Puskint búcsúztató versek formai sokszínűsége mellett – van köztük sirám, epitáfium, prózai példabeszéd, dialógus, emlékezés – monotóniát, egymástól átvett motívumokat, hasonlóságokat láthatunk. Éppen azt a megszólalásmódot látjuk visszaköszönni (persze leegyszerűsítve), amelyet az 1820-as évekbeli Puskin a verseiben, poémáiban megteremtett. Az 1820-as évekbeli – innovatív, merész, szokatlan és meghökkentő, sőt felháborodást keltő – puskini, romantikus hang a dilettáns költészetben majd csak az 1830-as évek végére válik divattá: ekkor lett bejáratott, a közönség számára elvárt, kényelmes, ismert és működőképes megszólalásmóddá. A Puskin által már az *Anyegin*ben ironikusan, távolságtartással használt regiszter ekkorra a széles olvasóközönség körében kedveltté, elfogadottá és önműködővé, *automatizmussá* válik – és ami itt számunkra a legfontosabb: Puskin halálakor „visszafordítódik" Puskinra. Az 1837 februárjában és az azt követően írt búcsúztató versek olvasásakor szemtanúi lehetünk annak, ahogy ezek a szövegek Puskinból „Lenszkijt kreálnak": az *Anyegin*ben elnéző mosollyal kezelt romantikus költőt. Mindemellett a versek motívumhálója, stilisztikája teljes mértékben belesimul a korabeli és igen közkedvelt „a költő halálára" típusú zsánerversekbe, amelyek az 1830-as évek végén nagy népszerűségnek örvendtek. A harmadnegyedvonalbeli, műkedvelő, romantikus irodalom klisévé silányított költőképe aktívan tovább élt az „Orpheusz halála", „A költő sírja/sírjára/halála/halálára/sírjánál", „Egy barát halálára", „A költő emlékére" típusú versek sorában. A Puskin halálára írt versek egy részében Puskin nevét elhallgatja a szöveg, csak „költő"-ként emlegetik, miközben számos más versben általában véve is „a költő halála" a téma. A kor kifejezetten kedvelte az ilyen témájú költeményeket. Mivel Puskin haláláról kevés konkrétumot lehetett tudni, leírni pedig egyet sem volt szabad, a versek nagy része kifejezetten általánosságokba menekült, nem konkrétan Puskinhoz kapcsolódott, hanem a költőhöz mint jelenséghez.

33 Розанов, „Пушкин в поэзии его современников", 1037. Maja Ceszárszkaja fordítása.
34 Каллаш, *Русские поэты о Пушкине (Сборник стихотворений)*, 89. Nyersfordítás.

A költői eszközök monotóniája mellett ugyanakkor megfigyelhető a korpuszon belüli széthangzósság is. Számos olyan, a műfaját és megszólalásmódját, retorikáját és stilisztikáját a sirám, sirató modalitásához hasonló – tehát tragikus, rezignált hangszerelésű – verset találunk, amelyek az *örömöt,* a Puskin által megénekelt *gyönyört* (tulajdonképpen a déli poémák Puskinját), a szépen daloló csintalan költőt vagy az afrikai származású (értsd impulzív, egzotikus) kisfiút idézik meg (pl. Borozdna verse). Sőt találunk olyan szöveget is, amely arra hívja fel az olvasóját, hogy ne bánkódjon Puskin halála miatt, mert maga a költő sem szerette az unalmat, és mosollyal az ajkán halt meg:

Ne szomorkodjatok, ne zavarja szívetek
a mély fájdalom!
Keserű könnyeket ne ontsatok
a kedves költő emlékére.
Nem szerette ő az életben az unalmat,
bár volt, hogy néha szomorkodott,
de a végső elválás órájában
mosollyal beragyogott minket.
Ah, kövessétek a tanácsomat,
a kedvenc hársaknál és vizeknél
a kedves költő emlékére
járjunk körtáncot!
[…]

vigassággal és nem könnyekkel
győzzük le a gaz sorsot!…
Nem, nem az égiek
Nem vették el őt tőlünk teljesen… […]
Olykor láthatatlan megfordul köztünk a földön!

Bárhova megyünk, Puskin ott lesz,
Ő a mi kis csintalanunk.
[…]
A szívünkkel érezzük és halljuk –
hogy Puskin velünk van… mindenütt!
Ne szomorkodjatok, ne…
[…]

Ő a halála előtt mélabú nélkül,
mosolyogva értésünkre adta,

hogy egy rövid elválás után
újra találkozni fogunk vele!

Jegor Lihacsov: *Fantázia*
(A. Sz. Puskin halálának hírére)[35]

Ezek a szövegek azért is figyelemre méltók, mert a „gyötrődő Puskin" képével szemben *az édes szerelmet, az élvezeteket és a gyönyört megéneklő költőt* állítják a középpontba (anekdoták Puskin-képe!). Természetesen föllelhetünk olyanokat is, amelyek nem döntenek választott költőképük mellett. Erre példa az alábbi, az utolsó két sorában perspektívát váltó költemény:

Boldog az, aki élvezetek kedvence,
Szabadságot a szívében elrejtve,
Boldog az, aki az ihlet részese,
Te, költőm! kétszeresen boldog vagy.
[…]
A szerelem volt a te védő istened,
Tiszta vidámságok aromáját
Szítta a lángoló mellkas.
[…]
…A te vidámságaidból kér a szív,
A te bánatod szomorúságba ejt,
és a leányok kívülről emlékeznek
a te szerelmes kupléidra.
Mily gyakran a fiatal költők,
a te mintádra fonják a koszorút,
a te rímeiddel kötnek csomót,
s boldogok lennének ismerni bűneid,
hogy azokat meggyónhassák.

Percov: *Puskinnak*[36]

Az utolsó két sor zavarbaejtően váltja le a boldogságot és a szerelmet daloló költőjét Krisztusra. Vagy esetleg ötvözni akarja a kettőt? Egy másik példa:

Hol van a dal ihletett cárja,
Szívek nagy hódítója, ő,

35 Розанов, „Пушкин в поэзии его современников", 1037. Nyersfordítás.
36 Uo., 1035. Nyersfordítás.

Ki dicsfényének nincsen párja,
Ragyogó zseni, bűvölő.

Ki bősz Ukrajnát énekelte,
Zordon Kaukázus vad fiát,
Messzi Tavridát, s a szerelmet,
Kínját, kéjét és mámorát.

Nincs Puskinunk! A gonosz végzet
Élete virágába végzett
A költővel, s ő, a csodánk

Csak szép dalainak tekercsét,
Édeset, varázslót, kesernyést
Testamentumnak hagyott ránk.

Krapotkin herceg: *Szonett*[37]

Azért tekintem e verscsoportot igen izgalmasnak, mert a „gyötrődő, mártíriumot szenvedő Puskin" képét egyfajta *ikon*ná építő versekkel szemben ezekben a költeményekben Puskin képe sokkal inkább *portré*szerű. Az előbbi a nekrológ őse, a *zsityije* műfajához közelít, míg az utóbbi a *világi biográfiá*hoz.

A nekrologikus verseken belül találunk egy szövegcsoportot, amelynek egyik alapvető jellemzője, hogy az általuk ismert Puskin-művek mint *életútstációk* segítségével foglalták össze a maguk számára a költői életutat. Mivel semmiféle hivatalos értékelés, összefoglaló nem jelenhetett meg a költő életútjáról, így a búcsúversek vették magukra azt a nekrologikus „feladatot", hogy az életrajz legfontosabb eseményeit felsorolják. Ez leginkább azt jelentette, hogy Puskin életét, az életmű legismertebb darabjait kronologikus rendbe állítva egy valahonnan valahová tartó ívvé építették (lásd pl. Sztromilov, Glinka, Lihacsov, Szuszlov, N. N. költeményeit és egy névtelen szerző *Emlékezés Puskinra* című versét). A versbeszéd sűrítettsége és a helyenként metaforikus megfogalmazás miatt az életrajz eseményei és az életmű fiktív szereplőinek tettei sok esetben összecsúsztak: Puskin egyszerre lett a szerzője és a szereplője például a *Kaukázusi fogoly*nak, a *Bahcsiszeráji szökőkút*nak, a *Cigányok*nak vagy a *Poltavá*nak. A hősei életrajzának és az ő biográfiájának az elemei egybeestek. (Tudjuk jól, hogy a Lermontov-vers is több direkt vagy közvetett Puskin-idézetből áll. Lermontov egyéb Puskin-szövegek mellett az *Anyegin*t, a *Kaukázusi fogoly*t és a *Családfám*at is parafrazeálja.

37 Uo., 1036. Ugyanabból a kéziratos füzetből, mint az *Ómen* c. vers, az 1830-as évek vége. Maja Ceszárszkaja fordítása.

Találunk mástól olyan korabeli búcsúverset is, amelyben például Tatyjánának Anyeginhez intézett szavai – „köztünk mindennek vége" – „hullanak vissza" magára Puskinra, a költő sorsára. [Tyeplova]). Az általam említett verscsoport ugyanakkor egy más kategóriába tartozik: esetében nem a rejtett vagy nyílt Puskin-parafrázisok, -allúziók, -citátumok az érdekesek, hanem az a jelenség, hogy Puskin élete eggyé vált a fiktív hőseinek sorsával és a jellemvonásaikkal, ez pedig a Puskin-kultusz szempontjából izgalmas sajátosság.

7.

Feltétlenül meg kell említeni egy verscsoportot, amely arról tanúskodik, hogy Puskin a városi lakosság számos rétegében is ismert, elismert és kedvelt költő volt: megszületik a Puskin-nekrológok *kuplé*változata, illetve egy, a kuplé műfajához közeli, jól előadható-skandálható szövegtípus, amely – noha „mondanivalója" az, hogy a tragédiát, a veszteséget hangsúlyozza – a ritmusát, a felépítését tekintve a szórakoztató, vidám (dal)szövegek formáját ölti magára. Két példát hozok, amelyek bizonyíthatóan nagy népszerűségnek örvendtek, és másolatokban terjedtek.

A Puskin-búcsúztatókat tartalmazó kéziratos gyűjtemény műfajának egyik legszebb darabja egy 1830-as évek végi bejegyzéseket őrző, teljes egészében fennmaradt, női album. Jekatyerina Tyutcseva albumába Lermontov versét egy intézeti barátnője, M. Sztyepanova másolta be, majd a következő megjegyzést fűzte hozzá:

> Ez gyönyörű, Katiche, nem? Bár talán túlságosan merész. Szeretnék neked ugyanebben a témában más verseket is ideírni [ide bemásolni – K. Zs.], amelyek viszont egészen más szellemben íródtak.[38]

A barátnő teljesítette az ígéretét, és (többek között) a *Puskin halálára* című verset másolta Katiche albumába.

Feketébe burkolt felleg
Ereszkedik, mord, sötét,
S amint átsüt rajt a meleg,
Villámokat szórja szét.

38 Sztyepanova M. betűvel jelölt keresztnevét nem sikerült feloldanom. A forrás itt: И. Н. Розанов, „Пушкин в поэзии его современников", *Литературное наследство [А.С. Пушкин],* 16–18 (1934): 1025–1042, 1037. Saját ford. – K. Zs.

Így a szóbeszéd, homályos
Kúszik felénk, araszol…
Egyre közelebb – és máris
Könyörtelen hangon szól:
Tudjatok a szörnyű valót,
Parnasszusunk kiürült,
Elvégeztetett: Puskin halott,
Puskin itt hagyott, eltűnt!
Észak, észak! Zsenid hol van?
Hol csodáid dalnoka?
– Élvforrástok fekszik holtan,
Eltűnt! Nem lesz már soha!
Biz, eltűnt a fényes szellem,
Untatta a gyarló lét!
Magasabb most, mint a felleg,
Oda szállt el, ahol élt.
Felhagyott a rút világgal,
Ármányból végleg elég,
Bátran, gőgös gondolattal
Fogadta az örök lég.[39]

A zöngeményben a lírai én azt állítja, hogy Puskin eleve nem ehhez a világhoz tartozott („oda szállt el, ahol élt"), ő egy „fényes szellem" volt. Sztyepanova egy rövidebb változatot másolt be az albumba (ezt félkövérrel szedtem – K. Zs.), a költemény legnépszerűbb része épp ez, a középső három versszak volt, a hosszabb verzió két további strófával is rendelkezett.

A név nélkül terjedő vers szerzője – ahogy erre jóval később fény derült – A. Kersznovszkij, egy minszki gimnázium diákja volt, s a szöveget 1837-ben írta. Nyomtatásban a vers 1839-ben jelent meg *A beloruszi oktatási körzet gimnáziumi tanulóinak az orosz irodalomban tett szárnypróbálgatásai* («Опыты в русской словесности воспитанников гимназий Белорусского учебного округа») című kötetben, amelybe az 1837/38-as tanév folyamán írt verseket válogatták be.[40] Már-már ironikusnak mondható, habár inkább a korabeli, a költő emlékéhez nem egyértelműen viszonyuló és azt az idő előrehaladtával nem

39 *Опыты в русской словесности воспитанников гимназий Белорусского учебного округа. Напечатанные по приказанию г. Министра Народного Просвещения*, в типографии Феофила Гликсберга типографа Белорусского учебного округа (Вильна, 1839), 3. Maja Ceszárszkaja fordítása.

40 Павел Лавринец, „Пушкин в сочинениях гимназистов Литвы и Белорусии (1838)", in *Пушкинские чтения в Тарту 4: Пушкинская эпоха: Проблемы рефлексии и ком-*

mindenáron elfojtó (kultúr)politikából fakadt, hogy épp az a kultuszminiszter adott pénzt a kötet kiadására és tüntette ki a Puskinra emlékező szövegek diákszerzőit, aki betiltotta a Puskin-nekrológokat.

Tudjuk, hogy a vers jóval a nyomdába kerülése előtt már számos helyre eljutott, többek közt Pétervárra is. Erről tanúskodik Dosztojevszkij bátyjának, Andrejnek az 1837 őszére vonatkozó visszaemlékezése:

> Fjodor fivérem az idősebb bátyánkkal való beszélgetéseiben gyakran ismételgette: ha nem szakadt volna ránk a magunk családi gyásza [1837 szeptemberében vesztették el az édesanyjukat – K. Zs.], akkor az apánktól engedélyt kért volna arra, hogy Puskin halála miatt gyászt viselhessen. Természetesen ekkor még nem ismertük Lermontovnak a Puskin halálára írt versét, de a fivéreim valahol hozzájutottak egy másikhoz, egy ismeretlen költő művéhez. Olyan gyakran szavalták, hogy a szövegét a mai napig tudom kívülről:[41] [Itt következik az előbb idézet Kersznovszkij-vers három középső strófája – K. Zs.]

Amíg az ominózus költeményben is tulajdonképpen maga a „világegyetem szólal meg", azaz az égi, természeti jelenségek és a szoláris képek jelzik a drámai esemény súlyát (lásd „az Észak költője meghalt"), addig a Puskint jelölő metaforák (*zseni/géniusz, a csodák dalnoka, az élvezetek forrása*) azt fejezik ki, hogy ő maga nem emberi lény volt, és a halálával az emberek egy *örömforrás*a apadt ki. Nem Puskin mártíriuma áll tehát a középpontban, hanem a befogadók vesztesége: tulajdonképpen mi, a befogadók gyötrődünk, hogy itt hagyott minket ez a „fényes szellem".

A másik nagy népszerűségnek örvendő költeményt a Kersznovszkijt is szerepeltető, diákszerzők műveiből összeállított válogatásban találjuk meg. Egy Puskinra emlékező, fiktív levélbe emeli be egy másik diák – ahogy ezt később a kutatás kiderítette: N. N. Verjovkin (1813–1838) versét. A Rahmanyin álnéven publikáló, igen fiatal, szentpétervári szerző katona, író, újságíró volt, párbajban megölt valakit, végül tüdővészben halt meg. Verse valószínűleg Szentpétervároн született (az első közléséről semmit nem lehet tudni, szinte biztos, hogy kéziratban terjedt), innen került el sok száz kilométerre, Belaruszba:

Puskin halott!… Többé nincsen!
Drága költőnk itt hagyott,

ментария: Материалы международной конференции, 138–151 (Тарту: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007), 143.

41 К. Тюнькин, ред., „А. М. Достоевский: Из »Воспоминаний«", in *Ф. М. Достоевский в воспоминаниях современников в двух томах*, 1, Серия литературных мемуаров, 29–163 (Москва: Художественная литература, 1990), 95. Saját ford. – K. Zs.

Örökre lehanyatlott
Égboltunk e fénylő kincse!
Nincsen, eltűnt csillagunk –
Telhetetlen sír megleste
Ezt a legszebb égitestet,
S csillagtalan komor este
Vigasztalan maradtunk…[42]

Figyeljük meg, hogy a vers első sorában alkalmazott retorikai eszközök, a felkiáltások és a három ponttal jelölt elhallgatás – amely még drámaibbá teszi a felütést –, vagyis a „Puskin halott!… Többé nincsen!" sor a tömegesen íródó búcsúversek „közös helyévé" válik (lásd a motívumot ismétlődni például Vuics, Szuskov, Krenyicin, Rosztopcsina verseiben). A „költő halála"-típusú zsánerversekben klisévé szilárduló retorikai eszköz az Odojevszkij-nekrológból és a Lermontov-versből ered. Ám ha még egy lépést teszünk hátra, visszafelé, akkor megláthatjuk, hogy az ő forrásuk pedig (az övéké is!) puskini. Emlékezzünk az *Anyegin*re, Lenszkij halálának leírására: „Ő már nincs!" («Его уж нет!»), „Megölték!" («Убит!»). Lermontovnál ezt olvassuk: „Meghalt a költő!" («Погиб поэт!»), Odojevszkijnél: „Puskin! Költőnk! Nincs… költőnk?" («Наш поэт! Нет уже… Пушкина?»).

8.

1841-ben Péterváron a Malij Színház műsorára tűzött egy könnyed színdarabot, Dmitrij Lenszkij *Az emberek közt angyal, nem feleség, otthon maga a sátán* című vaudeville-jét, amely egy akkor új, francia darab, Frédéric de Courcy és Charles Dupeuty *Lange dans le monde et le diable à la maison* (1839) című művének orosz változata volt. Lenszkij – bevallása szerint azért, hogy a posztumusz Puskin-kiadás utolsó kötetének megjelenése előtt tisztelegjen – az átiratába beillesztett egy kuplét. A mű egyik szereplője, a dilettáns költőnő, Nyeboszklonova az adaptáció egy pontján az alábbi kupléra fakad:

Kinek tárulnak így a mélyek,
Létünket így ki más tudná?
És létezik-e orosz lélek
Mi dalnokát ne siratná?

42 Maja Ceszárszkaja fordítása.

Ő csak csontvázát dobta oda –
Maga a halál hozzá se ért,
Sok költőnk volt kezdetek óta,
Puskint nem adnánk senkiért.[43]

A darab nemcsak a nézők, de a színikritikusok körében is hatalmas sikert aratott, emellett a Puskin emlékére írt kuplé önmagában is igen népszerű lett. A dalszöveggel és a költő előtti tisztelgés gesztusával kiemelten, hosszú kolumnákon át foglalkozott a *Szevernaja Plecsa*.[44] A kuplé sikeréről és ismertségéről tanúskodik az is, hogy később Csehov és Szaltikov-Scsedrin különböző (kispolgár) hősei is idézik a darabot és/vagy a dalt (vagy utalnak rá mint közismert szövegre).[45] A kuplét – amelyet a vaudeville-ben, a történetben az *Éjszakai főkötő* című művet jegyző Nyeboszklonova írt – Nyikolaj Nyekraszov egy színikritikai írásában mélységesen elítélte. Véleménye szerint az „nem méltó" (nyeumesztnij) a nagy költő emlékéhez:

> Maga a kuplé, amelyet énekel, csupán egy hatalmas közhely, amelynek a színpadi sikere egyedül annak tudható be, hogy a szöveg egy olyan ember nevét említi, aki mindig galvanizálja hallgatóját, bárki és bárhol ejtené is ki ezt a nevet.[46]

Megjelenik tehát az első olyan „El a kezekkel Puskintól!" gesztus, amelyben a magas irodalom ki akarja sajátítani a költőt. A darabban szereplő, dilettáns szerző nem méltó arra, hogy dicsérje Puskint, mert „nem mindegy, hogy ki dicsér", véli Nyekraszov.

Mindemellett a kultusz a darabon belül is megjelenik. Nyeboszklonova egy, az *Anyegin*ből vett, bölcs mondással kívánja a barátnője előtt valamely korábbi állítását alátámasztani. Bár az *Anyegin*ből származó, szállóigeként használt sorok, ahogy erre a barátnő rámutat, nem illenek az adott szituációhoz, a költőnő váratlanul, színpadiasan Puskin nevét kezdi el ismételgetni, majd a költő nemrég bekövetkezett halálát említi, és látványosan könnyezni kezd. Érzékel-

43 Maja Császárszkaja fordítása.

44 Lásd pl. „A Puskin emlékének szentelt kuplét a nézők hatalmas lelkesedéssel fogadták." „Северная пчела". 1841, номер 17.

45 „A […] Puskinról szóló kuplé őrjöngő sikert aratott". М. Е. Салтыков-Щедрин, „Приезд ревизора", in *Невинные рассказы (1857-1863), Сатиры в прозе (1859-1862),* М. Е. Салтыков-Щедрин: Полное собрание сочинений в 20-ти томах 3, 28–58 (Москва: Художественная литература, 1965), 52.

46 Н. А. Некрасов, „Обозрение новых пиес, представленных на Александринском театре (Статья третья)", in *Критика: Публицистика (1840-1849),* Н. А. Некрасов: Полное собрание сочинений в 15-ти томах 11, 293–298 (Ленинград: Наука, 1989), 296. Saját ford. – K. Zs.

hető a viselkedése megjátszott, művi jellege. A barátnő azonban hallgat, mire Nyeboszklonova megkérdezi:

– Hát te nem sírsz?
– Nem kevésbé sajnálom őt [Puskint – K. Zs.], mint te, de nem volt a férjem, hogy a halála után két évvel is sirassam.
– Hát akkor én miért sírok?
– Mert magad is íróféle vagy.
– Ó, Puskin, te, testvérem![47]

– kiált fel Nyeboszklonova, majd elénekli a kuplét. A túljátszott, maníros jelenet nyilvánvalóan karikatúrájává válik a Puskin-gyásznak, a Puskinra való emlékezésnek. A kuplé és a sikere ugyanakkor azt mutatja, hogy Puskin a vaudeville-ek, az operettek regiszterében is működni tudott, „meg tud szólalni, meg tud szólítani". Puskin „autentikus" operetthős is lett: „csak a csontvázát dobta oda – / Maga a halál hozzá se ért".

Talán ezt az 1841-es vaudeville-részletet tekinthetjük a legkorábbi olyan (irodalmi) szövegnek, amely a társadalomban jelenlévő Puskin iránti tiszteletet, viszonyt a témájává tette. A szervezett, civil Puskin-kultusz rítusainak megindulása előtt negyven, az állami kultusz előtt csaknem ötven évvel.

47 Ленский, „В людях - ангел, не жена, дома с мужем - сатана".

RUTTKAY VERONIKA

A madárdalt „lehangjegyezni"

Kriza János Burns-fordításai

Életművének XIX. századi méltatói rendre megemlékeztek Kriza János fordításairól, általában a legnagyobb elismerés hangján. Barátja, a történész-levéltáros Jakab Elek felidézi, hogy a fiatal Kriza „önerején megtanult németül, francziául, angolul, oly mélyen fogva föl a nyelvek sajátságait és szellemét, ugy egyeztetve nemzeti nyelvünk törvényeivel és eredeti sajátságaival, hogy fordításai már ekkor teljesen sikerültek voltak".[1] Szász Károly akadémiai emlékbeszéde szerint ezek a fordítások „az idegenszerűségben egyáltalában nem szenvednek, oly magyarosak mintha eredetiek volnának".[2] Gyulai Pál a műfordító Kriza Kazinczyétól eltérő attitűdjére hívta föl a figyelmet:

> Nem azoknak fordít, a kik inkább csak összehasonlítás végett olvassák a fordítást, hogy vajon visszatükrözi-e az eredeti mindennemű sajátságait; hanem azoknak, kik az eredetivel nem gondolva, élvezni akarják a müvet. Nem igyekszik idegen szólásmódokat, fordulatokat ültetni át nyelvünkbe, megelégszik azzal, ha egészén magyarul, sőt magyarosan tolmácsolhatja az eredetit.[3]

Valóban, Kriza célja láthatólag az idegen szövegek honosítása volt, vagyis általánosságban a domesztikáló stratégiát követte fordítóként. Ugyanakkor érdemes felfigyelni rá, hogy Jakab Elek szerint az eredeti nyelvek „sajátságait és szellemét" is képes volt közvetíteni, méghozzá a „nemzeti" nyelv sajátosságaival

* Köszönöm Kalavszky Zsófia és Komáromy Zsolt segítségét a tanulmány elkészítésében, valamint a *Doromb* szerkesztőjének ösztönző támogatását.

1 Jakab Elek, „Kriza János unitárius püspök életirata", *Keresztény Magvető* 12, 2. sz. (márc.–ápr.) (1878): 65–104, 68.

2 Szász Károly, *Emlékbeszéd Kriza János l. t. felett,* Értekezések a nyelv- és széptudományok Köréből 5, 5. sz. (1876), 12.

3 Gyulai Pál, „Kriza János", in Kriza János, *Költeményei,* Kiadta a Kisfaludy-Társaság, szerk. Kovács János (Budapest: Franklin-Társulat, 1893), 3–19, 6–7.

egyeztetve – ez pedig különleges fordítói affinitást jelez. Ezt a szálat Gyulai még teljesebben kibontja, amikor emlékbeszédében dicséri a Victor Hugo-, Lamartine-, Heine- és Rückert-fordításokat. A legnagyobb elismerést azonban a skót költészet tolmácsolójának tartogatja:

> Mintha a skót és székely költő szellemi rokonságban volnának egymással, mintha e két hegyi nép élete és költészete csak egymást másolná. Valóban alig volt valaki inkább arra hivatva, hogy Wordsworth és Burns költeményeit nyelvünkre fordítsa, mint Kriza. De mint annyi mást, ezt is abbanhagyta.[4]

Gyulai szerint tehát Kriza legjobb fordításait „szellemi rokonság" alapozta meg, e láthatatlan kapocs miatt ezek szinte eredeti művek. „Kriza, midőn Burns-től fordít, mintha önmagát másolná" – vonta le a következtetést, alighanem Gyulai nyomán, az *Ellenzék* című lap tudósítója az 1882-es kolozsvári Kriza-emlékünnep idején.[5] Gyulaihoz hasonlóan ő sem csupán a költők között feltételezett láthatatlan kapcsolatot, hanem a két nép között is (hiszen a költő népének szószólója):

> Ugy kell lenni, bizonnyal a költők Istenének könyvében van titkul megirva,
> hogy a népek a költészetben rokonokká lesznek.
> A székely hegyek mily messzi esnek a skót bérczek vadregényes vidékeitől…
> És ime dalban, tengeren túlra száll a rokonság.[6]

A skót–székely párhuzam ekkorra már sokaknak ismerős lehetett, például az unitárius John Paget *Hungary and Transylvania* (1839) című szellemes és jól tájékozott útirajza nyomán, melyet idővel németül is kiadtak.[7] „Mindabból, amit jellemükről hallottam, úgy tűnt, erősen emlékeztetnek a skótokra" – fejtegeti a székelyekről Paget,[8] aki Brassai Sámuel segítségével néhány magyar „nemzeti

4 Uo., 7.

5 Mercucció, „Krizáról", *Ellenzék* 1882. július 29., vö. Kovács János, szerk., *Kriza-album: Kriza hű arczképével* (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1892), 55.

6 Uo.

7 John Paget, *Hungary and Transylvania: With Remarks on their Condition, Social, Political, and Economical*, 2 vols (London: John Murray, 1839); John Paget, *Ungarn und Siebenbürgen. Aus dem Englischen von G.A. Moriarty*, 2 vols. (Leipzig: J. J. Weber, 1842). Ehhez újabban: Pellérdi Márta, „Travel Writing and the Integration of East-Central Europe: John Paget's *Hungary and Transylvania*", *Hungarian Journal of English and American Studies* 27, 1. sz. (2021).

8 John Paget, *Magyarország és Erdély: Válogatás,* ford. Rakovszky Zsuzsa, kiad. Maller Sándor (Budapest: Helikon Kiadó, 1987), 214. Paget itt felsorolja a két nép büszkeségét, szorgalmát, szegénysége ellenére kiemelkedő iskolázottságát, politikai és vallási elkötelezettségét és „hegyvidéki modorát", valamint a székelyek „furcsa, éneklő hanghordozását". Paget, *Hungary and Transylvania*, 2:397–398.

dallam" *(national air)* kottáját is közreadja.[9] Kriza székely népköltési gyűjteménye, a *Vadrózsák* megjelenésével a sejtés mintegy bizonyítást nyer: a népballadák hasonlósága visszatérő toposz lesz az irodalomkritikában.

Greguss Ágost a Kisfaludy-Társaság 1864-es pályázatára írt munkájában hangsúlyosan kitér erre az összefüggésre, és elégedetten állapítja meg: „lélektani jelentőségre, merész fordulatokra, drámai rövidségre nézve a mi skótjaink az igazi skótokkal kiállják a versenyt".[10] De Arany János egy Csengery Antalnak szóló levélben már 1856-ban megpendítette a hasonlóságot, igaz, ekkor még (a *Vadrózsák* megjelenése előtt) *magyar* és skót balladákat említve.[11] 1864-ben azonban már egy Kriza által gyűjtött *székely* ballada és az egyik leghíresebb skót ballada, a Herder által is lefordított *Edward* hasonlóságára csodálkozik rá, méghozzá egy harmadik, finn ballada apropóján.[12] „Melyik nép vette a másiktól? Hol rejlik e találkozás oka? A rokonságban, átszivárgásban vagy a népköltészet egységében-e? Ki fogja szabatosan meghatározni?" – teszi fel a kérdést a *Koszorú*ban, mindjárt három lehetséges magyarázatot említve: a genetikus kapcsolatot, a hatást és (amiben az *Ellenzék* tudósítója hinni látszik) a népköltészet eredendő szellemi egységét.[13] Mintha csak Arany felhívására válaszolna, Meltzl

9 „Mr. Brasai, of Klausenburg, has kindly furnished me with several of these airs, as taken down from the peasants themselves". Uo., 2:26.

10 Greguss Ágost, *A balladáról: Koszorúzott pályamű*, Kiadta a Kisfaludy-Társaság (Pest: Emich, 1865), 123. A párhuzam többször előkerül a tanulmányban, pl. a skót és székely hegyvidékek hasonlóságát kiemeli: uo., 102.

11 Arany János Csengery Antalnak (1856. június 23.): „E balladák legfölebb csak *magyarban* ujak, de én a formát nem teremtém, csak átültetém magyar földbe; sőt tulajdonkép ezt sem tevém: a magyar népköltészet már bírt balladákkal, melyek amaz északiakkal meglepő hasonlatot mutatnak." Arany János, *Levelezés 2: Levelezése 1852–1856,* kiad. Sáfrán Györgyi et al., Arany János összes művei 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 711.

12 Bartalus István zenetörténeti tanulmánya kapcsán írja Arany: „Érdekes az is, hogy e finn ballada, tartalomra és formára nézve, majd nem oly rokonságban van Kriza által lapunkban (1863. 17. sz.) »Megétetett János« czimü székely balladával, mint az »Edvard« czimü skót balladával, mely kétszer is le van magyarra fordítva, egyszer Bajzától, másodszor Szász Károlytól." „Budapesti szemle", *Koszorú* 2, 20. sz. (1864. május 15.): 476–478, 477. Lásd: Tari Lujza, „Gitár és »tambura« – A »hangzó művészet« Arany János életművében", in *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!": Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai,* szerk. Cieger András, 67–88 (Budapest: Universitas–MTA BTK–OSZK, 2017), 81. Az *Edward* fordítását Herder a *Von deutscher Art und Kunst* és a *Volkslieder* lapjain közölte, később Franz Schubert, Johannes Brahms és Carl Loewe is feldolgozta.

13 Greguss ennek kapcsán a nemzeti sajátosságokat emeli ki: „S vajjon az *Edvárd*-szerü balladák egy tőről szakadtak-e? Meglehet. De meghatározhatni-e, hogy melyikről? S ha meg is, vajjon nem valami eredeti-e minden külön változat magában, s nem épen ily rokon tárgyakban válnak-e ki legélesebben, legjellemzőbben a nemzeti eltérések? a hasonlatosságok közepett a különbségek?" Greguss, *A balladáról,* 57–58. Ugyanezt a szemléletet képviseli a Vadrózsa-pörrel kapcsolatban is, lásd uo., 65–69. Eredeti megj.: Greguss Ágost, „A balladák eredetiségéről", *Koszorú* 3, 17. sz. (1865. ápr. 23.): 411.

Hugó majd 1880-ban az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*ban kísérletet tesz egy „szabatos meghatározásra", és tudományos összehasonlító elemzést közöl az említett székely és skót, valamint német, finn és skandináv balladák lehetséges kapcsolatairól.[14]

A skót–székely párhuzam, mely Walter Scott kapcsán szintén fölmerült,[15] Robert Burns magyar recepcióját is jól láthatóan átszínezte; nem véletlenül nevezi őket Ann Rigney a skót irodalom „sziámi ikrei"-nek.[16] Mindkét szerző a nemzeti önmeghatározás felől volt érdekes, ennek jegyében adoptálta őket a magyar kritika, mintegy kipótolva az észlelt hazai hiányosságokat a regényirodalom és a népi líra terén. A *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1847-ben névtelenül megjelent tanulmánya (Korompay H. János szerint Erdélyi Jánostól) kiemeli, hogy Nagy-Britanniában „a nép mind mai napiglan csak a maga művészietlen, de erőteljes balladáihoz ragaszkodik, melyek közül néhányat a természetes költő Burns Robert a scott felföldrül hozott át és dolgozott ki".[17] Gyulai Pál később kifejezetten azért érdeklődött Burns iránt, mert az általa szorgalmazott nép-nemzeti irány példaszerű megvalósulását látta benne. Míg az *Osszián* egy megszakadt és csak töredékesen rekonstruálható hagyományt testesített meg (ráadásul kétes hitelességgel), addig az újkori skót bárd költészete a néphagyomány vita-

14 Meltzl Hugó, „Edward ein Szekler", *Acta Comparationis Litterarum Universarum* 4, 3. sz., 10. sz. (1880. feb. 15. és máj. 31.): 27–34, 139–150. BCUCLUJ_FP_106543_1880_004_063.pdf és BCUCLUJ_FP_106543_1880_004_070.pdf (hozzáférés: 2022.05.10). Vö. Vargyas Lajos, *A magyar népballada és Európa,* 2 köt. (Budapest: Zeneműkiadó, 1976), 2:425–430. Szávai Dorottya, „A székely Edward: Gondolatok az első európai komparatisztikai lap, *az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*, az *Acta Comparationis Litterarum Universarum* történetéről a többnyelvűség perspektívájában", *Irodalmi Szemle* 2018:10, https://irodalmiszemle.sk/2018/10/szavai-dorottya-a-szekely-edward/.

15 Szaffner Emilia, 'The Hungarian Reception of Walter Scott in the Nineteenth Century', in *The Reception of Sir Walter Scott in Europe*, ed. Murray Pittock, series ed. Elinor Shaffer, The Athlone Critical Traditions Series, 138–156 (London–New York: Thoemmes Continuum, 2006), 143. Jósika Miklós mint „erdélyi Scott" kapcsán lásd még: Hites Sándor, *Még dadogtak, amikor ő megszólalt: Jósika Miklós és a történelmi regény* (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 45.

16 Ann Rigney, *The Afterlives of Walter Scott: Memory on the Move* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 71.

17 Anon., „Az angol költészet", *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1, 3. sz., 4. sz., 9. sz. (1847. jan. 17., jan. 24., feb. 28): 33–38, 59–63, 141–144, 62. Erdélyi szerzőségéről lásd Korompay H. János, *A „jellemzetes" irodalom jegyében,* Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 480. Erdélyi ugyanebben az időben két másik írásában is említi Burns dalait, lásd Erdélyi János, „Fiedler Edvard két kötetes munkája a skót népszerű dalköltészetről", in Erdélyi János, *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek*, szerk. T. Erdélyi Ilona, A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 557–558 (Budapest: Mundus Egyetemi Kiadó, 2003); Erdélyi János, „Magyar zene", in Erdélyi János, *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, szerk. T. Erdélyi Ilona, A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 275–277 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 276.

litását és a műköltészettel való élő kapcsolatát példázta. Gyulai szerint Burns „az ó-skót népköltészet karján lépett föl", megbuktatva a „francia iskolát", ezzel megalapozva az újabb „angol lírát". Utóbbiba a skót, az ír és az angol költészet is beleértendő, hiszen „Walter Scott, Moore, Byron az ő vállain emelkedtek".[18] Ez a mai szemmel nézve szokatlan narratíva (hiszen például: milyen francia iskolát is buktatott meg Burns?) a XIX. századi irodalomtörténetekben máshol is előfordul.[19] De Gyulai, éppen a Kriza által gyűjtött „ó-székely" balladákat tárgyaló nagy tanulmányában, már kellően sarkítva fogalmazta meg ahhoz, hogy a magyar költészetre nézve is egyértelmű iránymutatással szolgáljon.

Tizenhat évvel később, az 1878-as Kriza-emlékbeszédben Gyulai szükségesnek látta, hogy ezt a fejlődéstörténetet még egyszer felvázolja, miközben a népnemzeti ideál mellett érvelt:

> Sokszor fölhozatott, hogy e törekvés elszakít bennünket az európai irányoktól s mintegy nemzetiségünkbe fúlaszt. De vajon nem európai irány-e ez is? Vajon Burns a múlt század végén nem a skót népköltészet karjain lépett-e föl, és Scott Walter, Moore, sőt bizonyos tekintetben Byron is nem az ő vállain emelkednek-e? Vajon Herder nem hirdette-e, hogy csak a népköltészet az eredeti költészet? Nem mondá-e: figyeljetek az összes európai nemzetek népdalaira, ezek a ti mestereitek![20]

Érthető, hogy a költészet hazai alakulását a világirodalmi példákkal folyamatosan egybeolvasó Gyulai attól a Krizától várta volna Burns fordítását, aki (szerinte) maga is a nép-nemzeti irány „előharczosa s hű fegyverhordozója volt", és némi csalódottsággal vette tudomásul, hogy olyan hamar felhagyott vele. A Kriza verseit posztumusz kiadó Kovács János (Kriza veje) később egyetértőleg említette Gyulai beszédének ezt a pontját:

> A szigoru kritikus, ugy látszik jól ismerte. Bizony az angol költöket senki se tudta volna ugy leforditani, mint a néhai. Ha még egy pár évig élhetett volna, Burns

18 Gyulai Pál, „Két ó-székely ballada", in *Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904* (Budapest: MTA, 1927), 86–130, 101–102. Eredeti megj.: *Szépirodalmi Figyelő* 2, 12–16. sz. (1862): 177–179, 193–197, 209–211, 225–227, 241–245; 197.

19 Hasonló fejlődési ívet rajzol fel egy Tóth Lőrinc által fordított tanulmány: T. L. [Tóth Lőrinc], „Az angol literatura' kifejlésének vázlata Chaucer' ideje óta", *Athenaeum: Tudományok és Szépművészetek Tára*, 3, 29. sz., 31. sz. (1839), 449–455, 497–507. A fordítás alapjául szolgáló kritika Chateaubriand *Essai sur la Litterature Anglaise* (Paris, 1836) / *Sketches of English Literature* (London, 1836) c. könyvéről: Anon., *Edinburgh Review* 30, 64. sz. (Jan. 1837), 506–536.

20 Gyulai, „Kriza János", 17.

műveit bizonyosan lefordittattam volna vele, mert már rá is vettem volt. – Sic fata volunt!…[21]

Az emlékbeszéd megírásának idejére azonban Gyulai már rég kiosztotta a „magyar Burns" szerepét Petőfinek.[22] Krizának viszont örömest nyújtotta át a „magyar Percy" megtisztelő címet, a „magyar unitárius püspök" munkáját az „angol püspök" Thomas Percy *Reliques of Ancient English Poetry* című, 1765-ben kiadott háromkötetes gyűjteményéhez hasonlítva.[23] Gyulai tudhatta, hogy Percy gyűjtői és kiadói módszerei távol estek Krizáétól, de több oka is lehetett rá, hogy ezt az analógiát felállítsa. Általánosságban: az a (Margócsy István hasonlatával) Mengyelejev-rendszer-szerű szemlélet, amely az irodalomtörténetet kitöltendő rubrikák összességének gondolja el, ahol minden jelentős világirodalmi jelenség magyar megfelelő után kiált.[24] Gyulai a külföldi analógiákat különösen a népies irodalom kapcsán hangsúlyozta, és hogy miért, arra Tarjányi Eszter kínál további magyarázatot: „A hasonlítgató beidegződés mintha a népiességként elfogadott fogalom európai látókörű igazolásának a szándékáról is árulkodna."[25] Hasonló igazolásra már Krizának is szüksége volt; a *Vadrózsák* megjelenésekor egyháza értetlenségét panaszolta Gyulainak, amikor egy levelében megjegyezte: „egy angol püspök Percy is bajlódott ilyen szerűvel".[26] Az emlékbeszéd ennek a nyomát is őrzi.

21 Kovács János Jakab Elekhez, Kolozsvár, 1878. márc. 2. Kiadása: Szakál Anna, kiad., *„Így nőtt fejemre a sok vadrózsa…": Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez* (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, 2012), 222.

22 Lásd pl. a következő Petőfi-jellemzést: „Gyermeksége és ifjúsága benyomásai, emlékei, kalandjai, hajlamai, szenvedései mintegy a magyar népszellem képviselőjévé avatták föl. Ha grófnak születik, ha a felsőbb körökben nő fel, bizonyára inkább válik belőle magyar Byron, mint magyar Burns." Gyulai Pál, „Zilahy Károly összegyűjtött munkái: Petőfi Sándor életrajza", *Budapesti Szemle* 5, 16–17. sz. (1866): 479. Petőfi és Burns összekapcsolásáról lásd Tarjányi Eszter, „Tények és vélemények útvesztőiben: Burns – Heine – Petőfi – Arany és a *Családi kör*", in *„Óhajtom a classicus írók tanulmányát": Arany János és az európai irodalom,* szerk. Korompay H. János, 193–231 (Budapest, Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017).

23 „Az ó-székely balladák, a melyeket Kriza részint gyűjteményében, részint a különböző folyóiratokban tett közzé, őt egész magyar Percyvé emelik. Valóban az angol püspök balladagyűjteménye nem becsesebb az angoloknak, mint nekünk a magyar unitárius püspöké." Gyulai, „Kriza János", 14.

24 Margócsy István, „Variánsok lehetséges és létező összefoglaló magyar irodalomtörténetekről", in Margócsy István, *„… A férfikor nyarában…": Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról,* 19–37 (Pozsony: Kalligram, 2013), 23.

25 Tarjányi, „Tények és vélemények…", 213.

26 „…mert sokban maradtam hátra, s egy liturgia s énekeskönyv szerkesztését most sujták nyakamba, mintegy büntetésül, hogy miért bajlódom afféle »anekdotákkal« az egyház dol-

De Gyulai akár Percy egy korábbi, nevezetes említésére is utalhatott, méghozzá az általa kulcsfontosságú szerzőként hivatkozott Johann Gottfried Herdertől. Népköltészeti gyűjteménye, a *Volkslieder* (1778–1779) második kötetének bevezetésében Herder némi csalódottsággal arról ír, hogy nehezen válhatott volna belőle „ein Deutscher Percy", miután a német népköltészet emlékei az angolénál sokkal hiányosabban maradtak fenn.[27] „E gyűjtemény megjelenése világossá teszi, hogy tulajdonképpen angol népdalokból indultam ki, és ezekhez is térek vissza."[28] Herder életében megjelent gyűjteményeiben valóban több az angolból készült fordítás, mint az eredeti német dal (közülük több saját szerzemény). A „népdalok" között szerepelnek Percy antológiájából, Shakespeare-től, az *Osszián*ból vagy például Allan Ramsay-től származó darabok, ezek mellett olasz, spanyol, dán, lett, észt és más nyelvekből készült fordítások, sokszor másod- vagy harmadkézből. A nemzetközi antológia mint forma és mint kognitív modell – Philip Bohlman szerint az antológia: ontológia – tartós hatással volt a folklorisztika későbbi alakulására.[29] Valójában Herder a régiségbúvár Percyétől alapvetően eltérő vizsgálódást kezdeményezett, megalapozva a néprajz és a kulturális antropológia összehasonlító kutatásait és előkészítve a goethei világirodalom-koncepciót.[30]

---

gai helyett, holott biz én anekdotát most éppen nem hozok, s egy angol püspök Percy is bajlódott ilyen szerüvel – s hány egyház embere foglalkozik még külföldi irodalmi ügyekkel. Igazolásomul az én híveim előtt nem ártana ezt is megemlíteni…" Kriza János Gyulai Pálhoz, Kolozsvár, 1863. január 9. Szakál, *„Így nőtt fejemre…"*, 140.

27 „Eine Sammlung Lehr- und Sinngedichte liesse sich sehr reichlich und auch in den schlechtern Dichtern gute und leidliche Stellen dazu auffinden; eigentlicher Gesang aber ist entweder verhallet, oder wenn man nicht Koth und Unkraut zusammen auftragen will, ists schlimm und arm, ein Deutscher Percy zu werden. Leider aber hats schon mein erster Theil gesagt, daß zu einem solchen mir nie Sinn oder Muth gestanden – –". Johann Gottfried Herder, *Volkslieder: Nebst untermischten andern Stücken. Zweiter Theil* (Weigand: Leipzig 1779), 27. Digitális szöveg: http://www.lyriktheorie.uni-wuppertal.de/texte/1779_herder.html#text (hozzáférés: 2022.07.12).

28 „Der Anblick dieser Sammlung gibts offenbar, daß ich eigentlich von Englischen Volksliedern ausging und auf sie zurückkomme." Uo.

29 Johann Gottfried Herder and Philip V. Bohlman, *Song Loves the Masses: Herder on Music and Nationalism* (Oakland, California: University of California Press, 2017), 23. Lásd: még: Renata Schellenberg, „The Impact of *Ossian:* Johann Gottfried Herder's Literary Legacy", in *The Voice of the People: Writing the European Folk Revival, 1760–1914*, ed. Matthew Campbell and Michael Perraudin, 9–20 (London & New York: Anthem Press, 2012).

30 Az erről szóló újabb szakirodalomból lásd Eva Axer, „'Effusions of Nature' – 'Samenkörner der Nation': The Politics of Memory in Percy's *Reliques of Ancient English Poetry* and Herder's *Volkslieder*", *German Life and Letters* 66, 4. sz. (Oct. 2013): 388–401; Christian Moser, „From literary predation to global intellectual commerce: World literature, world history, and the modes of cultural exchange in the work of Johann Gottfried Herder and Johann Wolfgang Goethe", in *The Routledge Companion to World Literature and World History*, ed. May Hawas, 42–56 (London: Routledge, 2018).

Kriza gyűjtői munkájának eredménye ma széles körben ismert, bár tudományos feldolgozása még korántsem fejeződött be.[31] Az elmúlt években egyre többet tudhattunk meg a *Vadrózsák* szerkesztésének részleteiről, társadalmi meghatározottságairól és arról a gyűjtői hálózatról, amelyet Kriza több évtizeden át működtetett.[32] Mindemellett fordítói munkásságára kevés figyelem irányult, pedig ezzel kapcsolatban is sok a megválaszolatlan kérdés. Gyulai joggal jegyezte meg, hogy Kriza fordítóként „nem taposott nyomokon jár", és nem csupán azért, mert eltávolodik a Kazinczy-féle fordításeszménytől.[33] Jelenlegi tudásunk szerint Krizának köszönhetjük az első magyar Burns-fordításokat, az első magyar Wordsworth-verset, valamint ukrán (kozák), litván és cserkesz népdalok fordítását. Ez pedig nemcsak a vonatkozó recepciótörténetek szempontjából jelentős, hanem *így együtt* figyelemre méltó. Igaz, a fiatal Kriza az említetteken kívül még sok minden mást is fordít, de úgy tűnik, hogy az 1839–1842 között megjelent verseinek egy csoportja – mint az említett fordítások, valamint számos saját „népdal" – már ahhoz a gondolati mozgáshoz köthető, ami 1842-ben (esetleg egy évvel később) oda vezetett, hogy előfizetési felhívást tegyen közzé „»Vadrózsa« című népköltészeti gyűjteményre".[34]

Másképpen mondva, a fiatal költő és műfordító Kriza mintha nem Percy püspök, hanem inkább Herder nyomdokain járna. Herder számára a külföldi példák „megmutatták, hogy németül milyenfajta dolgok létezhetnek vagy létezhetnének" – írja Jayne Winter, aki a népdal és a ballada újonnan kialakuló felfogását a nemzetközi fordítás kontextusában helyezi el.[35] Valójában a népköltészet XIX. századi koncepciója elképzelhetetlen lenne fordítások nélkül. Ezzel az illetékes szerzők mind tisztában voltak, érdemes hát nekünk is megszívlelni, amit Greguss Ágost mondott a saját fordításkötete előszavában: „Szolgáljon ez is némi adalékul népköltészeti irodalmunkhoz, melyet hogy nem csupán saját

31 Vö. Olosz Katalin megállapításait a forrásfeltárás elmaradásairól: Olosz Katalin, „Kriza-hagyaték a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában", *Ethnographia* 125 (2014): 266–278. Lásd: még: Szakál Anna, „Az ismeretlen Kriza János és ismeretlen gyűjtőtársai", *Ethnographia* 125 (2014): 279–288.

32 Szakál Anna, kiad., *Önfejű unitárius lelkész – innovatív néprajzi gyűjtő: Ürmösi Sándor (1815–1872) írásos hagyatéka* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020); Kriza János, *Vadrózsák: Erdélyi néphagyományok. Második kötet*, Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, kiad. Olosz Katalin (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2013). Szakál, *„Így nőtt fejemre…"*.

33 Gyulai, „Kriza János", 6.

34 Kriza János önéletrajzi levele ismeretlenhez. h. n., é. n., kiadása: Szakál, szerk., *„Így nőtt fejemre…"*, 262–266, 265. A felhívás Gyulai szerint 1843-ban jelent meg, erről lásd Szakál, „Kriza János népköltészeti gyűjtőhálózata az összesített dokumentumok tükrében", in Szakál, *„Így nőtt fejemre…"*, 19–35, 20.

35 Jayne Winter, „International Traditions: Ballad Translations by Herder and Matthew Lewis", *German Life and Letters* 67, 1. sz. (Jan 2014): 22–37, 29.

népdalaink, de az idegenek is alkotnak, fölösleges volna vitatnom".[36] Az „idegen" népdalok nemcsak, hogy hozzászámítandók a népköltészet magyar irodalmához, hanem valóban *alkotják:* fontos szerepük van egy olyan irodalmi tér kialakításában, mely lehetővé teszi a sajátnak mint sajátnak a felmutatását és értelmezését. Ha ezt komolyan vesszük, mindjárt nem tűnik esetlegesnek, hogy Kriza a felhívás megfogalmazása előtt olyan nemzetközi példákhoz fordult, melyeken keresztül a népi kifejezésmód megragadható. Nagyon úgy fest, hogy Herderhez hasonlóan mintákat keres, hogy a számára elérhető népköltészet helyét, a hozzá való viszonyát és a vele kapcsolatos tennivalóit tisztázhassa. A Burns-dalok vizsgálata ennek a történetnek az elbeszéléséhez járulhat hozzá, bár csak egyetlen szálat ragad ki, némileg esetlegesen, egy sokkal komplexebb folyamatból. A fordítások révén Kriza a gyakorlatban szembesült egy lehetséges népi(es) kifejezésmód problémáival, amikor sorról sorra el kellett döntenie, mit és hogyan tud magyarra átültetni, és mi az, ami nem lefordítható. Általánosságban igaz, hogy az idegen nyelvvel való konfrontáció a saját (vers)nyelv struktúráit és előfeltevéseit teszi hozzáférhetővé, hiszen a fordító a verset (vagy amit abból markánsnak, megragadhatónak vél) saját anyagból építi újra. Kriza a skót dalokhoz szükségképpen hozzámérte, pontról pontra hozzápróbálta a magyar nyelv és a magyar dalok általa ismert kifejezéskészletét. Ebből a szempontból különösen fontos, hogy fordításaiban – Herder népdalfordításaihoz hasonlóan – nem ekvivalenciára törekszik, hanem inkább átültet, domesztikál, vagyis „nemzeti nyelvünk törvényeivel és eredeti sajátságaival" igyekszik összehangolni az idegen nyelv „sajátságait és szellemét".

Érdemes már itt kiemelni, hogy Burns dalai eredetileg nem népdalokként jelentek meg, hanem a skót „nemzeti dalok" *(national song)* népes csoportjába tartoztak. Ide a társasági mulatódaltól kezdve a hazafias indulón keresztül a szóbeliségből gyűjtött balladáig változatos eredetű énekeket soroltak – a kategória leginkább a közköltészet átmeneti megjelenési formájának, sajátos lenyomatának tekinthető.[37] Ezek a dalok Nagy-Britanniában az 1780-as évektől kottás gyűjteményekben váltak rendkívül népszerűvé, köztük James Johnson és George Thomson kiadványaiban, melyekben Burns több száz dala is megjelent. A továbbiakban közelebbről igyekszem majd megvilágítani, miféle „nemzeti dalokról" volt szó a Kriza által kiválasztott esetekben, hogyan határozható meg a helyük a XVIII. század végi, XIX. század eleji brit énekes kultúrában, és hogy mit kezdett velük a fordítójuk. Előbb azonban nem árt áttekinteni azt a keve-

36 Greguss Ágost, *Külföldi népdalok,* Kiadta a Kisfaludy-Társaság (Pest: Emich, 1861), iv–v.

37 Erről lásd Ruttkay Veronika, „Robert Burns, George Thomson és a skót »nemzeti dal«", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 10,* szerk. Csörsz Rumen István, 17–56 (Budapest: Reciti, 2021).

set, amit Kriza lehetséges forrásairól tudunk, és végiggondolni, mit árulnak el ezek a választások fordítói érdeklődéséről. Bár a történetben sok lesz a hiányzó részlet és így a spekulatív elem, Kriza és Burns találkozása túl izgalmas pillanat ahhoz, hogy ne próbáljuk meg közelebbről feltérképezni.

Források és fordítások (skótok, kozákok, székelyek)

Az első ismert magyar Burns-fordítás *Csüggedt szerelem (Burns után)* címmel a Kolozsvári Unitárius Kollégium olvasókörének évkönyvében, a *Remény*ben jelent meg 1841-ben.[38] Az olvasókör a Kollégium diákjainak önképzésére alakult és – ahogy Szakál Anna rámutatott – résztvevői közül később többen a folklórgyűjtésben is szerepet játszottak.[39] Valószínű, hogy a népköltészet jelentősége már az olvasókörben terítékre került.[40] Szépirodalmi kísérleteiket a tagok kezdetben kéziratban terjesztették, de 1839-től három éven át a *Remény* antológia nyomtatásban is megjelent, kezdetben a már végzett diák, Kriza szerkesztésében. Az első kötetet Toldy Ferenc méltatta a *Figyelmező*ben, kiemelve Kriza epigrammáit, népdalait és fordításait.[41] Utóbbiak közé Schiller, Lamartine, Heine és Rückert művei tartoztak, valamint egy máig azonosítatlan angol vers szabad fordítása *(A' vissza lépés).*[42] Az 1840-es és 1841-es kiadványokat Szentiváni Mihály szerkesztette, aki a kollégium körén kívülről is bevont szerzőket, és az előfizetők számát hatszázra tornázta fel. Kriza ezekben egyre kevesebb verssel jelentkezett, az utolsó kötetben pedig már több a műfordítása (négy darab), mint az eredeti verse (három darab). Igaz, a cenzúrapéldányban még összesen tizen-

38 Szentiváni Mihály, szerk., *Remény: Zsebkönyv* (Kolozsvár: A' Kir. Lyceum betüivel, 1841), 132–133.

39 Szakál Anna, „A Kolozsvári Unitárius Kollégium olvasókörének létrejötte, összetétele és hatása az erdélyi szervezett folklórgyűjtés megindulására", in *Néprajzkutatás Erdélyben: intézmények, kutatói életpályák, mentalitások*, szerk. Keszeg Vilmos, Szakál Anna és Virginás-Tar Emese, Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve 25, 99–126 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2017).

40 Vö. Szakál Anna, „Bevezető", in Szakál, *Önfejű unitárius lelkész…*, 9–14, 9: „Mert ahhoz, hogy Kriza János az 1840-es évek elején már kész gyűjteményes füzetre keresse az előfizetőket, a népköltészeti gyűjtésről, lejegyzésről, kiadásról való gondolkodásnak sokkal korábban el kellett kezdődnie, és feltételezésem szerint ennek nyomait a protestáns kollégiumok haladóbb szellemében, az ott az 1830-as évek elején létrejött olvasóegyletekben és a folyóiratokban kell elsősorban keresnünk."

41 *Figyelmező* 3, 17. sz. (1839. ápr. 30.): 274. Lásd: Antal Árpád, „Kriza János költészete", in Antal Árpád, Faragó József és Szabó T. Attila, *Kriza János,* Második, átdolgozott kiadás, 7–56 (Kolozsvár: Dacia Könyvkiadó, 1971), 46.

42 *Remény: Zsebkönyv*, Kiadta az Unitarium Collegiumbeli Olvasó-Társaság (Kolozsvártt: A' Kir. Lyceum betüivel, 1839).

1. kép: Alloway-i látkép Burns emlékművével
(„The New Brig of Doon, with Burns's Monument")
John Wilson and Robert Chambers, *The Land of Burns, a series of landscapes and portraits, illustrative of the life and writings of the Scottish poet.*
The landscapes from paintings by D.O. Hill, Vol I (Glasgow, 1840)

nyolc Kriza-mű szerepelt,[43] köztük egy másik Burns-fordítással, ami később a *Nemzeti Társalkodó*ban jelent meg. Az 1841-es *Remény* a Wordsworth-fordítást is tartalmazta, valamint két „kozák népdalt", bár ezek a kéziratban még *Muszka népdalok* címmel szerepeltek.[44]

Berlini egyetemi évei alatt (1835–1837) Kriza megismerkedhetett a népköltészet nemzetközi elméleteivel és irodalmával, így valószínűleg Herder népdalgyűjteményével és a Grimm testvérek munkáival is, de ezzel kapcsolatban kevés konkrét adatot találunk.[45] Nem könnyíti meg a helyzetet, hogy Kriza nem ren-

43 Lásd: Faragó József, *A „Remény" harmadik kötetének kézirata*, Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 1945. évi 1–2. füzetéből, Erdélyi tudományos füzetek 195 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 1945). (Faragó szerint a kézirat több olyan Kriza-verset tartalmazott, ami a következő években sem jelent meg és az összegyűjtött versek közt sem szerepel.) Lásd még Antal, „Kriza János költészete", 51.

44 Faragó, *A „Remény" harmadik kötetének kézirata,* 10.

45 Lásd: Faragó József, „Kriza János és a *Vadrózsák*", in Antal, Faragó és Szabó T., *Kriza János*, 57–176, 67–69.

delkezik „klasszikus értelemben vett hagyatékkal", a levelezése csak részlegesen maradt ránk.[46] Lehetséges, hogy a fordításait vagy egy részüket még Berlinben, vagy nem sokkal a hazatérése után, betegeskedése idején fejezte be.[47] Ám a fia, Kriza Gyula által írt életrajz alapján az sem kizárható, hogy még berlini útja előtt készítette a fordításokat, vagy egy részüket.[48] Kriza folyamatosan követte a nemzetközi irodalmi életet. Már 1834-ben, az olvasókör alapításakor ő viselte az „újságolvasó" tisztségét, ami külföldi folyóiratok szemlézését is magában foglalta.[49] A *Vasárnapi Újság*nál és főlapjában, az *Erdélyi Híradó*ban éveken át vezette a külföldi rovatot.[50] Jakab Elek szerint „a »Revue des deux Mondes«, az angol Magazin-ek s német tudományos Szemlék az ő állandó olvasmányai voltak".[51] Forrásait mégsem könnyű azonosítani. Nem tudjuk, hogy pontosan hol, milyen közvetítéssel jutott el Burns költészetéhez, így arról is csak találgatni lehet, hogy közelebbről mit keresett benne. A hiányos adatokat némileg kiegészítheti, ha az ugyanekkor publikált kozák népdaloknak is szentelünk egy kis figyelmet, így talán jobban kirajzolódnak fordítói érdeklődésének vonásai.

A napóleoni háborúk nyomán Byron *Mazeppá*ja (1819) és Puskin költészete Európa-szerte népszerű irodalmi témává tették a kozákságot.[52] Ez volt egyúttal az ukrán nemzeti ébredés ideje. Az első ukrán népköltészeti gyűjteményt 1819-

46 Szakál Anna, „Kriza János és gyűjtőkörének hagyatéka", in Szakál, *„Így nőtt fejemre…"*, 36–49, 36.

47 Önéletrajzi levelében azt írja, a legtöbb verse a hazatérése utáni évben, betegeskedése alatt született: „Betegségem s e miatt folytonos szobábani ülésem időt és alkalmat adott a képzelődés játékinak korlátozatlan játszására, s mondhatom, hogy a mi keveset írtam életemben költemény-félét, csaknem mind e nyavalygós állapotomban írtam: mert egészséges állapotom éveiben soha sem volt elegendő időm s alkalmam arra, hogy komoly hivatalos és nem hivatalos teendőimen kívül még írói dolgokkal is foglalkozhassam." „Kriza János önéletrajzi levele ismeretlenhez", in uo., 262–66, 264.

48 „Még a tanodában megtanulta önerején a német, franczia, angol nyelveket; az e nyelvü classicus költőkből már ekkor forditgatott, azon czélból, hogy némi ösztönt adhasson tanulótársainak az oly remek műveket tartalmazó idegen nyelvek s irodalmak megszeretésére. E forditások a később kiadott »Remény« czimü zsebkönyvben jelentek meg nagyrészint." Kriza Gyula, „Kriza János életirata", in uo., 256–261, 257.

49 Szakál, „A Kolozsvári Unitárius Kollégium olvasókörének létrejötte", 103.

50 Musnai Ürmössy Lajos, *Erdély irányadó lapja (1830–40-es években)* (Kolozsvár: Stief Jenő és Társa, 1907), 271, https://mek.oszk.hu/13200/13204/13204.pdf (hozzáférés: 2022.07.12).

51 Jakab, „Kriza János unitárius püspök életirata", 102–103.

52 Puskin *A kozák* (1814) című verséről a napóleoni háborúk és a közköltészet összefüggésben: Kalavszky Zsófia, „Puskin líceumi lírájának közköltészeti vonatkozásai egy ukrán dal tükrében", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 7,* szerk. Csörsz Rumen István, 389–424 (Budapest: Reciti, 2019). Teleki Ferenc gróf *Egy Kozák dal* és *Csata-dal* c. versének forrásairól: Vaderna Gábor, „A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 3*, szerk. Csörsz Rumen István, 13–50 (Budapest: Reciti, 2014).

ben adta ki Nyikolaj Andrejevics Certelev Szentpétervároon,[53] ezután megindult az ukrán folklór szisztematikus feltárása. Mihajlo Makszimovics, a Kijevi Szent Volodimir Egyetem későbbi rektora Moszkvában jelentetett meg két, nagy hatású népköltészeti gyűjteményt 1827-ben és 1834-ben.[54] A Kriza által fordított első, *Zúg az erdő* kezdetű népdal ukrán szövege az 1834-es gyűjteményében olvasható.[55] Hol, milyen közvetítéssel találkozhatott vele Kriza? A Kovács János által szerkesztett posztumusz kötet szerint németből fordította a kozák dalokat,[56] de a közvetlen forrás(oka)t mindeddig nem sikerült azonosítani.[57] A *Remény*ben megjelent második „kozák népdalnak" már könnyebb a nyomára bukkanni. Német fordításban ez a nyitódarabja Peter Otto von Goetze *Stimmen des russischen Volkes in Liedern* című, 1828-ban Stuttgartban kiadott antológiájának, azonban, ahogy a cím is mutatja, itt orosz népdalként szerepel.[58] A század elején gyakran előfordult, hogy kozák vagy ukrán („kisorosz") szövegeket így soroltak be, és Makszimovics gyűjteménye is tartalmaz Kriza második „kozák népdalához" hasonló darabot, melyben egy sebesült katona és a lova párbeszédét halljuk. A kérdéses, Kriza által fordított dal viszont *orosz* népdalként kifejezetten ismert volt: Kalavszky Zsófia hívta föl a figyelmemet arra, hogy a XIX. század elejére már komoly karriert futott be az orosz irodalomban. Kurganov (1767) és Csulkov (1770–1773) is felvette a gyűjteményébe, később pedig többen kiadták, például a cseh folklorista, Čelakovsky. Puskint különösen érdekelte e

53 Serhii Plokhy, *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 23.

54 Paul Robert Magocsi, *A History of Ukraine: The Land and Its Peoples*, Second, Revised and Expanded Edition (Toronto: University of Toronto Press, [1996] 2010), 379.

55 Михайло Максимович, *Украинские народные песни* (Москва: 1834), 137–138, https://archive.org/details/ukrainskiianarod01maksuoft (hozzáférés: 2022.07.12).

56 Kovács, *Kriza János költeményei* 152–155.

57 A Magyarországon is ismert Friedrich Bodenstedt lefordította ezt a dalt, de kötete négy évvel Kriza fordítása *után* jelent meg. Lásd: Friedrich Bodenstedt, *Die poetische Ukraine: Eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder, ins Deutsche übertragen* (Cotta: Stuttgart und Tübingen, 1845), 25–26. Ezen kívül csak két angol fordítást találtam (mindkét forrás tartalmaz a Kriza által fordított második népdalhoz is hasonlót, de markáns különbségekkel): Anon., „*Songs of the Ukraine, Published by Maxymovicz, at Moscow*, 1834", *Foreign Quarterly Review* 26, 52. sz. (1840–1841): 266–289, 282; George Borrow, *Targum: Or, Metrical Translations from Thirty Languages and Dialects. And The Talisman, from the Russian of Alexander Pushkin. With Other Pieces* (St. Petersburg: Schulz and Beneze, 1835), 30–31, 11–12. Borrow-val kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy 1844-ben Erdélybe is ellátogatott, lásd George Borrow, *A Journey to Eastern Europe in 1844 (Thirteen Letters),* ed. Angus M. Fraser (Edinburgh: The Tragara Press, 1981). A kolozsvári *Nemzeti Társalkodó* 1844-ben közölte egy írását („Borrow spanyolhoni utazásaiból").

58 *Der sterbende Held*, in *Stimmen des russischen Volks in Liedern*, Gesammelt und übersetzt von Peter Otto von Goetze (Stuttgart, 1828), 69–70. A ballada egy másik változata *(Des Helden Vaterherz)* ugyanebben a kötetben a 147–149. oldalon olvasható.

dal metrikája, és – ahogy A. Sz. Lobanova megállapítja – egyes motívumait éppen egy „skót dal" szabad átültetésében használta fel.[59] Puskin szemében tehát olyannyira jellegzetesen orosz szöveg volt, hogy a népköltészet egyik etalonjának számító skót balladához bátran hozzámérhette.[60]

Bár a forrásokkal kapcsolatban alaposabb kutatásra van szükség, az azért ennyiből is kiderül, hogy a „kozák dalok" 1841 körüli magyar fordítása nemzetközi viszonylatban is naprakész vállalkozás volt. Kriza választása ezen túlmenően legalább két szempontból nagyon érdekes. Először is, ezek a fordítások bizonyos hasonlóságokat mutatnak a székely népköltészettel, amint erre már Mikó Imre is utalt.[61] Kriza valószínűleg korán hallott székely népdalokat, de önéletrajzi levelének vonatkozó szakaszában sajnos nem ad közelebbi időmegjelölést: „Székelyföldön járásom alatt jöttem véletlenül azon észleletre, mily sok ily régi kincs hever, senkitől sem figyelve meg, a nép alsó rétegeiben".[62] Faragó József többek közt ennek alapján arra következtet, hogy a Krizát érő külföldi hatások egy már meglévő érdeklődést erősítettek és segítettek artikulálni.[63] A *Remény* első kozák népdala a fiát elűző anya motívumára épül:

Zúg az erdő vészüvöltve,
Vastag felhő lep mezőket,
És fiát hazúl egy anya
El-kiűzi: „lóduj innen,
Bár töröknek juss kezébe"[64]

59 A XVIII–XIX. századi orosz dalgyűjteményekről lásd: Papp Márta, „Orosz népdal – dal – románc", in Papp Márta, *Orosz kerékvágás: Tanulmányok az orosz zenéről* (Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2018), 7–34. Puskinhoz lásd: А. С. Лобанова, *„Ворон к ворону летит": Русский источник „Шотландской песни" Пушкина // Временник Пушкинской комиссии / АН СССР. ОЛЯ. Пушкин. комис* (Moszkva: Наука, 1995), 111–120; 117–118. http://feb-web.ru/feb/pushkin/serial/v95/v95-111-.htm (hozzáférés: 2022.07.12). Köszönöm Kalavszky Zsófiának, hogy ezekre is felhívta a figyelmemet.

60 Puskin „skót dala" valójában *A két holló* című ballada volt – a népköltészet nemzetközi irodalmának egyik alapműve a XIX. században. Magyarra először Erdélyi János fordította, kiadása: Erdélyi János, *Összes költeményei*, kiad. T. Erdélyi Ilona, Ivancsics Evelin és Váradi Eszter (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007), 374–375.

61 A két kozák dal „hangulata közeláll a székely népballadáéhoz. Megismétlődő tájleírás festi alá az elsőben a cselekményhez a hátteret. A Gyulainéra emlékeztető kozák asszony elűzi fiát, három nővére indítja útnak, a legkisebb megsiratja." [Mikó Imre] Miklós István, „Az orosz irodalom első tolmácsolói Erdélyben", *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 2 (1958): 84–91, 86.

62 „Kriza János önéletrajzi levele", in Szakál *„Így nőtt a fejemre…"*, 265. Hogy pontosan melyik időszakról van itt szó (Berlin előtt vagy után), az nem teljesen egyértelmű.

63 Faragó, „Kriza János és a *Vadrózsák*", 69.

64 Szentiváni, *Remény*, 186.

Ha Kriza esetleg már ekkor hallott hasonló motívumra épülő székely balladát (például a „kegyetlen anya" típusból), felfigyelhetett a párhuzamra.[65] A török és tatár harcok említése szintén ismerős lehetett, akárcsak a szaggatott párbeszéd, vagy az indító természeti kép hangulata. A kozák fiú arra kéri a húgát, könnyeivel öntözzön egy földdarabot: hazatérését a kisarjadó virágok fogják hírül adni. Végül, mint a később lejegyzett székely ballada hőse, a *Kicsi nemes legény*,[66] a természet gondjaira bízza magát:

Anyám! Zápor lesz a' ferdőm,
Tűsbokor megfésűl engem,
'S megszárít vihar zugása.[67]

Érdemes megfigyelni, hogy Kriza a népdalt trochaikus lejtésű, de akár hangsúlyosan is ritmizálható sorokban adja vissza. Rímeket nem használ, pedig a Makszimovicsnál közölt ukrán szöveg és az említett fordítások is rímesek. Vajon túl nehéznek bizonyult volna egy formakövető fordítás elkészítése? Vagy Kriza szándékosan döntött a rímek elhagyása mellett, mert már ekkor hallott rímtelen „ó-székely" balladákat?[68] Figyelemre méltó ebből a szempontból, hogy Kriza mindkét kozák népdalban szabadon használ tájnyelvi vagy régies alakokat („El-kiűzi", „hazúl", „ferdőm"; a másodikban: „üdvezeld", „rokon- 's barátimot") és merész szóösszetételeket („vészüvöltve", „tűsbokor").[69] Munkája ebben is különbözik az angol és német fordításoktól, melyek igyekeznek a standard nyelvi formáknál maradni – de különbözik az addig megjelent legtöbb magyar népdal jólfésültségétől is.

Lehetséges, hogy a kozák népdalok vonzerejét Kriza számára az általa már bizonyos fokig ismert székely népköltészethez való hasonlóságuk, pontosabban hasoníthatóságuk adta. Ahogyan Puskin egy skót balladára transzponálta az orosz népdalok kifejezéskészletét, úgy talán Kriza is a fordításon keresztül kezd-

65 Ide tartozik a Gálffy Sándor által gyűjtött *Budai Ilona,* lásd Kriza János, szerk., *Vadrózsák: Székely népköltési gyűjtemény*, Első kötet (Kolozsvár: Stein János Erd. Muz. Egyleti könyvárus bizománya, 1863), 317. Vö. Szakál, „Kriza János és gyűjtőkörének hagyatéka", 39–40.

66 „Eltemetnek engem tengerbe a halak, / Megsiratnak engem az égi madarak, / Az égi madarak s az erdei vadak." Kriza János, *Vadrózsák: Erdélyi néphagyományok. Második kötet*, 142–143.

67 Szentiváni, *Remény*, 187.

68 Az „ó-székely" balladák rímtelenségére Gyulai is kitér: „eléggé be van bizonyítva, hogy költészetünk eredetileg csak a rhythmus báját ismerte, s minden afféle, mint rim és mérték, csak esetlegesek lehettek". Gyulai Pál, „Két ó-székely ballada", *Szépirodalmi Figyelő* 2, 12. sz. (1862. júl. 24.): 178.

69 A posztumusz kiadás az utolsó strófában „ferdőm" helyett „fürdőm"-et használ, a „tűsbokor" alakot „tűs bokor"-ra cseréli. Kovács, *Kriza János költeményei*, 153.

te a székely népköltészet sajátosságait kitapogatni és az irodalmi térbe bevezetni. Ám a poétikai érdeklődés mellett a (tágan értett) politikai vonatkozásokat sem érdemes figyelmen kívül hagyni. Mikó Imre felhívja rá a figyelmet, hogy az 1830-as évektől a kolozsvári *Vasárnapi Újság* és a *Nemzeti Társalkodó* hasábjain több írás foglalkozott a Kaukázus és Georgia (Grúzia) népeivel, a cserkeszekkel, kirgizekkel, valamint a kozákokkal.[70] Közéjük tartozik a szerkesztő, Brassai Sámuel név nélkül megjelent cikksorozata a kirgiz kozákokról a *Vasárnapi Újság* 1835. évi számaiban. Mikó kiemeli, hogy Brassai a nomád életmód ismertetését a magyarok őseivel kapcsolatban is relevánsnak tartotta, a népszokások leírásába pedig egy kirgiz szerelmes dal fordítását is beleszőtte.[71] Kriza (akinek a pályáját Brassai kezdettől támogatta) talán az ő hatására is érdeklődött a kozák dalok iránt, és könnyen lehet, hogy ebben az érdeklődésben szerepet játszott, hogy önálló államisággal nem rendelkező nép költészetéről volt szó. Hasonló irányba mutat, hogy Kriza ekkoriban egy litván dal fordítását is publikálta, valamint a *Horodenski Konstantin* című, lengyel hősről szóló „kozák regét" (közbeékelt versekkel) és Lermontov első elbeszélését a *Korunk hőse*ből, benne egy nagyon szép cserkesz dallal.[72]

A népköltészeti antológia már Herdernél sem egyszerűen leképezte a nemzeti sajátosságokat, hanem a nemzetiséget *létrehozó* médium volt. „Egy népdalantológia úgy váltja valóra a nemzetet, hogy egy közös repertóriumban teszi lehetővé a nemzeti nyelv megjelenését" – írja ennek kapcsán Bohlman.[73] Ezért sem mindegy, hogy ugyanazok a szövegek *muszka* vagy *kozák* népdalokként szerepeltek-e a nyomtatott *Remény* lapjain, ahogyan az sem, hogy a *Vadrózsák* majd a *székely* népköltészet gyűjteményeként jelenik meg. Igaz, hogy a *Remény*

70 [Mikó] Miklós, „Az orosz irodalom", 77.

71 *Vasárnapi Újság,* 1835, 87. sz. (nov. 29.): 750. http://dspace.bcucluj.ro/handle/123456789/114953 (hozzáférés: 2022.07.12). Idézi [Mikó] Miklós, „Az orosz irodalom", 78.

72 Antal Árpád szerint a litván fordítás az 1841-es *Remény* kéziratában szerepelt (vagyis egyike volt a nyomtatásból kihagyott verseknek). Lásd: Antal Árpád, „Kriza János költeményeinek, műfordításainak és irodalmi tárgyú cikkeinek jegyzéke", in Antal, Faragó és Szabó T., *Kriza János,* 235–246, 245. Első megjelenése „Ármány" szerzői név alatt: *Leány és anyja (Lithvániai dal)*, Nemzeti Társalkodó 1844, 31. sz., 248. *Horodenski Konstantin (Kozák rege. Németből)*, *Nemzeti Társalkodó* 1841, I. félév 11–13. sz., 85-88, 91–96, 103–104. Lermontov elbeszélése (a *Korunk hőse* első fejezete) megj.: „A cserkesz leány. Orosz Novella", *Nemzeti Társalkodó* 1841. II. félév, 4–8. sz., 30–32, 38–40, 42–46, 50–54, 58–60. Lásd: még: *Leány és anyja (Litván dal)*, *Orosz dal*, *Cserkesz dal*, in Kovács, *Kriza János költeményei*, 168–169, 144–145, 44. Arany László a Lermontovról szóló 1864-es tanulmányában kiemeli Kriza fordításának minőségét, a fordító megnevezése nélkül. Lásd: Arany László, „Lermontov", in D. Zöldhelyi Zsuzsa, szerk., *Orosz írók magyar szemmel I.: Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai a kezdetektől 1919-ig. Szöveggyűjtemény*, 92–102 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1986), 102.

73 Herder és Bohlman, *Song Loves the Masses*, 23.

nem folklórválogatásnak indult, de Kriza hozzájárulásai egyre inkább ebbe az irányba mutattak. Talán az sem indokolatlan, ha a regionális népköltészetek iránti érdeklődését Brassai és Meltzl Hugó későbbi kolozsvári vállalkozása, az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* – részben herderi indíttatású – szemléletéhez hasonlítjuk. Ahogyan T. Szabó Levente írja, ez a szemlélet mindenekelőtt „azt sugallta, hogy nincsenek kis és nagy nyelvek, s hogy a politikai-területi entitások és nyelvek viszonya másodlagos, tehát a nemzetté vagy országgá nem szerveződő közösségek is értékes irodalmat mutathatnak fel".[74] Ugyanebből a szempontból Robert Burns és a skót költészet sem volt érdektelen. A skót dalok és balladák Herder óta a népköltészet paradigmatikus példái voltak a nemzetközi irodalomban, és Burns verseit magyarul sokszor ehhez a hagyományhoz kötötték. Ezért emelte ki (valószínűleg) Erdélyi is 1847-ben, hogy „a scott felföldrül hozott át és dolgozott ki" balladákat – a hagyományos balladák presztízse ez által Burns-re is rávetült. Ugyanakkor a skót költőt a magyar kritika jellemzően az *angol* irodalom részeként kezelte, mint például Gyulai a „Két ó-székely ballada" korábban idézett gondolatmenetében. Furcsának tűnik, de talán nem merő figyelmetlenségről van itt szó: a skót költészet a magyarországi és különösen az erdélyi irodalmárok számára szemléletes példa lehetett arra, hogy egy saját nyelvváltozattal és költői hagyománnyal rendelkező nép miként juthat szóhoz – vagy akár kerülhet a figyelem középpontjába – egy többnemzetiségű állam vagy birodalom kultúráján belül.

Ebből a szempontból fontos, hogy mind Burns, mind a skót balladák nemzetközileg elismert részei voltak az „angol" (vagyis a brit) irodalomnak. Míg a Kriza által fordított kozák népdalok a *Remény* legtöbb olvasójának újdonságot kínáltak, addig Burns dalainak híre már eljutott a művelt közönséghez. 1841-ben (tehát Kriza fordításával egy időben) egy Burns-vers meg is jelent a *Tudománytár*ban – németül, Heinrich Julius Heintze tolmácsolásában.[75] Az ehhez tartozó rövid magyar nyelvű recenzió kiemeli, hogy a költő „dalait és balladáit

74 T. Szabó Levente, „Az innováció egy rejtett szakmai hálózata: Az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok / Acta Comparationis Litterarum Universarum* és a néprajz egyetemi intézményesülése", in *Aranyhíd: Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*, szerk. Jakab Albert Zsolt és Vajda András, 145–158 (Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet–Erdélyi Múzeum Egyesület–Kriza János Társaság, 2017), 151. Lásd: még ehhez T. Szabó Levente, „Frédéric Mistral és az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*", *Korunk* 30, 11. sz. (2019): 3–11.

75 A. B. P., „Bibliographia: Lieder und Balladen des Schotten Robert Burns. Übertragen von Heinr. Jul. Heintze. Mit dem Bildnisz und eintem kurzen Lebensabrisz des Dichters, nebst erläuterte Anmerkungen, Gr. 12. 13 Bogen. Braunschweig, Westermann, 1840", *Tudománytár: Literatúra*, V, szerk. Almási Balogh Pál (1841): 83–84. Lásd: Judit Bogár, „Robert Burns's Poems in Hungarian Translation", in *„What does it mean?"*, ed. Kathleen E. Dubs, 284–312 (Piliscsaba: Pázmány Péter Catholic University, 2003–2004), 287.

egy évben hárman fordították Németországon", és hangsúlyozza dialektusának nehézségeit, valamint verseinek páratlan értékét.[76] Ugyanebben az évben a *Tudománytár* egy rövid portrét is közölt Burnsről a német *Blätter zur Kunde der Literatur des Auslandes* 1838-as cikke nyomán. Ebben az idézett szerző tanulatlan őstehetségként írja le a költőt: „Ha Burns-t görög grammatica felett kaptam volna, kitéptem volna kezéből."[77] Érdekes, hogy a kritikus itt úgy képviseli az eredetiségeszményt, hogy közben a klasszikus szépségeszményről sem mond le, szerinte ugyanis „Burns görög szellemben költött a' nélkül, hogy görög betűt ismért volna is".[78] Ugyanebben az évben még egyszer említi a *Tudománytár* egy szintén németből fordított cikkben, mint a „nemzeti elem" és a „népszellem" fontos megtestesítőjét az angol irodalomban.[79]

A folyóirat rendszeres olvasói ennél korábban is hallhattak már a skót népköltőről, jellemzően a német sajtó közvetítésével. 1837-ben Vajda Péter magyarította az *Allgemeine Zeitung* előző évi tanulmányát, amely egy ponton az angol és főként a skót balladákat magasztalja, kiemelve, hogy a skót énekek „mai napiglan" élnek, mégpedig a tájjal elválaszthatatlan kapcsolatban.[80] Az áttekintésben külön figyelmet kap Burns, „a' csak újabb időkben megismert és méltánylott derék skót költő", aki „nem csak az alsó néposztályhoz tartozott, hanem a' neve alatt megjelent költemények' nagy részét majd egészen majd strophánként rangsorsosai' szájából vette ki".[81] Ez a szakasz már a dalgyűjtő Burnsről szól, aki szinte eggyé

76 „ezen költemények – igy szóll egy angol criticus, – olly dialectusban irvák, melly a' költő' ihletéseit elrejteni látszik, német irók előtt, 's megsemmíteni az idegen' kísérletét, hív fordítás' adásában; de mégis olly gondolatok vannak azokban, mellyek elég ragyogással súgárzanak, hogy a' föld' legtávolabb szögletébe érhessenek, 's ott igazi erejök 's melegségökben éreztessenek".

77 Anon., „Literatúrai mélyképek XIV: Campbell Burns", *Tudománytár* (1841): 299–300. A cikk címe és a mutató hibája arról árulkodik, hogy a költő neve még nem volt közismert. Anon., „Campbell über Burns", *Blätter zur Kunde der Literatur des Auslandes* 3, 70. sz. (1838. aug. 9.), 280. https://opacplus.bsb-muenchen.de/Vta2/bsb10530940/bsb:6261718?page=290

78 Anon., „Literatúrai mélyképek", 299.

79 A cikk szerint Nagy-Britanniában „jelentősb, merészebb talentumok emelkednek ki az alsó néposztályból, mint nálunk, mint ezt R. Burns, J. Hogg, C. Elliott, A' Cunningham bizonyítják", ami azt mutatja, „hogy az angol szép irodalom nemzetibb elemet foglal magában, és az összes nép' szelleméhez hasonlóbb, mint a' német." D. J., „A literatúra' társasági állása és jelentése a' jelenkor népeinél: Első czikkely (Folytatás)", *Tudománytár* (1841): 449–465; 465. Anon., „Die sociale Stellung und Bedeutung der Literatur bei den Völkern der Jetztzeit", *Blätter zur Kunde der Literatur des Auslandes* 4, 1–9. sz. (1839. jan.).

80 „Nincs hegy, folyó, turjány, erdő, egész skóthonban, mellyhez a' költés mint valami kedves tárgyhoz ne nyúlt volna, 's azt fölszentelve az egész nemzetévé ne tette volna, ugy hogy a' skót hazája' minden pontján lyrai 's hősköltményi szózatokat hall". Vajda Péter, ford., „Pillantások időnk' három fő literatúrájára", *Tudománytár – Literatura* 2, 1. füz. (1837): 259–270, 261. (Forrása: *Die Allgemeine Zeitung* 1836, 257., 258., 259. sz.)

81 Uo., 261.

forrt a népével. A szájhagyomány lokális, spontán jellegét a cikk írója a természet jellegzetes képeivel fejezi ki, akárcsak egy Czuczor Gergely által fordított, 1835-ben megjelent tanulmány szerzője: „*Burns* beérte avval, ha magát azon hajlandóságnak adá, melly a' hajdani scott pórnépet ihleté, melly olly gazdag a' mezei költészetben, olly édes, mint az ő völgyeikben virágzó rekettye' illata."[82] Bár a *Tudománytár* különösen érdeklődött az „angol irodalom" iránt, máshonnan is tudomást lehetett szerezni Burnsről. A *Conversations-Lexicon* szócikke például a költő skót dialektusát emelte ki, „melly az Angolnak ollyan, mint a' magyarban a' palócz vagy göcsei, németben a' plattdeutsch" – ám Burns versei még ezt a „parasztos rest hangzatu nyelvet" is irodalmi „figyelem tárgyává tevék".[83]

Akit tehát 1841 táján a skót néphagyomány, a nyelvjárásban írt versek, vagy általában a „természetes" költészet példái érdekeltek, viszonylag könnyen találkozhatott Robert Burns nevével. Verseivel azonban annál kevésbé. Ebben szerepet játszhatott, hogy a költő 1824-ben kiadott kötete indexen volt az Osztrák Birodalomban.[84] A róla szóló magyar tudósításokból talán ezért is hiányzik az élményszerűség, a versek szövegszintű ismerete. Mégis találni olyan példát, amiből megsejthető, mit jelenthetett a költővel való „személyes" találkozás egy fiatal értelmiségi számára, méghozzá Erdélyből. Igaz, a példa már 1848-ból való, tehát a Kriza fordításainál későbbről, viszont nem is olyan távoli Kriza köreitől. A vele szoros barátságban és munkakapcsolatban álló Jakab Elek öccse, Jakab József szintén az unitárius egyház ösztöndíjával tanult külföldön 1846-tól. Göttingenben egy skót orvostanhallgatótól hallott Burnsről, ez pedig olyan nagy hatással volt rá, hogy a költő szülőföldjére is ellátogatott.[85] Útjáról a rövid életű kolozsvári folyóirat, az *Ipar- és természetbarát* hasábjain számolt be 1848 szeptemberében. Jakab a beszámolójában azt írja: „Ossian és Burns művei tették

82 Czuczor Gergely, ford., „Szellemi mozgás Angliában 's annak haladása, tekintettel más europai nemzetekre", *Tudománytár* 2, 5. sz. (1835): 28–60, 40; Anon., „Die geistige Bewegung und ihre Forschritte in England, mit Bezug auf die in andern europäischen Gegenden", *Bibliothek der neuesten Weltkunde* 5, 7 (1834): 151–172, 92–114.

83 Döbrentei Gábor, szerk., *Közhasznu esmeretek tára a' Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva* (Pest: Wigand Otto, 1831–1834), 2:490.

84 Bodammer szerint a kötetet a cenzorok az „erga schedam" jelzéssel látták el 1828-ban, ami a második legszigorúbb korlátozást jelenti. Lásd: Eleoma Bodammer, „German-Language Reception of Robert Burns in Austria", in *The Reception of Robert Burns in Europe,* ed. Murray Pittock, 33–54 (London: Bloomsbury Academic, 2014), 35.

85 Az ismeretséget Brassai kapcsolati hálójának köszönhette; lásd erről szóló levelét: Várfalvi Nagy János, „Jakab József életrajza", *Keresztény Magvető* 7, 3. sz. (1872): 209–236, 224. Vö.: „egyetlen scott, orvosi fakra készülő kedves ifjúval, mindjárt ide érkezésem első napján megismerkedtem, és már egy hét óta tanulok tőle angolul. S kinek köszönhetem? Senkimásnak, mint Brassainak. – Brassai neve nekem olyan, mint a mesebeli síp, melyet mihelyt megfuvintok, törpe és óriás jő segedelmemre."

előttem Scotiát oly érdekessé, s birtak a tökélletre hogy meglátogassam."[86] Ő is fölfedezi a „scotus és székely" nép hasonlóságát, amiről már John Paget értekezett: mindkettő kopár hegyek közt él, mezőgazdasággal foglalkozik, mindkét nép bátor, eltökélt és mélyen vallásos. Ami az egyiknek a whiskey, az a másiknak a pálinka (mindkettőt vízzel keverve isszák), és ami a legfontosabb: „Mind kettő elnyomva, de egyik sem megtörve."[87]

Jakab a korabeli felfogásnak megfelelően megkülönbözteti a Skót-felföldhöz kötődő ossziáni világot Burns kedélyesebb alföldi világától. Az utóbbiról szóló portréja már az 1848-as eszmék hatását tükrözi:

> Burns századunkban halt meg. Élte nagyobb részét mint szegény haszonbérlő földmíves élte le. Muzsája az eke szarván lepte meg. Müveit többnyire a nap fáradalmas munkái utáni pihentében, s vasárnap írta. Míg élt, sem müveit, sem személyét nem tudták méltányolni, s kora halálát még siettette a kis hivatal, melybe mintegy szánalomból tették, miután az 1792-ki franczia mozgalmak iránti rokonszenveért seholt magának földet nem bérelhetett. Most Edinburgban, hová műveit közrebocsátás végett küldeni szokta, egy, Allowayben hol született s hol apja kunyhóját máig is azon állapotban láthatni, melyben az ő születésekor volt, más, pompás emlék van porainak emelve; müvei minden valamire való scotus könyvtárában az első helyet foglalják, s Ayrshireben hol Alloway és Mauchline van, mely utolsóban növekedett, nincsen földmíves gyermek, ki Burns nevét ne ismerné, dalainak jó részét ne tudná s az útast bármi Burns-et illető tárgyban ne utasíthatná.[88]

Ez a leírás még pontatlanságaival együtt is bizonyítja, hogy Jakab tisztában volt a XIX. századi Burns-kultusz toposzaival. A dumfriesi síremléknél, melyet a jelek szerint nem keresett föl, saját szemével láthatta volna, ahogy a Múzsa az eke szarvánál lepi meg a szántogató költőt.[89] Az általa is említett alloway-i emlékmű (Thomas Hamilton alkotása) 1823-ban készült el; a múzsákat jelképező kilenc korinthoszi oszlop és sok más klasszikus elem itt szabadkőműves szimbolikával

86 Jakab József, „Töredékek scotiai úti naplómból", *Ipar- és Természetbarát*, Új folyam, 1, 19., 21., 22. sz. (1848. szeptember), 146.

87 Uo., 147.

88 Uo., 146.

89 Dumfriesban a költő síremlékét Peter Turnerelli neoklasszicista domborműve díszítette, amely a szántogató költő és a Múzsa találkozását ábrázolja. Részletesebben erről lásd Nicola J. Watson, *The Literary Tourist: Readers and Places in Romantic and Victorian Britain* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006), 69–71. A Múzsa-jelenet még számos festményen és metszeten megjelenik, később képeslapon és *laterna magica* képként is kapható volt, utóbbit lásd itt: http://www.burnsscotland.com/items/m/magic-lantern-slide-with-engraving-of-statuary-group-in-burns-mausoleum,-dumfries.aspx (hozzáférés: 2022.07.12).

párosul.[90] Jakab József a beszámolója szerint külön kitérőt tett, hogy Alloway-t fölkeresse,[91] és valószínű, hogy számos XIX. századi turistához hasonlóan a szegényes kunyhót és a „pompás emléket" egymás után megcsodálta. A kettő kontrasztja és egymáshoz való közelsége Nicola Watson szerint a Burns-kultusz központi üzenetét tette személyesen megtapasztalhatóvá: az alulról jövő, de a költészet csúcsaira jutó géniusz történetét.[92]

A legnagyobb elismerésnek azonban Jakab alighanem azt tartotta, hogy Burns verseit a maguk eltérő módján az előkelő könyvtárak és a „földmíves gyermekek" egyaránt megőrizték. Sokatmondó, hogy bátyja, Jakab Elek majd a Krizáról szóló írásában is azt fogja kiemelni: dalait nemcsak a hivatásos kritika üdvözölte, de „a nép énekelni kezdette", és ez volt, ami „költői hírnevét végképen meg-alapította".[93] Krizát egyébként ő nem is Percy püspökhöz, de Ossziánhoz és a bárdokhoz hasonlítja, vagyis úgy mutatja be, mint aki nemcsak megőrzője, de alkotója is volt a néphagyománynak: „halandó-pályáján írói műveiben saját halhatatlansága bélyegét hagyta hátra; költeményei s a székely ó-népballadák az ő nevét – mint a bárdokét és Ossiánét saját énekeik – örök időkig fenn fogják tartani".[94] A Skóciát megjárt, fiatalon elhunyt Jakab József 1848-ban azt írta: „Ossian költött személy, s ha az nem volna is, nem több mint Homér és Dávid király: a nemzeti dalnokok legnagyobbika, ki mellett minden más eltörpült".[95]

Hogy a fiatal Kriza János mit láthatott Burnsben, amikor a verseit fordítani kezdte, nem tudjuk. Abból tudunk csak kiindulni, hogy *milyen* verseket fordított tőle – nem sokat, összesen kettőt.[96] Mindkettő a dalszerző Burns munkája,

90 Burns szabadkőműves kötődéséhez lásd Péter Róbert, „A 18. századi szabadkőművesség és a brit nemzeti identitás kialakulásának problematikája", *Aetas* 19, 3–4. sz. (2004): 134–147, 141–142 (48. jegyzet). A szabadkőművesség szerepét vizsgálja a Burns-dalok történetében: Stephen W. Brown, „Singing by the Book: Eighteenth-Century Scottish Songbooks, Freemasonry, and Burns", in *From Compositors to Collectors: Essays on Book-Trade History*, ed. M. Day and J. Hinks, 261–278 (London: British Library, 2012).

91 „Dickie boltjában és házában családjával töltvén egy pár napot, míg lábaim fájdalma nem enyhült, mielőtt Glasgowba indultam volna kirándultam Ayr-be s innen Alloway-be, hol, mint már említettem egyik számunkban Burns született." Jakab, „Töredékek scotiai úti naplómból", 173.

92 Watson, *The Literary Tourist*, 75–77.

93 Jakab, „Kriza János unitárius püspök életirata", 70.

94 Uo., 67. A Kriza szülőházán 1882-ben elhelyezett emléktábla felirata (tanártársa, Nagy Lajos epigrammája) költőnek és dalnoknak nevezi: „Mint költő gyűjté Székelyföld elmevirágit, / Népdal a nép ajkán, dalban a dalnok is él." Idézi: Kovács Lajos, „Kriza János társadalmi tevékenysége", in *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok*, szerk. Kríza Ildikó, 117–124 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 117.

95 Jakab, „Töredékek scotiai úti naplómból", 145.

96 Nem zárható ki, hogy esetleg több fordítás is volt. Kriza a jelek szerint nem tartotta érdemesnek költői műveit az összegyűjtésre, lásd Toldy Ferencnek 1868-ban írt levelét: „oly kevés és igénytelen jelent meg tőlem, hogy átallom is rá gondolni azokra a sokszor komor

és George Thomson *Select Collection of Original Scottish Airs* című gyűjteményében jelentek meg először, vagyis a *national song*ok tágas csoportjába tartoztak. Hogy hol találta őket Kriza, az nem kevésbé rejtély, mint a kozák dalok esetében, de egy apróság mégiscsak segít leszűkíteni a lehetséges források körét. Ez az apróság az egyik cím. A magyarul *Csüggedt szerelem*ként megjelent dal a Kinsley-féle kritikai kiadásban a kéziratot követve a *Scotch Song* elnevezést kapta (a „skót dal" már a XVII. századtól használatos generikus elnevezés volt).[97] A XIX. századi Burns-kötetekben ugyanez a szöveg általában más címmel szerepelt: az első összkiadás szerkesztője, James Currie például *To Mr. Cunningham. Scottish Song* címen közölte, és őt követi számos későbbi kiadás.[98] Ezzel szemben George Thomson és mások az első sort használták címként *(Now Spring has clad the Grove in Green),*[99] vagy a fentiek valamilyen kombinációját.[100] Honnan jött akkor a *Csüggedt szerelem*? Kétségtelen, hogy Kriza saját címadása is lehet, ám feltűnően közel áll a szöveget kottával együtt közreadó George Thomson eredeti dallamjelöléséhez: „*Air. – The hopeless lover*". Ennek alapján valószínűnek tartom, hogy ezt a kevésbé ismert Burns-dalt Kriza vagy Thomson valamelyik gyűjteményében találta (ezeknek számos újrakiadása jelent meg a XIX. század folyamán), vagy valamilyen Thomson alapján készült dalgyűjteményben, a gyakrabban közölt másikkal együtt. Jó eséllyel tehát arról is tudott, hogy a szövegekhez dallam tartozik.

---

munkák alatt nem sok gyönyör közt lefolyt napokra, midőn zengett bongott bensőmben valami, éjjel nappal, de soha sem tudott részt kapni arra, hogy magát künn is látható s hallható egész alakká képezhesse". Szakál, *„Így nőtt fejemre…"*, 199.

97 „Scotch Song", in *The Poems and Songs of Robert Burns,* ed. James Kinsley, 3 vols (Oxford, Clarendon, 1968), 2:293–294. Donald Low az első sort használja címnek: „Now Spring has clad the grove in green", in *The Songs of Robert Burns,* ed. Donald A. Low, 836–837 (Routledge: London, 1993).

98 James Currie, ed., *The works of Robert Burns; with an account of his life, and a criticism on his writings. To which are prefixed, some observation on the character and condition of Scottish peasantry. In four volumes. Vol. IV: Correspondence with Mr. George Thomson; including Poetry, hitherto unpublished and uncollected* (Liverpool: J. M'Creery, London: T. Cadell, Jun., and W. Davies; and Edinburgh: W. Creech, 1800), 240–241.

99 Így szerepel Currie Burns-életrajzának bővített kiadásában, melyet Robert Chambers szerkesztett: James Currie, ed., *The life of Robert Burns, with a criticism on his writings, Originally published in connection with the Works of Burns, in 1800: Here considerably extended by additional particulars, many of which were never before made public* (Edinburgh: William and Robert Chambers, 1838), 128.

100 Például Allan Cunningham kiadásában mindhárom elem szerepel: *To Mr. Cunningham. Now Spring Has Clad the Grove in Green. Scottish Song*, in Allan Cunningham, ed., *The Works of Robert Burns; with His Life*, 8 vols (London, Cochrane and McCrone, 1834), Vol. V. 289–291.

A „skót dal" mint pasztorál: *Csüggedt szerelem*

A *Csüggedt szerelem* eredetije először 1799-ben jelent meg Thomsonnál, három évvel Burns halála után.[101] A szöveghez tartozó dallamot a *Select Collection* a Bécsben élő cseh zeneszerző, Leopold Koželuch feldolgozásában közli, ez a dallam pedig nem más, mint a skótok ma is világszerte ismert alkalmi éneke, az *Auld Lang Syne* egyik dallamváltozata.[102] A skót daloknak ebben az időben a szövegnél is alapvetőbb komponense volt az „eredeti" nemzeti dallam *(national air),* amit a XVIII. század végi népszerű kottás gyűjtemények hangszerkísérettel adtak közre a fortepiano és a házimuzsikálás divatjának megfelelően. Thomson gyűjteményének egyik sajátossága, hogy ugyanahhoz a dallamhoz általában két szöveget is közölt, egy angolt és egy skótot, hogy egész Nagy-Britanniában (illetve külföldön) könnyebben elterjedjen. Szemléletét az újabb szakirodalom *nemzeti kozmopolitizmus*ként írja le,[103] főként, mivel a kíséret megkomponálására neves európai zeneszerzőket kért fel, köztük olyan alkotókat, mint Haydn vagy Beethoven. Ezzel együtt Thomson hangsúlyozta, hogy az „eredeti" dallamok kiadása volt a fő célja, vagyis – Rousseau ideálját követve – mindvégig az énekelt melódiát, és nem a többszólamú, mesterséges harmóniát tartotta szem előtt.[104]

David Duff szerint az *Auld Lang Syne* mind közül a legismertebb skót „nemzeti dal", melynek szövegét Burns számos előzmény felhasználásával alkotta meg (az egyik legkorábbi egy 1701-re datált, ponyván megjelent szerelmes ballada),[105] igaz, kiadója számára ennél romantikusabb eredetet fab-

101 Kirsteen McCue, ed., *Robert Burns's Songs for George Thomson*, The Oxford Edition of the Works of Robert Burns, Vol IV, gen. ed. Gerard Carruthers (Oxford: Oxford University Press, 2021), 118–119, 445–447.

102 „Régi-régi dal", ford. Rossa Ernő, in Dr. Mathia Károly, szerk., *Éneklő sziget: 46 angol népdal*, 32 (Budapest: Petit Real Könyvkiadó, 2002). Weöres Sándor fordításában: „Haj-hajdanán", in Ferencz Győző, vál., szerk., *Skót balladák / Robert Burns versei,* 127 (Budapest: Sziget Könyvkiadó, 2006).

103 Andrew Greenwood, „Rethinking the Songster and National-Cosmopolitan Identity in Lowland Scotland, c. 1787–1830", in *Cheap Print and Popular Song in the Nineteenth Century: A Cultural History of the Songster*, ed. Paul Watt, Derek B. Scott and Patrick Spedding, 161–181 (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 169–177.

104 Rousseau megkülönböztetéséről és hatásáról lásd Matthew Gelbart, *The Invention of 'Folk Music' and 'Art Music': Emerging Categories from Ossian to Wagner* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 66–73.

105 David Duff, „The retuning of the sky: Romanticism and lyric", in *The Lyric Poem: Formations and Transformations*, ed. Marion Thain, 135–155 (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 145–147. Az 1701-re datált nyomtatvány („An excellent and proper New Ballad, Entituled, Old Long Syne") megtalálható a National Library of Scotland digitális gyűjteményében: https://digital.nls.uk/broadsides/view/?id=14548&transcript=1 (hozzá-

rikált egy öregemberről, akitől lejegyezte.[106] A szöveghez tartozó dallam története is tanulságos. A *Régi-régi dal* szövegéhez első megjelenésekor, vagyis a James Johnson szerkesztette *Scots Musical Museum*ban, még nem a ma leginkább ismert dallam tartozott.[107] Csak Thomson végezte el a szerencsés párosítást, amikor (a jelek szerint Burns javaslatára) a többféle néven, de leginkább „The Miller's Daughter"-ként ismert táncdallamot rendelte a barátság erejéről szóló ivónóta/búcsúdal szövegéhez, és előbb Koželuch, később Beethoven kíséretével közreadta.[108] Az efféle eljárás nem számított kivételesnek a korban. Szövegek és dallamok újrapárosítása elfogadott gyakorlat volt a népszerű énekes kultúrában (Burns is többször élt vele), és hozzátartozott a szerkesztők repertoárjához. Ezzel viszont felszabadult az *Auld Lang Syne* korábbi dallama, melyet Thomson Burns új szövegéről *The Hopeless Lover*nek keresztelt el – igaz, később ezt a dallamot is másikra cserélte.[109]

Vajon mennyire számít a dallam a fordítás szempontjából? Balladagyűjtőként Kriza fontosnak tartotta volna a dallamok megőrzését, bár egy 1864-es levelében azt írta: „Én fájdalom kevéssé vagyok zene-értő, s igy már eleve csupán nyelvészeti érdekből kezdtem e vállalathoz – különben is kevés a zeneszerző a székely földön, s különösen a kik balladák gyüjtésével foglalkoztak, azok közt nem igen volt olyan, a ki zenei miveltséggel is birt volna."[110] De éppen ez a levél tanúsítja, hogy foglalkoztatta a kérdés, az ismertlen címzettnek ugyanis azt írta, Szabó Sámueltől várja „némely ó-székely balladák dallamainak megküldését", mivel neki „sikerült két vagy három balladadallamnak is birtokába jutni, s ő

férés: 2022.07.12). Murray Pittock kritikai kiadásában számos további előzményt sorol fel, és hangsúlyozza a jakobita változatok szerepét, vö.: Robert Burns, *The Scots Musical Museum Part Two: Notes and Appendices*, ed. Murray Pittock, The Oxford Edition of the Works of Robert Burns, Vol III, gen. ed. Gerard Carruthers (Oxford: Oxford University Press, 2018), 156–157.

106 „The air is but mediocre; but the following song, the old Song of the olden times, & which has never been in print, nor even in manuscript, untill I took it down from an old man's singing; is enough to recommend any air – " J. De Lancey Ferguson and G. Ross Roy, eds, *The Letters of Robert Burns*, 2 vols., 2nd edn (Oxford: Clarendon Press, 1985), 2: 246. [Letter 586, to George Thomson, September 1793]

107 Ez az „eredeti" dallam már Playford *Collection of Original Scotch-Tunes* (1700) c. gyűjteményében szerepelt, lásd McCue, ed., *Robert Burns's Songs for George Thomson,* 446.

108 Uo., 411–414. Az *Auld Lang Syne* kiadástörténetét összefoglalja az új kritikai kiadáshoz tartozó honlap: https://burnsc21.glasgow.ac.uk/online-exhibitions/auld-lang-syne/ (hozzáférés: 2022.07.12).

109 Lásd McCue, ed., *Robert Burns's Songs for George Thomson*, 446.

110 Kriza János ismeretlenhez, Kolozsvár, 1864. dec. 19. Szakál, *„Így nőtt fejemre…"*, 163. Vö. a szerkesztő bevezetőjével, uo., 34. Kriza gyűjtését a népzene szempontjából tárgyalja: Tari Lujza, „Kriza János: *Vadrózsák* című népköltési gyűjteményének népzenei tanulságai", *Palócföld* 47 (2001): 755–773.

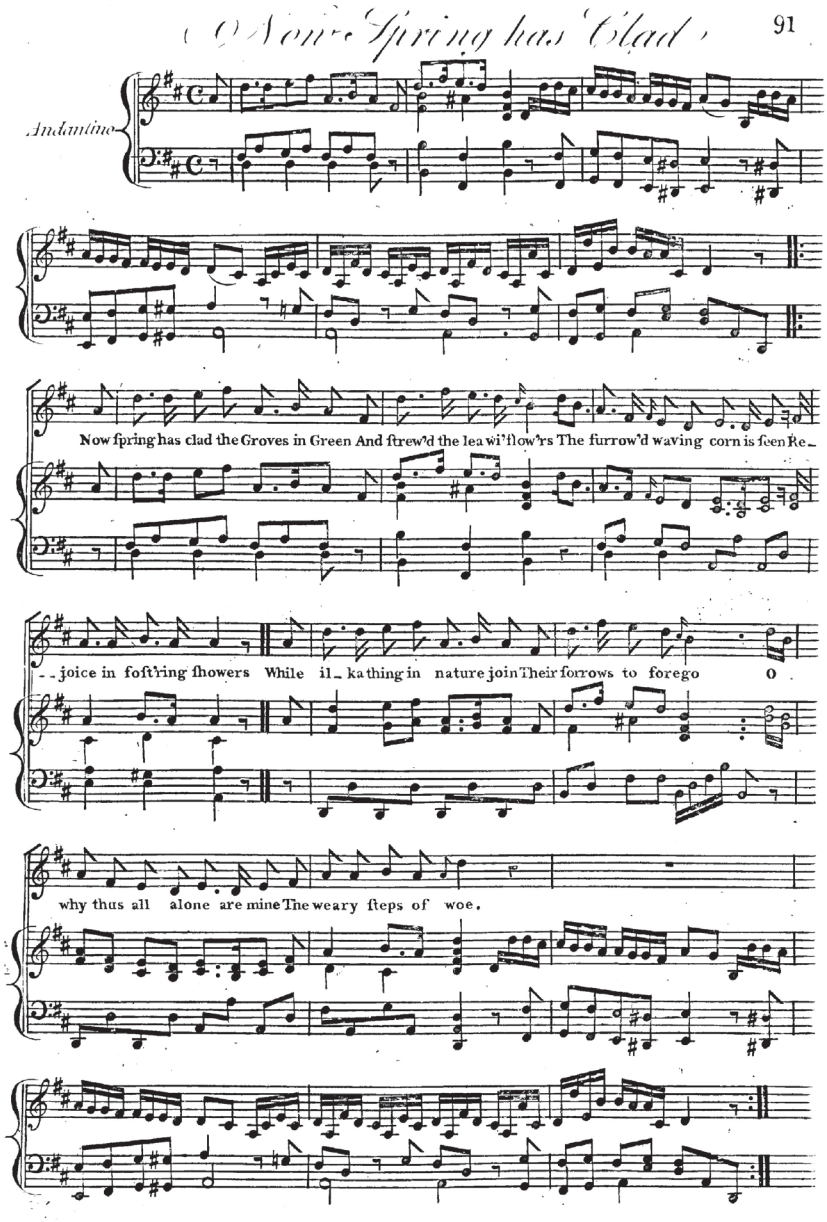

2. kép: „Now Spring has Clad the Grove in Green"
George Thomson, ed., *A Select Collection of Original Scottish Airs for the Voice [...].*, Vol. II (Edinburgh, 1803)

maga is zeneértő lévén, lekottázni".[111] Gyűjtőtársaitól tudta, hogy „nagyon megfogyatkozott az ily dallamok száma – alig találkozik a nép legalsóbb rétegében, aki egynéhány dallamot tudna – s oly bajos az ilyenektől kicsikarni az eléneklését annak a mit tud".[112]A *Vadrózsák*ban egy kibogozhatatlan refrén kapcsán az olvasóihoz fordul: „Fejtse meg a ki tudja, míg a nemzedék, mely e vers dallamát, mint hallom, még Udvarhelyszéken tudja, a dallammal együtt elenyésznék."[113] Dallam, szöveg és élő „nemzedék" szorosan összetartoztak Kriza gondolkodásában, bár közülük csak a szövegek megőrzését tudta magára vállalni. Fordításai és saját versei mindenesetre kiváló ritmusérzékről és a vershangzás iránti elkötelezettségről tanúskodnak. Nem véletlenül lett jeles kutatója a székely tájnyelvnek, amit igyekezett (mellékjelekkel is) precízen rögzíteni. Jellemző, hogy egyik gyűjtőjét 1865-ben arra buzdította, „igyekeznék a szók hangkiejtésére figyelemmel lenni, hogy éppen ugy legyenek az ajkakról visszaadva, mint a photographiában az embernek még esetleges vonásai, félrepillantásai is".[114]

Kriza hozzáállását érdemes eggyel tágabb kontextusban is elhelyezni. A „népek hangjait" kutató Herder maga sem közölt kottákat a gyűjteményeiben, a hangzást és a dallamot mégis a népdalok legfontosabb összetevőjének tartotta. Ahogy a *Volkslieder* második kötetének bevezetésében írja: „A dalt *hallani* kell, nem *látni;* a *lélek* fülével kell hallani, mely nem számolja az egyes szótagokat, nem mér és nem latolgat, hanem a hang felcsendülésére hallgat és áradatában úszik tovább."[115] Fordításaiban Herder ennek a zeneiségnek a megőrzésére vagy még inkább: a lelki fül számára való újrateremtésére törekedett: „A fordításban is a legnehezebb ezt a hangzást, az énekhangzást idegen nyelvről átültetni, ezt száz sikertelen dal és lírai alkalmatosság bizonyítja, melyek a saját és idegen

111 Szakál, *„Így nőtt fejemre…"*, 163.

112 Uo.

113 Kriza, *Vadrózsák*, 538. Dallam és szöveg összetartozását más irányból világítja meg Kriza gyűjtőjének, Ürmösi Sándornak egy feljegyzése, melyből kiderül, hogy „a gyűjtő olyan szöveget igyekezett dallam nélkül gyűjteni, amelyet csak azzal együtt ismertek az adatközlők. Ő azonban kényszerítette a dallam nélküli elmondást, elszavalást, ami nyilvánvaló kudarccal végződött, s ezek a kísérletek okozhatták más korabeli gyűjtések esetében is a ritmushibákat és szövegtorzulásokat." Szakál Anna, „A »lankadatlan fürge szorgalmú« Ürmösi Sándortól a »szegény, szerencsétlen« Ürmösi Sándorig: Kriza János legkorábbi ismert gyűjtőjének életpályája és munkássága", in Szakál, *Önfejű unitárius lelkész…*, 15–117, 31–32.

114 Kriza János Péterfi Sándorhoz. Kolozsvár, 1865. május 31. Szakál *„Így nőtt fejemre…"*, 170.

115 „Lied muß *gehört* werden, nicht *gesehen*; gehört mit dem Ohr der *Seele*, das nicht einzelne Sylben allein zählt und mißt und wäget, sondern auf Fortklang horcht und in ihm fortschwimmet." Herder, *Volkslieder: Zweiter Theil,* 34. Lásd ehhez Peter Mondelli, „Singing Print, Reading Song: Navigating Voice and Writing in Herder' s *Volkslieder*", *The German Quarterly* 91, 4. sz. (2018): 377–388.

nyelvek kikötőiben vesztegelnek."[116] Hasonlóan vélekedett Thomas Carlyle, aki épp a *Tudománytár*ban megjelent Burns-fordító, Heinrich Julius Heintze figyelmét hívta föl a versek zeneiségére egy 1840-ben kelt levelében: „A dallam az igazi Dal *lelke* – mármint, ha egyáltalán Dal, ha van *lelke*."[117] Ugyanebben az évben nagysikerű előadásában Carlyle az adott tájegységre jellemző hanglejtést is egyfajta dalként határozta meg:

> Igen, mindenféle beszédben, még a legközönségesebb beszédben is van valami a Dalból: minden falunak megvan a maga hanglejtése – ritmusa vagy *dallama*, melyen az odavalósiak *eléneklik* a mondanivalójukat. […] Ami mély, az mindig Dal. Úgy tetszik, hogy a Dal a mi legbensőbb lényegünk, s minden egyéb csak külsőleges héj és burok.[118]

A dal(lam) épp azért lehetett a korban a (nép)lélek ennyire erős jelölője, mert elillan – nem rögzíthető.[119]

A nyomtatásban megjelent dalok ennek a megfoghatatlan hangzó tartalomnak állítottak emléket. „Herder felismerése szerint az antológia a szóbeli hagyomány különbségeit az írott hagyomány közös jegyeivé transzformálja" – írja Bohlman.[120] A népköltészet fordítása ezt a transzformációt még látványosabban végzi el, hiszen az eredeti hangzásra a fordított szövegből már következtetni sem lehet. Huszonöt évvel a Burns-fordítás megjelenése után Kriza egy népköltészeti fordításkötet kapcsán magyarázta el Arany Jánosnak, mit is gondol a népdalok fordíthatóságáról: „érzem kivált a jelen alkalommal, azt, hogy nem lehet módom egy növénytárban szemlélhető virágok helyett élvezhetnem, üzölhetnem [!], szagolhatnom maga az élő természet üde virágait, ugy, a mint azok saját szülötte földökin sarjadzanak s virulnak és hinték szét azt a kedves illatárt, melyet a herbarium lenyomott növé-

116 „Auch beim Übersetzen ist das schwerste, diesen Ton, den *Gesangton* einer fremden sprache zu übertragen, wie hundert gescheiterte Lieder und lyrische Fahrzeuge am Ufer unsrer und fremden Sprachen zeigen." Herder, *Volkslieder: Zweiter Theil*, 34.

117 „The tune is the *soul* of a true Song, – that is to say, if it be a Song at all, if it have any *soul*." Charles Richard Sanders, ed., *The Collected Letters of Thomas and Jane Welsh Carlyle* (Durham: Duke University Press, 1985), 12:257. [Letter to R. Peacock, 14 Sept. 1840] Idézi: Margery Palmer McCulloch, „Volksdichter und Künstler: German Responses to Robert Burns," *Studies in Scottish Literature* 33, 1. sz. (2004): 30–41, 39. https://scholarcommons.sc.edu/ssl/vol33/iss1/5 (hozzáférés: 2022.07.12).

118 Thomas Carlyle, „A Hős mint Költő – Dante. Shakespeare", ford. Réz Ádám, in Ruttkay Kálmán és Ungvári Tamás, kiad., *Hagyomány és egyéniség: Az angol esszé klasszikusai,* utószó Abody Béla, jegyz. Abádi Nagy Zoltán, 268–292 (Budapest: Európa Kiadó, 1967), 274.

119 A kérdést a *Neohelicon* folyóirat számára készült angol nyelvű tanulmányomban alaposabban körüljárom („Sounds national: Mediating the ballad in nineteenth-century Scotland and Transylvania").

120 Herder és Bohlman, *Song Loves the Masses*, 23.

nyei többé nem képesek nyujtani nekünk."[121] A népköltészetet fordításban megismerő olvasónak élő növény helyett be kell érnie a színtelen-szagtalan préselt – nyomtatott – változattal. Nem meglepő, hogy Kriza szerint a jó népdalfordítás „csaknem csodával határos dolog": „Oly nehéznek hiszem ezt, mint egy éneklő madár hangjait articulált emberi hangokban visszaadni, lehangjegyezni."[122]

Még ha nem is volt a fülében a dallam, Kriza jambikus lejtésű, a skót balladaformát leképező fordítása érzékeny a Burns-dal zenei rétegére. Kis jóindulattal talán még énekelhető is lenne a Thomsonnál szereplő dallamra, az *Auld Lang Syne* korábbi dallamára. A nyitó sorok a tavasz szépségeit ecsetelik, festői hátteret adva a csüggedt szerelmes panaszának:

Now Spring has clad the grove in green,
And strewed the lea wi' flowers:
The furrow'd waving corn is seen
Rejoice in fostering showers.[123]

Kriza gördülékeny fordításából hiányoznak a megszemélyesítések, ehelyett egy hasonlatot vezet be (hullámzó kalászok=tenger), bár egyáltalán nem tolakodóan:

Ismét kizöldült a' berek
Fű sarjad és virágzik,
Szellőben a' kalászmező
Tenger gyanánt hullámzik.[124]

Különösen érdekes a második strófa:

Pisztráng ezüstös nyíl gyanánt
Szökell az ér vizében,
Horog hegyével játszilag
Kötődve rejtekében:
Igy voltam én is egykoron
Mint pajkos halfiu;
De víg erem kiszáritá
Szerelmem-szülte bú.
The trout within yon wimpling burn

121 Kriza János levele Arany Jánoshoz, Kolozsvár, 1866. december 5. Szakál, *„Így nőtt fejemre…"*, 188.
122 Uo., 189, 191.
123 McCue, *Robert Burns's Songs for George Thomson*, 119.
124 Kriza fordítását az első megjelenés alapján idézem: Szentiváni, *Remény*, 132–133.

That glides, a silver dart,
And safe beneath the shady thorn
Defies the angler's art:
My life was ance that careless stream,
That wanton trout was I;
But Love wi' unrelenting beam
Has scorch'd my fountains dry. –

A nyelvi játékosság, a „pajkos halfiu" meglepő képe, a „víg erem kiszáritá" szerkezet kétértelműsége (ami megfelel a „my fountains" belső és külső forrásokra tett utalásának) mind hozzájárulnak a *Csüggedt szerelem* kifinomult, ha úgy tetszik, rokokó jellegéhez. Ez összhangban van Burns szövegével, hiszen a szerelmi halászat az angol lírában a pásztori udvarlóvers egy rafinált változatához kötődik (legjobb példája John Donne *The Bait* [„A csali"] című verse). A további szakaszokban a panaszkodó szerelmes önmagát virághoz, majd madárhoz hasonlítja, Burns korábbi nagysikerű műve, a *To a Mountain-Daisy* (*Egy százszorszéphez*, ford. Szabó Magda) képeit variálva, melyet a kritika korábban „valódi pasztorál"-ként ünnepelt.[125]

A XVIII. századi brit költészetben és zenében a természetességet sokáig a pasztorál keretei között értelmezték,[126] és a skót dalban ez a modalitás kényelmesen megfért a tájnyelvi elemekkel. Burns a legelső költői megjelenésétől kezdve hangsúlyozta, hogy ő olyan tanulatlan, természet-adta tehetség, aki a paraszti témáért „nem Theokritoszt vagy Vergiliust szeme előtt tartva hajol le".[127] Ennek ellenére fordításból és XVIII. századi imitációk révén elég jól ismerte a klasszikus hagyományt, különös tekintettel a pásztoridillre és a *Georgica* nyomán nagy népszerűségre szert tett georgikonra. Az a földműves-, illetve pásztorimázs, amivel 1786-ban berobbant az irodalmi életbe, pontosan ezekből táplálkozott. A Kriza által fordított szöveget Burns maga helyezte el a pasztorál világában, amikor Maria Riddellnek a következő kommentárral küldte el (mielőtt szerkesztőjének, Thomsonnak is továbbította volna): „ezeket a különálló stanzákat majd beleszövöm valami borzalmas mesébe egy »Tiszta patak partján búsongó« pásztorról – L'amour, toujours l'amour!"[128] Ugyan a pásztoridill

125 Henry Mackenzie bírálatát lásd: Donald Low, ed., *Robert Burns: The Critical Heritage* (London–Boston: Routledge–Kegan Paul, 1974), 69 (*The Lounger*, 1786. dec. 9.).

126 Gelbart, *The Invention of 'Folk Music' and 'Art Music'*, 42–49.

127 Robert Burns, *Commonplace Books, Tour Journals, and Miscellaneous Prose*, ed. Nigel Leask, The Oxford Edition of the Works of Robert Burns Vol I, gen. ed. Gerard Carruthers (Oxford: Oxford University Press, 2014), 72.

128 „The following detached Stanzas I intend to interweave in some disastrous tale of a Shepherd 'Despairing beside a clear stream' – L'amour, toujours l'amour!" Ferguson and Roy, eds,

többféle változatban is része volt az angol lírának, de Burns nagy elődje, Allan Ramsay az 1720-as években a „skót pasztorál" elterjesztését kezdeményezte, vagyis a klasszikus minták skót nyelvezetre és helyi viszonyokra való lefordítását.[129] Ezt a programot valósította meg Ramsay számos műve, például a *The Gentle Shepherd* (*A nemes pásztor,* 1725/1729) című balladaopera, benne népszerű dalokkal, Burns pedig az 1780-as években tudatosan fordult vissza hozzá. John Aikin *Essay on Ballads and Pastoral Songs* című 1774-es értekezése (melyet valószínűleg Burns is olvasott) a pasztorál legsikeresebb modern változataként említi Ramsay műveit, mégpedig abból az érdekes megfontolásból, hogy skót nyelvezete bizonyos külfödies hatást kelt: az olvasó így eltávolítva, finomítva kapja az alacsonyabb stílussal járó esetleges faragatlanságokat.[130]

Burns Thomsonnál közölt skót dala tehát nagyon is tudatosan adagolta a saját „skótos" nyelvezetét. Formáját nem a földből kisarjadó virágként, hanem gondos összeillesztések és alakítgatások révén nyerte el, gondoljunk a dallam/szöveg, a klasszikus/népi vagy a skót/angol kettősségre. Ezek az összehangolások jól megfértek a dal köztes státuszával, hiszen Thomson legfőbb célja az volt, hogy az „eredeti" nemzeti dallamot a műveltebb városi közönség számára hozzáférhetővé tegye. A keletkezés körülményei ezt világosan mutatják. Kiadójának küldött levele szerint Burns a szöveget egyik közös ismerősük, Alexander Cunningham korábbi szerelmi ügye apropóján írta, sőt meg is kérte Thomsont, hogy továbbítsa neki ezt a verset, egy másik dallal együtt.[131] Cunningham ékszerész volt Edinburgh-ban, és állítólag ugyanebben a városban élt a nálánál gazdagabb férjet választó „Peggy" is, a dalban szereplő csapodár lány ihletője. Burns egyik szerkesztője és életrajzírója, Robert Chambers meséli el azt az évtizedekkel későbbi anekdotát, mely szerint a „Peggy" szomszédjában lakó hölgyek az akkor már özvegy asszony iránti tapintatból nem énekelhették Burns róla szóló másik szerzeményét, a *Had I a Cave* című dalt:

> A [Cunningham] hűtlen kedveséről szóló, itt érintett történet akkoriban nagy port kavart, és Burns dalának köszönhetően az emberek emlékezetében meg-

---

The Letters of Robert Burns, 2: 362. [Letter 674, to Mrs W. Riddell June/July 1795]

129 Ehhez lásd: Barcsák János, „A pásztorköltészet", in Komáromy Zsolt, Gárdos Bálint és Péti Miklós, szerk., *Az angol irodalom története 1640–1830: Első rész,* 420–429 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2021).

130 John Aikin, „Essay on Ballads and Pastoral Songs", in John Aikin, *Essays on Song Writing: with a Collection of such English Songs as are most Eminent for Poetical Merit*, 26–40 (London: Joseph Johnson, 1773), 34. Vö. Nigel Leask, *Robert Burns and Pastoral: Poetry and Improvement in Eighteenth Century Scotland* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 255.

131 Ferguson és Roy, *The Letters of Robert Burns*, 2:364. [Letter 677, to George Thomson 3 August 1795]

maradt. Egy este, alig néhány éve, a szerkesztő egyik barátja egy muzikális családnál vendégeskedett Princes' Street-i otthonukban, a St John's Chapellel szemközt, és az egyik ifjú hölgyet meg találta kérni, hogy énekelje el a *Had I a Cave*-et. Már épp belekezdett volna, amikor valakinek eszébe jutott, hogy a dal hősnője az alsó szinten lakik, idős özvegyként, és netán meghallaná, így hát elálltak e dal eléneklésének szándékától.[132]

A történet – egy valódi városi legenda – ékesen mutatja, hogy ebben az esetben nemcsak a dal címzettje, de a közönsége és potenciális előadói is az edinburgh-i polgári világból kerültek ki. Vadregényes táj helyett egy olyan világból, ahol még a *nem* éneklés is a jóízlés, a társasági udvariasság egyik formája lehetett.

Burns verse nem csinál titkot saját művelt-irodalmias jellegéből. A Peggy miatt kesergő szerelmes, aki a záró versszakban Grönlandról és Afrikáról dalol, aligha a nép egyszerű gyermeke:

O had my fate been Greenland snows,
Or Afric's burning zone,
Wi' man and nature leagu'd my foes,
So Peggy ne'er I'd known!

A szélsőségesen hideg/meleg éghajlat emlegetése a pásztori költészet hagyományos tartozéka volt, gondoljunk Vergilius X. eklogájára:

Bárhogy igyekszem is, ő kegyesebb nem lesz soha hozzám,
nem, ha a Hebrusból kell is télen vizet innom,
vagy járnom síthóni havon, ha esőt hoz az évad;
tőle, a Rák-csillagzat alatt, amidőn a szil ájul,
hajthatnám ugyan aethiopok nyáját a melegben![133]

Burnsnek nem kellett Vergiliust eredetiben ismernie ahhoz, hogy ugyanezt a motívumot használja. Kinsley szerint ezekben a sorokban a XVIII. század legnépszerűbb angol színművét, John Gay *The Beggars' Opera* (*Koldusopera*, ford.

132 „The story of his unfaithful mistress, which is here alluded to, made a great noise at the time, and has been kept in remembrance by Burns's song. One evening, a very few years ago, a friend of the editor, visiting a musical family who resided opposite St John's Chapel in Princes' Street, chanced to request one of the young ladies to sing „ Had I a cave." She was about to comply, when it was recollected that the heroine of the lay lived below, an aged widow, and might overhear it, for which reason the intention of singing the song was laid aside." Currie, *The life of Robert Burns…*, 121.

133 Vergilius *összes művei* (Budapest: Magyar Helikon, 1973), 44, Lakatos István ford.

Róna Frigyes) című 1728-ban bemutatott darabját imitálja.[134] A *The Beggars' Opera* operaáriák helyett népszerű dallamokra, köztük több „skót dalra" írt dalbetéttel lett a közönség kedvence. Londonban ekkoriban az itáliai operák jelentették az előkelő szórakozást, Gray viszont a zsebmetszők és prostituáltak világát állította színpadra, a közönség így börtöntöltetékek táncában vagy a Macheath és az örömlányok által bemutatott *cotillon*ban gyönyörködhetett. A londoni börtönről elnevezett „newgate-i pasztorál" tulajdonképpen Ramsay *Gentle Shepherd*jének közeli rokona, szatirikusabb, parodisztikus változatban.[135] Egyszerre gúnyolta az opera műfaját és lovagolta meg az általa kínált lehetőségeket, a társadalomnak görbe tükröt tartó balladaopera *(ballad opera)* hibrid műfajában.[136]

Gay és a *Beggars' Opera* a XVIII. században folyamatosan népszerű maradt, nemcsak a színpadon, de nyomtatásban is, köszönhetően az illusztrált, s ami még fontosabb: dallamot és hangszerkíséretet is tartalmazó kiadásoknak. Érdemes megemlíteni, hogy Gay *What d'ye call it?* című színdarabjából – alcíme szerint „A Tragi-comi-pastoral Farce" – egy híres dalt az a Kis János fordított magyarra, aki a köznépi dalok egyik legkorábbi angol nyelvű méltatását, Addison *Spectator*-beli esszéjét is részlegesen lefordította.[137] Hogy Burnsre milyen hatással volt a *Beggars' Opera*, azt a legékesebben *The Jolly Beggars* (*A vidám koldusok,* ford. Szabó Lőrinc) című kantátája bizonyítja, melyet 1818-ban George Thomson – obszcén elemeit lenyesegetve – a *Select Collection* egyik díszes kötetében adott közre, az erre az alkalomra rendelt hangszeres feldolgozással.[138] Innen nézve már nem olyan meglepő, hogy a „skót népköltő" Kriza

134 Kinsley, *The Poems and Songs of Robert Burns,* 3:1484.

135 A két balladaopera közötti kétirányú interakcióhoz lásd Andrew Greenwood, „Song and Improvement in the Scottish Enlightenment", *Journal of Musicological Research* 39, 1. sz. (2020): 42–68, 51.

136 Lásd erről Csikós Dóra, „Zenés drámai műfajok", in Komáromy Zsolt, Gárdos Bálint és Péti Miklós, szerk., *Az angol irodalom története 1640–1830, Második rész* (Budapest: Kijárat Kiadó, 2021), 95–107, 103–104.

137 Kis János, *Lilla*, kiadása: Kis János, *Poetai munkái*, kiad. D. Schedel Ferenc, 346–347 (Pest: Hartleben, 1846). A fordítást azonosítja: Fest Sándor, „Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig", in Fest Sándor, *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig: Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok,* szerk. Czigány Lóránt és Korompay H. János, 302–378 (Budapest: Universitas, 2000), 335–336. Gay félig-meddig parodisztikus szövege („'Twas When the Seas Were Roaring") Händel feldolgozásában a XVIII. század egyik legnépszerűbb dala volt Angliában, lásd Calhoun Winton, *John Gay and the London Theatre* (Lexington: The University Press of Kentucky, 1993), 45. Az Addison-fordításról lásd Csörsz Rumen István, „Közönséges kedvesség: Kis János a közkultúráról", in *Egyház – irodalom – tudomány: Kis János (1770–1846),* szerk. Fórizs Gergely, Kertész Botond és Vaderna Gábor, 170–187 (Budapest: Reciti–Evangélikus Országos Gyűjtemény, 2021).

138 A *Jolly Beggars* kiadástörténetét összefoglalja Kirsteen McCue és Gerard Lee McKeever az

által fordított dalának záró versszaka szintén Gayhez kötődik. Egész pontosan Polly és Macheath (a skót nevű rablóvezér) szerelmi duettjéhez, mely maga is egy népszerű ballada átdolgozása volt „Over the hills and far away" kezdősorral (1. 13., Air 16):

Were I laid on Greenland's coast,
And in my arms embraced my lass;
Warm amidst eternal frost,
Too soon the half year's night would pass.

Were I sold on Indian soil,
Soon as the burning day was closed,
I could mock the sultry toil,
When on my charmer's breast reposed.[139]

Burns nem követi szorosan ezt az előképet, hanem egyrészt tömöríti, másrészt az ellenkezőjébe fordítja. Az elképzelt Föld körüli utazás a *Beggars' Operá*ban a megtalált szerelem új távlatait nyitja meg (legalább egy duett erejéig, mielőtt Macheath hűtlenné válik és börtönbe kerül). Ugyanez a motívum Burnsnél, akárcsak Vergiliusnál, a szerelmi bánat végletességét fejezi ki.

Ha a népi(es) megszólalásmód irodalmi alakulását akarjuk közelebbről megérteni, érdemes odafigyelni a fordításokra, mert ezek részletei sokat elárulnak arról, mi illett bele a szerző szerint egy adott típusú vers nyelvezetébe és mi nem. Kriza idővel mestere lett a székely tájnyelv változatainak és szerkesztőként a „székely íz" különböző mértékű jelzéseinek. Annál meglepőbb, hogy a Burns-fordításában nem találunk dialektusra utaló alakokat (míg a kozák dalokban igen). Kriza talán magyarul idegennek érezte volna ezt a dal cizellált beszédmódjától. Ugyanakkor a művelt stílus legfeltűnőbb jegyeit is kigyomlálta a szövegből: a Grönland–Afrika utazás már valószínűleg túl volt mindazon, amit (magyarul) összeegyeztethetőnek vélt egy népszerű dal kifejezésmódjával. Egzotikus földrajzi nevek helyett általánosít, az idegen női nevet jelzős köznévre cseréli, az elemekkel viaskodó hős sorsát pedig egyszerűen a szülőhely mint sors evidenciájára „honosítja":

új kritikai kiadáshoz tartozó honlapon: https://burnsc21.glasgow.ac.uk/the-jolly-beggars/ (hozzáférés: 2022.07.22). A szöveg magyarul Szántó Piroska illusztrációival külön kötetben is megjelent: Robert Burns, *A vidám koldusok*, ford. Szabó Lőrinc (Budapest: Magyar Helikon, 1967). A Kaláka együttes megzenésítésével is közismert volt.

139 John Gay, *The Beggar's Opera*, in *The Norton Anthology of English Literature*, 9th edn., gen. ed. Stephen Greenblatt, *Vol. C: The Restoration and Eighteenth-Century*, ed. James Noggle and Lawrence Lipking, 2798–2833 (New York: Norton, 2012), 2802.

Sorsom miért nem engedé
Más ég alatt születnem,
E' szép negédes lány miatt
Nem kelle most epednem!

A *Csüggedt szerelem* stílusa még így is távol áll attól, amit általában népi stílusnak gondolnánk (bár ezzel nem rí ki a *Remény* antológia összeképéből). Kriza azonban gyerekkora óta ismert közköltészeti dalokat, és ennek a fordításkor is hasznát vehette. A *Vadrózsák*ban hivatkozik „a saját cantualis"-ára, vagyis azokra a népszerű énekekre, melyeket tanítója „minden tanitványival szokott volt egybefüzetni s dallamaikat bétanitni".[140] Ugyanebben a jegyzetben az ilyen dalokat úgy definiálja, mint amit „nyilván iskola-falhoz surlódott, poesist, rhetorikát is tanult fejek szültek, de egyidőben mivelt körökben énekelve s népszerűekké válva, a nép közé is lehatottak s olykor még ma is hallhatók". A *Vadrózsák* népdaloktól gondosan elkülönített, íróktól származó dalai között találunk is olyan példát – Ilenczfalvi Szász József név nélkül közölt Lilla-dalát – mely (a verselést leszámítva) a *Csüggedt szerelem*hez hasonló nyelvezetet használ. Sőt, Kriza talán még a „halfiu" szót is innen kölcsönözte![141] A *Vadrózsák* jegyzete világossá teszi, hogy az efféle daloknak, „bár tárgyok népszerü, de hangjok nem tisztán népdalszerü vagy csak részben az".[142] Kriza mégis fontosnak tartotta ebből a csoportból is egy „kisded kiállítást rendezni" a székely népköltészeti gyűjteményben – köztük a saját korábbi, részben már folklorizálódott dalaival.[143]

Kimondhatjuk: a *Vadrózsák*ban közölt Kriza-dalokhoz hasonlóan bizony az első magyarul megjelent Burns-vers is a közköltészet virága, ezt pedig, úgy tűnik, a fordító maga is felismerte és figyelembe vette.

140 Kriza, *Vadrózsák,* 536. Stoll Béla szerint ez az elveszett forrás kapcsolatban állhat több egykorú kis kézirattal, vö. Stoll Béla, „Kriza kántuálisa", *Magyar Könyvszemle* 104, 1. sz, (1988): 74–77.

141 „Sikamló, mint a zúgónak / Kövén játszó halfiu, / Mely a legsürübb hálónak / Lyukain is átalbú." Kriza, *Vadrózsák,* 274 (526. sz.). A szerző megjelölésével, *Lilla* címmel a vers Toldy Ferenc *Handbuch*jában is szerepelt, lásd *Handbuch der ungrischen Poesie, Zweiter Band*; In Verbindung mit Julius Fenyéry, hrsg. von Franz Toldy (Pesth und Wien: G. Kilian und K. Gerold, 1828), 90.

142 Kriza, *Vadrózsák*, 540.

143 Uo.

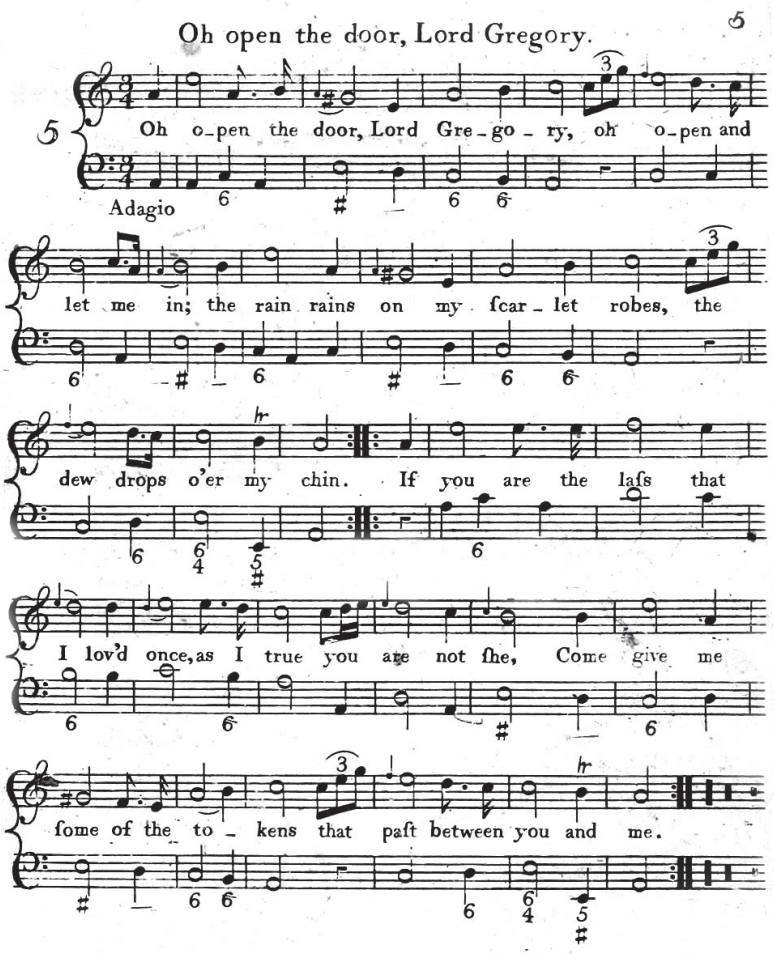

Ah wae be to you, Gregory!
An ill death may you die!
You will not be the death of one,
But you'll be the death of three.
Oh don't you mind, Lord Gregory?
'Twas down at yon burn ſide
We chang'd the ring of our fingers
And I put mine on thine.

3. kép: „Oh open the door, Lord Gregory"
James Johnson, ed., *The Scots Musical Museum,* Vol. I (Edinburgh, 1787)
forrás: National Library of Scotland (Creative Commons)

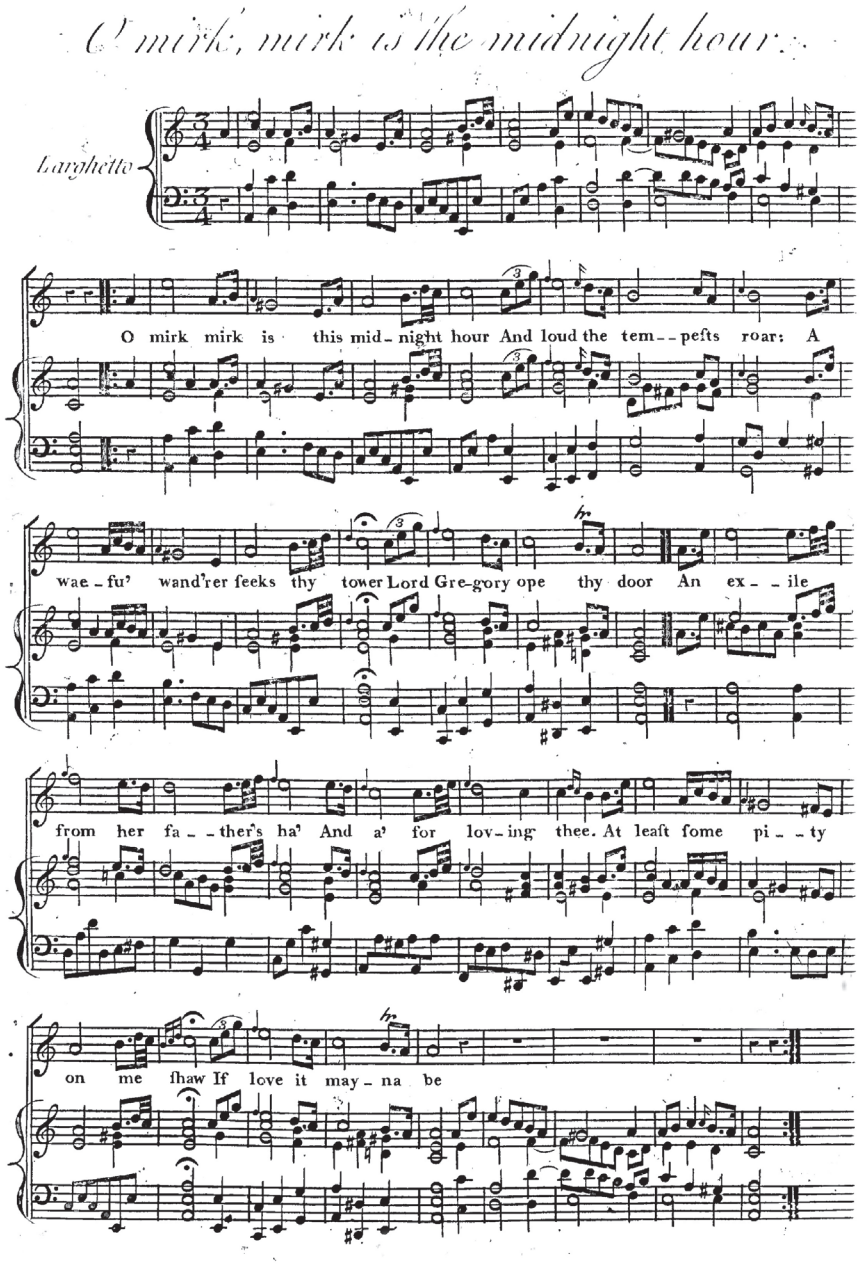

4. kép: „O mirk, mirk is the midnight hour"
George Thomson, ed., *A Select Collection of Original Scottish Airs for the Voice. […]*
Vol. I (Edinburgh, 1803)

A ballada nyomában: *Az árva lány*

Nem valószínű, hogy pusztán csak a *Csüggedt szerelem* alapján a XIX. századi olvasók Kriza és Burns mély szellemi rokonságára következtettek volna. A pasztorál szükségképpen távolságot tart a valódi pásztorok világától, és Burnsnél ironikus, játékos színezetet ölt. Egészen más karakterű Kriza másik Burns-fordítása, amit a *Remény* 1841-es cenzúrapéldánya *Úrfi* címmel még tartalmazott, de végül csak a *Nemzeti Társalkodó*ban jelent meg 1844-ben, *Az árva lány* címmel.[144] A szöveg itt szerző vagy fordító megnevezése nélkül, „Á……" monogrammal szerepelt; az 1893-as Kriza-kötet a „Burns után angolból, szabadon" zárójeles megjelöléssel közli. A nyitó versszakok drámai felütése jól mutatja, milyen távol járunk a *Csüggedt szerelem* pásztori világától:

Sötét az ég, a' táj felett –
Dühöng a' fergeteg,
Ajtód előtt egy árva lány
O ifju, sir, remeg.

Elátkozott atyám hazul,
Mert hű valék hozád,
Ha szerelemből nem nyitod,
Nyisd irgalomból hát.

O mirk, mirk is this midnight hour,
And loud the tempests roar:
A waefu' wanderer seeks thy tower,
Lord Gregory ope thy door.
An exile frae her father's ha',
And a' for loving thee;
At least some *pity* on me shaw,
If *love* it mayna be.

A vers Burns-féle eredetije George Thomson 1798-as gyűjteményében jelent meg először. Címe itt az első sor alapján *O mirk, mirk is the midnight hour*, a zenekíséretet ehhez is Leopold Koželuch komponálta, „Larghetto" utasítással.[145]

144 „Az árva lány", *Nemzeti Társalkodó* 1844, 24 (jún. 14.), 192. http://dspace.bcucluj.ro/handle/123456789/86536 (hozzáférés: 2022.07.12). A továbbiakban ez alapján hivatkozom a szövegre.

145 McCue, *Robert Burns's Songs for George Thomson*, 36–37, 375–376.

Szokásához híven Thomson a skót szöveg mellé egy angolt is közölt: John Wolcott (írói nevén Peter Pindar) *Ah ope, Lord Gregory, thy door* című szerzeményét. A „Lord Gregory"-ként megjelölt dallam azonban ezúttal szorosan összetartozott a szövegekkel. A költők itt egy hagyományos balladára támaszkodtak, amit Burns nemcsak nyomtatott forrásból, de a szóbeliségből is ismert. Tudjuk, hogy számos „tradicionális", vagyis nem ponyván terjedő balladát jegyzett le (még akkor is, ha ez a megkülönböztetés a skót balladák esetében sokszor bizonytalan). Neki köszönhető például a „legjelentősebb skót természetfölötti ballada", a *Tam Lin* legteljesebb változata [Child #39 A], melyet a *Scots Musical Museum* számára gyűjtött szóbeli előadásból.[146] A Kriza által fordított darab ennél azért távolabb áll a szóbeliségtől, de maga is kiterjedt balladahagyományból táplálkozik. Dallamát James Johnson már a *Scots Musical Museum* 1787-es első kötetében közölte egy másik szöveggel *(Oh open the door, Lord Gregory),* amit Francis James Child a *The Lass of Roch Royal* című ballada változatai közé vett föl [Child #76 I].

A Johnsonnál megjelent szöveget egészen az új kritikai kiadásig nem tekintették Burns szerzeményének, de Murray Pittock most óvatosan az V. vagy VII. kategóriába sorolta, tehát vagy a költő által erősen szerkesztett, vagy a kétséges szerzőségű dalok *(Dubia)* közé.[147] Burns a megjelenése idején már együtt dolgozott Johnsonnal a *Scots Musical Museum* szerkesztésén. Egy fennmaradt kéziratos függelékben rövid megjegyzést is fűzött a dalhoz, annak kapcsán, hogy milyen kevés régi éneket lehet a dél-skóciai régiókhoz kötni: „Felteszem, hogy ez a nagyon kevés kivétel egyike; minthogy ezt a – meglehetősen hosszú – balladát a hagyományban és a nyomtatott gyűjteményekben egyaránt »The Lass o' Lochroyan« címen ismerik, ami szerintem a Galloway-beli Lochryan".[148] Az összesen két nyolcsoros (vagy négy négysoros) strófából álló szöveget Johnson gyűjteménye Stephen Clarke egyszerű, „Adagio" utasítással ellátott kíséretével adta közre.[149] A dalból kibomló cselekmény is rendkívül egyszerű, tulajdonképpen egyetlen momentumból áll: Lord Gregory-tól régi szerelme éjjel, a szakadó esőben kér bebocsátást. Azzal fenyegeti, hogy ha a férfi eltaszítja magától, há-

146 Donald A. Low, „Burns and the Traditional Ballad", *Studies in Scottish Literature* 26, 1. sz. (1991): 536–542, 541; https://scholarcommons.sc.edu/ssl/vol26/iss1/46 (hozzáférés: 2022.07.12). A továbbiakban a Child-balladákra a következő kiadás számozása alapján hivatkozom: F. J. Child, ed., *The English and Scottish Popular Ballads,* 5 vols (Boston: Houghton Mifflin, 1882–1889).

147 Burns, *The Scots Musical Museum Part Two*, 2.

148 Uo., 213. („This, I conjecture, is one of these very few; as the ballad, which is a long one, is called <in> both by tradition & in printed Collections, „The lass o' Lochroyan," which I take to be Lochryan in Galloway. – R.B.")

149 Robert Burns, *The Scots Musical Museum Part One: Introduction and Text*, ed. Murray Pittock, The Oxford Edition of the Works of Robert Burns Vol II, gen. ed. Gerard Carruthers (Oxford: Oxford University Press, 2018), 51.

rom ember haláláért fog lakolni – tehát valószínűleg gyereke van vagy gyereket vár tőle. A szöveg nagyrészt a nő könyörgéséből, átkozódásából, számonkéréséből áll, de egy szakaszban Gregory is megszólal: kétségbe vonja a lány szavait, és bizonyítékul a szerelmi zálogukat követeli. Összességében a *Scots Musical Museum*ban rövid drámai párbeszédet kapunk elnyújtott, panaszos dallammal. Költői erejét éppen az adja, hogy a jelenet előzményeiről rendkívül kevés derül ki, a végkifejletről pedig semmi sem.

Ennek a balladának azonban már 1776-ban megjelent egy hosszabb változata David Herd *Ancient and Modem Scottish Songs* című kétkötetes gyűjteményében, melyet Burns is ismert.[150] A *The Bonny Lass of Lochroyan* című szövegből [Child #76 B] sokkal teljesebb és drámaibb cselekmény rajzolódik ki a párbeszédek és a rövid elbeszélő szakaszok során. Itt a gyerekével magára hagyott lány aranyárbocos hajóra száll, hogy a szerelmét megkeresse. Ezt követi Gregory vára előtt a fentiekhez hasonló könyörgés és párbeszéd a kicserélt zálogokról, miközben a lány mindvégig a karjában tartja a csecsemőjét. Egy újabb párbeszédből azonban kiderül, hogy Gregory mindezek alatt valójában mélyen aludt és helyette az anyja felelgetett, hogy megakadályozza a szerelmesek találkozását. A baljós álomból felébredő Gregory szemrehányást tesz az anyának és befogatja a lovait, de mire a városba ér, már csak a lány temetését látja, végül halálosan megsebesíti magát.

A fordulatokban gazdag tragikus ballada ezen kívül még számos változatban ismert. David Fowler szerint narratív előzményei legalább Chaucerig visszakereshetők.[151] Child legkorábbi szövege egy XVIII. század közepi ponyvanyomtatvány *(broadside),* de még amerikai gyűjtései során is találkozott vele a XIX. század legvégén. Igazi különlegesség, hogy ugyanattól az énekestől – a Child-balladák legfőbb forrásától, Mrs. Browntól (Anna Gordon) – tizenhét év eltéréssel két különböző változatot is lejegyeztek, 1783-ból és 1800-ból.[152] A fennmaradt változatok összevetése a balladaformulák működésmódjának, valamint az előadó és közönsége megváltozó interakciójának a tanulmányozására is lehető-

150 David Herd, *Ancient and Modern Scottish Songs, Heroic Ballads, etc.*, 2 vols (Edinburgh: John Wotherspoon, 1776). Lévay József ezt írja Herdről: „Megelégedett a régi vándordalnokok azon énekeinek hív összegyűjtésével, melyeket részint az élő népi hagyományból, részint kéziratokból felkutathatott. – Számos modernisált darabot vett ugyan fel gyűjteményébe, de azok ott könnyen felismerhetők és kimutathatók." Lévay József, „Régi skót balladák és a vándordalnokság (Értekezés)", *Szépirodalmi Figyelő* 2, 1. sz. (1862): 1–4; 2. sz., 17–20, 3. sz., 33–36, 2.

151 David C. Fowler, „An Accused Queen in 'The Lass of Roch Royal' (Child 76)", *The Journal of American Folklore*, Vol. 71, No. 282 (1958): 553–563. Lásd még David C. Fowler, *A literary history of the popular ballad* (Durham, N. C.: Duke University Press, 1968).

152 Mrs. Brown két változatát elemzi: David Buchan, *The Ballad and the Folk* (London: Routledge and Kegan Paul, 1972), 155–158. Mrs. Brownról részletesen: Uo., 62–73.

séget ad.[153] Több változatban a lány („Isabell of Rochroyall", „Annie of Rough Royal", „the Lass of Ocram" stb.) gyerekével együtt a tengerbe fullad. A természetfölötti olykor hangsúlyos szerepet kap: Gregory anyja boszorkány, a fiát mágia segítségével altatja el, a lányt varázslással vádolja.

Walter Scott ilyen mágikus elemekben gazdag szöveget publikált 1802-ben, nagyhatású gyűjteménye, a *The Minstrelsy of the Scottish Border* második kötetében. A „romantikus balladák" közé sorolt darabot ez a kötet David Herd korábbi kiadása, kéziratai és Mrs Brown lejegyzett szóbeli előadása alapján közli [Child #76 E]. Az alcím hangsúlyozza, hogy most először jelenik meg a teljes, hiánytalan szöveg.[154] A *The Lass of Lochroyan* című változat jól illeszkedik Scott balladáinak kísérteties világába, és ezeket az asszociációkat a kötet nyitódarabja, John Leyden *Scottish Music: An Ode* című verse tovább erősíti. Leyden itt a balladaolvasást egyfajta hallucinációként írja le, hangsúlyosan megidézve a lochroyan-i lány alakját:

I hear, I hear, with awful dread,
The plaintive music of the dead;
They leave the amber field of day:
Soft as the cadence of the wave,
That murmurs round the mermaid's grave,
They mingle in the magic lay.

Sweet syren, breathe the powerful strain!
Lochroyan's Damsel sails the main;
The chrystal tower enchanted see!
"Now break," she cries, "ye fairy charms!"
As round she sails with fond alarms,
"Now break, and set my true love free!"[155]

[Hallom, hallom szörnyű rettegéssel / a halottak siralmas zenéjét; / elhagyják a nap borostyánszín mezejét: / halkan, mint a hullám kadenciája, / mely a hableány sírja körül mormol, / a varázslatos énekbe vegyülnek. // Édes szirén, leheld

153 Lásd Charles Duffin, „Echoes of Authority: audience and formula in the Scots ballad text", in *The Singer and the Scribe: European Ballad Traditions and European Ballad Cultures*, ed. Philip E. Bennett and Richard Firth Green, 135–151 (Amsterdam: Rodopi, 2004).

154 „Now first published in a perfect state." Walter Scott, *Minstrelsy of the Scottish Border: Consisting of Historical and Romantic Ballads, Collected in the Southern Counties of Scotland; with a few of modern date, founded upon local tradition*, 2 vols (Kelso: James Ballantyne, 1802), 2:49.

155 Uo., 2:2.

> csak erős dalodat! / Lochroyan hölgye a hullámokat szeli; / Nézd az elvarázsolt kristálytornyot! / „Törjetek meg most – kiáltja – tündér bűbájok!" / Amint hiábavaló riadóval (riadalommal) körbehajózik, / „Törjetek meg és engedjétek szabadon az igaz szeretőmet!"]

A zilált, rapszodikus sorok Scott kötetének témáit és hangulatait hivatottak fölvezetni. Terence Hoagwood megállapítja, hogy ez az óda azon jellegzetes szövegek egyike a korból, melyek a zene hatalmát úgy éneklik meg, hogy közben az énekléshez (szavalatra vagy néma olvasásra szánt szövegversekként) nincs közük.[156] Rousseau kategóriáira visszautalva: a hiányzó melódia helyét itt egy elképzelt, túlvilági harmónia veszi át. Leyden szövegében a múzsa vagy szirén ihletésére „Lochroyan hölgye" életre kel és megszólal, hogy megtörje a szerelmét rabul ejtő varázslatot. De már a megjelenése maga a varázslat, hiszen ő is a szellemalakok egyike, akik előlépnek „a halottak zenéjeként" aposztrofált balladák világából, és a Scott lapjain némán felcsendülő „varázslatos énekbe vegyülnek".

A balladához írt bevezetőjében Scott megemlíti, hogy a híres történetet már Burns is „ünnepelte".[157] Ám Scott nagyszabású kivitelezéséhez képest Burns négy évvel korábban, Thomsonnál megjelent feldolgozása inkább kamaradarab, intenzív lírai ballada,[158] mely nem a lelki fül számára, hanem elsősorban zenés előadásra készült. Párbeszéd helyett itt végig a lány szólamát halljuk, a megszólított Lord Gregory jelenlétét és reakcióit csak az ő szavaiból lehet kikövetkeztetni. Thomson nagyban támaszkodott James Johnson korábbi gyűjteményeire, a „Lord Gregory"-dallamot is tőle vette át és küldte tovább zenei feldolgozásra. Egy leveléből tudjuk, hogy nem igazán kedvelte ezt a régies balladát, főként a hozzá tartozó előadásmód miatt:

> gyakran úgy éneklik, hogy az embernek meg kell elégednie a hangzással, értelem nélkül. Tényleg, a dallamot és a szavakat is felismerhetetlenné teszi az a nagyon lassú, vontatott, zsoltáréneklős stílus, ahogyan többnyire előadják: így minden lendületüket és kifejezőerejüket elvesztik, és ahelyett, hogy az értelemhez szólnának vagy megérintenék a szívet, leginkább csak a fülünket untatják, és ásításra ösztönöznek![159]

156 Terence Allan Hoagwood, *From Song to Print: Romantic Pseudo-Songs* (Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2010), 35.

157 Scott, *Minstrelsy*, 2:50.

158 Nigel Leask a Wordsworth és Coleridge által meghonosított műfaji elnevezést javasolja erre a típusú Burns-dalra. Lásd Leask, *Robert Burns and Pastoral*, 26.

159 „the manner [they] are frequently sung, you must be contented with the sound, without the sense. Indeed both the airs and words are disguised by the very slow, languid, psalm-singing style in which they are too often performed: they lose animation and expression alto-

Thomson (aki legelőször olasz énekesek előadásában találkozott a skót dalokkal) a már untig ismert dallamhoz kortárs költőktől rendelt új szöveget, ezzel is biztosítva gyűjteménye presztízsét a rivális kiadványokkal szemben. A „Lord Gregory" megszövegezésére elsőként nem is Burnst kérte fel, hanem a Peter Pindar néven ismert angol szerzőt (polgári nevén John Wolcottot), aki írt is hozzá négy strófát, bár kényelmetlennek találta a dallamhoz igazodó szoros versmértéket. Thomson csak ezután vette rá Burnst, hogy írja meg emellé az új skót szöveget (tehát: egy hagyományos skót ballada részlete nyomán írt angol dal skót megfelelőjét), azzal a magyarázattal, hogy a Johnsonnál közölt versszakokat nem tartja valami sokra.[160] Burns rövidesen a következő kommentárral küldte el neki a saját új szövegét:

> Van valami naivitás, egyfajta pásztori egyszerűség a skót szavak és kifejezésmód enyhe mértékű hozzákeverésében, ami sokkal jobban összhangban van (legalábbis ízlésem szerint, és, teszem hozzá, minden igaz kaledón ízlés szerint) eredeti zenénk egyszerű pátoszával vagy rusztikus frissességével, mint akármilyen angol vers. […] Peter Pindarnak már a neve is igazi nyereség az Ön számára. – *Gregory*-ja igen szép. Megpróbáltam megcsinálni ugyanerre a témára a skót stanzákat, amelyeket az Ön rendelkezésére bocsátok. – Nem mintha vetélkedni akarnék Peterrel: ez elbizakodottság volna a javából. – Az én dalom költői érdemben jóval alatta marad az övének, mégis úgy vélem, az enyémben több a balladai egyszerűség. –[161]

Nem kell, hogy a kötelező udvariasság megtévesszen bennünket: Burns nagyon jól tudta, hogy a közönség az ő változatát tartja majd az igazinak.[162] Elvégre az

---

gether, and instead of speaking to the mind, or touching the heart, they cloy upon the ear, and set us a yawning!" Idézi: McCue, *Robert Burns's Songs for George Thomson*, 375.

160 „That eccentric bard Peter Pindar, has started I know not how many difficulties, about writing for the airs I sent to him, because of the peculiarity of their measure, and the trammels they impose on his flying Pegasus. I subjoin for your perusal the only one I have yet got from him, being for the fine air "Lord Gregory,". The Scots verses printed with that air, are taken from the middle of an old ballad, called, *The Loss of Lochroyan*, which I do not admire. I have set down the air therefore as a creditor of yours." Idézi uo., 375.

161 „There is a naïveté, a pastoral simplicity, in a slight intermixture of Scots words & phraseology, which is more in unison (at least to my taste, & I will add, to every genuine Caledonian taste) with the simple pathos, or rustic sprightliness of our native music, than any English verses whatever. – […] The very name of Peter Pindar is an acquisition to your work. – His "Gregory" is beautiful. I have tried to give you a set of stanzas in Scots, on the same subject, which are at your service. – Not that I intend to enter the lists with Peter: that would be presumption indeed. – My song, though much inferior in poetic merit, has, I think, more of the ballad simplicity in it. – " Ferguson és Roy, *The Letters of Robert Burns*, 2: 181. [Letter 535, to George Thomson Jan 1793]

162 Thomson mindkét dalszöveg alatt feltüntette, hogy a költők kifejezetten az ő megrendelésére írták ("Written for this work."). Egy lábjegyzetben azonban szükségesnek látta meg-

ő ízlése az, amelyik „minden igaz kaledón ízléssel" megegyezik, és Thomson gyűjteménye mindenekelőtt ezt kívánta reprezentálni és alakítani. A levélből világosan kiderül, Burns mennyire tudatosan adagolta a tájnyelvi kifejezéseket, hogy megteremtse az autentikus skót hatást az angol szöveg mellett, a cseh zeneszerző által feldolgozott skót dallamhoz. Ebben a művelt, transznacionális zenei-irodalmi közegben a „balladai egyszerűség" maga is jól meggondolt választások eredménye volt.

Mire Burns szövege a *Select Collection* lapjain 1798-ban megjelent, már ezt a változatot is sokan ismerték. A költő 1793 szeptemberében sürgette is Thomsont, hogy minél előbb kinyomtassa, mielőtt a kéziratos másolatok „utat találnának valamilyen tolvaj magazinhoz vagy újsághoz".[163] Ám a vers hírét leginkább egy szóbeli előadás alapozta meg, amiről Burns barátja és útitársa, John Syme számolt be (a történet az 1800-ban kiadott életrajz révén vált széles körben ismertté). Az edinburgh-i ékszerész esetéhez hasonlóan ez is plasztikus képet fest Burns dalainak jellemző közegéről és a közönségre gyakorolt hatásáról – csakhogy a műélvezők ezúttal nem a városi polgárság, hanem a vidéki nemesség világához tartoznak. A történet szerint Burns és Syme 1793-as galloway-i utazása során Lord Selkirk házába látogat. Véletlenül ugyanitt vendégeskedik a Skóciában élő itáliai zenész, Pietro Urbani, aki maga is skót dalok előadásával és kiadásával foglalkozott (Burns az ő számára írta meg a *The Red Red Rose* című dalt – egy későbbi klasszikust). A hivatásos tenor mellett az éneklés itt is az ifjú hölgyek feladata volt, de Syme így is felismerte a költő fellépésére kínálkozó alkalmat. Érdemes hosszabban idézni a beszámolóját:

> De hogy ne időzzünk sokat a külcsínynél, hadd mondjam el, hogy a család mindegyik hölgytagját otthon találtuk (mindannyian szépek), némely idegenekkel; köztük ki más, mint Urbani. Az itáliai számos skót dalt énekelt hangszerkísérettel. A két ifjú Selkirk kisasszony ugyancsak énekelt. Lord Gregory dala is szerepelt; ezt én magam rendeltem, hogy legyen alkalmam Burnst felszólítani, hogy adja elő a saját erre a dallamra írt balladáját. Előadta; olyan hatása volt, hogy halotti csend támadt. Olyan csend, amihez az érző lélek természetes módon ragaszkodik, ha a lelkesültség úgy megérinti, hogy a kiváltott együttérzés szem-

---

említeni, hogy elsőként Peter Pindar verse készült el, melyet Burns is nagyra értékelt. Ezzel mintha az angol költőt próbálná előnyösebb helyzetbe hozni, annál is inkább, mert kiadványában Burns szövege szerepel elsőként, kiemelt pozícióban. McCue, *Robert Burns's Songs for George Thomson*, 37.

163 „Lord Gregory – please insert in your next Number. – Two or three copies of the song have got into the world, & I am afraid lest they find their way to some pilfering Magazine, or Newspaper." Ferguson és Roy, *The Letters of Robert Burns*, 2: 241. [Letter 586, to George Thomson, September 1793]

lélésén és élvezetén túl száműz minden más gondolatot. Burns *Lord Gregory*-ja szerintem gyönyörű ballada, és mélyen hat az érzelmekre. A szőrszálhasogató kritikus talán azt mondhatja, hogy egyes érzületek vagy képek túl emelkedettek ehhez a kompozíciós stílushoz; például „Thou bolt of heaven that passest by", vagy „Ye mustering thunders" stb., de ez csak hidegvérű kifogás, melyet inkább *mondani* lehet, semmint *érezni*.[164]

Burns balladája itt olyasmi mellbevágó hatást tesz, mint amit Leyden próbált megénekelni a skót zenéről szóló ódájában. (A leírás persze végig az érzékenység trópusaira támaszkodik, miközben nem leplezi a performansz színpadiasságát, sőt a lehetséges kritikai hangoknak is teret enged.) A ballada által kiváltott „halotti csend" azonban itt nem a nyomtatott könyv csendje, mint a „halottak zenéje" Scott kötetének lapjain. Inkább a költői-zenei élmény utáni megrendültség csendjéről lehet szó. „Lord Gregory dala" először hangszeres és énekelt változatban hangzott el, Burns előadása ennek a hatását fokozta tovább. Syme megfogalmazása azt sugallja, hogy a költő talán nem is énekelte, hanem elszavalta vagy „kántálta" a saját szövegét („to recite his ballad"), bár ez nem egyértelmű – és persze a tájszólás, valamint az egyéni beszéd dallamával is érdemes számolnunk. A hatás kulcsa mégiscsak az lehetett, hogy ebben a pillanatban mind a dallam, mind a szöveg valamilyen változata már mindenki számára ismerős, sőt jelenlévő volt a társaságban. Akár James Johnson kottás gyűjteményéből, David Herd kiadásából, akár az épp elhangzó előadásból, esetleg egy galloway-i énekestől, de Lord Selkirk szalonjában mindenki ismerte „Lord Gregory dalát", amikor Burns előlépett.

A költői feldolgozás tehát egy odaértett egészből aktualizált valamit, amit az „érző lélek" személyes élménnyé tudott transzformálni. A performansz két

164 „But not to dwell on its external graces, let me tell you that we found all the ladies of the family (all beautiful) at home, and some strangers; and among others, who but Urbani. The Italian sung us many Scottish songs, accompanied with instrumental music. The two young ladies of Selkirk sung also. We had the song of Lord Gregory; which I asked for, to have an opportunity of calling on Burns to recite his ballad to that tune. He did recite it; and such was the effect, that a dead silence ensued. It was such a silence as a mind of feeling naturally preserves when it is touched with that enthusiasm which banishes every other thought but the contemplation and indulgence of the sympathy produced. Burns' Lord Gregory; is, in my opinion, a most beautiful and affecting ballad*. The fastidious critic may, perhaps, say some of the sentiments and imagery are of too elevated a kind for such a style of composition; for instance, "Thou bolt of heaven that passest by;" and "Ye mustering thunders," &c., but this is a cold-blooded objection, which will be *said* rather than *felt*." James Currie, *The works of Robert Burns; with an account of his life, and a criticism on his writings; to which are prefixed, some observations on the character and condition of the Scottish peasantry* (London: Gale & Fenner, 1815), 1: 141.

világ között közvetített: egy vendégszerető lord házában szólaltatta meg a Lord Gregory-tól bebocsátásért könyörgő lány panaszát. Burns jól tudta, hogy a hagyományos énekes kultúra ugyanannak a balladának ismer el sokszor jelentősen különböző változatokat (Mrs. Brown például mindkét lejegyzett változatban hangsúlyosan „ugyanazt" a balladát adta elő).[165] Ennek a szemléletnek feltétele volt „a tradicionális énekes és közönsége közötti esztétikai szerződés, mely az elbeszélendő történet közös felfogásán alapul. Itt nincs helye a narratív meglepetéseknek, és csak kölcsönös egyetértés esetén vezethetők be újdonságok, biztosítva, hogy a tradíció kész lesz ezeket magába olvasztani."[166] Ugyanakkor, ahogy Charles Duffin megállapítja, még Mrs. Brown is alkalmazkodott a befogadás megváltozott viszonyaihoz, és a későbbi előadásában kimutathatók Herd nyomtatott szövegének hatásai. Burns esetében az irodalmiság hatása sokkal inkább szembeötlő: a „parasztköltő" úgy idézte meg a néphagyományt, hogy közben esztétikai és morális szempontból is épületes balladát adott elő. Ezt a feszültséget érzékelteti Syme, amikor a talán túlságosan emelkedett, aposztrofikus verssorokat említi (a kifogásolt sorok Kriza fordításában csak egy leheletnyivel kevésbé irodalmiasak: „Lobbanj emésztő láng felém", illetve „Röpülj ó villám"). Burns ismeri és alkalmazza a ballada meghatározó formuláit, például a zálogcsere vagy a „nyiss ajtót" formulát. Ugyanakkor alapvetően megváltoztatja a működésüket, és olyan új szöveget hoz létre, mely már az ő költői nevéhez köthető.

Burns ugyanis „narratív meglepetést" okoz ebben a feldolgozásban, ami teljesen idegen a *The Lass of Roch Royal* korábbi változataitól. Láttuk, hogy a Johnsonnál közölt szöveg csak a központi párbeszédet tartalmazta a cselekmény további jelzése nélkül. Wolcott/Pindar, aki talán nem is ismerte a hagyományos hosszabb verziót, az angol dalszöveg feltételesen még egy boldog végkifejlet lehetőségét is felvillantja Gregory és „Marian" dialógusában. Ez azonban teljesen ellentétes a „nyiss ajtót" formula tragikus érzelmi töltetével – egy-egy ilyen építőelem ugyanis nemcsak narratív tartalommal, de meghatározott érzelmi asszociációkkal is bírt a hagyományos balladaéneklésben.[167] Burns például még egyszer használta a „nyiss ajtót" formulát egy másik, Thomsonnak írt szövegében *(Oh, open the door, some pity to shew)* – ez a ballada a várakozásoknak meg-

165 A szóbeliségnek ezt a sajátosságát már Milman Parry megfigyelte, és a skót balladaéneklésben is régen kimutatták. Lásd Bertrand H. Bronson, „Mrs Brown and the Ballad", *California Folklore Quarterly* 4 (1945): 129–40; Buchan, *The Ballad and the Folk*, 65.

166 Duffin, „Echoes of Authority", 149.

167 Duffin szerint a hagyományos balladaéneklés formulái biztosítják, hogy „a narratíva során közönség és énekes egyszerre egyazon a lélektani helyen legyen", emellett előre jelzik a cselekmény irányát. Duffin, „Echoes of Authority", 139. A szerző itt Andersen értelmezésére hivatkozik: Flemming G. Andersen, *Commonplace and Creativity: The Role of Formulaic Diction in Anglo-Scottish Traditional Balladry* (Odense: Odense University Press, 1985), 25.

felelően a két szerelmes halálával végződik.[168] A *Lord Gregory*-feldolgozásban is megtartja a tragikus alaptónust, de a lányból itt szentimentális hősnőt farag, elkerülve a kettős (vagy hármas) végzetet. Ez a lány, miután hiába könyörgött, hogy a kedvese ajtót nyisson neki, váratlanul az elemekhez fordul, hogy a villámok halálra sújtsák – ám még így is marad benne annyi tapintat, hogy hűtlen szerelmét meg akarja kímélni ugyanettől a sorstól. A végkifejlet, aminek a hagyományos változatban a lány akarata ellenére be kell következnie, ezzel egyéni elhatározás kérdése lesz. Sőt még csak azt sem tudjuk, hogy biztosan be fog-e következni, hiszen a lány szavaival véget ér a ballada. Kriza fordítása pontosan hozza a zárlat színpadias pátoszát:

Aczél a kebled, büszke fi,
Mint bérczi szirt, kemény,
Lobbanj emésztő láng felém,
Halált ohajtok én.

Röpülj oh villám! nem remeg
A lány a vész előtt;
De oh, ki engem eltaszit,
Kiméld a hitszegőt!

Hard is thy heart, Lord Gregory,
And flinty is thy breast:
Thou dart of Heav'n that slashest by,
O wilt thou give me rest!
Ye mustering thunders from above
Your willing victim see!
But spare and pardon my false Love,
His wrongs to Heaven and me!

168 Kirsteen McCue szerint a dallam és szöveg előzménye Domenico Corri *Scots Scongs* (1788–1790) c. gyűjteményében található. A dallam talán ír eredetű, de Burns szövege a *Lord Gregory*-val is rokonságban áll: „Oh, open the door, some pity to shew, / Oh, open the door to me, oh; / Tho' thou hast been false, I'll ever prove true, / Oh, open the door to me, Oh. // Oh, cold is the blast upon my pale cheek, / But colder thy love for me, Oh: / The frost that freezes the life at my breast, / Is nought to my pains from thee, Oh." Lásd McCue, *Robert Burns's Songs for George Thomson*, 12–13, 359–60. A tragikus formulát később James Joyce *The Dead* (*A holtak*, ford. Papp Zoltán) című elbeszélésében idézi meg, a ballada ír változata *(The Lass of Aughrim)* alapján.

Kriza (vagy a szerkesztője) jól érzékelte a szöveg fókuszát, amikor a kéziratban szereplő *Úrfi* címet *Az árva lány*ra cserélte. Ugyanakkor Lord Gregory neve és rangja ezzel teljesen eltűnt a magyar fordításból – ahhoz hasonlóan, ahogyan Burns változatából már korábban kiíródott a lány előkelő származása. Aki a hallgatóságból ismerte valamelyik hosszabb változatot, az persze tudhatott Gregory kastélyáról vagy a lány gazdag előkészületeiről. De Burns szövegében ezekből csupán a vártorony marad („A waefu' wanderer seeks thy tower"), illetve a lány kitagadására tett utalás („An exile frae her father's ha'"). Kriza „árva lánya" ehhez képest is egyszerűsít: már csak az ajtót nevezi meg, vagyis a megszólított bármilyen rangú lehet. És nem az atyai ház „termére" („hall") hivatkozik, hanem egyszerűen azt mondja, ami bármilyen alacsony sorból való lánytól elképzelhető: „Elátkozott atyám hazul, / Mert hű valék hozád".

A szereplők közrendűsödése mellett egy másik kérdést is meg kell említenünk. Az „árva lány" az irodalmi feldolgozásokban egyre inkább *lány* lesz – a közös gyerek finoman kiíródik a szövegekből. Aki hosszabb változatot is ismert, az tudhatta, miért olyan nehéz az esdeklő lány helyzete, hiszen ezekben fontos szerepet kap a gyerek felöltöztetése, az őt karjában tartó anya motívuma és a szerelmesek együttléte. Duffin szerint azonban már Mrs Brown is alkalmasint finomított a szexuális utalásokon.[169] A Johnsonnál közölt (valószínűleg Burns által szerkesztett) szövegből pedig az sem derül ki pontosan, miért emlegetnek három lehetséges áldozatot. Végül Thomsonnál már nyomát sem találjuk gyereknek. Sőt Burns feldolgozásában a lány villámokhoz intézett szavai tulajdonképpen kizárják, hogy gyereket tartana a karjában (akkor ugyanis nem beszélne „önkéntes áldozatról" [„willing victim"]). Hasonlóképpen, a zálogokról szóló rész, illetve ami ebből Burnsnél megmarad, elkerüli a szexuális kapcsolat felemlegetését. Ehelyett a lány a sokáig letagadott „szűzi szerelméről" beszél, amit az Irvine folyó partján mégiscsak megvallott:

Lord Gregory, mind'st thou not the grove
By bonie Irvine-side,
Where first I own'd that virgin love
I lang, lang had denied.
How aften didst thou pledge and vow,
Thou wou'dst for ay be mine;
And my fond heart, itsel sae true,
It ne'er mistrusted thine.

169 Duffin, „Echoes of Authority", 145.

Emlékszel a' ligetre, hol
Hallá eskünk az ég,
'S a' mézbeszéd bájhangjain
Mindent elfeledék?

Enyém enyém vagy – esküvél
Örökre lány, enyém;
Hogy álnok és csalárd a' szív.
Akkor nem képzelém.

Kriza fordítása sejteti, hogy a szerelmi esküvésben a lány megfeledkezett magáról, de nem feszegeti a kérdést. A jelenetet mégis közelebb hozza azáltal, hogy a férfi szavait a lány idézi, ezzel fokozva a ballada szaggatottságát. Elsőre nem is biztos, hogy Kriza olvasója követni tudja, mikor ki beszél. Ez azonban egyáltalán nem hátrány, különösen egy olyan ballada esetében, amelynek egyes változatai épp a beszélők összekeverhetőségéből, a hang forrásának bizonytalanságából építenek narratív bonyodalmat.

Burns nem arról híres, hogy visszariadt volna a testi szerelem nyílt tárgyalásától. Az érzelmestől az obszcénig a téma végighúzódik a költészetén, a törvénytelen gyerek pedig finoman szólva is több volt számára balladai motívumnál.[170] De jól tudta, hová készül a *Lord Gregory* feldolgozása, ahogyan azt is, hogy Thomson milyen nagy hangsúlyt fektet a szövegek kifogástalanságára, mármint az előkelő közönség ízlése szempontjából. Egyértelmű, hogy Burnsnek itt nem az volt a célja, hogy egy népballadát lejegyezzen, hiszen ezt Herd korábban már megtette, Johnson pedig egy rövidebb szöveggel együtt a dallamot is rögzítette. Burns tehát a több forrásból is ismert anyagot – Wolcott/Pindar szövegével párbeszédben, a kiadó elképzeléseivel összhangban – költőileg feldolgozta, megművelte. Ha John Syme beszámolójának hinni lehet, akkor a „nemesítés" módját tökéletesen el is találta.

Összegezve: *Az árva lány* eredetije szorosan kötődik a skót néphagyományhoz, Kriza mégsem „autentikus" balladát kapott Burnstől – bár, hogy azt várt-e egyáltalán, illetve, hogy mennyire volt ennek tudatában, nehéz lenne megmondani. Talán mégis tudatában volt: *Az árva lány* nyelvezete magyarul nem kifejezetten tájnyelvi vagy népies (az egy „hazul" alak kivételével), miközben a szöveg második fele magyarul is, mint angolul/skótul, a szentimentális lírához kötődik

170 Lásd pl. *A költő köszöntése szerelemből született kislányához* (*A Poet's Welcome to His Love-Begotten Daughter*, ford. Lator László) című versét. A törvénytelenséget mint Burns poétikájának jellemzőjét tárgyalja: Christopher Ricks, *Allusion to the Poets* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 43–82.

(„mézbeszéd bájhangjain"). A törvénytelen gyerek kérdéséről Kriza nem tudhatott, hiszen minden ezzel kapcsolatos utalás nyomtalanul eltűnt a Thomsonnál közölt változatból – ezzel szemben a *Vadrózsák*ban a téma majd bőségesen megjelenik. Kriza szabad fordítása mégis felvillant valamit a népballadák szaggatott, drámai kifejezésmódjából, még ha irodalmiasított és tudatosan szcenírozott formában is.

„mintha önmagát másolná": *Az arató lány*

Kriza tehát két különböző típusú szöveget fordított Burnstől: egy közköltészeti jellegű dalt és egy olyan balladát, ami a néphagyományhoz kötődik, de azt tudatosan „megműveli". Mindkét szöveg köztes státusú, mindkettő többféle közönség, kifejezésmód és zenei-költészeti hagyomány között közvetít, így állítja elő az „igaz kaledón ízlés" mintapéldáit. A fordítónak mindkét feladat tanulságos lehetett, ám ha Kriza a székely népköltészethez hasonítható idegen mintákat keresett, akkor ezeknél alkalmasabb példát talált a kozák népdalokban. Talán nem is véletlenül hagyott fel a Burns-versek fordításával. Felmerül a kérdés: akkor mégis miért hangsúlyozta Gyulai annyira a Burnsszel és a skót költészettel való rokonságot, méghozzá a székely balladákkal összefüggésben? És miért jelenik meg ez a motívum újra meg újra a recepcióban? Tanulmányom végén erre kínálok egy kissé szokatlan megfejtést.

A párhuzam alapja eszerint nem is annyira a két elkészült Burns-fordítás lehetett, hanem egyrészt a népköltő és dalgyűjtő Burns mítosza (ami az 1840-es évektől magyarul is hozzáférhető), másrészt egy harmadik fordítás, az „egyik legkitűnőbb lyrai fordításunk" Gyulai szerint – ez azonban nem Burns, hanem Wordsworth verséből készült. Láttuk, hogy Gyulai emlékbeszédében meglepő módon együtt szerepelt ez a két brit szerző:

> Mintha a skót és székely költő szellemi rokonságban volnának egymással, mintha e két hegyi nép élete és költészete csak egymást másolná. Valóban alig volt valaki inkább arra hivatva, hogy Wordsworth és Burns költeményeit nyelvünkre fordítsa, mint Kriza.[171]

Wordsworth említését itt *Az arató lány* című fordítás indokolja, mely ugyancsak a *Remény*ben jelent meg 1841-ben az eredeti szerző megnevezése nélkül („Szabadon").[172] Gyulai az emlékbeszéd megírásakor jól tudta, hogy Wordsworth *The*

171 Gyulai, „Kriza János", 7.
172 Szentiváni, *Remény*, 511–512.

Solitary Reaper című verséről van szó, bár sorai némi bizonytalanságról árulkodnak az angol költőt illetően (nem indokolja ugyanis, mi köze a skót–székely párhuzamhoz). Több olvasónak azonban nem volt ennyire egyértelmű a szerzőség kérdése. A XIX. századi magyar irodalmi köztudatban Wordsworth igen kevéssé volt jelen,[173] valószínűleg ezért találkozhatunk több olyan írással, ahol Burnsnek tulajdonítják ezt a verset.[174] Különös, hogy a hibát még Szász Károly is elkövette akadémiai emlékbeszédében, kiemelve és idézve Kriza fordításai közül „a Burnsből rendkívüli szerencsével *Székely leánynyá* átdolgozott Arató leány"-t.[175] Tette ezt annak ellenére, hogy korábban ő maga is lefordította Wordsworth versét,[176] sőt a két rivális fordításról még a *Szépirodalmi Figyelő* is megemlékezett 1862-ben, egy Szász Károlynak címzett, alig leplezett kritikát megfogalmazó nyílt levélben.[177]

A dolog nyitja, hogy a Wordsworth-vers egy olyan jelenetről szól, mely mintha csak egy képzeletbeli Burnsszel történt volna meg. Azzal, aki a Skót-felföld balladáit hozta át az angol irodalomba. A szöveg eredetileg Wordsworth 1807-es, *Poems, in Two Volumes* című kötetében jelent meg, a négy évvel korábbi skóciai útjáról szóló ciklus második darabjaként *(Poems written during a tour in Scotland),* Rob Roy, Ossian és Burns letűnt alakját megidéző versek társaságában.[178] A *Solitary Reaper* is egyfajta legendával, a felföldi balladaénekléssel való elégikus találkozást ír le. Persze itt nyoma sincsen zongorának, szalonoknak, itáliai zenészeknek. Egy parasztlány énekel aratás közben, aki mintha csak a vo-

173 A magyar Wordsworth-recepció elszalasztott lehetőségeiről: Zsolt Komáromy, „'Wordsworth in Hungary': An Essay on Reception as Cultural Memory and Forgetting", in *Worlds of Hungarian Writing: National Literature as Intercultural Exchange*, ed. András Kiséry, Zsolt Komáromy and Zsuzsanna Varga, 29–51 (Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 2016).

174 -á – r, „Kriza János", *Vasárnapi Újság* 22, 14. sz. (1875 ápr. 4.): 209–210, 210. Ferenczi Zoltán, „Kriza János, mint erdélyi költő" (1881), in Kovács János, szerk., *Kriza-album*, 67–78 (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1892), 74.

175 Szász, *Emlékbeszéd Kriza János l. t. felett*, 13.

176 Wordsworth, „Arató lány", in *Lyrai áloék: Nyugoti költőkből fordította s ujra összegyűjtötte* Szász Károly (Pest: Ráth Mór, 1861), 126.

177 –p. –n., „Költemények. Írta Dalmady Győző. 1862. (Nyílt level Szász Károlynak)", *Szépirodalmi Figyelő* II: 25 (1862. okt. 23.): 388–391, 389. „Ugyanazon (vagy tán más) füzetedben volt, emlékezem, Wordsworth „Arató lánya" – (The solitary reaper) mit azelőtt jó tizenöt évvel Kriza is átdolgozott volt: a Székely arató lány czím alatt, u. n. szabad fordításban. Mély, borongó emlékezet, – mintha a hősöket s a hazát is siratná, a természet méla benyomásai mellett, – ömlik el e dalon, idézett fűzeted legszebbikén (bár forditásod a szokottnál sokkal kevésbbé sikerült.) Vedd magadnak, kérlek, azt a kis fáradságot s hasonlítsd össze Dalmadytól a Daloló leányok (148.1.) czimű költeményt amazzal. A tárgy is oly rokon, hogy Wordsworth versét egyszer olvasva, alig lehetne befolyásától szabadulni."

178 A verset a következő kiadás alapján idézem: William Wordsworth, *The Solitary Reaper*. Kiadása: William Wordsworth, *Poems, in Two Volumes, and Other Poems, 1800–1807*, ed. Jared Curtis (Ithaca: Cornell University Press, 1983), 184–185.

natkozó mítoszból lépett volna elő: a Költészet születése a Zene szelleméből. Egy másik változata ugyanennek a mítosznak Burns önéletrajzi levelében is olvasható, eszerint a tizenötéves költő első versét egy arató lány énekére komponálta.[179] Wordsworth versében az egyedül dolgozó lány szokatlan, melankolikus asszociációkat ébreszt az arra járóban, de sem ő, sem az utazó nem teljesen magányos. A lányt az éneklés és a mezei munka láthatatlan szálakkal a helyi közösséghez és a közös múlthoz kötik – balladagyűjtők számára ideális adatközlő.[180] Nem csoda, ha a székely balladák leendő gyűjtőjét megragadta.

Kriza itt végzi el azt a behelyettesítést skót és székely népköltészet között, amely a magyar Burns-recepciót és a székely balladák recepcióját később is összekötötte. Fordítása mindjárt a legelső sorban a „Highland Lass" megfelelőjére, a „székely lányra" irányítja a figyelmet, amit még intenzívebbé tesz, hogy – Wordsworth versével ellentétben – a lány Krizánál időnként kikerül a látótérből, mintha tengeren hánykolódna (ugyanezzel a hasonlattal él a *Csüggedt szerelem* fordítójaként). Így a magyar változatban még élesebben villan fel az aratáshoz használt sarló a „barnult" kézben (a fordítás legszebb domesztikáló gesztusa). A hangzás kontinuitása a meg-megszakadó látvány ellenében érvényesül:

Oh nézd a székely lány amott
Kalászmezőben egyedül,
Mint sajka, tenger habjain,
Fel-feltünik, majd elmerül.
Barnult kezében sarlaja,
Kévét kötözve foly dala,
Oh halld, mi búsan-édesen
Ömleng el messzi völgyeken.

Behold her, single in the field,
Yon solitary Highland Lass!
Reaping and singing by herself;
Stop here, or gently pass!
Alone she cuts, and binds the grain,
And sings a melancholy strain;
O listen! for the Vale profound
Is overflowing with the sound.

179 Ferguson és Roy, *The Letters of Robert Burns*, 1:137–138. [Letter 125, to Dr. John Moore 2 August 1787]

180 A verset a balladagyűjtés kontextusában elemzi: Steve Newman, *Ballad Collection, Lyric, and the Canon: The Call of the Popular from the Restoration to the New Criticism* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007), 170–171.

Burns számára a balladák a társiasság *(sociability)* világához tartoztak. Ha elképzeljük, hogy felföldi útja során találkozik egy ilyen énekessel, azt is hozzá kell gondolnunk, hogy odamegy, megpróbál beszédbe elegyedni vele, lejegyzi a dallamot, megírja a saját változatát. Talán egy feljegyzésben megemlékezik a találkozásról. A Wordsworth-versnek azonban a lényegéhez tartozik, hogy dalnak és énekesnek megközelíthetetlennek kell maradnia. Geoffrey Hartman alapvető megfigyelése ezzel kapcsolatban, hogy az utas megszólítása a negyedik sorban („Stop here, or gently pass") a római síremlékek *Siste viator* feliratát idézi, a szöveg ezáltal sajátos epitáfiumként értelmezhető.[181] A megszólított másik a figyelem perifériáján végig jelen van (lehet akár az olvasó is), de az ének forrásától, akit a szöveg megalkot és akinek emléket állít, egyre csak távolodunk. Wordsworth itt is, mint több más versében, a zene és a hangzás természetét járja körül.[182] Egyfajta zenei aurát ír le, mely a hirtelen megállásra késztető látványtól a zenei élmény totalitásáig vezet, amit hallgató és vers némán fogad be. A skót zene XVIII. század végi értelmezéseiben fontos szerepet játszott Rousseau megkülönböztetése az egyszólamú, tiszta melódia és a mesterséges harmónia között, itt azonban épp annak lehetünk tanúi, ahogy az egyik a másikba csap át. A magányos hang az egész völgyet betölti (Krizánál „foly" és „ömleng"), majd az utolsó versszakban eloldódik a forrásától, és saját távollétében zeng tovább. A sorvégi „no ending" rím (mely a vártnál épp egy szótaggal hosszabb) és a „heard no more" zárlat felfedi a hangnak azt a tulajdonságát, hogy „úgy létezik, amint épp kifelé tart a létezésből".[183] A sírfelirattal szemben a dal csak múlandóságában, szekvenciaként lehet folyamatos *(„sang", „song", „singing");* végül tiszta zenévé *(„music")* lényegül át:

> Whate'er the theme, the Maiden sang
> As if her song could have no ending;
> I saw her singing at her work,
> And o'er the sickle bending; –

181 Lásd Geoffrey Hartman, *Wordsworth's Poetry, 1787–1814* (New Haven: Yale UP, 1971 [1964]), 12–14. Az epitafikus beszédmód Paul de Man Wordsworth-értelmezéseiben kiemelt szerepet játszik, lásd Paul de Man, „Az önéletrajz mint arcrongálás", ford. Fogarasi György, *Pompeji* 8, 2–3. sz. (1997): 93–107.

182 Ezek közé tartozik pl. az *Ode on the Power of Sound*, a *The Power of Music* vagy a *The Prelude* több szakasza (pl. *1805* 2.324–28). A hangzás kérdéséről Wordsworth verseiben és a romantikus költészetben lásd: Susan J. Wolfson, „Sounding Romantic: The Sound of Sound", in *„Soundings of Things Done": The Poetry & Poetics of Sound in the Romantic Ear and Era*, ed. Susan J. Wolfson, *Romantic Circles Praxis Series* 2008. https://romantic-circles.org/praxis/soundings/wolfson/wolfson.html (hozzáférés: 2022.07.12).

183 David Atkinson, *The Anglo-Scottish Ballad and Its Imaginary Contexts* (Cambridge: Open Book Publishers, 2014), 98.

I listen'd, till I had my fill;
And, as I mounted up the hill,
The music in my heart I bore,
Long after it was heard no more.

Bármit danolt a székely lány,
Ő mélyen érezé baját,
És mint szakadt bús éneke
Sürögve hordá sarlaját.
Soká gyönyörben ámulék,
S hogy a határon túl valék,
Szivemben a leány dala
Még untalan hangzik vala.

Kriza fordításában a végesség és a folyamat-jelleg másként, de azért szintén érvényesül: a „szakadt bús éneke" kifejezésben például, mely egyszerre jelent megszakadást vagy kiszakadást és folyamatos áradást. Az „untalan hangzik vala" zárlat is érdekes: az „untalan" lehet a „szüntelen" hozzávetőleges szinonimája, másrészt azt sugallja, hogy a belsővé tett hang talán még úgy is tovább szólna, ha a hallgatója megunná.

Láttuk, hogy Thomson kifogásolta a régi balladák vontatott éneklését, ami miatt a szöveg, sőt még a dallam valódi formája is háttérbe szorult. Wordsworthnél az arató lány énekének azonban nincsen szövege, pontosabban: a hallgató számára levált a dallamról. A harmadik versszak többféle lehetőséget sorol fel a dal tartalmával kapcsolatban, de anélkül, hogy a kérdést eldönthetőnek gondolná (Hartman szerint ez a feltételes beszédmód – *surmise* – a romantikus líra jellegzetes alakzata).[184] A felföldi lány minden bizonnyal a kelta Gael nyelven dalol, ami az angol turista számára nem hozzáférhető.[185] Ehhez a nyelvhez angolul, különösen az *Osszián* óta, a lefordíthatatlanság képzete társult, valamint egy sajátos melankolikus élvezeté, amire Kriza fordításában (az első versszakban) a „búsan-édesen" jelző utal.[186] (A mélabú persze a magyar dalokkal kap-

184 Hartman, *Wordsworth's Poetry*, 8–12.

185 Wordsworth versét egy barátja, Thomas Wilkinson tiszteletes útibeszámolója inspirálta, ahonnan az utolsó sort szinte változtatás nélkül vette át. Itt a lány Erse (más néven Gael) nyelven énekel: „Passed a female who was reaping alone: she sung in Erse as she bended over her sickle; the sweetest human voice I ever heard: her strains were tenderly melancholy, and felt delicious, long after they were heard no more." Idézi Wordsworth, *Poems, in Two Volumes*, 415.

186 Az *Osszián*ban többször előfordul a „the joy of grief" fordulat, melynek kapcsán Hugh Blair a bárd „gyengéd melankóliájáról" értekezik, lásd: Hugh Blair, „Kritikai értekezés Osszián költeményeiről (Részlet)", ford. Schmideg Ádám, in Horkay Hörcher Ferenc, szerk.,

csolatban is jellemző toposz, Kölcsey, sőt John Paget is kitér rá útirajzában.[187]) Wordsworth-nél a hallgató nem érti ezt a nyelvet, csak hangzásként tudja észlelni. De talán nem is kell értenie, hiszen egyre inkább a saját erőteljes reakciója köti le. Ebből tudja meg azt is, hogy a lány szükségképpen a múlandóságról dalol, akár a közösség, akár az egyén oldaláról nézzük (érdemes megfigyelni, hogyan váltja fel felkiáltójel a kérdőjeleket):

Will no one tell me what she sings?
Perhaps the plaintive numbers flow
For old, unhappy, far-off things,
And battles long ago:
Or is it some more humble lay,
Familiar matter of today?
Some natural sorrow, loss, or pain,
That has been, and may be again!

Mit énekel, ki mondja meg?
Egy régi székely bús regét
Talán a mult viszályiból,
És a csaták hős gyermekét?
Vagy tán a dal gyöngébbszerű,
Szerelmi kéj vagy szívterű?
Csoportos inség, gond mián
Danolt oly búsan a leány?

Kriza kérdőjellel zárja a versszakot – ez azonban egy sokkal alapvetőbb változás része Wordsworth szövegéhez képest. Valami fontos történik azzal, hogy ebben a szakaszban újra használja a népnevet („Egy régi *székely* bús regét"). Hites Sándor a nemzetközi adaptációkról azt írja: „Az efféle térbeli-kulturális áthelyeződések nem valamely eredeti önazonosságot ruháznak át (vagy éppen veszítenek el), hanem egyes performatív funkciókat cserélnek más performatív funkciókra."[188] Az arató lánynak sem csak a ruházata – vagy épp a bőrszíne – változik

A skót felvilágosodás, 159–174 (Budapest: Osiris, 1996), 167.

187 „Csodálatos, hogy ezek a nemzeti sajátosságok milyen világosan mutatkoznak a magyar népzenében is. Sose hallottam még bánatosabb és panaszosabb zenét némelyik magyar dal első akkordjánál." Paget ezután a Rákóczi-nótát elemzi röviden, mely „mára az ország nemzeti dalává vált": „Ahányszor csak hallottam, sose szabadulhattam attól az érzéstől, hogy valami friss vereséget sirat el ez a dallam" – mely után a gyors, harcias tétel következik. Paget, *Magyarország és Erdély*, 154–155.

188 Hites, *Még dadogtak…*, 44–45.

meg Krizánál: a földrajzi és népnevek használata ennél átfogóbb transzformációról árulkodik. Wordsworth az első versszakban közli, hogy felföldi lányról van szó, és később ezt már nem ismétli meg. Sőt, a második versszakban az énekest arábiai csalogányhoz hasonlítja, majd visszatérve Skóciába, a szigetvilágot (a távoli Hebridákat) említi, mintha csak a földrajzi koordináták összezavarodása újabb bizonyítéka lenne a zene hatalmának:

No Nightingale did ever chaunt
So sweetly to reposing bands
Of Travellers in some shady haunt,
Among Arabian Sands:
No sweeter voice was ever heard
In spring-time from the Cockoo-bird,
Breaking the silence of the seas
Among the farthest Hebrides.

Oly édesen pacsirta-szó
Fülembe még nem hangicsált,
Midőn virányos fészkiből
Lövellve nyílként égbe szállt;
Oly édesen kakuk se' szól,
Midőn a bércz homályiból,
Mely szent titokban hallgata,
Hangzik tavaszszal jósdala.

Kriza fordítása elkerüli az egzotikus tájakat, és helyhez köti a lírai szólamot: nem elképzelt, feltételezett, hanem saját jól ismert vidékről beszél. Az ő hallgatóját nem választja el áthidalhatatlan távolság az énekestől, akkor sem, amikor már (az utolsó versszak szerint) „a határon túl" jár. A nem hallható zene paradoxona helyett („Long after it was heard no more") Krizánál végig *dalról* van szó, mely máshol, elsajátítva („Szivemben") tovább hangzik. Még a madár-hasonlat is, mely alapvetően a dal idegenségét, emberen túliságát fejezi ki, a „jósdala" kifejezésnek köszönhetően eggyel közelebb kerül az emberi nyelvhez. Ennek az éneknek meg lehet érteni a szövegét. Talán be is lehet majd sorolni valamilyen műfajba: „bús rege" a történelmi időkből vagy szerelmes dal, netán „csoportos inség" emlékét őrzi? (Utóbbinak egyébként nincs megfelelője az eredetiben.) A dalszöveg egyelőre kivehetetlen, de a fordítás implicit logikája szerint a skót balladákhoz mérhető. Nem sokkal Kriza gyűjtési felhívása előtt *Az arató lány* maga is felhívás, közös emlékezet megalapítása: „Mit énekel, ki mondja meg?"

VOIGT VILMOS

Szimbolikus ábrázolások egyes hangszereken

Szemiotikai megjegyzések

Az utóbbi évtizedekben a nemzetközi és a magyar zenetudomány nagyszabású szintéziseket hozott létre. Ezekben sok szó esik a zene társadalmi jeleiről és jelentéséről. Ezekhez is kapcsolódva a régi és mai hangszerekről is precíz áttekintéseket alkottak, és ezekben a kézikönyvekben megfelelő nemzetközi kitekintést is kapunk a hangszerek szimbolikus formavilágáról.[1] A másik oldalról a szemiotika is részletesen taglalta a zene jelvilágát. Az 1960-as évektől kezdve a zeneszemiotika a szemiotika egyik önálló sikerágazata volt. Elsősorban a finn zenetudós, Eero Tarasti, majd a Franciaországban élő Grabócz Márta révén évtizedeken át folytatódott a zeneelméleti szemiotika nemzetközi kutatása.[2] Ezek a kutatások is gyakran foglalkoznak a régi és Európán kívüli kultúrák zenéjével, a zenei alkotások „tartalmával" (akár az operákat vagy a programzenét is vehetjük a legjobb példáknak). Itt és a zenetörténetben egyaránt sokat foglalkoztak a hangok sajátos leírásnak és rendszerezésének szemiotikai szempontból is fontos témáival (például a kottaírás, a hangnemek technikai rendszerei és ezek fejlődé-

1 Itt csak a legfontosabb kézikönyveket, antológiákat, lexikonokat érdemes megemlíteni. A hazai előzmények között jelentős: Haraszti Emil, *Hangutánzás és jelentésváltozás az egyetemes és a magyar zenetörténetben* (Budapest: Magyar Tudományos Társaság, 1926); Fürst Leontin, *Hangszerek a magyar képzőművészetben*, A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai 83 (Budapest, 1944). A magyar zeneelmélet újító felfogásában is határozottan esett szó a jelentésről és jelekről vö. Ujfalussy József, *A valóság zenei képe: A zene művészi jelentésének logikája* (Budapest: Zeneműkiadó, 1962); Vitányi Iván, *A zenei szépség* (Budapest: Zeneműkiadó, 1971).

2 Itt is csak a legfontosabb kiadványokra hivatkozhatunk: Eero Tarasti, ed., *Musical Signification: Essays in the Semiotic Theory and Analysis of Music*, Approaches to Semiotics 121 (Berlin–New York: De Gruyter Mouton, 1995); Eero Tarasti, *A Theory of Musical Semiotics* (Bloomington, Indiana: University of Indiana Press, 1994); Márta Grabócz, dir., *Sens et signification en musique* (Paris: Hermann Editeurs, 2007).

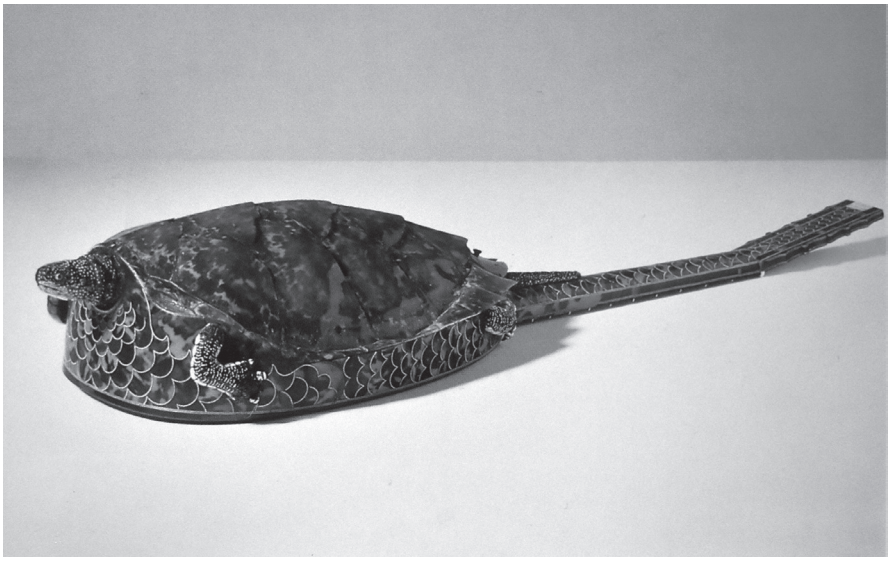

1. kép. Gitár teknőspáncélban, Jean Voboam alkotása (Párizs, 1693)

se stb.). Tudtommal viszont ennél kevesebb figyelmet fordítottak a hangszerekre és az ezeken található jelekre.[3]

Tapasztalásból is jól tudjuk, hogy a hangszerek nemcsak a legszűkebb prakticizmus törvényszerűségeit követik: igen gyakran míves munkával készült iparművészeti remekek, amelyek alakja és formája egyaránt jellemezhető szemiotikai szempontból is. Ám a valóban elkészült ilyen tárgyú tanulmányok száma meglepően csekély, mintha e téma nem is érdekelhetne szakembert.[4]

A történeti hangszerábrázolások[5] szerencsére elég nagy számban megmaradtak, és mindmáig több szaktudomány érdeklődését kiváltották. Mind a mű-

3 Bizonyos mértékig tájékoztatást adnak a magyarok által is ismert konferenciák és kiadványok, negatív értelemben is: Jeff Bernard und Gloria Withalm, org., *Zeichen, Musik, Gesellschaft – Signs, Music, Society: Ein transdisziplinäres Kolloquium* (Wien: ISSS–Mediacult, 1999); Vilmos Voigt, „Zur Semiotik einiger Musikinstrumente (Vorläufige Problemstellung)", *Acta Ethnographica Hungarica* 60, no. 1 (2015): 185–199; *Hangszertörténeti és zeneikonográfiai konferencia Falvy Zoltán 80. születésnapja tiszteletére* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2008).

4 Tanulságos tény, hogy a hangszergyűjtemények és múzeumok ugyan leírják a hangszerek díszítményeit és képvilágát – ám ezt önálló témaként nem elemzik. Lásd például: Alexander Büchner, *Handbuch der Musikinstrumente*, 3. Ed. (Hanau: Werner Dausien, 1995); John Henry van der Meer, *Hangszerek az ókortól napjainkig*, ford. Karasszon Dezső (Budapest, Zeneműkiadó, 1988).

5 Az emberi zene keretei között tárgyalja a hangszereket és előadásokat is: Wolfgang Suppan,

2. kép. Kínai bronzgong, bivalyalakú, gyíkalakú fogantyúkkal (i. e. XII–XI. század)

vészettörténészek, mind a zenetörténészek dolgozatai bemutatják a hangszerek fejlődését, sokszor azt is érzékeltetik, milyen módon játszottak a hangszereken; szinte a színes film pontosságával láttatják a társadalmi környezetet is: kik, mikor, kiknek is játszottak a hangszereken. A társadalmi szemiotika számára az ilyen adatok fontosak és látványosak. A művészettörténet által feltárt konvenciók ismeretében pedig arra is következtethetünk, mi volt az ábrázolások művészeti szemiotikája: hol kell arra gondolnunk, hogy nem az egyes részletek, hanem az egész műalkotás beállítása a fontos tény a zenemű-szemiotika szempontjából. Ha az olyan közismert zenetörténeti-művészettörténeti bravúr-dolgozatokra gondolunk, mint a „zenélő angyalok" toposzát vagy a „primitív" és „keleti", esetleg „paraszti/népi" hangszereket illusztratívan bemutatók, jól láthatjuk, milyen frappáns kulturális adattár jelenik meg ilyen jelként.[6]

Der musizierende Mensch: Eine Anthopologie der Musik (Mainz: Schott, 1984). Jól válogatott szakirodalommal.

6 A legtöbbször említett zeneelméleti áttekintések: Curt Sachs, *Geist und Werden der Musikinstrumente* (Berlin: D. Reimer, 1929); André Schaeffner, *Origine des instrunents de musique: Introduction ethnologique à l'histoire de la musique instrumentale* (Paris: Payot, 1936); Marius Schneider, „Die historischen Grundlagen der musikalischen Symbolik", *Die Musikforschung* 4, no. 2–3. (1951): 113–144; Reinhard Schneider, *Semiotik der Musik: Darstellung und Kritik* (München: Wilhelm Fink, 1980); Emanuel Winternitz, *Musical Instruments and Their Symbolism in Western Art* (New York: Norton and Company, 1967).

3. kép. Kínai bronzharang oldalt lefelé futó négy tigrissel (X. század eleje)

Mi most mégsem ezzel a kérdéskörrel foglalkozunk, hanem olyan hangszereket mutatunk be, amelyek alakja vagy egyes részeinek megformálása „szimbolikusnak" – pontosabban „jelszerűnek" – tekinthető. Minthogy rögtön pontosabban is körülhatárolhatjuk a hangszerek ilyen csoportját, most csupán utalásként említjük, hogy ember- és állatfejek utánzása, képzeletbeli lények alakját utánzó hangszerek sok kultúrában, különféle korszakokban is megtalálhatók. Társadalmilag is széles e mező: a legegyszerűbb népek körében használt legegyszerűbb csont- vagy kerámiahangszerek csakúgy lehetnek állat alakúak, mint ahogy a legkiválóbb hangszerkészítők által az egyház és a főurak számára remekelt vonós hangszerek nyakának és fejének faragványai, melyek minden szempontból rangos műalkotásoknak tekinthetők. Minthogy ez a jelenség világszerte megfigyelhető, még e körből is csak néhány válogatott példát említek. Hosszasan sorolhatnám, mit miért *nem* fogok részletesen bemutatni.

Közismert tény, hogy primitív hangszerekként már a természetben megtalálható „kész" tárgyakat és formákat is felhasználták. Kürtök készülnek csigákból és kagylókból, teknősbékák és más páncélos állatok páncélját húros hangszerek hangdobozaként is felhasználják. (*1. kép:* kagyló, csiga, páncélos állatok) Ilyenkor természetesen a hangszer a jele a felhasznált állatnak. Pontosabban, noha a szemiotikai terminológia szerint *index* típusú jelnek tekinthető, gyakran már *ikon* típusú jelként hat. És azt nem is kell szó szerint megfogalmazni, hogy az ilyen hangszerek megszólaltatásakor „maga az állat" ad hangot, például a *gong (2. kép)* vagy *harang (3. kép)* esetében. Ezen kívül a forma eredetét az előadók és a hallgatók egyaránt ismerik. Ezt sok példával igazolhatjuk.

A görög, majd római tengeri istenség, *Tritón* a tenger mélyén lakik, és hol a saját kedvére, hol a tenger fő istene, *Poszeidón* parancsára gyakran indul körútra a tengereken. Kísérői a tengeri paripák és vízi szörnyetegek, hangos trombitája egy csigaház alakú kagyló, amellyel hol a zajló tenger parancsolója, hogy elcsi-

4. kép. Basszuskürt, kígyó alakú, meseszerű ördögfejjel (Itália, XVI. század)

tuljon, máskor pedig az istenek ellenségeit (például a gigászokat) rettenti el hangos riadóval. Ugyanezért mellékneve *concha canens* ('éneklő kagyló'), *canorus, épütész.* A fúvós hangszerek alakja nem egyszer kígyó vagy sárkány *(4–5. kép).* Amint ezt a *szerpent* néven ismert hangszer, sőt az ehhez hasonló *basszusklarinét* alakjának megformálása még később is jelzi, az ilyen alak szerinti jelviszony, jelfolyamat (szemiózis) a modern zenei kultúrában sem ismeretlen.

Azt is jól tudjuk, hogy igen régi hangszerek más célokat is szolgáló tárgyakkal és eszközökkel is kapcsolatban álltak (mint például a *zenei íj,* de akár a *köcsögduda* és rokonai). Ilyen esetben a hangszer szemiotikai értelemben *szignálja* az illető tárgynak, eszköznek. Napjainkban a hangszerként használt kanalak, edények, fésűk jól jelzik, hogy ez a gyakorlat nem szűnt meg. Most azonban e jeltípusnak tüzetes bemutatását mellőznünk kell, noha mind zeneileg. mind szemiotikailag rendkívül érdekes az olyan „hangszer", amelynek más gyakorlati használata is van. Nem könnyű eldönteni, mi ebben az esetben a jel, és minek a jele ez.

5. kép. Jávai gamelán-hangszer, a fején sárkányábrázolással

6. kép. Csembaló tájképet ábrázoló nyitott fedéllel, készítette Pietro Faby (Bologna, 1677)

És itt nem csupán a Leopold Mozart *Bauernhochzeit* „szimfóniájában" (1755) elsütött színpadi pisztolyra, zúgatott kereplőre és pattogó ostorra gondolunk[7] – hanem például és általában a harangokra, amelyeket a komolyzene rendszerint csak utánoz, és nem valódi harangokat szólaltat meg.[8] Ilyen jelvilág Olivier Messiaen sokféle „madárzenéje" is. Lásd az első kezdeményeket: *Réveil des oiseaux* (1953), *Oiseaux exotiques* (1956) és végül a *Catalogue d'oiseaux*

7 Nemzetközi hírű magyar hangfelvétel is készült a darabról, Georg Druschetzky hasonló „paraszt-partitájával" együtt: *Musica Curiosa,* Capella Savaria, műv. vez. Németh Pál (Hungaroton SLPD 12874 = HCD 12874, 1987).

8 A harangok sokrétű bemutatása a készítéstől a használatig: Hubert Tassy, éd., *Cloches et sonnailles: Mythologie, ethnologie et art campanaire* (Aix-en-Provence: Edisud–Adem 06, 1996). Nálunk a „Lehel kürtjének" igen gazdag szakirodalma van.

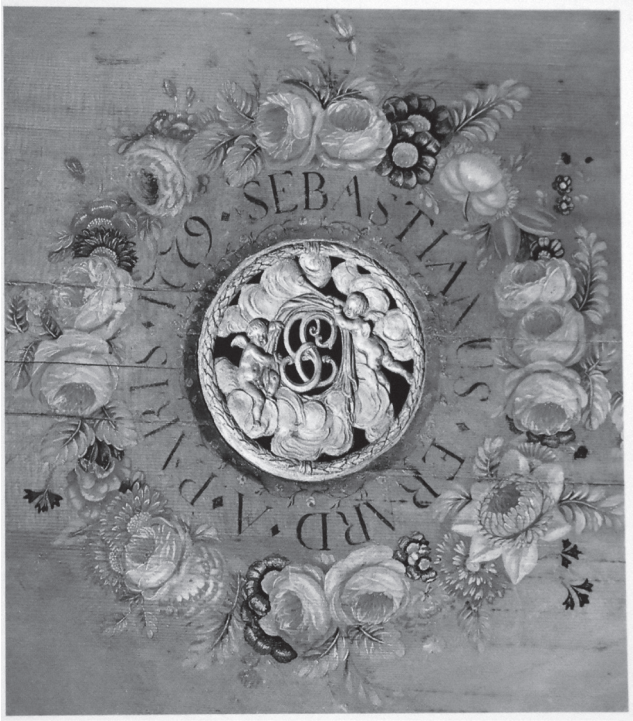

7. kép. Mechanikus csembaló fedele, készítette Sébastien Érard (1752–1831). A rózsakoszorúban a készítés adatai és középen az alkotó monogramja (Párizs, 1779)

(1956–1958), amely szintén érzékelteti, milyen bonyolult is az a jelenség, ha a nem zene jelenik meg zeneként, és a nem hangszer (itt a „madár") hangszerként.

Ezt a kérdéskört is a szemiotika szóhasználatával a *szignál* kategóriájával jellemezhetjük. Így nevezik az olyan jeleket, amelyek elválaszthatatlanok a jelhordozóktól. Minthogy a „szignál" a zenetudományban is közismert terminus (és nem is áll távol a szemiotikában megszokott jelentéstől), érdemes volna külön is foglalkozni e jelenséggel. Ha például megszólal egy „pásztorfurulya" vagy „parasztduda", maga a hangszer neve jelzi azt a társadalmi és kulturális réteget, ahonnan származik. Természetesen gazdagabb a szignalizáció, ha a hangszer azt a dallamot is megszólaltatja, amely a megfelelő társadalmi és kulturális környezethez tartozik. Katonazenekar, hajókürt, de akár a mozdony „zenéje" egyaránt ismert ilyen szerepben. Természetesen itt is sokszoros áttétellel számolhatunk. Nem mindenki tudja, hogy Arthur Honegger 1923-ban elkészült *Pacific 231* szimfonikus „vasútzenéjének" folytatása a *Rugby* (1928), amelyben nem találunk olyan „hangforrást", amely egyértelműen szignalizálná a bemutatott eredeti eseményt. Mindez persze külön tárgyalást érdemelne a zeneszemiotika keretében is.

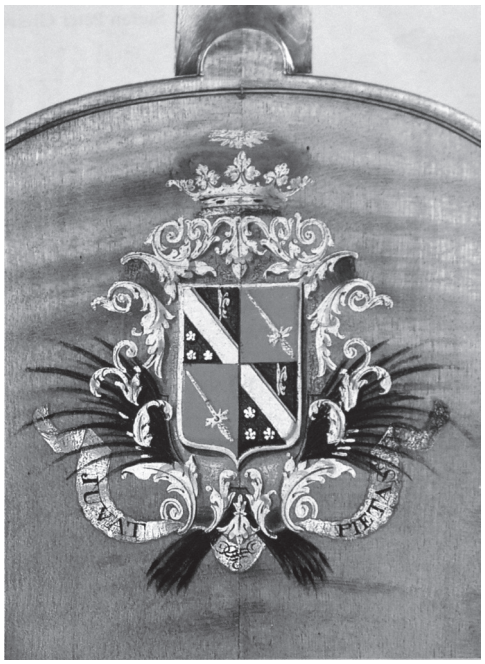

8. kép. A maga korának nevezetes hegedűkészítője, Jean-Baptiste Vuillaume (1798–1875) jelvénye

A kultúra szemiotikája szempontjából a legtanulságosabbak az olyan adatsorozatok, amikor egyféle jelhasználat viszonylag hosszú időn át és sok példányban jelenik meg. Ekkor lehet igazán vizsgálni a jelek és jelcsoportok történeti használatát és ennek változásait. Jó példa erre (ám itt nem fogjuk ezt sem tüzetesen bemutatni) a faszekrényes fedeles hangszerek mint hangszerek története. Ilyen nemcsak maga a zongora, hanem ennek tágabb rokonsága (spinét, csembaló, virginál stb.). E nagyméretű fadobozok/szekrények fedéllapjain is gyakori a legszebb bútorokra emlékeztető festett díszítés (amely nem mindig csak ornamentális jellegű; *6. kép*). A felnyitható fedéllap belső oldalán – ritkábban a külső oldalán is – igen gazdag, sokalakos festmények láthatók. Ezek tematikája igazán változatos: életképek, mitológiai és vallásos jelenetek, vagy éppen a készíttetőre/készítőre vonatkozó jelek, dátumok, címerek, monogramok láthatók *(7. kép).* Az ilyen hangszerek pompás dekorativitása a XX. században lényegesen csökkent, ám napjainkban (inkább a könnyűzenéhez kapcsolódva) a hangszerek jelként értelmezése ismét rendkívül jellemző. Megjelennek a történetiséget sugalló, utánzott ábrázolások is. Rendkívül tanulságos lenne e „fedél"-festmények tüzetes vizsgálata, ám tudtommal ezt a művészeti-ikonográfiai anyagot eddig még csak nem is leltározták ilyen szempontból. Viszont múzeumok és hangszertörténeti gyűjtemények legalább mutatóban ábrázolni szokták a gazdagon díszített hangszereket.

Ha ilyen jelsorozatokat kívánunk összeállítani, a legegyszerűbb megoldás az, ha az anyaguk, formájuk, előállításmódjuk szerint jól megkülönböztethető hangszereket egyenként vesszük sorra. Azt gondolhatná a felületes megfigyelő, ilyen módon minden hangszer egyformán válhat jelek hordozójává. Ám ez mégsem így igaz – néhány hangszer jelei számtalanszor ismétlődnek, más hangszereknél a jelek használata egészen másféle vagy ritka.

Dobokon vagy bizonyos katonai hangszereken a jelek az uralkodók vagy az államok heraldikáját idézik: címerek, lobogók, patrónusok és patrónák *(8. kép).*

Körülbelül olyanok e jelek, mint amilyeneket a határsorompókon és őrbódékon, a pénzeken vagy a hajók felségjelein láthatunk: hiába jelek (általában *emblémák* és *szimbólumok*) ezek, mégsem a zenei szemiotikához, hanem az „állami jelvények" (felségjelek) szemiotikához tartoznak. Rokonaik inkább a mai autók rendszámtábláin és nem a zenei jelek világában kereshetők.

Sok mai hangszeren a készíttető műhely vagy gyár védjegye, gyakran ennek díszesebb kivitelezése is megtalálható. Főként a drágább, ünnepi, újszerű, a show-business keretében használt instrumentumokon figyelhetjük meg ezt. Ám ezek sem zenei jelek, sokkal inkább védjegyek, és nem sokban különböznek a számítógépeken vagy bicikliken látható védjegyektől és márkajelektől.

Anyag és technika olykor huzamosan egyforma jeleket hoz létre. Jól láthatjuk ezt például a csont- és szarukürtökön, amelyek eredetileg jeladó hangszerek voltak. Ezek rendszerint díszítettek, mégpedig színes és nem színezett karcolással, véséssel egyaránt. Az ábrázolás lehet geometrikus, növényi, alakos; ábrázolhat egyes jeleneteket vagy akár egész történeteket, jelenetsort is. Feltűnő tény, hogy a hasonló technikával készült, más, ám hasonló tárgyak (például az ivótülök, lőporszaru stb.) rendkívül hasonló díszítést használnak. Voltaképpen itt sem beszélhetünk önállóan a zenei jelekről. Viszont ezt a fajta csont, szaru, sőt elefántcsont díszítményvilágot a művészettörténet és művelődéstörténet megbízható módon tárta fel és értelmezte.

Érdemes megjegyezni azt is, hogy az ilyen tárgyakon-hangszereken rendszeres és gyakori a hangszerek és a zenélés ábrázolása. Történetük igencsak összetett. A nálunk igazán közismert *Lehel kürtje (9. kép)* elefántcsont faragványain zenészek is láthatók (hárfás és kürtös) – ez valószínűleg egy (cirkuszi) előadás ábrázolása, erőművész, labdazsonglőr, idomított madarak is láthatók ugyanitt. Régészeink azt is fel szokták tüntetni, hogy a *Lehel kürtje* eredetileg cirkuszi jeladó hangszer lehetett, ami az előadás (vagy egyes részei) kezdetét és végét adta tudtul. Zenészek ábrázolása hasonló kürtökön tucatszámra ismert Európából. Ezeket szemiotikailag ikonikus jelnek nevezhetjük.

Ami az egyéb hangszereket illeti, néhány ilyen hangszer igazán jellemzőnek tekinthető. Még mindezek után is meglepő, hogy egyes hangszerek szimbolikus formájúvá kialakítása milyen régi múltra tekinthet vissza.

Még a ma is használt (pedálos) hárfa is olyan szerkezeti elemeket és díszítményeket mutat, mintha a hárfa kerete egy hasonló figurát szimbolizálna. Ennek a konstrukciós és ikonográfiai megoldásnak a múltjáról igazán frappáns adataink vannak.[9] Egy sokat idézett (i. e. 1116-ra datálható) falfestmény az óegyiptomi Théba „halotti városából", III. Ramszesz sírkamrájából származik. Ezen magát

9 Az óegyiptomi zene ikonográfiája: Hans Hickmann, *Ägypten,* Musikgeschichte in Bildern 2: Musik des Altertums 1 (Leipzig: Deutscher Verlag für Musik, 1961).

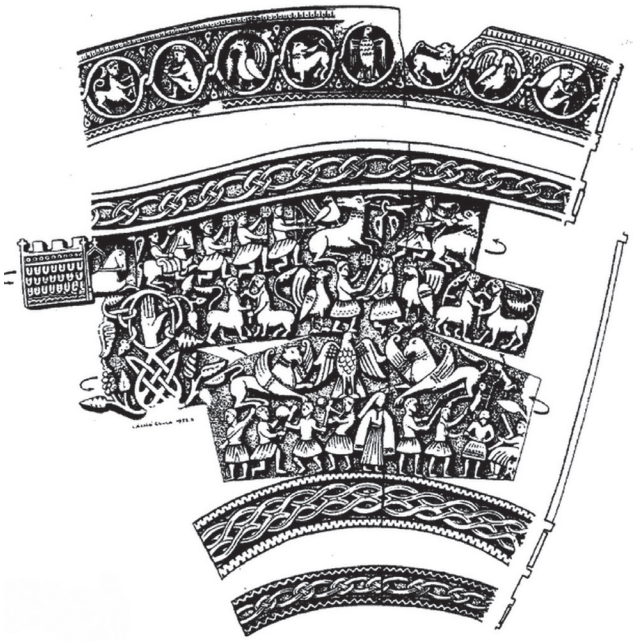

9. kép.„Lehel kürtjének" részlete: zenészek és mutatványosok
(Jász Múzeum, Jászberény)

a fáraót látjuk, amint egy Egyiptom felségjelét viselő antropomorfizált hárfán játszik *(10. kép)*.

Mindehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a valódi egyetemes zenetörténet egyik megalapítója, Johann Nikolaus Forkel, amikor a maga *Allgemeine Geschichte der Musik* című könyvének első kötetében (Lipcse, 1788) ugyanezt a hárfát rajzban mutatta be, itt a maga korának hangszerjel-világa és ízlése szerint egyszerűen átrajzoltatta a hangszer képét. Őnála a hárfa tetején egy, a hajók orrán is látható emberi arc, a talpánál pedig egy hasonlóan beállított szfinx látható. Ezek már szimbólumok: azonban nem az ókori Egyiptomé, hanem a barokk hangszer „antikizálása" (ez a szfinx szerepe), a míves emberi arc pedig a kor rangos hangszerkészítését is reprezentálja.[10]

E hangszer szimbolizmusát még nagyobb távlatba is illeszthetjük. Az i. e. 2700–2500 közé datált sumér *líra* megszokott muzeológus rekonstrukciója sze-

10 Lásd Subhi Anwar Rashid, *Mesopotamien*, Musikgeschichte in Bildern 2: Musik des Altertums 2 (Leipzig: Deutscher Verlag für Musik, 1984). Nem tudjuk itt felsorolni mindazokat a hangszereket és botokat, amelyek végére emberi arcot vagy emberi fejet faragtak. Hajók és más építmények is átveszik e konstrukciók elemeit.

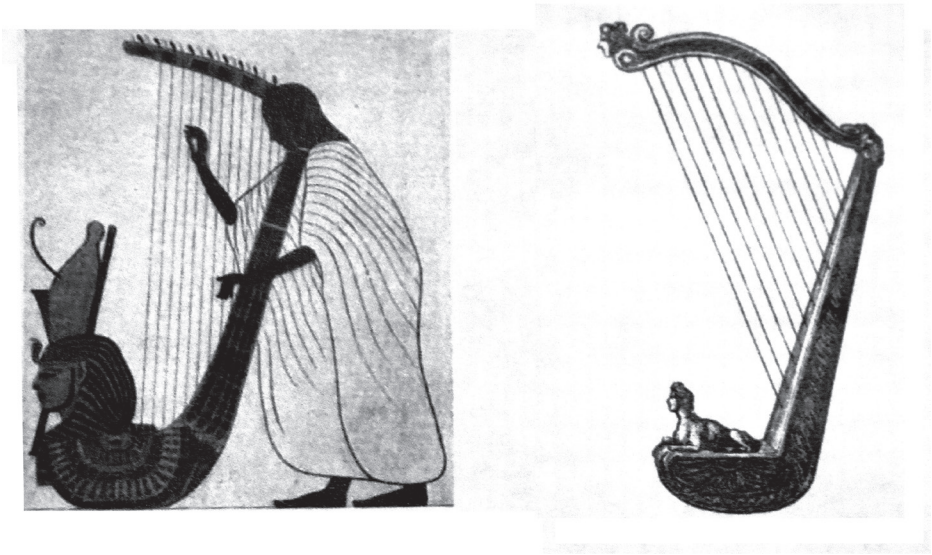

10. kép. A III. Ramszesz fáraóhoz kapcsolt hárfa kétféle rekonstrukciójának ábrázolása: Champollion (balra) és Ferkel (jobbra)

rint a hangszer keretének aljára elöl egy díszes bikafejet illesztettek, amelynek dús fekete szakálla is van. Húros hangszerek keretén vagy a hangszer testének végén rendkívül gyakori állatfejek ábrázolása. Például az úgynevezett „mongol hegedűk"[11] fantasztikusan díszített nyakrészén a leginkább szembeötlő elem egy lófej ábrázolása. Délszláv *guszlák*[12] mesterien kifaragott fejrészén sokszor több rétegben egymás hátán álló figurák vannak: lovas, ökrök, ülő ember, gyakran pedig egy (leginkább kecskéhez hasonlító) hosszú szarvú állat. Ezek az ábrázolások a szó szemiotikai értelmében is szimbólumnak tekinthetők.

Olykor hangszerek egész csoportján jelenik meg egyforma szimbolizáció. Leginkább a XVII. század olyan vonós hangszerein, ahol a húrokat rögzítő fejrész egy csigavonalban végződik (*ciszter, viola da gamba, viola da braccio,* sőt a *tekerőlant* is). Igen gyakori a szépen formált női fej (ritkábban férfifej) vagy női mellszobrok kifaragása *(11. kép).* Az ábrázolás tendenciája világos, az emberi fejre, nyakra, olykor ingszerű öltözetre utalás egyértelmű. Ezt is szimbólumnak nevezhetjük, noha nem is olyan egyszerű megmondani, pontosan mit jelentenek az emberfejek, és miért csak az egyes hangszereken vannak ilyenek *(12. kép).*

11 A mongol lófejes hegedű ábrázolása közismert.
12 A délszláv guszla egyszerű formája ellenére is lehet díszített.

11. kép. Basse de viole, asszonyfejjel, készítette Nicolas Bertrand (Párizs, 1714, 1720, 1721)

Fenti két példánkat össze is kapcsolhatjuk. Köztudott, hogy az európai duda fejét igen gyakran valóságos kis szoborrá formálták.[13] Legismertebb a kecskefejű duda. (Itt utalhatunk a fentebb már említett bika- vagy lófejű sumér *lírá*ra, a mongol hegedűre stb.) Ám ismert a „menyecskefejű duda" megoldása is (ahol a különböző *viola* jellegű hangszereken látható női fejek csak kecsesebbek és kisebbek, mint az általában készített dudákon látható arcok). Itt nem véletlen sem a zoomorf, sem az antropomorf hangszerformálás. Ez a szimbolizmus tudatos, sőt még az állati vagy emberi fej duális szimbolizmusa is az. Európai dudatörténészek előszeretettel szokták bemutatni az 1270 körülre datálható *Cantigas de Santa Maria* gyönyörű szövegillusztráció-miniatúráit *(13. kép)*.[14] Ezen láthatjuk mind az egysípos, mind a kétsípos dudákat, mégpedig ezeket két-két egymással szemben álló vagy ülő játékos szólaltatja meg.[15] Mindkét ábrázoláson az egyik

13 Az európai (nemcsak „népi"!) dudának külön szakirodalma van. A magyar hangszerkutatók is utaltak az ilyen összefüggésekre. Lásd legutóbb: G. Szabó Zoltán, *A duda*, A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai 9 (Budapest: Néprajzi Múzeum, 2004). Ezen belül külön ikonofgráfiai csoport a „menyecskefejű" duda.

14 A XIII. században Kasztíliában készült *Cantigas de Santa Maria* kódex különböző illusztrációi a hangszereket és előadásmódokat változatosságukban mutatják be.

15 Az is széltében ismert előadásmód, hogy két, egymással szemben vagy egymás mellett ülő

12. kép. Lira da braccio, elölnézet és hátlap férfifejjel, készítette Giovanni d'Andrea (1511)

dudán koronás emberfej, a másikon állatfej látható. A szimbolizmus itt is egyértelmű, ám mégsem olyan egyszerű, ahogy ma is sokan gondolnák. A duda egyszersmind ördögi, pokolbeli hangszer,[16] és ezt a démonit fejezné ki a néha csakugyan az ördögábrázolásokhoz is közelítő kecskefej. A koronás férfifej meg az állatfej együtt szimbolizálnak valamit – amelynek jeltudományi felderítésére még további kutatásokat kellene folytatni.

A mostani kényszerűen rövid bemutatást mégsem szeretném pesszimistán befejezni. Ha azt tapasztaljuk is, a hangszerek szimbolikáját illetően sok mindenben még a kezdetén vagyunk, amikor a hangszerek díszítését szemiotikai szempontból vizsgáljuk. (Ugyanakkor egészen különös jelvilág is használhatja a

előadó szólaltatja meg a dallamokat. Hosszú ideig úgy gondolták, hogy például a *Kalevala* előadásmódja is ilyen páros által történt.

16 Lajtha László, „Díszített hangszerek", *Magyar Művészet* 5, 3. sz. (1929): 132–141 (19 illusztrációval).

13. kép. Dudások királyfejű hangszerekkel
(Bölcs Alfonz: *Cantigas de Santa Maria,* 1270 k.)

hangszerek formáját, vö. *14. kép.*) E kérdéskör fontosságát már a magyar és európai népzenekutatás klasszikusa, Lajtha László is igazán világosan fogalmazta meg. 1929-ben közzétett cikkében (amely művészeti, azaz nem zenei tárgykörű folyóiratban jelent meg) máig érvényes, józan bemutatást ad.[17] Ma sem tudnánk ezt másként kifejezni.

17 Újabb kiadása tanulmánykötetében, más hangszertörténeti dolgozataival együtt: Lajtha László, „Díszített hangszerek", in Lajtha László, *Összegyűjtött írásai*, szerk. Berlász Melinda, 2. köt., 1:202–213 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992).

14. kép. Man Ray: Ingres hegedűje, fénykép (Párizs, 1924)

MIKOS ÉVA

Krokodil a csatornában

Egy újságmonda filológiája

Talán sokan hallották vagy olvasták már valamikor életükben azt a történetet, amely szerint New York – vagy más nagyváros – földalatti csatornarendszerében krokodil tanyázik. A hüllőt gondatlan tulajdonosa eresztette a lefolyón át a kanálisba még pici korában, majd a földalatti „vizes élőhelyen" a patkányokat tizedelve szép nagyra nőtt, s láthatóvá vált az arra járó csatornamunkások, de a felszínre jőve akár az utcai járókelők számára is. A csatornalakó krokodilok az elbeszélésekben olykor véres támadásokat hajtanak végre ártatlan járókelők ellen, nem csupán a csatorna faunájára jelentve veszélyt. A kutatókat lassan hat évtizede érdekli, vajon honnan ered ez a monda, és mi végre alakulhatott ki.

Alvilági krokodilok

Krokodilusok élnek New York város csatornáiban. A rejtélynek; hogyan kerültek oda, az a magyarázata, hogy különc newyorkiak néha kis krokodilusokat vásárolnak, s később, amikor megnőnek és veszélyessé válnak, egyszerűen bedobják őket a városi csatornákba.

Amerikai-Kanadai Magyar Élet 20, 10. sz. (1978): 11.

A folklórnak tekinthető – típusokba rendezhető és variálódó – alkotások, témák és motívumok történetének feltárása nehéz feladat. Bár az emberiség évezredek óta, de az utóbbi két évszázadban különösen sokat tett annak érdekében, hogy megtudja, egyes folklórelemek honnan erednek, esetleg ki, mikor és hol találta

ki őket, illetve hogyan terjedtek el, konkrét eredmények nagyon kevés esetben születtek. Az évezredeken át főként szóban élő folklóralkotások esetében ez lehetetlennek tűnik, ám szinte nincs olyan téma vagy motívum, amelynek kapcsán ne merült volna fel.[1]

Valamivel könnyebb a folkloristák dolga egy olyan műfaj esetében, amely – elvileg – a modernitás terméke, s legtöbb példája a XX. század közepe óta adatolt. A kortárs, modern vagy városi jelzővel illetett mondák a szóbeliség és írásbeliség határán állnak,[2] terjedésükben épp olyan jelentősége van az időszaki sajtónak, mint a szóbeszédnek, pletykának vagy a történetmondás kisközösségi alkalmainak.[3]

Helge Gerndt német kutató véleménye szerint a sajtótermékek hírnek nevezett közléseinek igen nagy százaléka valamiféle álhír vagy híresztelés, illetve olykor mondai motívumokat is tartalmazó fiktív történet.[4] Ezt némileg túlzásnak érezhetjük, de az kétségtelen, hogy nehéz olyan sajtóterméket találni, amelynek minden állítása bizonyítható lenne. A sajtónak és minden előzményének, tehát az

1 A tudománytörténet szempontjából nagy jelentősége van a motívumok, típusok (szüzsék) történetének és terjedésük módjának, útvonalának feltárásában a finn földrajz-történeti módszer képviselőinek. Az ő működésüknek köszönhetjük a nemzetközi mesekatalógusok és motívumindexek létrejöttét, és még sok mást is. Bertalan Korompay, *Finnische Methode: Gedanken eines Zeitgenossen* (Helsinki: Privatausdruck, 1978); Lutz Röhrich, „Geographisch-folkloristische Methode", in Kurt Ranke, hrsg., *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung,* Band 5, 1012–1030 (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1987); Kathrin Pöge-Alder, *Märchenforschung: Theorien, Methoden, Interpretationen,* 2. überarbeitete Aufage (Tübingen: Narr, 2011), 90–101.

2 A modern mondák felfedezésének és kutatásának története a két világháború közti Németországba nyúlik vissza: Christine Shojaei Kawan, „Contemporary Legend Research in German-Speaking Countries", *Folklore* 106, 1. sz. (1995): 103–110. Újabb felfedezésük a XX. század utolsó harmadára tehető. Bár kutatásának története jócskán túlmutat a folklorisztika keretein, e tudományág képviselői fontos lépéseket tettek a jelenség megismerésére és megértésére egyaránt. A kutatástörténet első szakaszának áttekintését lásd Gillian Bennett and Paul S. Smith, eds., *Contemporary Legend: A Folklore Bibliography* (New York–London: Girland Publishing ltd., 1993). A magyarországi kutatástörténetet lásd Nagy Ilona, „A magyar mondakutatás fehér foltja: A modern mondák", *Ethno-lore* 23 (2006): 397–435, vö. in Nagy Ilona, *A Grimm-meséktől a modern mondákig: Folklorisztikai tanulmányok,* 233–269 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2015).

3 Helge Gerndt, „Sagen und Sagenforschung im Spannungsfeld von Mündlichkeit und Schriftlichkeit: Ein erkenntnistheoretischer Diskurs", *Fabula* 29, 1. sz. (1988): 1–20.

4 Helmut Fischer, „Kontinuität oder Transformation: Die mündliche Volksüberlieferung im Zeichen der Massenkultur", *Schweizerisches Archiv für Volkskunde / Archives suisses des traditions populaires* 87, 1–2. sz. (1991): 93–106. Helge Gerndt, „Vermischtes: Die Zeitungsnachricht als Sage", in *Medien popularer Kultur: Erzählung, Bild und Objekt in der volkskundlichen Forschung. Rolf Wilhelm Brednich zum 60. Geburtstag,* Hg. Carola Lipp, 48–59 (Frankfurt–New York: Campus Verlag, 1995).

olcsón sokszorosított nyomdatermékeknek, azaz ponyváknak, kalendáriumoknak – közismertebb szaknyelvi elnevezéssel *populáris olvasmányok*nak – egyfelől fontos jellemzője, hogy folklóralkotásokat, mondákat, anekdotákat, vicceket, szállóigéket, proverbiumokat, találósokat, rejtvényeket közölnek unaloműző olvasmányként és az olvasók okulására.[5] Másfelől a ponyvák és a sajtó mindenkori célja a könnyű befogadhatóság, amit az események történetsémákba rendezésével, narrativizálásával érnek el. Az eseménysorok mondává formálódása tehát a modern sajtónak éppúgy velejárója, mint a hagyományos szóbeliségnek.

A hírlapokban és magazinokban megjelenő híreszteléseket angolul *rumor*nak (rumour)[6] nevezik, ezek a folklorisztika nyelvén mondamotívumokat feldolgozó rövid történetek, amelyek hír alakban terjednek.[7] A mondák mellett, amelyek szépen kifejtett formában, kerek egészként elbeszélve viszonylag ritkák a sajtótermékekben is, sokkal gyakrabban jelennek meg ezek a rövidebb változatok, amelyeket folklorista szemmel csonkának láthatunk, az újságolvasó vagy a történetet élőszóban meghallgató ember számára viszont reálisnak tűnnek, nagyon hasonlítanak ugyanis a valódi hírekre. A magyar szakirodalom egyelőre nem találta meg a megfelelő terminus technicust erre a jelenségre, de addig is, amíg konszenzus nem születik a kérdésben, a *híresztelés* kifejezés alkalmazását javaslom, ami a *rumor* szó szótári jelentései közül a leginkább semlegesnek tekinthető.[8]

Az alábbiak azt kívánják bizonyítani, hogy egy nagyon sokféle hagyománnyal rendelkező, bár a XIX. századot megelőzően mai formájában ismeretlen szöveg milyen elemekből állt össze, milyen előzményei és párhuzamai voltak, s hogyan

5 Rudolf Schenda, „Die Zeitung als Quelle volkskundlicher Forschung: Ein Leitfaden", *Württembergisches Jahrbuch für Volkskunde* 16 (1970): 156–168. Oskar Moser, „Zeitungssage – Volkssage", in *Probleme der Gegenwartsvolkskunde: Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1983 in Mattersburg (Burgenland),* hg. Klaus Beitl, 127–152 (Wien: Selbstverlag des Vereins für Volkskunde, 1985).

6 A szó eredeti brit írásmódja *romour,* de mivel a téma szakirodalma alapvetően az észak-amerikai kultúrkörhöz, az Egyesült Államokban, illetve Kanadában élő kutatókhoz kötődik, így az angolul publikáló európai kutatók is az amerikai helyesírás szerinti módot követik.

7 Patrick B. Mullen, „Modern Legend and Rumor Theory", *Journal of the Folklore Institute* 9, 2–3. sz. (1972): 95–109.

8 A terminológiai zűrzavar nem a magyarországi kutatás sajátossága. A német nyelvterületen szerteágazó vizsgálatok zajlanak a témában már közel egy évszázada, de a modern monda és rokon jelenségeinek megnevezésére nincs ma sem egységes fogalmi keret. Egyszerre érvényes a moderne Sage (modern monda, ebből született a magyar kifejezés), a Zeitungssage (újságmonda), Magazingeschichte (magazintörténet), a sagenhafte Geschichte (mondaszerű történet), valamint a Großstadtmyth (nagyvárosi mítosz) kifejezés is. A folklorisztikán kívüli megszólalók, például újságírók, kommunikációs szakemberek ma is előszeretettel nevezik a jelenséget Ente (kacsa), Zeitungsente (hírlapi kacsa) néven. Ezen túl pedig szívesen használják az angol szakkifejezéseket, például az urban Legend fogalmát (német helyesírással, nagybetűvel) is.

keletkez(he)tett akár az újságok lapjain, de legalábbis a sajtó, illetve az írásbeliség hathatós segítségével. Végső soron tehát hogyan lesz a *rumor*ból, vagyis mendemondák, híresztelések sorozatából egyszercsak monda, s a mondává kristályosodott történet fennmaradását miként támogatják az egyes motívumait feldolgozó híresztelések. A tanulmány amellett érvel, hogy ebben az esetben egy sokféle hírből, álhírből, rémhírből és híresztelésből, illetve valós események sajtókommentárjából kialakult történettel van dolgunk, amely lassan kétszáz éves múltra tekint vissza, vagyis nagyjából egyidős a hazai napi, illetve heti sajtóval. Azt is firtatják az alábbi sorok, hogy vajon mely kontinens vagy kultúrkör lehetett a történet létrehozója, vajon jellegzetesen európai vagy inkább amerikai eredetű hírlapi kacsával, pontosabban hírlapi szörnnyel van-e dolgunk.

Az alább idézendő példa a városi krokodilok segítségével jól példázza a pletyka és a híresztelések működését. Az anekdota tengelyében néhány utcán sétáló krokodil áll, a történet több epizódja is emlékeztet a fentebb és alább tárgyalandó híresztelésekre és sajtómondákra.

Hajdanában, danában . . .

Az alispán úr krokodilusai

A legöregebb emberek sem emlékeznek arra, hogy Bácskában és Bánátban valaha is rossz világ lett volna. Nótás hangulat járta tavasztól őszig és ősztől tavaszig. Vojnich István báró Bécsbe járt föl pilseni sört inni, Delimanics alispán pedig Kassa környékére utazgatott vadászni. Csak ha követválasztás következett, lett izgatottabb a hangulat, mert akkor több bor fogyott, de azért a rend soha föl nem borult. A szerbeket Polit Mihály és Tomics Jása a Zasztavával tartották kézben, a bunyevácokat Vojnich István, a svábságot Lend Adolf és Blaskovics apát, a magyarok meg amugy is sorra buktatták a kormány jelöltjeit, hacsak nem a Szemzők, Dungyerszky, vagy Vojnovich familiák ajánlatával léptek fel.

Egy szép tavaszi napon a pesti Albrecht uton (most Hunyadi János ut) sétálgattak többen ujságirók s egyszerre a Lendl Adolf villája kertjében megpillantottak három hatalmas krokodilust. Nosza rohantak föl Lendlhez, aki fehér kabátban preparálta a hatalmas hüllőket. A különben jókedélyü temesrékási követ nem szerette, ha munkája közben háborgatták. Simon Vilmos és Petrásevich Géza, a két polihisztor ujságiró azonban mindezzel nem törődve, nekirontottak Dolfi bácsinak.

— Képviselő úr, honnét ez a három krokodilus?

Lendl letette a szerszámait, megnézte az urakat, akiket a parlament folyosójáról ismert s mosolyogva igy felelt:

— A Begából!

— Ki lötte?

— Delimanics alispán !

Az ujságirónak több sem kellett. A két mondatból hasábokra terjedő riportokat irtak. A szenzációs cikkben beszámoltak arról, hogy a Bega-csatornában afrikai krokodilusok jelentek meg, amelyek a tengereken át jöttek fel a Dunán, Tiszán s a Begában állapodtak meg. Ezek a beste jószágok, a vidéki lapok szerint, fürdőzőket és pásztorokat támadtak meg,a jószágállományban károkat okoztak. Ezért hajtóvadászatot rendeltek el s a Delimanics alispánnak szerencséje volt, mert három díszpéldányt sikerült leteritenite. Lendl Adolf most preparálja a holtuk előtt közismerten vérszomjasz jószágokat.

Másnap országos fölhördülés lett. Vojnich István rohant fel Pestre, hogy a miniszterelnökkel találkozzék emiatt, a parlamentben interpellálni akartak, a déli megyéket pedig táviratilag utasitotta a belügyminiszter, hogy a csendőrség vigyázzon a vizpartokon. Az ujságirók megostromoltak mindenkit, aki délvidéki volt.

A képviselőház folyosóján Bartha Miklós és Szüllő Géza elfogták Lendlt s faggták a krokodilus-katasztrófa részleteiről de Dolfi bácsi elzárkózott s csak annyit mondott rejtelmes mosollyal:

— Én csak készitettem a krokodilusokat, részleteket nem tudok. Talán Delmanics többet tud. . .

Mindig rejtelmesebbé vált az ügy. Delimanics, hogy az ujságiróktól szabaduljon, szabadságra utazott Rikli-kuriára Veldesbe, a többi magyar ur pedig csak annyit tudott, amennyi az ujságokban állt. Közben bekövetkezett a nyári szünet s a krokodilus história is lassan elhallgatott. Többé krokodilus, hacsak nem valami vándorcirkuszban, nem mutatkozott a Bánátban és Bácskában.

Megjött az ősz is, a parlament összeült és Lendl Adolf valami délvidéki ügyben kellemetlen interpellációt intézett a földmüvelésügyi miniszterhez .Az ellenzék helyeslésssel kisérte a szónokot, mignem egyszer csak a nagy tréfacsináló, a néppárti Förster Ottó, közbe nem szólt!

— Dolfi! Meg ne feledkezzél a Bega krokodilusáiról!

Zajos derültség következett. Lendl maga is elmosolyodott. Ilyen enyhe hangulatban fejeződött be az aznapi ülés.

A folyosón azonban Zboray Miklós és Polonyi Géza elcsipték Lendlt. Polonyi mindjárt elevenjére koppintott:

— Te Dolfi, mit bolonditották el az ujságiróid az egész országot a Bega krokodilusaival? A tertiér korszak óta nem volt krokodilus Magyarországon. Folyóvizébe pedig nem mennek bele. Megkérdeztem a tudós piarista természettudóst, Kőrösi Albint, aki az egészet nyári kacsának mondotta. Hát hogyis volt az igazság?

Zboray Miklós még megtoldotta:

— Dolfikám, Delimanics jó barátunk, de olyan vadász, hogy a körvadászatnál tiz nyul közül kilencet hibázik, nemhogy három kapitális krokodilust lőjjön!

— Lendl Adolf mosolyogva hallgatott. Majd kedves, anekdótázó modorában igy beszélte el az esetet:

— A három krokodilust Killmannsegg gróf küldte nekem Bécsből preparálás végett. Afrikai vadászzsákmányai voltak. S amikor dolgoztam rajtuk, két fránya ujságiró meglátta. Bejöttek hozzám s faggatni kezdtek. Erre tréfásan mondtam nekik, hogy a Begában lötték a hüllőket. Mire azt kérdezték ki lötte? Más név nem jutott hirtelen eszembe s Delimanicsot mondtam. Mire az ujságirók megirták, Delimanicsot pedig majd a guta környékezte .Egyrészt félt a botránytól, másrészt, mint kocávadásznak, hizelgett hiuságának a hir s igy nem nyilatkozott, hanem szabadságra utazott, mig az eset hullámai elsimultak. Ez igy dióhéjban a valóság.

— Akkor mi is titoktartást fogadunk! — nevetett Polonyi Géza s azzal elváltak.

Három év előtt beszélte el e sorok irójának Lendl Adolf az esetet s most, hogy ez a világhirű nagy tudósunk és puritán politikusunk nemrég elköltözött egy jobb hazába, megirhattam, mert alig él már valaki az eset tanui közül.

Igy kerültek egyszer krokodilusok Torontálba, kánikulai kacsák helyett.

László Zoltán dr.

Pécsi Napló 52, 166. sz. (1943): 6–7. Lásd még: *Dunántúl* 33, 165. sz. (1943): 3.

Kutatástörténet: krokodilok az amerikai és európai szennyvíz- és hírcsatornákban

A történet az amerikai kutatóknak tűnt fel elsőként, ők publikálták legkorábban modern változatait az 1970-es években.[9] Az akkor rendelkezésükre álló technológiai feltételek mellett belátható idő az 1930-as éveket jelentette, vagyis a legkorábbi angol nyelvű adataik a XX. század első feléből származtak. Az általuk gyűjtött változatok kivétel nélkül Amerika nagyobb városaiba, főként New Yorkba és Chicagóba helyezték a cselekményüket. A típus leggyakoribb megnevezése *Alligators in the Sewers,* vagyis *Aligátorok a csatornában*, ami a krokodilok rendjének (Crocodilia) egyebek mellett Észak-Amerikában honos családjára, az aligátorokéra (Alligatoridae) korlátozza a történeteket. Az itt tárgyalt magyar nyelvű változatok túlnyomó többségében azonban a nagyobb tartományt lefedő *krokodil* kifejezés szerepel.

Az amerikai kutatók *expressis verbis* nem állítják, hogy egy amerikai történetről lenne szó, de az általuk gyűjtött változatok azt sugallják, mintha egy a metropoliszokhoz még a többi hasonló történetnél is jobban kötődő elbeszélésnek tekintenék ezt, amely a jelenség felfedezése, tehát az 1970-es évek táján a világ legnagyobb városaira volna leginkább jellemző.[10] Az amerikai eredet melletti érv lehet, hogy míg a mérsékelt égövi Európában természetes körülmények között nem élnek krokodilok, s az európai ember az állatot az északafrikai nílusi krokodil (Crocodylus niloticus) behurcolt, gladiátorviadalokon, cirkuszokban, állatseregletekben és állatkertekben mutogatott példányaiból ismerhette meg legkorábban, az Egyesült Államok területén több faja őshonos. Alakja, különösen azokban a déli államokban, amelyekben aligátorok élnek, az évszázadok alatt beépült nemcsak az őslakosok, de a telepesek leszármazottainak folklórjába is.[11] A történet magyar nyelvű feltűnése annál is különösebb, mivel ezen a tájon már régóta nem élnek másfajta veszélyes ragadozók, például medvék, farkasok sem, pontosabban csak ritkán tűnnek fel a Kárpátok valamelyik vonulatából véletlenül elkóborló példányok az államhatáron belül. Az itt

9 Loren Coleman, „Alligators-in-the-Sewers: A Journalistic Origin", *Journal of American Folklore* 92, 2. sz. (1979): 335–338. Colman adatait pontosította: George Fergus, „More on Alligators in the Sewers", *Journal of American Folklore* 93, 1. sz. (1980): 182. Jan Harold Brunvand, *The Vanishing Hitchhiker: American Urban Legends and Their Meanings* (New York: W. W. Norton, 1981), 90–98; Jan Harold Brunvand, ed., *Too Good to be True: The Colossal Book of Urban Legends* (New York–London: W. W. Norton & Company, 2011), 174–177; Jan Harold Brunvand, ed., *Encyclopedia of Urban Legends,* Updated and Expended Edition (Santa Barbara, California: ABC Clio, 2012), 63–64.

10 Különösen Brunvand publikációi keltik ezt a hatást. Lásd az előző jegyzetet.

11 James Reitter, „Western Symbolism of Crocodilians in Literature and Culture", *Midwestern Folklore* 31, 1. sz. (2005): 26–36.

élő kisebb testű ragadozó állatok pedig nem keltenek akkora félelmet az emberben, mint mondjuk egy farkas vagy egy krokodil.

A XXI. század elejének technológiája a korábbinál jobb feltételeket teremt a nyomtatott sajtó kutatására. A digitális sajtóadatbázisok közel hozták a világot, mert egyrészt lehetővé vált egy-egy téma keresőszavas kutatása akár kétszáz évre visszamenőleg, másrészt a nemzetközi összehasonlítás is adott, s a különböző nemzetiségű sajtóadatbázisokban való keresgélésnek csak a kutató nyelvi kompetenciája és ideje szabhat határt.[12]

A XIX. századból, illetve a XX. század első feléből előkerült európai változatok megkérdőjelezik a történet amerikai eredetét, ezek a szövegek ugyanis, akárcsak a későbbi európai megfogalmazások, nem feltétlenül helyezik az eseményeket Észak-Amerikába. A magyar nyelvű sajtóban előfordul például Párizs több esetben is, de vannak variánsok, amelyek a távolkeletre, Tokióba, illetve Hongkongba helyezik a történetet. Egy több különböző helyen is olvasható változat pedig ausztráliai helyszínt jelöl meg.[13]

A téma XXI. századi kutatója, Camilla Asplund Ingemark megtalálta a szüzsé antik párhuzamait is, az idősebb Pliniusnál, illetve Aelianusnál szereplő csatornalakó polipokról szóló narratívákban.[14] Ezekben a történetekben egy kevésbé veszélyesnek tűnő, de annál ellentmondásosabb állat, a sokféle szimbolikus jelentéssel felruházott (óriás)polip szerepel, amely olykor hatalmasra nő, s a jómódú patríciusok házaiba jutva fosztogatja azok élelmiszerkészleteit. A különös jószág két világ között mozog, tengeri és szárazföldi lény egyszerre, mivel a partra is ki tud mászni, ott is életben marad, akárcsak egy hüllő, illetve a civilizált és a természeti világ közötti határhelyzetben létezik, mivel a csatornán át képes az emberek otthonaiba férkőzni. A történet másik legfőbb összetevője, a földalatti csatornarendszer már ezekben a történetekben is fontos tényező.[15]

12 Jelen tanulmány megírásában elsősorban a magyar nyelvű sajtótermékek és a Magyarországon idegen nyelven megjelenő orgánumok digitális változatait közzétevő *Arcanum*, illetve az Osztrák Nemzeti Könyvtár (ÖNB) *Anno* nevű, szabadon elérhető sajtóarchívuma jelentett segítséget.

13 Lásd a mellékelt táblázatban az *Útonálló krokodil,* illetve *A harapós krokodil* címmel szereplő szöveg összesen öt megjelenését.

14 Camilla Asplund Ingemark, „The Octopus in the Sewers: An Ancient Legend Analogue", *Journal of Folklore Research* 45, 2. sz. (2008): 145–170. Az óriáspolipok középkori és újkori írásbeliségből összegyűjtött jellemzőit lásd Farkas Henrik, *Legendák állatvilága* (Budapest: Natura, 1982), 9–12. Ugyanitt a krokodilról: 149–155. A XIX. század végéig éltek a hajókat felborítani képes mitikus óriáspolipokról szóló hiedelmek az európai kultúrkörben: Dalmady Zoltán, *Mendemondák a természettudomány köréből* (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, 1909) 52–53.

15 Asplund Ingemark, „The Octopus in the Sewers", 147–155.

Fedett, esővíz és szennyvíz elvezetésére alkalmas csatornarendszerek már az ókorban is léteztek, legkorábbi példányaikat az időszámítás előtt négy-ötezer évvel építették Mezopotámia területén.[16] A régi görögök, majd a rómaiak is létesítettek csatornákat jelentős nagyvárosaikban, az egykori Aquincum vízvezetékének és csatornájának maradványai ma is láthatók Óbuda több pontján. A szennycsatornák az ókor óta a piszok, a betegségek és a veszély szimbólumai voltak, ennek fényében a csatornákat járó polipok sokféle szimbolikus jelentést hordozhattak.[17] Ebben is hasonlítanak a modern nagyvárosok krokodiljaira.

A Római Birodalom bukása után Európában a csatornázás korábban magas szintű kultúrája teljesen feledésbe merült. A középkor és az újkor nagy részében Európa városaiban a szennyes víz és a szemét, az emberi és állati ürülék az utcákon hömpölygött, jobb esetben a kőből, téglából épített nyitott folyókákban vagy ásott vizes árkokban áramlott, folyamatosan bűzt árasztva magából. A zárt szennyvízcsatornák rendszerének kiépítését a XIX. század folyamán a világ egyre terebélyesebb és sűrűbben lakott nagyvárosaiban rendszeresen fellépő kolera-, illetve tífuszjárványok sürgették.[18] A folyamatot a kór terjedésének magyarázatául szolgáló *miazma-elmélet* segítette, amely szerint a kórokozók a levegőben terjengenek, és főként rothadó ételek és más bomlástermékek hozzák őket létre, illetve az ételeken megtapadva jutnak a szervezetbe.[19] Ez a magyarázat már közel járt az igazsághoz, mivel a tífusz és a kolera kórokozóinak viharos terjedését az emberi ürülék (vagyis valóban bizonyos bomlástermékek) és az ivóvíz érintkezése okozta, ami akár a talajvizeken keresztül is megtörténhetett. A kórokozók a szennyezett víz közvetítésével az emberi étkezésre szánt zöldségekre, húsra kerülve is előidézhették a bajt. Továbbá a valóban szennyes,

16 Juhász Endre, *A csatornázás története* (Budapest: Magyar Vízközmű Szövetség, 2008).

17 Asplund Ingemark, „The Octopus in the Sewers", 145.

18 Fónagy Zoltán, „»Oly bűzzel és mocsokkal fertőztetnek« – Történetek a köztisztaságról 1", in Fónagy Zoltán, *A hétköznapi élet története*, blog.hu, 2014. 11. 30. (hozzáférés: 2022.02.15). Fónagy Zoltán, „»Utczai és házi szemét, canalis ürülék« – Történetek a köztisztaságról, 2. rész", in Fónagy Zoltán, *A hétköznapi élet története*, blog.hu, 2016. 03. 18. (hozzáférés: 2022.02.15). Vö. Martin V. Melosi, *The Sanitary City: Environmental Services in Urban America from Colonial Times to Present,* Abridged Edition (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2008).

19 A miazma-elmélet az ókorban alakult ki, lásd Jacques Jouanna, „Air, Miasma and Contagion in the Time of Hippocrates and the Survival of Miasmas in Post-Hippocratic Medicine (Rufus of Ephesus, Galen and Palladius)", in Jacques Jouanna, *Greek Medicine from Hippocrates to Galen: Selected Papers,* 121–136 (Leiden–Boston: Brill, 2012). A XIX. század végéig nagy hatása volt az európai orvoslásra és a betegségekkel kapcsolatos szemléletre. Lásd erről pl. Lucinda Cole, „Of Mice and Moisture: Rats, Witches, Miasma, and Early modern Theories of Contagion", *Journal for Early Modern Cultural Studies* 10, 2. sz. (2010): 65–84. Teljesen máig nem tűnt el, például a manapság is divatos homeopátiás alternatív gyógyászat elgondolásainak alapja.

közművek nélküli városok, s különösen a zsúfolt munkásnegyedek rossz higiénés körülményei nagyban gyorsították a különböző betegségek terjedését és a tragikus kimenetelű járványhullámok újbóli feltámadását. A miazma-elméletet követően megszületett a század végén a baktérium-elmélet, a kolerabaktériumot elsők között sikerült azonosítani, aminek következtében általánossá vált a tisztaság igénye, s ezek a felfedezések tovább gyorsították a városok immár zárt, föld alatti csatornarendszereinek kiépülését.[20]

Az antik írásbeliségen kívül a XIX. század második felének brit sajtójából adatolhatók a csatornában bujkáló különös állatokról szóló történetek, a londoni külvárosok egyelőre még többnyire nyitott csatornáiban, pontosabban inkább árokrendszereiben tanyázó, az ottani hulladékon megélő, veszélyes sertések formájában. A viktoriánus korszak külvárosi disznói jóval ijesztőbbeknek tűnnek a sajtóreprezentációik alapján, mint a valódi háziállatok, s ez a tulajdonságuk elvezet a csatornalakó krokodilok felé.[21]

Az 1950-es éveitől adatolható az „Alligators in the Sewers" mondatípus rendszeres sajtómegjelenése a magyar nyelvű orgánumokban, több mint harminc előfordulását sikerült fellelni, ami közel húsz különböző változatot jelent.[22] Azonban már az ezt megelőző időszakból is ismert, több magyar változat jócskán megelőzi az eddig a szaktudomány által legkorábbinak tekintett amerikait, amely a *New York Times* 1935. február 10-ei számában jelent meg.[23] Az ott közölt szöveg egy rövid kivonata egy regionális napilapban magyarul is olvasható, az 1990-es évek elejéről, ami jelzi a történet nyelvhatárokon is átjárni képes mivoltát.[24] A legkorábbi magyar nyelvű előfordulása azonban jóval régebben, 1837-ben keletkezett, közel száz évvel megelőzve a korábban említett amerikait. Ez a sajtóhírként prezentált variáns Münchenbe helyezi a történetet, ahol is egy közpark nyitott csatornájában véltek látni egyesek krokodilt.[25]

> A' müncheni közönség seregestül megy az Isar' partja melléki praterbe és a' zöld fához, ott az úgynevezett krokodil' megnézésére, melly, mint hirlelik, itt tar-

20 Juhász Endre, *A csatornázás története,* 9–10. A higiénia iránti igény feltámasztására a korabeli államigazgatás propagandatevékenységet is folytatott, amihez ponyvanyomtatványok segítségét is igénybe vették. Lásd erről Domokos Mariann, „Vikár Béla a legifjabb Tatár Péter: Populáris egészség-felvilágosító nyomtatványok a XIX. századi kolerajárványok idején", *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 9,* szerk. Csörsz Rumen István, 351–368 (Budapest: Reciti, 2021).

21 Asplund Ingemark, „The Octopus in the Sewers", 157–163.

22 Pontosabban eddig ennyit sikerült fellelni a digitális sajtóadatbázisokból.

23 Coleman, „Alligators-in-the-Sewers", 337–338.

24 Az ún. Candolucci-eset leírását, a *New York Times* cikke egy részének szó szerinti fordítását lásd Mandics György, „Parabolha: Krokodil a csatornában", *Délvilág* 48, 281. sz. (1991): 326.

25 *Hírnök* 1, 1. sz. (1837): 65.

> tózkodik; a' hir több gaztettekről beszél, mellyeket ezen egyiptusi kétlaku állat itt már elkövetett. A' prateri csaplárosnak 32 kövér réczéi nyelettek el e' szörnyetegtől, és mivel attól tarthatni, hogy a' gyermekek is könnyen zsákmányaivá lehetnének, ezeknek az angol kertbe sétálás eltiltatott, mivel e' nem kedves vendég azon csatornák által mellyek e' kerten keresztül az Isarba huzvák, könnyen becsúszhatnék. Már lőttek is reá, de hasztalan. Végre talán mégis csak vidrává válik e' szörnyeteg. Azonban az isarkapui csaplárosok több jövedelmet húznak e' láthatlan szörnyetegtől, mint a' menageria-birtokosok nagyétű állataiktól.

Ez a korai változat már minden elemet tartalmaz, ami a csatornában élő krokodilokkal kapcsolatos későbbi mondákban is megvan, csak az enteriőr, az elbeszélés külsőségei nem lehetnek azonosak. Ebben az elbeszélésben a krokodil még a korban teljesen megszokottnak mondható nyitott vizesárokban rejtőzött, ami még korántsem biztos, hogy szennycsatornát jelent, sokkal inkább az esővíz elvezetésére szolgálhatott. Egy jellegzetesen városi helyszínen, egy közparkban található, ami a korszakra jellemző közműviszonyokat képviseli. Az elbeszélés abban a tekintetben is eltér későbbi párhuzamaitól, hogy ismeretlen narrátora enyhe szkepszisének ad hangot az ábrázolt eseménysor hitelességét illetően, s igyekszik kissé eltávolítani magától a mondanivalóját. Nem biztos abban, hogy a csatornában valóban egy krokodil lakik, csak abban, hogy egyesek látták, s hogy a helyi vendéglős baromfiállományának megcsappanását nem egy róka vagy menyét, hanem épp egy krokodil garázdálkodásának tulajdonítja a helyi szóbeszéd.

A szórványos XIX. századi és XX. század eleji előfordulások után viszonylag hosszú szünet következett. Érdekes, hogy szemben például a banánok közé bújt kígyókról szóló történetekkel, amelyek a XIX–XX. század fordulója óta folyamatosan jelen voltak a magyar sajtótörténetben,[26] a csatornarendszerekben bujkáló krokodilokról szóló híresztelések az előző századforduló után a két világháború között szinte egyáltalán nem fordulnak elő a hazai sajtóban (lásd a mellékelt táblázatot). Újabb hullámot az 1950-es és 1970-es évek közti, illetve a rendszerváltást követő időszak hozott, az 1990-es és a 2000-es évek nyomtatott sajtója. Előbbi esetben nem hagyható figyelmen kívül a propaganda, amely a nyugati világot igyekezett veszélyes helyként feltüntetni a hazai újságolvasók előtt, azt a Nyugatot, ahová sokan vágytak az itthoni nehéz körülmények közül. Az emigráció visszaszorításához, illetve e nehéz életkörülmények ellensúlyozásához kapóra jöhetett a magyar újságíróknak ez a rövid, közérthető, ijesztő történet, amely meglehetősen plasztikusan bizonygatta a nyugati nagyvárosok veszélyes mivoltát. Ezek a tendenciák egészen az 1980-as évekig jellemzők maradtak.

26 Mikos Éva, „Banánkígyó, banánpók – kortárs mondák, régi hiedelmek", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 9,* 111–138.

E tárgy rendszerváltást követő népszerűségét több tényező is okozhatta. Egyrészt az 1990-es években az egyre sokasodó tévécsatornák rendszeresen vetítették Magyarországon is *Az aligátor* című amerikai horrorfilmet,[27] amelyben az itt tárgyalt mondatípus elevenedett meg. A csatornában rejtőzködő krokodil egyszer csak feltépi a csatornafedőt és az útburkolatot, az utcán terem, és nem kegyelmez semminek, ami az útjába kerül.[28] A filmek és a szóbeliség, valamint a sajtó mondaközlései kölcsönösen erősíthették egymást. Másrészt az 1990-es évek felszabadították a hazai sajtópiacot. A korábbiakban a sajtó pártállami ellenőrzés alatt, szigorú cenzúra és újságírói öncenzúra mellett létezett, s a piaci viszonyok nem, vagy csak alig befolyásolták. A rendszerváltás után immár a kereslet–kínálat szabályai szerint működő sajtóban lényegesen nagyobb teret nyerhetett a bulvár-tartalom,[29] így akár a hírlapi kacsák, álhírek, alaptalan híresztelések és mondaszerű történetek is rendszeresen megjelenhettek.

A csatorna-krokodilok sztorija sokféle publicisztikai műfajban megjelenhetett. Karcolat, esszé, novella is kerekedett köré, de mint oly sok hasonló társa, ez a mondatípus is leginkább a kis színes hír műfajában került a lapokba. Érdekes továbbá, hogy míg a magyarországi humántudományokban egyelőre nem alakult ki diskurzus a modern mondák kapcsán, annak ellenére sem, hogy viszonylag sok helyen lehet erről olvasni, egymástól függetlenül. A témáról író szociológusok, szociálpszichológusok, pszichoanalitikusok sokszor azonban nem ismerik egymás ez irányú munkásságát. A tudomány képviselői mellett az újságírók is rendre megírták a maguk véleményét a kérdésről. Ezek között kifejezetten tájékozott és kreatív magyarázatok is napvilágot láttak. Az *Élet és Irodalom* publicistája számára a történet jelentése sem volt érdektelen, s (akárcsak a korabeli amerikai szociológusok és folkloristák) a nagyvárosi élet veszélyeinek metaforájaként, a modern metropoliszok áttekinthetetlenségének és ebből fakadó félelmetességének, végső soron pedig az összetett technikai civilizáció a legtöbb ember számára zavaros mivoltának allegóriájaként értelmezte.[30]

Nem véletlen, hogy ebben az elbeszélésben épp a krokodilra esett a választás az állatvilág rendkívüli sokszínűségéből, mivel az sokban hasonlít a sárkányok-

27 *Alligator* (1980), független gyártású amerikai horrorfilm, amelyet tucatnyi hasonló követett még. Lásd a Marvel-filmek internetes lexikonát: https://editorial.rottentomatoes.com/guide/all-alligator-and-crocodile-movies-ranked/ (hozzáférés: 2022.04.20).

28 Paul [S.] Smith, „Contemporary legends on film and television: some observations", *Contemporary Legend* 2. sz. (1999): 137–154, 142–143; Mikel J. Koven, *Film, Folklore, and Urban Legends* (Lanham, Maryland–Toronto–Plymouth, UK: The Scarecrow Press, 2008), 105.

29 Gulyás Ágnes, „Bulvárlapok a rendszerváltás utáni Magyarországon", *Médiakutató* 1, 1. sz. (2000): 18–31.

30 Szabó György, „Ember a nagyvárosban", *Élet és Irodalom* 17, 39. sz. (1973): 5; Marinov Iván, *Mutáns krokodilok a csatornából,* https://www.urbanlegends.hu/2010/07/mutans-krokodilok-a-csatornabol/ (hozzáférés: 2022.03.08).

ra, amelyek a művelődéstörténész véleménye szerint a hüllőktől való irtózást jelenítik meg évezredek óta.[31] A krokodil valószerűbb lény, mint a sárkány, ám a modern mondák paradoxona, hogy bár valós vagy a valóságban is létező szereplőket léptetnek színre, azok nem feltétlenül egyeznek meg a természetben található párhuzamaikkal. Mint az ókori polipok vagy a viktoriánus malacok esetében láthattuk, különös tulajdonságaik vannak, amelyek sokkal inkább emlékeztetnek az egykori hiedelmlényekre, mint a vadon lakóira. Az sem lehet véletlen, hogy a krokodil éppen egy ilyen, a város látható és láthatatlan szennyét szállító, rejtőzésre kiválóan alkalmas helyszínen tűnik fel. A csatornában vannak ugyanis élőlények, de többnyire olyanok, amelyektől alapvetően is félünk: kórokozók, veszélyes mikroorganizmusok, szeméten élő, betegségeket terjesztő patkányok. A csatornák továbbá, amellett, hogy a szenny és a bűz elrejtését és elrekesztését szolgálják, kiváló búvóhelyek lehetnek a bűnözők, illetve a politikai okokból száműzött vagy veszélyben lévő emberek számára is. A titkos, földalatti tevékenységeket folytató csoportok valóban használták és ma is használhatják a csatornák alagútrendszerét. A II. világháború alatt az idegen hatalmak által megszállt területek ellenállási mozgalmai számára is konspirációs színhelyként szolgáltak a városok alatt húzódó kanálisok.[32] A szennyvízelvezető rendszerek tehát, ahogy az elsőként idézett rövid hír címe is mutatja, az alvilágot jelképezik a városlakók számára.

A magyar nyelvű változatok nem mindenben követik a nyugatiakat, néha többlettartalmat is hoznak. Az egyik ilyen helyi sajátosságnak tűnő elem az alábbi példában is olvasható.

> K R O K O D I L O K a kanálisban
> Krokodilok verték fel a newyorki csatornák nyugalmát. Az állatokat még kisebb korukban dobták oda, abban az időben, amikor a fővárosban rendkívül divatos volt a „Viszontlátásra Aligátor!" című rock and roll sláger. A jazz fanatikus hívei kedvet kaptak az apró, szelídített krokodilokhoz. Az exotikus állatkereskedések aranyért adták el valamennyi krokodilbébijüket. Később azonban, mint minden divat, ennek a slágernek is bealkonyult, s a krokodil-tulajdonosok, akiket az állatok növekedése kissé nyugtalanított, úgy szabadultak meg tőlük, hogy a kanálisba dobták őket. Itt azután megnőttek és elérték a serdülő kort.[33]

31 Tasnádi-Kubacska András, *A mondák állatvilága* (Budapest: Királyi Magyar Természettudományi Társulat, 1939), 3–129.

32 Például a németek által sok éven át megszállva tartott Lengyelországban az antifasisták egyik rejtőzködési helye volt. Ezt örökíti meg Andrzej Wajda világhírű, a varsói lázadás leverése után a kanálison keresztül menekülni próbáló ellenállók tragikus sorsát bemutató filmje, *A csatorna* is.

33 *Fejér Megyei Hírlap* 3, 41. sz. (1958): 4. További megjelenéseit lásd a táblázatban.

A különös városi szokást megörökítő elbeszélés szerint egy sláger miatt vette kezdetét a bébi krokodilok beszerzésének szokása, majd a divat elmúltával azok szélnek eresztése. Az 1950-es években elterjedt változat a nyugatiak infantilizmusáról kialakult sztereotípiák erősítését szolgálhatta azzal, hogy a divat egy ilyen extrém túlkapását mutatta be. Egy az 1980-as években megjelent művelődéstörténeti összeállításban, amely a középkor és kora újkor írásbeliségének állatokról kialakult képét hivatott reprezentálni, a szerző a krokodilokról szóló fejezet végén mintegy mellesleg megjegyzi:

> Az európai állatkereskedésekben kapható kicsiny krokodilok szinte kivétel nélkül alligátorok [!]. Ha egy ilyenhez jutunk, érdekes állatot tarthatunk a szobában. Szerencsére meglehetősen lassan nőnek.[34]

Hogy honnan szerezte értesülését a szerző, nem tudható, mindenesetre valószínűbb az, hogy újságban olvasta, mint az, hogy saját szemével látta. Ez az információ azért sem lehet pontos, mert bár a házi hüllőtartás az utóbbi évtizedekben egyre jelentősebb világszerte, s időről időre olvashatunk olyan híreket, amelyek szerint egyesek akár veszélyes hüllőket is tartanak a lakásukban, sokszor mindenféle engedély nélkül,[35] azért a látszat ellenére ez mégsem ennyire egyszerű, s különösen nem lehetséges azokat kereskedelmi forgalomban árusítani. A kis hüllők ajándékozásának egykor volt észak-amerikai szokásáról egy, az Egyesült Államokban kiadott, magas színvonalú ismeretterjesztő munka is említést tesz, azonban, ahogy a fenti esetben, itt is mindenféle referencia nélkül.[36]

A másik helyi sajátosság a magyar nyelvű változatokban a történetek *happy ending*je: a kóbor állatok nem támadnak meg senkit, hanem egy állatbefogó, állatidomár vagy bárki hozzáértő segítségével az állatkertekben kötnek ki, ott folytathatják tovább békében életüket.[37] Vagyis a magyar nyelvű változatok nagyrészt nem a horrorra, a kegyetlenkedések ábrázolására törekedtek, sokkal inkább a krokodil felborította világrend helyreállításában érdekeltek.

34 Farkas, *Legendák állatvilága,* 154.

35 A 2000-es években több tucat hír és interjú jelent meg a magyar nyomtatott sajtóban Both Zoltán hüllőkre szakosodott állatbefogóval, aki a katasztrófavédelemmel is szerződésben állt, s számos elkóborolt állat mentésében vett részt. Pl. „Tigrispiton az utcán", *Népszabadság* 65, 157. sz. (2007): 17; Varga Zsuzsa, „Hüllők csapatostul", *Zalai Hírlap* 63, 256. sz. (2007): 7.

36 Kent A. Vliet, *Alligators: An Illustrated Guide to their Biology, Behaviour and Conservation*, Photographs by Wayne Lynch (Baltimore: Johns Hoppkins University Press, 2020) 37.

37 Hasonló történik a banánok közé bújó kígyók, pókok és más állatok esetében, lásd Mikos, *Banánkígyó, banánpók…,* 113.

Felmerül a kérdés: honnan táplálkozhatott, milyen összetevőkből jöhetett létre ez a monda? Voltak-e olyan valós események, illetve megjelentek-e azokat reprezentáló hírek, amelyek megtámogatták a történetet? Mely álhírek, rémhírek vezettek az eseménysor mondává formálódásához, később pedig népszerűségéhez?

Ezek közül első helyen az elszabadult vadállatokról szóló történetek végtelen sorát kell megemlíteni, amelyek a XIX. század eleje óta rendkívül gyakoriak a magyar sajtóban is, s a legkülönfélébb állatok kapcsán jelennek meg. Elöljáróban le kell azonban szögezni: előfordulhat olyan eset, hogy egy városban, fogságban tartott vadállat valamilyen véletlen során kiszabadul, nem minden esetben kell manipulációra gyanakodni. E tanulmány fogalmazása idején, 2022. év elején egy pingvin szökött meg a Budapesti Állat- és Növénykertből, akit végül a Dózsa György úton füleltek le.[38]

Elkóborolt egzotikus állatokról szóló hírek esetében azonban nem mindig könnyű eldönteni, hogy a valósággal vagy fikcióval van-e dolgunk. Véronique Campion-Vincent az 1970-es évektől rögzítette különböző macskafélék feltűnését a francia vidéken, pontosabban annak sajtójában. A tigrisek, párducok és más hasonlók a gazdák állatállományát tizedelték – a sajtóértesülések szerint – az 1980-as években is. Campion-Vincent utána járt az eseményeknek, s az általa feltárt esetek egy részében valamilyen más állat, többnyire elvadult kutya pusztította a haszonállatokat, vagyis az esetleírásoknak volt reális eleme – egy

38 A történésről valamennyi internetes hírportál tudósított, pl. https://24.hu/belfold/2022/03/09/meglepett-egy-pingvin-az-allatkertbol-ejjel-a-dozsa-gyorgy-uton-fogtak-el/ (hozzáférés: 2022. 04.11). A fénykép forrása police.hu.

állat kegyetlen garázdálkodása a birkák között –, amit a közösség tagjai egy fiktív elemmel, a nagymacska feltűnésével magyaráztak. Voltak olyan esetek is, amelyekben nem derült ki végül, mi okozta a katasztrófát.[39]

A rurális tájban kóborló nagymacskák témája a legutóbbi időben jelen volt a hazai internetes sajtóban is: 2021. december elejétől adatolható a „kiskunsági feketepárduc" rejtélyes fel-feltűnése, amit az internetes megjelenésekben különböző videofelvételek és fényképek is illusztrálnak.[40] A hónapokon át gördülő-kígyózó történetfolyam azonban már többször okozott derültséget, s a róla hírt adó újságírók is – akárcsak az 1830-as évek müncheni krokodiljairól tudósító ismeretlen hírlapíró – időnként ironikus távolságtartással szemlélték az eseményeket.[41] Nem mindenki és nem minden esetben persze: megjelentek olyan internetes cikkek is, amelyek komoly szakértők bevonásával igyekeztek elemezni a helyzetet, abból a kiindulópontból, hogy a videókon és fényképeken láthatók a valóságot tükrözik.[42]

Ugyancsak nemrégiben került a hírekbe az a fogságból szökött szervál, amely röviddel megtalálása után elpusztult koronavírus okozta betegségben, a számára szokatlan éghajlaton legyengült szervezete nem tudott ellenállni a fertőzésnek.[43] A két eset között a felületes szemlélő számára nem nagyon van különbség, mivel napjainkban, ha nem is gyakori, de létező dolog az egzotikus állatok házi tartása, s a gazdák sokszor nincsenek teljesen tisztában az állat szükségleteivel, vagy akár hamar megunhatják, és szélnek ereszthetik szegény párát, aki így idő előtt elpusztul a számára zord körülmények között.

A feketepárduc, illetve a szervál történetét az különbözteti meg mégis egymástól, hogy előbbi sosem került meg, de fel-feltűnik, hogy immár kattintásvadász tartalomként felhívja a figyelmet arra az orgánumra, amely a róla szóló értesüléseket lehozza. A szervál valódi létezését az (is) bizonyítja, hogy nagyon hamar megkerült, majd elpusztult, így egyrészt volt *corpus delicti*, másrészt az immár holt állat nem válhatott további hírek forrásává.[44] A párduc esete azonban – bár több szakértő is elképzelhetőnek tartotta – nagy valószínűség szerint *médiahack*, az állat soha nem létezett, francia elődeihez hasonlóan.[45] A való-

39 Véronique Campion-Vincent, „Contemporary Legends about Animal-releases in Rural France", *Fabula* 31, 3–4. sz. (1990): 242–253 , Véronique Campion-Vincent, „Appearances of Beasts and Mystery-Cats in France", *Folklore* 103, 3. sz. (1992): 160–183.

40 Az alábbi cikkben a felvételek manipulálhatóságának problémáját is elemzi a szerző: https://24.hu/tudomany/2022/01/06/felszivodott-a-kunsagi-fekete-parduc/ (hozzáférés: 2022. 04. 20).

41 https://telex.hu/belfold/2022/01/03/mar-ket-hete-nem-latta-senkit-a-kiskunsagi-fekete-parducot-de-meg-mindig-egy-ismeretlen-leny-tepi-szet-a-birkakat-bugacnal (hozzáférés: 2022. 03. 16).

42 https://greendex.hu/osszeakadhatunk-e-meg-a-kiskunsagi-fekete-parduccal/ (hozzáférés: 2022. 04.13).

43 https://444.hu/2021/11/27/elpusztult-a-bukki-szerval-covidos-volt (hozzáférés: 2022.03.16).

44 https://greendex.hu/osszeakadhatunk-e-meg-a-kiskunsagi-fekete-parduccal/ (hf.: 2022. 03.16).

45 A médiahack vagy más néven médiaátverés kérdéséről: Dezső András és Marinov Iván,

di hírek azonban paradox módon az álhírek és szándékos médiamanipulációk erősítésére szolgálhatnak, mivel megülve az emberek emlékezetében az álhírek valószerűségének képzetét erősítik a mindenkori olvasókban.

A szökött nagymacskák történeteit felfedező, majd először a szakmai nyilvánosság elé táró folklorista, Véronique Campion-Vincent minden esetben társadalmi feszültségeket tapasztalt a történetek megjelenése mögött, legtöbbször az átalakuló agrártársadalom hagyományos és új szereplői, így a gazdák és a természetvédők, valamint a vadászok közti feszültségek leképeződését.

A korábbi kétszáz év során nem volt mentes a hazai sajtó sem a különleges állatok el- majd feltűnéséről szóló hírektől. Egy részük valóságos eseményekről szóló beszámoló lehet, bár ezek tényszerű igazolása is bajos utólag. Másik részük azonban minden bizonnyal a korábbi hírek felfrissített, álhírré, híreszteléssé alakult variánsa, a hírlapi hiátus kitöltésére, például az uborkaszezon hírínsége idejére tartalékolt érdekesség.

A XIX. században, de még akár a XX. század első felében is egy-egy kígyó vagy krokodil elkóborlása komoly aggályokat okozott. A félelem a modern mondák létezésének és szívósságának egyik legfontosabb oka.[46] A XIX. század vége óta jelentős azoknak a történeteknek a száma a hazai és külföldi sajtóban, amelyek véletlenül elkóborolt vagy szándékosan szabadon engedett vadállatokról, cirkuszokból, állatmutogató vándortársulatokból, úgynevezett *menazsériák*ból szökött, majd a hazai természeti viszonyok közt valahogy elboldoguló állatokról szóltak.[47] A vadállatok, s különösen a távoli meleg éghajlatú tájak hüllőinek megjelenítése a XVIII. század derekától a XX. század első harmadáig leginkább ezen vándor állatseregletek közvetítésével történhetett Európában, amelyeket a cirkuszi látványosságok keretében értelmezhetünk azokban az esetekben is, amikor nem egy vándorcirkuszhoz kapcsolódtak. Ezek az állatseregletek a vad természetet egy meglehetősen furcsa, ma már bizarrnak ható tálalásban mutatták be, igyekezve az állatok félelmetes, kegyetlen mivoltát hangsúlyozni. Az idomár velük szemben uralkodó pózban jelent meg. Ezzel a természetet leigázni képes ember felvilágosodás kori ideálját vitték tovább, egészen a XX. századig.[48] Ennek következtében erősödhetett a vadállatoktól való félelem, amely más félelemfaktorok hatását is integrálhatta.

„Médiaátverések", in Marinov Iván, Dezső András és Pál Attila, *Legendavadászat: Szóbeszédek, tévhitek, átverések nyomában,* 208–214. (Budapest: HVG Kiadó, 2006).

46 Sergio Benvenuto, *Városi legendák: Miért hisszük el, amit mondanak?* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2004).

47 Utóbbira példa: „Elszabadult krokodil", *Vásárhelyi Ujság* 7, 39. sz. (1927): 2.

48 Peta Tait, *Fighting nature: Travelling menageries, animal acts and war shows* (Sidney: Sidney University Press, 2016).

A XX. századtól követhető a magyar sajtótörténetben az az eredetileg talán valódi hír, majd az évtizedek során álhírré változó történet, amely szerint Bécsben egy krokodil megszökött egy állatkertből vagy cirkuszból, esetleg egy magánembertől, majd a Duna egyik mellékágában elrejtőzve, s télire magát az iszapba fúrva hosszabb ideig eléldegélt ott. A Dunában lakó krokodil történetének a XX. század elejéről is előkerült egy változata a német nyelvű sajtóból, ám az ismeretlen hírlapíró a magyar nyelvű *Budapesti Hírlap*ra hivatkozik benne.[49]

A történet a két világháború közti időszak sajtójában igen népszerű volt, bizonyítja ezt az alábbi közlemény is:

> Dillingen bajorországi városkában, amely a Duna mellett fekszik, furcsa halászzsákmány került ki a Dunából. A D u n á b ó l homokot bányászó munkások az iszapos föld közül egy fekete szörnyeteget piszkáltak elő, amelytől úgy megijedtek, hogy azonnali agyonverték. Az állat hősiesen védekezett csapdosó farkával, de végül is a munkás sereg erőt vett rajta. Hozzáértők azután megvizsgálták az állatot, amelyről kiderült, hogy egy méter hosszu Mississippi-aligátor, amely hazájában, Északamerikában négy méter hosszuságra is megnő. A körülbelül két-hároméves krokodil valószínűleg egy vándorcirkuszból szökött meg, vagy pedig egy krokodilbarát villatulajdonostól. A krokodil nyáron és ősszel a Duna békáival és halaival táplálkozott. A téli hideg azután arra kényszeritette a vélettlenségből most agyonvert állatot, hogy az iszapba és a homokba fúródva próbálja kihúzni a hosszú európai telet.[50]

A XIX. század végétől napjainkig számos olyan cikk jelent meg a hazai – és nem csupán a hazai – sajtóban, amelyek a legkülönbözőbb folyókban élő, ott otthonra találó krokodilokról számolnak be. Nem kímélik a hüllők sem a Neckart, sem a Rajnát, sem pedig a Rábcát.[51] Kifejezetten Bécsbe helyezve az eseménysort 1970-ben, majd 2001-ben is végigjárta a magyar nyelvű sajtót ugyanez a hír.[52]

49 „Ein Krokodil in der Donau gefangen", *Czernowitzer Allgemeine Zeitung* 4, 854. sz. (1906): 3.

50 *Nemzeti Újság* 19, 34. sz. (1937): 10. Az eseményt, a menazsériából megszökő, majd a Duna partján tovább élő krokodil történetét szép tárcanovellává kerekítve adja elő Gere Zsolt: „Krokodilusvadászat a Bácskában", *Brassói Lapok* 31, 273. sz. (1925): 10–11. Egy másik esetben az újságíró a dunai krokodilokról szóló híresztelések álhír jellegét leplezi le: „»Krokodil a Dunán!« – avagy »Vegyél gyufát, vegyél sót!«", *Cegléd – Észak-Pestmegyei Népújság,* 5, 35. sz. (1949): 5.

51 „Ein Krokodil im Neckar", *Gross-Betschkereker Wochenblatt für den Geschäfts-Gewerb- und Landmann* 11, 35. sz. (1861): 7 (285). Legkorábbi híradás a témában: „Das Krokodil in der Rabcza", *Abendblatt des Pester Lloyd,* 1894, 176.

52 Majtényi Erik, „Stb." *Előre* 29 (1975. aug. 13.): 4; „Krokodil a bécsi Duna-csatornában", *Magyar Szó* 58, 167. sz. (2001): 16; „Krokodil a bécsi Duna-csatornában", *Népújság – Marosvásárhely* 53, 167. sz. (2001): 3.

A modern mondák és kistestvéreik, a híresztelések fiktív mivoltát általában első ránézésre nehéz megállapítani. Többnyire egyetlen, elsőre akár elhanyagolhatónak tűnő motívum van csak, ami az egész hitelességét aláaknázhatja, jelen esetben ez az éghajlati különbség. A trópusi vagy szubtrópusi éghajlathoz szokott macskafélék sem különösebben életképesek a hosszú hideg telek alatt a mérsékelt égövön, ahogy ezt a szerencsétlenül járt szervál esete is bizonyítja. Még kevésbé valószínű azonban, hogy egy a hőmérsékletnek még sokkal kiszolgáltatottabb hüllő túl tudna élni egy tartósan hideg időszakot. A mocsárba ásás, hibernálás a mérsékelt égövi állatok számára biztosítja csupán a túlélés lehetőségét, a távoli, meleg égövben őshonos fajok számára azonban nem, pontosabban, egyetlen tél alatt nem tudnak ilyen mértékben adaptálódni az állatok.

Mindez rámutat a modern mondák és híresztelések egyik működtető elvére: azok az ismeretek hiányából vagy elégtelen mivoltából fakadnak. Pontosabban: az ismereteink határainak fel nem ismeréséből. Mert tényleg létezik, s a hüllők között is megfigyelhető a hibernáció, vagyis az a jelenség, hogy az állat a téli hideg hónapokra elrejtőzik, és saját testhőmérséklete lecsökkentése mellett életfunkcióit lelassítja, így várva ki az idő jobbra fordulását. Erre azonban csak azok az állatok képesek, amelyek az évmilliók alatt, evolúciójuk során a mérsékelt éghajlatra rendezkedtek be. A meleg égövi állatok egy másik világba átkerülve nem képesek automatikusan adaptálni ezt a képességet. Ha ez megtörténne, az a csodával lenne határos. A modern mondák és híresztelések pontosan erre, a hétköznapi csodára kiélezettek, valamiféle általános emberi mágiaigény megtestesülései. Mindig tartalmaznak egy-két olyan momentumot, amelyek csak a mesék világában vagy egy másik dimenzióban képzelhetők el.

A két világháború közti időszaktól egyre gyakoribbak az olyan hírek és álhírek, híresztelések, amelyek különös állatok bizarr házi tartási módjairól számoltak be. A városlakók ebben az időben már nem elégedtek meg az állatkertek és cirkuszok látogatásával, a természetet oly módon is közel kívánták hozni magukhoz, hogy kis szigeteket, például akváriumokat vagy terráriumokat rendeztek be, hogy üveglap mögül saját szobájukban nézhessék az állatok életét. E szokás talán nem szúrt volna szemet, de voltak (és vannak ma is), akik nem elégedtek meg az ékszerteknősökkel vagy aranyhalakkal, egyenesen pitonokra és aligátorokra vágytak. A korabeli apró hírekben krokodilt tartanak a Németvölgyi úti lakás fürdőkádjában,[53] de kedvencükkel egyesek még akár a strandon vagy a moziban is megjelennek.

53 Dr. Margitay Lóránt, „Krokodil a fürdőkádban", *Pesti Hírlap* 66, 19. sz. (1944): [oldalszámok nélkül]. (ky. e.), „Egy filmsztár krokodil magánélete a Németvölgyi uton", *Magyarország – Reggeli Magyarország* 51, 48. sz. (1944): 5. Hasonló kis hír még: „Aligátor mint háziállat", *Kis Ujság* 2, 199. sz. (1948): [4].

Magyar Szó 25, 47. sz. (1968): 26.

Krokodilpánik. A Düsseldorf melletti Dormagen strandján krokodil keltett pánikot. Egy 21 éves hüllőbarát magával vitte a tóparti fürdőhelyre egy méter hosszú kajmánját, mely egy óvatlan pillanatban eltűnt gazdája szeme elől. A rendőrség helikopterről több száz fürdőzőt szólított fel a strand elhagyására. A tulajdonos szerint csúszómászója teljesen „szelídnek" mondható.

Délvilág 51, 161. sz. (1994): 16.

A kíváncsi krokodil

Nagy riadalom keletkezett az egyik londoni moziban, amelyben az »Arcnélküli ember átka« című hátborzongató filmet játszották. A jegyszedőnő az egyik ülésen két nagy csillogó szemet vett észre, s a félelmetes látványtól összeesett. Amikor felgyújtották a villanyt, az egyik ülésen kis krokodilt találtak. Megszökött a ruhatárból, ahová egy matróz az előadás időtartamára elhelyezte.

Népszava 87, 8. sz. (1959): 4.

— ELEFÁNTOT ÁRUSÍT részletfizetésre a nyugatnémet Mannheim egyik áruháza, 24 000 márkáért. Ha valaki más vadállatot akar venni, azt is kaphat részletre; bengáli tigrist, oroszlánt, medvét, kígyót vagy akár krokodilt is. Egy apa például kéthónapos oroszlánt vásárolt a kisfiának. Az NSZK-ban divat »magánállatkertet« tartani.

Magyar Nemzet 22, 13. sz. (1966): 4.
Lásd még: *Zalai Hírlap* 22, 19. (1966): 11.

Ezek az általában rövid beszámolók az egyre nagyobb divattá váló egzotikusállat-tartáson gúnyolódnak. Bár az kevéssé valószínű, hogy valaki színházba, bálba vagy moziba megy egy hüllővel, az azonban nem, hogy hüllőt tart az otthonában, ami az átlagember számára már önmagában is furcsa. Az itt bemutatott kis hírek és társaik feltehetően fikciók, amelyek többféle túlzást is tartalmaznak. Ha tart is valaki hüllőt az otthonában, azt nyilván nem a fürdőkádjában helyezi el, hanem megfelelő eszközökben és körülmények között, hiszen máskülönben az állat elpusztulna. A nagytestű hüllő tartása ma már nem zárható ki teljesen, de inkább a gazdagok engedhetik meg maguknak, akik megfelelő életkörülményeket tudnak számára biztosítani. Az ilyen típusú (ál)hírek megjelenésének

gyakorisága azonban jóval túlmutat mindezen. Az otthonukban krokodilt vagy elefántot tartó emberekről szóló hírek egyszerűen a luxuson és a különcségen fennakadó átlagember véleményét közvetítik. A kispolgároknak a náluk gazdagabbakon és tehetősebbeken való gúnyolódásának megnyilatkozásai; lelőhelyeik többnyire a kisebb keresetűeket megcélzó, könnyed olvasmányokat közlő bulvárlapok, illetve a regionális, illetve megyei lapok.

A XX. században már nem csupán az európai tájak hírei érték el a hazai közönséget, hanem olykor a távolabbi tájakéi is. A korszak sajtójában gyakoriak az olyan tudósítások is, amelyek egy-egy távoli, afrikai, amerikai vagy ázsiai város lakóinak a helyben őshonos ragadozó hüllőkkel, például kígyókkal, aligátorokkal való küzdelmeit mutatják meg. A floridai vagy kenyai polgárok ugyanis, még ha városokban élnek is, szembesülhetnek időnként akár lakóhelyükön a természet eme teremtményeivel, s a hírek szerint még meg is lephetik őket. Olykor valaki földszinti fürdőszobájába, máskor egy iskola büféjébe sétál be nagyobbacska krokodil.[54] Mindez kellemes borzongást kelthet a mérsékelt égövi olvasóban, aki ki van élezve a szenzációra, sőt az erőszakra is.

Az értelmezés lehetőségei

A fentiekben már több olyan értelmezési lehetőség is szóba került, amelyek az itt tárgyalt történet keletkezését, illetve fennmaradását magyarázzák. A téma iránti tudományos érdeklődés legitimitása a modern vagy városi mondák metaforikus értelmezésében rejlik, mivel ezeket a történeteket a társadalomtudományok képviselői kibeszéletlen társadalmi problémák allegóriáiként értékelik.[55] A történet ma már klasszikusnak számító értelmezése, hogy a csatornákban bujkáló krokodilok a nagyvárosok veszélyességét szimbolizálják. Egyfelől a városszerkezet áttekinthetetlenségének, kiismerhetetlenségének, a városi élet technicizáltságának nehézségeire irányítják a figyelmet, másfelől pedig a városi embert embertársai és a természet felől érő újfajta veszélyekre intenek, amilyen például a szervezett bűnözés, a fertőzések, járványok lehetősége. Közép-Kelet-Európa sajtójának az 1950-es és 1980-as évek közötti időszakában a csatornakrokodilok kifejezetten a nyugati nagyvárosok, s általában a nyugati életforma veszélyeire inthették a kivándorláson gondolkodó gyanútlan polgárokat.

54 Pl. „Aligátor egy boltban", *Magyar Szó* 47, 100. sz. (1990): 9. „A kétméteres aligátor", *Kisalföld* 66, 97. sz. (2011): 20. „Aligátor az iskolában", *Délvilág* 66, 33. sz. (2010): 16. Ugyanazt lásd még *Kisalföld* 65, 134. sz. (2010): 24; *Népújság – Marosvásárhely* 62, 132. sz. (2010): 3.

55 Lásd pl. Joel Best and Gerald T. Horiuchi, „The Razor Blade in the Apple: The Social Construction of Urban Legends", *Social Problems* 32, 5. sz. (1985): 488–499.

Az 1960-as évektől mindinkább előtérbe került a hazai sajtóban is a különleges állatok házi tartásának problémája, egyfelől a befogadott állatok – egzotikus vagy hagyományos házi kedvencek – iránti felelősség kérdése, másfelől az otthonokban való állattartás határai. Meddig terjedhet az emberi kíváncsiság és különcködési vágy, s mikortól tekinthetők a hasonló hóbortok károsnak vagy akár veszélyesnek? A modern mondák egyik jellemzője, hogy bennük az átlagos műveltségű és anyagi helyzetű emberek – a mindenkori alsó középréteg – értékrendje nyilatkozik meg, ami leginkább a szélsőségtől való távolságtartásban érhető tetten.[56] Magyar környezetben a furcsa állatszenvedély még egy kis fricskával bővül, ugyanis a különös állatok tartása, főként a szocializmus évtizedeiben, a magyar nyelvű sajtóban sokszor mint a „hanyatló Nyugat" dekadenciájának sajátos megnyilatkozása jelenítődött meg. Az utcán sétáló vagy a kicsiny krokodilokat ékszerként a testükön viselő nőkről szóló elbeszélések, akárcsak a slágerszöveg miatt krokodilt vásárló divatbolondok a szegényes körülmények között élő közép-kelet-európaiak számára nemcsak habókosnak, de egyenesen gyengeelméjűeknek tűnhettek. Ugyancsak megütközést kelthetett az a tény, hogy valaki mindent, amit megun, azonnal leereszt a lefolyóba. Az 1950-es vagy 1960-as évek „létező szocializmusának" gyermeke ugyanis még hírből is csak alig ismerhette a kapitalizmus akkori nyugati állapotát, a fogyasztói társadalmat, hiszen ő épp a hiánygazdaságban élt. A krokodilját a lefolyóba eresztő nyugati emberről szóló monda a fogyasztói társadalom egyik leginkább visszatetsző gyakorlatának mutat görbe tükröt, mégpedig a tömegáruk rövid életének, megunásuk, eldobásuk szokásának. A modern mondák ugyanis a kapitalizmus és a globalizáció nehezen megmagyarázható, a hagyományos kultúrák szemszögéből érthetetlen sajátosságainak, anomáliáinak felmutatására is vállalkoznak.[57]

Más megközelítésben az elszabaduló vadállatokról szóló elbeszélések az ember természettel szembeni félelmeit, az emberiség által folyamatosan kordában tartott flórával és faunával szembeni lelkiismeret-furdalást jeleníthetik meg.[58] Továbbá nemcsak a szökött vadállatok jelentenek gondot városi környezetben, az utóbbi évtizedekben sokkal nagyobb fejfájást okoznak a házi kedvencként tartott állatok elveszett vagy gazdáik által megunt példányai, a kóbor kutyák, macskák, sőt akár haszonállatok is, például magukra hagyott lovak. A háziálla-

56 Gary Alan Fine and Bill Ellis, *The Global Grapevine: Why Rumors of Terrorism, Immigration, and Trade Matter* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 1–20.

57 A globalizáció és a kapitalizmus problémáival kapcsolatos mondákról és híresztelésekről lásd uo.

58 Ezzel a félelemmel számos irodalmi mű és film is foglalkozik, például George Orwell *Állatfarm* című regényének színpadi és moziadaptációi, valamint Hitchcock *Madarak* című filmje jeleníti meg vizuálisan is a legplasztikusabban.

toktól sokszor anyagi kényszerből szabadulnak meg gazdáik, de az is előfordul, hogy a tulajdonos meghal, s az örökösök nem tartanak igényt a hagyatékra. Mindenesetre a felelős állattartás bár napi téma a sajtóban és a médiában, mégis jelentős állami, illetve közigazgatási figyelmet és befektetést igényel, s a civil szférának is ki kell vennie belőle a részét, például állatmenhelyek fenntartásának formájában.

A csatorna tehát nemcsak a veszély, a mocsok és a bűn gyűjtőhelye, hanem az emberi felelőtlenségé is. A csatornába eresztett krokodil nagyra nőve veszélyessé válhat, ami az emberekre bízott állatok, de bármi más iránti felelősségére is int. Mindez utalhat a csatornába eresztett tárgyakra is, ugyanis a fogyasztói társadalom átlagembere sokáig nem gondolt erre, úgy vélte, azt egyszer s mindenkorra megsemmisítette, nem csupán elrejtette a világ elől, vagy eltávolította magától. Mindez korunk egyik legfontosabb kérdése, a környezetszennyezés, a természet és az épített környezet iránti kollektív felelősség problémájára is rávilágít. A környezettudatosság metaforájaként való értelmezés megmagyarázza az „Aligátorok a csatornában" mondatípus fennmaradását és virágzását az utóbbi évtizedekben. Az eldobott műanyag palack vagy az erdőbe kihordott építési törmelék ugyanis nem válik köddé, nem enyészik el, hanem még hosszú évtizedekig, évszázadokig csúfítja a környéket, s szennyezheti a talajt. Ahogyan a kis aligátorbébiből több méteres, hatalmas állat lesz, úgy nőnek a tengerek felszínén óriásira a szemétszigetek. Mindez megnyugtató is valamelyest, hiszen jelzi, az emberi rendetlenség, figyelmetlenség és nemtörődömség alatt mélységes szégyenérzet is lakozik, amely időnként, akárcsak a csatornafedőt feltépő aligátor, a felszínre stör.

Az elbeszélés eredetének megtalálására jelen dolgozat sem vállalkozhatott, de történetének néhány epizódját megmutathatta. Feltehetően egy az egyetemes sajtó által hosszú évtizedek alatt kicsiszolt szüzséről van szó, amely különböző rövid hírek összekapcsolódásából állhatott össze. Az alap történetséma az ókorig követhető, s elképzelhető, hogy az újkori szóbeliségben is létezett. Mint a legtöbb modern monda, alapvetően ez is különböző általános emberi félelmeket ábrázol. Az utóbbi száz évben elsősorban a nyugati kapitalizmus ellentmondásaira, a XX. század globális problémáira hívja fel a figyelmet.

MELLÉKLET

A Krokodil a csatornában mondatípus magyar nyelvű sajtó-előfordulásai[59]

Cím vagy kezdősor	Műfaj	Év	Megjelenés helye
[A müncheni közönség seregestül megy az Isar-partra]	Hír	1837	*Hírnök* 1, 16. sz. [oldalszámok nélkül]
Krokodil az utczai csatornában	Hír	1912	*Az Újság* 10, 131. sz. 13.
Krokodilok a kanálisban	Rövid hír	1958	*Fejér Megyei Hírlap* 3, 41. sz. 4.
Krokodilok a kanálisban	Rövid hír	1958	*Kisalföld* 3, 34. sz. 2.
Krokodilok a kanálisban	Rövid hír	1958	*Népszava* 80, 36. sz. 4.
Kiment a divatból	Rövid hír	1958	*Szabad Föld* 14, 40. sz. 4.
A kíváncsi krokodil	Rövid hír	1959	*Népszava* 87, 8. sz. 4.
Titokzatos állat a Rhone partján	Hír	1969	*Hétfői Hírek* 13, 24. sz. [oldalszámok nélkül]
Krokodilok a londoni csatornákban	Rövid hír	1976	*Előre* 30 (április 15.): 4.
Alvilági krokodilok	Rövid hír	1978	*Amerikai-Kanadai Magyar Élet* 20, 10. sz. 11.
Moldova György: Krokodilok	Karcolat	1979	*Új Tükör* 16, 60. sz. 26.
[Egy krokodil lábszáron harapta…]	Rövid hír	1983	*Magyar Nemzet* 46, 115. sz. 6.
Útonálló krokodil	Rövid hír	1983	*Vas Népe* 28, 113. sz. 16.
Útonálló krokodil	Rövid hír	1983	*Zalai Hírlap* 39, 113. sz. 12.
Útonálló krokodil	Rövid hír	1983	*Szabad Szó* 40, 114. sz. 4.
Útonálló krokodil	Rövid hír	1983	*Előre* 37 (május 24.): 6.
A harapós krokodil	Rövid hír	1983	*Népszava* 111, 113. sz. 16.
[Csodálkozással fedezték fel a párizsi csatornák gondozói…]	Rövid hír	1984	*Magyar Nemzet* 47, 82. sz. 6.
Krokodil a csatornában	Rövid hír	1984	*Magyar Szó* 41, 70. sz. 8.
Krokodil a kanálisban	Hír	1987	*Magyarország* 24, 50. sz. 18.
Bihari Tamás: Aligátor nincs, patkány is alig. A város zsigerei	Riport	1991	*A Világ* 2, 30. sz. 15–16.
Mandics György: Parabolha – Krokodil a csatornában	Esszé	1991	*Délvilág* 48. 281. sz. Otthon Magazin melléklet [oldalszámok nélkül]
Óra helyett	Tárca	1992	*Reggeli Délvilág,* 3. 100. sz. 10.

59 A satírozott változatok nagyjából azonos időben azonos szöveggel jelentek meg, még akkor is, ha a címadás eltért.

Cím vagy kezdősor	Műfaj	Év	Megjelenés helye
Farkas Csaba: Három tünet – Tiszta Amerika	Tárca	1994	*Reggeli Délvilág* 5, 112. sz. 7.
Krokodilveszély Párizsban	Rövid hír	2000	*Magyar Szó* 58, 34. sz. 16.
Krokodil a kanálisban. Városi legenda?	Hír	2003	*Délvilág* 69, 395. sz. 5.
Elfogták a randalírozó krokodilt	Hír	2004	*Kárpáti Igaz Szó* 85, 85–86. sz. 15.
A hongkongi krokodil esete	Hír	2004	*Magyar Szó* 61. 135. sz. 14.
Krokodil a kanálisban: városi legenda?	Riport + hírmagyarázat	2013	*Délvilág* 69, 39. sz. 5.
Goebbels és a krokodilok	Anekdota	2017	*Vasárnapi Hírek* 33, 31. sz. 30.
Hadzsy János: Játék az élővilággal – Bottal ütni a piton nyomát	Riport	2018	*Magyar Szó* 75, 163. sz. 18.

Magyarországi populáris kultúra

KÜLLŐS IMOLA

„Túlélő" archaikus (jel)képek, motívumok, formulák a XVIII. századi ünnepi köszöntőkben

Molnár Ambrus református lelkész-esperes (1922–2000) és Szigeti Jenő (1936–2020) adventista lelkész, egyháztörténész emlékének

Elöljáró beszéd

Szakdolgozatírásom idején[1] egykori tanárom, Voigt Vilmos azzal buzdított a XVII. századi kéziratos énekköltészet textológiai, filológiai vizsgálatára, hogy „a szövegek nem a semmiből születnek", érdemes megkeresni azok történeti előzményeit. Állítása magától értődően érvényes a folklórszövegekre is. A következő szemlével arra szeretném felhívni a folklórkutatók és irodalmárok figyelmét, hogy a XVII–XVIII. századi, alkalomhoz kötődő közköltészet bizonyos szóképei, frázisai és szellemisége hogyan él tovább a szájhagyományban. Ellentétben az árva gerlicéről írott tanulmányommal[2] itt nem egyetlen motívum eredetkérdését boncolgatom, hanem szövegszerű összefüggéseket, képi és gondolati párhuzamokat, illetve azonosságokat szeretnék bemutatni a bibliai igehelyek, a téli ünnepkörhöz kapcsolódó verses ünnepi köszöntők és a népszokások költészete között, kihangsúlyozva a kéziratos hagyomány, a kollégiumi diákköltészet köztes, közvetítő szerepét.

Példáimat többnyire erdélyi, protestáns iskolákhoz és személyekhez köthető kéziratos énekeskönyvekből merítettem,[3] annál is inkább, mert ennek a régió-

1 1968-ban megvédett diplomamunkám rövid summája: Küllős Imola, „A magyar népköltészet lírai dalműfajai és a kéziratos énekköltészet", *Népi Kultúra – Népi Társadalom: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató csoportjának Évkönyve* 2–3 (1969): 235–245.

2 Küllős Imola, „Az árva gerlice szókép jelentésváltozatai a régi magyar költészetben és a népköltészetben", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8,* szerk. Csörsz Rumen István, 193–221 (Budapest: Reciti, 2020).

3 A források csaknem mindegyike megtalálható a Stoll Béla-féle bibliográfia bővített kiadásában: Stoll Béla, összeáll., *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840),* 2. kiad. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002). Ezért idézeteimnél rendszerint a bibliográfia sorszámára és az énekeskönyv összeírásának idejére hivatkozom.

nak hagyományos népszokásait a Makkai–Nagy-féle gyűjteményből[4] jobban ismerhetjük, mint más magyar nyelvterületekéit. Továbbá azért is, mert „az erdélyi szóbeliségben arányait tekintve sokkal több régi közköltészeti szöveg maradt fenn egészen a XX. századig, mint a nyelvterület más részein".[5]

Csörsz Rumen Istvánnal csaknem tíz éve gyűjtjük a jeles napokhoz fűződő alkalmi verseket és énekeket a *Régi magyar költők tára* (a továbbiakban: RMKT) XVIII. század közköltészeti sorozatának legújabb, IV. kötetei számára. Terveink szerint ez a forráskiadvány az alábbi nagyobb, jó eséllyel kötetnyi terjedelmű fejezetekben adja majd közre a feltárt kéziratos anyagot:

I. az egyházi ünnepek köszöntői (Karácsony, Újév, Húsvét, Pünkösd)
II. névnapköszöntők (naptár szerint, nevenként haladva)
III. iskolai köszöntők és exameni énekek.[6]

Egy korábbi tanulmányomban[7] már jeleztem, hogy a XVII–XIX. századból igen gazdag, jeles napokhoz fűződő közköltészeti anyaggal rendelkezünk, amit – sajnálatos módon – a folklórkutatók általában nem, vagy csak nagyon kevéssé ismernek. Pedig ezek nélkül sem a magyar népszokások kultúra- és művelődéstörténeti hátterét, sem annak koronként változó szerepét nem tudjuk helyesen megítélni, nem is beszélve a közköltészetben és a folklórban oly lényeges variálódás szintjeiről, törvényszerűségeiről.[8] A közköltészet ugyanúgy közösségi tudáson alapult és variánsokban élt, mint népköltészet, csak más közvetítő csatornákon, többnyire kéziratos másolatokban, iskoladrámákban, kalendáriu-

4 Makkai Endre és Nagy Ödön, kiad., *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez,* szerk. Barna Gábor, Magyar népköltési gyűjtemény 20 (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1993). A továbbiakban: MNGY XX. A kötet protestáns lelkészek és diákok 1939-ben kiadott népszokásgyűjteseinek újabb adatokkal kibővített változata, „az erdélyi (és alföldszéli) téli jeles napi szokások kutatásának mindmáig egyik legfontosabb forrása". Barna Gábor, „Előszó", in MNGY XX, 7–8, 8.

5 Csörsz Rumen István, „Közköltészet Erdélyben a XVIII. század második felében", *Erdélyi Múzeum* 68 (2007): 157–166, 166.

6 Néhány jeles napi és szórakoztató jellegű lakodalmi köszöntőt már korábban is kiadtunk, vö. Küllős Imola, kiad., Csörsz Rumen István, mts., *Közköltészet 1: Mulattatók,* Régi magyar költők tára: XVIII. század 4 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 124–139. sz.; Csörsz Rumen István, kiad., *Világi énekek és versek 1720–1846*, bev., utószó Küllős Imola, A magyar költészet kincsestára 97 (Budapest: Unikornis Kiadó, 2001), 7–15. sz.

7 Küllős Imola, „Két XVIII. századi erdélyi diák énekeskönyv: (Ünnepi köszöntő[k] Faragó József 80. születésnapjára)", in *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára,* szerk. Deáky Zita, A Néprajzi Látóhatár kiskönyvtára 8, 175–197 (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 2002).

8 Erről bővebben lásd Küllős Imola, „Közköltészeti kisszótár: A leggyakrabban használt közköltészeti fogalmak, szakkifejezések rövid magyarázata", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 7,* szerk. Csörsz Rumen István, 45–60 (Budapest: Reciti, 2019).

mokban és ponyvanyomtatványokon is terjedt, ezáltal került be és maradhatott fenn számos részlete, motívuma és frázisa a XIX–XX. századi szájhagyományban – igaz, néha törmelékesen, gyakran félreértelmezve, olykor teljesen értelmetlenül.[9] Mindig örömmel tölt el, ha forrásfeltáró munkám során olyan adalékokra bukkanok, amelyekben fellelhetők a népköltészet egy-egy témájának, motívumának, formulájának költészettörténeti és stiláris előképei, és/vagy kimutatható a szövegekhez kapcsolódó mentalitás időbeli változása.[10]

Korántsem véletlenül választottam bibliai igéket költészettörténeti szemlém előképéül, hiszen teljesen nyilvánvaló, hogy a magyar kultúra is (akárcsak más európai népeké) zsidó–keresztény és görög–latin forrásokból táplálkozott. A XVIII. századi kéziratos ünnepköszöntők témaválasztása, prédikációs stílusa és mentalitása a Szentírás[11] nyomán fejlődött ki a reformáció korának énekköltészetében, „és erősen rányomta bélyegét a kibontakozó magyar költői nyelvre, s a zsoltáros hang hatása, hagyománya még a modern magyar lírában is érezhető".[12] A mindenkori magyar költészetre a szimbolikus és képi látásmód volt jellemző, amely „a XVIII–XIX. századig még az európai népi kultúrában is általános volt, sőt azt mondhatjuk, hogy csak ilyenfajta szimbolikus világlátás létezett".[13] A XX. század folyamán nemcsak a Biblia vált ismeretlenné széles néprétegek és több generáció számára, hanem a biblikus műveltséggel járó évezredes jelképek, s azok jelentésrendszere is. „[A] jelképek megértése fokozatosan szűkül, és e megállás nélkül vesztésre kárhoztatott anyag megmentésére minden ember, de túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az egész teremtett világ rá van szorulva"[14] – állította Dávid Katalin művészettörténész gondolatgazdag kézikönyve bevezetésében. Majd azzal folytatta, hogy ez az „új analfabetizmus […] a képi

9 A variálás/variálódás kérdéséről bővebben írtam az Olosz Katalin 80. születésnapjára készített tanulmányomban, vö. Küllős Imola: „»…perg szájamban örömnek hársfája«: Humoros szövegváltozatok a köszöntőkben", in *„Tenger fenekéről gyöngyszemeket szednék": Tanulmányok Olosz Katalin tiszteletére,* szerk. Szakál Anna és Tekei Erika, Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve 28, 15–48 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2020). Jelen tanulmányom néhány részletét és versidézetét innen emeltem át.

10 Ilyen történeti kapcsolatokról szólt akadémiai doktori disszertációm is. Küllős Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata,* Szóhagyomány (Budapest: L'Harmattan, 2004).

11 A továbbiakban a Károli Gáspár fordította *Szent Biblia* (Budapest: Magyar Bibliatanács, 1992) szövegeit idézem.

12 Klaniczay Tibor, szerk., *A magyar irodalom története,* 1. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 355.

13 Keszeg Vilmos, *Nyiss kaput, angyal!: Moldvai csángó népi imádságok. Archetipikus szimbolizáció és élettér* (Budapest: Püski Kiadó, 2001), 31.

14 Dávid Katalin, *A teremtett világ misztériuma: Bibliai jelképek kézikönyve* (Budapest: Szent István Társulat, 2002), 8.

beszédet, a látható, olvasható és hallható vizuális kultúrát zárta el az emberek elől".[15] Pedig azok a jelentésteli archaikus jelképek, amelyeket a Szentírás közvetít, átformálhatják mindennapi gondolkodásunkat, kihatnak egész emberségünkre, viselkedésünkre, világlátásunkra. „Olyan belső, szellemi műveltséget alakítanak ki, amely védelmet, biztonságot, öntudatot nyújt", és megakadályozhatja „a jelképek elvesztésével járó lelki elcsenevészesedésünket".[16]

Áttekintésemet egy több évszázadon át ismételgetett, szimbolikus jelentésű bibliai „történet" verses, ún. topikus variánsával, egy 7-8 éves gyermek húsvéti *rigmus*ával kezdeném, amely a bánat/reménytelenség, örömhír/reménység oppozíciójára épült. A versike két rövid szakasza a protestáns liturgiának megfelelően összekapcsolja az ótestamentumi eseményeket az evangéliumiakkal:

A Noé galambja jelt viszen Noénak,
Jelt viszen Noénak zöld olajfaágból,
Mellyel vigasztalja Noét bánatjából,
Hogy hamar kijutna a vizek árjából.

Ez háznak én vagyok kis galambocskája,
Kinek is zöld ágot hoz versmondó szája.
Feltámodt az Krisztus, apad az víz árja,
Bús szívetek immár a víg öröm járja.
Amen.[17]

A zöld ágat hozó galamb képét előszeretettel idézték fel az alkalmi verselők más jeles napokon, pünkösdkor és karácsonykor, pl. már az 1670-es években Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvarában egy pünkösdi köszöntésben is:

Régen a szent Nóé halandó galambja,
Hogy megcsendesedék vízözön nagy habja,
Földön nyugovásra tételék bárkája,
Zöld ággal tére meg ura udvarába.[18]

15 Uo., 12.
16 Uo.
17 *Dersi Biás-énekeskönyv* (1769), Stoll 289. sz., 95b–96a, [91.] *Versus Paschalis (Húsvéti vers),* Kiss József gépiratáról másolva. Itt és a továbbiakban a kéziratos verseket modern helyesírással és központozással, de a tájnyelvi ízeket megtartva idézem. Az általam javított/betoldott szavakat, rövidítéseket *kurziválva* közlöm.
18 Kiadása: Varga Imre, kiad., *Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686),* Régi magyar költők tára: XVII. század 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), 211. sz., 1. versszak. A továbbiakban: RMKT XVII/11.

Egy részben már publikált erdélyi diákkézirat 20 (!) strófás karácsonyi *ünnepi versezet*e ugyancsak két egymásnak megfeleltetett ó- és újtestamentumi történettel, Noé örömhírt hozó galambjával és az angyali üdvözlettel kezdődött:

Ma jó hírt Noén*ak hoz a* galamb régen,
Hogy vízözön árja apad az hegyeken,
Nagyobb bizanyságul zöld ágot is viszen,
Hogy követségének No*é* inkább higgyen.[19]

A bibliai szimbólumok irodalmi és művészeti megfelelőivel könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik, ezért korántsem akarok az egymásra utaló ó- és újtestamentumi jelképek hermeneutikai magyarázatába belekontárkodni, csak a jelképes beszéd korfüggő jelentéseire hivatkozom.[20] Az ún. „sátoros" ünnepekhez és az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó alkalmi költészet képei, toposzai és közhelysorai az énekszerző protestáns papok, kántortanítók, iskolamesterek és tanítványaik jóvoltából szóban és kéziratos másolatok formájában generációról generációra hagyományozódtak az iskolakultúrával rendelkező régiókban. A zöld ágat hozó galamb mint reménység-toposz ismétlődő beillesztése a diák versgyűjtemények köszöntőibe az alkalmi poézis és az ünnepi köszöntés szokásának hagyományőrző voltát igazolja.

Az általam is idézett XVIII–XIX. századi kéziratos források feltűnő területi kötődése sürgetővé teszi a jövőben annak módszeres vizsgálatát is, hogy a katolikus és protestáns iskolákból kikerült falusi értelmiségiek tevékenységükkel, alkalmi verseikkel hogyan formálták a közműveltséget és közerkölcsöt, a mindennapi és ünnepi szokások költészetét. Hasznos lenne adatolnunk továbbá azt is, hogy a diákok és az iskolázott mesteremberek által közvetített ókori klasszikus műveltség, a Biblia ismerete, illetve a kollégiumi poétika- és retorikaórákon tanultak alkalomszerű felidézése miképp befolyásolta és alakította át folyamatosan a helyi szájhagyományt. A karácsonyi szokáskörhöz kapcsolódó legtöbb XX. századi szokás- és szövegtörténeti emléket az erdélyi lelkészek, tanítóképzős és teológus diákok által gyűjtött, kétszer is kiadott gyűjteményben[21] találjuk – igaz, filológiai jegyzetek nélkül. Itt ugyanis az ünnepköszöntés szokása a XX. század végéig eleven volt.

19 *Fodor (Mózes) Sámuel-énekeskönyv* (XVIII. század vége–XIX. század eleje, Udvarhelyszék, 69–73), lásd Küllős, „Két XVIII. századi erdélyi…", 187.

20 Fabinyi Tibor, „Előkép és beteljesülés: a tipológiai szimbolizmus a hermeneutika történetében", in *A tipológiai szimbolizmus: Szöveggyűjtemény a bibliai és irodalmi hermeneutika történetéből,* kiad. Fabinyi Tibor, Ikonológia és műértelmezés 4, 5–67 (Szeged: JATEPress, 1988).

21 MNGY XX.

Tanulmányom és a hozzá kapcsolódó *Példatár* némi ízelítőt ad arról, milyen is volt, hogyan „építkezett" és kik által működött a XVIII. századi, alkalomhoz kötött közköltészet. Bemutatni kívánom azt is, hogy a XIX–XX. századi szájhagyomány milyen költészettörténeti forrásokra, poétikai előképekre támaszkodott. Csak utalásszerűen érintem a középkori himnuszokat, imádságokat és népénekeket, például a XVII. században kiadott liturgikus énekeskönyvet, a *Cantus Catholici*t,[22] a Kájoni János ferences szerzetes által összeállított és kiadott katolikus énekgyűjteményt,[23] valamint a legújabb *Református Énekeskönyv*[24] jól adatolt párhuzamos szövegeit.

Természetesen tudatában vagyok annak, hogy a vizuális élmények is jelentős hatást gyakoroltak a mindenkori nyelvre és költészetre. Az emberi képzelet egyetemes szimbólumait megörökítő képek, azok színei, az ókori bestiáriumok állatábrázolásai és szövegei, a templomi freskókon, képeken, faragott szárnyas oltárokon megjelenített Biblia Pauperum, a keresztény egyház(ak) jelkép-világának tárgyiasult változatai mind-mind, szinte felekezettől függetlenül nyomot hagytak a magyar költészetben, a köznyelvi proverbiumokban és a folklórban – ám a módszeres ikonográfiai hivatkozás már szétfeszítené e tanulmány kereteit.[25]

Az ünnepi köszöntőkről általában

A verses ünnepi köszöntés legkorábbi magyar nyelvű példái a XVI–XVII. századból maradtak ránk. Ilyen például Tuba Mihály semptei lelkész 1562–1572 között írt „új esztendőre való dicséret"-e, melynek népi változata XVII. századi dallammal élt tovább.[26] Tuba alkalmi verseit egyik tanítványa, a később patikus-

22 A *Cantus Catholici* (Lőcse, 1651) az első, nyomtatásban megjelent hazai kottás katolikus énekeskönyv, amely 129 dallammal 200 éneket (ebből 78 latin, 120 magyar és 2 kevert szövegű) tartalmaz. Az egész egyházi évre megszerkesztett, Nagyszombatban és Budán többször kiadott liturgikus énekgyűjteményt a katolikusok még a XVIII. században is használták.

23 Kájoni János, *Cantionale Catholicum* (Csíksomlyó, 1676), forráskiadása: Domokos Pál Péter, kiad., *„…édes Hazámnak akartam szolgálni…"* (Budapest: Szent István Társulat, 1979), 150–1291. A továbbiakban: Kájoni (1979).

24 *Református Énekeskönyv* (Budapest: Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2021). A továbbiakban: RÉ21.

25 Vö. Takács Béla, *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben* (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1986); Tánczos Vilmos, *Szimbolikus formák a folklórban* ([Budapest]: Kairosz Kiadó, 2007); Robert Adkinson, *Szent szimbólumok: Népek, vallások, misztériumok,* 2. kiad. (Budapest: Corvina Kiadó, 2018).

26 Kerényi György, kiad., *Jeles napok,* A magyar népzene tára 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 32. sz.

sá lett Vett György iskolai jegyzetfüzete örökítette meg.[27] A „sátoros ünnepekre" készített köszöntőkből többet is kiadtak a RMKT XVII. századi sorozatában, pl. a 2. kötetben Miskolci Csulyak István olaszliszkai lelkész-esperes versei között, aki kifejezetten nyilvános előadásra készített újévi köszöntőt 1640-ben, 1641-ben és 1643-ban.[28] A házról házra járó (mendikáló) diákok vetélkedés vagy veszekedés formájában előadott humoros, szatirikus, párbeszédes köszöntőit pedig a XVIII. század elejétől a XX. század elejéig adatolhatjuk.[29]

A verses köszöntő mint fontos alkalmi műfaj egyetlen tudományos összefoglalása Kiss József 1948-ban készített és 1958-ban részben publikált doktori disszertációja, amelyben a *Dersi Biás-énekeskönyv*[30] elemzését olvashatjuk. Kiss József megállapításai ma is helytállóak mind az egy évszázaddal korábbi kéziratos anyagra, mind pedig a XIX–XX. században gyűjtött népi köszöntőkre vonatkozóan: „a mai, népi köszöntés és a 17–18. századi kéziratos versek között történeti összefüggés van, amit számos kétségtelen szöveg-, illetve motívumegyezés is megerősít".[31] Arra a kérdésre azonban, hogy milyen összefüggések vannak a protestáns diák *kantáció, mendikálás,* a népi köszöntők és betlehemes játékok között, „hogy a nép az átadó vagy átvevő szerepét játssza-e, továbbá a kapcsolatok milyen folyamatokkal magyarázhatók",[32] Kiss disszertációja nem adott, hiszen egyetlen, unitárius eredetű énekeskönyv alapján nem is adhatott végleges választ.

Kiss József a terjedelmük szerint csoportosította az *ünnepi köszöntő*ket. A legrövidebbeket *rigmus*nak, a közepes terjedelműeket (20–40 sor) *köszöntő-vers*nek, az elbeszélő résszel kombinált hosszú szövegeket pedig *ünnepi versezet*nek nevezte el. Az iskolamesterek által írt és egymástól eltanult rigmusokkal és

27 *Vett-jegyzetkönyv* (1694–1697), Stoll 130. sz. Kiadása: Jankovics József, kiad., *Énekek és versek (1686–1700),* Régi magyar költők tára: XVII. század 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 114., 116., 120–122. és 124–127. sz. A továbbiakban: RMKT XVII/14. További példák a teljesség igénye nélkül: *Karácsonyi:* RMKT XVII/11, 207–208., 218–221. és 232. sz.; *Húsvéti:* uo., 222–223., 233–234. és 236. sz.; *Pünkösdi:* uo., 211–217., 224. és 235. sz., valamint RMKT XVII/14, 10–16. sz. (Privigyei Miklós versei) és 148–157. sz. (*Thoroczkai Zsigmond-énekeskönyv,* 1695 után, Stoll 134. sz.).

28 Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József és Stoll Béla, kiad., *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, Régi magyar költők tára: XVII. század 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 48., 50. és 53. sz. A továbbiakban: RMKT XVII/2.

29 Olosz Katalin, „Unitárius iskolások ünnepköszöntő veszekedő versei", *Keresztény Magvető* 114 (2008): 77–116.

30 *Dersi Biás-énekeskönyv* (1769, Székelyderzs, Udvarhely m.), Stoll 289. sz. A kézirat 127 verses és prózai darabot, túlnyomórészt karácsonyi, húsvéti és pünkösdi köszöntőket, valamint lakodalomban mondandó verseket tartalmaz. Bővebben: Kiss József, „A »Dersi-Biás« kéziratos énekeskönyv", *Néprajzi Közlemények* 3 (1958): 70–117.

31 Uo., 79.

32 Uo., 81.

a köszöntőversekkel a kisebb-nagyobb diákok házról-házra járva gyűjtögettek adományokat maguk, esetleg tanítójuk számára.[33] Hosszú ünnepi versezeteikkel és barokkos mondatokkal tekergő, ünnepélyes hangvételű, ritmikus, prózai köszöntőikkel, a *szalutációkkal* pedig egy-egy hittörténeti eseményt, teológiai tanítást idéztek fel gyülekezetüknek a lelkészek, illetve ilyenekkel tisztelegtek patrónusaik előtt a legációban lévő nagy diákok.

Számos XVIII. századi adatunk szerint a házról házra járó verses vagy énekes köszöntés elvárt, normatív cselekedet volt, a szavakba öntött, kimondott jókívánság pedig mágikus, apotropeikus erővel bírt:

> Régi eleinktől ránk maradt szokásunk,
> Hogy mikor eljövend az mü Karácsonunk,
> Akkor minden háznál egy-egy verset mondjunk,
> Melybe Kigyetek*ne*k nagy jókot kívánunk.[34]

A tehetségesebb diákok felnőtt korukban iskolarektorként, kántortanítóként, lelkipásztorként is verseltek, változó szolgálati helyeik hagyományaiba ily módon építették be a szülőföldjükről hozott, emlékezetükben élő folklorikus tudás mellé az anyaiskolájukban (esetleg külföldi akadémiákon) elsajátított klasszikus és biblikus műveltség alapjait, a kortárs költészet témáit, műfajait, valamint a poétika és retorika számos elemét, eszközét, köztük a metaforákat, szóképeket, jelképeket. Néhányukról tudni lehet, hogy hosszabb-rövidebb köszöntőiket, rigmusaikat évről évre szétosztották növendékeik között. Ismerünk olyan erdélyi kéziratos énekeskönyvet,[35] amelybe tulajdonosa, az ún. „szöveggazda", a versek mellé azt is feljegyezte, hogy melyik kisdiákjának mikor adta ki azt megtanulásra és elmondásra. Sokan azért is bővítették folyamatosan diákkori

33 Lásd *Példatár I.*

34 *Dersi Biás-énekeskönyv* (1769), Stoll 289. sz., 71b–72b, 68. sz. A teljes köszöntőt lásd *Példatár II.* Az énekeskönyvben először itt fordul elő, hogy „régi szokásként" említik a diákok minden háznál elhangzó versmondását. A szokáshagyományokra való hivatkozásról bővebben lásd Küllős Imola, „Az aranyosvíz-hordás emléke a XVIII. századi közköltészetben", *Ethnographia* 130 (2019): 641–651.

35 *Körmötzi János-gyűjtemény* (1786–1793), Stoll 368. sz.; további diákversek pl. a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár kézirattárában Ms. 2991. jelzet alatt összegyűjtött egy-két leveles kéziratok, melyek az Erdélyi Nyelvmívelő Társasághoz érkeztek be a XIX. században. „A versek minden bizonnyal a székelyudvarhelyi református kollégiumban keletkeztek, s több nemzedéken keresztül használatban voltak. A tanár vagy egy idősebb diák letisztázta, majd kiosztotta a rigmusokat, a lapszélre pedig fölírták, éppen ki tanulta meg. Például a *Jézus a Golgota hegyének tetején* kezdetű húsvéti verset (2991/186. sz.) »Tanulja Csizmadia Pál 1807«, »Tanulja Sütö Janos 1808«, illetve »Fazakas Janos 1814« – végül valamennyi név áthúzva". Csörsz, „Közköltészet Erdélyben…", 161.

gyűjteményüket, mert hivatásukhoz hozzátartozott az alkalmi verselés az emberélet nagy fordulóin, az egyházi év ünnepein és a jeles (név)napok alkalmával.[36] A köszöntésért kapott pénz vagy természetbeni adomány ugyanis némi jövedelem-kiegészítést jelentett a szűkebb közösség alkalmazásában álló papoknak, tanítóknak és diákoknak is.

Az 1912-ben megindult Folklore Fellows mozgalom Sárospatakon őrzött „hagyománymentő" gyűjtéseiből egyértelműen kiderült, hogy a diákok szülőfalujukból nemcsak „hoztak" magukkal mágikus tartalmú „babonás" hiedelmeket, szokásokat és szövegeket, hanem jócskán „vittek" is haza a kollégiumi diákköltészet terméséből ekkor és a megelőző évszázadokban. Ez a „hibrid" tudás topikus (motivikus), illetve genetikus szövegváltozatokban, bizonyos szokáscselekmények kísérőjeként fokozatosan beépült a szájhagyományba.[37]

Mind a verses, mind a prózai ünnepköszöntők latin címet viselnek *(Cantio, Versus, Salutatio, Rigmi Natalis, Paschalis, Pentacostalis),* és az iskolázott szerzők/másolók, valamint a rigmusmondó gyerekek is fitogtatják diák voltukat igazoló latintudásukat, bibliai, antik mitológiai ismereteiket. Különös viszont, hogy a XVIII. századi versek jelentős hányada (majd ezek szájhagyományban is fel-felbukkanó változatai) tartalmilag egyáltalán nem kapcsolódtak az aktuális egyházi-kalendáriumi ünnepekhez, csak az áldást, pénzt vagy ennivalót kérő utolsó strófá(k), no meg a címük jelzi az előadás alkalmát és célját:

Csak kevés ideje hogy skólában mentem,
Mély tudományokkal elmém nem is fentem,
Kövér szalannákkal tarisnyám sem kentem,
De hogy új hírt mondjak immár arra mentem.

Ma karácson napja, mindnyájan tudjátak,
Jó vajas kaláccsal tarisnyám dugjátak,
Mellyel a versmondó eszét biztassátok,
Hogy többször is tőle új hírt hallhassatok.[38]

36 „Arról, hogy mekkora becsben tartották ezeket a szövegeket, ékesen tanúskodnak a kolozsvári Egyetemi Könyvtár egy-két leveles kéziratai, melyek most Ms. 2991 összefoglaló jelzeten találhatók." Uo.

37 Ennek a kulturális kölcsönhatásnak egyik szegmenséről készítette szakdolgozatát az ELTE Folklore Tanszékén Balogh Pál Géza 2014-ben. Vö. Balogh Pál Géza, „A karácsonyi ünnepkör szokásköltészete a Folklore Fellows magyar gyűjtéseiben", in *BELÉPŐ: Egyetemi dolgozatok az ELTE BTK Néprajzi Intézetéből,* szerk. Mohay Tamás, 11–56 (Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet, 2015).

38 *Fodor (Mózes) Sámuel-énekeskönyv* (XVIII. század vége–XIX. század eleje), *Versus Natalis.* Betűhíven: Küllős, „Két XVIII. századi erdélyi…", 184.

A XVIII. századi kéziratos énekeskönyvek hosszú ünnepköszöntői[39] – amelyek több-kevesebb részlettel szinte újra „elmesélik" a bibliai történeteket – azt a feltevést igazolják, hogy a „vértelen ellenreformáció" és a felvilágosodással együtt járó racionalizmus korában a protestáns lelkészek és legátusok evangelizáltak is ezekkel.[40] Nyilvánvaló továbbá az is hogy a régi, mágikus tartalmú „pogány" szokásokat (pl. a karácsonyi ünnepkörbe tartozó aranyosvíz-hordást és az abban való rituális mosdást) ily módon töltötték fel vallásos tartalommal, a víz tisztító jelentését összekapcsolva az Ige megtisztító erejével:[41]

Miképpen testedet, ím, ez testi vízzel
Megmosod, Úristen amaz lelki vízzel
Mosson meg tégedet ő szent igéjével,
Ruházzon fel téged az ő szent lelkével.[42]

Mindig a rigmusmondók tehetségén, ügyességén múlott, hogy az köszöntők állandó szerkezeti elemeit – ezek a *beköszönés vagy engedélykérés;* a *bemutatkozás*, az *ünnep szakrális lényegének, tartalmának hangsúlyozása; jókívánságok; áldás- és adománykérés* – meg tudták-e toldani szórakoztató, többnyire profán (önsajnáltató, dicsekvő vagy hazudozó) motívumokkal, esetleg rögtönzött személyes utalásokkal, a háziakkal való csipkelődéssel. Néha a „bemutatkozás" és a jókívánságok együtt, a vers záró strófájában (is) megjelentek:

Krisztus születését pásztorok hirdetik,
Mi is, küs pásztorok, jelenték tiknéktek,
Kévánjuk, hogy boldog *légyen* innepléstek
Azután a szép ég légyen tü széketek![43]

39 Lásd *Példatár XI.*

40 2020-ban elhunyt barátom, dr. Szigeti Jenő (1936–2020) adventista lelkész, teológus, egyháztörténész véleménye.

41 A tisztálkodásra és szomjúság oltására szolgáló forrásvíz és a Krisztus felkínálta „élő" víz megkülönböztetését lásd a samariai asszonnyal való beszélgetésben (Ján 4, 10–15).

42 *Solymosi József-énekeskönyv* (1735–1747, Firtosváralja), Stoll 1048. sz. Változataival együtt lásd Küllős, „Az aranyosvíz-hordás…", 646.

43 *Czombó Mózes-énekeskönyv* (1772–1801), Stoll 558. sz., 205–208. A cím *(Versus pascalis)* téves, mert ez nem húsvéti, hanem karácsonyi versezet, egy betlehemes játék egyik szereplőjének szövege, ugyanis másik szavaló kisdiáké a rákövetkező, *Versus natalis* című. Kócziány összevonva adta ki a kettőt, vö. Kócziány László, kiad., *Őszi harmat után…: Szemelvények két ismeretlen, XVIII. századbeli énekeskönyvből* (Bukarest: Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, [1956]), 202–204, XVIII. szemelvény; jegyzet: 251.

Az alábbi ünnepi köszöntő áldás- és adománykérő vége egy tordai unitárius diák énekeskönyvéből való:

Ma Karácson napja van a magyaroknál,
Ez jó hírér' nékem egy tallért adhatnál!
De bárcsak egy garaszt [!] erszényemben nyomnál,
Így másszor éntőlem több verset hallanál!

Én követségemnek már jutalmát várom,
Az havat értetek hiában nem járom,
Ha garast, petákot adtok, azt elzárom,
Sok Karácsony napját érjetek, akarom![44]

Ugyancsak erdélyi diák énekeskönyvéből idézem az alábbi, dialektusban feljegyzett karácsonyi rigmust. Kortárs témavariánsát mint mulattató funkciójú *lakodalmi köszöntő*t – melynek az önsajnáltatás és adománykérés a fő mondanivalója – már kiadtuk az unitárius eredetű *Dersi István-énekeskönyv*ből (1793–1797):[45]

Alig van egy hete, amikor itt járék,
Akkor is elsőben a rúdra tekinték,
Horgas kolbászakat itt nagyokat láték,
Melyektől elsőben ugyan megijedék.

Ímhol a tarisnyám, melynek baja vagyon,
Kolbásszal, májassal megtelnék, asszanyam,
Bárcsak kettőt-hármat adnál nékem mostan,
Mindjárást elmennék innen sebes szárnyan!

A pungámban[46] sincsen csak égy fél pótra[47] is,
De asszanyamnál láttam igen jó kedvet is,
Készíti a bélest, de zörög a kolcs is,
Nosza, üres pungám, örülj immár tés is!

44 *Osvát Péter-énekeskönyv* (1781–1785), Stoll 341. sz., 19b–20a.
45 Lásd az RMKT XVIII/4, 138. sz., 6–8. versszak, további szövegváltozatai a jegyzetekben: uo., 553–554.
46 erszényemben
47 Poltura, kb. egy garas fele, kb. másfél krajcárnyi váltópénz

Kevés tréfám után kívána*m* tünéktek:
E szent innepeket békével töltsétek,
Többé ellenségtől semmit ne féljetek,
Végre az egekbe' örökké éljetek!
Amen.[48]

A gazdasszonytól várt disznótoros finomságokra való célozgatás egy 1898-ban gyűjtött somogyi betlehemesben mintha csak ennek a karácsonyi versnek a „folytatása" volna:

De bizony mi itt hiába nem jártunk,
Jó szemeket vet reánk kedves gazdasszonyunk.
Lészen nekünk kolbászunk és májasunk,
Csak azt várják, hogy tarisznyát mutassunk.[49]

A népi ünnepköszöntőkben a *beköszönés, engedélykérés* szinte mellőzhetetlen szerkezeti elem, a *búcsúzkodás, elköszönés* a háziaktól el is maradhat, a *jókívánság* (öröm, békesség)*, áldás- és adománykérés* azonban sohasem.

A XIX–XX. század felé haladva a jeles napi köszöntőkben egyre kisebb hangsúly esik az ünnepi idő szakralitására s az ennek megfelelő morális, teológiai tanításra, viszont egyre több szó esik arról, hogy a verselő diák az „új és jó hír" mondásáért, valamint fizikai gyötrelmekkel szerzett tudásáért, fáradságáért megfelelő díjazást, jutalmat vár. A „búcsúzkodása" során néha arra hivatkozik, hogy azért rövid a rigmusa, mert siet, ugyanis másutt is várnak „szolgálatára".

Szóképek – jelképek – metaforák

Dömötör Tekla több ízben is kifejtette, hogy az európai télközépi szertartásos énekekben „[a] »nem vallásos« motívumoknál gyakoribb »nem keresztény«, mitikus és mágikus motívumok: antik kultuszok emléke és autochton pogány hiedelmek, fantasztikus és pszeudovallásos elemek szövevényei".[50] Ezekhez a motívumokhoz Kelet- és Közép-Európában az ókori, görög–római mitológiát és

48 *Csipkés János-énekeskönyv* (XVIII. század vége–XIX. század eleje), 17. sz. *Versus Nát[alis].* Kiadása: Küllős, „Két XVIII. századi erdélyi…", 147.

49 MNT II. 384. sz., V. rész, 562, Nagybajom (Somogy m.). A prózában közölt, ámde verses szöveget én tagoltam.

50 Dömötör Tekla, *A népszokások költészete* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 122.

vallásokat szokták párhuzamként felhozni, „más mitológiákat és kozmogóniákat csak hipotetikusan közelíthetünk meg”.[51]

A továbbiakban néhány gyakran előforduló, s a mai olvasó számára már nehezen érthető archaikus motívumot és jelképes erejű, állandósult szókapcsolatot emelek ki a XVII–XIX. század alkalmi költészetének rengetegéből, felvillantva folklorikus megfelelőiket is. A *Példatár*ban pedig egy-egy teljes, lehetőleg még nem publikált köszöntővel kontextusában mutatom be ezt a „túlélő” hagyományt.

1. Áron kihajtott/kivirágzott vesszeje

A történetet így olvashatjuk a Bibliában: „És lőn másnap, hogy beméne Mózes a bizonyság sátorába; és ímé kihajtott vala a Lévi házából való Áronnak vesszeje, és hajtást hajtott, és virágot növelt és mandolát érlelt.”[52]

Az aggádában és a keresztény legendáriumban a természeti csodát felidéző (eredetileg szájhagyományban élő) motívumot más személyekhez is kapcsolták: Ábrahámhoz, Mózeshez és feleségéhez Jetróhoz, Júdához (Jézus egyik őséhez), valamint Séthez, Lóthoz, Salamonhoz, Józsefhez, a keresztfához; egy iszlám legendában Keresztelő Szent János atyjához, Zakariáshoz, majd a reformáció idején Lutherhez.[53]

A metaforikus jelentésű igehelyet először a Jessze[54] gyökeréből származó „virágra”, Szűz Máriára, majd a XVII–XVIII. századi protestáns kéziratok karácsonyi köszöntőiben már egyértelműen a Megváltó eljövetelére (tehát a virágból származó gyümölcsre) vonatkoztatták.[55] Kócziány László, az unitárius *Bathó Mihály-énekeskönyv* (1728) kiadója megjegyezte, hogy a kézirat 32. és 101. verse egy latin nyelvű, katolikus Mária-himnusz „magyarítása” („Ervendjen az egész világ, / Mert nyílt mennyei szép virág”),[56] majd egy jóval későbbi kéz egy harmadik magyar változatot is bejegyzett az énekeskönyvbe.

51 Uo., 123.

52 4Móz 17, 8; továbbá lásd még Zsid 9, 4.

53 Scheiber Sándor, „A Biblia és a folklór”, in *A Biblia világa,* kiad. Rapcsányi László, 231–248 (Budapest: MRT Minerva, 1972).

54 Jessze (a héber *Isai, Jisai* latinos alakja) Dávid király atyja. Vö. 1Sám 16, 1–13. Izaiás (Ézsaiás, Jesaja) próféta a Messiás ősatyjának tartotta: „És származik egy vesszőszál Isai törzsökéből, s gyökereiből egy virágszál nevekedik” (Ézs 11, 1).

55 Bővebben lásd Küllős, „Két XVIII. századi erdélyi…”, újra kiadva: Küllős Imola, *Közkézen, közszájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok,* 148–149 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012).

56 *Bathó Mihály-énekeskönyv* (1728), Stoll 189. sz., lásd Kócziány, *Őszi harmat után…,* 59–60, 8. sz., *Rigmi Natalis;* jegyzetek: uo., 239.

A protestáns alkalmi versszerzők már a XVII. században is közvetlenül Jézus Krisztusra vonatkoztatták a szimbolikus ótestamentumi képet:[57]

Ő *Áronnak vesszeje*, megújult csemetéje.[58]

Oh, édes Jézusom, *Áron mondolája*,
Kit ma nékünk terme Paradicsom fája.[59]

Eljövését, születését az *Áronnak pálcája*
Tiszta szűztől, vétek nélkül jegyzette *mondolája*.[60]

A homoródszentpáli unitárius Bathó Mihály e motívum szövegváltozatát így jegyezte fel énekeskönyvébe:

Mert *Áron ékes vesszeje*,
Megvirágzott csemetéje,
Mint mandula jó gyümölcse,
Kívánatos kedvessége.[61]

A biblikus motívum és frázis a félrehallott név és a nyelvjárási „mondola" ('mandula') szóalak miatt így alakult át egy szilágysági karácsonyi kántáló énekben:

Három virágzó *vesszeje*
Kivirágzott csemetéje.
Mint *mondotta* jó gyümölcse,
Kívánatos kedves íze. (Szilágyerked, Szilágy m.)[62]

A félreértett szóképet egy váci betlehemes játék I. részében az *Angyal* így szavalta:

Örülj, és örvendezz, Ádám maradéka,
Mert megvirágzott *három vessző szála,*
Szűztől született e világ váltsága.

57 Erről a szóképről már írtam egy korábbi tanulmányomban. Küllős, „»…perg szájamban örömnek hársfája«", 26–27. A motívumot lásd még alább, a „Bálám csillag"-ánál is.
58 RMKT XVII/11, 207. sz., 13. sor.
59 Uo., 218 sz., 21–22. sor.
60 Uo., 221. sz., 15–16. sor.
61 *Bathó Mihály-énekeskönyv* (1728), Stoll 189. sz., lásd Kócziány, *Őszi harmat után…*, 59–60, 8. sz., 2. versszak.
62 MNGY XX, 272.

Itt fekszik kis Jézus egy rongyos pólyába,
azért is, pásztorok, gyertek be rend szerint! Glória![63]

Ebből is kitetszik, hogy a népi köszöntők, betlehemes játékok évszázados iskolai hagyományokat őriznek a szövegvariálás különböző szintjein. A komikus félrehallások, abszurd szóalkotások azt a tényt erősítik meg, hogy a régiek nem sokat törődtek a betanult szövegek értelmével, jelentésével, elsősorban a „fülüknek verseltek".

A *Cantionale Catholicum* több karácsonyi éneke – pl. a *Serkenj, lelkem mély álmodból* kezdetű – is említi Áron kivirágzott vesszejét, a „virág" metafora azonban ott nem Jézusra, hanem anyjára, Máriára vonatkozik: „Aronnak szép veszszö szála, ma meg-virágzott", majd a szóképet kifejtve:

O Áronnak szép zöldellö kedves virága,
Menyország Királyné Asszonya, szép Szüz MÁRIA:
Imádgy értünk mind örökké JESUS Szent Annya.[64]

Ugyanez a metaforikus kép a Kájoni-gyűjtemény *Ez nap nékünk dicséretes nap* kezdetű, XVI. századi eredetű karácsonyi énekében hat versszakon át refrénszerűen így ismétlődik:

Aronnak veszszeje meg-virágozék,
Tiszta Szüztöl gyermek születék,
Mennyei Királyúl nékünk adaték,
Christus JESUS-nak nevezteték.[65]

Nyéki Vörös Mátyás (1575–1654) jezsuita költő, győri kanonok (1611) Szűz Máriát dicsőítő énekei, verses fohászai rendre felsorolják a Jézus anyjához kapcsolható metaforákat (drága kincs, virág, rózsa, liliom, hajnalcsillag, a világosság szülője, paradicsomi kút stb.),[66] amelyeket gyakran átvesznek és variálnak a protestáns énekszerzők is. A felekezeteken túlmutató vallásos frazeológia hasonlóságának kedvéért itt csak egy rövidebb Nyéki Vörös-verset idéznék:

63 Sztankó Béla kézirata, Sebestyén Gyula hagyatékában; kiadása: MNT II. 365. sz. I. rész, 478.
64 Kájoni (1979), 97. sz. Az ének versfői (a *D*-vel kezdődő záró strófa kivételével) a *STÖPHANUS SZABO* nevet adják ki. Az idézett sorok uo., 276.
65 Uo., 64. sz., 236–237.
66 Az egyik metaforákban és szóképekben leggazdagabb alkotása a *Bóldogasszonról való ének,* vö. RMKT XVII/2., 85. sz., 129–130; lásd még uo., 68., 73. és 83. sz.

Mennyországnak királynéja,
Angyaloknak szent asszonya,
Áldott gyökér, Szűz Mária,
Üdvözlégy Krisztus szent Anyja!

Teáltalad e világra,
Új világosság virrada:
Örülj, dücsőség virága,
Kinél szebb nem jött világra![67]

Az 1731-ben összeírt *Vépi kántorkönyv*be[68] is feljegyeztek egy *Áron vesszeje virágzik* kezdetű katolikus éneket.

A keresztény szimbolikus jelentésű nyelvi hagyomány átörökítéséről tanúskodik ennek az unitárius karácsonyi versezetnek a kezdő strófája is:

Árannak vesszeje, íme, megvirágzatt,
Mágusok csillaga rogyogva fellátszott,
Mert mennyei király minekünk adatott,
Mely által mi szívünk megvidámíttatott.[69]

A rügyekkel teli, kivirágzó (gyümölcsfa)ág és Szűz Mária mint rózsa megjelenik az Ádám–Éva napjához kapcsolódó *bölcsőjárás, bölcsőcskézés* első énekében is, amelynek forrása a *Cantus Catholici* (1651) liturgikus énekgyűjtemény volt:[70]

Mostan *kinyílt ëgy szép rózsa virág*
amit régën várt az egész világ.
Betlehëmbe *kibimbózott zöld ág,*
király mennyből méltóság,
király mennyből méltóság.[71]

Egy Somogy megyei betlehemes játékban a biblikus jelkép teljesen köznapivá, szinte értelmetlenné vált a második pásztor versében:

67 Uo., 48. sz., 104.
68 Lásd Stoll 1047. sz., 25.
69 *Fodor (Mózes) Sámuel-énekeskönyv,* 63–67. *Versus Natalis* (18×4 sor), vö. Küllős, „Két XVIII. századi erdélyi…", 186.
70 Lásd a 22. lábjegyzetet.
71 MNT II. 387. sz., I. rész, 572; jegyzet: 1123, Gombos (Bács-Bodrog m.), gyűjtő: Kiss Lajos. A kiemelés tőlem.

Vigadj, bűnös ember, ha voltál bánatba,
megszületett kis Jézus barmok közt jászolba.
Két szál fűzfavessző kivirágzott,
Szűzanya, Mária mennyből reánk szállott,
Ale-, aleluja![72]

A Katalin-, Borbála- és Luca-napkor levágott, rügyekkel teli (gyümölcsfa)ág részint a szerelmi varázsláshoz kapcsolódva, részint a termékenység, egészség, az anyagi javakban való bőség szimbólumaként számos magyar téli népszokás alkotóeleme. Ez az archaikus, mágikus elképzelés húzódik meg a pásztorok téli vesszőhordásában, a gyerekek aprószentek-napi (december 28-ai) „megvesszőzésében", a *suprikálás*ban is, amit rendszerint fűzfavesszőkből sodort korbácscsal végeztek.[73] A verés aktusa egyrészt a betlehemi gyermekgyilkosságra (Mt 2, 16–19) emlékeztet, másrészt liturgikus oka is van, ugyanis a késő középkorban ezen a napon áldották meg a vesszőket.

A biblikus igék szó szerinti felidézése az ostyahordással egybekötött köszöntés XX. század elején még élő szokásában is tovább élt a magyar nyelvterület több részén. Karácsony böjtjén a (kántor)tanítók által írt énekversben a karácsonyi rituális étkezést kiegészítő fehér, zöld, piros, kék és sárga színű ostyák színének szakrális jelentését a 15-20 éves, házról házra járó legénykék mondták el:[74]

Én nagy vigasságot s örömöt hirdetëk,
Mert a Krisztus Jézus szűztől születtetëtt

kezdettel, majd „ajándékuk" jelképiségének kifejtését először a fehér színű, majd a petrezselyemlevéllel egybesütött zöld ostya magyarázatával így folytatják:

A fehér ostyában benne levő *zöld ág*
jelenti Mária méhe tisztaságát.

72 Uo., 362. sz., V. rész, 464, Csoma (Somogy m.).

73 „A magyar nyelvterület más részein *aprószentekezés, vesszőzés, mustárolás, virgácsolás* névvel illetik ezt a fontos szokást. A néphagyomány minden értékes és az élet továbbadása szempontjából lényeges dolgot magába ötvöző ereje a perenyei *korbácsolás* szokásával kapcsolatban is megmutatkozik." Medgyesy S. Norbert, *Seplasia 1: Jeles napok.* Egyetemi jegyzet (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, 2021), 78.

74 Manga János, „ostyahordás", in *Néprajzi lexikon,* főszerk. Ortutay Gyula, 5 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977–1982), 4:119–120.

*Áron vesszejének kivirágozásá*t,
bűnös embereknek örömre-hozását. (Kékkút , Zala m., 1939)[75]

A zöld levél/ág mindig a termékenységet, a megújult életet jelképezte a hagyományos népi gondolkodásban. Egyéb magyarázatok mellett ez tükröződik viszsza a húsvéti „zöldágrakás" szokásában Erdély több vidékén, vagy a legények *máj(us)fa*állításában országszerte.

2. Jesse gyökere/fája & megújult zöld ág

Jelentése: Jézus, Dávid sarja, a megígért Messiás. „Mert a fának van reménysége; ha levágják ismét kihajt, és az ő hajtásai el nem fogynak. Még ha megaggodik is a földben a gyökere, és ha elhal is a porban a törzsöke: A víznek illatától kifakad, ágakat hajt, mint a csemete." (Jób 14, 7–9). Szigeti Jenő egyik prédikációjában Jézus Krisztus messiási küldetésére vonatkoztatva így magyarázta a szókép eredetét: A bibliai korban az elöregedett fát kivágták, és az öreg tőkéből kihajtó vesszőt nevelték új fává. Különösen az olajfák esetében volt ez általánosan bevett az eljárás, ugyanis az olajfa kivágott, elöregedett törzse évekig megőrzi sarjadó képességét.

Örülj hát és örvendj, *Krisz*tus*na*k hű nyája,
Mert fénlik Bálá*m*nak rogyogó csillaga,
Jesse gyükerének megújult zöld ága!
Ma vagyon *Krisz*tusnak születése napja.[76]

Jessze fája a mindenkori művészek fantáziáját is megmozgatta. Már a középkortól úgy ábrázolták ezt a fontos próféciát (pl. gótikus szárnyasoltárokon), hogy az alvó Jesszének oldalából – néhány keleti ikonon a kezei közül – hatalmas fa növekszik, melynek ágain a Dávidtól származó királyok fél alakja látható, olykor a prófétákkal, Ádámmal és Évával. A fát rendszerint Krisztus mint a világ üdvözítője vagy bírája koronázza meg. Van olyan ábrázolás is, ahol a fa csúcsán a megfeszített Krisztus áll, mivel egy középkori szöveg szerint Jézus „az életadó keresztfát ültette a földbe". A XIV. századtól az is divatba jött, hogy a fa tetejére Mária került a kis Jézussal. Legszebb példája hazánkban a XV. századi, gótikus stílusban épített gyöngyöspatai katolikus templom 1653-ban készített aranyo-

75 MNT II, 326. sz., 361–362. Az ostyahordás menetéről, ill. az ének dallamáról lásd a jegyzeteket uo., 1112.

76 *Benkő György diáriuma* (1738), Stoll 1049. sz., 8a, *Salutatio Natalis*, utolsó versszak. Teljes szövegét lásd *Példatár III.*

A gyöngyöspatai Jessze fája-oltár képe

zott faoltára, mely a Jessze testéből kisarjadt nemzetségfát ábrázolja, egyik ága virágkelyhében Máriával és a kis Jézussal.[77]

A *gyökér–vessző–virág–gyümölcs* képsor a *Redemptor orbis natus est* kezdetű latin nyelvű karácsonyi ének 3. versszakában így jelent meg:

Jam radix Jesse floruit,
Et Virgo fructum protulit[78]

Ugyanez magyarul:

Jesse veszszeje virágzott,
Es a' Szűz gyümölcsöt hozott[79]

77 Igen merész, profán képi asszociációkkal fűszerezett szimbolikájáról részletesen írt Jankovics Marcell, *„Jessze szent gyökere lett erős fává" – Amiről a gyöngyöspatai Jessze fája oltár regél,* lásd Jankovics honlapján *Válogatott írásaimból,* https://sites.google.com/site/jankovicsmarcell/irasaim/gyoengyoespata (hozzáférés: 2022.02.27).

78 Kájoni (1979), 122. sz., 924.

79 Uo., 123. sz., 2. versszak, 295.

Nyéki Vörös Mátyás egyik imádságában így fogalmazott:

Jessze ága, 's szép virága,
Epedt szívnek orvosa;
Föld épsége, 's Ég szépsége,
És Istennek titkosa.[80]

Egy erdélyi kéziratos énekeskönyvben többszörösen hivatkozva a bibliai próféciára, szép természeti képekkel, szemléletes metaforákkal ábrázolják Jézus „családfáját":

Erről Ézsaiás így jövendölt vala,
Hogy *Jesse gyükerből egy vessző* indulna,
Melyről oly *szép virág* azután szakadna,
Kinek illatjából idvességünk folyna. […]

Zúgjon hát erősen ellenség tengere,
Hányja-vesse magát, mint kárhozat törzse,
De Isten házának nincs semmi félelme,
Mert Á*ron vesszeje* ebben van ültetve.

Ez *Áron törzsökben újonnan nőtt cédrus,*
Éltetekre áldás csepegjen, mint mirtus!
Napotokhoz adjon napokot a Jézus,
Sok karácsonokra juttasson a *Krisztus*. Amen[81]

Ugyanez a metaforikus képsor sokkal tömörebben így jelent meg a XVIII. század végén:

Az *Áron vesszeje* ma megvirágozék,
Jesse gyükeréből virágszál származék,
A Szent Jéruzsálem ma megnyilatkozék,
Arany zápor áldás réánk harmatozék.

80 RMKT XVII/2, 95. sz. (második része), 21. versszak, 225.
81 *Benkő György diáriuma* (1738), Stoll 1049. sz., 10a–b. 9 szakaszos latin–magyar karácsonyi vers részlete, 6. és 8–9. versszak.

Eljött békességünk áldott fejedelme,
Gerjedjen hát hozzá szívünknek szerelme,
Hogy karácsont értünk, az ő segedelme,
Legyen mindörökké mivelünk kegyelme. Amen[82]

Jézus felmenőire utalva a kéziratos köszöntőkben számos alkalommal felbukkan a *Dávid gyökere/ága* szókapcsolat is, ugyanis Mária ősei Dávid nemzetségébe tartoztak.

A kora újkori alkalmi köszöntőversek *Jessze gyökere/fája* motívuma középkori latin és német szekvenciákra vezethető vissza, és igen gyakran felbukkan a karácsonyi ünnepkörbe tartozó István- és János-napi (december 26–27.) népi köszöntőkben is. Ez a toposz a *Paradicsom-kertben kinőtt (alma)fa/tenger közepében felnövő világfa* képével összekapcsolódva „egy sor kozmogóniai mítoszban szerepel",[83] de Európa-szerte (így a magyar nyelvterületen is) megjelenik az archaikus népi imádságokban, a gyógyító ráolvasásokban és az István/János-napi köszöntőkben láncversként: *gyökér → fa → ág → levél → bimbó → virág → gyümölcs/Jézus, a világ megváltója* szimbolikus képsorral:

A föld adja gyökerét,
gyökér adja a fáját,
a fa adja az ágát,
az ág adja bimbaját,
bimbó adja virágját,
virág adja almáját,
Dicsérjük a Boldogságos Szűz Márját!
(Zalaszentgyörgy, 1951)[84]

3. A csillag/hajnalcsillag

Jelentése: teljesség, fenség, dicsőség, Krisztus. „Láttuk az ő csillagát napkeleten, és eljöttünk, hogy imádjuk őt." (Mt 2, 2); „Magát az Urat nem csupán egy csillag jelzi, hanem őt magát is csillagnak nevezik."[85] „Én, Jézus, küldtem el angyalomat, hogy ezekről bizonyságot tegyen nektek a gyülekezetek előtt. Én vagyok *Dávid gyökere és új hajtása, a fényes hajnalcsillag.*" (Jel 22, 16). Néhány forrás-

82 *Körmötzi János-gyűjtemény* (1786–1793), Stoll 368. sz., 52a, *Natalis* 1791 A. C. ároky [?]
83 Dömötör, *A népszokások költészete,* 137 (további európai szakirodalommal).
84 MNT II. 911. sz., 5. versszak.
85 Alfred Heller, *Bibliai szimbólumok: Bibliai számszimbolika* (H. n.: Evangéliumi Kiadó, é. n.), 40.

munka szerint a magyar reformátusok épp emiatt helyezték templomaik csúcsára is a csillag szimbólumot.

Egy XVI. századi német vízkereszti énekben ekképp ábrázolták Jézust:

Krisztus, Atya Egyetlenegy Fia
Jött kincséből szívének,
Miként meg van írva:
Ő a hajnali csillag,
Mely fényességgel villog,
S napnál szebben ragyog.[86]

Ugyanezeket a biblikus képeket használták egy századdal később is:

Szép, *tündöklő hajnalcsillag*,
Dávid királynak magzatja,
Ki kegyelemmel felragyog,
Sok királyoknak királya,
Jesszének szép vesszeje,
Lelkemnek vőlegénye:[87]

A hajnal mint napszak és a hajnalcsillag általában Máriának, a világosság szülőanyjának jelképe, ám ez a képzet számos ókori (egyiptomi és görög mítoszban) is jelen volt, majd a gnosztikusoknál és a keresztény egyházakban újra meg újra előkerült. Népszerűségét az *O aurora lucidissima / Mater Christi virgo pia* kezdetű XVII. századi népének is jelzi, melynek országosan elterjedt változata magyarul így kezdődik:

Ó, fényességes szép hajnal,
Akit így köszönt az angyal:
Üdvözlégy teljes malaszttal![88]

86 RÉ21, 443. sz., 559. Szövege: E. Cruciger, 1529; magyar fordítása: *Új zengedező mennyei kar,* 1743, dallama: Erfurt, 1524.

87 Uo., 445. sz., 563. szöveg és dallam: Philipp Nicolai, 1599; magyar fordítás: *Zöngedező mennyei kar*, 1696.

88 Istensegíts (Bukovina) – Nagyvejke (Tolna m.), idézi Domokos Pál Péter, Kájoni (1979), 1254. A XVII. századi szövegváltozatot lásd uo., 47. sz., 215; a *hajnal, világosság = Mária* toposzt uo., 46. sz., 214.

Dömötör Tekla azt írta,[89] hogy ugyanennek a vallásos éneknek XVI–XVII. századi protestáns változataiban, majd a XVIII. századi protestáns énekeskönyvekben a hajnalt (a megszülető fényt, világosságot) magával Krisztussal azonosítják:

Jesus Krisztus egy igaz Hajnal,
Ki le-szállál Menyországból,
Születél Szüz Mariától.[90]

A megújított református énekeskönyvben egy XVII. század eleji debreceni énekszöveg a hajnal–Krisztus képi megfeleltetésének hosszú és tartós életét bizonyítja:

Jézus Krisztus, szép fényes hajnal,
Ki feltámadsz új világgal
És megáldasz minden jókkal[91]

Bálám prófétai[92] jövendölése szerint: „Csillag származik Jákóbból, és királyi pálca támad Izraelből" (4Móz 24, 17). Ez a jóslat a *Bálám csillaga* szóképben jelent meg egy körmendi iskolamester János-napi köszöntőjében:

Ez amaz Bálámnak tündöklő CSILLAGA,
Kit a prófétáknak régen várt soksága.
Áron vesszejének gyönyörű *virágja*,
Kinek hideg széltűl nincs semmi bántása.[93]

Ugyanezen képsor egészen közeli szövegváltozata található a *Bathó Mihály-énekeskönyv* (1728) mitológiai és bibliai utalásokkal teli karácsonyi ünnepi versezetében:

Napkeleten fénylik *Bálámnak csillaga*,
Hesperus fellegét elűzi világa.
Áron vesszejének ékes, szép *virága,*
Jessze gyükerének megújult szép *ága*.[94]

89 Dömötör, *A népszokások költészete,* 167–170.
90 Kájoni (1979), 49. sz., 261.
91 RÉ21, 658. sz., 733, 1774-ből származó dallammal.
92 Bálám (Beor fia) idegen próféta, aki királya parancsára nem volt hajlandó megátkozni, hanem megáldotta Izrael népét. Történetét lásd 4Móz 22–24.
93 RMKT XVII/11, 178. sz., 7. versszak
94 *Bathó Mihály-énekeskönyv* (1728), Stoll 189. sz, *Natalis.* A 16 versszakos verset kiadta Kócziány, *Őszi harmat után…,* 60–63. Az idézett strófa a 8.

Egy valószínűleg nagyenyedi diák 1738 körül összeírt énekeskönyvében mindhárom, Jézusra utaló szókép együtt szerepel:

Ezen ígéretről Ézsaiás szólott:
Jessze gyükeréből vesszőszál származott,
Áronnak vesszeje szépen *megvirágzott*,
Mert *Bálám csillaga* immár feltámadott.[95]

A Bálám név értelmező formában – ugyanakkor jelképi jelentését megtartva – így jelent meg a *Bathó-énekeskönyv* egyik karácsonyi köszöntőversében:

Ez volt az *Bárányanak*[96] tündöklő *csillaga,*
Az Sz*ent* Ézsaiás erről mondta vala,
Hogy *Jessze gyükere* vesszőszálat hozna,
Ki üdvességünkre született nekünk *[ma]*.[97]

A versmondó diákok félrehallása miatt módosult név – amely a megszépítő, értelmező folklorizálódás egyik kiváló példája – egy XX. századi karácsonyi kántálás beköszöntőjében:

Ma tetszett fel *bárány* ragyogó *csillaga*,
Mely fényességével már régen villoga
Ma nyílt *kiességnek*[98] jószagú virága,
Ma gyümölcsözött meg *Dávid aszú ága*.
(Érszöllős, Szilágy m.)[99]

A Nagyenyeden tanuló Benkő György karácsonyi köszöntőjében Jézus Krisztus (több bibliai igehelyre utalva) csodás születésének előjeleivel együtt szerepel: Ő az isteni ígéret, a prófétai jövendölés alanya, a kivirágzó és gyümölcsöt érlelő vessző és a megváltó, gonoszűző fényesség egyszersmind.

95 *Benkő György diáriuma* (Nagyenyed, 1738), Stoll 1049. sz., 9b–10a, *Salutatio Natalis.* 3. versszak. Teljes szövegét lásd *Példatár VII.* Ugyanezt a képsort megtaláljuk másutt is a kéziratban, pl. a *Példatár III.* záró strófájában.

96 A *Bárány* szimbolikájáról később bővebben írok.

97 *Bathó Mihály-énekeskönyv* (1728), Stoll 189. sz., 119–123; a 13 versszakos *Rigmi Natalis* 3. strófája. Az utolsó sor szótagszámhiányos, a rímnek megfelelően egészítettem ki. A teljes szöveget lásd *Példatár V.*

98 A sor többféleképp értelmezhető: Ma nyílt *idvességnek*, vagy: Ma nyílt k*i Jesszének*; esetleg: Ma nyílt *ki az égnek*…

99 MNGY XX, 263.

Isten ígéreti ma beteljesedett,
Melyet Ábrahámnak hittel kötölezett,
Szent Dávid próféta[100] kit nékünk hirdetett,
E szent napon nekünk be is teljesített.

Betlehem városában egy gyermek születék,
Ez Immánuélnek méltán nevezteték,
Jesszének vesszeje szépen megvirágzék,
Végre valósággal meg is gyümölcsözék. […]

Hozzánk jött szívünkben *tündöklő fényesség*,
Bészállott szívünkben igen kedves vendég,
Aki bánatinkban volt igen nagy szükség,
Ez által távozik tőlünk keserűség.[101]

4. Nap, napisten

„A napkultusz beépülése a keresztény vallásosságba egészen természetes, hiszen a kultusz mögött olyan archetipikus képzetek állnak, amelyek a világ összes vallásában megjelennek. A Nap mindenütt a legfőbb fényt testesíti meg, mindenütt az isteni erő képzete társul hozzá."[102] A fényhozó napisten neve görögül Phoibosz (Héliosz), latinul Phoebus, a közel-keleti vallásokban Szerápisz, Mithrasz, Sol.

Tánczos Vilmos más szimbólumkutatók véleményével egyetértve azt írja az archetipikus jelképek krisztianizált, képi és gesztusnyelven kifejezett, illetve szöveges változatairól, hogy azok az emberi képzelőerő egyetemessége okán a legkülönbözőbb kultúrák sajátjai lehetnek. A Nap-kultusz

> voltaképpen mind a pogány ősvallás, mind a kereszténység oldaláról „érthető, mert a Nap kultikus tisztelete mindkét vallásosság sajátja. Legföljebb annyit jelenthetünk ki, hogy az utóbbi az előbbire épült rá. […] A néprajzkutatók általá-

100 A másoló/szövegíró eltévesztette a neveket: a megváltó születését nem Dávid, hanem Ézsaiás jövendölte meg: „Ímé, a szűz fogan méhében, és szül fiat, s nevezi azt Immánuelnek." (Ézs 7, 14.) Az Immánuel név jelentése 'velünk az Isten'. Mik 5, 2 ezt a gyermeket Messiásnak mondja. Vö. *Bibliai nevek és fogalmak* (Budapest: Primo Kiadó, 1988), 106.

101 *Benkő György diáriuma* (Nagyenyed, 1738), Stoll 1049. sz., 5b–6a, *Salutatio Natalis,* 2–3. és 5. versszak. Teljes szövegét lásd *Példatár VI.,* topikus variánsa ugyanabból az énekeskönyvből *Példatár VII.*

102 Tánczos Vilmos, *Nyiss kaput, angyal!: Moldvai csángó népi imádságok. Archetipikus szimbolizáció és élettér* (Budapest: Püski Kiadó, 2001), 80.

ban nem választották szét mereven a napkultusz keresztény, illetve kereszténység előtti megnyilvánulásait.[103]

Dömötör Tekla összefoglalásában:

> A közel-keleti napmítoszok […] meghonosodtak a Római Birodalomban is és a hellenisztikus kultuszokban a naptisztelet görög-római formáival találkozva új szikretikus formák jöttek létre. Tetőpontját a naptisztelet időszámításunk első négy századában érte el. […] A kialakuló keresztény egyházak e mítoszok, jelképek jelentős részét maguk is átvették, azzal a különbséggel, hogy Istent, illetőleg Krisztust a nap fölé helyezték, de a költői azonosítás hamar megtörtént, s a keresztény naphimnuszok nem sokban különböznek a „pogány" naphimnuszoktól.[104]

A kőből született gyermekistennek, a legyőzhetetlen Napnak (Sol invictus, Mithras, Mithra invictus, saxigenus) ikonográfiai ábrázolása és költői megjelenítése igen hasonló a magyar apokrif imádságokban, az erdélyi karácsonyi énekekben és a román kolindákban. A gyermekisten kozmokrátorként (föld) gömböt vagy almát tart bal, illetve arany vesszőt, fáklyát vagy tőrt a jobb kezében.[105] Ezt a képet ily módon őrizte és éltette a magyar szájhagyomány.

Paradicsom mezejibe
aranyszőnyeg leterítve
azon vagyon rengő bölcső
abba fekszik az Úr Jézus.

Jobb kezibe aranyvessző
bal kezibe arany alma.
Megsuhintja a vesszejit
zúg az erdő, cseng a mező.[106]

A Mithrász-mítosszal való hasonlóságot erősíti az a kora keresztény felfogás, mely szerint Jézus barlang(istálló)ban született, s ez a helyszín csak később alakult át falusi istállóvá. Jézus születésnapját a niceai zsinat (325) korántsem vé-

103 Uo., 83–84. Vö. Róheim Géza *Magyar néphit és népszokások* (Budapest: Athenaeum, 1925); Bosnyák Sándor „A felkelő nap köszöntése a csángó népcsoportoknál", *Ethnographia* 84 (1973): 559–563.

104 Dömötör, *A népszokások költészete,* 163.

105 Uo., 140–145.

106 MNT II. 548. sz. Egy hadikfalvai asszonytól gyűjtötte Manga János 1949-ben. A képsor további erdélyi szövegváltozatai uo., 508–512. sz.

letlenül kanonizálta a napisten születésével egyidejű téli napforduló idejére, december 25-ére. A nap(fény) Jézussal való azonosításának egyik legkorábbi költői emlékét (1328) Heinrich Seuse/Suso (1295–1366) német származású domonikánus pap-teológus, német–latin nyelvű himnuszában *In dulci jubilo, / Nun singet und seid froh!* kezdettel találjuk:

Hadd zengjen énekszó, fel, égig ujjongó!
Jászol ágyon szunnyad Az édes Megváltó.
Ott *fénylik ő, az új nap,* Kit várva vártunk rég,
Kezdet ő és vég, Kezdet ő és vég.[107]

Ugyanez a kép az új református énekeskönyv szerint:

Jézus Krisztus ragyog már rám,
kit próféták láttak régen,
Fénylik, mint szép nap az égen.[108]

A *Christe qui lux es* kezdetű latin himnusz XVI. századi magyarítása így hangzik:

Krisztus, ki vagy nap és világ,
Minket sötétségben ne hagyj,
Igaz világosság te vagy,
Kárhozatra mennünk ne hagyj![109]

Kájoni János énekgyűjteményében a latin nyelvű, *Dum virgo vagientem* kezdetű karácsonyi éneknek, Mária altatódalának refrénje magyarul:

Oh Nap-fény! oh élet!
oh édes JESUS!
oh édes JESUS![110]

Az egyik legszebb, több metaforikus képet és költői motívumot is tartalmazó közköltészeti alkotást – műfaját tekintve *esti imádság*ot – 1795 novemberében jegyezték fel *Világi ének* (!) címmel egy erdélyi énekeskönyvben:

107 RÉ21, 415. sz., 1. versszak, 537. Magyar fordítás: Túrmezei Erzsébet.
108 Uo., 418. sz.; szövege: Kolozsvár, 1777; dallama: Philipp Nicolai, 1599.
109 Uo., 681. sz.; magyar fordítása: Debrecen, 1592; dallama: Debrecen, 1774.
110 Kájoni (1979), 125. sz., 297. A latin eredeti (más dallammal): 124 sz.

Te vagy igaz világasság,
Kihez nem fér homályasság,
Nincsen annak éjszakája,
Kinek *a Bárány fáklyája.*

Fényes Napunk, kegyes Jézus,
S maradj velünk, mühozzánk juss,
Hogy nevedben lenyugvásunk
Csendes legyen aluvásunk!
Ámen.[111]

Érdemes felfigyelni a vers 4. sorára, amelyben a *Bárány fáklyája* kettős metafora szerepel. Az áldozati Bárány Jézussal való azonosításától alább még szólok, a fáklya pedig egyértelműen a sötétségben világító fényt, Jézus és a keresztény hit vonatkozásában az Ige megvilágosító jelentését fejezi ki.

Egy 1898-ban gyűjtött Somogy megyei betlehemes egyik énekének refrénje nemcsak Jézust és a napfényt azonosítja, hanem megtoldja teológiai tanítással is, mondván, hogy: Ő az „igaz világosság", aki elűzi a sötétséget, azaz a lelkeket borító homályt, és elhozza „a hitnek szent világát".[112]

Egészen hasonló szóképekkel kifejezett ellentétpárok (napfény; Krisztus feltámadása és diadala ↔ homály; sötétség; gyász; halál; pokol) jelentek meg egy XVIII. század eleji, erdélyi nyelvjárást tükröző húsvéti köszöntő első két strófájában. A közismert metaforákból és frázisokból építkező köszöntő folklorisztikai unikuma az, hogy a legyőzött Sátánt a népmesék hétfejű sárkányával azonosítja a versfaragó-versmondó diák:

Fényes Fosforusunk[113] ez napon feltetszett,
Rogyogó Phebusunk homályból vetkezett,
Mert örömmel teljes hír hozzánk érkezett,
Mely miatt szüvünk *is* gyászból levetkezett.

Ily örömre okat király Krisztus ada,
Szomorú halálból mikor feltámada,
Poklon s kárhozaton lőn nagy diadalma,
Megromla hétfejű sárkánnak hatalma.[114]

111 *Jánosi János és Sándor-énekeskönyv* (1753–1755, Kolozsvár), Stoll 246. sz., 48. Teljes szövegét lásd *Példatár IV.*

112 MNT II. 384. sz., VI. rész, 562. Nagybajom, Somogy m.

113 Fosforus: a *foszfor* szó latinos (megszemélyesített) változata, amely a görög φως (phósz 'fény') és φορος (phorosz 'hordozó') szóból származik.

114 *Bathó Mihály-énekeskönyv* (1728), Stoll 189. sz., 136–137, *Rigmi Pascalis*.

A XVIII. századi diákköltészetben néha latinosan nevezték meg a napistent:

Ervendez szívéb*en Krisztus* kis serege,
Mert fénlik *Phoebusnak rogyogó szép fénye,*
Krisztus születésén zeng angyalok serge,
…b*[en]* örvendez minden Isten híve.[115]

Phoebus Apollo ('fényes Apollo') hol a nap(fény), hol a lantjátékos (zenélő) isten alakjában bukkan fel a kollégiumi poézisben. E név hallomás utáni magyar alakváltozatai a közköltésben és a folklórban: *Főbusz* → *Föbrus* → *Fébrus/fébrus* → *Fébus / fébus*; mi több: teljesen abszurd, komikus félrehallással és értelmezéssel eredeti jelentésétől megfosztva: *Szélbus* → *a brusz.* Az istenség egy nagykapusi névnapköszöntő énekben mindkét alakjában és mindkét attribútumával megjelenik:

Felderült *Fébus,* ragyogós fényével
Felderült *Fébus,* készen van hárfája,
Örömet nyújtott szent István napjára.[116]

Ez mai nap nekünk *feltetszett csillagunk*
Ez mai nap jött fel *tündöklő szép Napunk*[117]

– olvashatjuk egy 1728-ra datált énekeskönyv hosszú karácsonyi versezetében.

A Nap és a Megváltó születését jelző betlehemi csillag képe együtt szerepel a Karácsony és Vízkereszt között gyakorolt *háromkirályjárás/csillagjárás/csillagozás* szokását kísérő énekben, melynek refrénje: „*Szép jel és szép csillag, szép napunk* támad". Az ének első említése Héderváry Lőrinc 1540-ben írott levelében ekképp olvasható: „Osztán az csillagéneke ha megvagyon kgdnek, küld*d* alá, […] mert jó gyermekem vagyon itt egy, jó szava vagyon […]."[118] A csillagjárás szereplője rendszerint három, fehér ruhába öltözött fiúgyermek, akik egy ollós szerkezetre szerelt, kiugratható és visszahúzható, fénylő papír csillaggal jártak házról-házra. Énekükben a napkeleti három királyok/bölcsek/mágusok és Heródes király evangéliumi történetét idézték fel.

115 Uo., 119–123, *Rigmi Natalis*, 1. versszak. Teljes szövegét lásd *Példatár V.*

116 Nagykapus (Kolozs m.), Vasas Samu és Salamon Anikó, kiad., *Kalotaszegi ünnepek* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), 301. A_{54}

117 *Bathó Mihály-énekeskönyv* (1728), Stoll 189. sz., 119–123, *Rigmi Natalis,* 8. versszak. Teljes szövegét lásd *Példatár V.*

118 Idézi: MNT II. 35; a népszokás szöveg és dallamváltozatait lásd uo., 41–50, 52, 55.

Mosonszentjánosi kódex,
háromkirályok és csillag

„Az archaikus folklór szöveg- és rítushagyománya világosan utal arra, hogy a kereszténységnek a századok folyamán egy igen erőteljesen élő szoláris kultuszt sikerült integrálnia. […] az egyházi év ünnepeinek kapcsolata a szoláris ünnepekkel nyilvánvaló" – erősítette meg Tánczos Vilmos könyve és idézett példáink is.[119]

5. A bárány

Az ártatlanság, tisztaság jelképe.[120] A kos ősi áldozati állat, amit számos bibliai ige megemlít. A bárányáldozat az egyiptomi fogságból való szabadulás jelképe, emberre vonatkoztatott ótestamentumi előképét lásd Ábrahám és Izsák történetében,[121] Ézsaiás prófétánál, majd az evangéliumokban Isten egyetlen fia feláldozásában jelent meg. „Kínoztatott, pedig alázatos volt, és száját nem nyitotta meg, mint bárány, mely mészárszékre viteteik, és mint juh, mely megnémul az őt

119 Tánczos, *Nyiss kaput, angyal!,* 79–80, 85.
120 Heller, *Bibliai szimbólumok,* 29– 30.
121 Ábrahám Úrhoz való hűségének próbája az idős Sárától született egyetlen fiú feláldozásának parancsa volt (1Móz 18, 9–14; 22).

nyírők előtt".[122] „Ebből a helyettesítő áldozatfunkcióból bontakozott ki a keresztény bárány-szimbolika."[123] Jézust ezért nevezi gyakran a Szentírás *Isten Bárányá*nak (Agnus Dei), aki feláldoztatik a bűnösökért, s ezzel magára veszi a világ, azaz az emberiség bűneit.[124] „Mert hiszen a mi húsvéti bárányunk, a Krisztus, megáldoztatott érettünk."[125] János apostol Mennyei jelenésekről írott könyve következetesen azonosítja Jézus Krisztust a Báránnyal: aki a „Királyok Királya"; a Bárány, aki legyőzi a tíz babiloni királyt; aki királyi széken (trónuson) ül a mennyben; aki a Sion hegyén áll; Megváltó, aki vérével váltotta meg híveit; legyőzi a „veres fenevadon ülő nőt", majd Babilon leomlása után menyegzőt tart.[126]

Mivel az őskeresztyén művészetben az Isten Bárányа általánosan kedvelt jelkép volt, „meghökkentő a 692. évben tartott konstantinápolyi zsinat, amely eltiltotta Krisztusnak mint báránynak az ábrázolását".[127] Ezek után a keleti egyházak nem, vagy csak nagyon ritkán használták a bárány szimbólumot. Ám ez idő tájt I. Szent Szergiusz pápa (650–701) rendelettel vezette be a miserendbe az áldozás előtti liturgikus éneket: „Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis!" („Isten bárányа, ki elveszed a világ bűneit, irgalmazz nekünk!") Rendelete nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a nyugati keresztény egyházak megtartották és gyakran ábrázolták ezt az állat-jelképet. Az egész emberiségért meghozott krisztusi áldozat megtestesítőjeként van megfestve a Bárány a XV. századi genti szárnyasoltár[128] központi képén, amelyen függőlegesen három isteni személy: a trónoló („királyi széken" ülő) Atya, alatta a Szentlélek galambja és a Fiút szimbolizáló piedesztálon álló, emberarcú (!) Bárány látható. Az alsó szint középképe a Bárány imádását ábrázolja, a nyakából csurgó vére pedig egy kehelybe folyik: „ímé egy nagy sokaság, amelyet senki meg nem számlálhatott, […] a Bárány előtt állnak vala" (Jel 7, 9). Az idvezültek országát az isteni kegyelmet jelképező forrás, az Élet vizének kútja táplálja (Jel 22, 1). Az élet vizének forrása a megváltás, a minden embernek megígért kegyelmi ajándék. Az oltárasztal brokátterítőjén latin nyelvű felirat hirdeti: „Íme, Isten bárányа, aki elveszi a világ bűneit."

Bod Péter (1712–1769) *Magyar Athenas* című írói lexikonában[129] a Báránynak kétféle értelmezését adta meg: I. Krisztus, aki „a mi bűneinkért megáldoztatott." II. „A szelíd, jámbor természetű, istenfélő ember".

122 Ézs 53, 7.

123 Pál József és Újvári Edit, szerk., *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából* (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 71.

124 Ézs 53, 7; ApCsel 8, 32–35; Jn 1, 29; 36; 1Pét 1, 19.

125 1Kor 5, 7.

126 Vö. Jel 5, 6; 12; 7, 9; 14, 1; 17, 14; 19, 7; 9 stb.

127 Takács, *Bibliai jelképek…*, 49.

128 Jan van Eyck oltárképének (Gent, Szent Bavo-katedrális, 1432) ikonográfiai programja a Biblia szövegrészeire épült.

129 Bod Péter, *Magyar Athenás, avagy az Erdélyben és Magyar–Országban élt tudós embereknek,*

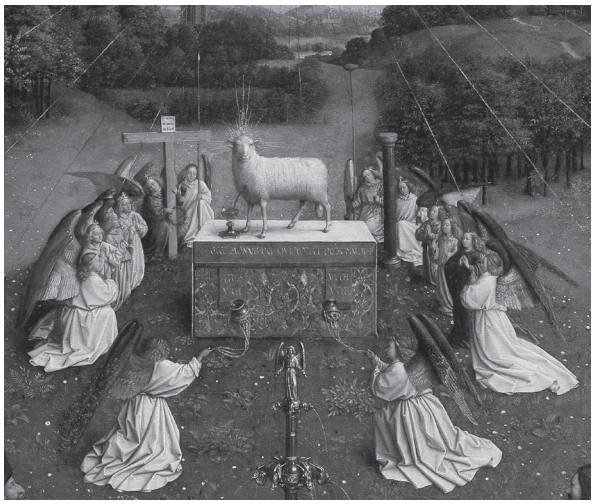

A Bárány imádása, részlet a genti oltár középső táblaképéből (Hubert és Jan van Eyck, 1432)

Takács Béla azt írja a jelképes bibliai ábrázolásokat számba vevő könyvében, hogy a reformáció gyökeresen szakított Szűz Mária és a szentek tiszteletével, következésképp az őskeresztény ség koráig visszavezethető, mágikus tartalmakat is magukban rejtő, gazdag állatszimbolikával is. Ám a XVII–XVIII. század folyamán a magyarországi lelkészek, prédikátorok igehirdetésükben gyakran alkalmaztak szimbolikus kifejezéseket, metaforákat, és egy 1830-ban kelt helytartótanácsi rendelet után előszeretettel ábrázolták az egyházművészetben *Isten bárány*át, a fiait vérével tápláló *pelikán*t (az Anyaszentegyház szimbólumaként pl. a református templomok szószékkoronáján) vagy a poraiból megújuló *főnix-madar*at például az eklézsiák címerében, illetve fémből készült pecsétnyomóján.[130] A „kálvinista Róma", Debrecen címerében olyan *zászlós bárány* látható, aki az Ó- és és Újtestamentumot jelképező nyitott könyvre helyezi mellső lábát. Az I. Lipót idejében újraszerkesztett városcímert kiegészítették a kiterjesztett szárnyú, napba tekintő, tűzből újjáéledő főnixmadár alakjával, amely a városnak minden vészből, pusztulásból való megújulását jelképezi egyszersmind.

Több karácsonyi *népének*ben és a *bölcsőcskézés* szokásában is hallható Mária altatója, amely az Isten bárányа szókapcsolattal nevezi meg a hideg istállóban vagy jászolban sírdogáló kisdedet:

---

nevezetesebben a'kik valami, világ erre botsátott írások által esméretesekké lettek, s jo emlékezeteket fen–hagyták históriájok ([Szeben], 1766).

130 Vö. Takács, *Bibliai jelképek…*, 12–13. 2009 szeptemberében a Szakrális Művészetek Hete alkalmából a Néprajzi Múzeum kiállítást rendezett *Agnus Dei-ábrázolások népi tárgyakon* címmel.

Sír *az Isten báránya*,
van-e ki őt sajnálja,
Bűneinket siratja,
Szűzanya őt csiggatja
– Áj, áj, áj, Jézus aludjál![131]

Egy István- (János-) napi köszöntő végén kicsit módosulva bukkan fel a szókép:

Ahány csepp víz van a tengernek árján,
Annyi áldást adjon a *mennyei bárány.*
Szívemből kívánom, adja meg az Úr!
(Tordaszentlászló, Torda-Aranyos m.)[132]

Amint idézett közköltési példáinkból is látható, Jézus Krisztus a Megváltó/Messiás alakjának jelentésköréhez számos szimbolikus tartalmú természeti kép (Nap, csillag) és jelenség (világosság, fényesség), sőt a sötétben világító fáklya, üdvtörténeti következményként pedig az emberiség bűntől való megváltása, a Sátán, a pokol és a halál leggyőzése kapcsolódott. Ma már ezeknél a szó- és jelképeknél kevésbé egyértelmű a hajdani ünnepköszöntők végén a jókívánság, a mennyei jutalom: a *királyi szék és a korona*.

6. Korona, koszorú, glória

Az örök dicsőség, a megdicsőülés, a tisztelet és a jutalmazás mindenkori jelképe,[133] amelyet a Krisztust követők haláluk után „pályabérként" elnyernek. Bibliai előképét így olvashatjuk Jakab apostol levelében: „Boldog ember az, aki a kísértésben kitart; mert minekutána megpróbáltatott, elveszi az *életnek koronáját*, amit az Úr ígért az őt szeretőknek."[134] Hasonló jutalmat, az „*igazság koronáját*" emlegeti Pál apostol is, amelyet az Úr, az igaz bíró megad neki és minden Krisztus-hívőnek.[135]

A mennyei jutalom ígérete fogalmazódik meg Assisi Szent Ferenc *Naphimnusz*ában:

131 MNT II. 497. sz., Attala (Somogy m.). Szöveg- és dallamváltozatait lásd uo., 498–499. sz., valamint 387. sz., III. rész, Gombos (Bács-Bodrog m.), betlehemes játék részeként hét strófával.
132 MNGY XX, 301.
133 Heller, *Bibliai szimbólumok,* 123–124.
134 Jak 1, 12 és 2Tim 4, 8.
135 2Tim 4, 7–8 (Pál harca és koronája)

Áldott légy, Uram, minden emberért,
Ki szerelmedért másnak megbocsát,
És aki tűr gyötrelmet, nyavalyát.
Boldogok, kik tűrnek békességgel,
Mert *Tőled nyernek* majd, Fölséges, *koronát*.[136]

Egy XVI. századi vallásos ének utolsó két sorában olyan fohász hangzik el, mely szerint a korona, a halál utáni jutalom maga Jézus Krisztus:

Jövel, *Uram,* szép *koronám,* jöjj sietve:
Téged várlak reménykedve![137]

Egy XVII. századi vallásos ének részletesen felsorolja a Krisztust követő keresztény hívő ismérveit, a halál utáni megdicsőülés, a mennyei korona elnyerésének feltételeit, refrénnel nyomatékosítva a jutalom ígéretét:

1. Ki utánam jön, szól az Úr,
Csak úgy követhet engem. […]
Ki megtagadja önmagát,
Csak az nyerhet fönt koronát.

2. […] Ki vállal kereszthordozást,
Csak az nyerhet fönt koronát.

3. […] Ki mégis követ mint Urát,
Csak az nyerhet fönt koronát.[138]

Miskolczi Csulyak István Dersi Zsófia halálára írt hosszú búcsúztató versében többek között így méltatta az elhunyt asszony erényeit:

Az Krisztustól immár *mennyben koronát vár,*
melyet néki csinált volt.[139]

136 Sík Sándor fordítása, vö. https://www.magyarkurir.hu/hirek/a–het–verse–assisi–szent–ferenc–naphimnusz (hozzáférés: 2022.02.27).
137 RÉ21, 445. sz., 563. Szöveg és dallam: Philipp Nicolai, 1599; fordítás: *Zöngedező mennyei kar,* 1696.
138 Uo., 452. sz., 572. Szöveg: Johann Scheffler (Angelus Silesius) 1668; magyar fordítása: Gerzsenyi László; dallama: Johann Hermann Schein, 1628.
139 RMKT XVII/2, 35. sz., 5. versszak (27–28. sor), 59.

Kájoni János, a csíksomlyói nyomdát alapító és üzemeltető ferencrendi szerzetes patrónusához, Csicsókeresztúri Torma István főispánhoz szóló levelét ezzel a (minden bizonnyal) közszájon forgó formuláris jókívánsággal indította 1675-ben, Mindszent havában, azaz novemberben:

> Ez életben Isteni áldásokat, szerencsés, bóldog hoszszú életet, az-után pedig *örök Bóldogságnak Koronáját* kívánom Istentűl.[140]

Egy erdélyi tájnyelvi sajátosságokat mutató prózai karácsonyi köszöntés kezdő és záró sora a XVIII. század utolsó negyedéből hasonló üzenetet hordoz. Az utolsó szó szerint hol egy, hol több diák mondta el az alábbi „szalutációt":

> Dücsőség magosságban úr istennek, […] Minden lelki és testi *áldásival koronázza*! Szívemből kívánom, *kíván*juk[!][141]

Az *Égi Királyság* az *Élet koronája* jókívánságként élt tovább. Ez a toposz[142] nemcsak a Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonított XVII. századi verses tanításban, a *Tintinnabulum*ban,[143] hanem annak Krager által megfogalmazott XVIII. századi elmélkedéseiben németül, majd ennek nyomán gradistyei horvát szövegekben is egyformán jelent meg:[144]

Ez az, aki minden földi dicsőségen
Győzedelemessé lőn, s hamis fényességen
Lábbal járt s tapodott, mint veszendőségen,
S égi jókat váltott a múlandó kincsen.

140 Kájoni (1979), 155.

141 *Czombó Mózes-énekeskönyv* (1772–1801), Stoll 558. sz., 217–220, *Salutatio natalis.*

142 A vonatkozó bibliai igehely: Jak 1, 12

143 Nyéki Vörös Mátyás, *Tintinnabulum tripudiantium, az-az a földi részeg szerenchének es dichösegnek alhatatlan lakodalmaban tombolok jóraintö chengettyüje, mely a vilag chalardsagat az ember negy utolso dolgainak zengesevel kinek-kinek eleibe-adgya…* (Pozsony: typ. Societatis Jesu, 1636); RMKT XVII/2, 93. sz., 175–219.

144 Eberhard Maria Kragel *Csetvero–versztni Duhovni Persztan, ki sztoji va marlyivom Premislyavanyu Csetiri Poszlidnyi Dugovanyih* [Négyfajta Lelki Gyűrű, amely a Négy Végső Dologról való szorgalmatos Elmélkedésből áll] (Sopron, 1763) c. művének elemzését lásd Horváth Sándor, „»Mind halnak, de sosem hunynak el« / »Semper mori, numquam perire« / »Ovde szi mrú, ali nédnucs ne mrú«: A menny és a pokol a 18. században a grádistyei horvátoknál", in *Menny és pokol a barokk kori ember életében,* szerk. Báthory Orsolya, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 7, 149–161 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014). *Az Égi Királyság mint az Élet koronája* (Nebészko Kralyesztvo pod jmenom Korune sitka): uo., 153.

Azért méltó, hogy most *megkoronáztassék*
Égi dicsőséggel, és felöltöztessék,
Királyság s hatalom kezébe adassék,
S véghetetlen jókba már részesíttessék.[145]

A XVIII–XIX. századi ünnepköszöntők végén is a jutalmak legfőbbikét az *(örök) élet koronáját* nyerik el haláluk után a jó keresztények:

Kívánom, az Isten e Karácson napját,
Tegye szerencséssé mindenik óráját,
Távoztassa tőlünk nyomorúság árját,
Jövendőben adja *élet koronáját!*[146]

Egy hajdani nagyenyedi diák tréfás karácsonyi köszöntésében – melyben a diákélet nehézségeit villantja fel, s többször is máriásokat vagy garast kunyerál – ezzel az áldásmondással, s a földi élet utáni jutalom: az örök élet és a mennyei koronázás reménységével búcsúzik jóakaróitól:

Az Isten meg áldjon minden javaival,
Szent Lelkét is adja sok ajándékival,
Ajándékok után minden gazdagsággal,
Gazdagságok után örök mennyországgal!

Kérem az Messiást, titeket megáldjon,
Hittel, szeretettel megajándékozzon,
Jóakaróimot *meg is koronázzon*,
Végre országában velem együtt lásson!
Amen.[147]

Teljesen félreértve a földi élet metaforáját, a *pálya*(futás) szót, egy Bihar megyei István-napi köszöntő 2. versszakában ezt énekelték Bartók Bélának:

Végre mikor *párjádat,*
adjon meg koronádat,
elvégezvén harcodat,
Úr Jézus jutalmadat.[148]

145 Nyéki Vörös, *Tintinnabulum,* RMKT XVII/2, 213, 345–346. versszak.
146 *Fodor József-énekeskönyv* (1821, Torockó), Stoll 696. sz., 1a–9a. Teljes szövegét lásd *Példatár VIII.*
147 *Tsorik András-énekeskönyv* (1750–1751), Stoll 240. sz., 18–19*, Salutatio Jocosa Natalis*.
148 MNT II. 926. sz., Köröstárkány, 1912.

A hagyományozás során ráadásul felcserélődtek az „eredeti", biblikus utalással[149] teli jókívánságok sorai is, ami valamikor így hangozhatott:

Végre mikor pályádat,
elvégezvén harcodat,
adja meg koronádat,
Úr Jézus jutalmadat.

A népi köszöntőkről azt állítottam, hogy fokozatosan deszakralizálódnak, a rigmusokban és alkalmi énekekben inkább földi jólétre, a békességre és a tisztességtevők megajándékozására kerül a hangsúly. Befejezésül egy karácsonyi rigmust idéznék, amelyik egy háromrészes mérai (Kolozs megye) „versfolyam" II. darabja. A szöveg úgy folklorizálódott, hogy megtartotta a hajdani „prédikátori" verselési stílust,[150] és azt ötvözte kortárs népnyelvi kifejezésekkel:

Áldom, magasztalom seregeknek Urát,
Hogy megadta nékünk ez Karácsony napját.
Buzgó szívemből kívánom kenteknek,
Hogy a föld zsírjából bőrvint[151] vehessenek.

Hogy a mennybe mehessenek,
Arany koronát nyerjenek!
Ezt kívánom kigyelmednek, gazduram!

Remélem, a megidézett példákkal sikerült szemléltetnem, hogy a XVII–XVIII. századi alkalmi közköltés milyen jelentős nyomot hagyott a folklórban. Láthatjuk, hogy a jeles napi népi köszöntők és a betlehemes játékok énekeinek jó része – különösképp az iskolavárosok filiáiban – visszavezethető a XVIII. századi protestáns verskéziratokra, azok pedig katolikus és protestáns költői hagyományon, népénekeken, illetve bibliai igehelyeken és évezredeket túlélő, archaikus jelképeken alapulnak.

149 Vö. 2Tim 4, 7–8 (Pál harca és koronája)

150 Miskolczi Csulyak István olaszliszkai református lelkész, zempléni esperes (1575–1645) kiváló karácsonyi és újévi verses köszöntőket írt, amelyekben keveredtek a földi javakra s a mennyei ajándékokra vonatkozó jókívánságok. Lásd pl. RMKT XVII/2, 48., 50. és 53. sz.

151 bőven

PÉLDATÁR

I.
Salutatio Natalis

1. Régóta vágyódtam én az magyarságra,
Azzal együtt a más, ékes deákságra,
Hogy lehetnék hasznos ember szolgálatra,
És úgy alkalmatos minden tudományra.

2. Eljöttem, s már tudom, Karácsonnak híjnak,
Mely volt születése a Krisztus Jézusnak,
Örültenek ezen pásztorok, angyalok,
Úgy én is, mert hiszem, hogy poltrák adatnak.

3. A múzsák szállásán noha kisebb vagyok,
Szívem kívánsági mindazáltal nagyok:
Ékesség, békesség lakozzék nálatok,
Érhessetek számos Karácson napokot!

4. Hogyha perec volna a kertek oldala,
[…] kürtőskalács fűzfából dúródna,
Senkit is e legén ma nem búsítana,
[…] ilyenbül sütni ma is jó*l* tudhatna.

5. Ne nézzétek azért versem kicsinségét,
Hanem Antikának az ő nagy szükségét,
Ne bocsássa kietek üresen szegénykét,
Hogy lásson kalácsot, vagy egy darab lepént!

Tsorik András-énekeskönyv (1750–1751), Stoll 240. sz., 17.

II.
Rithmus Natalis

1. Régi eleinktől ránk maradt szokásunk,
Hogy mikor eljövend az mü Karácsonunk,
Akkor minden háznál egy-egy verset mondjunk,
Melybe' kigyeteknek nagy jókot kívánunk.

2. Elsőb*en* azt mondom, hogy az nagy Úristen
Titeket éltessen, ki lakik a mennyben!
Szomorúságtokban vigasztaljon szépen,
Minden nagy ínséget fordítson el innen!

3. Sok szent innepekre gyakorta juttasson,
Melyben víg öremet szívetek láthosson,
Titeket a bánat többé ne fárassz*o*n,
Semmi keserűség tünektek ne ártson!

4. Ily jó kévánságnak lehetne érdeme,
Itt az versmondónak volna egy erszénye,
Gondolom magam is, heában nem lenne,
Ha valaki pótrát[152] belé eresztene.

5. Oldalamon vagyon égy lapos tarisnya,
Az ki kalácsat ad, azt csak ide dugja!
Perec-, lepénynek is ez az hordazója,
A szegény deáknak nincsen más iszákja.
Amen.

Dersi Biás-énekeskönyv (1769), Stoll 289. az., 71b–72b, Kiss József gépirata nyomán.

III.
Salutatio Natalis

1. Az Isten mihozzánk Szent Fiát a testben
Elküldvén, nem hagya minket a veszélyben,
Hanem idvességet ada jókedvében,
Dolgunk helyreálla ebben a kérésben.

2. Amaz ellenségnek elvevé hatalmát,
Hatalmát elvevén ottan biradalmát
Megcsonkítá nekünk, felállítá szarvát
A szent idvességnek, kiküldvén Szent Fiát.

152 polturát

3. Nincsen már félelmünk, mert vagyon királyunk,
A messiás Krisztus ma minekünk árunk,
Kivel jövendőben mi is uralkodunk,
Mikor ez világból a mennyekben jutunk.

4. Nohát mi is, Krisztus választott seregi,
Drága véren váltott kedves örökségi,
Szeressünk Urunknak elejibe menni,
Angyali versekkel ekképpen tisztelni![153]

5. Dicsőség tenéked, mennynek, földnek Ura,
Ki reánk tekintel, bűnös fiaidra,
Nem hagyál bennünket ördög rabságába',
Hanem miérettünk jöttél e világra.

6. Örülj hát és örvendj, Krisztusnak hű nyája,
Mert fénlik Bálá*m*nak rogyogó csillaga,
Jessze gyükerének megújult zöld ága,
Ma vagyon Krisztusnak születése napja. Amen.

Benkő György diáriuma (1738), Stoll 1049. sz., 8a.

IV.
Világi ének

1. Immár a szép nap sugára
Száll estvéli szállására.
Ó, hát münköt, áldatt Jézus,
Ne hagyj, kérünk, s tőlünk ne fuss!

2. Mikor immár estvéledik,
A setét éj közeledik,
Áldott orcádnak világa
Légyen szűvünk vidámsága!

153 A karácsonyi köszöntő bizonyos frázisai visszaköszönnek a népi szövegekben. A 16. sor Pécseli Király Imre versének 2. sorát idézi, mely szerepel a *Csurgai graduál* c. énekgyűjteményben is (1630), népi változata: „Krisztus urunknak áldott születésén / Angyali verset mondjunk szent ünnepén", vö. RÉ21, 401. sz., 520–521.

3. Te vagy igaz világasság,
Kihez nem fér homályasság,
Nincsen annak éjszakája,
Kinek a Bárány fáklyája.

4. Fényes Napunk, kegyes Jézus,
S maradj velünk, mühozzánk juss,
Hogy nevedben lenyugvásunk,
Csendes legyen aluvásunk!
Ámen.

Jánosi János és Sándor-énekeskönyv (1753–1755), Stoll 246. sz., 48.

V.
Rigmi Natalis

1. Ervendez szívemb*en Krisztus* kis serege,
Mert fénlik Phoebusnak rogyogó szép fénye,
Krisztus születésén zeng angyalok se*r*ge,
[…]b*en* örvendez minden I*st*en híve.

2. Örüljü*n*k hát mü is az mü királyunk*na*k,
Ez napon született Jézus *Krisz*tusunk*na*k,
Ki születésével hatalmát pokolnak
Elrontván, juttatott […]ájanak.

3. Ez volt az Báránynak [!] tündöklő csillaga,
Az S*zent* Ézsaiás erről mondta vala,
Hogy Jessze gyükere vesszőszálat hozna,
Ki üdvességünkre született nekünk *ma*.[154]

4. Ez az próféták*na*k nagy várakodások,
Ez pátriárkák*na*k régi fogadások,
Erre nézett minden szentek óhajtások,
Ez végre szüntelen sok fohászkodások.

154 A szótagszámhiányos sort a rímnek megfelelően egészítettem ki.

5. Erre kévánkozott Dávid az üdőre,
Mint az szomjú szarvas az hideg kútfőre.[155]
Erre kévánkozott az szép legelésre,
Mint az éhezett juh az zsíros mezőre.

6. Megvirágzott immár Áro*n*nak vesszeje,
Zöldellik *virággal* [?] gyenge csemetéje,
Bétölt az Istennek ebb*en* minden kedve,
Elszálla reánk is áradott kegyelme.

7. Kit Gábriel angyal megjelenéséb*en*
Fogontatni monda az szűznek méhéb*en*,
Születettetni pedig Juda Betlehemb*en*,
Íme, jóvoltából ma megadta Isten.

8. Ez mai nap nekünk feltetszett Csillagu*n*k,
Ez mai nap jött fel tündöklö szép *Napunk*,[156]
Ez mai nap kéntől,[157] bűntűl szabadultunk,
Ez mai nap örök élet minden jutalmunk.

9. Ma született szűztől hívek Messiása,
Ma született halál-, pokolnak rontója,
Ma elet lédünösog[158] [!] szép fényes ruhája
Feladatott reánk, vagyunk megújulva.

10. Erülj tehát mostan, Sionnak leánya,
Ervendj, Ábrahámnak megsokasult magva,
Mert vad fából löttél már igaz ol*a*jfa,
Azért Istent áldjad lelki vigasságba!

11. Mert noha próbákon sokakon hordozott,
Miként atya fiát, meg is ostorozott,
Noha lelkünkb*en* is igen szomorított,
Mégis egészségb*en* mindeddig megtartott.

155 Vö. a 42. zsoltár kezdőképével Károli Gáspár fordításában: „Mint a szarvas kívánkozik a folyóvizekre…" Szenci Molnár Albert szerint: „Mint az szép, híves patakra / A szarvas kívánkozik", vö. RÉ21, 100.
156 szepsege; a rímtoposz szerint javítottam.
157 Kéntól vagy könnytől [?]
158 értelmezhetelen kifejezés; talán: e' lett bűnösök

12. Hát szíve gyászából ki-ki levetkezzék,
Szűvének oltárin I*ste*nnek áldozzék,
A sze*n*t angyalokkal szépen zengedezzék,
Mennyei sereggel ekként örvendezzék!

13. Mondván: „légyen mennyb*en* dücsőség I*ste*nnek,
E földön békesség bűnös embörök*ne*k!”[159]
Légyen áldott neve mindenbe’ Istennek,
Végre boldogságot adjon híveinek! Amen.

Bathó Mihály-énekeskönyv (1728), Stoll 189. sz., 119–123.

VI.
Salutatio Natalis

1. Vigasságra minden ma készítse magát,
Víg örvendezésre nyissa fel ő száját!
Méltó bizony annak mondjunk alleluját,
Valaki eljöttnek hallja Megváltóját.

2. Isten ígéreti ma bételjesedett,
Melyet Ábrahámnak hittel kötölezett,
Szent Dávid[160] próféta kit nékünk hirdetett,
E szent napon nekünk be is teljesített.

3. Betlehem városában egy gyermek születék,
Ez Immánuélnek méltán nevezteték,
Jesszének vesszeje szépen megvirágzék,
Végre valósággal meg is gyümölcsözék.

4. Megnyugovék ezen Istennek sz*ent* lelke,
Mert ennek vállára uraságot teve,
Erős hatalmasnak, tanácsos*na*k jedzé,
Kinek országlása megmarad örökké.

159 Vö. Simon Jukundián csíksomlyói ferences szerzetes karácsonyi énekével, RÉ21, 419. sz. 1. versszak: „Dicsőség, mennyben az Istennek; 2. versszak: Békesség földön az embernek”. Előzménye: Kájoni (1979), 171, 3. sz.

160 Elírás Ézsaiás próféta helyett. Vö.: Ézs 7, 14.

5. Hozzánk jött sz*em*ünkben tündöklő fényesség,
Bészállott szívünkben igen kedves vendég,
Aki bánatinkban volt igen nagy szükség,
Ez által távozik tőlünk keserűség.

6. E szent innepek*ne*k részeit mindenben
Szentelje meg nektek, kik vadtok ez helyben!
Végre boldogságot néktek az egekben
Engedjen, kívánom, a szentek szentiben. Amen!

Benkő György diáriuma (1738), Stoll 1049. sz., 5b–6a.

VII.
Salutatio Natalis

1. Istennek szerelme megbecsülhetetlen,
Melyet megígére Ádá*m*nak a kertbe*n*,
Mikor bűne miatt volna rettegésbe*n*,
Iszonyú halálnak félelmes kezében.

2. Akkoron szent fiát megígéré neki,
Hog*y* a kígyó fejét ez által megtöri,
Ördögnek kezéből híveit megmenti,
Örök boldogságba mennyekbe felviszi.

3. Ezen ígéretről Ézsaiás szólott,
Jessze gyükeréből vesszőszál származott,
Áronnak vesszeje szépen megvirágzott,
Mert Bálám csillaga immár feltámadott.

4. Simeon próféta ezt szemével nézte,
Mikor Máriának öléből elvötte,
Maga karjaival szépen ölelgette,
Magát vénségébe' így örvendeztette.

5. Mostan bocsátod el szolgádot békével,
Mert idvezítőmöt láttam szemeimmel,[161]
Kit idvezítőül azok*na*k rendeltél,
Kik az ő nevében hisznek igaz hittel.

6. Örüljünk hát mi is, lelkünkbe*n* vigadjunk,
A vén Simeonnal dicséretet mondjunk,
Hitünk*ne*k általa ölünkb*e* szorítsuk,
Lelki kezeinkkel meg is apolgassuk!

7. Mi is az Istentől áldásokat várunk,
Ez házra tinéktek minden jót kívánunk!
Adja őfelsége, mindnyájon vigadjunk,
Örök boldogságba*n* együtt vigadhassunk! Amen.

Benkő György diáriuma (1738), Stoll 1049. sz., 9b–10a.

VIII.
Karácsoni

1. Ha kicsin nem volnék, Betlehembe mennék,
Amaz mágusokkal ajándékot vinnék,
Kisded Jézusomnak tiszteletet tennék,
Tudom, áldozatul ő előtte lennék.

2. De gyengeségem*ből* oda nem érkezem,
Ma született Jézus, arról emlékezem,
Azért az Egekre emelem fel kezem:
„Dicsőség Istennek!" – mindenütt éneklem.

3. Kinek születése nékünk hasznos légyen,
Minden azért néki tiszteletet tégyen,
Nagy bős áldást az ő kezeiből végyen,
*É*s hogy ezeket ne találja szégyen.

161 Simeon nem volt próféta, hanem egy istenfélő, kegyes jeruzsálemi öregember, aki a „Lélek indításából" jelen volt Jézus templomi bemutatásakor, ölébe vette a kisdedet és áldást mondott (lásd Luk 2, 25–30). A köszöntővers 17–18. sora csaknem szó szerint idézi az evangéliumot: „Mostan bocsátod el, Uram, a te szolgádat, a te beszéded szerint, békességben. Mert látták az én szemeim a te üdvösségedet." (Luk 2, 29–30.)

4. Kívánom, az Isten a Karácson napját,
Tegye szerencséssé mindenik óráját,
Távoztassa tőlünk nyomorúság árját,
Jövendőben adja élet koronáját!

Fodor József-énekeskönyv (1821), Stoll 696. sz., 1a–9a.

IX.
VERSUS
Becsüről való

1. *Á*ldott legyen az Úr, aki oltalmára
*V*olt e díszes háznak, min*t* erős kővá*ra*,[162]
*M*indeneket ennek fordított hasznár*a*,
*F*el is virjasztotta karácson napjár*a*.

2. No, hát éneköljünk, kik it*t* jelen vagyunk,
Méltó tiszteletet ezen háznak tegyünk,
*E*z háznak kedvé*b*en essünk, azon legyünk,
*A*zon túl, tudjátok, mind*járt* elé*b*b megyü*n*k!

3. Amely jovotokból nekünk részt adtatok,
*Is*ten szaporítsa, kévánjuk, nálatok,
Semmi jovotokból ne légyen károtok!
Megáldván már menjünk, hogy kor*on*át[163] nyerj*ünk*!

Czombó Mózes-énekeskönyv (1772–1801), Stoll 558. sz., 225–226.

162 Az eredetiben: kővállo. Lásd Martin Luther énekét („Erős vár a mi Istenünk”) két fordításban és dallammal: RÉ21, 161. és 591. sz.
163 Az eredetiben: koromat

X.
Karácsoni

1. Örülj, bűnös ember, örvendjen a világ,
Mert Áron vesszeje, mint mezei virág,
Megvirágzott, s termett gyümölcsöt, mint zöld ág,
Ne félj, mert ördögnek már hatalma nem rág!

2. Ma született nékünk világ megtartója,
Bűnös embereknek kegyes megváltója.
Úgy akart, hogy lelkünk Istennek szólója,
Légyen jövendőben egeknek lakója.

Fodor József-énekeskönyv (1821), Stoll 696. sz., 1a–9a.

XI.
Versus Natalis

1. Ímé, feltetszett ma örömünk csillaga,
Rogyog és tündöklik szép napunk világa,
Istennek szállatt ránk nagy irgalmassága,
Szívünk*ne*k érkezett lelki vigassága.

2. Mert az egek ura irgalmasságából,
Könyörült mürajtunk atyai voltából,
Nem az mü érdemünk szerént való okból
Szabadított minket ördög hatalmától.

3. Mert mikoron fejünk veszésre sietne,
Isten áldott fiát nekünk megígére,
Mely által ördögtől minket megmentene,
Lelki országáb*a* bé is vezéllene.

4. Elsőb*en* ígérte Isten az Ádámnak
Mindjárt az esetkor, osztán Ábrahám*na*k,[164]
Jákobnak, Dávidnak s a több sz*ent* atyák*na*k,
Isten ezt ígérte az pátriárkák*na*k.

164 Utalás Ábrahám és Izsák történetére, 1Móz 22, 2–13, 16–18.

5. Ennek születését várták a sz*ent a*tyák,
Lelki óhajtással várták és kívánták,
Erről a próféták sokat prófétáltak,
Szent születéséről jövendőt mondottak.

6. Ez immár született s nékünk megadatott,
Ördög hatalmától bennünket megváltott,
Mennyb*en* már készíti örökös hazánkat,
Hol megadja nékünk mü boldogságunka*t*.

7. Ennek születésén angyalok eljön*n*ek,
És Isten nevének szépen énekelnek:
„Dicsőség mennye*k*b*en* az nagy Úristennek,
Békesség ez földön minden emberek*n*ek!”[165]

8. Tehát mütőlünk is tisztesség adassék,
Mennyei Atyánk*na*k dicséret mondassék,
Ez napot hogy adta, neve dicsértessék,
Végre mennyb*en* tőlünk felmagasztaltassék!

9. Áldassál, szent Atyánk, örökké mennyekb*en*,
Hogy réánk vigyáztál eddig kegyelmesen,
Tarts meg ezután is minket békességben,
Vígy bé mennyországba végre minket, Ámen!

Dersi Biás-énekeskönyv (1769) Stoll 289. sz., 67a–68b, 64. sz., Kiss József gépirata nyomán.

165 Az evangelizációs céllal előadott karácsonyi ünnepi versezet 25–28. sorát, az Úristen dicsőítését megtaláljuk az énekeskönyv előző, 63. köszöntőjének 2–3. és 6–7. sorában.

VOIGT VILMOS

A Zakariás-varázsszövegek keresztbe írt betűsorai

2021-ben arról írtam kis tanulmányt, hogy a Kilián István kutatta magyarországi, zömmel egyházi szerzőtől származó alkalmi és ünnepi szövegek vizuálisan mennyiben hasonlítanak a kisméretű orosz fémikonokon (főként kereszteken) található szövegalakzatokhoz. Ez a komparatív szövegszerkesztési minta másutt is megtalálható.[1] A közlés korrektúrája közben figyeltem fel arra, hogy a siffrírozás egyik legismertebb megoldása (az úgynevezett „Cézár-kód") betűeltolást használ, és ennek megfelelően például kereszt formájú szövegrészek hol feltűnnek, hol eltűnnek.

Néhány napja kaptam meg Liszka József monumentális könyvét, melynek címe: *Monumentumok: Szakrális (és „szakrális)" kisemlékek a Kárpát-medencében*.[2] Ebben a Borromei Szent Károly-ábrázolások között szó esik a Zakariás-áldásról (393–395), egy német kőkereszt képével. Liszka említi Szilárdfy Zoltán áttekintését és német szerzők (Walburga Oppeker, Walter Hartinger, Nina Gockerel) írásait, akik a „pestis-szentek", vagyis a járványok idején segítségül hívott szent tárgyak ábrázolásához és a szakrális kisemlékek kereszt-ikonográfiájához kapcsolják, és történetileg a trentói zsinatot megzavaró pestisjárvánnyal magyarázzák. Pontosabban ennek előzményeit sorolják fel.

Maga az úgynevezett Zakariás-áldás régóta ismert gonoszűző formula: Zakariás jeruzsálemi pátriárka vagy Zakariás pápa nevével kötnek össze sajátos szövegeket. Főként a XVII–XVIII. században volt népszerű, gonoszűző iratok használták, és szakrális kisemlékeken is megtalálható. Általában kettős latin kereszten ábrázolták, rendszerint az áldás szavainak kezdőbetűit mutatták be,

* Ez úton is köszönetet mondunk a MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Adattárnak a tanulmány illusztrációinak újraközlési engedélyéért.

1 Voigt Vilmos, „Képversek és egyes fémikonok hátlapja", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 9*, szerk. Csörsz Rumen István, 143–149 (Budapest: Reciti, 2021).

2 Liszka József, *Monumentumok: Szakrális (és „szakrális)" kisemlékek a Kárpát-medencében* (Komárom–Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet–Etnológiai Központ, 2021).

s az egyes kezdőbetűket magyarázó szövegeket is gyakran kifejtették. A kereszt szárán függőlegesen a következő betűk olvashatók: + Z + D I A + B I + S A B + Z + A kereszt átlóin: H G F + B. A rövidebb száron: F R S. Ez a beosztás pontosan megfelel más keresztek betűelrendezésének. Az első betűk szövegének kezdőszavai: Crux – Zelus – Crux – Deus – In manus – Ante – Crux – Bonum – Inclina – Gutturi – Factae – Crux – Beatus. A latin szövegek magyar megfelelője (csak az első szövegeket sorolom fel): Krisztus keresztje – Isten házáért – Krisztus keresztje – Istenem, űzd el – Uram, a Te kezedbe ajánlom lelkemet és testemet stb. Hét kereszt választja el a kezdőbetűket, és ezeket épületeken, szentképeken is bemutatják. A zsoltárokból és szent szövegekből vett idézetek tartalma: „Krisztus keresztje győz és uralkodik".

A Zakariás-áldáshoz további történetek is kapcsolódnak. „A Kereszt felemelése" főként a keleti egyházban jelentős ünnep. Többször is elrabolták a Szent Kereszt ereklyéjét. A spanyolországi Caravaca de la Cruz városból terjed el a pestistől óvó kereszt. A mórok által kifosztott templomba a legenda szerint 1231-ben egy angyal hozott kereszt-ereklyét, amely ily módon mégis lehetővé tette a misézést. Máig őriznek ilyeneket, és ez alakította ki a ma ismert latin kettős kereszt formát.

Ami a pestiskeresztet illeti, ezeket könnyen be tudjuk mutatni. A budapesti Semmelweis Orvostörténeti Múzeum 2007 és 2008 között *Démoni ragály: A pestis* címmel kiállítást rendezett, és ehhez szép és tartalmas kiállításvezetőt jelentetett meg Horányi Ildikó és Magyar László András gondozásában.[3] Ebben a pestis művelődéstörténetét vették alapul. *A vallás hatalma* című részben (41–43) bemutatják a Zakariás-áldást egy 1800 körüli, magyar nyelvű aprónyomtatványban *(1. kép).* Egy 1700 körüli német nyelvű aprónyomtatvány a pestis-szentek között ábrázolja a Zakariás-keresztet *(2. kép).* Egy XVII. századi rézöntvény (8,7 × 155 cm) előlapján a Caravaca-történet látható, a hátlapon a kereszt betűi *(3. kép).* Egy XVIII. századi német rézöntvény (4 × 7,5 cm) elő- és hátlapja ugyanezt az ikonográfiát képviseli *(4. kép).* Méretei miatt alighanem a testre függesztve használták. Egy XVII. századi német öntvény viszont nem mutatja a betűket, és más mintájú képet követ *(5. kép).*

A részletekig menően egyeznek a keresztek a képszövegekkel és fémkeresztekkel. A szakrális kisemlékek nagy méretben utánozzák a képek felépítését. Mindezek nyilvánosak és jól láthatók.

3 Horányi Ildikó és Magyar László András, *Démoni ragály: A pestis: Kiállításvezető* (Budapest: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, 2007). A témához lásd még: Draskóczy Eszter és Etlinger Mihály, szerk., *Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760),* Reciti konferenciakötetek 16 (Budapest: Reciti, 2022).

A fentebb bemutatott darabok még inkább jelzik a művészetközi egyezéseket. Éppen ez a kompozíciós hasonlóság a leginkább tanulságos bennük. A kettős latin keresztbe írt szakrális szöveg(ek) vagy ezek rövidítései többféle műfaji technikával jelentek meg, a Zakariás-áldást az egyik legismertebb altípusnak tekinthetjük.

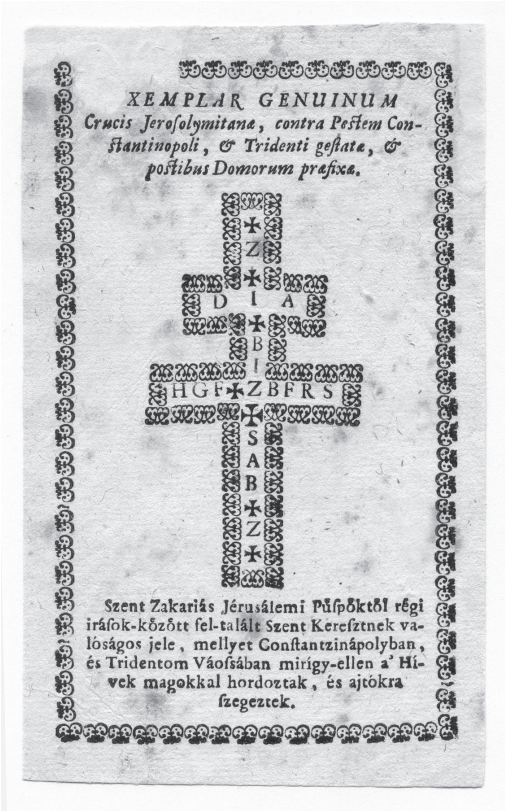
XEMPLAR GENUINUM
Crucis Jeroſolymitanæ, contra Peſtem Conſtantinopoli, & Tridenti geſtatæ, & poſtibus Domorum præfixæ.

Z
D I A
B
I
H G F Z B F R S
S
A
B
Z

Szent Zakariás Jérusálemi Püſpöktől régi irások-között fel-talált Szent Kereſztnek valóságos jele, mellyet Conſtantzinápolyban, és Tridentom Váoſsában mirígy-ellen a' Hívek magokkal hordoztak, és ajtókra ſzegeztek.

Képek

1. *Exemplar Genuinum. Szt. Zakariás Jérusalemi Püspöktől régi írások-között fel-talált Szent Keresztnek valóságos jele, mellyet Constantzinápolyban, és Tridentom Vá[r] ossában mirigy-ellen a' Hívek magokkal hordoztak, és ajtókra szegeztek,* XVIII. század második fele, MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Adattár, XI/2 – 85.323.1[4]

4 Knapp Éva, „A gyógyítás és bajelhárítás szövegei a 17–18. században", *Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021): 269–303, 295, 134. jegyzet.

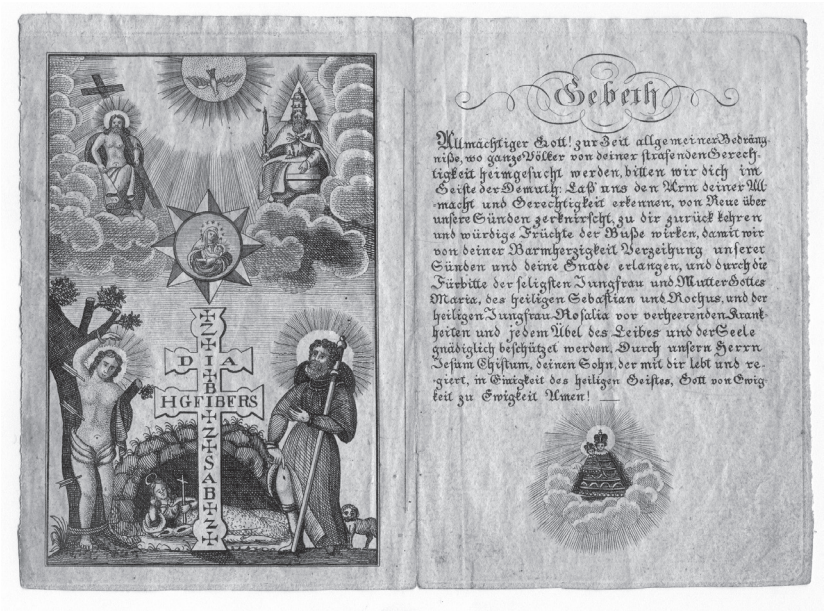

2. Zakariás-kereszt pestis-védszentekkel, 1710 k., rézmetszet, MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Adattár XI/2 – 2007.2.1

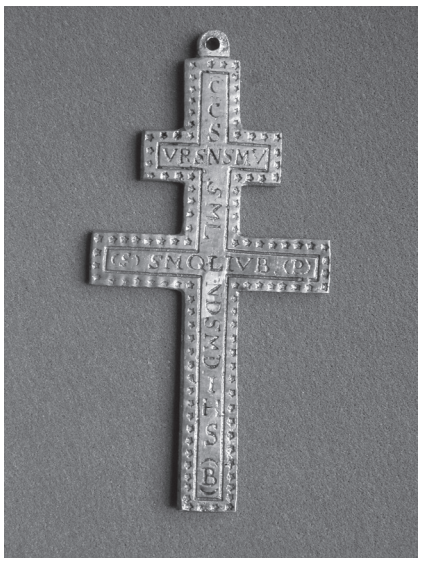

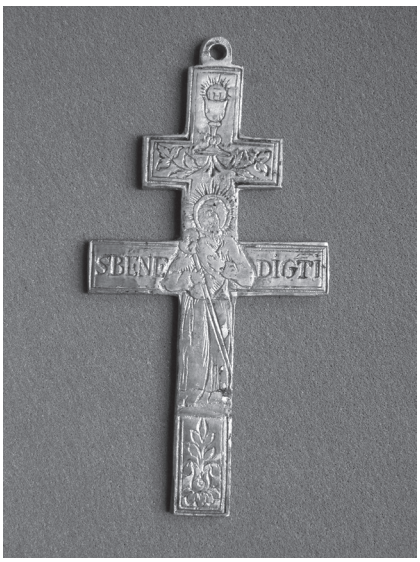

3. Pestiskereszt, Németország, XVIII. század, réz (előlap, hátlap), MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Adattár X – 78.1.425

4. Pestiskereszt. Szent Ginesius miséje, Németország, XVII. század, réz (előlap, hátlap), MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Adattár X – 78.1.423

5. Pestiskereszt Szent Ferenccel, Benedek-áldással, Németország, XVII. század, réz (előlap, hátlap), MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Adattár X – 78.1.428

KNAPP ÉVA

Egy újabb ismeretlen nagyszombati nyomtatvány Faludi Ferenc versével (1767)

Az eddig ismeretlen egyleveles *Ájtatos Ének* kezdetű nyomtatvány az impresszum szerint „Nagy-Szombatban, A' JESUS Társasága Akad. Kollegiumának bötüivel 1767. Eszten." jelent meg. *(1–2. kép)* Tartalma – a szerző nevének elhallgatásával – Faludi Ferenc *A' Feszülethez* egyezményes címen[1] ismert, bizonytalan keletkezési idejű verse római számokkal elválasztott négysoros versszakokban.[2] A költemény után a megjelenési adatok előtt kétféle,[3] három helykitöltő nyomdai cifrával[4] díszített nyolcadrét formátumú (140×75 mm) kiadványt az antikvár könyvkereskedelem kínálta megvásárlásra.

Az igénytelen külsejű kiadvány irodalomtörténeti jelentősége az, hogy jelenlegi ismereteink szerint ez az egyetlen olyan Faludi-vers, mely biztosan a szerző életében látott nyomdafestéket.[5] 1767-ben Faludi Pozsonyban élt, viselte a

1 Így például, Faludi Ferentz' *Költeményes maradványi,* egybe szedte Révai Miklós, Első kötet (Győr: Strajbig József, 1786), 77–78; Faludi Ferenc, *Versei*, ötödik kiadás, Toldy Ferenc által (Pest: Emich Gusztáv, 1854), 74–75; Faludi Ferenc, *Versei*, kiad. Négyesy László (Budapest: Franklin Társulat, 1900), 59; Faludi Ferenc, *Fortuna szekerén okossan ülj*, kiad. Vargha Balázs (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 98.

2 Szövege [recto oldalon]: Ájtatos / Ének. / I. / Keresztények sirjatok! / Mélyen szomorkod- / jatok! / Keseregjen minden sziv, / A' ki JESUSához hiv. / II. / Nintsen abban irgalom, / Hozzád buzgó fájdalom, / A' ki téged meg nem / szán, / Oh JEsus! a' keresztfán! / III. / Szent Testednek sebeit, / Vérrel festett kékeit / A' ki látja és nem sír, / Élö hittel az nem bír. [verso oldalon:] IV. / A' kősziklák repednek, / Nap, és Hóld sötétednek: / Minden állat meg - in- / dúl, / Tsak a' bünös nem bú- / súl. / V. / Szálj szivedbe, sirasd-meg / Vétkeidet: fontold-meg, / Hogy az Isten Fia vólt, / A' ki érted így meg- / hólt. / Nagy-Szombatban, / A' JESUS Társasága Aka. Kollegiumá- / nak bötüivel 1767. Eszten.

3 Ez a kétféle cifra megtalálható a nyomda 1773. évi mintakönyvében. Haiman György, szerk., bev., kötésterv, *A nagyszombati egyetemi nyomda betűmintakönyve, 1773,* Hasonmás kiadás (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 293, 365.

4 Szentkúty Pál, *Régi hazai nyomdák mintakönyvei: Adalékok a magyar betű és a nyomdai „cifra" történetéhez* (Budapest: Magyar Bibliophil Társaság, 1940).

5 Borián Elréd utal egy Faludi-versnyomtatványra a Paintner-hagyatékban fennmaradt hu-

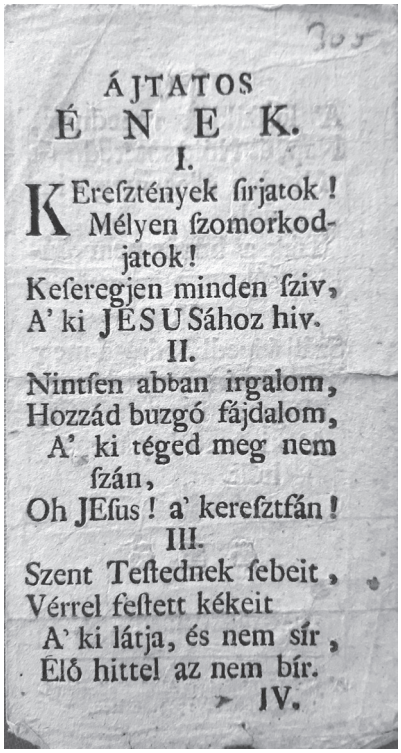

ÁJTATOS
É N E K.
I.
KEreſztények ſirjatok!
Mélyen ſzomorkodjatok!
Keſeregjen minden ſziv,
A' ki JESUSához hiv.
II.
Nintſen abban irgalom,
Hozzád buzgó fájdalom,
A' ki téged meg nem ſzán,
Oh JEſus! a' kereſztfán!
III.
Szent Teſtednek ſebeit,
Vérrel feſtett kékeit
A' ki látja, és nem sír,
Élő hittel az nem bír.
IV.

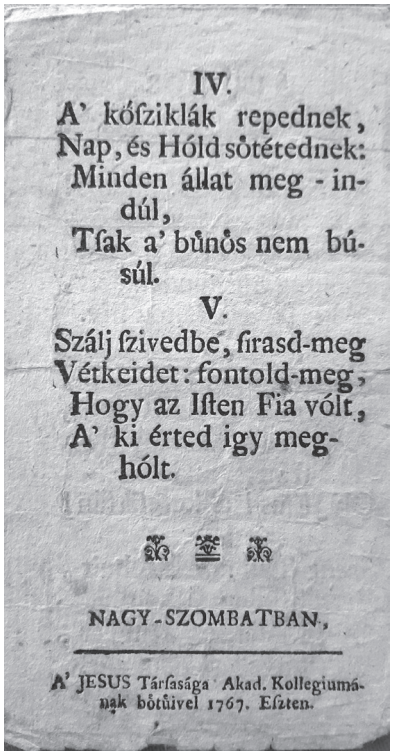

IV.
A' kőſziklák repednek,
Nap, és Hóld sötétednek:
Minden állat meg-indúl,
Tſak a' bűnös nem búsúl.
V.
Szálj ſzivedbe, ſirasd-meg
Vétkeidet: fontold-meg,
Hogy az Iſten Fia vólt,
A' ki érted igy meghólt.

NAGY-SZOMBATBAN,

A' JESUS Társaſága Akad. Kollegiumának betűivel 1767. Eſzten.

1–2. kép

praefectus scholarum, könyvtáros és consultor hivatalt, s minden valószínűség szerint – akár mint a nagyszombati jezsuita nyomda egykori igazgatója (1748–1750) vagy a pozsonyi jezsuita iskolai elöljárója és könyvtárosa – ismerte vagy ismerhette a nyomtatványt.[6] Kevéssé valószínű, hogy a vers a szerző[7] tudta nélkül jelent meg a kor első számú hazai jezsuita nyomdájában.

szonegy összekötött aprónyomtatványt tartalmazó kolligátumból, de annak nincs impresszuma, bizonytalan érvek alapján feltételesen pozsonyi nyomtatványnak véli, és 1771-re datálja. Vö. Borián Elréd, „Faludi Ferenc kötetkompozíciója a kéziratok és kiadások tükrében", I–II, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): I: 503–527; 121 (2017): 372–391, II: 373–374.

6 Ladislaus Lukács, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773),* Pars I, A–H (Romae: Institutum Historicum S.I., 1987), 314.

7 Jóllehet egy Csörsz Rumen István által megörökített beszélgetésben e költemény kapcsán Szelestei Nagy László „[…] óvatosan […] kétségbe vonta […]" Faludi szerzőségét, a jelenleg ismert autográf kéziratok e vélekedést nem támasztják alá. Csörsz Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800),* Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2016), 110.

Faludi Ferenc költői életműve összetett filológiai kérdéseket vetett/vet fel, különös tekintettel az egymásra rétegződő másolatokra, parafrázisokra és ezek variánsaira, az autográf kéziratok körének kijelölésére, utalással a feltételezhetően elveszett autográf(ok)ra és datálásuk problematikájára, valamint arra a körülményre, hogy maga a szerző is tovább írta verseit.[8] A következő dolgozatban kísérletet teszek néhány, az 1767-ben Nagyszombatban megjelent Faludi-nyomtatvány ismeretében megfogalmazott kérdés körüljárására.

A Faludi-kutatás jelenleg nem ismer 1767-re vagy ez előtti dátumra datálható autográf Faludi-verskéziratot, ezért szövegösszevetésre elsőként egy, a nyomtatványt megelőző, biztosan datálható másolatot választottam ki, az 1762-es *Szakolczai István-énekeskönyv*ben (Stoll 266)[9] lejegyzett variáns szöveget. Jóllehet Alszeghy Zsolt 1943-ban közzé tette a Faludi-vers e kéziratban található címét és inicipitjét,[10] ennek a jelenleg ismert legkorábbi lejegyzésnek a szövege nem keltette fel a kutatói kíváncsiságot.[11] A *Szakolczai-énekeskönyv*ben a vers a 78. számon található meg (69v–70r), címe a *Bünös Léleknek Megváltónkhoz térése*, dallamjelzése nincs, incipitje a *Szüzek, Iffiak sírjatok*. A két szöveg pár-

8 Vö. például, Szelestei N. László, „Faludi Ferenc versei egy 1800 körüli énekeskönyvben", *Irodalomtörténeti Közlemények* 99 (1995): 204–213; Szelestei N. László, „Faludi Ferenc autográf verseskönyve Nagyszombatban", *Magyar Könyvszemle* 115 (1999): 287–303; Szentmártoni Szabó Géza, „Faludi forrásünnepe", *Vasi Szemle* 60, 2. sz. (2006): 135–158; Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840),* Irodalomtörténeti füzetek 165 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009), 7, 67, 149, 193; Csörsz, *A kesergő nimfától…,* 96–114; Borián Elréd, „Faludi Ferenc költeményeienk másolatai a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban és Paintner Mihály (ex)jezsuita Faludi-életrajza", *Collectanea Sancti Martini IV. A Pannonhalmi Főapáság Gyűjteményeinek Értesítője* 4 (2016): 71–86; Borián, „Faludi Ferenc kötetkompozíciója…"; Vogel Zsuzsa, *Az olvasás útjain, a biográfiától a közköltészetig: Faludi Ferenc műveinek fogadtatása* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020); Tüskés Anna, „Idézetek és alkalmi versek: Irodalmi szövegek köztéri szobrokon és emlékműveken a XVII. század második felétől 1914-ig", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 9,* szerk. Csörsz Rumen István, 369–415 (Budapest: Reciti, 2021), 375.

9 Stoll Béla, összeáll., *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2. javított, bővített kiadás (Budapest: Balassi Könyvkiadó, 2002) – a továbbiakban: Stoll.

10 Alszeghy Zsolt, „Szakolczai István daloskönyve", *Irodalomtörténeti Közlemények* 53 (1943): 306–310, 308.

11 Vargha Balázs forráshivatkozás nélkül utalt rá – vö. Faludi, *Fortuna szekerén…*, 19. Borián Elréd, mivel nem tudta feloldani Vargha adatát, legkorábbi másolatként az 1763–1774 közé datált *Dőri énekeskönyv*ben (Stoll 269) található, általa 1768-ra tett szövegvariánst kezelte, majd – valószínűleg tanulmánya lektorának ösztönzésére – a 32. jegyzetben bizonytalanul („talán") utalt a *Szakolczai-énekeskönyv*re, úgy, hogy az ottani versszöveget nem verifikálta. Borián, „Faludi Ferenc kötetkompozíciója…", 510; Vogel Zsuzsa sem foglalkozott a vers *Szakolczai-énekeskönyv*ben lejegyzett szövegével, annyit jegyzett meg, hogy szerinte a költemény itteni „verscíme már értelmez is". Vogel, *Az olvasás útjain…,* 199.

huzamos közlésében – eltekintve a központozás- és a (helyes)írásbeli, nyelvtani variálódástól – kiemelés jelzi a filológiai érdeklődésre számot tartó részleteket.

Szakolczai énekeskönyv, 1762, 69v–70r
78. *Bünös Léleknek Megváltónkhoz térése.*

Szüzek, Iffiak sírjatok,
Velem szomorkodgyatok,

Keseregjen minden sziv,
Aki Jésussához hiv :II:

Nincsen abban irgalom,
Hozzád buzgó fájdalom:
aki [őrszó]
Aki téged meg nem szán,
O Jesus! a' Köröszt-fán.

Győnge testin sebeid,
Vérrel buzgó Kékeid:
Aki láttya, és nem sir,
élő hittel a' nem bir.

A Kősziklák repednek,
Nap, és Hold sőtétednek;
Minden álot meg indul,

Csak a' bűnös nem busul.

Szánd meg im[m]ár sirassd
meg, vétkeidet gondold
meg: Hogy az Isten Fia
volt, a'ki érted igy ~
meg holt :II:

Ájtatos ének. Nagyszombat, Akad., 1767.
I.

Keresztények sirjatok!
Mélyen szomorkod-/
jatok!
Keseregjen minden sziv,
A' ki JESUSához hiv.
II.

Nintsen abban irgalom,
Hozzád buzgó fájdalom,
A' ki téged meg nem/
szán,
Oh JEsus! a' keresztfán!
III.

Szent Testednek sebeit,
Vérrel festett kékeit
A' ki látja és nem sír,
Élö hittel az nem bír.
IV.

A' kősziklák repednek,
Nap, és Hóld sötétednek:
Minden állat meg - in-/
dúl,
Tsak a' bünös nem bú-/
súl.
V.

Szálj szivedbe, sirasd-meg
Vétkeidet: fontold-meg,
Hogy az Isten Fia vólt,
A' ki érted így meg-/
hólt.
Nagy-Szombatban,

A' JESUS Társasága Akad. Kollegiumá-/
nak bötüivel 1767. Eszten.

Az eltérő kezdősor a *Szüzek, Iffiak sírjatok* időbeli, de szövegében nem rögzült elsőbbségére hívja fel a figyelmet. Meglepetés a Szakolczai István által lejegyzett egyes szám első személyben, ragozott személyes névmással megfogalmazott második sor („Velem szomorkodgyatok"), mely 1767-re kicserélődött a továbbiakban is megmaradó, érzelmi nyomatékkal telített *mélyen* kifejezésre. A harmadik versszak első két variáns sorában lejegyzési pontatlanság valószínűsíthető *(testin sebeid – Testednek sebeit).* A *gyönge* melléknév cseréje *Szent*re, és a *Vérrel buzgó Kékeid:* sor helyett álló *Vérrel festett kékeit* a kereszten szenvedő test emberi mivoltáról az isteni dimenzióra tereli a figyelmet. A *Vérrel festett kékeit* kifejezés egyúttal befejezett állapotot fejez ki. Az ötödik versszak első két variáns sora a keresztre feszített Jézus siratása mellett 1767-ben kihangsúlyozza az emberi bűnbánat fontosságát. Amíg újabb források nem állnak rendelkezésre, eldönthetetlen, hogy a későbbiekben egyszer sem ismétlődő című vers esetében a másoló „írta-e át" Faludi 1762-ben már közkézen forgó szövegét, vagy egy Faludi Ferenc által módosított újabb változat jelent-e meg 1767-ben.

Utóbbi lehetőségre hívja fel a figyelmet az 1765-ből származó, jelenlegi ismeretek szerint legkorábbi parodisztikus átköltés[12] az *Omnia vincit amor* című sátoraljaújhelyi pálos iskoladráma közjátékában *(Kocsonya Mihály házassága).*[13]

Szakolczai-énekeskönyv, 1762, 69v–70r	*Kocsonya Mihály házassága,* 1765, *Ének* 443–462. sor	*Ájtatos ének.* Nagyszombat, Akad., 1767.
78. *Bünös Léleknek Megváltónkhoz térése.*	1.	I.
Szüzek, Iffiak sírjatok, Velem szomorkodgyatok,	Szüzek, ifjak, sírjatok, Rajtam szomorkodjatok,	Keresztények sirjatok! Mélyen szomorkod-/jatok!
Keseregjen minden sziv, Aki Jésussához hiv :II:	Vig tanácsot adjatok, Mert búm s bánatim nagyok.	Keseregjen minden sziv, A' ki JESUSához hiv.
	2.	II.
Nincsen abban irgalom, Hozzád buzgó fájdalom: aki [őrszó] Aki téged meg nem szán, O Jesus! a' Köröszt-fán.	Vajon ki meg nem szánna? Több esztendőim száma, Mint szoknyámnak az ránca, Lábam is rossz a táncra.	Nintsen abban irgalom, Hozzád buzgó fájdalom, A' ki téged meg nem/szán, Oh JEsus! a' keresztfán!

12 További parafrázisokról és átköltésekről lásd Csörsz, *A kesergő nimfától…,* 110–112.

13 Varga Imre, s. a. r., *Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldék színjátékai*, Régi magyar drámai emlékek: XVIII. század 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 164–165.

	3.	III.
Győnge testin sebeid, Vérrel buzgó Kékeid: Aki láttya, és nem sir, élő hittel a' nem bir.	Éltem holtig szomorú, Fejemen a koszorú, Száraz, mint a vén kórú, Hasam s faram domború.	Szent Testednek sebeit, Vérrel festett kékeit A' ki látja és nem sír, Élö hittel az nem bír.
	4.	IV.
A Kősziklák repednek, Nap, és Hold sőtétednek; Minden álot meg indul, Csak a' bűnös nem busul.	Harminc fárságot értem, Krónika lehet éltem, Sok pendelt öszvenyütem, Még senki sem jött értem.	A' kősziklák repednek, Nap, és Hóld sötétednek: Minden állat meg - in-/ dúl, Tsak a' bünös nem bú-/ súl.
	5.	V.
Szánd meg im[m]ár sirassd meg, vétkeidet gondold meg: Hogy az Isten Fia volt, a'ki érted igy ~ meg holt :II:	Bárcsak immár jönnének, Ha nem ifjú legények, Akármely rozsdás vének Az ördögben vinnének!	Szálj szivedbe, sirasd-meg Vétkeidet: fontold-meg, Hogy az Isten Fia vólt, A' ki érted így meg-/ hólt. Nagy-Szombatban, A' JESUS Társasága Akad. Kollegiumá-/ nak bötüivel 1767. Eszten.

Az első pillantásra némileg feleslegesnek tűnő összevetésből nyilvánvaló, hogy 1765-ben a parafrázis jelleg a *Szakolczai-énekeskönyv*ben olvasható vers első két sorára korlátozódik, pontosabban a második sorból az első szó megváltoztatására, s kizárólag a verselési mód átvétele és következetes érvényesítése révén vonatkozik az egész versezetre. A *velem* helyett álló *rajtam* mintegy bevezeti a vénlánypanaszt, ugyanakkor mindkét kifejezés egyes szám első személyre vonatkozik. Eszerint a bizonytalan keletkezésű idejű Faludi-versben – jelenlegi ismereteink szerint – a pontosan datálható szövegeket számba véve az *én*re vonatkozó ragozott személyes névmást valószínűleg 1765 után váltja fel a *mélyen* módhatározó.[14]

14 A Faludi-vers változata az 1763–1774 közé datálható *Dőri énekeskönyv*ben a „Jertek Keresztény hivek" sor (nótajelzés?) után tizenkét versszakra bővítve (módosítva? átírva?) található meg, itt az első négy sor szövege, mely a későbbiekben nem ismétlődik, a következő: „Minden szemek sírjatok, / Lelkek szomorkodjatok, / keseregjen minden szív, / a ki JESUSsához hív." Schram Ferenc, „A döri énekeskönyv", *Néprajzi Közlemények* 2, 1–2. sz. (1957): 235–248, 241; Borián, „Faludi Ferenc kötetkompozíciója…", 510.

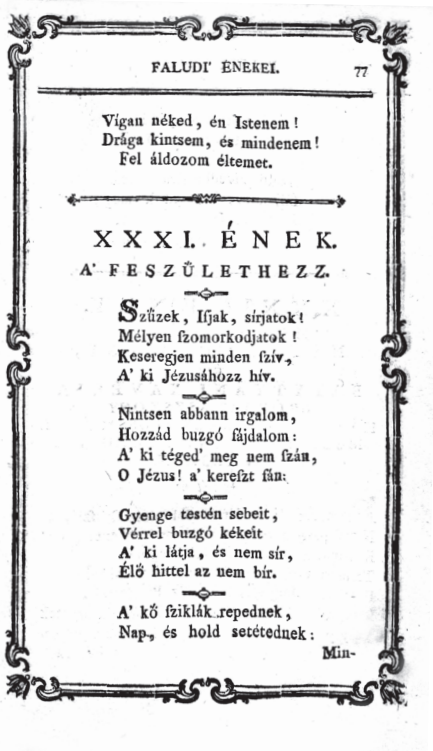

FALUDI' ÉNEKEI. 77

Vigan néked, én Istenem!
Drága kintsem, és mindenem!
Fel áldozom éltemet.

XXXI. ÉNEK.
A' FESZŰLETHEZZ.

Szűzek, Ifjak, sírjatok!
Mélyen fzomorkodjatok!
Keseregjen minden fzív,
A' ki Jézusához hív.

Nintsen abbann irgalom,
Hozzád buzgó fájdalom:
A' ki téged' meg nem fzán,
O Jézus! a' kerefzt fán:

Gyenge testén sebeit,
Vérrel buzgó kékeit
A' ki látja, és nem sír,
Élő hittel az nem bír.

A' kő fziklák repednek,
Nap, és hold setétednek:

Min-

3. kép

Az 1762-től adatolható *Szűzek, ifjak sírjatok* kezdősor[15] helyén a feltételesen a *Szakolczai-énekeskönyv*nél korábbra datált *Bocskor-* (Stoll 180) és *Brassai-kódex*ben (Stoll 222) egyaránt a *Keresztények sírjatok* incipit található meg. Mindkét kézirat folyamatos használatára utal a kötetek későbbi kiegészítése, továbbírása. A *Bocskor-kódex* pontosan datált része 1716–1739 között készült, s benne az ezt követően, 1740 után bejegyzett szövegek egyike a Faludi-vers (a III. füzet 24v folióján), mely nem Bocskor János kézírását őrzi.[16] A *Brassai-kódex*ben a vers szintén későbbi toldalék, Varga Imre megállapítását idézve, „Faludi énekét *Ájitatos ének* címmel »Keresztények sírjatok…« kezdettel olvashatjuk a kézirat utolsó beírt lapján".[17] A *Keresztények sírjatok* incipit Révai Miklós Faludi versgyűjtemény-kiadása (1786, 77, *Szűzek, Ifjak sírjatok!* kezdettel – *3. kép*) után is tovább adatolható a kéziratos énekeskönyvekben (például *Hodor Károly-énekeskönyv,* 1815; Stoll 650. sz.). Mivel általánosan elfogadott, hogy a Faludi-vers liturgikus popularizálódása Bozóki Mihály 1797-ben megjelent énekeskönyvének köszönhető,[18] ez a körülmény ösztönzött az 1767-es nyomtatvány szövegének összevetésére az 1775 körüli időre datálható, kéziratos *Bozóki-énekgyűjtemény* (Stoll 1091. sz., *4. kép*) és Bozóki Mihály 1797-ben megjelent *Katólikus kar-béli kótás énekes könyve (5. kép)* vonatkozó szövegével.

15 Ennek a kezdősornak további variánsa az „Ifjak Szüzek sirjatok" (*Szabó Dávid toldaléka,* 1781–1794, 28–29; Stoll 342) és az „Ó bűnösök, sírjatok" (*Mólnár-énekeskönyv,* 1784–1826, 40r; Stoll 359). Utóbbira, ami egy protestáns iskolai versgyűjtemény, Csörsz Rumen István hívta fel a figyelmet. Csörsz, *A kesergő nimfától…*, 110–111.

16 *Bocskor János énekeskönyve (1716–1739),* Domokos Pál Péter hagyatékából s. a. r. Csörsz Rumen István, Téka (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2003), 5, 18–20, 61, 210. Bocskoréhoz képest a strófák eredeti sorrendje eltérő: 1, 2, 4, 5, 3 – ebből az is feltételezhető, hogy a beíró figyelmetlenségből kihagyta a 3. szakaszt, majd ezt a végén pótolta.

17 Ez az utolsó beírt lap a 78. Varga Imre, „A Brassai-kódexről", *Irodalomtörténeti Közlemények* 96 (1992): 493–509, 496.

18 Például „[nr.] 64 71 / 31 Sz. V. U. Bozóki (1797) – Faludi Ferenc (S. J., 1704–1779)" *A Magyar Kórus énekeskönyve* (Budapest: Magyar Kórus, 1934), 149.

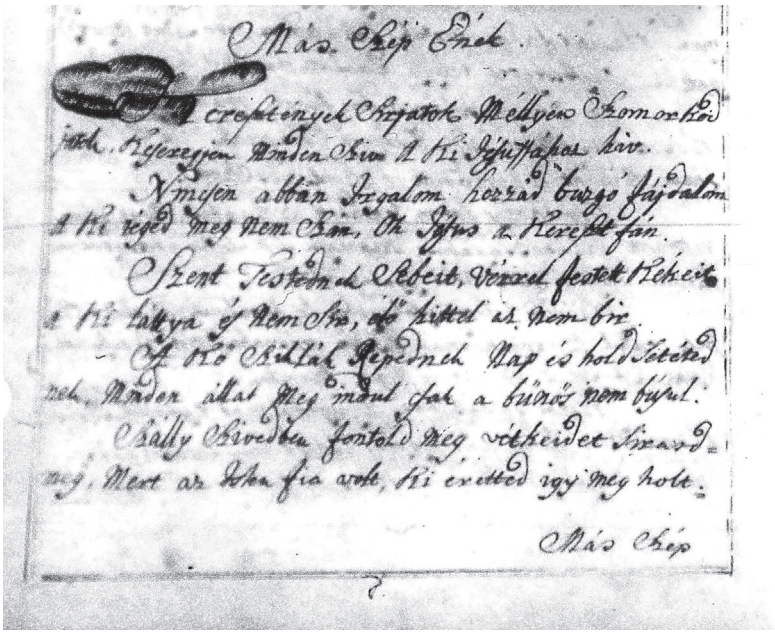

Más Szép Ének.

Keresztények Sírjatok Mélyen Szomorkod-
jatok. Keseregjen Minden Szív A Ki Jésushoz hív.
Nintsen abban Irgalom hozzád buzgó fájdalom
A Ki téged meg Nem Szán, Oh Jésus a Keresztfán.
Szent Testednek Sebeit, Vérrel festett Kékeit
A Ki látya é' Nem Sír, élő hittel az Nem bír.
A Kő Sziklák Repednek Nap és hold Setétednek.
Minden állat Meg indul csak a bünös nem búsul.
Szállj Szivedbe fontold meg vétkeidet Sirasd-
meg. Mert az Istenfia volt, Ki éretted igy meg holt.

Más Szép

4. kép

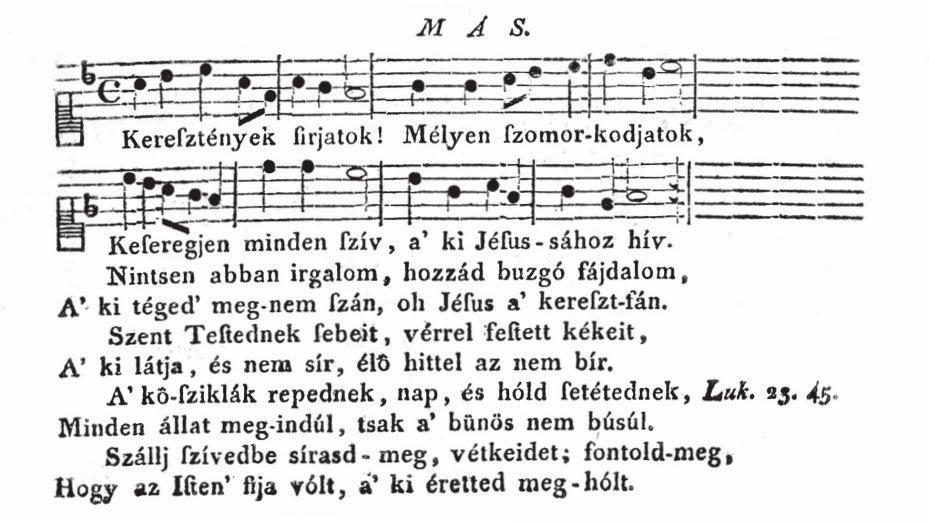

M Á S.

Kereſztények ſirjatok! Mélyen ſzomor-kodjatok,
Keſeregjen minden ſzív, a' ki Jéſus-sához hív.
Nintsen abban irgalom, hozzád buzgó fájdalom,
A' ki téged' meg-nem ſzán, oh Jéſus a' kereſzt-fán.
Szent Teſtednek ſebeit, vérrel feſtett kékeit,
A' ki látja, és nem sír, élô hittel az nem bír.
A' kö-ſziklák repednek, nap, és hóld ſetétednek, *Luk.* 23. 45.
Minden állat meg-indúl, tsak a' bünös nem búsúl.
Szállj ſzívedbe sírasd-meg, vétkeidet; fontold-meg,
Hogy az Iſten' fija vólt, a' ki éretted meg-hólt.

5. kép

Ájtatos ének. Nagyszombat, Akad., 1767.	*Bozóki-énekgyűjtemény* (1775 körül), 132.	Bozóki Mihály, *Katólikus kar-béli kótás énekes könyv*, Vác, Gottlieb, 1797, 154.
I.	*Más Szép Ének*	*MÁS.*
Keresztények sirjatok!	Keresztények Sirjatok Méllyen Szomorkod	Keresztények sirjatok! Mélyen Szomor-kodjatok,
Mélyen szomorkod-/ jatok!		
Keseregjen minden sziv,	jatok. Keseregjen Minden Sziv. A' Ki Jésussához hiv.	Keseregjen minden szív, a' ki Jésus-sához hív.
A' ki JESUSához hiv.		
II.		
Nintsen abban irgalom,	Nincsen abban Irgalom hozzád buzgó fájdalom	Nintsen abban irgalom, hozzád buzgó fájdalom,
Hozzád buzgó fájdalom,		
A' ki téged meg nem/ szán,	A Ki téged meg nem Szán, Oh Jésus a Keresztfán.	A' ki téged' meg-nem szán, oh Jésus a' kereszt-fán.
Oh JEsus! a' keresztfán!		
III.		
Szent Testednek sebeit,	Szent Testednek Sebeit, vérrel festett Kékeit	Szent Testednek sebeit, vérrel festett kékeit,
Vérrel festett kékeit		
A' ki látja és nem sír,	A Ki láttya és nem Sír, élő hittel az nem bir.	A' ki látja, és nem sír, élő hittel az nem bír.
Élö hittel az nem bír.		
IV.		
A' kősziklák repednek,	A Kő Sziklák Repednek Nap és hold Setéted	A' kő-sziklák repednek, nap, és hóld setétednek, *Luk*.23. 45
Nap, és Hóld sötétednek:		
Minden állat meg - in-/ dúl,	nek. Minden állat Meg indul csak a bűnős nem búsul.	Minden állat meg-indúl, tsak a' bünös nem búsúl.
Tsak a' bünös nem bú-/ súl.		
V.		
Szálj szivedbe, **sirasd-meg**	Szály Szivedben **fontold meg** vétkeidet **sirasd** =	Szállj szívedbe **sírasd-meg,** vétkeidet; **fontold-meg,**
Vétkeidet: **fontold-meg**,		
Hogy az Isten Fia vólt,	**meg**. **Mert** az Isten fia volt, Ki **éretted igy** meg holt.	**Hogy** az Isten' fija vólt, a' ki **éretted** meg-hólt.

A' ki **érted így** meg-/
hólt.
Nagy-Szombatban,

A' JESUS Társasága Akad.
Kollegiumá-/
nak bötüivel 1767. Eszten.

Mindhárom egymás mellé helyezett szöveg a jelzések szerint ének, kevés eltéréssel. Az ötödik versszakot nagy valószínűséggel a *Bozóki-énekgyűjtemény* másolója módosította vagy másolta tévesen, s ezt Bozóki Mihály egy részlet kivételével úgy alakította, mint ahogy az 1767-es nyomtatványban is olvasható. Az utolsó sorban a szótagszámra tekintettel hagyhatta el Bozóki Mihály az *így* határozószót.[19]

Érdemesnek tűnt fel összevetést végezni két további szöveggel: az autográf szombathelyi kézirattal[20] és Vályi András magyar nyelvkönyvének vonatkozó részével. Ebben az esetben is eltekintettem a központozás- és a (helyes)írásbeli, nyelvtani variálódástól.

Ájtatos ének. Nagyszombat, Akad., 1767.	Szombathelyi kézirat (1777–1779 között) (lapszámozás nélkül)	Vályi András, *A' magyar nyelvnek […] megtanulására vezető rövid ösvény*, Pest, ny.n., 1793, 146–147. lap
I.	*A' Feszelethez*	A' Feszülethez.
Keresztények sirjatok!	**Szüzek Iffjak sirjatok,**	**Szűzek, Ifjak, sírjatok!**
Mélyen szomorkod-/ jatok!	Méllyen szomorkodjatok,	Mélyen szomorkodgyatok!
Keseregjen minden sziv,	Keseregjen minden sziv,	Keseregjen minden szív,
A' ki JESUSához hiv.	A' ki Jesussához hiv.	A' ki Jézusához hív.
II.		
Nintsen abban irgalom,	Nintsen abban irgalom,	Nintsen abban irgalom,
Hozzád buzgó fájdalom,	Hozzad buzgó fájdalom,	Hozzád buzgó fájdalom:
A' ki téged meg nem/ szán,	A' ki Téged meg nem szán,	A' ki téged meg nem szán,
Oh JEsus! a' keresztfán!	O Jesus a' Kereszt fán	Ó Jézus! a' kereszt fán.

19 Később a Bozóki Mihály-nyomtatványra (1797) hivatkozó énektárakban, például a *Szent vagy Uram*ban „helyre állt" az 'Aki érted így megholt' szövegezés (SzVU 71).

20 Elfogadom Borián Elréd érvét, hogy a nagyszombati *Magyar Énekek* című autográf kézirat nem keletkezhetett 1771-ben. Borián, „Faludi Ferenc kötetkompozíciója…", 507; vö. Szelestei N., „Faludi Ferenc autográf verseskönyve…", 287–303.

III.		
Szent Testednek sebeit, Vérrel **festett** kékeit A' ki látja és nem sír, Élö hittel az nem bír.	**Gyenge testén** sebeit, Vérre **busgó** Kékeit, A ki láttya, és nem sír, Elö Hittel az nem bír.	**Gyenge testén** sebeit, Vérrel **buzgó** kékeit, A' ki láttya, és nem sír Élő hittel az nem bír.
IV.		
A' kősziklák repednek, Nap, és Hóld sötétednek: Minden állat meg - in-/ dúl, Tsak a' bünös nem bú-/ súl.	A' köszíklák repednek, Nap es Hold setédednek, Minden Állat meg indul, Tsak a' bünes nem busul	A' kő sziklák repednek, Nap, és hold setédednek: Minden állat meg indúl, Tsak a' bűnös nem búsúl.
V.		
Szálj szivedbe, sirasd-meg **Vétkeidet: fontold-meg,** Hogy az Isten Fia vólt, A' ki érted így meg-/ hólt.	Szály szivedbe sirasd meg, **Büneidet, gondold meg,** Hogy az Isten Fia vólt, A' ki érted így meghótt!	Szály szívedbe sirasd meg, Hogy az Isten Fia volt, A' ki érted így meg holt.
Nagy-Szombatban, A' JESUS Társasága Akad. Kollegiumá-/ nak bötüivel 1767. Eszten.		Faludi

A különböző incipitet a harmadik versszak első két sorának eltérései követik, majd az utolsó versszak második sora – mely Vályi közléséből hiányzik[21] – arra hívja fel a figyelmet, hogy valamiféle hagyományozódás feltételezhető a ma ismert első másolat (1762) és a szombathelyi autográf között.

Végül párhuzamosan közlöm a verset három mértékadó nyomtatványból.

Ájtatos ének. Nagyszombat, Akad., 1767.	*Faludi Ferentz' Költeményes maradványi*. Egybe szedte […] Révai Miklós. I. kötet, Györ, Strajbig, 1786, 77–78.	Vályi András, *A' magyar nyelvnek […] megtanulására vezető rövid ösvény*, Pest, ny.n., 1793, 146–147.
I.	*XXXI. Ének. A' feszűlethezz.*	*A' Feszülethez.*
Keresztények sirjatok! Mélyen szomorkod-/ jatok!	**Szűzek, Ifjak, sírjatok!** Mélyen szomorkodjatok!	**Szűzek, Ifjak, sírjatok!** Mélyen szomorkodgyatok!
Keseregjen minden sziv, A' ki JESUSához hiv.	Keseregjen minden szív, A' ki Jézusához hív.	Keseregjen minden szív, A' ki Jézusához hív.

21 A sor hiányára nehéz magyarázatot találni, talán a szedő hibájáról lehet szó.

II.		
Nintsen abban irgalom,	Nintsen abbann irgalom,	Nintsen abban irgalom,
Hozzád buzgó fájdalom,	Hozzád buzgó fájdalom,	Hozzád buzgó fájdalom:
A' ki téged meg nem/ szán,	A' ki téged' meg nem szán,	A' ki téged meg nem szán,
Oh JEsus! a' keresztfán!	O Jézus! a' kereszt fán:	Ó Jézus! a' kereszt fán.
III.		
Szent Testednek sebeit,	**Gyenge testén sebeit,**	**Gyenge testén sebeit,**
Vérrel **festett** kékeit	Vérrel **buzgó** kékeit,	Vérrel **buzgó** kékeit,
A' ki látja és nem sír,	A' ki látja, és nem sír,	A' ki láttya, és nem sír
Élö hittel az nem bír.	Élő hittel az nem bír.	Élő hittel az nem bír.
IV.		
A' kősziklák repednek,	A' kő sziklák repednek,	A' kő sziklák repednek,
Nap, és Hóld sötétednek:	Nap, és hold setédednek:	Nap, és hold setédednek:
Minden állat meg - in-/ dúl,	Minden állat meg indúl,	Minden állat meg indúl,
Tsak a' bünös nem bú-/ súl.	Tsak a' bűnös nem búsúl.	Tsak a' bűnös nem búsúl.
V.		
Szálj szivedbe, sirasd-meg	Szállj szívedbe sirasd meg,	Szály szívedbe sirasd meg,
Vétkeidet: fontold-meg,	**Bűneidet, s' gondold meg,**	
Hogy az Isten Fia vólt,	Hogy az Isten' Fia vólt,	Hogy az Isten Fia volt,
A' ki érted így meg-/ hólt.	A' ki érted így meg hólt.	A' ki érted így meg holt.
Nagy-Szombatban,		Faludi
A' JESUS Társasága Akad. Kollegiumá-/ nak bötüivel 1767. Eszten.		

Az összevetés nem eredményezett újdonságot, ugyanakkor ismételten jelezte azt a körülményt, hogy a vershez legalább két, párhuzamos alakuló szöveghagyomány tartozik.

Összegzés

A vizsgálatban egyaránt szemügyre vettem a szombathelyi ultima manus autográfot, a jelenleg ismert legkorábbi parafrázist, a másolt, illetve nyomtatásban megjelent szövegeket, és esetenként nem maradt el a kitekintés az 1786 utáni variánsokra. Kapcsolatukat nem hierarchiát képezve, hanem mellérendelő módon vizsgáltam meg. Megállapítható, hogy a vers variálódásának több közös sajátossága van, ezek közül a popularizálódás szempontjából meghatározónak tűnik fel a nyomokban, de érzékelhető módon követhető versből énekké, illetve liturgikus énekké alakulás folyamata.[22] 1762-ben a költeménynek későbbről nem adatolható címe *(Bünös Léleknek Megváltónkhoz térése)* és szerzői énre utaló második sora („Velem szomorkodgyatok,") van. Az *én* jelenléte az 1765-ös parafrázisban megmaradt, majd ezt követően nyoma veszett. Az 1767-ben megjelent, újonnan előkerült nyomtatványban a vers címe szerint „ének" *(Ájtatos ének),* s ez a cím megtalálható a *Brassai-kódex*ben is *(Ájitatos ének).* A nagyszombati autográfnak szintén „ének" a címe *(Magyar Énekek. Mindenikének meg vagyon az eö Nótája),* a versnek itt ugyanakkor latin a címe *(De Crucifixo).*

Mindez együttesen, és szövegenként külön-külön is felhívja a figyelmet arra, hogy indokolt lenne a sokféle másolat, variáns és parafrázis teljes körű megvizsgálása, különös tekintettel az anonimitásra és a változatképződés típusainak lehetséges rendszerére, s ezek rendszerezésére – időben legalább (de nem kizáró módon) a Toldy Ferenc által kiadott Faludi-versek megjelenéséig (1853). Megismételve, a nyomtatvány irodalomtörténeti jelentősége mindenekelőtt az, hogy a szerző életében jelent meg, továbbá rámutat a párhuzamos szöveghagyomány(ok) lehetőségére, és ez által megtöri a szakirodalomban eddig hangoztatott kéziratosságban létezés egyoldalúságát, s ösztönzően hathat további alapkutatások elvégzésére.

22 Faludi *A Feszülethez* című versének „hamar liturgikus használatba" kerülését megemlíti Szilágyi Márton, „Egy franciaellenes Faludi-travesztia és Kresznerics Ferenc", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 4,* szerk. Csörsz Rumen István, 207–218 (Budapest: Reciti, 2015), 207; Borián Elréd igazolatlan hipotézise szerint Faludi Ferenc a verset „eredetileg a jezsuita iskolák, illetve a Nagyszombatban élő angolkisasszonyok iskolája számára alkothatta […]". Vö. Borián Elréd, „Emelkedő stációk: Faludi Ferenc *A' Feszülethez* című versének kontextuális értelmezése", *Pannonhalmi Szemle* 24, 3. sz. (2016): 85–93, 89. Vö. ehhez, Papp Géza, *A katolikus egyházi népének kezdetei* (Budapest: Magyar Kórus, 1942); Papp Géza, *A katolikus egyházi népének a 18. században*, kézirat (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1985); Papp Géza és Papp Ágnes, „A katolikus egyházi népének a XVIII. században", in *Zenei repertoár és zenei gyakorlat a 18. századi Magyarországon,* szerk. Szacsvai Kim Katalin, 149–191 (Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2017), 173–175, 181–182; Richter Pál, „Bozóki Mihály énekeskönyve – 1797", in Kovács Andrea, szerk., *„A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek" – Népénektár tegnap és ma,* 337–350 (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2011).

DÓBÉK ÁGNES

Barokk költői gyakorlattól az árkádikus költészetig

Olasz nyelvű alkalmi művek a XVIII. századi Magyarországon*

1. Bevezetés

A XVIII. századi egyházi és világi reprezentáció állandó részét képezték a díszes eseményeken előadott, különböző műfajú irodalmi szövegek: költemények, ünnepi beszédek, színdarabok. Ezeket az alkalmi műveket Magyarországon nagyrészt latin, kisebb részben magyar nyelven adták elő. Találunk német nyelvű példákat is, és a nemzetiségek nyelvén szintén megjelentek alkalmi művek. Az egy eseményen belül több nyelven elhangzó előadások azon túl, hogy adott esetben a soknyelvű országot tükrözték, a reprezentáció mértékét is növelték, főleg ha a köszöntők az ünnepelt méltóságok által beszélt és a korban divatos idegen nyelvek egyikén hangzottak el. Ennek megfelelően néhány olasz és francia köszöntő is fennmaradt, amelyeket magyar arisztokrata személyekhez címeztek, igaz, számuk csekélynek tekinthető a korszak több száz, ezer latin és magyar alkalmi verse mellett. Közülük az olasz művek bukkannak fel gyakrabban, mivel az olasz nyelvismeret mind egyházi, mind világi környezetben jelen volt, ráadásul hiába terjedt el egyre inkább a franciás műveltség a világi arisztokrácia köreiben a század vége felé, a meghatározó szórakozás, a színház és a zene nyelve az olasz maradt.

Az olasz köszöntők szórványos jelenléte miatt válik még inkább érdekessé, hogy kik voltak azok a szerzők, akik olaszul verseltek, milyen kapcsolatuk lehetett a művek címzettjével, ők hol tanulhatták a nyelvet. A tanulmány ezekre a kérdésekre keresi a választ, bemutatva azokat az olasz nyelvű költeményeket, amelyek magyar személyeket köszöntenek a XVIII. század második felében és a XIX. első évtizedében. Az ismertetett verseket a Petrik-bibliográfia és Zolnai Klára magyarországi olasz nyomtatványokat számba vevő bibliográfiája jegyzi,[1]

* Készült a Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Lendület Kutatócsoport keretében.

1 *Magyarország bibliographiája, 1712–1860*, kiad. (I–IV:) Petrik Géza, (V:) Komjáthy Miklósné, (VI:) Markos Béla, (VII:) Pavercsik Ilona, (VIII:) V. Ecsedy Judit, (IX:) Kovács

de néhány ezekben sem szerepel, hanem újabban került elő könyvtári és levéltári kutatásaim során.

2. Olasz nyelvű irodalom a XVIII. századi Magyarországon

A XVIII. század fontos fejezet az olasz–magyar kapcsolatok történetében: a katolikus megújulás kulcsfigurái a Rómában tanult egyháziak, akik jellemzően a művészetek és az irodalom hazai mecénásaivá váltak, könyvgyűjteményeiket meghatározta az olasz irodalom nagyszámú jelenléte. Eközben a világi főurak neveltetésük részeként gyakran vettek részt itáliai tanulmányúton. A főnemesi réteg a latin mellett általában németül és franciául tudott, olaszul kevesebben tanultak meg, ez gyakran a család birtokainak elhelyezkedésétől is függött. A katolikus főuraknak az olasz nyelvet a bécsi Theresianumban és több magyarországi nemesi konviktusban, például a soproniban is lehetőségük volt megtanulni. A színházi élet egyértelműen olasz mintát követve alakul, mind egyházi, mind világi színpadokon gyakoriak az itáliai szerzők művei. A magyarországi olasz hatás másik kiindulópontja a bécsi udvar, ahol magyar egyházi és világi méltóságok is gyakran megfordultak.[2]

A korabeli egyházi könyvgyűjtemények jelentős hányada olasz nyelvű, míg a világi könyvtárak esetében jobban megoszlik az arány az olasz, francia, angol és egyéb nyelvű könyvek között. Néhány kivételtől eltekintve ezek a bibliotékák magángyűjtemények voltak, csak egy szűk kör számára használhatók.

A nyomdák hazai piacra termeltek, így az olasz szerzők művei többnyire latin, német, magyar és néhány esetben szlovák nyelven jelentek meg az országban. Azonban olasz nyelvű nyomtatványok is napvilágot láttak, ezeknek nagy része színlap vagy librettó: a Petrik-bibliográfia több mint kilencven, XVIII. századi olasz színdarab szövegkönyvének leírását közli. Többségük az Esterházy hercegek kismartoni kastélyszínháza előadásainak librettója az 1780-as évekből, va-

Eszter és V. Ecsedy Judit, 9 köt. (Budapest, 1888–2017). A továbbiakban: Petrik+kötetszám; Zolnai Klára, *A magyarországi olasz nyomtatványok (1699–1918)* (Budapest: a szerző kiadása, 1932). Lásd még: Eugenio Kastner, „Bibliografia dei libri italiani stampati in Ungheria" *Corvina* (1924): 125–128.

2 A téma gazdag szakirodalmából: Horányi Mátyás és Klaniczay Tibor, a cura di, *Italia ed Ungheria: Dieci secoli di rapporti letterari* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967); Szauder József, *Olasz irodalom – magyar irodalom* (Budapest: Európa Kiadó, 1963); Köpeczi Béla és Sárközy Péter, a cura di, *Venezia, Italia, Ungheria tra Arcadia e Illuminismo* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982); Bitskey István, *Hungariából Rómába: A római Collegium Germanicum et Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996). Legújabban: Dóbék Ágnes, szerk., *Magyar–olasz irodalmi és művelődési kapcsolatok a 18–19. században,* Reciti konferenciakötetek 14 (Budapest: Reciti, 2022).

lamint a Pozsonyban, Mária Terézia tiszteletére és az országgyűlések idején előadott darabok szövegkönyve. Pozsonyban jelent meg két olasz nyelvű könyv is, mindkettő szerzője Valerio Zenere, a pozsonyi Notre Dame-apácák olasz nyelvtanára. Az egyik franciából olaszra fordított filozófiai értekezéseket tartalmaz, a másik egy kétnyelvű, francia–olasz nyelvkönyv.[3] További tankönyv egy többnyelvű ábécés könyv, amelynek olasz nyelvű része is volt.[4] Az egyházi irodalmat a Nagyszombatban kiadott Girolamo Sigerio de Pepoli szentbeszéde képviseli Jézus kínszenvedéséről 1739-ből, valamint egy olasz nyelvű imakönyv.[5] A fennmaradó olasz nyomtatványok alkalmi művek, ezekből négyet ír le a Petrik-féle bibliográfia, de a műfaj sajátosságaiból adódóan továbbiak előkerülésére lehet számítani. Tehát nemigen beszélhetünk a magyarországi nyomdákból kikerülő, jelentékeny olasz nyelvű irodalomról, aminek oka az lehetett, hogy ezek a művek a kereskedők és ágensek révén könnyen eljuthattak Itáliából vagy Bécsből Magyarországra.[6] Az alacsony számú alkalmi költeményt pedig az indokolja, hogy egy szűk réteg értette a nyelvet, és még kevesebben voltak azok a személyek, akik olasz nyelven verseltek.

3. Olasz nyelvű alkalmi művek főúri környezetben

Gróf Grassalkovich Antal (1694–1771) 1760-ban építtette pozsonyi palotáját. A gróf a bécsi udvar kegyeltjeként gyakran látta vendégül Mária Teréziát, a grófi család többször bált is rendezett a királyi udvar számára. A Grassalkovich-palota a zenei élet központja volt, ahol több alkalommal először mutatták be Joseph Haydn műveit, sőt maga a zeneszerző is megfordult a kastélyban.[7] A keszthelyi Festetics-kastély könyvtárának egyik kolligátumában maradt fenn annak az olasz

3 Valerio Zenere, *Trattenimenti filosofici tradotti dal francese in italiano* (Presburgo: Gio. Michele Landerer, 1767); Valerio Zenere, *Nuovo e brevissimo metodo per imparare ancora da se stesso la lingua italiana* (Presburgo: Gio. Michele Landerer, 1767).

4 *ABC, ovvero librett de nomi per uso delle scuole negl' imp. reg. domini*, tradotto da G. B. B. (Buda: Stamp. della Regia Università di Pest, 1791).

5 Sigerio Girolamo de Pepoli, *Sermone della passione del Signore* (Tyrnavia: Stamperia della università, 1739); Draveczky Francesco, *Cantico per tutti i giorni festivi della beatissima Vergine Maria* (Tyrnavia: Typ. Jelinek, 1801).

6 Az olasz nyomtatványok szempontjából a Magyar Királyság egy speciális területét képviseli Fiume, amit 1779-ben csatoltak az országhoz. A térség nagy számú olasz nemzetisége miatt itt jelentősebb az olasz sajtótermékek száma. Az itt megjelent olasz alkalmi költemények nem képezik a mostani vizsgálat tárgyát, ugyanakkor a fiumei, 1779 utáni magyar–olasz irodalmi élet külön tanulmányt érdemelne.

7 Fallenbüchl Zoltán, *Grassalkovich Antal: Hivatalnok és főnemes a XVIII. században*, Gödöllői múzeumi füzetek (Gödöllő: Városi Múzeum, 1996), 54.

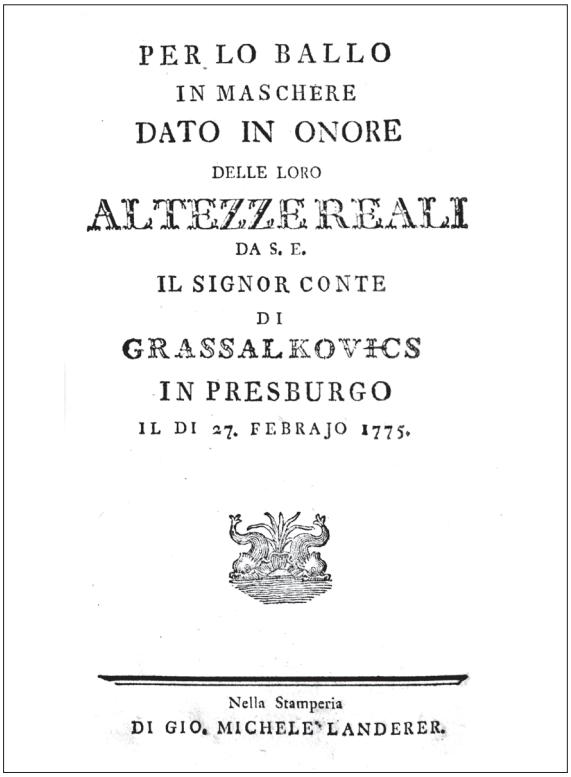
PER LO BALLO
IN MASCHERE
DATO IN ONORE
DELLE LORO
ALTEZZEREALI
DA S. E.
IL SIGNOR CONTE
DI
GRASSALKOVICS
IN PRESBURGO
IL DI 27. FEBRAJO 1775.

Nella Stamperia
DI GIO. MICHELE LANDERER.

A Grassalkovich-bálon elhangzott olasz köszöntő címlapja

nyelvű versnek egy példánya, amelyet egy gróf Grassalkovich Antal által rendezett pozsonyi bál alkalmából nyomtattak ki.[8] A nyomtatvány címlapja szerint az álarcosbált 1775. február 27-én, a farsangi időszakban tartották, a Pozsonyba látogató királyi előkelőségek tiszteletére. A nyolcstrófás vers szerzője ismeretlen; valószínűleg felolvasták, vagy egy, a bálon előadott színdarab felvonásai között hangzott el, ezért is írhatták olasz nyelven.

A versen a barokk alkalmi művek képi világát követve mitológiai alakok vonulnak végig: Pozsony az éjszaka sötétjében Aphrodité istennő fényességében jelenik meg:

8 *Per lo ballo in Maschere dato in onore delle loro Altezzereali da S. E. il signor conte di Grassalkovics in Presburgo il Di 27. Febrajo 1775* (Presburgo: Stamperia Di Gio. Michele Landerer, 1775). Lelőhelye: Keszthely, Helikon Kastélymúzeum Könyvtára, MISC133/5.

Già mille faci avea lucide e belle
Emulo della Terra accese il Cielo,
Apprestando l'esequie al dì già spento.
Per lo puro seren l'aurate Stelle
Correan veloci, e sensa nube o velo
Scopriva Delia il suo notturno argento.
Tacea con l'onda il vento:
Muto era il bosco: e senza lingua e vole
Dormia l'alato stuolo,
E fuor dell'antro uscia cieco e profondo
Tacito il sonno a ristorare il Mondo.[9]

A bál házigazdái két királyi felség előtt tisztelegnek fenséges lakomákkal és előkelő pompával:

Onorava un Signor famoso e grande
Con superbi conviti e pompe illustri,
Due grand' Alme Reali e gloriose. [...][10]

A szerző versbe szedi a nagyszabású eseményt: a bevonulásnál, zenészek kíséretében a királynő megy elöl, mögötte egy nemesekből álló csoport halad, eközben a vidéki tömeg bámészkodva figyeli az ünnepet:

Prima in ordine gìa partendo i passi
Al suon d'aurati musici stromenti
La gran Donna Reale. Indi sequìa
Nobile stuol, che in vaghi accenti e baffi [...]
Rustico stuol, ch' a rimirar discenda Festa,
di cui le meraviglie intenda.[11]

Az utolsó strófában Uránia a tánc szakértőjeként leszáll az égből, hogy ő is ünnepeljen, a városban énekhang csendül fel, végül Aphrodité előtűnik a tengerből, hogy bejelentse a hajnalt:

9 Uo., 3.
10 Uo., 4.
11 Uo., 5.

Urania intanto esperta ordinatrice
Delle Danze del ciel quà giù discese
Da' giri eterni a festeggiare anch' ella.
E in Città sì magnanima e felice
Con veridica voce a cantar prese
La DONNA sopra ogni altra AUGUSTA e bella,
In questa sfera, e in quella
Splender fur visti ancor sestosi e lieti
Del ciel tutt' i Pianeti:
E Ciprigna, dal mar sorgendo allora,
Corse veloce ad annunziar l'Aurora.[12]

A fennmaradt olasz nyelvű alkalmi költemények jelentős részét a világi arisztokrácia köreiben nőkhöz címezték. Az első ilyen a fentebb említett Valerio Zenere filozófiai értekezéseit bevezető ekloga, amelyet a szerző Pálffy Lipót és Waldstein Mária Jozefa lánya, Pálffy Antónia (szül. 1742) Auersperg Richard gróffal kötött házassága alkalmából írt.[13] Zenere filozófiai témájú munkája fordítás, az eredeti szerzőt azonban nem jelöli meg. Az eklogát megelőző prózai ajánlásból kiderül, hogy Antónia grófnő az olasz szerző tanítványa volt a pozsonyi Notre Dame-apácák iskolájában, különösen szerette az olasz nyelvet, rövid idő alatt ért el sikereket annak tanulásában. Érdeklődésének köszönhető, hogy a Zenere-mű kiadásának pártfogójává vált, hiszen a könyv egyik célja, hogy könnyű és élvezetes olvasmányt kínáljon azoknak, akik szeretnének ezen a nyelven olvasni.

Az olasz nyelvű köszöntő eklogában Ergasto és Tirsi pásztorok beszélgetnek. Ergasto viszi a hírt, hogy a környező erdőkből kiszűrődő ének és harmónia a fiatal grófnő esküvőjére való készülődésből származik. Felsorolják a leendő férj, Richard érdemeit és rangjait, dicsőítik a grófné családját. Antónia jellemzésében hangsúlyos a műveltségének leírása: mindig azon van, hogy tökéletesítse tudását a hímzésben, a rajzolásban, a táncban és egyéb tudományokban, s örömét leli az idegen nyelven írt művek olvasásában is:

E modo a lei non manca d'esercitar l'ingegno
Or ne' fini ricami, ed ora nel disegno,
Sopra armoniosa Ceta formar dolci contenti,
Il ballo, ed altre scienze con suoi trattenimenti;
E degli Eroi più dotti, tallor prende piacere
Legger l'opere, scritte in Lingua ancor straniere.[14]

12 Uo., 7.
13 Zenere, *Trattenimenti filosofici...*, a4–a8.
14 Uo., a7.

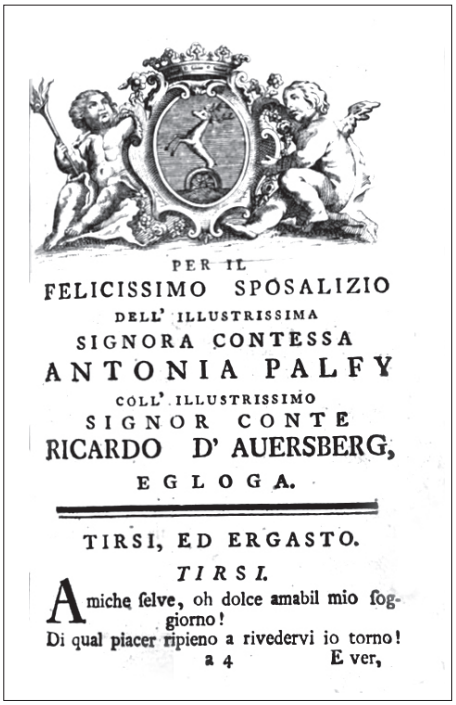
PER IL
FELICISSIMO SPOSALIZIO
DELL' ILLUSTRISSIMA
SIGNORA CONTESSA
ANTONIA PALFY
COLL' ILLUSTRISSIMO
SIGNOR CONTE
RICARDO D' AUERSBERG,
EGLOGA.

TIRSI, ED ERGASTO.

TIRSI.

Amiche selve, oh dolce amabil mio soggiorno!
Di qual piacer ripieno a rivedervi io torno!
a 4 E ver,

SCHERZO POETICO
FESTEGGIANDOSI
IL GIORNO NATALIZIO
DI
SUA ECCELLENZA
LA SIGNORA
CONTESSA KAROLY.

A Zenere-kötetet bevezető ekloga első sorai

A Károlyi grófnőt ünneplő születésnapi köszöntő címlapja

A dialógus folytatása leírja az Árkádiát idéző környezetben zajló esküvőt, az oltár elé lépő ifjú párt, a körülöttük táncoló pásztorokat és nimfákat.

Az egyik Károlyi grófné születésnapját ünnepli az az 1795 körül keletkezett díszes nyomtatvány, amely a *Scherzo poetico* címet viseli.[15]

Szerzőjét nem ismerjük, a címzett „signora contessa Karoly" talán Harruckern Jozefa (1740–1802) lehet, Károlyi Antal gróf felesége, mivel a házaspár mindkét tagja jól beszélt olaszul, ahogy az Jozefa társalkodónőjének, Thereze Corzannak újabban kiadott naplójából kiderül.[16] Az olasz nyelvű költemény hat strófán ke-

15 *Scherzo poetico festeggiandosi il giorno natalizio di sua eccellenza la signora contessa Karoly* ([s. l.]: [s. t.], [1795 k.]). Lásd: Petrik VII, 462. Lelőhely: London, British Library, Hung.1.e.93.(1.)

16 Arany Krisztina, Bara Júlia, Laczlavik György és Lengyel Nóra, szerk., *A 18. századi arisztokrácia mindennapjai: Therese Corzan és Hueber Antal naplói (1757–1759)*, Magyar családtörténetek sorozat 3 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021). A házaspár olaszos műveltségéről lásd még: Tüskés Anna, „Olasz művek a Károlyi és a Festetics család könyvtárában az 1790-es években", in *Magyar–olasz irodalmi...*, 321–362, 329.

resztül köszönti az ünnepeltet: azon a napon, amikor a grófnő leszállt az égből, istennők tűntek fel mellette – Juno és Venus –, hozzájuk hasonlítja őt a költő:

In quel felice giorno,
Ch'a noi dal Ciel scendesti;
Alla tua cuna intorno
Versar le Dee vedesti
Si pellegriné grazie,
Ch'omai, non v'ha, chi simili,
Ne vanti a par di Te.

Se graziosa, e bella
Formar ti volle Venere:
Cortese piu di quella,
Giunon ti diè dovizie:
Ma l'una e l'altra vincere
Palla sperò, che amabile
Che si gentil ti sè.[17]

Majd Mars isten szólal meg, aki nyugodt életet kíván, nem akar az ünnepelt közelébe kerülni, ugyanakkor megvédi a különböző veszélyektől:

Deh' Saturno arresta il passo:
Marte io sono, e te vicino
Mai non voglio a la mia Diva.
Che'ella regni, e ch'ella viva,
Cosi vuole il suo destino,
Che per me la riservò.

Contro l'acciar, che in mano
Già mi lampeggia, e solgora,
Nume, ti opponi in vano:
Con questo da pericoli
Difenderla saprò.[18]

17 *Scherzo poetico...*, 2.
18 Uo., 3.

Jupiter parancsára a szeretet megszállja a szíveket, hogy örökké és boldogan éljenek. A jelenlevők énekére kinyílik egy virág, amely akár Venus ruháját is díszíthetné:

Goive comanda, e subito
Va Amore i Cuori a stringere.
Di Cuori tanto nobili
La cura, o Dei, prendetene;
Vivan felici, e vivano età.

A canto lor, già sorgere
Un fior vegg'io, ch'ornarsene
Ancor la stessa Venere
Il seno suo potrebbene.
O quante Ninfe, ch'ardere.
Che sospirar farà.[19]

3.1. Egy római Árkádia-tag Kassán megjelent kötete

Ugyancsak egy arisztokrata nő, Andrássy Károlyné Batthyány Szerafina (1769–1839) grófnő névnapjára készült a filozófiai értekezéseket és verseket tartalmazó könyvecske, amelynek szerzője Pietro de Angelis (másik névalakban di Angelis).[20] A kötet ajánlásából kiderül, hogy az olasz szerző a család gyerekeinek nevelője volt, a kiadvánnyal a grófi párnak akart kedveskedni.[21] A záró bejegyzésből pedig azt tudjuk meg, hogy a könyvet összesen 60 példányban nyomtatták ki, majd a család barátai között osztották szét 1808 októberében.

19 Uo., 4.

20 Pietro de Angelis, *Per festeggiare il giorno onomastico della signora contessa Serafina Andrassy nata [...] Batthyani* (Cassovia: [s. t.], 1808). Lásd: Petrik I, 78. Példánya megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban.

21 Scrissi per Voi saggia Dama, che venero e rispetto, e per il Vostro degnissimo Sposo, che amo e stimo, perchè entrambi mi sceglieste all'onorevol e delicato incarico dell'Educazione di tutti i vostri figliuoli, e perciò scrissi con il linguaggio della verità; nè mai per darmi l'aria di Autore, e molto meno per farmi de' Mecenati. Nulla voglio, perchè nulla desidero. Uo., 3. De Angelis egy másik alkalmi költeményt is írt a családapa, Andrássy Károly (1765–1832) névnapja alkalmából, amelyet a címleírás alapján a lánygyermekek adtak elő. A nyomtatvány azonban lappang, leírását Zolnai Klára bibliográfiájából ismerjük: Pietro de Angelis, *Rappresentazione figliale fatta per celebrare il giorno onomastico del nostro amato padre conte Carlo Andrassy* (Cassovia: Francesco Landerer de Füskút, 1809). Lásd: Zolnai, *A magyarországi olasz...*, 35.

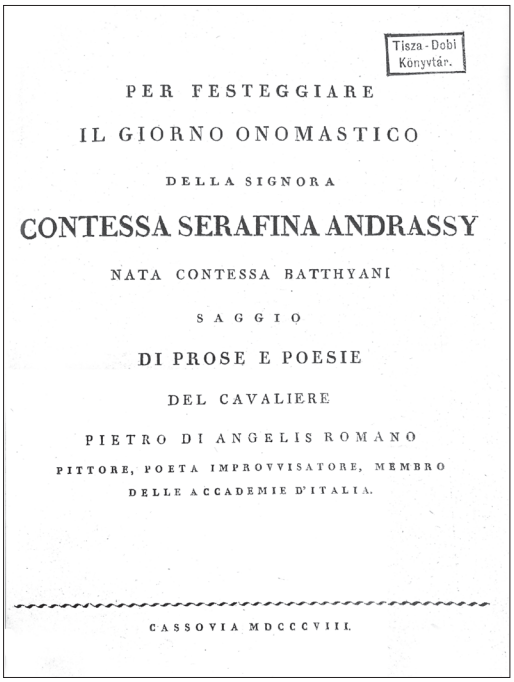
Tisza-Dobi Könyvtár.

PER FESTEGGIARE

IL GIORNO ONOMASTICO

DELLA SIGNORA

CONTESSA SERAFINA ANDRASSY

NATA CONTESSA BATTHYANI

SAGGIO

DI PROSE E POESIE

DEL CAVALIERE

PIETRO DI ANGELIS ROMANO

PITTORE, POETA IMPROVVISATORE, MEMBRO DELLE ACCADEMIE D'ITALIA.

CASSOVIA MDCCCVIII.

Pietro de Angelis Kassán megjelent kötetének címlapja

De ki is volt Pietro de Angelis, aki éveket töltött Magyarországon, és egyik kötetének kiadását magyar főúri család támogatta? Az olasz festő, költő és rajzoló életéről és pályafutásáról viszonylag keveset tudunk.[22] A római születésű de Angelis (1769 k.–1825 k.) Anton Raphael Mengs német festő műtermében tanult Rómában. 1790-ben megbízást kapott a velencei Palazzo Badoer[23] mennyezetfreskójának elkészítésére. Valamikor az 1790-es években lovaggá (cavaliere di merito) ütötték, és ettől kezdve gyakran aláírta rajzait *Cavalier* címmel, amelyet általában *Romano* vagy *Romans* követett. 1793-ban a torinói Accademia degli Unanimi irodalmi társaság tagjaként jegyzik, és más társaságoknak is tagja volt, többek között a római Accademia degli Arcadi körének. Nem sokkal a századforduló után de Angelis elhagyta Itáliát, hosszabb időt töltött Litvániában, Oroszországban, Magyarországon, végül Németországban. Első verseskötete 1798-ban jelent meg Frankfurtban *Saggio di poesie, e improvvisi di Pietro de Angelis romano* címmel. A későbbiekben további gyűjteményes kötetek jelentek meg írásaiból: az, amelyet Andrássy grófnőnek ajánlott, majd két évvel később Bécsben a *La calunia scoperta dalla virtù*.

Az itt vizsgált, 1808-ban Kassán bemutatott kötetben de Angelis nemcsak magyarországi éveinek irodalmi termését közölte, hanem korábban írt munkáinak publikálására is kihasználta a főúri támogatás adta alkalmat. A könyv első része rövid filozófiai értekezéseket tartalmaz a gyermekek neveléséről, a jó uralkodóról és az emberi szabadságról, a háborúról, valamint a lánygyermekek engedetlenségének kezeléséről.[24] Az esszék közül csak a háborúra reflektálót

22 Peter Crack, „The Life of Pietro de Angelis", *Source* 37, No. 2 (2018): 119–128.

23 A főúri palota csillagvizsgáló szobájába készített freskó De Angelis kevés fennmaradt képzőművészeti munkájának egyike. Az épület Velence San Polo negyedében található, ma az Università Iuav egyik székhelye.

24 L'educazione utile, e necessaria per il Pubblico, e per il Privato bene; Su la sana politica;

ajánlotta a férjnek, a többi, Andrássy grófnőnek dedikált írásban megjelenik a nők a családban és a társadalomban betöltött fontos szerepének hangsúlyozása. Az írások több antik szerző, valamint Dante és Cesare Ripa gondolataira is hivatkoznak, ezzel művelt olvasót feltételeznek. A könyv ajánlásának címzettje, Batthyány Szerafina grófnő olaszból franciára fordított le egy pedagógiai munkát, amely Kolozsváron jelent meg 1787-ben Batthyány Ignác erdélyi püspök előszavával.[25]

A prózai szövegeket a költemények követik, az első ilyen az általa készített velencei palota freskójának leírása nyolcas verssorokban *(Descrizione poetica della gran Sala astronomica dipinta in Venezia [...])*. A *Coriolano* című vers antik témát dolgoz fel versi sciolti, hendacasyllabus sorokban. Két egykori mesteréhez, Andrea Negroni kardinálishoz *(La riconoscenza)* és Antonio Raffaello Mengs festőművészhez *(Terzine)* is címez egy-egy művet, utóbbi olyan esztétikai kérdéseket vet fel, mint hogy mi a szépség, milyen hatásokat vált ki és hogyan lehet felismerni. A költemények sorában hét szonett következik,[26] az első – mintegy bevezetésként – a krisztusi korba lépett költő arcképét verseli meg. A szonettek közül az egyik készült biztosan Magyarországon: de Angelis pártfogóinak egyik közeli családtagja, Andrássy Jozefa házasságkötése alkalmából írta. Ezt követi a kötet minden bizonnyal egyik legérdekesebb írása, amely alcíme szerint egy köszönővers, mivel a szerzőt felvették a római Árkádia Akadémia tagjai közé. A tudós társaságot 1690-ben azzal a céllal alapították, hogy a barokk stíluseszménytől eltérő, a klasszikus formákhoz visszatérő költészetet honosítsanak meg. Soraikba nemcsak olaszok, hanem más országok írói és költői is felvételt nyerhettek, akik hazatérve jellemzően tartották egymással a kapcsolatot, a mozgalom pedig több országban éreztette hatását.[27] A magyarországi tagok a XVIII. században egyházi személyek voltak, akik többnyire a Collegium Germanicum et Hungaricumban folytatott tanulmányaik során vagy római kapcsolataik segítségével jutottak az Árkádia kötelékébe. A kutatások két hazai „Árkádia-csomópontot" tártak fel: Vácott a két Althann püspök és Migazzi Kristóf környezetében, valamint Patachich Ádám köreiben.[28] Újabban arra is

Riflessioni su la guerra; I tristi effetti d'una malnata passione amorosa, ovvero l'inobbedienza figliale. De Angelis, *Per festeggiare...*, 5–82.

25 Emerico Várady, *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*, 2 vol. (Roma: Instituto per l'Europa Orientale, 1933–1934), 1:269, 2:228.

26 *Ritratto dell'Autore Fisico e Morale fatto da lui stesso nell'età di 33. anni; A Donna di statura piccola; Per le Nozze della Signora Contessa Giuseppina Forgacs nata Contessa Andrássy; In ringraziamento agli Arcadi di Roma per aver fatto l'Autore Pastor d'Arcadia; Cristo in Croce; Su l'Assunzione di Maria Vergine; Su l'Immacolata Concezione.* Uo., 125–131.

27 Beatrice Alfonzetti, *Settecento romano: Reti del classicismo arcadico* (Roma: Viella, 2017).

28 Kovács Sándor Iván, „»Kutattam Árkádiában én is…«: Adalékok a magyar Árkádia-kutatáshoz", *Irodalomtörténeti Közlemények* 94 (1990): 711–723; Szörényi László, „Latin

fény derült, hogy Pécsett is feltételezhetünk egy Árkádia-kört: Esterházy László Pál püspöki kinevezését versben köszöntötte egy Árkádia-tag, valamint a pécsi kanonok-költő Agyich István árkádiai vonatkozású költeményeit is vizsgálták.[29] Az Esterházy püspöknek ajánlott nyomtatvány hazai viszonylatban egyedülállónak számít: szerzője olasz személy, Domenica Carafa márki, aki árkádiai nevén jegyzi a magyar személyhez olasz nyelven írt költeményt.

Az Andrássy grófnőnek ajánlott reprezentatív könyvecske vizsgálatával egy újabb itáliai Árkádia-tag magyarországi kötődését sikerült feltárni. De Angelis nevét nem tartalmazza a Giorgetti Vichi-féle árkádiai névlexikon, tagságának bejegyzésére a költőakadémia Rómában őrzött névkönyveiben kellene utánanézni, ugyanakkor már a felvételéért köszönetet mondó szonett elegendő bizonyítéknak tekinthető arra, hogy az árkászok köreibe tartozott.

A költeményben az árkádikus költészet több jellemzője megjelenik, mint csupán mitológiai alakok szerepeltetése, a reneszánszban elterjedt szonett versforma használata. A sorok az Árkádia Akadémiába való felvétel folyamatát írják le a költői én szempontjából: De Angelis kezdetben félt felvenni az árkádiai nevet, mert több „pásztort" látott, akik a múzsákról és Castalia kútjáról (a költői ihletről) álmodozva, vakmerőségük áldozataként, Phaethónhoz hasonlóan – aki megpróbálta vezetni apja napfogatát – hullottak a mélybe:

Non fu disprezzo nò, mancommi il core,
Quando le voglie dimostrai men pronte
Ai dolci inviti, poichè avea timore
D'Arcade il nome a sostenere in fronte;

Perchè vidi più d'un salir Pastore
Sognando il Nume, ed il Castalio Fonte;
E cader qual di Febo allo splendore
Vittima dell'ardir cadde Fetonte.[30]

nyelvű árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon", in Szörényi László, *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*, 121–133 (Budapest: Kortárs Kiadó, 1999); Tóth Sándor Attila, *Rómából a pannon Árkádiába: Patachich Ádám fiók-Árkádiája: Nagyvárad, Kalocsa*, METEM könyvek 46 (Budapest: METEM, 2004).

29 Delbó Rita, „Pécsi olasz nyomtatvány 1781-ből (Laurindo Pierio, azaz Domenico Carafa di Massa Nuova canzonéja Esterházy László Pál püspöki beiktatására)", *Magyar Könyvszemle* 107 (1991): 126–127; Rédey-Keresztény János, „Az Árkádia Akadémia intézménye és művészeti programja a latin nyelvű rendi költészetben: Agyich István (1730–1789)", in *Magyar–olasz irodalmi és művelődési kapcsolatok*..., 33–48.

30 De Angelis, *Per festeggiare*..., 128.

Majd amikor a Nivildótól kapott babérkoszorúval díszítve látja magát, nem fél már a bukástól, hanem a múzsák által vezetve lép be a pásztorok kórusába:

Ma se or mi veggio inghirlandar d'Alloro
Con man sicura da Nivildo*) il crine,
Che come vate e sacerdote onoro.

Rido superbo sull'atrui ruine,
E già guidato delle Muse al coro
Del bel principio mi consola il fine.[31]

Nivildo az árkádiai neve annak a Gioacchino Pizzinek, aki 1770-től haláláig, 1790. szeptember 8-áig volt az Akadémia custosa, és a szonett szerint ő volt az, aki bejegyezte De Angelist a tagok közé.

A Kassán kiadott könyvben a költemények között több reflektál De Angelis pályafutásának főbb eseményeire: a velencei palota freskójának elkészítésére, neves tanítómestereire és ezáltal tanulmányaira. A szonettek ezen sorába illeszkedik az Árkádiába való felvételért – amely meghatározó volt egy korabeli költő életében – köszönetet mondó szonett. Mivel a kötetben hangsúlyosan szerepelnek a De Angelis addigi életútjának kiemelkedő teljesítményeit megverselő költemények, a kötet nemcsak az Andrássy család, hanem a római szerző reprezentációjára is szolgált. Az arisztokrata közönség a köteten keresztül egy művelt, sokoldalú, magasabb rangú körökben mozgó, a neves római költőakadémia által is befogadott szerzőt ismerhetett meg, akinek további támogatása és alkalmazása a többi főúri előkelőség nevére is dicsőséget hozhatott. A római költő további magyarországi tevékenységéről nincsenek adataink, ugyanakkor az Andrássyak pártfogásával kiadott kötet hozzájárult nyomtatásban megjelent műveinek gyarapításához, elismertségének növeléséhez.

A könyvet három, vallásos tematikájú szonett zárja a keresztre feszített Krisztusról, Szűz Mária mennybevételéről és a szeplőtelen fogantatásról.

De Angelis Árkádia-tagságával nem állapíthatunk meg egy újabb magyarországi Árkádia-csomópontot, mivel egyelőre nem tudunk további, az Andrássyak környezetében működő Árkádia-tag költőkről. Az itt bemutatott római költő magyarországi munkássága sokkal inkább egyedi jelenségnek tekinthető, amely a korszak magyarországi főúri családjainak az európai műveltség iránti nyitottságát jellemzi, valamint rámutat arra, hogy az olasz nyelv és annak elsajátítása egyes főúri körökben presztízsnek számított még a XIX. század első éveiben is.

31 Uo.

3.2. A bécsi testőrség magyar tagjainak köszöntése Rómában

1765-ben jelent meg a római Generoso Salomoni nyomdájában egy alkalmi verset tartalmazó, díszes nyomtatvány, amely tizenkét, Mária Terézia testőrségébe tartozó magyar nemest köszönt, akik Rómába érkeztek.[32] A szerző Francesco Sperandio Bertazzi római apát, akitől hat további alkalmi verset ismerünk, többségüket a római egyházi arisztokrácia tagjainak – mint Filippo Maria Pirelli bíboros, Tiberio Ruffo, az Apostoli Kamara tagja, Vincenzo Maria Altieri és Pietro Colonna-Pamphili bíborosok – ünneplésére írta, de egyéb irodalmi tevékenysége nem ismert. A költemény valamelyest kivételt jelent a tanulmányban vizsgált forrásokhoz képest, hiszen Magyarországtól távol, Itáliában jelent meg, mégis az itt bemutatott forrásanyaggal együtt érdemes vizsgálni, hiszen olasz nyelvű, magyar vonatkozású alkalmi versről van szó.

A nemesi testőrségek elterjedése Európa-szerte a XVIII. századra tehető. Bécsben a magyar testőrség volt az első, kizárólag nemesekből álló alakulat, amelyet Mária Terézia alapított 1760-ban. A testőrszolgálat célja az volt, hogy a fiatal magyar nemesek közelebb kerüljenek az udvarhoz, ott reprezentatív szerepet töltsenek be, valamint lehetőségük legyen bekapcsolódni Bécs kulturális életébe, és ott kapcsolatokat építsenek.[33] A Magyar Nemesi Testőrség egységes uniformisban jelent meg, feladata az udvari szolgálat mellett az uralkodócsalád kísérete és a díszőrség biztosítása a császári udvaron belül és kívül. A nagyobb ünnepeken a reprezentáció szempontjából is fontos volt jelenlétük, mivel mind az uralkodói hatalmat, mind a magyar rendeket képviselték.[34] Megjelenésük figyelemre méltó volt, amit egy másik irodalmi mű, Kisfaludy Sándor 1796-os itáliai útinaplója is igazol. Kisfaludy a testőrgárda tagja volt, rossz magaviselete miatt sorozták be egy osztrák gyalogezredbe, ezért kellett aztán útra kelnie, és részt vennie Milánó ostromában. Az út Milánóba Mantován át vezetett, ahol április 29-én a helybeliek így szóltak, amikor megpillantották őket:

> Questi sono quelli Officiali della Gvardia nobile ongarese [Ezek a magyar nemesi gárda tisztjei] – mindenünnen ez hallatott, és sok szép olasz ajak olly kegyes is volt, hogy hozzá tévé azt is. Che belli giovani! [Milyen szép fiatalok!].[35]

32 Francesco Sperandio Bertazzi, *L'alma città di Roma applaudendo alla venuta di dodici ragguardevoli personaggi ungheri [...]* (Roma: Stamperia di Generoso Salomoni, 1765). Lelőhelye: Keszthely, Helikon Kastélymúzeum Könyvtára, MISC3/1.

33 A testőrség történetével számos kutató foglalkozott, újabban: Kökényesi Zsolt, *Az udvar vonzásában: A magyar főnemesség bécsi integrációjának színterei (1711–1765)*, Humaniórák (Budapest: L'Harmattan, 2021), 122–161.

34 Uo., 161.

35 Kisfaludy Sándor, „Napló és Frantzia Fogságom", in Kisfaludy Sándor, *Szépprózai művek,*

L' ALMA CITTÀ DI ROMA
APPLAUDENDO ALLA VENUTA
DI DODICI RAGGUARDEVOLI
PERSONAGGI UNGHERI
DELLA NOBILISSIMA GUARDIA DEL CORPO
DI SUA MAESTÀ CESAREA
COSÌ PARLA

SONETTO.

H quanto lieta rasſereno il ciglio
Mirando Voi Gente di ſede armata,
Che mai non foſte a quella Donna ingrata
Alta REINA di viril conſiglio!

Per Voi di ſangue oſtile il ſuol vermiglio
Si vide ſino dalla gran giornata,
In cui gridaſte colla ſpada alzata
Si moja pur, viva TERESA, e il FIGLIO.

Oh dell' Aquile mie fidi ſoſtegni!
Voi mi ſvegliate la memoria intanto
Di quel CESARE eſpoſto ai colpi indegni,

Perchè, ſe GIULIO aveva Voi d' accanto,
Bruto non eſeguiva i ſuoi diſegni
Cagion di guerre, di diſcordie, e pianto.

In atteſtato di giubilo, e profondiſſimo oſſequio
L'Abate Franceſco Sperandio Bertazzi Romano.

IN ROMA MDCCLXV.
NELLA STAMPERIA DI GENEROSO SALOMONI
CON LICENZA DE' SUPERIORI

Római nyomtatvány a Magyar Nemesi Testőrség köszöntésére (1765)

Mária Terézia 1765-ös római látogatásáról egyéb adatot nem találtam, ezért csak feltételezhetem, hogy a Rómában kiadott, magyar testőröket köszöntő nyomtatvány valószínűleg egy olyan esemény alkalmából íródott, amikor a Habsburg uralkodónőt hivatalosan külföldi útra kísérte a testőrgárda 12 tagja. A szakirodalom szerint a testőrség az első években az 1760-ban felállított struktúra

kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai könyvtár: Régi kortársaink. Források 1, 40–118 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997), 63.

alapján a kapitány mellett 12 tisztből és 120 testőrből állt.[36] Lehetséges, hogy éppen ez a 12 felsőbb tiszt kísérte Mária Teréziát a külföldi útra. 1765-ben Herceg Esterházy „Fényes" Miklós volt a kapitány, a 12 tisztet pedig az alkapitány, gróf Pálffy János, a főhadnagy, gróf Rhédey János, az alhadnagy, gróf Kollonich Károly, a három első őrmester, Gombos Imre, Niczky Ignác és Finta József, valamint a hat másodőrmester, Schuszták János-Mihály, Farkas László, Abaffy Amadé, Huszthy Sándor, Bagossy Péter és Strázsay Mátyás tette ki.[37]

A szonett formában íródott köszöntő a testőröket hűséggel felfegyverkezve jeleníti meg, akik a királynő mellett vannak, és támogatják őt:

Oh quanto lieta raffereno il ciglio
Mirando Voi Gente di fede armata,
Che mai non soste a quella Donna ingrata
Alta REINA di viril consiglio!

A második versszakban már II. József éltetése is helyet kap, mivel 1765-től komolyabb uralkodói szerepet tölt be anyja társuralkodójaként. A szonett szerzője két történelmi példához hasonlítja a testőrök rátermettségét és szerepének fontosságát Mária Terézia környezetében. Egyrészt kiemeli azt a meghatározó (részben fiktív) 1741-es jelenetet, amikor a magyar rendek a pozsonyi országgyűlésen kivont, magasra emelt karddal életüket és vérüket ajánlották a királynő védelmében – a magyar testőrök feladatát állítja párhuzamba a magyar rendek Mária Terézia felé korábban kinyilvánított támogatásával:[38]

Per Voi di sangue ostile il suol vermiglio
Si vide fino dalla gran giornata,
In cui gridaste colla spada alzata
Si moja pur, viva TERESA, e il FIGLIO.

Másrészt Julius Caesar történetére emlékezik a szerző, aki nem lett volna méltatlan csapásoknak és Brutus merényletének kitéve, ha olyan védelmezői lettek volna, mint amilyenek a császárnőnek a Magyar Nemesi Testőrség tagjai:

36 Kökényesi, *Az udvar vonzásában...,* 143.

37 Hellebronth Kálmán, kiad., *A magyar testőrségek névkönyve 1760–1918* (Budapest: Stádium, 1940), 55–57.

38 A történelmi téma az itáliai színházakban is megjelent különböző feldolgozásokban: *Maria Teresa alla Dieta degl'Ungheri: ballo eroitragico pantomimo, da rappresentarsi nel nobilissimo Teatro in S. Benedetto, l'Ascensione dell'anno 1801, composto e diretto dal signor Urbano* Garzia (Venezia: Per il Casali, [1801?]); Camillo Federici, *Maria Teresa, o sia La dieta degli Ungheri: Dramma inedito in cinque atti in prosa* (Venezia: [s. t.],1804).

Oh dell'Aquile mie fidi sostegni!
Voi mi svegliate la memoria intanto
Di quel CESARE esposto ai colpi indegni,

Perchè, se GIULIO aveva Voi d'accanto,
Bruto non eseguiva i suoi disegni
Cagion di guerre, di discordie, e pianto.

4. Olasz nyelvű költemények egyházi környezetben

Mivel a XVIII. századi Magyarország egyházmegyéi élén álló főpapok többsége a római Collegium Germanicum et Hungaricumban fejezte be tanulmányait, és ennek köszönhetően jól beszélte az olasz nyelvet, kötődött az itáliai kultúrához, különböző reprezentációs alkalmakkor többször címeztek ezekhez a magas rangú, magyarországi egyháziakhoz olasz nyelvű köszöntő verseket. Egy korábbi tanulmányomban már bemutattam két olyan olasz alkalmi költeményt, amelyet Batthyány József érseki beiktatására, valamint Eszterházy Károly egri püspök tiszteletére írtak.[39] A szakirodalom két további, olaszul megjelent köszöntőt jegyez, az egyiket Barkóczy Ferenc érsekké való kinevezése alkalmából írta Markhot Ferenc Itáliában tanult orvos, a másik az említett árkádikus költemény Esterházy László Pál pécsi püspöknek dedikálva.[40]

Újabb kutatásaim során egy további, Barkóczy Ferenc érsek tiszteletére kinyomtatott és előadott olasz nyelvű alkalmi költeményre akadtam.[41] A repre-

39 *Dialogo per l'esaltazione al primier archivescovado di gran in Ungheria dell'eccelenza sua Conte Giuseppe Batthyáni* (Pest: [s. t.], 1776). Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom, Coll. I. 34.23. Lásd: Dóbék Ágnes, „Olasz nyelvű színdarabok és alkalmi művek egyházi környezetben a 18. században", in *Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben*, szerk. Bajáki Rita és Báthory Orsolya, Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok 26, 45–55 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020), 49–52; *Alzate Itale muse, voce d'applausi armoniosi alzate [...]*, 1774. Főszékesegyházi Levéltár, Eger, AEV 2464. (Eszterházy Károly tiszteletére, kézirat). Lásd: Dóbék, „Olasz nyelvű színdarabok és alkalmi művek...", 52–54.

40 Markhot Ferenc, *Sonetto [...] in occasione della di lui alla degnita arcivescovale di Strigonio, e dal primato d'Ungheria esaltazione* (Agria: Bauer, 1761). Közl.: Bitskey István: *Püspökök, írók, könyvtárak – Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*, Studia Agriensia 16 (Eger: Heves Múzeumi Szervezet, 1997), 83–84; Pierio Laurindo, *In lode di monsignore il. conte Paolo Esterhazi per lo giorno del suo possesso nell'inclito vescovato di Cinquechiese canzone di Laurindo Pierio pastore Arcade* (Cinquechiese: Stamperia di Gio. Giuseppe Engel, 1781). Lásd: Delbó Rita, „Pécsi olasz nyomtatvány...".

41 *Sonetto in occasione che sua altezza monsignor Francesco Barkoczy di Szala, arcivescovo di Strigonia, prencipe dell'Impero, Primate d'Ungheria, degnò della Sua Alta Presenza l'Acade-*

zentatív, Barkóczy érseki címerével díszített nyomtatványt a nagyszombati jezsuita kollégium diákjai ajándékozták az érseknek, és az egyik diák, Szalbek György adta elő. Szalbek nem szerepel a gimnázium anyakönyvi adattárában,[42] de minden bizonnyal a Salbeck család leszármazottja, amely Arad vármegyei nemesi család volt.[43] Barkóczyt nem véletlenül köszöntötték több alkalommal olasz nyelven: az első olyan XVIII. századi püspökünk volt, akinek működésére nagy hatással volt a Rómában megismert műveltség, ezt tükrözi mecenatúrája, könyvgyűjteménye, az egyházmegyéjében megvalósított reformjai és építkezései, később érsekként végzett tevékenysége.[44] A kollégiumban előadott szonett Barkóczy erényeit magasztalja,[45] kiemeli az elismeréseket, amelyeket Rómában és a Habsburg-udvarban kapott:

Prence! qual forza ha il vostro solo aspetto?
Che splendor novo in questo luogo accende?
Fiamma d'alto desìo ci desta in petto
D'onor, di gloria, che da Voi discende.

Quest' è possente non incerto affetto
Dell immensa Virtù, che in voi risplende!
Sentirlo, è omaggio in noi puro, e perfetto
Che al sol vedervi, il nostro Cuor vi rende.

Altri onor' dagl' Augusti, altri n'aveste
D'Italia, d'Alemagna, e d'ogni Gente
Per ovunque la Fama alto vi noma.

V'aspettano i maggior' che alla Celeste
Vostra Virtude di doverli sente
La Regia, il Tempio, il Regno, e Vienna, e Roma.

---

mia de'Nobili regia ed arcivescovile di Tyrnavia, recitato dal nobil giovane Giorgio di Salbek (Viennae Austriae: [s. t.], [s. a]). Lelőhely: Keszthely, Helikon Kastélymúzeum Könyvtára, MISC133/5.

42 *A nagyszombati, pozsonyi és győri jezsuita gimnáziumok diáksága (1616–1773) (Anyakönyvi adattár I–III.)*, kiad. Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt és Ternovácz Bálint, hozzáférés: 2022.05.20, https://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok_JezsuitaGimnaziumokDiakjai/.

43 Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 13 köt. (Pest, 1857–1868), 10:17.

44 Műveltségéről lásd: Dóbék Ágnes, *Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök könyvtára,* A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 11 (Budapest: MTA KIK, 2021).

45 *Sonetto in occasione...*

SONETTO
IN OCCASIONE
CHE SUA ALTEZZA MONSIGNOR
FRANCESCO
BARKOCZY
DI SZALA,
ARCIVESCOVO DI STRIGONIA,
PRENCIPE DELL' IMPERO,
PRIMATE D' UNGHERIA,
DEGNÒ DELLA SUA ALTA PRESENZA
L' ACADEMIA DE' NOBILI
REGIA ED ARCIVESCOVALE DI TYRNAVIA
Reizen del Nobil Signore
GIORGIO DI SALBEK.

PRENCE! qual forza ha il voſtro ſolo aſpetto?
Che ſplendor novo in queſto luogo accende?
Fiamma d' alto deslo ci deſta in petto
D' onor, di gloria, che da Voi diſcende.

Queſt' è poſſente non incerto affetto
Dell immenſa Virtù, che in voi riſplende!
Sentirlo, è omaggio in noi puro, e perfetto
Che al ſol vedervi, il noſtro Cuor vi rende.

Altri onor' dagl' Auguſti, altri n' aveſte
D' Italia, d' Alemagna, e d' ogni Gente
Per ovunque la Fama alto vi noma.

V' aſpettano i maggior', che alla Celeſte
Voſtra Virtude di doverli ſente
La Regia, il Tempio, il Regno, e Vienna, e Roma.

Barkóczy Ferencet köszöntő olasz nyelvű nyomtatvány Nagyszombatból

Itt elsősorban Barkóczy kiemelkedő római tanulmányi eredményeire céloz,[46] valamint arra, hogy az egri püspökségből feljebb léphetett a ranglétrán, érsekké nevezték ki. A bécsi udvar megbecsülése Barkóczy felé a kinevezéseiben nyil-

46 Barkóczy a kollégium életében aktívan vehetett részt. Beszédet mondott a Sant' Apollinare templom 1730. május 30-ai ünnepségén Franz Retz jezsuita generális jelenlétében. Bizonyítványát 1733. április 15-én állították ki, amelyben kifejtették, hogy szorgalmával, szerénységével, kegyességével, igazságra való törekvésével példaként állt diáktársai előtt. Lásd: Veress Endre, *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, Fontes Rerum Hungaricum 2 (Budapest: Stephaneum Nyomda, 1917), 146–147.

vánult meg, Mária Terézia az összes katolikus iskola tanulmányi felügyeletével bízta meg, majd 1763-ban a frissen alapított Szent István Rend első nagymesterének kitüntetését kapta. Így nem véletlen, hogy a szonett utolsó sorai – „erényeidről hall a birodalom, az egyház, Bécs és Róma" – hangsúlyozzák Barkóczy világi és egyházi befolyását is.

5. Összefoglalás

A tanulmányban azokat a XVIII. századi magyar vonatkozású alkalmi költeményeket mutattam be, amelyeket olasz nyelven írtak, és példányuk ma is fennmaradt. A kutatásban segítségemre volt a Petrik-bibliográfia, Zolnai Klára bibliográfiája és különböző levéltári, könyvtári katalógusok. További magyar–olasz vonatkozású sajtótermékek felbukkanhatnak még az osztrák és itáliai nyomdák kiadványai között, de a mostani gyűjtésből is számos következtetést vonhatunk le. Olasz nyelvű köszöntőversek kizárólag az arisztokrácia köreiben, azon belül azonban változatos környezetben jelentek meg és hangzottak el: főúri bál alkalmával; a mecenatúra részeként mint a mecénáshoz szóló ajánlás, az olasz nyelvű kiadvány paratextusa; grófnők születésnapi és névnapi ünnepségének részeként; a bécsi magyar testőrség római látogatásának alkalmából; magas rangú egyházi személyek beiktatásának és egyéb reprezentációs alkalmainak kísérőjeként. Mindez jól érzékelteti, melyek voltak azok a közegek, ahol az olasz nyelvű köszöntés emelte a reprezentáció fényét, és egyben befogadókra is talált. A versek címzettjei olyan világi és egyházi méltóságok, akiknek tanulmányai részét képezte az olasz nyelv elsajátítása, Itáliában is megfordultak, érdeklődtek annak kultúrája, irodalma iránt, emellett később a hétköznapok során is használták az olasz nyelvet főként a bécsi udvarban vagy az egyházi személyek esetében az itáliai híveikkel, ágenseikkel való levelezés során. A versek – sokszor névtelen – szerzői az említett méltóságok környezetében éltek: magyarok, akik feljebbvalóikhoz hasonló műveltséggel rendelkeztek, illetve Itáliából Magyarországra érkezett vagy magyar kapcsolatokkal rendelkező olaszok.

GÖMÖRI GYÖRGY

Magyar nyelvű bejegyzések Sikos István albumában

A budapesti Evangélikus Országos Levéltárban V.183 jelzet alatt őrzik Sikos István (1775–1828 után) *album amicorum*át. Ez az evangélikus lelkész 1798 és 1826 között vezetett emlékkönyvet, s ez alatt a huszonnyolc év alatt 184 férfi és nő tisztelte meg albumát német, francia, latin és magyar szövegekkel. Alábbi tanulmány szerzője főleg az album magyar nyelvű bejegyzéseire fókuszált, mert a legjobban ezek világítanak rá a korabeli gondolkodásra, illetve műveltségre. Magáról az albumról egy alkalommal már röviden beszámolt egy kis példányszámú, azóta megszűnt folyóiratban,[1] de most a bejegyzések részletes áttekintésével újabb következtetésekre jutott. A Sikos István-album adatai azóta fellelhetők a szegedi nagy album-regiszter, az *Inscriptiones Alborum Amicorum* adatbázisában, de ezek is kiegészítésre szorulnak egyes magyar nyelvű bejegyzések forrását illetően.[2]

Ami Sikos István életrajzát illeti, arról nagy vonalakban már Szinnyei József tájékoztatott, bár adataiba egy olyan hiba csúszott, ami egy korábbi Sikos István wittenbergi tanulására vonatkozik. A mi Sikosunk, ha 1775-ben született, nem tanulhatott Jénában 1786-ban; nem is tanult ott, csak már huszonnégy évesen, 1799 és 1801 között. Győrben született, Sopronban végezte iskoláit, és jénai tanulása után Kővágóőrsön, majd Győrben volt lelkész, innen (Szinnyei adatai szerint) 1828-ban súlyos fegyelemsértés miatt Pápára kellett távoznia, valószínűleg ott is halt meg.[3] Albuma kronologikusan három részre osztható: a ma-

1 Gömöri György, „Berzsenyi-bejegyzés egy barát albumában", *A Dunánál* 2, 5. sz. (2003): 71–72.

2 Latzkovits Miklós, *Inscriptiones alborum amicorum*, 2003–2022, hozzáférés: 2022.10.25, doi:10.14232/iaa, http://iaa.bibl.u-szeged.hu/ (a továbbiakban: IAA). Külön köszönet illeti Latzkovits Miklóst, aki az IAA adataival segítette munkámat, valamint az Evangélikus Országos Levéltárat, amely megküldte nekem az album digitális változatát.

3 Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky, 1891–1914), 12:1003.

gyarországi, főként soproni, majd dunántúli bejegyzések után az album többségét alkotó bejegyzések külföldről (egy-két kivétellel mind Jénából) származnak, majd mindössze hét akad a Sikos hazatérését követő évekből. Kilenc esetben bizonytalan helyű a bejegyzés, bár ebből kettőt szinte biztosan a jénaiakhoz sorolhatunk. Szerkezetében az album a hagyományos modellhez igazodik: kezdődik a főrangúakkal, folytatódik a fontosabb barátokkal vagy ismerősökkel, illetve diáktársakkal.

Sikos albumában összesen 37 magyar szöveg található. Ezek nem mind diáktársak vagy rokonok bejegyzései, gyakran csak az album tulajdonosától kapunk információt egy magyarul vagy más nyelven bejegyzőről. Így például Pázmándi Antalról csak annyit tudunk meg Sikostól, hogy „meghalt nőtelen Bőnyön", Bodó Sámuelről, a jénai Ásványtani Társaság jeles tagjáról pedig csak annyit, hogy az illető Gömör megyében volt „Fő-Notarius".[4] Az album magyar nyelvű bejegyzéseit kutatva meglep, hogy az 1798–1799-es időszakban hány magyar nevű soproni diák (vagy tanár?) ír be németül Sikos István albumába. Ezek közül a legérdekesebbek Fodor Klára és Gödör György, valamint Jarius Vilmos József, akik mind Herdert idéznek,[5] de a legtöbb bejegyző inkább szentimentális német jókívánságokkal és versezetekkel díszíti az albumot.

De Sopron után és Jéna előtt Sikos István még körbejárja a Győrhöz közel eső helyiségeket, talán azért, hogy mint lelkészjelölt, útiköltséget gyűjtsön jénai útjához. A kis dunántúli falvakban is élnek tanult emberek, akik először latinul tisztelik meg az albumot idézeteikkel, majd 1799. január 28-án a Véssey család két nőtagja magyarul köszönti Sikost. Véssey Zsuzsanna Téten magyarul idéz Szent Pál leveleiből: „Az oda föl valokra viseljetek gondot és nem a földiekre". Húga vagy lánya, Véssey Katalin Szentiványfán, ugyanazon a napon ezt a kis verses szentenciát írja be az albumba:

Ifju, ne légy fösvény temagadhoz, elötted az ösvény,
Tisztességet aratz, miglen az utban maratz.[6]

Úgy tűnik, 1799 februárját Sikos Győrben töltötte, de márciusban újra útra kelt az Észak-Dunántúlra. Ekkor írt be albumába pannon partikularizmusára valló ritka szöveget (mert nem szeretett albumokba beírni) Berzsenyi Dániel, aki még a soproni iskolából ismerhette Sikost, mert magát „Dani"-nak írja alá bejegyzése végén:

4 IAA:3633 és 3629. Bodó német nyelvű, 1799. augusztus 26-án kelt bejegyzése előkelő helyen szerepel (7v). Magáról mint „abgehender akademischer Freund"-ról ír, tanácsa pedig lakonikus: „Fürchte und achte Dich selbst" (Féld és tiszteld tenmagad).

5 IAA:3949, 3866 és 3492.

6 86r és 88r, IAA:3866 és 3869.

Hová barátom? Ész után? – ha nints, nem találsz; Tudományért? – ezt Honnyodban is meg leled…
Ifjui barátságunk emlékezetére Bersenyi Dani.[7]

Nem áll dátum a bejegyzés mellett, de a következő lapról, menyasszonyának, Dukai Takács Zsuzsannának bejegyzéséből tudjuk, hogy ez Sömjénben 1799. március 5-én született. Maga Takács Zsuzsanna egy kicsit csípős verses mondással búcsúzik Sikos Istvántól:

Ki a szerentsének szelével változik
Az igaz Barátok közé nem tartozik
Sömjén 5 Mártz 1799.[8]

Sömjén nincs túl messze Nemesdömölktől, mert Perlaki Judit (akinek Berzsenyi korábban udvarolt) ezen a napon itt ír be az albumba két sort egy Goenick nevű német költőtől, Horváth Péter (helyi „cooperator", amit segédlelkésznek értelmezek) pedig egy kis mondatot magyarul.[9] „A Kegyesség és a Virtus", ez a lelkészjelöltek fontos tulajdonságaira utaló szöveg, ami alá maga Sikos jegyezte be: „Vala Meszlényi Prédikátor, meghalt" – utóbbi szöveg értelemszerűen jóval későbbről, de 1826 előttről származhat.

Nem volt mindenki derűlátó Sikos István terveivel, vagyis külföldi tanulásával kapcsolatban. 1799. március 24-én Téten Ihász Imre – aki később „Ihászi" néven is közölt drámafordításokat németből, és jelentős szerepe volt a soproni magyar kulturális életben – ezt az intelmet jegyzi be Sikosnak:

Honnyodhoz és édes Anyai nyelvedhez valo szeretetedet más nyelvhez, más országhoz valo szeretettel fel ne tseréld.[10]

Úgy látszik, keringtek akkoriban történetek a Wittenbergben vagy Jénában tanuló magyarokról, akik tanulásuk befejeztével vagy nem tértek vissza hazájukba, vagy felvidéki környezetben német nyelvű prédikátorként próbáltak érvényesülni. De Sikos Istvánban bízik összes lánytestvére. Zsuzsanna egy nappal Ihász után nemcsak testvéri szeretetéről biztosítja Istvánt, hanem ezzel a szentenciával búcsúzik tőle:

7 89v, IAA:3485.
8 90r, IAA:3486. Berzsenyi csak 1799. május 22-én vette feleségül Dukai Takács Zsuzsannát: Péter László, főszerk., *Új magyar irodalmi lexikon*, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 1:215.
9 76r, IAA:3638.
10 94r, IAA:3873. Péter, *Új magyar irodalmi lexikon*, 2:587.

Embert nem a' nagy Nem: virtus ékesíti,
Boldog, ki szükségét könnyen elégíti.[11]

Erzsébet pedig ugyanazon a napon Tapolcafőn egy bibliai szöveget ír be az albumba („Boldog az, aki az Urnak utaiban s az ő nevében indul meg és ér a lehető tökéletességnek is fényes Templomáig"). Ugyanígy „szerető huga", Katalin is, aki (mint Zsuzsanna) szintén Győrben lakik, és kicsit iskolás kézírással egy kegyes kicsi szöveggel búcsúzik külföldre induló bátyjától:

Minden munka díszlik az Úr áldásával,
Késéri testvérjét jó kivánásával.[12]

Sikos még egyszer Sopronban is megfordul, mielőtt Jéna felé venné útját. Sopronban két Horváth látja el útravalóval. A fiatalabb Horváth István (I.), aki magát Sikos „barátjának és őtsének" nevezi, ezt írja be az albumba 1799. március 27-én:

> Tellj meg Világossággal a' világosságnak Helyén: hogy magadnak, 's másoknak helyes Világossággal hasznosan világoskodhass.
> Mert
> Mennél többet igér a' hely a' hová mégy; annál többet várnak tőled mindenek![13]

Ennél borúlátóbb a Horváth család másik, kézírásából ítélve idősebb tagja, aki biztatásába jótanácsot is fűz:

> A' fedhetetlen erányzat, mellyet kitűztél magadnak, legyen az az erős vándorló bot elkezdett utadban, mellyre, ha talám a' sikámlyó uton megcsuszamodnál, támaszkodhass, azzal fenyítsd félre vad szívű útonállóidat, elegen lesznek![14]

Nem egészen világos, milyen nemzetiségű „útonállókra" gondol Horváth Pál, és milyen „megcsuszamolástól" félti a fiatal peregrinust.

Sikos István Prágán keresztül utazik a magyarok által különösen kedvelt szászországi egyetemre, ahol teológiát tanul két évig. Albumának mintegy 60 százalékát teszik ki a jénai bejegyzések, amelyek többsége német vagy latin, de mivel Jénában ez időben is számos magyar vagy hungarus tartózodik, 1798-ban

11 91r, IAA:3872.
12 74r és 93v, IAA:3502 és 3481.
13 98r, IAA:3497.
14 98v, IAA:3498. A másik Horváthtal azonos napon készítette a bejegyzést.

például 55 matrikulál az egyetemen,[15] bőven akadnak köztük magyar nyelvűek is. A beírók közt vannak valódi barátok és vannak egyetemi társak, akik szintén örök vagy legalább hűséges barátságukról biztosítják az album tulajdonosát. A legelső ilyen bejegyzés 1799. május 5-éről származik, szerzője magyar: Benkő Sámuel. Ez azért lehet különösen érdekes számunkra, mert a korábbi kegyes bejegyzések vagy baráti jókívánságok után most valaki egy magyar irodalmi műből merít, méghozzá egy angolból fordított könyvből. A négysoros szöveg a következő:

Nem ér fel a Világ az egy Boldogsággal –
Ugy de azt meg-nyerjük a jó Barátsággal.
Az arany korona mitsoda mellette?
Én akár melly Thrónust el-hagynék érette.[16]

Benkő ezt Edward Young angol költő műveinek Péczeli József-féle magyar fordításából idézi, méghozzá a könyv „Második éjtszaka" című fejezetéből. Maga a *Yung éjtszakáji* először 1787-ben jelent meg Győrben, másodszor pedig 1795-ben, de az, hogy Benkőnél Jénában is megvan ez a könyv, illetve, hogy magának kimásolta belőle ezt az idézetet, átlagon felüli műveltségre vall. Benkő Sámuel a vers mellé ezt írja be: „Szivességét bizonyitani akarván írta akadémikusi hív barátod", helyként pedig Jénát jelöli meg, ami a magyaroknak „Szakszoniai-Athenást" jelent.

A jénai tanév csak augusztusban vagy szeptemberben kezdődik, de már 1799 júliusában beír az albumba (latinul, Cicerótól idézve valamit) egy előkelő magyar: L[udwig?]. Révay, aki „Majestet des Herrn Feldt Marschal Leudtnandt B[aron]. v[on]. Hotze[n] Flügel Adjutant"-ként jellemzi magát,[17] majd 1799 augusztusából akadnak újabb magyar bejegyzések Sikos albumában. Egy Kóczán József nevű hallgató e hónap 13-án ezt jegyzi be:

Dellyesti árnyékot nyomba ha követünk,
Igaz barátságnak igy meg felelhetünk.[18]

15 Gurka Dezső, „A jénai konstelláció néhány magyar vonatkozása a 18–19. század fordulóján", *Magyar Filozófiai Szemle* 64, 3. sz. (2020): 171–181, 172.

16 92v, IAA:3480. Nem jelzi a vers eredetét. Lehetséges, hogy Benkő Sámuel apja (az IAA-ban Benkő Sámuel I.) a hasonló nevű Borsod megyei művelt főorvos (1743–1825), aki maga is külföldön járt egyetemre.

17 4r, IAA:6427. Lehet, hogy ez az L. Révay rokona annak az Eugenius de Revaynak, aki a hesseni Landgraf családfáját festette meg 1780 táján. Ez a családfa a darmstadti Universitäts- und Landesbibliothekben található.

18 19r, IAA:3473.

Pár nappal később, augusztus 17-én Arany József, későbbi felsőőri, majd körmendi evangélikus prédikátor tesz tanúságot arról, hogy nemcsak magyarul, de németül is jól tud, amikor mindkét nyelven beír az albumba egy hosszabb, hatsoros elmélkedést „A valóságos Barátság"-ról. A magyar és a német szöveg alatt egy más kéz beírása azonosítja Aranyt: „Körmendi Préd. és Senior, özvegy, 1826".[19] De ennél érdekesebb Elek Ferenc bejegyzése 1799. augusztus 18-án, aki két sor személyes hangú szöveg előtt („Egy baráti Tanáts, adja hív barátod / kinek Szivét birod:s nevét itten látod") antik példákat vonultat fel: Vergiliust idéz az *Aeneis* kilencedik könyvéből („Ritka Nisus talál Euryalusra"), Ciceróból és Cornelius Neposból vesz egy-egy példát a hamis barátságról, végül meg Phaedrus egyik tanmeséjéből veszi a textust: „Ha mindjárt Páphusba szedsz is Liliomot / Vigyázz: mert ott is látsz majd Vipera nyomot".[20] A nyomaték ebben a bejegyzésben a „hív", vagyis „hű" szón van, hiszen Elek arra hívja fel a figyelmet, nem mindenki, aki barátságot színlel, igazán megbízható barát.

Úgy tetszik, a korai jénai bejegyzések közé kell sorolni azt a dátumtalan és a bejegyzőt csak monogrammal jelölő szöveget, amit az IAA 1798 és 1826 közöttre lebegtet, K. K. (I.) ugyanis közvetlenül Benkő Sámuel hátán ír be az albumba egy Beniczky Pétertől kölcsönzött „aranymondást":

Drága kints a' jó hír,
valaki azzal bír,
és meg tudja tartani.[21]

Az emlékkönyv számos német, illetve erdélyi szász bejegyzője bizonyítja, hogy Sikos Jénában meg tudta tartani jó hírét, nem folytatott olyan életmódot, amivel kihívta volna akár diáktársai, akár az egyetemi hatóságok rosszallását.

Szóhasználata miatt különös szöveg az albumban Császári Losy Pál csurgói tanáré. Ő 1799. augusztus 23-án, tehát Elek után pár nappal jegyez be három sort Sikosnak magyarul, ami úgy hangzik, mintha versből idézné – talán a saját, szapphikus mértékű verséből?

Bizz ahoz bátran, kinek a' Barátság
Öszszve fort két szív, fakadéka, kénye,
Két szeme fénye![22]

19 6r, IAA:3504. Arany már 1798-ban matrikulált Jénában. Bejegyzésének dátuma: 1799. augusztus 17.
20 120v, IAA:3885.
21 92r, IAA:3479. Beniczky *Magyar ritmusok* című műve először 1664-ben jelent meg Nagyszombatban, de példabeszédei kéziratban is terjedtek.
22 121r, IAA:3886.

Császári neve Csokonai Vitéz Mihály életrajzából ismerős, mert mialatt két évet töltött a jénai egyetemen, Csokonai helyettesítette őt Csurgón. Császári nemcsak verset, iskoladrámát is írt, lehet, hogy népies nyelvére hatott *Az özvegy Karnyóné,* amit Csokonai előadatott csurgói tanítványaival.[23]

Daniel Kriebel, egy eperjesi hungarus latin bejegyzését azért kell megemlíteni, mert Kriebel 1799. szeptember 1-jén be is rajzol valamit a túloldalon az albumba: egy jénai diákszobát, szerény bútoraival, egy köpennyel, csizmával és a falon lógó karddal, az egy szál asztalon egy korsó sörrel. (Lásd jelen kötet borítóján.) Mindehhez Kriebel egy Tibullus-elégiából idéz egy sort, és őszinte barátságáról értesíti Sikost, akinek, meglehet, egy ideig szobatársa is volt Jénában.[24]

Művelődéstörténeti értéke a német nyelvű bejegyzések egy részének is van, például egy Stark Mihály (II.) nevű késmárki teológus vagy filozófus Immanuel Kantot idéz, egy Johannes Heitzman nevű német pedig Lessinget.[25] Goethének is számos híve van a jénai német és magyar diákok és idősebb pályatársak között: egy Ambrózy Sámuel nevű selmeci evangélikus lelkész, a jénai Ásványtani Társaság tagja, aki már 1782-ben végzett, és csak látogatóban jár újra Jénában, Goethe *Tassó*jából idéz, egy másik, magát csak „B."-ként azonosító bejegyző pedig az *Iphigenia in Tauris* című drámából, illetve August Wilhelm Schlegel *Die Kunst der Griechen* című művéből másol be a Sikos-albumba pár sort.[26]

Talán még egy 1799-es jénai magyar bejegyzés méltó említésre: Fazekas György 1799. augusztus 20-án, amikor vagy hazatér, vagy másik egyetemre vándorol, így búcsúzik: „Ezenn ohajtással válik meg Baráttyától", majd ezt a bájos közhelyes jókívánságot írja be az albumba:

Kötött Baráttságunk tiszta sziv Vezére
Légyen, a' mig jutnánk Életünk Végére![27]

Sikos a következő, 1800-as év nyári vakációját is Jénában tölti, illetve alighanem közben ellátogat a közeli Weimarba vagy más neves szászországi városokba. Azt, hogy Kunitz várának megmászása közben majdnem baleset érte, illetve

23 Pl. Péter, *Új magyar irodalmi lexikon*, 1:377.

24 62v–63v, IAA:3748.

25 5r és 10r, IAA:3503 és 3632.

26 7r és 43r, IAA:3628 és 3671. A bejegyzések 1800 szeptember 15-én, illetve 18-án készültek. Ambrózyról ír a protestáns egyháztörténeti bővített kiadása is: Zoványi Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Ladányi Sándor, 3. jav. és bőv. kiad. (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977), 24. Ugyancsak Goethét idéz egy Wengericzky András nevű (alighanem szepességi származású) diák vagy alumnus is, aki Ambrózyval egy napon jegyez be az albumba (IAA:3742).

27 55r, IAA:3495.

Weimarban is járt, és ott elég szegényes körülmények között szalmán aludt, bár ugyanakkor alaposan felöntött a garatra, egy datálatlan magyar bejegyzésből tudjuk, ami meglehet, egy-két évvel később keletkezett, talán már az album tulajdonosának hazatérése után. Karika János meglepő verselő készségre valló, mulatságos tizennégy sorára gondolok, amit érdemes egészében idézni:

Barátom kit Jéna kaptsolt össze velem
Hív baráttságodat szivemenn viselem.
Tudom te sem ásztattz talám a Léthébe
A feledékenység néma örvényébe.
Kivált ha a Szálát forgatod előtted
Hol a' Proselitet szerentséssen lőtted.
És ahol nyaggattuk sokszor a Músákat
's Bosszontottuk a szép virágos hársfákat.
Tudod veled vettem-meg a Kunitz várát
Ahol majd meg adád vitézséged árát.
A szalmánn Weimárba én hevertem veled
Az akkori kortyot talám mégis nyeled?
Elly! találllya mindég szeretsésenn híved
Amit törvényesenn kivánhat a szíved.[28]

Erről a Karikáról a lap alján Sikos ad információt, méghozzá két nyelven: „Er war Feldprediger a[nn]o 1801. Tsászári Préd[ikátor]." Az ezt követő + jel arra mutat, hogy Karika, akivel meglehet, Sikos tartotta a barátságot, 1826-ban már biztosan nem élt.

Az 1800-as év vegyes bejegyzésekkel, szentimentális vagy bölcselkedő klapanciákkal, de néha költői magyar bejegyzésekkel díszíti Sikos István albumát. Inkász András diáktársa ír be egy olyan rímes, de műkedvelő hatsorost az albumba 1800. május 2-án, amiből elég az első sorokat idézni:

Legyen szándékodnak a' Virtus vezére,
Mert a' kivánt tzélra leg hivebb Vezér e'.[29]

Ez év júliusában látogat Jénába Tétsi (Técsi) József, aki, úgy tetszik, csak rövid ideig van a szászországi városkában, mégis itt („Jénában létemben") hat sorban biztosítja a tulajdonost érzelmeiről, úgymond:

28 122r, IAA:3736.
29 161r, IAA:3490.

Akármelly kemény értz, vagy Márvány oszlopnak
kimettzett betűi idővel elkopnak,
De az a' név, mellyet az igaz szeretet
nyom a' szívbe[n] nem ér soha végezetet.
Igy van Sikos nekem benyomva szivembe[n],
A' ki ezt ma írtam Jénába[n] létembe[n].[30]

Lehet, hogy Sikos vendégül látta ezt a – nevéről ítélve – valószínűleg református ifjút, talán a Bod Péter által említett Técsi Sámuel marosvásárhelyi teológiatanár rokonát,[31] és ennek lett eredménye a különösen érzelmes bejegyzés.

1800 augusztusában két magyar érzelmű, művelt diák érkezik Jénába: a Sipos testvérek. Az idősebbik (mivel az album egy előkelő lapjára írja be szövegét) keresztneve Sámuel, és azzal tűnik ki, hogy e hó 12-én egy ekkor népszerű verset idéz Sikos albumában:

Bár vándorlani meszszire
Menjek sok ezer mérföldnyire:
Olly társat nem lelek, a' millyent tisztelek
Benned, kit végképpen el eresztelek.[32]

A vers címe *Méltó pár,* és egy időben Csokonai fiatal kori, még Debrecenben írott művei közé sorolták.[33] Ma már tudjuk, hogy nem az ő munkája, de az ő másolatában is ránk maradt.[34] Sipos Sámuel sem fedi fel a szerző kilétét, hanem egy tréfás kétsorost biggyeszt idézete alá:

Éljen a' barátság, élj sokáig Sikos!
Ezt kivánja néked jó barátod Sipos.

A másik Sipos keresztneve József, s az ő tollából is kijön egy kis négysoros magyar vers:

30 162r, IAA:3487.
31 Bod Péter, *Magyar Athenas*, Magyar Hírmondó (Budapest: Magvető Könyvkiadó,1982), 46.
32 13r, IAA:3635.
33 Vö. Csokonai Vitéz Mihály, *Összes versei*, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956), 1:60.
34 A kétes hitelű versről: Csokonai Vitéz Mihály, *Költemények 1: 1785–1790,* kiad. Szilágyi Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 151.

Élj vígan, tölts életedet békével:
Barátid Dámon igaz hívségével
Bírjanak szívek azoknak
Egygyesűljön barátjoknak
Szívével[35]

Mit jelent a „Dámon" szó ebben a szövegkörnyezetben? Lehet, hogy Sipos József olvasta a fiatalon meghalt Szentjóbi Szabó Lászlót, akinél verscímként is szerepel ez a név, de jó eséllyel ismerte a Damon és Phytias igaz barátságáról szóló mondát, amit egyébként Schiller *Die Bürgschaft* című balladája is népszerűsített.[36] Egyébként Csokonai több versében is szerepel a Dámon név.

Ugyanezen a napon írt be az emlékkönyvbe még egy magyar, Németh Károly, aki nem tudott versenyezni a két Sipossal, mert csak ezzel a kis kétsoros üzenettel örökítette meg magát az utókor számára:

Barátság, barátság! ez áldott nevezet
Véled Sikos István, int hogy fogjak kezet.[37]

Nem mindenki olyan ünnepélyes, mint a két Sipos. Szélessi Gábor például 1800. szeptember 9-én így köszönti Sikost:

Le vetvénn minden máskarát
Leszek hűséges barát.[38]

Nem tudni, ez a hűség meddig tartott, illetve, úgy tűnik, Szélessi barátkozó természetű ember volt, mert 1801 februárjában már Wittenbergben ír be egy másik albumba, Kristóffy János „Kövino-Gömöriensis" emlékkönyvébe, igaz, ezúttal latinul, Ovidius *Tristiá*jából idézve.[39] A Sikos-album latin bejegyzései között is akad néha humoros szöveg, így Koritáry György orvostanhallgató egy ilyen pajkos disztichonnal ad jelet magáról:

35 23r, IAA:3642.
36 Schiller balladája 1799-ben jelent meg, tehát Sipos József „naprakész" módon használja a „Dámon" motívumot, amelynek latin forrása Cicero *De Officiis* című műve. Szentjóbi Szabó verse elérhető a Magyar Elektronikus Könyvtárban: Szentjóbi Szabó László, *Összes költeménye*, 2008, https://mek.oszk.hu/01000/01079/01079.htm#44.
37 14r, IAA:3636. A bejegyzések sorrendje arra utal, hogy Németh Károly a két Sipos között írt be az albumba.
38 25r, IAA:3475.
39 Kristóffy János album amicoruma, Ung. Ms. 46., Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Halle, 30r, IAA:13937. Kristóffy Senecát idéz Sikos albumában: 26r, IAA:3477.

Balnea, Vina, Venus cor[r]umpunt corpora nostra,
At faciunt vitam, balnea, Vina, Venus.[40]

Milyen előadásokat hallgatott Jénában Sikos István? Ebben az időszakban sok magyar látogatta Fichte és Schelling előadásait, de úgy tűnik, Sikosnak túl elvontnak tűnt Fichte idealista filozófiája, és Schelling is talán csak a *Naturphilosophie* mineralógiai vonatkozásai miatt érdekelte. Albuma csak egyetlen fogódzót nyújt ebben a tekintetben, amennyiben szerepel benne Johann Friedrich Schwabe bejegyzése 1799. augusztus 1-jéről, amikor Schwabe négy sor Horatiust idéz, és még „Theol. Cultor"-ként, vagyis teológusként írja alá magát.[41] Schwabe később ásványtantörténettel foglalkozott, de már 1801-ben kapott állást mint klasszika-filológus tanár (Privatdozent) és könyvtáros a jénai egyetemen. Bejegyzése alatt Sikos közli, hogy Schwabe 1801-ben doktorált, és egy nehezen olvasható német szövegben azt is elmondja, 1825-ben mit csinál, majd a lap legaljára külön, magyarul odaírja: „12. Febr[uarii]. 1801. olvasott elsőb[en] Publicumot üb[er] des Salust[ii] Catilina".[42] Úgy tűnik, Sikos maga is jelen volt ezen a klasszika-filológiai előadáson.

Az 1801-es év nagy várakozásokkal kezdődik. Bár Sikos albumának beírói általában kerülik a politikai témákat, ezúttal kénytelenek észrevenni, hogy jelentős változások várhatók: Bonaparte Napóleon és egyik tábornoka 1800 során két fontos ütközetet megnyert. Marengo és Hohenlinden után megindulnak a béketárgyalások a franciák és az osztrákok között – ezek viszonylag gyorsan, 1801. február 9-én a lunéville-i békéhez vezetnek. Ez a béke azok közé tartozott, amikor a franciák a sarkukra álltak magyar eszmetársaikért: Kazinczy Ferenc a *Fogságom naplójá*ban rögzíti a hírt, hogy egy jól értesült diplomata szerint „a' Franczia Nemzet valamint másutt úgy itt is a' megkötött békének eggyik czikkelyévé tette, hogy a' Revolutionáris gondolk[odás] miatt fogva tartott rabok eresztessenek-el".[43] Ez meg is történt, Kazinczy két társával királyi kegyelemmel szabadult 1801. június 28-án.[44] Ekkor Sikos István már hazatért, albumában egy talányosan vegyes bejegyzéssel, amit a békekötés előtt két héttel írt be neki egy F. Kiss János nevű, protestáns jénai diáktársa. A bejegyzés három részből és egy személyes ajánlásból áll. Számunkra az első, baloldalt fenn olvasható hat sor a legfontosabb:

40 144r, IAA:3902.

41 41r, IAA:3738. Schwabe Jéna után évekig Wormstedtben volt lelkész, majd 1821-ben szuperintendens lett a szászországi Neustadtban.

42 41r, IAA:3738. Schwabe 1803-ban Jénában adja ki az *Einleitung in die Geschichte der Mineralogie* című művét.

43 Kazinczy Ferenc, *Fogságom naplója*, kiad. Szilágyi Márton, Kazinczy Ferenc művei: 1. osztály, Eredeti művek (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011), 35.

44 Kazinczy Laczkovics Lászlóval és Szmethanovics Károllyal együtt szabadult. Uo., 14.

Már nyilik a' Tömlötz-ajtó –
Örül a' benne Sóhajtó,
    Látván Szabadulását;
Foszlik a' Lántz a' lábárúl,
Oszlik a' rántz homlokárúl –
    Mutatván vidúlását!

Az ismeretlen szerzőjű vers alá F. Kiss János még beírt egy fohászt: „De szabadits-meg minket *e' Gonosztúl!* Amen. Uram! Hallgass meg bennünket. Amen!!!" Kurzívval írom az ima befejezését, a Miatyánk kicsit megváltoztatott szavait, mert a Bibliában „a Gonosztól", a Sátántól mint metafizikai erőtől kéri Jézus a védelmet – tehát az *e* szóval F. Kiss nyilvánvalóan a tömlöcben sóhajtó, a gondolat szabadságáért bebörtönzött ember rabságát tekinti a fő gonosznak. De lehet, hogy kicsit maga is megijed őszinteségétől, ezért a bejegyzés harmadik részében tréfára veszi a dolgot?

Be jó a' Magyar-pogátsa
Jó a sült tyuk, lúd és Kátsa,
    Erre jó egy ital Bor!
Bújj'k Ördög Kizelájjába,
Kukukjába, Krumplijába,
    Átkozott szomorú Tor.

Mert tied az ország, a' Hatalom, és a' Ditssősség.
Amen.

A tréfás betét után F. Kiss visszatérve a Miatyánk utolsó szavaihoz, mindezt így fejezi be: „Jó barátságos indulatból Sikossának, F. Kiss János m[anu] p[ropr]ia Jénában. 28. Jan. 1801."[45]

Nem sokkal később, 1801. február 18-án Göttingából hazatérőben három református lelkész látogat el Jénába, mindhárman beírnak Sikos István albumába. Közülük a debreceni születésű Tóth Ferenc a rangidős, aki később a pápai kollégiumban a teológia professzora, illetve 1827-ben a pápai egyházkerület püspöke lett. Tóth rengeteg egyháztörténeti művet és temetési beszédet adott ki, szorgos munkásságát 1830-ban a göttingai egyetem díszdoktori címmel jutalmazta.[46] Most egy Sikost nagyra becsülő szöveget ír be az albumba:

45 146r, IAA:6453. Az evangélikus vagy református F. Kiss János valószínűleg szintén teológiát hallgatott Jénában.

46 Zoványi, *Magyarországi protestáns…*, 653.

Tökélletes Barátság! Te tsak egy Ideal vagy mi közöttünk. Tsak a közelít Te hozzád valósággal, a ki ugy szereti Barátját, mint Sikost szereti.[47]

Ez arra vall, hogy az evangélikus Sipos szeretettel fogadta Jénában református teológus társait, meglehet, hazatérése után is sokáig tartotta velük a kapcsolatot. Tóth útitársai közül a szintén Göttingából hazatérő Komáromi Pálról szinte csak azt tudjuk, amit érzelmesen beírt Sikos albumába: „A' maga nevét erre a' papirosra, a' tiédet pedig állandó betűkkel szivébe irja".[48] Nagy István pedig balatonfüredi lelkész lett, de később szülőföldjén, Hajdúböszörményben gyakorolta hivatását, illetve lett a tiszántúli kerület főjegyzője, ott is halt meg 1831-ben.[49] Utóbbi kétsorosát azért érdemes idézni, mert hangsúlyosan utal Sikos magyarságára:

Sikos! Jobban érzem Magyar szereteted,
Mintsem el felejtném hív emlékezeted.[50]

Sikos utolsó jénai bejegyzői németek, a Hennings család, amelynek feje Justus Christian helyi tanár. Ők négyen 1801. május 18-án írnak be, természetesen németül, Sikos albumába.[51] Hazatérése után megcsappan a beírók száma, Sikos elkezdi lelkészi karrierjét, és hosszú évekig csak egy-egy német nyelvű bejegyzést találunk az egyre kevésbé érdekes albumban. De a Sikos-albumot mégis magyar bejegyző zárja, méghozzá elég ügyesen folydogáló versezettel. Az illetőt Szilvásy Istvánnak hívják, és nem tudni, honnan jön, talán szintén külföldön tanult lelkész. Győrben találkozik Sikos Istvánnal, és 1826. december 15-én ezeket a hexameteres sorokat jegyzi be albumába:

Mint az egek' ragyogo fejedelme hatalmas erövel
Szünteti a' fölhök éjjét: ugy osztja az élet'
Gondjait a' bajtárs érzö szive 's édes örömmel
Tölti be a' keblet. – Légy hü bajtársid ölében
Illy boldog, 's a' melly örömöt tud termeni földünk
Annak fö részit érezd, – – és néha nevemröl
Emlékezz' meg; – az én szivem soha nem feledend el!
Igazi tiszteletböl írta
Szilvásy István m[anu] p[ropr]ia[52]

47 12v, IAA:6428. Az IAA-ban Tóth Ferenc (III.). Tóth 1844-ig élt, 86 évesen hunyt el.
48 27r, IAA:6429. Az IAA-ban Komáromi Pál (III.).
49 Zoványi, *Magyarországi protestáns…*, 422.
50 17r, IAA:8014. Az IAA-ban Nagy István (IV.).
51 Henningsék bejegyzései: IAA:6433–6436.
52 159v, IAA:8013.

Ez a pár sor nagyon „vörösmartysan" hangzik, mivel a *Zalán futása* első énekében Árpád is úgy jelenik meg, mint „a győző seregek fejedelme". Igen, de ekkorra már komoly hagyománya van a magyarul írt mértékes versnek, amelyet már a XVIII. század közepe táján művel Molnár János és Kalmár György, majd sikeresen folytatnak olyan költők, mint Rájnis József, Baróti Szabó Dávid és Révai Miklós. Szilvásy már ismerhette azt az antológiát, amelyet Virág Benedek adott ki a „deákos" költőktől 1804-ben,[53] s meglehet, maga is régebben próbálkozott hexameterekkel. Fönti kis versének „ragyogó fejedelme" inkább Zeusz, mint a keresztény Isten, ezért az sincs kizárva, hogy Szilvásy ismert egy korabeli Homérosz-fordítást, amiből pár sor megmaradt emlékezetében. Mindenesetre a többnyelvű és többhitű Győrben magyar nyelvű verses szöveggel záródik Sikos István albuma, a kor értékes, gazdag művelődéstörténeti dokumentuma.

53 Virág Benedek, *Magyar poéták kik római mértékre írtak 1540-től 1780-ig* (Pest: N. Mossótzi Istitóris Gábor [Trattner Mátyás], 1804).

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Pálóczi Horváth Ádám Napóleon-ciklusa és a közköltészeti hagyomány II.

Politikai dalok és indulók

A *Doromb* 9. kötetében Pálóczi Horváth Ádám egyik legismertebb énekét, az 1809-ben keletkezett *Vissza-mars*ot elemeztem a variálódás és a későbbi átköltések szempontjából.[1] A II. részben a költő többi, Napóleon-kori politikai dalát és indulóját vizsgálom, szintén a közköltészeti használatra helyezve a fő hangsúlyt. Ezek a teljes Napóleon-ciklusnak[2] csak a felét teszik ki; a többi verset mai tudásunk szerint nem másolták, nótajelzésként sem említik. Önmagában is tanulságos, mely szövegek kerültek így szélesebb körű használatba, melyek fejthettek ki ezáltal komolyabb hatást a korabeli, majd a valamivel későbbi közéletre. A távolabbi hadszínterekről szorosabban tudósító dalok például megritkultak, kivéve a jénai csatáról szóló ciklus (1806) záró tételét, a *Jön Napoleon hadával* kezdetűt, amely – függetlenül a porosz környezettől – jól alkalmazható volt a magyar viszonyokra, harciasságra.

Ha szorosabban tekintjük Pálóczi Horváth Ádám munkásságát, a foghíjas adatok ellenére hamar világossá válik: az irodalmi központoktól távol, Somogy és Zala megyei falvakban élő költő gyakorlatilag személyes hálózaton keresztül indította útra az énekeit, nélkülözve a nyomtatás médiumát. Az egyetlen biztos címzett azonban a régi, ekkor már eltávolodó barát, Kazinczy Ferenc, akinek

* Készült a Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Lendület Kutatócsoport keretében, 2021–2022 folyamán. A szerző köszönetet mond Perger Gyula (Győr), Luffy Katalin (Kolozsvár), T. Erdélyi Ilona (Budapest), Tari Lujza (Budapest), Nagy Ágoston (Budapest), Mészáros Gábor (Budapest), valamint a kézirattáros kollégák (OSZK, MTA KIK, ELTE EK, Debrecen, Csurgó stb.) több évtizedes önzetlen segítségéért.

1 Csörsz Rumen István, „Pálóczi Horváth Ádám Napóleon-ciklusa és a közköltészeti hagyomány I. *Vissza-mars, a francoknak*", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 9,* szerk. Csörsz Rumen István, 193–236 (Budapest: Reciti, 2021).

2 A ciklusról bővebben: Csörsz Rumen István, „»pőrőly voltam törni a hatalmakat«: Pálóczi Horváth Ádám szerepdalai a Napóleon-korból", in *A kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról,* szerk. Csörsz Rumen István és Mészáros Gábor, Reciti konferenciakötetek 10, 153–223 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

csaknem minden, alább érintett versét elküldte. Azt azonban nemigen tudjuk rekonstruálni, hogy Kazinczy kinek adta tovább azokat. Még az sem lehetetlen, hogy nála megállt a szöveglánc, tehát nem tarthatjuk érdemi továbbterjesztőnek (s meglehet, nem is volt túl nagy véleménye Horváth újabb munkáiról). Csupán egy másik, valamivel korábbi énekről, a *Halni mégyek…* kezdetűről tudjuk, hogy Kazinczy az érsemjéni paptól hallotta vissza 1814-ben, de neki sem ő adta át, hiszen épp ezt követően kérte el Horváthtól a szöveget, amely egyébként őt magát is érintette. 1807-ben a költő arról is értesült, hogy Fráter István vendégeként az érkeserűi plébános többet lemásolt a verseiből, talán a korábbi Napóleon-ciklusdarabokat is.[3]

Épp ezért nagyon fontos a kéziratos források tanulmányozása, mert általuk feltérképezhetjük a szövegek útvonalait, az érintett közösségeket is. Az alábbi repertórium ehhez ad segítséget. A források többségében csak egy-két tétel szerepel a ciklusból, inkább Horváth más, például mulató vagy szerelmi tárgyú énekei őrzik a költő keze nyomát. Már a tanulmány I. részében megemlítettem viszont azt a versfüzetet, amely a Napóleon-ciklus variálódásának szempontjából kiemelkedően fontos forrás, mert az anyag bő ismeretén nyugszik, noha valószínűleg nem közvetlenül a szerzői textuson alapul. A cím nélküli füzet Petheő János ajándékaként került az ELTE Egyetemi Könyvtárba (H 110), alább *Insurgens énekek* címmel hivatkozom rá. A Stoll-bibliográfiában[4] nem regisztrált kéziratra Nagy Ágoston hívta fel figyelmemet.[5] Az 1810-es évekre datálható gyűjteményben szinte kizárólag Horváth versei szerepelnek a korszak hadi eseményeiről, illetve a négy, regionális induló. Ilyen magas arányban ekkortájt már nem fordulnak elő Horváth művei a kéziratos hagyományban, talán ez a forrás is a szűkebb körében keletkezett másolat, bár néhány ének jelentősen eltér az *Ötödfélszáz Énekek (ÖÉ)*[6] és a *Magyar Arion (MA)*[7] alapszövegétől. A füzet feljegyzője törekedett a történelmi események sorrendjének megtartására: az 1806. októberi jénai csatától 1813-ig, Napóleon első lemondatásáig és elbai száműzetéséig terjed az időkör. (Más források nem tükröznek ilyen szándékot, sőt gyakran teljesen összekeverednek a versek.) Több énekszövegből ezt az egyetlen másolatot ismerjük.

3 A fentiekről bővebben, részletes adatokkal: uo., 178.

4 Stoll Béla, összeáll., *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája 1542–1840,* 2., bőv. kiad. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002). A továbbiakban: Stoll + tételszám.

5 A kritikai kiadás vonatkozó kötetének munkálataikor a forrást még nem ismertük, ezért tartalmát majd csak a pótkötetben tudjuk hivatkozni az érintett szövegcsaládok jegyzeteiben.

6 MTA KIK Kt. RUI 8r. 46 (1813); Ms. 1409 (1814, ún. „brassói kézirat"). Kritikai kiadás: Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953.

7 MTA KIK Kt. RUI 8r. 48 (1814, szerzői őskézirat), OSZK Kt. Oct. Hung. 587. (1814, autográf tisztázat).

A fenti füzetkén túl más forrásokban is gyakori, hogy Horváth énekein kívül az 1809-es magyarországi események több közismert, más szerzőjű éneke is szerepel, főként a *Jön a franc nagy lépésekkel*[8] és a *Mars, mars, fergeteg omol.*[9] Kresznerics Ferenc viszont Horváth egy másik, eredetileg nem az inszurgensekhez szóló énekét is ide sorolta: *Menj el, menj, szegény magyar…,* ezúttal *A' Magyar Insurgensekhez. 1797* címmel.[10] Az eset nem példátlan Horváth verseinek variánsai között. A Zala megyei, Horváthhoz igen közel keletkezett *Pósfalvai Tullok Mihály-énekeskönyv*ben (1816) például a Zrínyi Miklós nevében írt *Mit beszélsz, te kutya fajta* kezdetű szerepdal, illetve a *Török muzsika (Ládd e Rokkon ült fölötted, nem szeretted)* szintén az *Insurgens Dallok* csoportjába került.[11] Ritkán Horváthnak a ciklust megelőző történelmi helyzetdalaiból is felbukkan egy-egy másolat, például *XVIik Lajos Frantzia Király bujdosó Lelkének Marscha* címmel az *Idvez légy, Szent Péter,* katolikus környezetben: *Zbisko Imre pasquillus-gyűjteménye* (1764–1805) Stoll 1075. sz., 103b–104a. Ugyanígy Sárospatakon: *Felvidító V. Nóták I.* (1824) Stoll 720. sz., 175. sz. Ezek elemzése, akárcsak a *Halni mégyek…* kezdetű duetté, önálló tanulmányt érdemel.

Az alábbiakban sorra veszem Horváth Ádám közkinccsé vált Napóleon-kori énekeit a keletkezésük,[12] illetőleg a megverselt történelmi esemény időrendjében. A szerzői kéziratok adatait nem ismétlem meg, ezeket részletesen megadtam a 2020-as táblázatban.[13] Többnyire csak az ének kezdősora és a feltárt változatok leírása szerepel, de esetenként bevezető megjegyzések vagy hosszabb szövegrészek is. A tényleges variánsadatokkal bíró forrásokon túl száznál több kéziratos és nyomtatott gyűjteményt tanulmányoztam át, így a minta még akkor is reprezentatív, ha mindig számíthatunk újabb változatok előkerülésére. Az I. részben elemzett *Vissza-mars* néhány újabban regisztrált változatát a tanulmány végén sorolom fel.

8 Csörsz Rumen István és Küllős Imola, kiad., *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom,* Régi magyar költők tára: XVIII. század 14 (Budapest: Universitas Kiadó, 2013), 87. sz. A továbbiakban: RMKT XVIII/14.

9 Uo., 104. sz., többnyire *Bonaparte (szomorú) marsa* címmel.

10 *Kresznerics Ferenc gyűjteménye* (1793–1809) Stoll 399. sz., 72b–73b.

11 A lappangó kéziratról csak az alábbi cikkből van tudomásunk: Magassy Antal, „Egy kéziratgyűjtemény a XIX. század első évtizedeiből", *Egyetemes Philológiai Közlöny* 25 (1901): 287–297, 293.

12 Ennek alapja leginkább a *Holmi* IV. néven ismert gyűjtőkézirat: Csurgó, Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Könyvtára, K 241. Ismertetése és több szöveg közlése: Écsy Ödön István, szerk., *Pálóczi Horváth Ádám Holmi-jának negyedik darabja,* Csurgói könyvtár 18 (Csurgó, 1942). Kritikai kiadását kutatócsoportunk tagja, Mészáros Gábor készíti. A kézirat kutatástörténetéről bővebben: Mészáros Gábor, „Pálóczi Horváth Ádám *Holmi*jának negyedik darabjáról", *Irodalomismeret,* 3. sz. (2016): 64–75.

13 Csörsz, „»pőröly voltam…«", 183–188.

Pálóczi Horváth Horváth Ádám énekei és variánsaik

Úristen, kegyelmezz szegény híveidnek [1799?] (*ÖÉ* 15. sz.)

I. **Kresznerics Ferenc gyűjteménye** (1793–1809) Stoll 399. sz., 99a–b. *A' Franczokrúl.* Ks.: *Úr Isten! Kegyelmezz szegény hiveidnek.*
7 versszak. Medgyesy S. Norbert hívta fel a figyelmet arra, hogy Kresznerics itt egy szakasszal kiegészíti Horváth eddig ismert szövegét,[14] az alapszöveget sem az *ÖÉ*-ből vette át, mivel egy, csak a *Töredékben* szereplő strófát is lemásolt, a vers végét elhagyta, és egy saját szakasszal zárta le mintegy azokat összegezve:

Ott milliomot ér szent búcsú járásunk
Több áldást nem is kér ájtatoskodásunk
csak ennyit törűlly el
Isteni erőddel
kezét, lábát tördeld-el

Ellenünk támadott több mint két száz ezer
kérünk ezek közzűl veszszen el száz ezer
csak ennyit veszeits el,
meg elégszünk ezzel
kezét, lábát tördeld-el.

A gyűjteményben Horváth számos másik verse szerepel (pl. *Azt mondják, hogy nem illik; Csipkebokor, kormos agyag* stb.), de a Napóleon-ciklusból csak a *Vissza-mars* (lásd a cikk I. részét) és az eredetileg nem ide tartozó *Menj el, menj, szegény magyar.* Kresznerics megírta Napóleon fiktív sírversét is, bár nem a császár halálára, hanem még a magyarországi hadjárat idején, *A' haldokló Napoleon* címmel, *Korsica szült engem…* kezdettel, „Csináltam beteg ágyamban egy jobb jövendőre Februáriusban 1809" (126a).

II. **Énekeskönyv** (XIX. század 1. fele) Stoll 848. sz., 1. sz. Ks.: *Ur Isten kegyelmezz szegény hiveidnek.*
Az énekeskönyv csonka, ez a szöveg csak a tartalomjegyzékben szerepel. Az, hogy a gyűjtemény nyitó darabja volt, hangsúlyos helyzetbe hozhatta a franciák elleni imádságot. A gyűjteményben más, 1800 utáni Horváth-énekek is szerepeltek, pl.

14 Medgyesy S. Norbert, „Akkor jőhettz és örvendhettz, hogy Insurgeáltál!": A Napóleon elleni magyar nemesi felkelések indulói, énekei kéziratos gyűjteményekben (1790–1825), in *Franciák Magyarországon, 1809: Konferencia,* 2 köt., szerk. Bana József és Katona Csaba, 2:142–145 (Budapest–Győr: Mediawave Közalapítvány, 2012), 2:150.

a *Stájer tánc* (14. sz.); *Végy el engemet, galambom* (30. sz.), *A ciklopsnak…* (95. sz.), illetve a Napóleon-ciklushoz tartozó *Nemzet, amit eddig…* (40. sz.).

Reteráljunk, reteráljunk / De mi az a reteráda [1799] (*ÖÉ* 18. sz.)

I. **Pápai énekeskönyv** (1800–1806) Stoll 555. sz., 25a. Ks.: *Retiráljunk, retiráljunk.*
2 versszak, az *ÖÉ* rendjében. A gyűjteményben a *Halni mégyek* (3b–4a) és az *Idvez légy, Szent Péter* (5b) részletei is szerepelnek. Mivel leírása már a jénai ciklus előtt lezárult, nem meglepő az 1806-os és 1809-es versek hiánya.

II. **Kiss Pál-énekeskönyv** (1807–1808) Stoll 587. sz., 137–138. *Nota CCXIIIa.* Ks.: *De mi az a' retiráta.*
2 versszak, az *ÖÉ* rendjében. A Debrecenben összeírt gyűjteményben Horváth több szerelmi és mulató éneke (pl. *Csipkebokor, kormos agyag…* és átköltései) szerepel, de a Napóleon-ciklusból csak ez az egy ének.

III. **Kovács Ferenc-énekeskönyv** (1777–1810-es évek; 1801) Stoll 326. sz., 24b–25a. *(Szomorú Marsok a' muszkáknak Helvetziában 1799ben mikor a' Frantziáktól megverettettek) Szuvarow beszéll a' Muszkákkal.* Ks.: *De mi az a' retiráda?*
2 versszak, argumentummal. Simon Pál kézírása 1801-ből. Nem kizárt, a feljegyző a szerző baráti köréhez tartozott. Kovács Ferenc (az előző, 1777-es tulajdonos) talán azonos Horváth levelezőpartnerével, aki dunántúli lelkész-költő volt (1788–1789-es poétikai vitájukról tudunk), a későbbi tulajdonos, Simon Pál pedig rokonságban állhat a *Vas János-énekeskönyv*ben említett Zala megyei Simon Józseffel. A gyűjteményben későbbi kézzel a *Vissza-mars* másolata is szerepel (I. rész III. variáns).

IV. **Baky Rudolf-énekeskönyv** (1813) Stoll 634. sz., *LIV Enek.* Ks.: *Mit tészen a Reteráda?*
2 versszak. Az 1. szakaszban eredetileg „Károly megy elöl" variánst írt, később javította át az eredeti Szuvarov névre. Ezzel valószínűleg Habsburg Károly főhercegre adaptálja a szöveget, aki valóban jelentős hadvezér volt a korszakban. A dunántúli (keszthelyi vagy győri tulajdonosú) kéziratban több korai másolat szerepel a Napóleon-ciklusból, többek közt a *Vissza-mars* töredéke és a korábbi „budai scéna" *(Halni mégyek).*

V. **Temesvári énekeskönyv** (1817) Stoll 669. sz., 24b. *Mars.* Ks.: *Jajj mi az a' Retirada.*
2 versszak. A kötetet valószínűleg Temesváron írták össze; a *Vissza-mars* másolatát is tartalmazza.

VI. **Nótás Könyv** (1821–1828) Stoll 1234. sz., 187–188. Ks.: *De mi az a' Retiráda.*
2 versszak, a végére odaillesztve folytatólagosan: *Már Belgrád a mi várunk.*[15] A debreceni gyűjteményben Horváth közismert dalai közül sok szerepel.

15 RMKT XVIII/14, 79. sz.

VII. **Felviditó V. Nóták I.** (1824) Stoll 720. sz., 177. sz. *A' Suvarov Marsa.* Ks.: *De mi az a' Retiráda.*

1 versszak. A gyűjtemény a sárospataki kollégium repertoárját volt hivatott összegezni Nánási Oláh Károly gyűjteménye nyomán. Több más ének is szerepel Horváth ciklusából, de nem egymás szomszédságában (*Vissza-mars, Nemzet, amit…* stb.).

VIII. **Szentpéteri Sámuel-énekeskönyv** (1832) Stoll 785. sz., 41. *1. Marsch.* Ks.: *De mi az a Retirada.*

2 versszak, a marsok sorozatának nyitánya. Szuvorov neve Szuharó formában olvasható. A kézirat sárospataki eredetű.

IX. **Kecskeméthy Csapó Dániel: Nemzeti dalok és marsok** (Pest, 1847), 70. *Orosz mars.* Ks.: *Retiráljunk, retiráljunk!*

2 versszak, Horváth szerzőségét nem jelöli. A *Marsok* ciklusának 20. darabja, a hadvezérek nevét visszaírja a nemzetközi szabvány vagy a hazai ejtés szerint (Moróból ismét Moreau lesz, Suvarovból Szuvarow stb.).

Megverem, megverem, fegyverét is a fejére tördelem [1805] (ÖÉ 21. sz.)

Insurgens énekek (1810-es évek) ELTE EK H 110. 3–4. *Sándor Tsászár fántáziája.* Ks.: *Megverem, megverem.*

2 versszak. Egyedi másolat, a feljegyző Horváth belső köreiből juthatott hozzá.

Odalettünk, megverekedtünk (Auszterlitzi kurir) [1805] (ÖÉ 22. sz.)

Insurgens énekek (1810-es évek) ELTE EK H 110. 4. *Auszterlitzi Kurir.* Ks.: *Oda lettűnk, meg verekettűnk.*

Egy szakasz, háromsoros egységekben. Egyedi másolat, a cím is szorosan Horváthtól kölcsönzött szövegre utal.

Félre, tündér remény [1805] (ÖÉ 23. sz.)

Insurgens énekek (1810-es évek) ELTE EK H 110. 5. *Orosz Pardon.* Ks.: *Félre, tűndér remény.*

Egy szakasz. Ritka énekszöveg, a cím is azonos a Horváthnál szereplővel.

Rosszul mértem, már most értem [1806] (*ÖÉ* 24. sz.)

Paál Géza-gyűjtemény (1823 után) Stoll 1253. sz., 71a. *Iső Ének. Lajos Hertzeg halála. Lajos beszél maga.* Ks.: *Roszszul mértem, már most értem, hogy halálos óra tseng.*
2 versszak, az *ÖÉ* sorrendjében. *A Jénai Ütközet Hat Énekekben* című ciklus (71a–74b) első tétele. Horváth szerzőségét nem jelöli. A debreceni gyűjteményben kiemelkedően sok ének szerepel a Napóleon-ciklusból, de az előző sorozat már lezárult a *Gyónás*sal, ehhez képest később másolták le a korábbi, 1806-ban írt jénai dalciklust.

Rejtsd el, vitéz királyném, orcádat [1806] (*ÖÉ* 25. sz.)

I. **Paál Géza-gyűjtemény** (1823 után) Stoll 1253. sz., 71a–72a. *IIik Ének. Szomorú Mars Nótára. A Burkus Király maga.* Ks.: *Rejtsd el vitéz Királyném Ortzádat Irtozok esetünktöl.*
4 versszak, az *ÖÉ* sorrendjében. *A Jénai Ütközet Hat Énekekben* című ciklus (71a–74b) második tétele. Horváth szerzőségét nem jelöli, a nótajelzés sem az *ÖÉ*-ből származik.

II. **Herschman István-énekeskönyv** (1747–1797, 1830 után) Stoll 310. sz., 163–165. *Burkus Mars.* Ks.: *Rejtsd el vitéz Kiralyném Ortzadat.*
4 versszak, az *ÖÉ*-nek megfelelő rendben, az utolsó sorok ismétlését is jelöli. A XVIII. századi Fejér megyei gyűjteménybe későbbi kezek is írtak, ez a rész valószínűleg 1830 körüli. Horváth néhány másik éneke is szerepel benne, többek között a *Vissza-mars* (lásd a tanulmány I. részét) és *Boritzki Dani egyedül* címmel a *Nehéz tudni célját, végét* – ez egy színpadi adaptáció emléke, mivel Boritzki Dani Simai Kristóf vígjáték-átdolgozásában, a *Házi orvosság*ban (1793) szerepel.

Mennyi lélek, és be félek [1806] (*ÖÉ* 26. sz.)

Paál Géza-gyűjtemény (1823 után) Stoll 1253. sz., 72a–72b. *IIIik Enek. A Frantzia Király halálos Mars Notájára. Lajos Hertzeg a' Stix Partján.* Ks.: *Mennyi Lelek és be félek újra még ma hány vesz el.*
5 négysoros versszak, az *ÖÉ* sorrendjében. *A Jénai Ütközet Hat Énekekben* című ciklus (71a–74b) harmadik tétele. Horváth szerzőségét nem jelöli, a nótajelzés sem az *ÖÉ*-ből származik.

Mit keressz, ki vagy? Lajos vagyok [1806] (*ÖÉ* 27. sz.)

I. **Budai Zsuzsanna-énekeskönyv (XIX. század eleje) Stoll 520. sz.,** 27b–28a. *Enek Fridrik és Lajos.* Ks.: *Mit keres ki vagy?!!! Lajos vagyok.*
4 versszak, kétféle kéz írása, mindkettő vázlatos, rendezetlen. A szöveghibák ellenére egyértelműen az *ÖÉ*-t követi. A jénai csata ciklusából a *Jön Napoleon hadával* részlete is szerepel, de nem később, hanem az előző lapon. A következő versek szintén Horváth művei *(Adj egy csókot, rózsám; Fillis kezét valami megsértette).* A gyűjteményben az ún. budai scéna is szerepel *(Halni mégyek…),* de egy másik történelmi helyzetre értve: *Lajos Király mikor a' frantziák fejét vették ezt a' nótát mondotta a' feleségének Antoniának, és a' felesége ezeket felelte rá* címmel, Lajos és Antonia felelgetéseként. Ennek variálódása önálló tanulmányt érdemel a jövőben.

II. **Paál Géza-gyűjtemény** (1823 után) Stoll 1253. sz., 72b–73b. *I Vik Enek. A Strasburgi Notára. Lajos és Fridrik az Elisiumbann.* Ks.: *Mit keressz? Ki vagy? Lajos vagyok. Mi hírt hozol.*
4 négysoros versszak, az *ÖÉ* sorrendjében. *A Jénai Ütközet Hat Énekekben* című ciklus (71a–74b) negyedik tétele. Horváth szerzőségét nem jelöli.

Ím, az én nagyapám koronája [1806] (*ÖÉ* 28. sz.)

I. **Pósfalvai Tullok Mihály-énekeskönyv** (1816) Stoll 660. sz. Ks.: *Hol az én nagy Apám Koronája?*
Az *Insurgens Dallok* sorozatának 23. darabja, az eredeti kezdőszavakat kissé átírva. A Zala megyei, lappangó kéziratot csak Magassy Antal cikke nyomán ismerjük.[16] Horváth több szerelmi dala és a Napóleon-ciklus számos tétele szerepel benne, a *Vissza-mars*on kívül a jénai (1806) és a győri csatához (1809) kapcsolódó énekek is.

II. **Paál Géza-gyűjtemény** (1823 után) Stoll 1253. sz., 73b–74a. *Vik Enek. Fridrik maga.* Ks.: *Im az én Nagy Apám Koronája.*
5 négysoros versszak, az *ÖÉ* sorrendjében. *A Jénai Ütközet Hat Énekekben* című ciklus (71a–74b) harmadik tétele. Horváth szerzőségét nem jelöli.

III. **L. J. énekeskönyve** (XIX. század 1. fele) Stoll 864. sz., 99b. Ks.: *Holl az én nagy Apám koronája.*
5 négysoros versszak, az *ÖÉ* sorrendjében. A gyűjtemény az 1840-es évekre datálható. A ciklusból a fenti szöveghez egészen közel a *Vissza-mars* szerepel (92b–93a, a magyar klímát említő alapszöveggel), illetve a *Halni mégyek* (94a–b).

16 Magassy, „Egy kéziratgyűjtemény…", 293.

Jön Napoleon hadával [1806] (*ÖÉ* 29. sz.)

I. **Budai Zsuzsanna-énekeskönyv** (XIX. század eleje) Stoll 520. sz., 27a. [Ks.]: *Üzve futva már el ére.*
3 versszak, csak az ének vége, más kéz írásával.

II. **Győri énekeskönyv** (XIX. század eleje) Stoll 527. sz., 9–10. Ks.: *Jön Napoleon hadával.*[17]
4 versszak, az *ÖÉ*-hez képest: 1, 2, 4, 5, vagyis Sándor cár válaszversszaka is hiányzik. A kéziratban a *Vissza-mars* is szerepel Horváth énekciklusából (5–6), a szomszédos szöveg pedig a *Jön a franc nagy lépésekkel* (10–11).

III. **Pósfalvai Tullok Mihály-énekeskönyv** (1816) Stoll 660. sz. Ks.: *Jön Napoleon hadával, álj elejbe dobd agyon.*
Az *Insurgens Dallok* sorozatának 17. darabja. A Zala megyei, jelenleg lappangó kéziratot csak Magassy Antal cikke nyomán ismerjük.[18] Horváth több szerelmi dala és a Napóleon-ciklus számos tétele szerepel benne, a *Vissza-mars*on kívül a győri csatához (1809) kapcsolódó énekek is.

IV. **Insurgens énekek** (1810-es évek) ELTE EK H 110. 1–2. *Jenai ütközet után a' Burgus Királyné panaszsza az Orosz Tsászár előtt: Elsö Ének.* Ks.: *Jön Napoleon hadával.*
6 versszak, az *ÖÉ*-hez képest azonos sorrendben, de a 4. strófa *(Táborunkat is elnyerte)* híján. A kis füzet nyitó verse, utána azonban Sándor cárnak az austerlitzi csata utáni dühös éneke olvasható fenyegetőzésként (Megverem, megverem), ami egy évvel korábban keletkezett, más kontextusban.

V. **Paál Géza-gyűjtemény** (1823 után) Stoll 1253. sz., 74a–74b. *VIik Enek. A' Szép Királyné Pétervaronn.* Ks.: *Jön Napoleon hadával.*
6 + 1 négysoros versszak, az *ÖÉ* sorrendjében, az utolsó „Sándor Császár" alcímmel. *A Jénai Ütközet Hat Énekekben* című ciklus (71a–74b) hatodik tétele. Horváth szerzőségét nem jelöli.

Egy korábban, Horváth kapcsán már említett adatra[19] e helyütt is felhívnám a figyelmet. Vörösmarty Mihály a *Csongor és Tündé*ben (1830) az ördögfiak dalába építi be többször is a *Jön Napoleon hadával* jellegzetes, variált refrénsorait:

17 Kiadása: Gálos Magda, „Insurrectiós dalok", *Irodalomtörténeti Közlemények* 45 (1935): 71–73, 72; Perger Gyula, kiad., *Győri énekeskönyv,* Raritates Jaurienses 2 (Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2009), 34–35; a fakszimile előtte, számozatlan lapokon).

18 Magassy, „Egy kéziratgyűjtemény…", 293.

19 Csörsz Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800),* Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2016), 263.

Berreh	Meg ne verd, csak üsd agyon.
Duzzog	Vén szelindek, nem nagyon.
Kurrah	Összetörlek.
Berreh	Összezúzlak.
Duzzog	Megkörmöllek, megharaplak.
Kurrah	Itt a' bocskor, érd utól.
Berreh	Itt az ostor, vágd poful.
Duzzog	A' palást meg rám borúl.

(Elkapkodják egymástól a' pörös jószágokat)

Kurrah	Állj elébe.
Berreh	Törd agyon.
Duzzog	Vén szelindek, nem nagyon.[20]

Azt hihetnénk, hogy Vörösmarty mint a Horváth Ádám hagyatékát felmérő akadémiai bizottság elnöke csak 1834–1835-ben, a nagybajomi házban látta először a szöveget az *ÖÉ* vagy a *MA* kéziratában, amelyek ekkor még az özvegy, Kazinczy Klára birtokában voltak. A *Csongor és Tündé*t azonban évekkel korábban írta, így nem lehet kételyünk afelől, hogy a közköltészeti hagyományból, talán még fehérvári iskolaéveiből ismerte a porosz királyné dalát. (Tegyük hozzá: egy ennyire könnyen felismerhető allúzió azt is feltételezi, hogy olvasói éppoly könnyen azonosítják az ördögvita forrását.)

Messzire vezető kutatást jelenthetne, hogy a közköltészeti tónust amúgy jórészt kerülő Vörösmarty hányféle regiszterrel érintkezett mégis ebből a szövegrendszerből. Horváth énekei Fejér vármegyében népszerűek voltak, Kultsár István is Fejér vármegyei dalként közölte a *Hasznos Mulatságok*ban 1818-ban, még Horváth életében (akit egyébként személyesen is ismert) a *De mit töröm fejemet* kezdetű dalát, amely később John Bowring antológiájába is ekként került be. A *Vissza-mars* kottás másolata és a győri csata emlékdala a pusztacsőszi Remenyik János kéziratában (lásd az I. részben és alább) szintén arra utal, hogy a környéken az 1820-as években sokfelé énekelték Horváth dalait. Ez új szemponttal gazdagíthatja azt a vizsgálódást is, amely Vörösmarty érdeklődését érinti Napóleon iránt. Ha a költő valóban drámai témát látott Napóleon sorsában már közvetlenül a császár halála után, meglehet, hogy ebben a baráti biztatáson

20 Vörösmarty Mihály, *Csongor és Tünde* (1830), kiadása: Vörösmarty Mihály, *Drámák IV: Csongor és Tünde (1830), Kincskeresők (1832), Vérnász (1833),* kiad. Fehér Géza, Staud Géza és Taxner-Tóth Ernő, Vörösmarty Mihály összes művei 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 5–192, 39–40.

túl Horváth műveinek is szerepe volt.[21] A hagyatékból például Vörösmarty alig tartott valamit megvásárlásra méltónak az *ÖÉ*-n kívül: „Ezen kézíratok között kiadható egy sincs, a' levéltár' számára használat végett megszerezhetők: 23. [Példabeszédek] 's az ó- és új énekek, a 35. szám alatti [Holmi]. Vörösmarty sk."[22]

Meg van alázva Nagy Sándor [1807] (*ÖÉ* 33. sz.)

Paál Géza-gyűjtemény (1823 után) Stoll 1253. sz., 54a–b. *Friedlandi Bonaparte.* Ks.: *Megvan alázva Nagy Sándor.*

2 versszak, az *ÖÉ*-vel egyező sorrendben. Néhol egyedi átértelmezésekkel, pl. „Beningszennek sintsen / Megsérthetetlen / Egise"; „nyertem el a' koronát" stb. Az előző szöveg Kazinczy Ferenc verse „Palotzi Horváth Ádámhoz" (benne a *Fekete szemű szép hölgyecske* mint betétszöveg; 53a–54a), a következő énekek pedig Horváth szomszédos versei (*Fuss, kozák…,* 54b; *Haza-marsch* stb.). A gyűjteményt egy debreceni diák írta össze.

Fuss, kozák, a vár fokára [1807] (*ÖÉ* 34. sz.)

I. **Marthon István-énekeskönyv** (1818) Stoll 674. sz., 50b. Ks.: *Fuss kozak a vár fokára.*

3 háromsoros versszak. A kéziratot többen készítették, a névadó 1818-ban Nagykőrösön írta be a nevét. Horváth más Napóleon-kori verse nem szerepel benne, inkább Kováts József és ismeretlen szerzők munkái.

II. **Paál Géza-gyűjtemény** (1823 után) Stoll 1253. sz., 54b–55a. *Pervesztés a' Muszka szélenn. Kalamajka.* Ks.: *Fuss Kozák a' Vár fokára.*

9 négysoros, végig leírt versszak, benne a refrénként szolgáló 1. szakasz visszatéréseit is jelölve. Az *ÖÉ*-ben ez összesen három hosszú szakaszra oszlik, jelen kézirat nem ad nagyobb tagolást. A cím csaknem szó szerint azonos a Horváth-féle eredetivel, a *Kalamajka* ezúttal a dallam típusát jelölő ál-nótajelzés. Néhol egyedi szövegvariánsok, pl. „Életünkre tör". A sorvégi ekhózást nem írja ki: *ro-ro-ront* helyett *ront*. A kézirat e részében Horváthhoz szóló, illetve általa írt énekek olvashatók, a közvetlenül előtte olvasható vers a *Meg van alázva Nagy Sándor* (54a–b), amely az *ÖÉ*-ben is épp előtte szerepel; utána a *Haza-marsch (Jer haza, vitéz pajtásom)* másolata következik, 55a–b.

21 Az előzményekről lásd a kritikai kiadás jegyzeteit, uo., 804–805.
22 MTA KIK Kt. RAL 1835/9.

Marsot fújnak, hadba hívnak [1809] (*ÖÉ* 45. sz.)

A négy magyarországi régió felkelőihez szóló énekfüzért Horváth 1809-ben, még a győri csata előtt írta. Az *ÖÉ*-ben mégis a csatáról megemlékező énekek után következik a sorozatuk, míg a *MA*-ban a kötet nyitó ciklusaként szerepelnek (I–IV. sz.). Jelen esetben ezt vettük elsődlegesnek, hiszen a keletkezés időrendjét is pontosabban tükrözi. Az ének másolati terjedéséről és szöveghibájáról maga a költő ad hírt a *MA* jegyzetében, amely az összekapcsolt kocka- és sakkjáték-metaforát magyarázza: „g) A' Sakk játékhoz hasonlítom a' mai Taktikát, tsak az elejét kezdem koczkán, hatra (hatot vetett a' koczka) ezt azért jegyzem meg mert ezen énekemet némelly helyeken már irva látván, nem *hatra,* hanem *hátra* találtam."[23] Az említett szöveghibát a másolatok többségében megtaláljuk.

I. **Károlyi József-énekeskönyv** (1798–1814) Stoll 437. sz., 47b. Ks.: *Marsot fujnak, hadba hivnak.*
3 versszak, az *ÖÉ*-nek megfelelő sorrendben. Az *Énekes Gyüjtemény* c. sorozat része, ezt a ciklust más kéz írta. Ez az egyetlen hadi dal benne, kivéve a nyitó *Mars*ot: *Kezd már vidorulni egünk*. A többi szerelmi dal, keserves, bordal, túlnyomórészt Csokonai-versek. Horváth műve nincs másik köztük egy darabig, de a 48a–b lapokon egy Imre-napi köszöntővers olvasható ugyanerre a dallamra. A ciklus végén, 53a: *Márs mühelyén* (Fazekas M., 1 versszak); *Mohács, Mohács* (rövid, protestáns verzió), utána 53a–b: *De mit töröm fejemet* (Horváth Á., 4 versszak).

II. **Pósfalvai Tullok Mihály-énekeskönyv** (1816) Stoll 660. sz. Ks.: *Marsot fujnak, hadba hivnak.*
Az *Insurgens Dallok* sorozatának 16. darabja. A Zala megyei, jelenleg lappangó kéziratot csak Magassy Antal cikke nyomán ismerjük.[24] Horváth több szerelmi dala és a Napóleon-ciklus számos tétele szerepel benne, a *Vissza-mars*on kívül a győri csatához (1809) kapcsolódó énekek is.

III. **Insurgens dalok** (1810-es évek) ELTE EK H 110. 5–6. *Dunán innend való kerület.* Ks.: *Mársot fujnak, hadban hivnak.*
3 versszak, az *1809ik Esztendőben az Insurectio ki Masirozás* című ciklus nyitó tételeként. A Horváth által említett *hátra* értelmi hibával.

IV. **Egynehány öszve fűzött széna; öt esztendő alatt Készület** (?). *Túl a Dunai márs.* Ks.: *Mársot fujnak, hadba hivnak.*[25]

23 *Magyar Arión* (1814), MTA KIK RUI 8r. 48, Jegyzések, 2. A vers további taktikai utalásairól lásd Matányi Marcell, „Az utolsó inszurgens erőpróba (1809) Pálóczi Horváth Ádám költeményeiben", in Csörsz és Mészáros, *A kis világbeli nagy világ…*, 125–152.

24 Magassy, „Egy kéziratgyűjtemény…", 293.

25 Kiadása: K. L., „Az utolsó magyar nemes «insurrectio» dalaiból", *Hadtörténeti Közlemények* 5 (1892): 560–562, 560.

3 versszak, apró eltérések az *ÖÉ*-től, a Horváth által említett *hátra* értelmi hibával. A kézirat ismeretlen helyen lappang.

V. **Kecskeméthy Csapó Dániel: Nemzeti dalok és marsok** (Pest, 1847), 64–65. Ks.: *Marsot fújnak, hadba hívnak.*

4 versszak, Horváth szerzőségét nem jelöli; a 4. strófában a Horváth által említett *hátra* értelmi hibával. A *Marsok* ciklusának 14. darabja. Kecskeméthy Csapó valószínűleg még kollégiumi éveiből ismerte e régebbi marsokat, amint arra a kötet előszavában is kitér. Több más Horváth-vers szerepel még a kötetben a Napóleon-ciklusból, de valószínűleg egyik sem az *ÖÉ* szoros hatóköréből, hanem többedik másolatból.

Bizonyára a Kecskeméthy Csapó-féle kiadás nyomán, de még 1892-ben is felbukkan iskolai tananyagként – mint tornadal. Ehhez már az *ÖÉ* időközben kiadott néhány kottás megfejtését is felhasználhatta a pedagógus.[26] Sztankó Béla még koreográfiát is javasolt hozzá (lásd a következő lapon is):

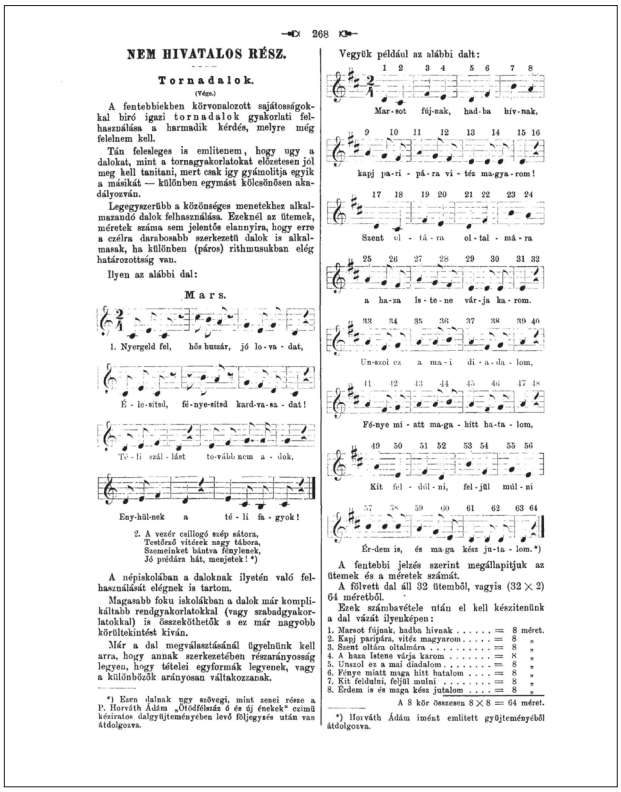

268

NEM HIVATALOS RÉSZ.

Tornadalok.

(Vége.)

A fentebbiekben körvonalozott sajátosságokkal biró igazi tornadalok gyakorlati felhasználása a harmadik kérdés, melyre még felelnem kell.

Tán felesleges is említenem, hogy ugy a dalokat, mint a tornagyakorlatokat előzetesen jól meg kell tanitani, mert csak igy gyámolitja egyik a másikát — különben egymást kölcsönösen akadályozván.

Legegyszerűbb a közönséges menetekhez alkalmazandó dalok felhasználása. Ezeknél az ütemek, méretek száma sem jelentős elannyira, hogy erre a czélra darabosabb szerkezetű dalok is alkalmasak, ha különben (páros) rithmusukban elég határozottság van.

Ilyen az alábbi dal:

Mars.

1. Nyergeld fel, hős huszár, jó lo-va-dat,
É-le-nitsd, fé-nye-sítsd kard-va-sa-dat!
Tü-li szál-lást to-vább nem a-dok,
Eny-hül-nek a té-li fa-gyok!

2. A vezér csillogó szép sátora,
Testérő vitézek nagy táborа,
Szemeinket bántva fényleнek,
Jó prédára hát, menjetek! *)

A népiskolában a daloknak ilyetén való felhasználását elégnek is tartom.

Magasabb foku iskolákban a dalok már komplikáltabb rendgyakorlatokkal (vagy szabadgyakorlatokkal) is összeköthetők s ez már nagyobb körültekintést kiván.

Már a dal megválasztásánál figyelnünk kell arra, hogy annak szerkezetében részarányosság legyen, hogy tételei egyformák legyenek, vagy a különbözők arányosan váltakozzanak.

*) Ezen dalnak ugy szövegi, mint zenei része a P. Horváth Ádám „Ötödfélszáz é és új énekek" czimü kéziratos dalgyűjteményében levő följegyzés után van átdolgozva.

Vegyük például az alábbi dalt:

1 2 3 4 5 6 7 8
Mar-sot fúj-nak, had-ba hív-nak,
9 10 11 12 13 14 15 16
kapj pa-ri-pá-ra vi-téz ma-gya-rom!
17 18 19 20 21 22 23 24
Szent ol-tá-ra ol-tal-má-ra
25 26 27 28 29 30 31 32
a ha-za Is-te-ne vár-ja ka-rom.
33 34 35 36 37 38 39 40
Un-szol ez a ma-i di-a-da-lom,
41 42 43 44 45 46 47 48
Fé-nye mi-att ma-ga-hitt ha-ta-lom,
49 50 51 52 53 54 55 56
Kit fel-dül-ni, fel-jül múl-ni
57 58 59 60 61 62 63 64
Ér-dem is, és ma-ga kész ju-ta-lom.*)

A fentebbi jelzés szerint megállapitjuk az ütemek és a méretek számát.

A fölvett dal áll 32 ütemből, vagyis (32 × 2) 64 méretből.

Ezek számbavétele után el kell készitenünk a dal vázát ilyenképen:

1. Marsot fújnak, hadba hívnak . . . . . = 8 méret.
2. Kapj paripára, vitéz magyarom . . . . = 8 »
3. Szent oltára oltalmára . . . . . = 8 »
4. A haza Istene várja karom . . . . . = 8 »
5. Unszol ez a mai dindalom . . . . . = 8 »
6. Fénye miatt maga hitt hatalom . . . . = 8 »
7. Kit feldulni, feljül multi . . . . . = 8 »
8. Érdem is és maga kész jutalom . . . . = 8 »

A 8 kör összesen 8 × 8 = 64 méret.

*) Horváth Ádám imént emlitett gyűjteményéből átdolgozva.

26 Sztankó Béla, „Tornadalok" [záró közlemény], *Néptanítók Lapja* 25, 30. sz. (1892. április 13.): 268–270.

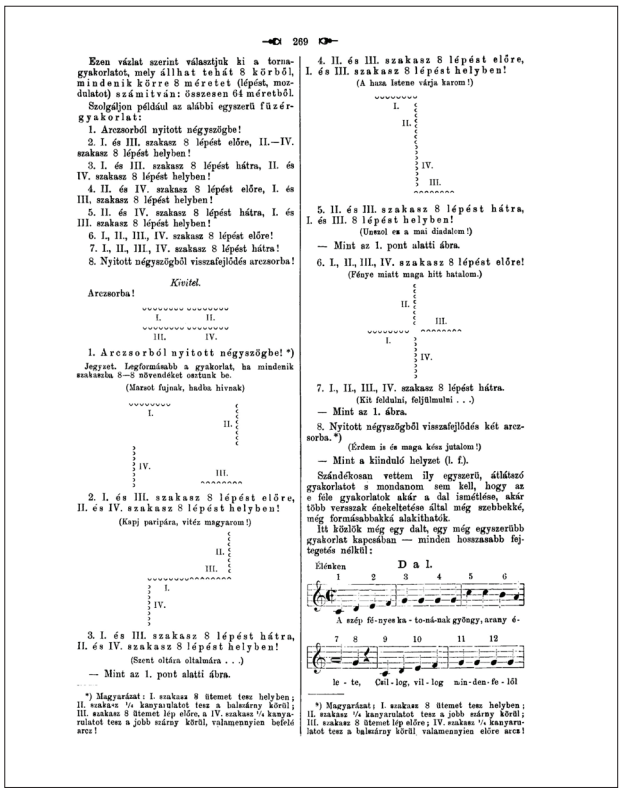

269

Ezen vázlat szerint választjuk ki a torna-gyakorlatot, mely állhat tehát 8 körből, mindenik kőre 8 méretet (lépést, mozdulatot) számítván: összesen 64 méretből.

Szolgáljon például az alábbi egyszerű fűzérgyakorlat:

1. Arczsorból nyitott négyszögbe!
2. I. és III. szakasz 8 lépést előre, II.—IV. szakasz 8 lépést helyben!
3. I. és III. szakasz 8 lépést hátra, II. és IV. szakasz 8 lépést helyben!
4. II. és IV. szakasz 8 lépést előre, I. és III. szakasz 8 lépést helyben!
5. II. és IV. szakasz 8 lépést hátra, I. és III. szakasz 8 lépést helyben!
6. I., II., III., IV. szakasz 8 lépést előre!
7. I., II., III., IV. szakasz 8 lépést hátra!
8. Nyitott négyszögből visszafejlődés arczsorba!

Kivitel.

Arczsorba!

I. II. III. IV.

1. Arczsorból nyitott négyszögbe! *)

Jegyzet. Legformásabb a gyakorlat, ha mindenik szakaszba 8—8 növendéket osztunk be.

(Marsot fujnak, hadba hivnak)

I. II. III. IV.

2. I. és III. szakasz 8 lépést előre, II. és IV. szakasz 8 lépést helyben!

(Kapj paripára, vitéz magyarom!)

I. II. III. IV.

3. I. és III. szakasz 8 lépést hátra, II. és IV. szakasz 8 lépést helyben!

(Szent oltára oltalmára . . .)

— Mint az 1. pont alatti ábra.

*) Magyarázat: I. szakasz 8 ütemet tesz helyben; II. szakasz ¹/₄ kanyarulatot tesz a balsarány körül; III. szakasz 8 ütemet lép előre, a IV. szakasz ¹/₄ kanyarulatot tesz a jobb sarány körül, valamennyien befelé arcz!

4. II. és III. szakasz 8 lépést előre, I. és III. szakasz 8 lépést helyben!

(A haza ketsze várja karom!)

I. II. IV. III.

5. II. és III. szakasz 8 lépést hátra, I. és III. 8 lépést helyben!

(Unszol es a mai diadalom!)

— Mint az 1. pont alatti ábra.

6. I., II., III., IV. szakasz 8 lépést előre!

(Pénye miatt maga hitt hatalom.)

II. III. I. IV.

7. I., II., III., IV. szakasz 8 lépést hátra.

(Kit feldulni, feljülmulni . . .)

— Mint az 1. ábra.

8. Nyitott négyszögből visszafejlődés két arczsorba. *)

(Érdem is és maga késs jutalom!)

— Mint a kiinduló helyzet (l. f.).

Szándékosan vettem ily egyszerű, átlátszó gyakorlatot s mondanom sem kell, hogy az e féle gyakorlatok akár a dal ismétlése, akár több versszak énekeltetése által még szebbekké, még formásabbakká alakíthatók.

Itt közlök még egy dalt, egy még egyszerűbb gyakorlat kapcsában — minden hosszasabb fejtegetés nélkül:

Élénken

Dal.

1 2 3 4 5 6

A szép fé-nyes ka-to-ná-nak gyöngy, arany é-

7 8 9 10 11 12

le-te, Czél-log, vil-log min-den-fe-lől

*) Magyarázat: I. szakasz 8 ütemet tesz helyben; II. szakasz ¹/₄ kanyarulatot tesz a jobb sarány körül; III. szakasz 8 ütemet lép előre; IV. szakasz ¹/₄ kanyarulatot tesz a balsarány körül, valamennyien előre arcz!

Lóra, pajtás, már nincsen más (*ÖÉ* 45/a sz.)

I. **Pósfalvai Tullok Mihály-énekeskönyv** (1816) Stoll 660. sz. Ks.: *Lóra pajtás mert nintsen más Tsak Nemesi védelem..*

Az *Insurgens Dallok* sorozatának 15. darabja. A Zala megyei, jelenleg lappangó kéziratot csak Magassy Antal cikke nyomán ismerjük.[27] Horváth több szerelmi dala és a Napóleon-ciklus számos tétele szerepel lapjain, a *Vissza-mars*on kívül a győri csatához (1809) kapcsolódó énekek is.

II. **Insurgens énekek** (1810-es évek) ELTE EK H 110. 7. *Dunán tul való kerűlet.* Ks.: *Lóra pajtás, már nintsen más Tsak Nemesi védelem*

2 versszak, az *1809ik Esztendőben az Insurectio ki Masirozás* című ciklus 2. tétele.

III. **Egynehány öszve fűzött széna; öt esztendő alatt Készület** (ismeretlen helyen). *Duna melléki márs.* Ks.: *Lóra pajtás! már nintsen más Tsak nemesi védelem.*[28]

2 versszak, apró eltérések az *ÖÉ*-től. A kézirat ismeretlen helyen lappang.

27 Magassy, „Egy kéziratgyűjtemény…”, 293.

28 Kiadása: K. L., „Az utolsó magyar nemes…”, 560.

Bent van hát már a franc a német térségen (*ÖÉ* 46. sz.)

I. **Insurgens dalok** (1810-es évek) ELTE EK H 110. 8–9. *Tiszán innend való kerület.* Ks.: *Benn van hát már a' Frantz a' német térségen, régen.*
3 versszak, az *1809ik Esztendőben az Insurectio ki Masirozás* című ciklus harmadik tétele.

II. **Egynehány öszve fűzött széna; öt esztendő alatt Készület** (ismeretlen helyen). *Tisza melléki Márs. – Echós Tárogató.* Ks.: *Bent van hát már a Francz a német Térségen régen.*[29]
3 versszak, apró eltérések az *ÖÉ*-től. A kézirat ismeretlen helyen lappang.

III. **Kecskeméthy Csapó Dániel: Nemzeti dalok és marsok** (Pest, 1847), 61–62. Ks.: *Benn van hát már a' francz a' magyar térségen.*
3 versszak, a kezdősorban a német helyett magyar térséget említve, ami apró csúsztatás: az 1809-es négy insurgens indulót Horváth még hónapokkal a magyarországi intervenció előtt írta, valóban csak Napóleon németországi előrenyomulására reflektálva. Az ekhós szójátékok is hiányoznak, a strófák végén csak az utolsó sor ismétlését sugalló :/: jel látható. Horváth szerzőségét nem jelöli, ahogy a szomszédos mars esetében Fazekas Mihályét sem. A kiadó valószínűleg még kollégiumi élményeiből ismerte e régebbi marsokat, amint arra a kötet előszavában is kitér. Több más Horváth-szerzemény szerepel még a kötetben a Napóleon-ciklusból, de valószínűleg egyik sem az *ÖÉ* szoros hatóköréből, hanem többedik másolatból.

Az ének ismert lehetett Horváth közvetlen barátai, a baranyai református lelkészek körében. Erre utal, hogy a Horváth tiszteletére 1809. december 21-én elénekelt köszöntőjükben nótajelzésként az eredeti, XVIII. századi dallamot adják meg (ahogy a költő maga teszi az *ÖÉ*-ben), de a köszöntő nyitánya épp a Napóleon-dalt variálja:

Sziget-Vidéki Tárogató Ádám Napjára.
December 21dik napjánn 1809dik Esz.
Nota. Árok szállásánál voltt a' veszedelem. –

Hát él Horváth Ádám a' Pannon térségenn – régenn
Jer tisztellyük – pajtás ama határ végenn – végenn
Piperezzük fel Lelkessen,
hogy Magyar Lelke repdessen,
a' szép Magyar Égenn Egenn. [további 3 versszak][30]

29 Kiadása: uo., 561.
30 MTA KIK Kt. RUI 4r 41/1, 40b–41a.

Francia jön, lóra, huszár (*ÖÉ* 47. sz.)

I. **Insurgens dalok** (1810-es évek) ELTE EK H 110. 9–10. *Tiszán tul való kerűlet.* Ks.: *Frantzia jőn Lóra Huszár.*
6 versszak, az *1809ik Esztendőben az Insurectio ki Masirozás* című ciklus negyedik tétele. Apró hibával, de egyértelműen Horváth alapszövegét követve.

II. **Egynehány öszve fűzött széna; öt esztendő alatt Készület** (ismeretlen helyen). *Tul a' Tiszai Márs.* Ks.: *Franczia jön Lóra Huszár!*[31]
6 versszak, apró eltérések az *ÖÉ*-től. A kézirat ismeretlen helyen lappang.

Jer haza, vitéz pajtásom [1809] (*ÖÉ* 38. sz.)

Az ének meglepő módon hiányzik az *Insurgens dalok* kéziratából, ahol Horváth és mások szinte összes, az 1809-es eseményekkel kapcsolatos verse megtalálható. Néhány másolata mégis fennmaradt.

I. **Vass János-énekeskönyv** (1797–1812) Stoll 434. sz. 43b–44a. *Két Köz Insurgens Éneke.* Ks.: *Jer Haza vitéz Paitásom.*
4 versszak, az *ÖÉ* szövegével megegyező változat. Talán ezt a verset is 1812-ben másolta Vass János Bükben (Zala vm.) Simon Józsefnél, ahogy több előző verset.

II. **Kováts József-gyűjtemény** (1809 k.) Stoll 604. sz. 90–91. *A' Nemes Felkelt Sereg Visszmarsa 1809be Horváth Adám á[lt]al.* Ks.: *Jer' haza vitéz pajtásom.*
4 hatsoros versszak, az *ÖÉ*-nek megfelelő szöveg, a szerző megjelölésével. A következő szöveg a *Mars! siess hazádba vissza…*, ennél is visszautal Horváthra. A sárospataki kéziratban Horváth más ismert dalai is helyet kaptak *(De mit töröm fejemet…).*

III. **Pósfalvai Tullok Mihály-énekeskönyv** (1816) Stoll 660. sz. Ks.: *Jer haza vitéz Pajtásom.*
Az *Insurgens Dallok* sorozatának 21. darabja. A Zala megyei, jelenleg lappangó kéziratot csak Magassy Antal cikke nyomán ismerjük.[32] Pálóczi Horváth Ádám több szerelmi dala és a Napóleon-ciklus számos tétele szerepel lapjain, a *Vissza-mars*on kívül a győri csatához (1809) kapcsolódó énekek is.

IV. **Versgyűjtemény** (1810-es évek) Stoll 1225. sz., 224. *Fel kelt Sereg vissza Marsa.* Ks.: *Jer haza Vitéz Pajtásom.*
4 versszak, az *ÖÉ* sorrendjében. A törzsanyagtól eltérő kézírással több hazafias, insurgens ének szerepel, köztük Horváth *Vissza-mars*a (223), majd ez a szöveg.

31 Kiadása: K. L., „Az utolsó magyar nemes…", 561.
32 Magassy, „Egy kéziratgyűjtemény…", 293.

V. **Remenyik János-gyűjtemény** (1822) Stoll 706. sz., 215–216. *Az 1809diki Insurgensek eloszlására. Horváth Adám.* Ad notam: *Én nem tudom mi az oka.* Ks.: *Jer haza vitéz Pajtásom.*

4 versszak, az *ÖÉ* sorrendjében. A következő szöveg Horváth *Vissza-mars*a (kottával, lásd a tanulmány 1. részében). A nótajelzés egyedinek látszik, de mivel a dallam széles körben elterjedt Horváth eredeti feljegyzése szerint, nem kizárt, hogy ez a vándorstrófa is a jellegzetes, szerzői szándék szerint is azonos dallammal szerepelt Fejér vármegyében. További insurgens marsok is találhatók a gyűjteményben, amelyet Pusztacsőszön írt össze egy református tanító.

VI. **Paál Géza-gyűjtemény** (1823 után) Stoll 1253. sz., 55a–b. *Haza Marsch.* Ks.: *Jer haza vitéz Pajtásom.*

4 versszak, az *ÖÉ* sorrendjében. Az előző énekek mind Horváth Napóleon-ciklusából valók, a következő épp 1809-ből, *Keserű marsch* címmel (*Úgy tetszik, mintha sípolna;* 55b–56a). A gyűjtemény a debreceni kollégiumban készült.

VII. **Egynehány öszve füzött széna; öt esztendő alatt Készület** (?), *II. A' tsalatkozott Reménység* (cikluscím). *Gyerünk haza.* Ks.: *Jer haza vitéz Pajtásom!*[33]

4 versszak, apró eltérések az *ÖÉ*-től. A kézirat ismeretlen helyen lappang.

VIII. **Kecskeméthy Csapó Dániel: Nemzeti dalok és marsok** (Pest, 1847), 68–69. *Viszmars (Retirada.)* Ks.: *Jer haza, vitéz pajtásom!*

4 versszak, Horváth szerzőségét nem jelöli. A *Marsok* ciklusának 19. darabja.

Látod, pajtás, megmondám, hogy koszorút kötözünk [1809] (*ÖÉ* 39. sz.)

I. **Vass János-énekeskönyv** (1797–1812) Stoll 434. sz. 42b–43a. *Magyar Insurgens Köz Vitéz Éneke.* Ks.: *Láddé Paitás megmondam mi koszorut kötözünk.*

4 versszak, az *ÖÉ* szövegével megegyező változat. A vers végén: „Horváth ádám tsinálta leirtam Bükben Szalav[ár]megyébe 25a Junij 1812 kedves Simon Jóseff Assessor atyámfiánál." Ez újabb konkrét személyek részvételét engedi látni a vers(ek) terjedési folyamatában. A következő, rokon formulával kezdődő vers is a Napóleon-ciklusból való: *Ládd-é, magyar, hogy én mégis élek.*

II. **Pósfalvai Tullok Mihály-énekeskönyv** (1816) Stoll 660. sz. Ks.: *Ládd e Pajtás meg mondám mi koszorut kötözünk.*

Az *Insurgens Dallok* sorozatának 8. darabja. A Zala megyei, jelenleg lappangó kéziratot csak Magassy Antal cikke nyomán ismerjük.[34] Pálóczi Horváth Ádám több szerelmi dala és a Napóleon-ciklus számos tétele szerepel lapjain, köztük a jénai csatáról szóló egyik ének, a *Vissza-mars* és a *Gyónás* is.

33 Kiadása: K. L., „Az utolsó magyar nemes…", 562.
34 Magassy, „Egy kéziratgyűjtemény…", 293.

III. **Insurgens énekek** (1810-es évek) ELTE EK H 110. 15–16. *Insurgens panasz a' Győri ütközet után.* Ks.: *Látod pajtás meg mondám, mi koszorut kötözűnk.*
4 versszak, az *ÖÉ* szövegével megegyező változat. Igen ritka ének, a ciklus kevésbé ismert darabjai közé tartozik.

Úgy tetszik, mintha sípolna (Kisérő mars, arany híd) [1809] (*ÖÉ* 40. sz.)

Az ének ismertségének másodlagos adatait a *Vissza-mars* némely változatában felbukkanó vendégszöveg jelzi, amely a *Kisérő mars* refrénjével azonos. Ilyenfajta kontaminációval más Horváth-énekek esetében nem találkozunk, csak az azonos dallamú, közel egykorú *De mit töröm fejemet* és *Szántódi tus* esetében. E kettő azonban nyomtatásban is megjelent, azonos kötetsorozatban (*Hol-mi* [I], 1788, 211–212 és *Hol-mi III,* 1792, 167–168). A dallam a Habsburg birodalmi katonazenében többfelé nyomot hagyott, Kodály szerint a *Prinz Eugen* kezdetű, 1700 körüli katonadal témájával is rokon.[35]

I. **Insurgens énekek** (1810-es évek) ELTE EK H 110. 20–22. *Frantzia ki masirozás Magyar Országbul.* Ks.: *Ugy tetzik mint ha sipolna.*
4 versszakra osztva, de lényegében az *ÖÉ* szövegének megfelelő verzió, de a refrén mindkettőben egy szótaggal hosszabb: Tralla la la la la la.

II. **Paál Géza-gyűjtemény** (1823 után) Stoll 1253. sz., 55b–56a. *Keserű Marsch. – Török Musikára.* Ks.: *Ugy tettzik mintha sipolna.*
8 négysoros versszak + a visszatérés, az *ÖÉ* sorrendjében. Az előző énekek mind Horváth Napóleon-ciklusából valók, az előző is 1809-ből (*Jer haza, vitéz pajtásom,* 55a–55b). A nótajelzés nem a dallam török eredetét jelöli, hanem az ekkoriban szokásos *alla turca* hangzástípusra utal, vö. pl. Haydn, Mozart és Gluck műveiben. A gyűjtemény a debreceni kollégiumban készült.

III. **Katonakönyv** (1849 után) Kolozsvár, Akadémiai Kvt. MSU 1255, 67a–93b, 67b. Ks.: *[Meny tehát Elent nem Allunk].*
A kéziratot valószínűleg már a szabadságharc alatt elkezdte teleírni egy viszonylag gyakorlatlan kéz, zömmel katonai tárgyú dalokkal (Dobók Gyula ajándéka, 1907. július 7.). A füzet eleje hiányzik, csak az utolsó sorok maradtak meg Horváth énekéből: a záró refrén, *trallala* nélkül. Lehet, hogy ez is a *Vissza-mars*sal kombinált változat volt (lásd az alábbi felsorolást). Horváth Ádámtól nem szerepel más vers.

35 Széljegyzet Sztankó Béla 1928-as énektankönyvéhez, vö. Szabó Helga, „Kodály Zoltán széljegyzetei", *Magyar Zene* 23, 4. sz. (1982): 372–413, 382.

Csak a *Vissza-mars*sal (*Francia mars*sal) kombinált refrénrészlet szerepel az alábbi forrásokban:

Kováts József versei (1815) Stoll 652. sz., 55a–b. *Ársch.* Ks.: *Már siess hazádba viszsza kis seregem.* (I. rész XVII. variáns)

Vajthó Miklós-énekeskönyv (1820–1832) Stoll 693. sz., II. rész 19–20. *Mars.* Ks.: *Mars sies hazádban vissza kis seregem.* (I. rész XXIV. variáns)

Kardos Antal-énekeskönyv (1823) Stoll 723. sz., 106–109. *Frantzia Mars.* Ks.: *Már siess hazámba viszsza vert seregem.* (I. rész XXVIII. variáns)

K. R.-gyűjtemény (1839–1843) Stoll 833. sz., 9. csomó, 36–39. *Bonapárte' Marsa*. Ks.: *Már siess hazámba vissza kis seregem.* (I. rész XLII. variáns)

Kecskeméthy Csapó Dániel: Nemzeti dalok és marsok (Pest, 1847), 74–75. *(Ugyanaz, módosítva).* Ks.: *Mars! Siess hazádba viszsza kis seregem!* (I. rész XLVII. variáns)

Meddig altatod, te csalfa sirén, a királyokat? (*ÖÉ* 42. sz.)

Insurgens énekek (1810-es évek) ELTE EK H 110. 22–25. *Magyar Ország Ángliához.* Ks.: *Meddig altatod Te tsalfa Syren a' Királyokat.*
3 versszak, a 2 félstrófák mindig *Piano* dinamikai jelöléssel. A ritka éneket jó esélyl Horváth közvetlen környezetéből ismerte.

Ládd-é, magyar, hogy én mégis élek [1809] (*ÖÉ* 43. sz.)

I. **Vass János-énekeskönyv** (1797–1812) Stoll 434. sz. 43a–b. *Bétsnek Füge Mutatása ugyan Horvat Ádám.* Ks.: *Láddé Magyar hogy én mégis élek.*
4 versszak, az *ÖÉ* szövegével megegyező változat, majd a felelet-vers másolata. Nem kizárt, hogy ezt is 1812-ben másolta Vass János Bükben (Zala vm.) Simon Józsefnél, ahogy az előző verset.

II. **Insurgens énekek** (1810-es évek) ELTE EK H 110. 16–17. *Béts felel erre a' Magyaroknak.* Ks.: *Ládd-e Magyar, hogy én most is élek.*
4 versszak, az *ÖÉ* szövegével megegyező verzió. A cím az előző énekre *(Látod, pajtás, megmondám…)* adott bécsi feleletként értelmezi.

Légy te, nem bánom, anyjok azoknak [1809] (*ÖÉ* 44. sz.)

I. **Vass János-énekeskönyv** (1797–1812) Stoll 434. sz. 43b. *A Magyar Felelete.* Ks.: *Légy te nem bánom annyok azoknak.*

4 versszak, az *ÖÉ*-hez képest: 1–2. és 4–5. Nem kizárt, hogy ezt is 1812-ben másolta Bükben (Zala vm.) Simon Józsefnél, ahogy az előző verset.

II. **Insurgens énekek** (1810-es évek) ELTE EK H 110. 17–18. *Ujra felel viszsza a' Magyar Bétsnek.* Ks.: *Légy Te nem bánom anyok azoknak.*
5 versszak, az *ÖÉ* szövegével megegyező verzió. A cím az előző két énekre utal. Érdekes, hogy a *Mars, siess hazádba vissza…* épp e szöveg után következik, ami némileg változtat a kontextusán.

Nem minétre lépek én [1809] (*ÖÉ* 49. sz.)

I. **Pósfalvai Tullok Mihály-énekeskönyv** (1816) Stoll 660. sz. Ks.: *Nem németre lépek én.* Az *Insurgens Dallok* sorozatának 18. darabja. A Zala megyei, jelenleg lappangó kéziratot csak Magassy Antal cikke nyomán ismerjük.[36] Pálóczi Horváth Ádám több szerelmi dala és a Napóleon-ciklus számos tétele szerepel benne, a *Vissza-mars*on kívül a győri csatához (1809) kapcsolódó énekek is.

II. **Insurgens énekek** (1810-es évek) ELTE EK H 110. 25–26. *Frantzia felelet a' Magyarokhoz.* Ks.: *Nem minetre lépek én, Szökni szoktam Eoucussen.*
4 versszak. A ritka éneket jó eséllyel Horváth közvetlen környezetéből ismerte.

Micsoda gondolat? A kies ég alatt [1812] (*ÖÉ* 57. sz.)

Paál Géza-gyűjtemény (1823 után) Stoll 1253. sz., 56a–57a. *Jövendő mondás.* Ks.: *Mitsoda gondolat a' kies Ég alatt.*
4 versszak, az *ÖÉ* sorrendjében, de szinte tagolás nélkül. A szomszédos énekek mind Horváth Napóleon-ciklusából valók, az előző 1809-ből (*Úgy tetszik, mintha sípolna,* 55b–56a). Az „Abaris vesszeje" félsorhoz jegyzet járul, talán egy szerzői kézirat nyomán: „Abaris Scitha philosophus, mint bübájos, kap […] Apolló tüzes nyilait – Pythagorás Tanitoja lehetett." (57a) A gyűjtemény a debreceni kollégiumban készült.

Fél az erős, fut a kevély [1812] (*ÖÉ* 58. sz.)

Paál Géza-gyűjtemény (1823 után) Stoll 1253. sz., 57a–b. *A' bé telyesedés.* Ks.: *Fél az erős fut a' kevéj.*
7 versszak, az *ÖÉ* sorrendjében, apró eltérésekkel, pl. Asibok helyett „Abizok (régi Moszkau Környékinek Lakosai)". A szomszédos énekek mind Horváth Napóleon-

36 Magassy, „Egy kéziratgyűjtemény…", 293.

ciklusából valók, az előző és a következő 1812-ből, eredetileg is szomszédos alkotások (*Micsoda gondolat,* 56a–57a; *A szerencse gyermekének…*, 57b–58b). A gyűjtemény a debreceni kollégiumban készült.

A szerencse gyermekének [1812] (*ÖÉ* 59. sz.)

Paál Géza-gyűjtemény (1823 után) Stoll 1253. sz., 57b–58b. *Sententiák.* Ks.: *A Szerentse Gyermekének a' segít ha vakmerő.*
24 sor, összesen két nagy strófára tagolva, az *ÖÉ* sorrendjében. A szomszédos énekek is Horváth Napóleon-ciklusából valók, a következő a *Gyónás.*

Gyónom a seregek ura Istenének [1812] (*ÖÉ* 61. sz.)

I. **Pósfalvai Tullok Mihály-énekeskönyv** (1816) Stoll 660. sz. Ks.: *Gyónom a királyok Uram Istenének.*
Az *Insurgens Dallok* sorozatának 5. darabja. A Zala megyei, jelenleg lappangó kéziratot csak Magassy Antal cikke nyomán ismerjük.[37] Pálóczi Horváth Ádám több szerelmi dala és a Napóleon-ciklus számos tétele szerepel lapjain, a *Vissza-mars*on kívül a győri csatához (1809) kapcsolódó énekek is.

II. **Insurgens dalok** (1810-es évek) ELTE EK H 110. 27–28. *Napoleon Gyónása.* Ks.: *Gyónom a' Királyok Ura Istenének.*
5 versszak, az utolsó *Fel Oldozás* alcímmel. A vers másutt mellőzött szabadkőműves utalásai is megmaradnak, beleértve a feloldozást adó 5. szakaszt, amelyet Horváthnál a Genius énekel. Csaknem bizonyos, hogy a szöveget Horváth szorosabb köréből ismerte. A füzet utolsó szövege, amely egyébként az énekekben megidézett történelmi események sorrendjének is megfelel: az 1806. októberi jénai csatától 1813-ig, Napóleon első lemondatásáig és elbai száműzetéséig terjed az időkör, Horváth énekein kívül az 1809-es magyarországi események több tétele szerepel köztük.

III. **Paál Géza-gyűjtemény** (1823 után) Stoll 1253. sz., 58b–59b. *Nota: Már siess Hazádban vissza. Gyónás.* Ks.: *A Szerentse Gyermekének a' segít ha vakmerő.*
40 sor, az *ÖÉ* sorrendjében (5 versszak, de tagolás nélkül). Az 5. szakasz címe: „a' Genius ád absolutiót és poenitentiát". A nótajelzésben megadott ének nem szerepel a kéziratban. A másoló számos jegyzetet szúr a szövegbe, ami egy szerzői eredetű kézirat ismeretére utalhat. A szabadkőműves utalást nem érti vagy szándékosan elfedi, a „A levert Hirám sorsosi feltámadást" kifejezésre ezt a jegyzetet adja: „(A szép mesterségek virágzását)". Az előző énekek is Horváth Napóleon-ciklusából valók,

37 Uo.

az előző: *A szerencse gyermekének* (57b–58b). A *Gyónás* után, Napóleon lemondásával véget ér a Horváth-versek sorozata, de a 71a-n ismét az ő énekei következnek: a jénai csatáról írt teljes, hat énekből álló ciklus (1806).

Nemzet! amit eddig gyors kezemre bíztatok [1814] (ÖÉ 65. sz.)

I. **Pataki dallamtár** (1817–1828), Stoll 667. sz.; 4. *Napóleoné.* Ks.: *Nemzet a' mit eddig gyors kezemre biztatok.*
2 versszak, azonos kezdettel, utána melodiáris kotta először kétszólamú vázlatban (áthúzva), majd hatszólamú kidolgozásban; a dallamot a tenor szólam énekli. A kotta után: „repeteáltatódjon az egész első fogás. 19. Febr. 1817" (értsd: az első periódus dallamát meg kell ismételni a strófa végén, *da capo* jelleggel, lásd Arany feljegyzését is). A gyűjtemény elején, több más hasonló mars között szerepel. Horváth énekeiből csak a *Vissza-mars* szerepel, szintén kottával.

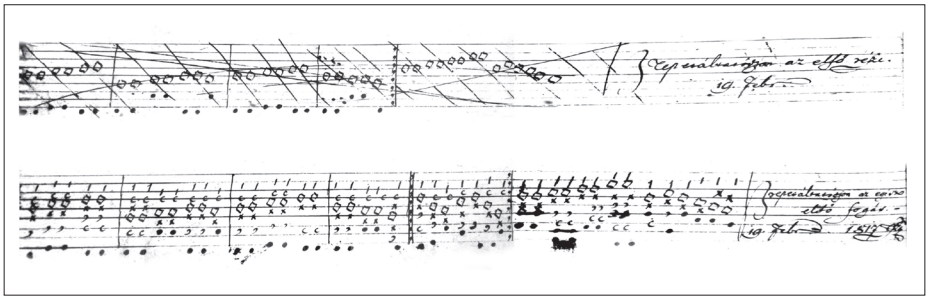

II. **Tahy Gáspár dalgyűjteménye** (1821–1839) Stoll 1237. sz., 34a. *Napoleon Marsa.* Ks.: *Nemzet! a mit hajdan gyors kezemre bíztatok.*
2 versszak, eltérő strófakezdettel:

Nemzet! a mit hajdan gyors kezemre bíztatok
Im vegyétek tölem vissza magatok;
Nem magam vadásztam a parantsolo nevet
Tí emeltetek fel erre engemet,
Isten és a nép szava,
Nemzet és a nép java,
Volt eszköz hogy koszorumra Koronát adnatok.

A kik most a fegyvert köz erövel rám fenik,
Volt az én markomban már a mindeník,
De hiszem öttöd hatott
Herkules sem bírhatott,

Engemet pedig segítni népem ís (és?) lemondott,
Hitvesemre gyermekemre viselyetek gondot. –

A 22b lapon szintén *Napoleon Marsa* címmel olvasható a *Mars – Mars – Fergetek omoly,* ezt a Napóleon-monológot tudomásunk szerint nem Horváth írta. A Napóleon-tematika végigvonul a forrás korai lapjain, talán épp 1821, a császár halála miatt. A 19b-n egy epigramma olvasható *Napoleonrúl*:

Corsica böltsömet, Koronámat Franczia adta
Elba után Temetöm, Sz Ilonába vala

A kézirat verseit Tahy Gáspár (későbbi történész) a *Hasznos Mulatságok* példányai mellé bekötött üres lapokra írta nagyjából azokkal egy időben.

III. **Nótás Könyv** (1821–1828) Stoll 1234. sz., 124–125. Ks.: *Nemzet ammit eddig Gyors karomra biztatok.*
2 versszak, azonos kezdő résszel, majd az „Akik most a fegyvert" rész a 2. strófa folytatásaként. A debreceni gyűjteményben Horváth közismert dalai közül sok szerepel (*De mit töröm fejemet; Nehéz tudni célját, végét; Azt mondják, hogy nem illik,* illetve a „Budai scéna" címmel ismert *Halni mégyek,* 173–174, itt XVI. Lajos és Mária Antoinette búcsúdalaként), számos Csokonai-másolat mellett.

IV. **Nyáry Bálint-énekeskönyv** (1823) Stoll 1251. sz., 224. Ks.: *Nemzet amit eddig gyors kezemre biztatok.*
2 versszak, nem azonos kezdettel. A gyűjtemény debreceni eredetű, ma Kiskunhalason őrzik; a Horváth-verset Csereh József írta le Debrecenben.

V. **Kardos Antal-énekeskönyv** (1823) Stoll 723. sz., 104–105. *Napóleon Nótája.* Ks.: *Nemzet! a' mit eddig gyors kezemre biztatok.*[38]
2 versszak. A Hódmezővásárhelyen összeírt, feltehetően a debreceni kollégiumhoz (mai őrhelyéhez) kötődő gyűjteményben viszonylag kevés a Napóleon-kori szöveg, viszont Csokonai és Kováts József sok verssel szerepel. Horváth ciklusából a *Visszamars* muszka átköltése is bekerült (106–109, vö. az tanulmány I. részében XXVIII. sz.), a *Kisérő mars* refrénjével kombinálva.

VI. **Holmik és nóták** (1823–1829) Stoll 1246. sz., 188. sz., *A' Bonapártaé [!] Marsa Illonába.* Ks.: *Nemzet! a mit eddig gyors kezemre biztatok.*
2 versszak, nem azonos kezdettel (jóllehet a gyűjtemény Debrecenből való). A cím jelzi, hogy új aktualitást adtak a szövegnek, hiszen eredetileg nem a Szent Ilonára száműzött Napóleon énekli, hanem még az elbai költözés előtt született, 1814-ben.

38 Kiadása: Imre Mihály, „A város művelődéstörténete 1848-ig", in Nagy István, főszerk., *Hódmezőváráshely története 1. A legrégibb időktől a polgári forradalomig,* kötetszerk. Szigeti János, 577–700 (Hódmezővásárhely: k. n., 1984), 693.

A kézirat II. részének 72. tétele a *Vissza-mars (Bonapárté Marsa),* 40. darabja a *Halni mégyek,* az eredetinél jóval hosszabb verzióban. Horváth Ádámtól jobbára szerelmi és latrikánus versek, illetve mulatódalok szerepelnek.

VII. **Felvidító V. Nóták I.** (1824) Stoll 720. sz., 98–99, 92. sz. *Napoleonra.* Ks.: *Nemzet a mit eddig Gyors kezemre biztatok.*

2 versszak, azonos kezdettel. A címet azonos kéz, de utólag írta a margóra. A gyűjtemény a sárospataki kollégium repertoárját volt hivatott összegezni Nánási Oláh Károly gyűjteménye nyomán. Több más tétel is szerepel Horváth ciklusából, de nem egymás szomszédságában (*Vissza-mars, De mi az a reteráda* stb.).

VIII. **Diénes Gábor-énekeskönyv** (1826–1837) Stoll 734. sz., 39, *LVI*^{dik} *Nota.* Ks.: *Nemzet a mit eddig jobb karomra biztatok.*

2 versszak, a debreceni típus rokona, de nem azonos strófakezdettel. A gyűjteményt Pápán írta össze Diénes Gábor és későbbi diákok, részben melodiáris kottákkal (az adott éneknek csak a szövege szerepel).

IX. **Szent Dávidné Soltári** (1826) Stoll 738. sz., 59–60. Ks.: *Nemzet a' mit eddig hiv kezemre biztatok.*

2 versszak, eltérő kezdettel. A csekély számú erdélyi variánsok egyike: a gyűjteményt Nagyenyeden őrzik, de kapcsolatban áll a debreceni forrásokkal is. Más vers nem szerepel a Napóleon-ciklusból.

X. **Félegyházi Lajos melodiáriuma** (1827) Stoll 1274. sz., 44a–b. *Bonaparte Marsa.* Ks.: *Nemzet a' mit eddig gyors kezemre bíztatok.*

2 versszak, eltérő kezdettel. A szomszédos szövegek mind Napóleon-kori marsok, pl. *Hazánk fiai, készüljünk* (*Marseillaise*-átköltés), *Márs, márs, fergeteg omol.*[39] Horváth Ádámtól a *Vissza-mars* muszka változata is szerepel néhány lappal korábban, ezen felül csak mulatódalaiból néhány.

XI. **Nóták** (1827) Stoll 1276. sz., 26–27. Ks.: *Nemzet a mit edig gyors karomra biztatok.* Egy szakasz. A debreceni gyűjteményben Horváth néhány másik verse is szerepel, pl. *Halni mégyek; Végy el engemet, galambom;* de a Napóleon-ciklust csak ez az ének képviseli.

XII. **Kecskeméthi Csapó Dániel-énekeskönyv** (1827–1830) Stoll 744. sz., 27a. Nota 56. Ks.: *Nemzet! a' mit eddig gyors kezemre bíztatok.*

2 versszak, eltérő kezdettel. A gyűjteményt Pesten állította össze az ifjú ügyvéd, aki később ki is adta 1847-es indulógyűjteményében, lásd XIX. számmal.

XIII. **Némethj Lajos-énekeskönyv** (1828–1835) Stoll 755. sz., *Nota 103.* Ks.: *Nemzet amit hajdan gyors kezemre biztatok.*

2 versszak, tagolás nélkül. Az azonos strófakezdet debreceni eredetre utal, bár Csurgón maradt fenn, onnan került a Néprajzi Múzeumba. A gyűjtemény zömében szerelmi dalokat őriz, de a szomszédos szöveg épp a *Rákóczi-nóta* változata, vagyis

39 RMKT XVIII/14, 104. sz.

szintén politikai témájú. Néhány induló is akad, de nem alkotnak csoportokat; Horváth dalai közül csak szerelmi szövegek szerepelnek a kéziratban.

XIV. **Szatmári melodiárium** (1820-as évek) Stoll 1295. sz., *104ik Nóta.* Ks.: *Nemzet! amit eddig Gyors kezemre biztatok.*

2 versszak, azonos kezdettel. A gyűjtemény a szatmári református kollégiumban maradt fenn, a sárospataki forrásokkal tart kapcsolatot. Horváth versei közül csak a *Halni mégyek…,* illetve néhány mulatódal szerepel, a Napóleon-kort egyéb marsok képviselik.

XV. **Márkus István-énekeskönyv** (1836) Stoll 816. sz., 112, 107. sz. Ks.: *Nemzet a' mit eddig gyors kezemre biztatok.*

2 versszak, a debreceni verzió rokona, de nem azonos strófakezdettel. A gyűjtemény a pápai kollégiumban készült, Horváth ciklusából a *Vissza-mars*ot (magyar verzió), valamint más egykorú induló másolatát is őrzi.

XVI. **Dalok, versek, jegyzetek** (1837–1839) Stoll 1348. sz., 32b–33a. Ks.: *Nemzet a'mit eddig gyors kezemre biztatok.*

2 versszak, eltérő kezdettel, de azonos végződéssel: *Hitvesemre, gyermekemre viseljetek gondot.*A gyűjteményben alig szerepelnek marsok, Horváth más dalai sem jellemzők.

XVII. **Énekek Gyűjteménye** (XIX. század 1. fele) Stoll 523. sz., 52. *Bounaparte-Márs.* Ks.: *Nemzet! a' mit eddig gyors kezemre bíztatok.*

2 versszak. A feltehetőleg dunántúli eredetű gyűjteményben a *Vissza-mars* oroszországi átdolgozása is szerepel (68–69), továbbá Horváth közismert szerelmi és mulatódalai is.

XVIII. **Énekeskönyv** (XIX. század 1. fele) Stoll 848. sz., 40. Nota. *Napoleon Bonapárté Frantzía Császár Mars Nótájához készítette. Tisztel[etes] Fodor Gerzson Ur 1814ben.* Ks.: *Nemzet a' mit eddig hiv kezemre bíztatok.*

2 versszak, a kollégiumi, tömörített változat. Az alcím tanúsága szerint nem Horváth Ádám, hanem Fodor Gerzson verseként ismerte. Ő talán a dallamot is azonosítani tudta valamely francia témában. A gyűjteményben további, 1800 után írt Horváth-énekek is voltak, egy részük a kötet csonkasága miatt már nem olvasható. A korszakot az *Úristen, kegyelmezz* kezdetű franciaellenes imádság, a *Budai scéna (Halni mégyek)* és a *Stájer tánc* képviselte.

XIX. **Kecskeméthy Csapó Dániel: Nemzeti dalok és marsok** (Pest, 1847), 76. *Napoleon' búcsuzása.* Ks.: *Nemzet! a' mit eddig hű karomra biztatok.*

Egy versszak, a kollégiumi, tömörített forma. A *Marsok* ciklusának 23. tétele. Horváth szerzőségét nem jelöli. A kötetben nincs több Horváth-vers, csupán a Függelékben, a toborzók között közölt *Azt mondják, hogy nem illik…* (*Nemzeti táncz,* 89–90, H. Á. monogrammal), de ez korábbi a Napóleon-ciklusnál.

XX. **Arany János dalgyűjteménye** (1874) II. 16. sz. *Napoleonra 1815.* Ks.: *Nemzet! a mit eddig gyors kezemre bíztatok.*[40]

2 versszak, a tömörített forma, hiányos szöveggel, modern kottával. Szinte bizonyos, hogy Arany 1834 táján a debreceni kollégiumban tanulta, s 40 évvel később is fel tudta idézni emlékei között a *Társas dalok* fejezetében. Az 1815-ös keltezés téves. Az ének legkésőbbi ismert feljegyzése.

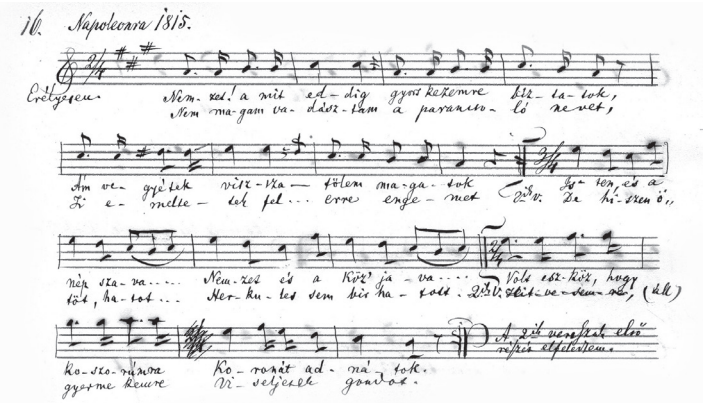

Függelék

Az alábbiakban néhány, 2022-ben regisztrált pótlást adok a tanulmány I. részéhez, a kronológiát adó római variánsszámok közé A és B utótaggal beszúrva.

Mars, siess hazádba vissza, kis seregem [1809] (ÖÉ 37. sz.)

XIII/A. **Márkos Mózes-énekeskönyv** (1812 után) Stoll 630. sz., 88a–b. *A' Bonapárté Marsa.* Ks.: *Már siess hazádba vissza vert seregem.*

4 versszak. Az ének erdélyi, unitárius környezetbeli terjedésének korai adata.

XIII/B. **Révész Pál-énekeskönyv** (1813–1815) Stoll 640. sz., 10b. Ks.: *Már siess hazádba vissza.*

Hiányzó szöveg. A gyűjtemény Debrecenben és Kiskunhalason készült.

40 Kiadása: Kodály Zoltán és Gyulai Ágost, kiad., *Arany János népdalgyűjteménye* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), fakszimile (számozatlan lapokon), szövegközlés: 33, jegyzetek: 82 és 156–157.

XX/A. **Nagy Lajos-énekeskönyv** (1815) Stoll 654. sz., 14a–b. Ks.: *Mars siess hazádba vissza kis seregem.*

28 sor, a magyar klíma említésével. A gyűjtemény Debrecenben készült.

XX/B. **Temesvári énekeskönyv** (1817) Stoll 669. sz., 29b. *Bonapárté Frantzia Cs. Not.* Ks.: *Már Siess Hazádba viszsza kis seregem.*

4 versszaknak megfelelő 32 sor, tagolás nélkül, a magyar klíma említésével. A kötetet valószínűleg Temesváron írták össze.

XX/C. **Világi énekek szomorúak s vígak** (1818) Stoll 677. sz. 8a–9a. *Napolionnak, Muska országbol let viszatérésekor mondot szomoru Eneke.* Ks.: *Már Sijés hazámban visza vert seregem.*

8 négysoros szakasz, a muszka klíma említésével, egy gyakorlatlan diák kézírásával. A cím és a szöveg is a ponyvai eredetet jelzi (vö. I. rész A/I. variáns, 1818-as ponyvakiadás). A gyűjtemény 1818-ban Kolozsvárott készült, jelenleg Nagyenyeden őrzik. Az ének erdélyi terjedésének korai adata.

XX/D. **Jászberényi énekeskönyv** (1819) Stoll 680. sz. 19a–b. Ks.: *Már siess hazádba vissza kis seregem.*

8 négysoros versszak, a muszka klíma említésével. Nagy Iván küldeménye, csak másolatban. „Zagyva és tarna parti népdalok. Jász Berényben 1819ben irtt dalkönyvböl." (Azonos a Balassagyarmaton őrzött gyűjtőkézirattal.) Nagy Iván jegyzete: „Ez (a' mint tudva van), nyomtatásban is meg van, és Zöld Martzi; Angyal Bandi, stöbb hasonlókkal árultatik." (19a)

XXI/A. **Nihelszki Dávid-énekeskönyv** (1806–1824) Stoll 584. sz., 120. Dall. *Mars.* Ks.: *Már siess hazádba vissza kis seregem.*

2 négysoros versszak, a magyar klíma említésével. A szatmári kézirat ezen része 1820-as évekbeli.

XXI/B. **Monori Ferenc énekeskönyve** (1810-es–1820-as évek). Kézirattöredék, 1. ének. Ks.: *Már siés hazámba visza vert seregem.*

4 nyolcsoros versszak, tagolás nélkül, a muszka klíma említésével. A gyűjteményen belüli önálló kézirattöredék 1. éneke. A gyűjteményben Horváth más Napóleon-kori énekei nem szerepelnek, csak a *Halni mégyek…* és néhány mulatódala. A magántulajdonban őrzött forrás gépiratos másolatát Monori Péter (Pécs) jóvoltából használhattam.

XXI/B. **Énekeskönyv** (1810-es évek) Stoll 684. sz., 4b–50. Ks.: *Már siess hazámba viszsza vert seregem.*

4 nyolcsoros versszak.

XXXII/A. **Félegyházi Lajos melodiáriuma** (1827) Stoll 1274. sz., 31b–32b. *Más Mars.* Ks.: *Már siess hazámba vissza vers seregem.*

8 négysoros versszak, a muszka klíma említésével. A kötet lapszéleit kivágták, így az egyes sorok eleje hiányos.

XXXII/B. **Kenyeres János-énekeskönyv** (1827) Stoll 746. sz. 26a–28a. *Bona-parte Napoleon Marsa.* Ks.: *Már siess hazámba vissza vert seregem.*

13 versszak, a muszka klíma emlegetésével. A régies kézírás ellenére a kis gyűjteményt egyértelműen az 1820-as években készítették.

XXXII/C. **Komáromi dalgyűjtemény** (1828–XIX. század közepe) Stoll 1284. sz., 23–24. *Dall.* Ks.: *Mars siess hazádba vissza térni hiv seregem.*

8 versszak, a muszka klíma említésével, melyet utóbb „orosz"-ra javítottak. Több más javítást is őriz a kézirat szövege.

XXXV/A. **Kún Sámuel-énekeskönyv** (1831–1832) Stoll 776. sz., 11a–12a. Ks.: *Már sies hazámban visza vert seregem.*

27 sor, tagolás nélkül, a muszka klíma említésével. Torockói forrás, az átírt induló erdélyi terjedését példázza.

XXXV/B. **Kelecsényi József: Mulattatók tára** (1832–1833) Stoll 783. sz., 86a. *Bona-parte Marsa.* Ks.: *Már sies házadba vissza vert seregem.*

6 versszak, a muszka klíma említésével. A gyűjtemény Nyitra megyében készült.

XXXV/C. **Udvardy János gyűjteménye** (1832) MTA KIK Kt. RUI 8r 206/52., 59. Ks.: *Már siess Hazádba vissza kis seregem.*

2 négysoros versszak (az eredeti 1. szakasz megfelelője), a magyar klíma említésével, a Fejér megyei gyűjtemény *VI. Szakasz, Mars Dallok* fejezetében.

XXXVI/A. **Lukáts Bálint-énekeskönyv** (1833) Stoll 792. sz., 10a. Ks.: *Más sijes hazámba visza kiseregem.*

7 négysoros versszak, a muszka klíma említésével. Az összeíró a „Palatinál Regiment" ismeretlen huszárja volt, talán Kengyel Pál.

XLI/A. **Horovicz Fülöp dalgyűjteménye** (1837) Stoll 820. sz., II. rész 4–6. *Napoleon-mars.* Ks.: *Már siess hazámba vissza vert seregem.*

12 versszak, a muszka klíma említésével. A gyűjteményt – a kézírás és a repertoár hasonlósága miatt – talán a fiatal Kelecsényi József készítette Nyitra vármegyében.

XLIV/A. **Egyleveles kézirat** (XIX. század első fele) Kolozsvár, EK Ms. 2991/286. *1814 évi.* Ks.: *Már sies hazámba viszsza vert seregem.*

4 nyolcsoros versszak, a muszka klíma említésével. A cím keltezése téves, legalábbis az orosz hadjáratra nézvést (1814-ben Napóleon már lemondott a trónról). Az Erdélyi Múzeum Egyesülethez bekerült vegyes, XVIII–XIX. századi kéziratok között. A szerzőt és a lejegyzőt sem adja meg.

XLIV/B. **Adanitska József-énekeskönyv** (XIX. század első fele) Stoll 841. sz., 17a–18a. *Franczia Mars.* Ks.: *Már siess hazámba visza vert seregem.*

13 négysoros versszak, a muszka klíma említésével. Erdélyi János húzta át piros ceruzával.

XLIV/C. **L. J. énekeskönyve** (XIX. század 1. fele) Stoll 864. sz., 97b–98a. Ks.: *Mars! Siess Hazádba visza Kis Seregem.*

4 nyolcsoros versszak, a magyar klíma említésével, a végén a szereplők megjelölésével. A szerző („P. Horváth Ádám") nevét csak később, XX. századi kézzel írták mellé. Néhány oldallal később a jénai csata ciklusának egyik éneke is szerepel.

XLIV/D. **Pintér Endre népdalgyűjteményének 2. folytatása** (1844?) MTA KIK Kt. RUI 8r 206/40. 225–227. Ks.: *Már siess hazámba vissza vert seregem.*
13 versszak, a muszka klíma említésével. A kéziratokat Erdélyi János felhívására küldték be a csornai premontrei rendházból, a szövegek is zömmel dunántúliak.

Összegzés

A fentiek nyomán az eddigi szakirodalomhoz képest karakteresebben mondhatunk ki néhány alapvető tendenciát Horváth Ádám történeti-politikai versciklusával kapcsolatban.

1) A Napóleon-ciklusról – mai tudásunk szerint – nem készültek teljes másolatok az *ÖÉ*- és *MA*-köteteken kívül, csupán egyes elemei kerültek be a közköltészeti körforgásba. Az *Insurgens dalok* viszonylag sok ének másolatát tartalmazza, de nem a szerzői szövegváltozatban, s nem az események kronológiája szerint, ezért másod-harmadkézi másolatnak tarthatjuk.
2) A négy magyar régió felkelőihez írt 1809-es buzdító marsokról sem ismerünk egységes, közös másolatot az *Insurgens dalok* füzetén kívül. Valószínűleg ezek sem összefűzve terjedtek, hanem egyenként.
3) A másolatok zöme 1820 előtt a dél- és nyugat-dunántúli régióból származik, Horváth lakóhelyeinek (Nagybajom, Petrikeresztúr) szomszédságából, ismert és még nem regisztrált barátainak köréből. A baranyai református lelkészek által 1809-ben írt névnapköszöntő jelzi, hogy köreikben ezek az énekek hamar ismertté váltak. Az országos terjedést az ő másutt folytatódó lelkészi vagy tanári munkájuk is segíthette.
4) A *Vissza-mars* (1809) kiemelkedően gazdag másolati korpuszát az magyarázza, hogy a szövegcsalád már 1812-ben két ágra szakadt, s az egyik (a moszkvai visszavonulásról szóló apokrif változat) nyomtatásban is megjelent. Később a szövegcsalád további átdolgozásokkal, aktualizálásokkal bővült. Ezekről bővebben lásd a tanulmány I. részét (2021) és a most közölt függeléket.
5) Napóleon halála (1821) után az énekek fokozatosan elveszítették aktualitásukat. A másolatok közül a legendás *Vissza-mars*on kívül a *Lemondás a hivatalrúl* és a *Gyónás* (jóval korábban írt) szövegei maradtak legtovább használatban, főként Debrecenben. Zeneileg ez igen szűk tartomány, hiszen a *Vissza-mars* és a *Gyónás* dallama azonos. A *Lemondás…* az eredetihez képest

jelentősen redukált formában, többnyire két strófával terjedt el. A sárospataki adatok száma csekély, 1817-ből van csak kottás feljegyzés (a többi jórészt az 1824-től összeírt *Felvidító*ra korlátozódik, amely eleve nagyobb merítésű). Ide kevesebb másolat jutott el, illetve más hasonló, régebbi indulók maradtak a műfaj képviselői a kántus repertoárján. Debrecen továbbörökítő szerepe azzal is összefügghet, hogy viszonylag sok dunántúli településre jártak legációba a diákjai, ez pedig a földrajzi különbség ellenére gazdagíthatta a kapcsolatokat a helyi lelkészek és tanárok, valamint a debreceni legátusok között.

6) Nyitott kérdés, szerepelt-e Horváth eredeti szándékai között a diákkórusok műsorának formálása. Az, hogy a *Lemondás…* és a *Vissza-mars* felbukkan a sárospataki és debreceni, országos hírű kántusok kottatárában, arra utal, hogy talán ő maga küldte el ezeket ottani ismerőseinek még az inszurrekció és a háború idején. Ezt egyelőre nem támasztják alá dokumentumok, ugyanakkor a református Horváthnak tudnia kellett az e körökből megindult katonadal-komponáló akcióra, mely Jakkó László felhívása és Vályi Nagy Ferenc (ekkor sárospataki tanár) közreműködése nyomán épp ekkor bontakozott ki.[41] Az sem kizárt, hogy Kazinczy közvetített közöttük, neki ugyanis csaknem az összes érintett verset elküldte Horváth. Igaz, kották nélkül, ami az olvasást nem hátráltatta, de ha énekelni szerették volna, legalább a tenor alapjául szolgáló dallamra szükség volt.
7) A kottás feljegyzések száma elenyésző a szövegesekéhez képest. A kollégiumi kántusok dallamtáraiban inkább az anonim indulók szerepelnek a Napóleon-korból, semmint ezek az egyedibb szövegek. Ez különösen értékessé teszi Arany János kései, emlékezetből leírt dallamát a *Lemondás…*-hoz, mivel az 1830-as évekbeli rövid formát tükrözi. Az 1817-es hatszólamú feldolgozás és Aranyé között nem ismerünk kottás feljegyzést. A vers terjedését azonban segíthette, hogy a dallam eredeti, német formáját (*Freut euch des Lebens,* Hans Georg Nägeli szerzeménye) szintén ismerték Magyarországon a XIX. század első felében.
8) A Horváth-féle énekciklushoz illesztett közkeletű dallamok némelyike a versektől függetlenül is használatban maradt. A *Haza-mars* dallama az *Én vagyok a jászsági fi,* illetve *Én nem tudom, mi a bajom* kezdetű szövegekkel az egész XIX–XX. században gyűjthető volt. A *Marsot fújnak…* dallamát két ismertebb szöveg képviselte a korszakban: *Alleluja, mely gyötörte…* és *Jön a franc nagy lépésekkel.*

41 Bővebben: Gupcsó Ágnes, „Jakkó László tábori dalgyűjteménye", *Zenetudományi Dolgozatok* (1982): 121–127.

Végül érdemes kitérnünk röviden arra is, milyen információt hordoztak ezek az énekek a korabeli közönség számára. Horváth eredeti, Napóleon életét és erkölcsi dilemmáit bemutató, moralizáló daljátéka aligha rajzolódott ki az egyesével variálódó dalokból. A szerzői szándék megrekedt a legszűkebb baráti körben, amelynek tagjai megismerhették az *ÖÉ* és különösen a *MA* másolatait, amelyek jegyzetekkel és drámai koncepciót sugallva meséltek az énekekről.[42] Horváth versei a távoli hadszínterek és a néha átszínezett sajtótudósítások hatása miatt nyilván nem értelmezhetők szoros történeti forrásként sem, inkább a katonai események irodalmi visszhangjaként, a hadvezérek és uralkodók kultuszának verses-énekelt darabjaiként. Érdemes lenne felkutatni párhuzamaikat a Habsburg hadsereg más népeinek közköltészetében, illetve a francia katonaság körében. A magyar huszárokat a franciák köztudottan méltó ellenfélnek tekintették. Ezt jelzi többek között, hogy a győri csata (1809. június 14.) egyáltalán nem könnyű „rutin-csataként" vonult be a francia történelembe, hanem nehezen szerzett győzelemként. Rákerült a párizsi Étoile-diadalív falára (németül, Raab városnévvel), s a lotaringiai képmetszők színes *épinal*jai közt rábukkanhatunk a csata ábrázolására.[43]

A győri csata ábrázolása egy francia épinal-nyomaton (Migneret)
Párizs, BNF (http://gallica.bnf.fr)

42 Bővebben: Csörsz, „»pőröly voltam…«".

43 A témáról bővebben lásd magyarul David Hopkin, „Balladák és egylapos ponyvák Franciaországban: Számvetés egy hiányról", ford. Vaderna Gábor, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8,* szerk. Csörsz Rumen István, 119–146 (Budapest: Reciti, 2020).

Már Napóleon halála után, de a magyar sajtóban is megjelentek francia eredetű, a magyarokat magasztaló szövegek, például az alábbi:

A' Magyar Katonaságról.

> Hires régtől fogva a' magyar Katonaság vitézsége. Napoleon Császár mondta egyszer, hogy ő a pokolnak ostromlását is magára vállalná, ha a' magyar Katonasággal parancsolhatna. – Feljegyzésre méltó egy franczia Generalisnak ki nyilatkoztatása is. Az egész Europai lovasságnál legalkalmatosabbnak ítélte ő a' magyar Huszárokat, mert, úgy mond, a' Katonának egyenlő (tüzes, könnyű) természete vagyon, az ő lovával. Nagy a' külömbség ellenben a' könnyű, gyors, sebes franczia, és az ő nagy, nehéz lova közt.[44]

A műfaj erejét jelzik a Horváth halála (1820) után, az ő énekei hatására született Napóleon-versek, amelyek több kéziratban felbukkannak, esetenként az ő művei szomszédságában. Apokrif, eddig nem ismert átköltésre bukkanunk például az egri Érseki Könyvtár C VI 60. jelzetű, pasquillusokat őrző kéziratában. Az ismeretlen költő Faludi Ferenc közismert Nádasdy-indulóját *(Rettentő Marsnak fajzati)* a franciák elleni harcra adaptálja *Anno 1800. A Fel Kelő Nemes Seregnek meg szóllitása* címmel (100a–101b). Egy debreceni *Nótás Könyv* (1821–1828), Stoll 1234. sz., 11–15. lapjain Lakatos Józseftől származó Napóleon-verspár olvasható: *Utólsó szavai Bonapartának mellyeket a Sirbann mondott 7dik Majusban 1821* (*Elalélt tetemim merevedve;* 11–13) és *Eggy Genius beszéde a Halál kötelei között fetrengő Bonapártenak sirból hallott szavaira* (*Oh Frantz nép oszlopa ime;* 13–15). Mivel Napóleon halála már nem Horváth életében következett be, az ő verseit utánzó stílusban kellett megírni a császár halotti versét és (ahogy a *Gyónás*ban) a Genius feleletét. Hasonló apokrif a Napóleon-(ellen) kultusz szempontjából a *Paál Géza-gyűjtemény* (1823 után) 60b lapján látható latin képvers, amely a császár nevét és testvérei keresztnevét is tartalmazza.

A fentiek nyomán fontos kutatási témának tartom, hogy a nyugat-európai irodalomtörténészek számára érhető összefoglalást adjak a Napóleon-kor magyar közköltészetéből, a csaták és államférfiak énekes kultuszáról, Napóleon és ellenfelei ábrázolásával. Ebben kiemelt helyet kell kapnia a hadjáratban érintett dunántúli régiónak, illetve az itt élő Pálóczi Horváth Ádámnak, aki a Napóleon-ciklussal igen eredeti hangvételű énekeket alkotott. Szerencsésebb kiadói lehetőségek, például kötetbeli vagy legalább ponyván való terjesztés esetén nagyobb siker is megillette volna.

44 Csaplovics János, „XlV-dik Szakaszból. Tőredék. A' Magyar Katonaságról.", *Tudományos Gyűjtemény* 6, 1. sz. (1822): 44–47, 44.

KNAPP ÉVA

Triumviri

Egy ismeretlen Berei Farkas András-kiadvány

A Jászóvári Premontrei Könyvtár miscellanea gyűjteménye[1] őrzi azt az eddig számba nem vett, Berei Farkas András által összeszerkesztett kiadványt, melyet az autográf tulajdonosi bejegyzés szerint „Collegit Wencellinus Kohauth mp.". A cseh származású Kohauth Vencel (Kohauth Klabanszky Venczel, 1803–1867)[2] premontrei kanonok kassai, rozsnyói és nagyváradi évei után 1836-tól haláláig Jászón élt.[3] Valószínűleg személyesen ismerte Farkast, amikor a vándorköltő 1810–1811-ben Miskolc, Kassa és Eperjes környékén járt. A most előkerült nyomtatvány szöveges részének nyomdai munkálata 1825-ben készült, így legalább tizenöt évvel később juthatott Kohauthhoz, valószínűleg másodkézből.[4]

1 A nyomtatványra Tüskés Anna hívta fel a figyelmemet, köszönet érte. Köszönöm Ambróz Martin Štrbák premontrei apát úrnak és Veronika Timul'áková könyvtárosnak, hogy hozzájárult a nyomtatvány fényképezéséhez. Jelzése és jelzete a gyűjteményben: Inscriptus Bibliothecae Jaszoviensi Canonicorum Regularium Praemonstratensium. Miscellanea [tomus] 12, [nr. 1.]. További, tartalmukban ismert Berei Farkas András-nyomtatványokat őriz Martinban (Túrócszentmárton) a Szlovák Nemzeti Könyvtár (Slovenská Národná Knižnica), melyeket elektronikus katalógusuk nem tartalmaz. Ezek a következők: 1) *Szent László tsillagja […]* (Buda: Landerer Katalin, 1799), jelzete SC 32288 „f. 129–132", a szerzőtől származó bejegyzés a címlapon: „Fö Tiszt[elendő] Páter Rector Úrnak"; 2) *Diétai elmélkedések […],* ([Pozsony:] Snischek Károly Gáspár, 1812), jelzete SD 12288(coll. 1.), tulajdonosi bejegyzés az előzéken: „Biblioth. Coll. Poson. S. J."; 3) *Örök illattal szagoskodó poétai virágok […]* ([Pozsony]: Snischek Károly Gáspár, 1812), jelzete SD 12288(coll. 2.), tulajdonosi bejegyzés az előzéken: „Biblioth. Coll. Poson. S. J."; 4) *Farsangi musika […]* ([Pozsony:], Snischek Károly Gáspár, 1812), jelzete SD 15169, az egykori tulajdonos pecsétje a címlapon: „Stuller Gy[ula]. könyv- és levéltára"; 5) *A' Haza' kétszer kötött, négyszer bomlott Békessége […]* (Eperjes: ny. n., 1822), jelzete SD 5901; 6) *Diéta […]* ([Vác: Plöszl Lipót, 1826]), jelzete D1SD 15984, az egykori tulajdonos pecsétje a címlapon: „Ajándékozta Kultsár István 1827".

2 Hamvai Kovács Zsigmond, *Kassai írók a mohácsi vésztől máig* (Kassa: Kassai Kazinczy-kör, 1907), 99–100.

3 Korábban Kassán, majd Rozsnyón és Nagyváradon működött.

4 Vö. Knapp Éva, *„A Lói Tanáts Zabolázója": I. Berei Farkas András vándorköltő élete és munkássága; II. Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája; III. Berei Farkas András társadal-*

1810-ben Berei Farkas mecénásai közé tartozott az általa már korábban, valószínűleg Pesten megismert első kassai püspök, Szabó András is, aki az I. Ferenc magyar király második felesége, Bourbon-Szicíliai Mária Terézia halálára készített Berei Farkas András-gyászversezet (*Felséges Mária Theresia örök emlékezetére emeltetett sirhalmi oszlop […],* Buda, Landerer Anna, 1807) második kiadásának (Pest, Trattner Mátyás, 1809) költségeit fizette.[5] Kohauth a jelenleg rendelkezésre álló ismeretek szerint nem tartozott a vándorköltő mecénásai közé, ugyanakkor ezt a most azonosított nyomtatványt több más rövidebb terjedelmű munkával együtt ő köttethette egybe, a vonatkozó miscellanea-kötet előzéklapján kézírását őrzi az „Annalecta Poëtica Tomus 1us" szöveg. *(1. kép)*

Ismeretlen Berei Farkas András-nyomtatvány vagy egyéb nyomtatványainak részleteiből összeállított új kiadvány a monográfia megjelenése óta – a várakozással ellentétben – mindössze egy került elő.[6] Ez az újabb, Jászón (ma Jasov, Szlovákia) őrzött bibliográfiailag eddig ismeretlen kiadvány Berei Farkas bimbós rózsaszálat tartó rézmetszetes portréjával[7] kezdődik, melynek felső részén Farkas autográf, részben törölt kéziratos bejegyzése („Munificentia […]?") olvasható. *(2. kép)* A törlés nyilvánvaló módon azt jelzi, hogy a szerző nem tudta átadni munkájának vagy talán csupán portréjának e példányát általa tervezett módon a megcélzott személynek, illetve az illető nem fogadta el, ezért a címzett nevét olvashatatlanná téve igyekezett „újra" hasznosítani.

Ezt követi a teljes terjedelmében latin nyelvű munka *Triumviri* címoldallal, mely a *Victoria Parisiensis […]* című nyomtatvány borítékcíme. *(3–4. kép)* Ennek a latin nyelvű versezetnek az első szövegváltozata ismeretlen nyomdahelyen és nyomdában jelent meg, minden valószínűség szerint 1814-ben,[8] a borítékoldal elé kötött rézmetszet e korábbi verzióján a Szent Szövetség uralkodói láthatók.[9] A Jászón őrzött munkában a *Victoria Parisiensis […]* egy későbbi, az eddigi ismeretek szerint 1825-ben megjelent kiadásának ([Vác]: [Plöszl Lipót], 1825) részlegesen közölt szövege olvasható,[10] a címlap után kezdődő *Introitus in dietam, et benedictio patriae* részcímű négy oldal hiányzik. Az ezt követő *Pro Rege! et Patria!* kezdetű nyolc oldal szedése és szövege azonos az 1825-ben

mi kapcsolatai és irodalmi elhelyezése: Mutatók és javítások (Zebegény: Borda Antikvárium, 2007–2009).

5 Uo., 2:54.

6 Knapp Éva, „»Wirtusfű Wirágból kötöm Wers Rósáit«: Egy ismeretlen Berei Farkas András-nyomtatvány 1820-ból", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1,* szerk. Csörsz Rumen István, 195–202 (Budapest: Reciti, 2012).

7 A rézmetszet ma ismert második állapota, datálása: „1829 [1822?]". Knapp, „*A Lói Tanáts zabolázója*", 2:164.

8 Uo., 2:68.

9 Uo., 2:143.

10 Uo., 2:108.

megjelent munka megfelelő részével. *(5. kép)* Ezt követi az egyoldalas, a *Victoria Parisiensis […]* 1825-ös kiadásában szintén ugyanezen a helyen megjelent *Nuptiae Parisiensis in Anno 1810* című latin versezet Napóleon és Mária Lujza házasságára. *(6. kép)* Utóbbi szöveg előzménye *A' Párisi menyegző* [1810], és a *A' Párisi inneplés* [1811] című nyomtatványokban magyar nyelven látott napvilágot.[11] Végül két oldal terjedelemben olvasható a *Napoleon defunctus in insula S. Helena Anno Salvatoris 1821* című vers, mely 1825-ben azonos szedésben jelent meg. *(7. kép)* Az utolsó oldal *Observatio* című megjegyzése ugyancsak azonos szedésből ismert az 1825. évi, korábban már említett nyomtatványból. *(8. kép)*

A kiadvány szövege és szedése a leírtak tükrében régebbről már ismert, s teljes egészében 1825-ben Plöszl Lipót váci nyomdájában készült. Az 1+8 levél terjedelmű munka mindezen körülmény ellenére „ismeretlen" nyomtatványnak tekintendő, ugyanis ezzel megegyező összeállítás eddig még nem került elő. Egyrészt hiányzik belőle az 1825–1826. évi pozsonyi országgyűlést köszöntő kétleveles latin nyelven megjelent szöveg. Másrészt az elé kötött portré jelzi, hogy az első *Triumviri* nyomtatvány ([1814]) elejéhez tartozó, Berei Farkas Andrásnak tulajdonított, valójában Schönmann Othmár által Berei Farkas megrendelésére Pesten készített színezett rézkarcból és annak későbbi változatából (1815) a Szent Szövetség uralkodóinak természeti környezetbe helyezett álló alakjaival[12] már nem állt rendelkezésre példány. Helye a Berei Farkas-bibliográfiában[13] a 94. tétel előtt van 93a számon, [Vác, 1825, Plöszl Lipót] impresszummal, mivel ezt az összeállítást a szerző valószínűleg még az országgyűlés megnyitása (1825. szeptember 11.) előtt kívánta forgalomba hozni. A újonnan előkerült munka ezen unikum példánya egyúttal tovább bővíti a Berei Farkas-possessorok sorát, és ezzel együtt a vándorköltő kiterjedt társadalmi kapcsolatrendszerét a premontrei Kohauth Vencel személyével.

11 Uo., 2:58, 60.
12 Uo., 2:143, 196.
13 Uo., 2. köt.

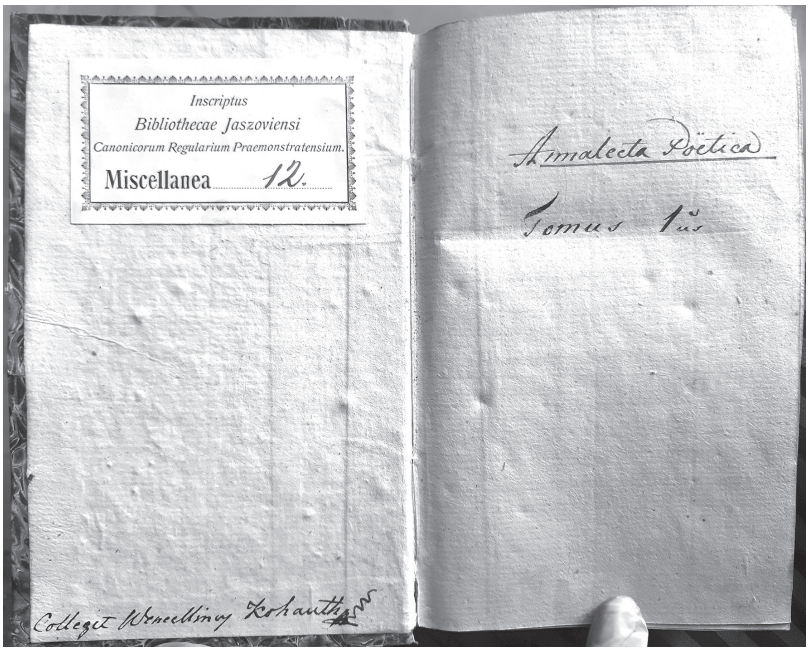
Inscriptus
Bibliothecae Jaszoviensi
Canonicorum Regularium Praemonstratensium.
Miscellanea 12.
Amalecta Poëtica
Tomus 1us

1. kép

HODAVIZPARTON 1777 ben SZül. FARKAS ANDRÁS
Lói Tanáts' Zabolázoja, Zaboltsban egy Nemes Teleknek Örökös Ura. A Hazában fizetés nélkül Szolga. Rósa Bajnok, és a vén Rósané' Bajnok-társa.
(Cardinalis Eminentiája' On-ajánlásából,) fizetéssel nyugott Haza' Poëtája.
A JÁSZOVÁRI PREM. KÖNYVTÁR

2. kép

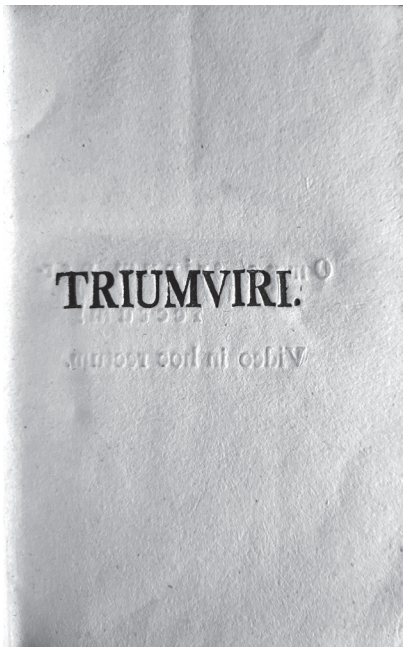

TRIUMVIRI.

3. kép

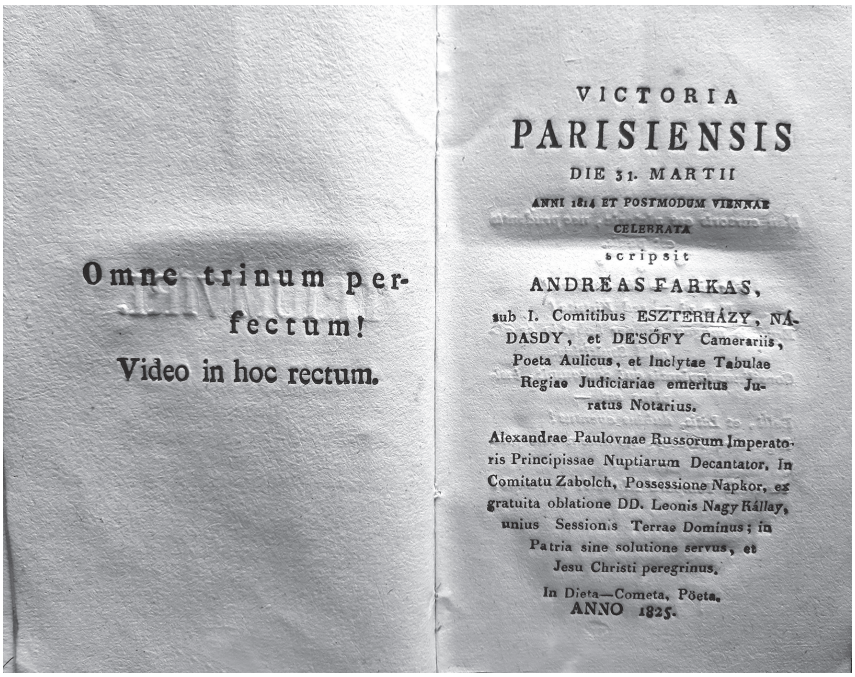

Omne trinum perfectum!
Video in hoc rectum.

VICTORIA
PARISIENSIS
DIE 31. MARTII
ANNI 1814 ET POSTMODUM VIENNAE
CELEBRATA
scripsit
ANDREAS FARKAS,
sub I. Comitibus ESZTERHÁZY, NÁDASDY, et DE'SŐFY Camerariis, Poeta Aulicus, et Inclytae Tabulae Regiae Judiciariae emeritus Juratus Notarius.

Alexandrae Paulovnae Russorum Imperatoris Principissae Nuptiarum Decantator, In Comitatu Zabolch, Possessione Napkor, ex gratuita oblatione DD. Leonis Nagy Hállay, unius Sessionis Terrae Dominus; in Patria sine solutione servus, et Jesu Christi peregrinus.

In Dieta—Cometa, Poeta.
ANNO 1825.

4. kép

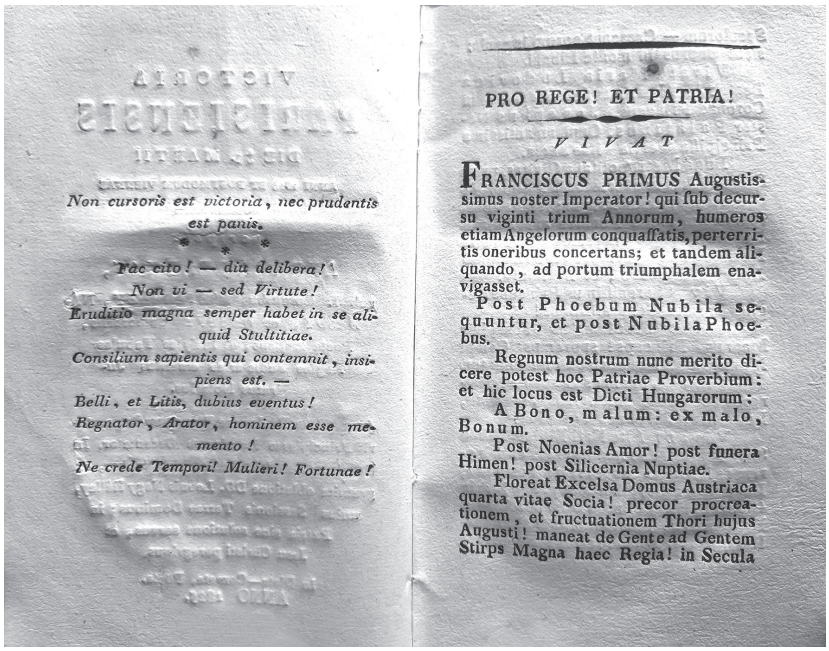

Non cursoris est victoria, nec prudentis est panis.

* * *

Fac cito! — diu delibera!

Non vi — sed Virtute!

Eruditio magna semper habet in se aliquid Stultitiae.

Consilium sapientis qui contemnit, insipiens est. —

Belli, et Litis, dubius eventus!

Regnator, Arator, hominem esse memento!

Ne crede Tempori! Mulieri! Fortunae!

PRO REGE! ET PATRIA!

VIVAT

FRANCISCUS PRIMUS Augustissimus noster Imperator! qui sub decursu viginti trium Annorum, humeros etiam Angelorum conquassatis, perterritis oneribus concertans; et tandem aliquando, ad portum triumphalem enavigasset.

Post Phoebum Nubila sequuntur, et post Nubila Phoebus.

Regnum nostrum nunc merito dicere potest hoc Patriae Proverbium: et hic locus est Dicti Hungarorum:

A Bono, malum: ex malo, Bonum.

Post Noenias Amor! post funera Himen! post Silicernia Nuptiae.

Floreat Excelsa Domus Austriaca quarta vitae Socia! precor procreationem, et fructuationem Thori hujus Augusti! maneat de Gente ad Gentem Stirps Magna haec Regia! in Secula

5. kép

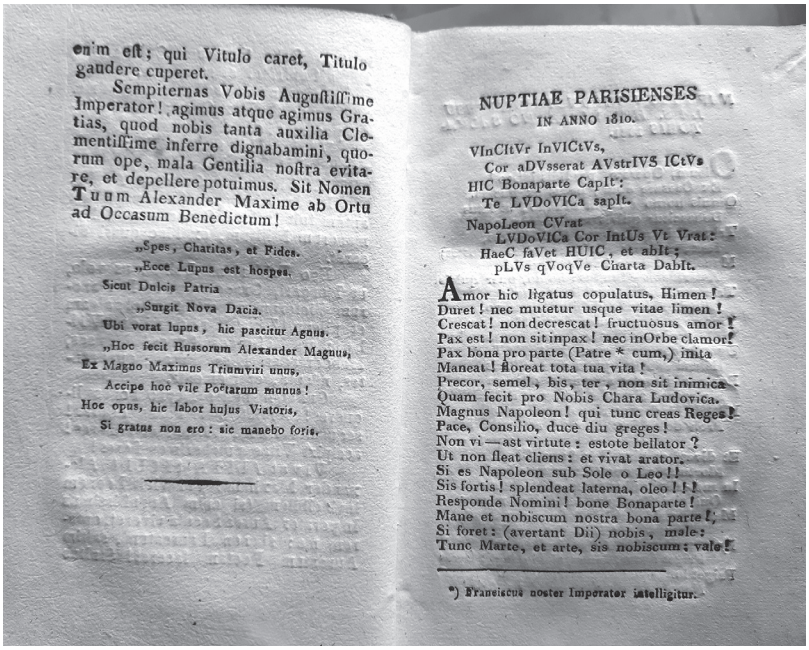

enim est; qui Vitulo caret, Titulo gaudere cuperet.

Sempiternas Vobis Augustissime Imperator! agimus atque agimus Gratias, quod nobis tanta auxilia Clementissime inferre dignabamini, quorum ope, mala Gentilia nostra evitare, et depellere potuimus. Sit Nomen Tuum Alexander Maxime ab Ortu ad Occasum Benedictum!

„Spes, Charitas, et Fides.
„Ecce Lupus est hospes.
Sicut Dulcis Patria
„Surgit Nova Dacia.
Ubi vorat lupus, hic pascitur Agnus.
„Hoc fecit Russorum Alexander Magnus,
Ex Magno Maximus Triumviri unus,
Accipe hoc vile Poëtarum munus!
Hoc opus, hic labor hujus Viatoris,
Si gratus non ero: sic manebo foris.

NUPTIAE PARISIENSES
IN ANNO 1810.

VInCItVr InVICtVs,
Cor aDVsserat AVstrIVS ICtVs
HIC Bonaparte CapIt:
Te LVDoVICa sapIt.
NapoLeon CVrat
LVDoVICa Cor IntUs Vt Vrat:
HaeC faVet HUIC, et abIt;
pLVs qVoqVe Charta DabIt.

Amor hic ligatus copulatus, Himen!
Duret! nec mutetur usque vitae limen!
Crescat! non decrescat! fructuosus amor!
Pax est! non sit impax! nec in Orbe clamor!
Pax bona pro parte (Patre * cum,) imita
Maneat! floreat tota tua vita!
Precor, semel, bis, ter, non sit inimica
Quam fecit pro Nobis Chara Ludovica.
Magnus Napoleon! qui tunc creas Reges!
Pace, Consilio, duce diu greges!
Non vi — ast virtute: estote bellator?
Ut non fleat cliens: et vivat arator.
Si es Napoleon sub Sole o Leo!!
Sis fortis! splendeat laterna, oleo!!!
Responde Nomini! bone Bonaparte!
Mane et nobiscum nostra bona parte!,
Si foret: (avertant Dii) nobis, male:
Tunc Marte, et arte, sis nobiscum: vale!

*) Franciscus noster Imperator intelligitur.

6. kép

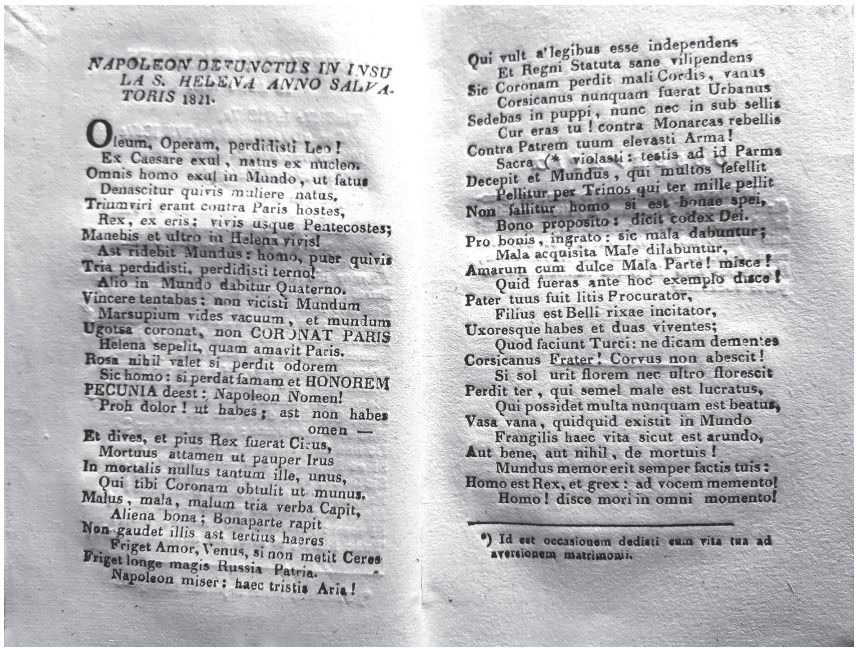

NAPOLEON DEFUNCTUS IN INSULA S. HELENA ANNO SALVATORIS 1821.

Oleum, Operam, perdidisti Leo!
Ex Caesare exul, natus ex nucleo.
Omnis homo exul in Mundo, ut fatus
Denascitur quivis muliere natus.
Triumviri erant contra Paris hostes,
Rex, ex eris: vivis usque Pentecostes;
Manebis et ultro in Helena vivis!
Ast ridebit Mundus: homo, puer quivis
Tria perdidisti, perdidisti terno!
Alio in Mundo dabitur Quaterno.
Vincere tentabas: non vicisti Mundum
Marsupium vides vacuum, et mundum
Ugotsa coronat, non CORONAT PARIS
Helena sepelit, quam amavit Paris.
Rosa nihil valet si perdit odorem
Sic homo: si perdat famam et HONOREM
PECUNIA deest: Napoleon Nomen!
Proh dolor! ut habes; ast non habes omen —
Et dives, et pius Rex fuerat Cirus,
Mortuus attamen ut pauper Irus
In mortalis nullus tantum ille, unus,
Qui tibi Coronam obtulit ut munus.
Malus, mala, malum tria verba Capit,
Aliena bona; Bonaparte rapit
Non gaudet illis ast tertius haeres
Friget Amor, Venus, si non metit Ceres
Friget longe magis Russia Patria.
Napoleon miser: haec tristis Aria!

Qui vult a'legibus esse independens
Et Regni Statuta sane vilipendens
Sic Coronam perdit mali Cordis, vanus
Corsicanus nunquam fuerat Urbanus
Sedebas in puppi, nunc nec in sub sellis
Cur eras tu! contra Monarcas rebellis
Contra Patrem tuum elevasti Arma!
Sacra (* violasti: testis ad id Parma
Decepit et Mundus, qui multos fefellit
Pellitur per Trinos qui ter mille pellit
Non fallitur homo si est bonae spei,
Bono proposito: dicit codex Dei.
Pro bonis, ingrato: sic mala dabuntur;
Mala acquisita Male dilabuntur,
Amarum cum dulce Mala Parte! misce!
Quid fueras ante hoc exemplo disce!
Pater tuus fuit litis Procurator,
Filius est Belli rixae incitator,
Uxoresque habes et duas viventes;
Quod faciunt Turci: ne dicam dementes
Corsicanus Frater! Corvus non abescit!
Si sol urit florem nec ultro florescit
Perdit ter, qui semel male est lucratus,
Qui possidet multa nunquam est beatus,
Vasa vana, quidquid existit in Mundo
Frangilis haec vita sicut est arundo,
Aut bene, aut nihil, de mortuis!
Mundus memor erit semper factis tuis:
Homo est Rex, et grex: ad vocem memento!
Homo! disce mori in omni momento!

*) Id est occasionem dedisti cum vita tua ad aversionem matrimonii.

7. kép

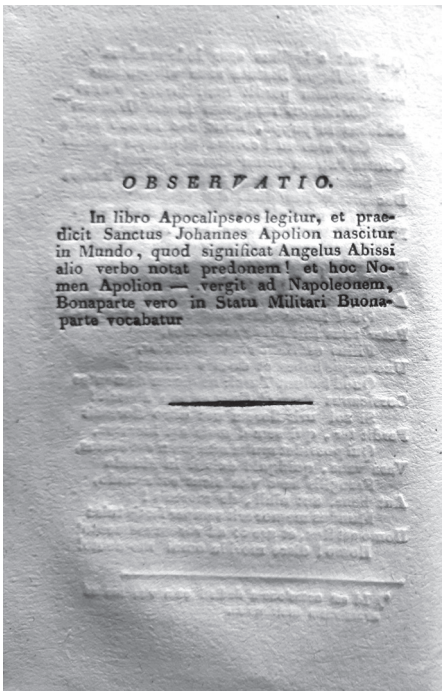

OBSERVATIO.

In libro Apocalipseos legitur, et praedicit Sanctus Johannes Apolion nascitur in Mundo, quod significat Angelus Abissi alio verbo notat predonem! et hoc Nomen Apolion — vergit ad Napoleonem, Bonaparte vero in Statu Militari Buonaparte vocabatur

8. kép

HAVAY VIKTÓRIA

Gaal György mesemondó közvitézei

Idén ünnepeljük 200 éves jubileumát annak, hogy Gaal György (Georg von Gaal, 1783–1855) a Grimm testvérek példáján felbuzdulva 1822-ben Bécsben német nyelven megjelentette az első magyar népmesegyűjteményt *Mährchen der Magyaren* címen. Noha Gaal munkájával úttörőként emelte be a mesét az éppen alakuló folklorisztikai műfajstruktúrába, munkásságának feltárása sokáig váratott magára. Az elmúlt évtizedben több jeles kutató (pl. Voigt Vilmos,[1] Domokos Mariann,[2]

1 Voigt Vilmos, „A magyar népmesekutatás a múlt század első felében", in *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok,* szerk. Kríza Ildikó, 139–150 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982); Voigt Vilmos, „A magyar népköltészet forrásai – egy forráskiadvány terveze-te", *Artes Populares* 8 (1982): 217–221; Vilmos Voigt, „Gaal, Georg von", in Kurt Ranke, Hg., *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung,* Band 5, 623–625 (Berlin–New York: de Gruyter, 1987); Voigt Vilmos, „A magyar mese- és mondakutatás bécsi triásza", in *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében: I. A II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Bécs, 1986. szeptember 1–5.) elhangzott előadások,* szerk. Jankovics József, 375–379 (Budapest–Wien: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 1989); Voigt Vilmos, „Gaal György", in *Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében: Tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára,* szerk. Csoma Zsigmond és Gráfik Imre, 205–216 (Szombathely: Vas Megyei Önkormányzat, 1997).

2 Domokos Mariann, „Gaal György mesegyűjtése: Kiadott és kéziratban maradt mesék a 19. századból", *Palimpszeszt* 24 (2005), http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/03.html (hozzáférés: 2022.05.20); Domokos Mariann, *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének 19. századi történetéből,* Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015); Domokos Mariann, „Gaal György mesegyűjteménye és a populáris olvasmányok", *Ethnographia* 130 (2019): 418–444; Domokos Mariann, „De mit mond Dávid?: Gaal György egy kéziratos anekdotája és lehetséges forrása", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8,* szerk. Csörsz Rumen István, 417–424 (Budapest: Reciti, 2020).

Gulyás Judit,[3] Nagy Ilona[4] stb.) foglalkozott a Gaal-hagyaték bizonyos szegmenseivel, de több téma, mint például a kiadott anyag fordítása vagy az adatközlők felkutatása, még váratott magára. Jelen munkámban megkísérlem feltárni és számba venni a kiadott mesék forrásait, vagyis „adatközlőit".

Gaal György hagyatéka, melynek útját Bécstől egészen a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattáráig Nagy Ilona tanulmányából[5] ismerhetjük, az említett intézményen kívül az Országos Széchényi Könyvtár, valamint az Osztrák Állami Levéltár archívumaiban található. A hagyaték tartalma Gaal szerteágazó munkásságának megfelelően rendkívül sokszínű: tartalmazza a számunkra fontos mesekéziratok mellett irodalmi művek fordításait, a szintén úttörőnek számító proverbiumgyűjteményének[6] kéziratait és jegyzeteit, valamint a kor jeles személyiségeivel, többek között Toldy Ferenccel, Kisfaludy Sándorral, Kisfaludy Károllyal, Horvát Istvánnal és további, német anyanyelvű személyekkel folytatott levelezését.

A *Mährchen der Magyaren* adatközlő mesemondóit illető legjelentősebb megjegyzésünk magától Gaaltól származik, aki azt írja a kötet előszavában:

3 Gulyás Judit, *„Mert ha írunk népdalt, mért ne népmesét": A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában,* Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010); Gulyás Judit, „Musäus és Grimm között: Gaal György mesegyűjteményének 19. századi (de)kanonizációja", lásd jelen kötetben.

4 Nagy Ilona, „Adalékok Gaal György hagyatékának sorsához", in Nagy Ilona, *A Grimm-meséktől a modern mondákig: Folklorisztikai tanulmányok,* 65–71 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2015).

5 Uo.

6 Georg von Gaal, *Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen, Deutsch, Englisch, Latein, Italienisch, Französisch und Ungrisch* (Wien: Friedrich Volke, 1830). Vö. Voigt Vilmos, „Georg von Gaal: *Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen* (Wien, 1839): A kéziratos hagyaték konkordancialistája", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 3,* szerk. Csörsz Rumen István, 341–361 (Budapest: Reciti, 2014).

Több mint tíz évnyi kutatómunka, gyűjtés és összehasonlítás, kimondhatatlan akadályok és nehézségek, nem is beszélve a tetemes költségráfordításról, ami a kétes szerencsét megelőzte, hogy ezen kötet alapanyagát a hiányos és semmitmondó töredékek zűrzavaros egyvelegéből összeszedjem, amiből egy általam már rég óta tervezett, egyszerűbb és tisztább tanítómesékből álló gyűjtemény kellett volna hogy elkészüljön. Tekintélyes és befolyásos emberek, minden magyarországi barátom és ismerősöm hosszú ideig hiába fáradozott azon, hogy kívánságomat teljesítse. Sajnálatos módon sehol sem akadt egy Viehmann-né, aki elmondja és sehol egy írástudó, aki lejegyezze a meséket, hiába könnyebbítik [ilyen esetekben] pénz és jó szó az élet más területein az ember dolgát. Így aztán az üggyel kapcsolatos minden szeretetem és kedvem több mint tíz éven át beteljesületlen maradt.

Végül a véletlen kegyelmének köszönhetően akkor sikerült a művemet elkészítenem, amikor már a barátaimmal minden reményünket feladni készültünk. Egy olyan öreg katonatárssal való megismerkedésem kapcsán, aki csakis kizárólag magyarul beszélt, olyan mesékhez sikerült jutnom, melyeket a már korábban gyűjtöttekkel össze tudtam hasonlítani, és az azokban található hiányosságokat ki tudtam pótolni, amikor is a tartalmukban hasonlóakat egymás mellé állítva hamar ráismertem arra, hogy melyik közülük az igazi és a legjobb.[7]

Mindebből tehát azt tudhattuk, hogy Gaal György forrásai a következők köréből kerültek ki: saját maga, barátai és ismerősei, illetve azok ismeretségi köre, végül, de nem utolsó sorban pedig egy „öreg katonatárs", aki csak magyarul beszélt, így Gaal szerint biztosan csak a magyar mesekincs ismeretével rendelkezett.

7 „Mehr als zehnjähriges Forschen, Sammeln und Vergleichen, unsägliche Hindernisse und Schwierigkeiten, eines nahmhaften Kostenaufwandes nicht zu gedenken, – waren dem zweideutigen Glücke vorgegangen, einen Wust mangelhafter und gehaltloser Bruchstücke zusammen zu bringen, woraus denn eine längst von mir beabsichtete Sammlung einfacher und klarer Apologen hätte entstehen sollen. Männer von Ansehen und Einfluß, und alle meine Freunde und Bekannte in Ungern bemühten sich lange vergebens, meinen Wunsche zu entsprechen; aber nirgends both sich eine Frau Viehmännin zu williger Erzählung, nirgends ein Schreiber zu schlichter Aufzeichnung des Erzählten, so leicht auch sonst im Leben Geld und gute Worte Eingang finden; und so mußte denn all meine Liebe und Lust für die Sache ohne Erfolg über ein Jahrzehend auf sich beruhen. Endlich gelang es mir, durch Gunst des Zufalls allein, ein Werk zu Stande zu bringen, woran bereits meine und aller meiner Freunde Hoffnung zu scheitern anfing. Durch die Bekanntschaft mit einem alten Kriegsgesellen, welcher nichts als Magyarisch verstand, gelangte ich zu einer Reihe Mährchen, die ich mit meinen schon früher gesammelten Stoffen vergleichen, und womit ich glücklicher Weise auch manche Mängel und Lücken derselben ergänzen konnte, indem ich mehrere, ihrem Inhalte nach einander Aehnliche, zusammenstellte, und dadurch alsobald erkannte, welches das Wahre und Beste sey." Georg von Gaal, *Mährchen der Magyaren* (Wien: Druck Verlag von J. B. Wallishauser, 1822), IV–V.

Az adatközlők során végignézve mai szemmel is valószínűsíthető, hogy egy ilyen jellegű merítésből össze lehetett volna gyűjteni egy mesekötetre valót. Ugyanakkor, ismerve az akkori társadalmi viszonyokat és a rétegek közti átjárás nehézségeit, feltételezhető az is, hogy a legalább hat nyelven beszélő Gaal ismeretségi köre az akkori kulturális elit tagjaiból került ki. Ide sorolható munkaadója, Esterházy Miklós herceg kismartoni és bécsi kultúraközpont szerepet ellátó udvara és annak tagjai; Dugonics András, Gaál tanára és mentora a pesti egyetemen. Gaal fordítója volt Kisfaludy Sándornak és Károlynak, rokona az irodalomtörténész Toldy Ferencnek, barátja Horvát István történésznek, a bécsi Joseph Hormayr történész körébe tartozó Mailáth Jánosnak és Mednyánszky Alajosnak. Ők azonban vélhetően nem azt a magyar paraszti réteghez tartozó hagyományos tudást ismerték, melyben Grimmék óta „a nép lelke járását" és ezzel a nemzeti jelleget nyomon érni vélte.

Gaal az előszóban egy öreg katonatársat emleget. A katonatárs, németül *Kriegsgeselle* szó fordítása kutatásunk szempontjából jelentős, ezért részletesebben is ki kell térnünk rá. A *Kriegsgeselle* összetett szó pontos fordítása *hadi* és *társ, pajtás, cimbora;* a *Geselle* szó jelentette a céhes időkben a *mesterlegényt* és a *vándordiákot* is. Az előszó eddigi egyetlen publikált fordítását Ujváry Zoltánnak köszönhetjük, aki 2001-es kiadványában így értelmezi: „Egy régi katonatársamon keresztül, aki csak magyarul értett".[8] Véleményem szerint a „Durch die Bekanntschaft mit einem alten Kriegsgesellen"[9] azt jelenti, hogy „egy öreg katonatárssal való ismeretség (megismerkedés) által", ami gondolatom szerint nem jelenti feltétlenül, hogy Gaal katonatársa volt személyesen, mert a *Bekanntschaft* lehet *ismeretség,* de *megismerkedés* is, míg az *alt* lehet *régi* és *öreg* is. Így hát az értelmezés koránt sem egyértelmű, főleg azt tudva, hogy Gaal Györgyről semmilyen feljegyzés nem mutatja, hogy valaha is katona lett volna vagy részt vett volna bármilyen háborúban. Azt viszont többek között a Kisfaludy Sándorral folytatott levelezéséből tudjuk,[10] hogy testileg és lelkileg inkább érzékeny, hipochondriára és depresszióra hajlamos alkat volt. Munkaadója, Esterházy Miklós herceg, a magyar királyi testőrség kapitánya saját hadsereggel rendelkezett, és részt vett seregével a napóleoni háborúkban,[11] így az valószínűsíthető, hogy

8 Ujváry Zoltán, *Kis folklórtörténet IV: Néprajz egyetemi hallgatóknak* (Debrecen: Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajz Tanszék, 2001), 19–21.

9 Gaal, *Mährchen der Magyaren,* V.

10 Havay Viktória „»A szép barátság összefűz velem.«: A Gaal–Kisfaludy levelezés és a népmesekutatás", in *Nyom-Követés 3: Tanulmánykötet,* szerk. Boldog-Bernád István, Szabó P. Katalin és Szuperák Alexandra, 125–140 (Szabadka–Budapest: Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete–Doktoranduszok Országos Szervezete, Irodalomtudományi Osztály, 2018). Vö. Gaal György levelei Kisfauldy Sándorhoz, MTA KIK Kt. K376/79.

11 Napóleon a Magyar Királyság uralkodójává szerette volna koronázni Esterházy Miklóst, de az az osztrák császár iránti hűsége miatt visszautasította.

Gaal György könyv- és képtárnokként bizonyos helyzetekben találkozott az Esterházyak szolgálatában álló magyar katonákkal.

Ahhoz, hogy Gaal György közkatona adatközlőit közelebbről is megismerhessük, néhány további információra is szükség volt. Domokos Mariann 2004-es tanulmányában[12] elsőként vette számba a Gaalhoz köthető teljes mesekéziratanyagot. Ennek nyomán a hagyatékból egyetlen egység köthető közkatonákhoz, mégpedig a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában RUI 4-r 66. jelzet alatt három kötetből álló kéziratcsomó az alábbi címmel: *Közkatonák meséi. A XIX. század első fele*. Domokos ebben az írásában közölte először a kéziratokon szereplő szignók alapján hat katona nevét: Varga József, Köblös Gábor, Papp Georg, Mészáros Anton, Zetykó József és Ivánsitz Stefán. A kéziratok keletkezének idejéről nincsenek információink.

Mindezek mellett fontos kiemelni Gaal György Kisfaludy Sándorhoz írt két levelét, melyekben említést tesz a készülő mesekiadványról:

> Én is túlságosan el vagyok foglalva olyan vállalkozásokkal, melyek a teljes figyelmemet igénybe veszik. A *Magyarok meséi* I. kötete – a *Polymniám* III. kötete – a *Magyarok Színháza* I. kötete, – Példabeszédek I. kötete – mindez a következő hónapokban, sorban egymás után fog napvilágot látni.[13] (1820. február 23.)
>
> Épp most történt velem az a fatális tréfa, hogy a már nyomdakész Magyarok meséi kötetemet – melyre a szedő már türelmetlenül vár – a cenzúrától úgy keresztre feszítve kaptam vissza, hogy azt sem tudom, mi tévő legyek, hogy az így létre jött hét ívnyi rést befoltozzam. Annyira körül vagyok véve efféle szerencsétlen ügyekkel, hogy alig marad időm enni és aludni.[14] (1821. február 26.)

A fentiekből kiderült, s a fordítás a 2017-es kutatásom[15] során elsőként megmutatta, hogy Gaal a mesekiadványt többkötetesre tervezte, illetve, hogy a kötetet a bécsi cenzúra erőteljesen megtépázta, így Gaalnak az eredeti tervhez képest

12 Domokos, „Gaal György mesegyűjtése".

13 MTA KIK Magyar Irodalmi Levelezés 4-r 124. V. 2. „Auch bin ich viel zu sehr mit Unternehmungen beschäftigt die meine volle Aufmerksamkeit in Anspruch nehmen. Den I. Band meiner *Mährchen der Magyaren* – meiner *Polymnia* III. Bände. – *Theater der Magyaren* I. Band – *Gleichnisse* I. Band – alles dieß erscheint nun im Laufe der nächsten Monathe nacheinander."

14 MTA KIK Magyar Irodalmi Levelezés 4-r 124. V. 19. „Mir geschah so eben der fatale Steich, daß ich meinen schon zum Druck bereitete Mährchen der Magyaren auf welche der Setzer bereits mit Ungeduld wartet so gewaltig duch die Censur gekreuzigt zurückerhielt, daß ich kaum weiß wie ichs anfangen soll, die ganzen 7 Druckbogen starken Lücken welche dadurch entstanden, zu ergänzen. Ich habe nun kaum Zeit zum Essen und zum Schlafen, so sehr bin ich von den maliziösen Affairen aller Art umgeben."

15 Havay, „»A szép barátság összefűz velem«…"

jóval többet kellett a szövegeken változtatnia. Emiatt volt szükség arra, hogy 2017 novemberében a bécsi Osztrák Állami Levéltár archívumait felkeressem, s a kutatást kiterjesszem az ottani anyagokra is.

Az Osztrák Állami Levéltáraban működik egy állandó magyar delegátus, mely a közös történelem kapcsán kialakuló levéltári átfedések kutatásának segítését hivatott szolgálni. A levéltár munkatársát, Oross András történészt két állomány feltárása miatt szólítottam meg: elsőként a Gaal által 1821. február 26-án írt levélben említett cenzori anyagok kapcsán. Azt szerettem volna megtudni, hogy elérhető-e még az a példány, amit Gaal feltehetően 1820 végén, 1821 elején elküldött jóváhagyásra az állami szervnek, ugyanis ezt tekinthetnénk a *Mährchen der Magyaren* „őspéldányának". Oross közléséből kiderült, hogy a cenzúra által birtokolt levéltári anyagok sajnálatos módon megsemmisültek a Justizpalast 1927-es tűzvésze során, így az „őspéldányt" feltehetően sosem fogjuk megismerni.

Második témakörben az Esterházy Miklóshoz kapcsolódó hadtestek összeíró mustrajegyzékeit szerettem volna megismerni, hogy adatokat keressek a hat ismert meselejegyzőről. Célom az volt, hogy a mesekötethez legközelebb eső (Gaal majd' tíz éves munka eredményét említi) időszak anyagait nézhessem végig, Gaal bécsi tartózkodásának kezdetétől (1808) a kötet kiadásáig. Ez végül két év állományanyagát, az 1811-es és 1817-es fennmaradt mustrajegyzékeket jelentette, az összes többi megsemmisült. Az Osztrák Állami Levéltár Hadi Archívumának állományában található anyagaikról a levéltár egy további magyar delegátusa, dr. Lázár Balázs kérésemre a következőket írta: „A szóban forgó ezred egyébként valószínűleg a 32. cs. kir. gyalogezred, melynek kiegészítési területe ebben az időszakban Pest megye, Heves megye és a jászkun kerület. 1802 és 1833 között ennek volt a tulajdonosa Esterházy herceg."

Közkatonák a mustrajegyzékeken

A bécsi levéltárban az 1811-es és 1817-es év anyagaiban[16] az általunk ismert nevek összes variációját lehetséges alanynak feltételeztem. A lejegyzőket a kéziratnak abban a belső sorrendjében mutatom be, ami az eredeti ceruzás római számok rendezési elve szerint mutatkozik, nem pedig úgy, amiként később a méret alapján való egybefűzés mutatja, elővetítve a későbbiek számára a mesék tematikus beazonosításának és feldolgozásának jövőbeni feladatát.

16 Krigsarchiv Musterlisten u. Standestabellen IR 32 Karton 2840–2841 és Karton 2843–2844.

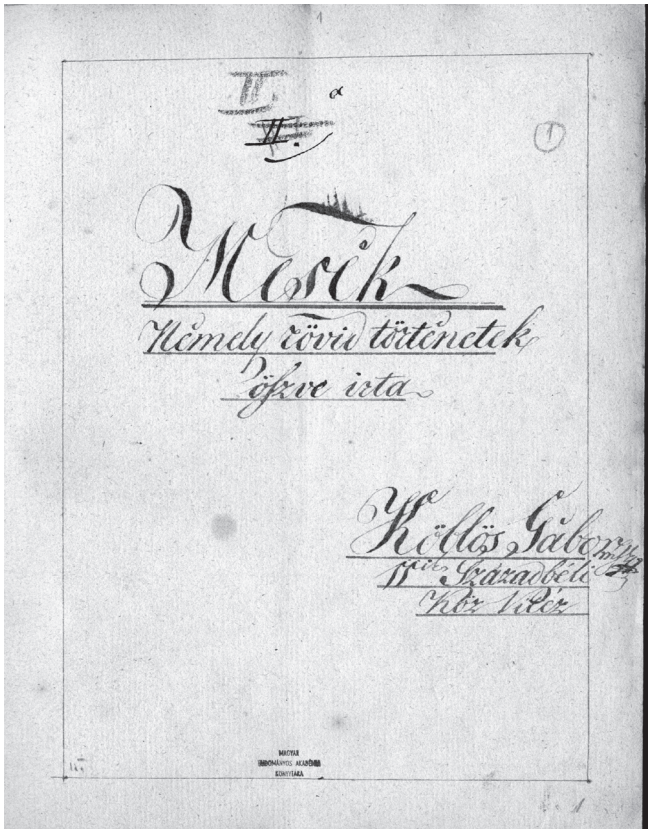

I. Köblös Gábor

Köblös Gáborhoz, aki azt írja magáról a fedőlapon, hogy „11-dik századbéli közvitéz”, a kéziratok között több történet lejegyzése köthető. A levéltári anyagok között az alábbi adatok olvashatók:

1. Johann Göblös, 2. lövész század,[17] 1817. Született Attács (lásd Adács), Heves m., 34 éves, katolikus, házas.
2. Joseph vagy Johán Göblös. 8. lövész gyalogszázad, 1817. Született Rékas, Pest m., 23 éves, katolikus, nőtlen.

Tehát a 11. században szolgáló Köblös Gáborról nem találtam adatokat.

17 Fusilier Companie

II. Mészáros Anton

Mészáros Antalról, aki a 4. századbélinek mondja magát, csupán egy bejegyzés olvasható, de az vélhetően teljesen találó a mesét lejegyző közvitézünkre: Anton Mészáros, 10. lövész század, 1817. Született Szeged, Csongrád m., 26 éves, katolikus, házas.

III. Zetykó József

Önmagát hol Josephus Zetykónak, hol Zetyko Josef Grenadiernak nevezi; nevének megfelelőit ilyen formában találtam:

1. Michl Zattyko, 2. gránátos század,[18] Waizten (Vác), Pest m., 24 éves, katolikus, nőtlen vadász.
2. Johann Zatyko, 1. lövész század, Waizten (Vác), Pest m., 21 éves, katolikus, nőtlen.
3. Carl Petyko, 8. lövész század, Neustadt (Bécsújhely), 21 éves, katolikus, nőtlen.
4. Michli Zatyko, 8. lövész század, Jánoshid (lásd Jánoshida), Pest m. (ma Jász-Nagykun-Szolnok m.), 30 éves, katolikus, házas.
5. Johan Zatykó, 10. lövész század, Jánoshidgya (lásd Jánoshida), Pest m. (ma Jász-Nagykun-Szolnok m.), 22 éves, katolikus, nőtlen.

Sajnálatos módon egy Zetykó Józseffel sem találkoztunk ezekben a feljegyzésekben, de még 4. századbélivel sem, viszont érdekes figyelemmel kísérni két testvérpár (vagy rokon) adatait: Michl Zattykót és Johann Zatykót Vácról, illetve Michli Zatykot és Johan Zatykót Jánoshidáról. Ugyanis ahányféleképpen írták le az ő adataikat, olyan mértékben hihetünk véleményem szerint ezen jegyzékek hitelességének.

IV. Varga József

A néprajztudomány berkein belül elhíresült egy városi legenda, ami még talán Ortutay Gyulának volt köszönhető, de mindenesetre Mészöly Gedeon 1929-es[19] kéziratközlésére alapozott, s vélhetően Varga József fedőlapfeliratából indult ki. Eszerint a Gaal-féle szövegeket az alábbi módon mondták fel a katonák: „Őrmester úrnak jelentem, egyszer volt, hol nem volt!" Bánatunkra erre mindezidáig semmi bizonyíték nincs, az viszont tény, hogy Varga József az alábbiakat

18 Grenadier Companie
19 Mészöly Gedeon, „Egy Obsitos katonáról", *Népünk és Nyelvünk* 1 (1929): 178–189.

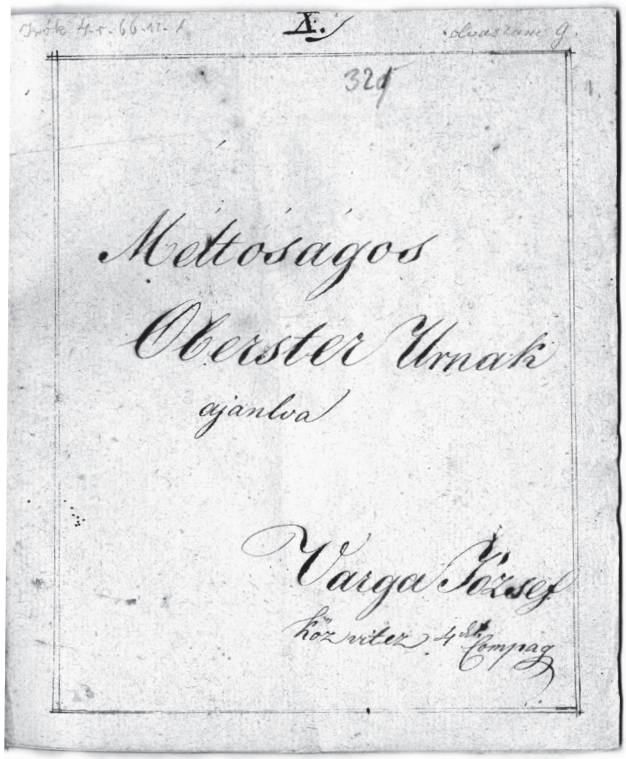

írta meséinek fedőlapjára: „Méltóságos Oberster Urnak ajanlva Varga József köz vitez 4. Compagn.”.

1. Joseph Varga, 2. gránátos század (1811), Pincz (Pinc), Nógrád m., katolikus, 27 éves, nőtlen.
2. Joseph Warga, 6. lövész század (1811), Rekaty, Pest m., katolikus, nőtlen, 22 éves takács.
3. Joseph Warga, 13. lövész század (1811), Ostoros, Borsod m., katolikus, 26 éves, nőtlen.
4. Joseph Warga, 14. lövész század (1811), Szétsény, Nógrád m., katolikus, 26 éves, nőtlen. Foglalkozása van, sajnos nem tudom elolvasni.
5. Joseph Warga, 1. gránátos század (1817), Tard, Borsod m., katolikus, 42 éves, nőtlen.
6. Joseph Warga, 2. gránátos század (1817), Walko (Valkó), Pest m., katolikus, 34 éves, házas.

V. Papp Georg

Papp Györgynek igen sok mesét köszönhetünk, melynek java részét alá is írta, mindig Georg Pappként. Nevéhez egy adatot tudunk rendelni:

> Georg Papp, 10. lövész század (1817), Miskolcz, Borsod m., református, 29 éves, nőtlen.

VI. Ivánsitz Stefán

Ivánsitz Stefán nevét a szakirodalom többféle változatban jegyzi, a nehéz olvashatóság miatt Iváncsics Istvánnak[20] és Ivánsits Istvánnak[21] is írják.

1. Georg Ivántsits, 2. gránátos század (1817), Ketzel (Kecel), Pest m., katolikus, 27. éves, nőtlen.
2. Johan Ivánits, 11. lövész század (1817), Bank (Bánk), Nógrád m., evangélikus, 26. éves, nőtlen.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a bécsi Osztrák Állami Levéltárban őrzött anyagok teljes pontossággal semmit sem tudtak nekünk mondani az első magyar mesegyűjtemény adatközlőiről, viszont közelítő információkkal igenis szolgálhatnak:

1) Kirajzolódik, hogy az 1817-es évi mustrajegyzékekben minden névhez legalább egy személyt hozzá tudtunk rendelni, tehát akár ők is lehetnek a meséket lejegyző személyek.
2) Ha minden adatot figyelembe veszünk (ez esetben statisztikai átlagot tekintünk a mintavételből, tehát 17 alanyról), megtudhattuk, hogy a katonák jellemzően Pest (8) és Nógrád (3) megyéből származtak, illetve Borsod (3), Csongrád (1), Heves (1) megye szülöttei.
3) Életkoruk 21–42 között volt, átlagban 27 évesek és nőtlenek voltak (13 fő), kivéve 4 házas egyént. A 17 statisztikai alany közül kettő nem volt római katolikus: egy evangélikus és egy református volt köztük, illetve kettőnek volt világi mestersége: takács és vadász.

Bécsi kutatásom során mindezek mellett egy igen elgondolkodtató adatra bukkantam, ami miatt a korábbiakban a *Mährchen der Magyaren* előszavában emlí-

20 Domokos, „Gaal György mesegyűjtése".
21 Voigt, „Gaal György".

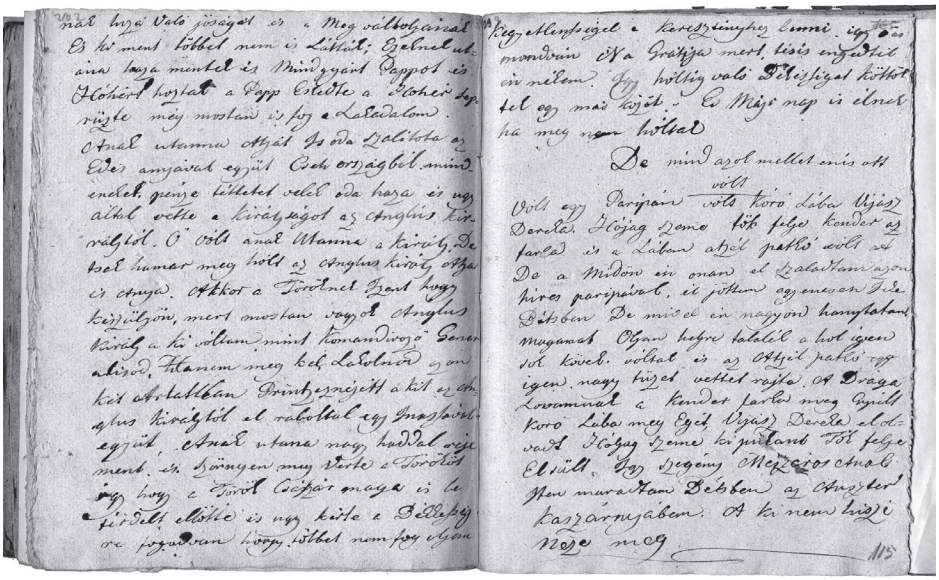

tett *Kriegsgeselle* szó értelmezéseit számba vettem. A 1811-es mustrajegyzékben ugyanis találtam egy katonát Georg Gaal néven (3. lövész század), aki korát tekintve pontosan megegyezett a könyvtárnok és író Gaal Györggyel, a mesekötet szerzőjével, tehát 28 éves volt 1811-ben. A katona születése szerint Pillis (mai Pilis, Pest m.) községből származott, evangélikus vallású volt és nőtlen, míg a könyvtárnok ismereteink szerint Pozsonyban született, római katolikus vallású volt és ekkortájt vélhetően már házas. A mesekutatás szempontjából azért elgondolkodtató ez az adat, mert különben nem rendelkezünk semmilyen forrással arról, hogy ha Gaal György nem lett volna katona vagy valamilyen oknál fogva katonák körében, miképp és hogyan értesült arról, hogy munkaadója hadseregében olyan tehetséges katonák vannak, akik nemcsak mesét tudnak mondani, de írástudók is annyira, hogy újonnan megteremtsék az írott mese műfaját, maximálisan megőrizve annak szóbeli jellegét. Arra sincsen továbbra sem bizonyítékunk, hogy lejegyzőink milyen műveltséggel, esetleg kollégiumi tanulmányokkal is rendelkeztek volna, ami indokolttá tette volna az egyes antikizáló történetek jelenlétét a kéziratokban, de remélhetőleg a szövegek feldolgozásával a későbbiekben erre is sor kerül. Végül zárja tanulmányomat egyikőjük tényleges mesei lezárója, Mészáros Anton (Antal) közvitéz, a maga szavaival:

> Vólt egy Paripám vólt Kóró Lába Vijasz Dereka. Hójag szeme tök felje kender az Farka és a Lában atzél patkó vólt De a Midön én onan el szaladtam azon Híres paripával, él jöttem egyenesen Ide Bétsben De mivel én nagyon hanytatam

Magamat Oljan heljre talalék a hol igen Sok kövek Vóltak és az Atzél patkó Igen nagy tüzet vettet rajta. A Drága Lovamnak a Kender farka meg Gyúlt Koró Lába meg Egét, Vijasz Dereka el olvadt Hóljag szeme ki pukant Tök felje Elsült. Igy szegény Mészáros Anal Iten maradtam Bétsben az Auszter Kaszárnyában. A ki nem hiszi Néze meg.[22]

22 MTA KIK RUI 4-r 66. I. 115.

GULYÁS JUDIT

Musäus és Grimm között

Gaal György mesegyűjteményének 19. századi (de)kanonizációja

A tanulmányban Musäus *Volksmährchen der Deutschen* című gyűjteményét, majd magyar fogadtatásának néhány jellegzetességét mutatom be a XIX. század végéig, egyetlen szempontból: az első magyar mesegyűjtemény, Gaal György éppen két évszázaddal ezelőtt, 1822-ben Bécsben kiadott, *Mährchen der Magyaren* című művének hazai értékelésében és kanonizációjában betöltött szerepére fókuszálva. A Gaal-mesék értékelését alapvetően meghatározták Jacob és Wilhelm Grimm 1822 és 1856 között közreadott kritikai jegyzetei, amelyeket viszont a XIX. század végén intézményesült néprajztudomány az elmúlt 120 évben az eredeti forrásoktól eltávolodva újra és újra ismétlődő toposzokként hagyományozott tovább, és minősítette e rögzült kijelentések mentén a Gaal-gyűjtemény szövegeit és azok narrációját. Ezért a Gaal-mesék (igen felszínesen ismert) recepciótörténetének feltárását elősegítendő, tételesen bemutatom a Grimm testvérek idevonható kommentárjait, valamint néhány hazai értelmező (Ipolyi Arnold, Gyulai Pál, Arany László, Katona Lajos) reflexióit, amelyek közös vonása, hogy az 1850-es évektől kezdődően a Gaal-mesék elbeszélésmódját problematizálták.

Bár Musäus mesegyűjteménye a XVIII–XIX. század fordulóján óriási népszerűségnek örvendett német nyelvterületen, és a populáris írásbeliség közvetítésével a XIX. században bizonyosan ismert volt nálunk is,[1] ezenkívül a XIX. század elején a közép-európai (és így a magyar) népmesekiadványok narrációs módjára is hatást gyakorolt, a hazai folklorisztikai kutatás nem fordított különösebb figyelmet erre a korpuszra.[2] Ennek egyik oka feltehetően az volt,

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Dégh Linda, „Népmese és ponyva", *Magyar Nyelvőr* 70, (1946): 68–72, 71–72.

2 Musäus gyűjteményéről a XVIII–XIX. századi német mesegyűjtemények kontextusában Nagy Ilona Grimm-mesékről szóló tanulmánya nyújtott áttekintést: Nagy Ilona, „A Grimm testvérek mesegyűjteményéről", in Nagy Ilona, *A Grimm-meséktől a modern mondákig: Folklorisztikai tanulmányok*, szerk. Gulyás Judit, 15–63 (Budapest: L'Harmattan–MTA BTK Néprajz-

hogy Musäus 1780-as években kiadott gyűjteménye a nagy vízválasztó, vagyis a Grimm-mesék megjelenése (1812/1815), népmese-koncepciójuk és meséik narrációs módjának kanonizálása előtti korszak tárgykezelését és szövegfelfogását tükrözi. Ahogyan a *Gattung Grimm* (megalkotottsága ellenére) képes volt a népmesét mintegy természeti képződményként megjeleníteni, úgy borította homályba és marginalizálta a különféle (korábbi vagy akár egykorú) mesei megszólalásmódokat. Ezek nélkül viszont nehezen lehet megérteni, és a maguk történeti kontextusában szemlélni a XIX. század elején közreadott kelet-európai népmesegyűjteményeket.[3]

Volksmährchen der Deutschen

> A' Weimár falai közt létel, különös érzéseket ébreszte fel bennem. Egy illy csekély város, és még is a' miveltségnek olly magas lépcsőjén álló Német Literaturának bölcsője, olly nagy lelkeknek egykori híres lakhelye, kik közül még Goethe kolossz gyanánt világol! Klopstock, Herder, Wieland, Schiller, minő hősei valának ezek a' Német Literatúrának, kiket egykor Weimár kebelében rejte! mennyi szép ízlés, mennyi világ terjedt el innen mindenfelé! Musaeus, Jean Paul, Voss, Bode, Tieck, a' Schlegelek, Novalis, Koczebue, Falk, Bertuch, 's több más híres írók, 's nevezetes tudósok, mind éltek itt több vagy kevesebb ideig […].

tudományi Intézete, 2015), 26–29. A Grimm testvérek mesegyűjteményét megelőzően, illetve azzal egyidejűleg létezett (a felvilágosodás, majd a romantika égisze alatt született) gazdag német mesei műfajhagyományról lásd Volker Klotz, *Das europäische Kunstmärchen: Fünfundzwanzig Kapitel seiner Geschichte von der Renaissance bis zur Moderne* (Stuttgart: J. B. Metzler, 1985), 94–244; Manfred Grätz, *Das Märchen in der deutschen Aufklärung: Vom Feenmärchen zum Volksmärchen* (Stuttgart: J. B. Metzler, 1988); Jörn Steigerwald, „The Fairy Tale, The Fantastic Tale", in *Romantic Prose Fiction*, ed. Paul Gillespie, Manfred Engel and Bernard Dieterle, 325–344 (Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008); Santiago Rodriguez Guerrero-Strachan, „Récit, story, tale, novella", in uo., 364–382; Laura Martin, „The German Enlightenment and Romantic Kunstmärchen as anti-Märchen", in *Anti-Tales: The Uses of Disenchantment,* ed. Catriona McAra and David Calvin, 18–36 (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2011).

3 Pl. a szlovák népmesék gyűjtése, kiadása, textualizációja során (Samuel Reuss, majd Ján Francisci-Rimavský vagy Pavol Dobšinský munkásságában) szintén a Musäus-, illetve a Grimm-féle elbeszélésmód szolgált viszonyítási pontként. Viera Gašparíková, *A népi próza a múltban és napjainkban,* Folklór és etnográfia 45 (Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, 1988), 31–33; Viera Gašparíková, „A szlovák prózai szövegfolklór a múltban és ma", ford. Baranyovics Borisz, *Acta Ethnologica Danubiana: Az Etnológiai Központ Évkönyve* 14 (2012): 11–25.

– sóhajtott fel Almási Balogh Pál 1828-ban Weimar irodalmi, kulturális és tudományos jelentőségét méltatva.[4]

Weimar, ahol Johann Karl August Musäus (1735–1787) előbb az udvari apródok felügyelője, majd gimnáziumi tanár volt, a XVIII. század második felében európai jelentőségű kulturális központ volt. Nemcsak Goethe vagy a népköltészet-értelmezést alapjaiban meghatározó Herder lakhelye, de itt alkottak Musäus olyan barátai, mint a meséket is író Christoph Martin Wieland vagy Friedrich Justin Bertuch, akinek a XVIII. század utolsó évtizedében kiadott *Die Blaue Bibliothek aller Nationen* című, 12 kötetes mesegyűjteménye fontos szerepet játszott a meseszövegek közép-európai terjedésében.[5]

Musäus olyan szatirikus művei után, mint például a Samuel Richardson szentimentális regénye ihlette *Grandison der Zweite*, 1782 és 1787 között öt kötetben jelentette meg *Volksmährchen der Deutschen* című gyűjteményét.[6] Ebben különféle elbeszélő műfajokhoz sorolható történeteket dolgozott fel: meséket, mondákat, kísértethistóriákat és a korban oly népszerű, kincskeresésről szóló elbeszéléseket.[7] A hegyek uráról szóló, a német, a lengyel és a cseh (sziléziai) szájhagyományból egyaránt jól ismert Rübezahl-történetek mellett gyűjteményében olvasható például a Hófehérke-mese egy változata *(Richilde)*, és a Basile XVII. századi nápolyi gyűjteményéből is ismert állatsógorok-mese, vagyis az állatvőlegényekhez adott királylányok története (ez utóbbiakat egyébként a Grimm testvérek szintén publikálták pár évtizeddel később, a *Kinder- und Hausmärchen*ben).

A kötetcímben szereplő *Volksmährchen* megjelölés a mai olvasó számára zavarba ejtő lehet, mivel ezek a szövegek erőteljesen megformált (és hosszú, általában 60–80 nyomtatott oldal terjedelmű), csodálatos szereplőket felvonultató,

4 [Almási Balogh Pál], „Tudósitások a' külföldről", *Tudományos Gyűjtemény* 12, 7. sz. (1828): 81–101, 89.

5 Angela Borchert, „Übersetzung und Umschrift: Spätaufklärerische Kulturpolitik am Beispiel von Friedrich Justin Bertuchs Märchensammlung »Die Blaue Bibliothek aller Nationen«", in *Friedrich Justin Bertuch (1747–1822): Verleger, Schriftsteller und Unternehmer im klassischen Weimar,* hg. Gerhard R. Kaiser und Siegfried Seifert, 169–194 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2000).

6 *Volksmährchen der Deutschen*, erster bis fünfter Theil (Gotha: bey Carl Wilhelm Ettinger, 1782–1787). A kötetben szereplő szövegek: *Die Bücher der Chronika der drei Schwestern*, *Richilde*, *Rolands Knappen*, *Legenden von Rübezahl*, *Die Nymphe des Brunnens*, *Libussa*, *Der geraubte Schleier*, *Liebestreue*, *Stumme Liebe*, *Ulrich mit dem Bühel*, *Dämon Amor*, *Melechsala*, *Der Schatzgräber*, *Die Entführung.*

7 A kincskeresésről szóló elbeszélésekről a XVIII–XIX. század fordulóján, az osztrák, a német és a magyar irodalomban lásd Szilágyi Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája,* Csokonai könyvtár 16 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 216–236; Hites Sándor, „A kincstől a tőkéig: kísértettörténet és pénz a korai magyar novellában (Kármán, Fáy, Kölcsey)", *Literatura* 39, 2. sz. (2013): 115–138.

vagy csodálatos-mágikus cselekedeteket tartalmazó mesék, illetve helyi mondák és krónikák anyagát újraíró szövegek, ami ismét csak a *népmese* fogalmának történeti módosulásaira és változékonyságára utal. Problematikusnak tűnhet a *der Deutschen* birtokviszony alkalmazása is, mivel a közölt szövegek nemcsak német forrásokra támaszkodnak. August von Kotzebue, Musäus unokaöccse szerint e mesék alapvetően a szájhagyomány termékei, melyeket Musäus utcáról behívott gyerekektől, fonó öregasszonyoktól, valamint pipafüstbe burkolózott katonáktól hallgatott meg,[8] de az is figyelembe veendő, hogy a 14 szövegből kilenc vezethető vissza korábbi francia és olasz mesegyűjteményekre, illetve egyéb irodalmi forrásokra.[9]

Úgy tűnik, a *Volksmährchen der Deutschen* megjelölés olyan, a németül beszélők közösségében ismert populáris történetekre utalt ez esetben, amelyek az elit kultúrán és irodalmon kívüli regiszterekben léteztek. A közreadott szövegek esetében a *Volk-* megjelölés a forrásszövegek *közösségi* használatára vonatkozhat, a *Mährchen* szó pedig arra, hogy olyan elbeszélésekről van szó, amelyekben a *csoda* (a szereplők és a cselekedetek szintjén) szerepet játszik. A *der Deutschen* megszorítás valószínűleg azért volt szükséges, hogy megkülönböztesse ezeket a meséket a korabeli német kultúrára igen erőteljes hatással bíró francia és/vagy orientális tündérmese-korpusztól *(Feenmärchen)*.[10]

8 „Wenigen aber ist vielleicht bekannt, daß, als er den Gedanken faßte, Volksmärchen der Deutschen zu schreiben, er wirklich eine Menge alter Weiber mit ihren Spinnrädern um sich her versammelte, sich in ihre Mitte setzte und von ihnen mit ekelhafter Geschwätzigkeit vorplaudern ließ, was er hernach so reizend nachplauderte. Auch Kinder rief er oft von der Straße herauf, wurde mit ihnen zum Kinde, ließ sich Märchen erzählen und bezahlte jedes Märchen mit einem Dreier. Eines Abends kam seine Frau von einem Besuche zurück. Als sie die Tür des Zimmers öffnete, dampfte ihr eine Wolke von schlechtem Tabak entgegen, und sie erblickte durch diesen Nebel ihren Mann am Ofen sitzend, neben einem alten Soldaten, der sein kurzes Pfeifchen zwischen den Zähnen hielt, tapfer d'rauf los schmauchte und ihm Märchen erzählte." August's von Kotzebues *Ausgewaehlte prosaische Schriften: die Romane, Erzählungen, Anekdoten, Miszellen*, Achter Band (Wien: Verlang von Ignaz Klang, Buchhändler, 1842), 154–155.

9 Az egyes mesék forrásait és párhuzamait (pl. Basile gyűjteménye, Mme d'Aulnoy, Perrault, Mlle Bernard, Mlle L'Héritier meséi, különféle népkönyvek) összegzi Grätz, *Das Märchen in der deutschen Aufklärung…*, 190–191; David Blamires, „Musäus and the Beginnings of the Fairytale", in David Blamires, *Telling Tales: The Impact of Germany on English Children's Books 1870–1918,* 51–62 (Cambridge: OpenBook Publishers, 2009).

10 Minderről Musäus így írt előszavában: „Uebrigens ist keins dieser Mährchen von eigner oder ausländischer Erfindung, sondern, soviel ich weiß, sind sie insgesammt einheimische Produkte, die sich seit mancher Generation, bereits von Urvätern auf Enkel und Nachkommen durch mündliche Tradition fortgepflanzet haben. Im Wesentlichen ist daran nichts verändert", „Vorbericht an Herrn David Runkel, Denker und Küster an der St. Sebaldskirche in – meinen sehr werten Freund", in *Volksmährchen der Deutschen,* Erster Theil (Gotha: bey Carl Wilhelm Ettinger, 1782), számozatlan lapok, [24].

Musäus a kötetet nyitó előbeszédében a mesének mint viszonylag új irodalmi műfajnak a legitimitása mellett érvelve egyfajta antropológiai sajátosságként mutatta be a képzelőerő meglétét, illetve a fikció iránti alapvető emberi igényt, amelynek a jellemzően a gyerekekhez társított (vagyis komolyan nem vehető) mese sokkal inkább meg tud felelni, mint a korszak szentimentális olvasmányai. Musäus felhívta a figyelmet a mesében rejlő poétikai lehetőségekre, egyben kiemelte műfaji változatosságát és a narrációs eljárások sokszínűségét is. Kétségét fejezte ki viszont afelől, hogy a mese célközönségét kizárólag a gyerekek alkotnák, s hogy a mese narrációját az egyszerűség és a naivitás stíluseszményének kellene meghatároznia.[11] A szentimentális irodalom ostorozásától-elutasításától eltekintve ez alapjában véve egy megengedő és nagyvonalú meseértelmezés, különösen ha figyelembe vesszük a későbbi, ennél jóval korlátozóbb mesekoncepciókat.

Miközben Musäus olyan hagyományos történeteket beszél el, amelyek jellegzetesen az elit kultúrából kizártak narratív hagyományának részét képezték, a kitérőkkel teli narráció, amely az elbeszélt történet meghatározatlan régmúltba vagy a középkorba helyezett idejét összeköti az elbeszélés idejével, aktualitásokat is beemel és kommentál. Mindez egyértelműen egy művelt és önreflexív narrátor perspektíváját érvényesítette. Ennek a narrációnak jellegzetes vonása tehát az elbeszélő és az elbeszélt történet közötti távolságtartás, a csodával szemben megnyilatkozó kritika.

Musäus mesegyűjteményének recepciója

A *Volksmährchen der Deutschen* rendkívül népszerűnek bizonyult. A kortársak lelkesedtek Musäus meséiért, melyeknek a megjelenésüket követő két évtizeden belül több kiadásuk is volt (részben kalózkiadások, részben átdolgozások, mint a Wieland-féle 1804/1805-ös edíció), és számos hasonló mű megszületését is inspirálták.[12]

1822-ben azonban egy újabb német népmesegyűjtemény összeállítói, nevezetesen Jacob és Wilhelm Grimm feltűnően röviden és távolságtartóan nyilatkoztak Musäus közkedvelt és nagy hatású meséiről: „Musäus bearbeitete meist nur Volkssagen, so wie nachher Ottmar und Frau Naubert, von welchen deshalb hier so wenig die Rede sein kann, als von andern Sammlungen ähnlicher Art. Märchen

11 Uo., [22].

12 Harlina Lox, „Musäus, Johann Karl August", in Rolf Wilhelm Brednich, hg., *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, 15 Bänden, Band 9, 1025–1030 (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1999), 1028–1029; Max Lüthi, „Megjegyzések a meséről", in *Folcloristica 1,* szerk. Ortutay Gyula, 105–164 (Budapest: ELTE Folklore Tanszék, 1971), 133; Grätz, *Das Märchen in der deutschen Aufklärung…*, 197–206.

in dem Sinne unsers Buchs hat er eigentlich nur drei."[13] Jacob és Wilhelm Grimm szerint tehát Musäus egyrészt feldolgozta az anyagát, másrészt alapvetően nem is meséket, hanem mondákat használt fel, és a grimmi mesefogalom értelmében mindössze három szövege tekinthető mesének *(Richilde, Die Bücher der Chronika der drey Schwestern, Rolands Knappen).* Három évtizeddel később ezt az értékelésüket valamelyest enyhítették, kiegészítve azzal, hogy Musäus a népmondákat néha mesei köntösbe öltöztette („doch gab er ihnen manchmal märchenhafte Einkleidung"), és két újabb művét is beválogatták a szerintük meseként értelmezhető szövegek közé *(Ulrich mit dem Bühel, Die Nymphe des Brunnens).*[14]

A népmese-értelmezés terén bekövetkezett grimmi paradigmaváltáshoz igazodva a XIX. század közepére a tudományos igényű mesegyűjtés képviselői már meglehetősen kritikusan viszonyultak Musäus meséihez. A lelkesedés, majd az eltávolodás egyik fő oka feltehetően ugyanaz a tényező volt: Musäus narrációja, vagyis az a szellemes, ötletes, játékos-ironikus elbeszélő mód, amellyel a kortársak szerint a hagyományos (a populáris regiszterbe tartozó) témákat az elit kultúra közegében is mesterien tudta előadni, s amellyel viszont az új paradigma felől nézve a népi előadásmódtól eltérve a narráció hitelességét adta fel.

Ehhez ugyanakkor érdemes hozzátenni, hogy amint azt a *Kinder- und Hausmärchen* XX. században előkerült őskéziratának, valamint a Grimm testvérek életében megjelent számos kiadásának összehasonlító vizsgálata feltárta, a reflektálatlan, naiv elbeszélő hangja és perspektívája, akárcsak a Grimm-mesék egyszerű és népies nyelvezete éppúgy szerkesztői „átdolgozás", vagyis hosszadalmas, több fázisú szövegmódosítás, stilizálás és tartalmi változtatás révén jött létre.[15] Musäus meséi mindenesetre a XIX. század második felétől leginkább mint a népmese *(Volksmärchen)* és az irodalmi mese *(Kunstmärchen)* műfaji jegyeit elegyítő, és ezért egyik műfaj iránti elvárásokat sem megfelelően teljesítő szövegekként tűnhettek fel.

Georg von Gaal: *Mährchen der Magyaren*

Musäus meséinek magyar fogadtatása feltáratlan, viszont már a kezdetleges áttekintés állapotában is e recepció egyik szembeötlő sajátossága az első kiadott magyar mesegyűjtemény kanonizációjában betöltött szerepe. Gaal György, aki

13 *Kinder- und Haus-märchen,* gesammelt durch die Brüder Grimm, Dritter Band, Zweite vermehrte und verebesserte Auflage (Berlin: bei G. Reimer, 1822), 409–410; Grätz, *Das Märchen in der deutschen Aufklärung…*, 189.

14 *Kinder und Hausmärchen,* gesammelt durch die Brüder Grimm, Dritter Band, Dritte Auflage (Göttingen: Verlag der Dieterich'schen Buchhandlung, 1856), 325–326.

15 Nagy, „A Grimm testvérek mesegyűjteményéről", 51–61.

Esterházy Miklós herceg könyvtárosaként német kulturális közegben élve, 1822-ben Bécsben jelentetett meg 17 mesét *Mährchen der Magyaren* címmel,[16] Musäust a mesei elbeszélésmódról szólva említette meg a műhöz írott előszavában:

> Was nun aber die Einkleidung dieser Mährchen betrifft, so wählte ich, um weder zu trocken und einsylbig, noch zu breit und weitläufig zu werden, eine Schreibart, welche mir das beste Medium zwischen diesen beiden zu behaupten schien. Mir selbst sagte wohl von jeher jene Gattung Styls, in welchem ich das Mährchen von *den dankbaren Thieren* zu geben suchte, vor allen am Besten zu; und hätte ich Sämmtliche blos für meines Gleichen geschrieben, würde ich denselben Styl unverwandt durch die ganze Sammlung beibehalten haben. Allein gar Manchem würde solch ein Einerlei ermüdend, und denjenigen zumal, welche die Volksmährchen des Musäus, ungeachtet ihrer romanhaften Haltung, und ihrer Breite und häufigen Diggressionen, blos des launigen Vortrags und des lebhaften Kolorits Willen schon längst mit dem Prädikate der Klassizität geadelt haben, reißlos und langweilig scheinen.[17]

Gaal tehát az általa közreadott, közösségi használatú szövegekre reflektálva egyértelművé tette az elbeszélésmód megalkotottságát, vagyis azt, hogy a narráció módja nem feltétlenül az adatközlők, a mesemondó katonák stílusát tükrözi. Ez összhangban állt a kötet címlapján közölt információkkal is, hiszen Gaal átdolgozóként és szerkesztőként *(bearbeitet und herausgegeben)* jelölte meg a maga szerepét. Összehasonlításként: Jacob és Wilhelm Grimm a mesék gyűjtőiként határozták meg magukat *(gesammelt)*, és ebben az esetben ez nagyon is lényegi eltérés, ugyanis a grimmi mesekoncepció egyik legalapvetőbb normája az, hogy nincs, vagy szinte minimális a közvetítettség az adatközlők (vagyis a nép fiainak) szóbeliség útján hagyományozott elbeszélései, illetve ezeknek az írásbeliség közegében megjelenített szövegváltozatai között. A szerkesztő e felfogás szerint tehát dokumentál, megment és archivál, majd a nyilvánosság elé lépve közreadja az összegyűjtött korpuszt, de nem változtatja meg a szövegeket. (A XIX. századi szövegközlési gyakorlatok áttekintése azt tanúsítja, hogy a szerkesztő mégiscsak formált és alakított, csak az olvasók számára láthatatlanná tette a szövegbe való beavatkozását.)[18]

16 *Mährchen der Magyaren*, bearbeitet und herausgegeben von Georg von Gaal (Wien: Druck und Verlag von J. B. Wallishausser, 1822). Lásd Havay Viktória tanulmányát jelen kötetben.

17 Gaal, *Mährchen der Magyaren*, VII–VIII; Ujváry Zoltán, „Gaal György", in Ujváry Zoltán, *A folklórkutatás eredményei a XIX. században,* 19–33 (Debrecen: Bölcsész Konzorcium, 2006), 29.

18 Kovács Ágnes, „Benedek Elek és a magyar népmesekutatás", *Ethnographia* 72 (1961): 430–440; Gulyás Judit, „Hitelesség, hamisítás, textualizáció: A Benedek Elek meséi kapcsán

Gaal György előszavában felvillantott néhány narrációs lehetőséget, amelyekből választania lehetett volna, ezek egyike volt Musäus elbeszélési módja, akinek meséit Gaal jellemzése szerint regényesség, terjengősség, gyakori kitérők, és egyfajta szeszélyes, életteli és színes előadásmód jellemezte. Ehhez a klasszikusnak tekinthető narrációhoz képest a Gaal személyes ízlésével összhangban álló elbeszélő mód lényegesen egyszerűbb volt. A példaként megnevezett, a szerkesztő ízlésének leginkább megfelelő szöveget *(Die dankbaren Thiere)* egyébként már 1817-ben közölte Gaal, talán egyfajta mutatványként a készülő munkából, amit a Grimm testvérek is számon tartottak.[19] 1822-ben ugyanezt a mesét, immár magyarul, a *Hasznos Mulatságok* is lehozta, *A' háláadatos állatok* címmel,[20] ebben a kontextusban a frissen megjelent kötet reklámjaként, illetve a *néprege* műfajjal való – a lapban ekkor már évek óta folyó – kísérletezéshez illeszkedve.[21]

Összességében tehát Gaal a szövegekhez fűzött paratextusaiban (a címoldalon a maga státuszának kijelölésével, illetve az előszóban) láthatóvá tette a szövegek stílusának megalkotottságát, s azt is, hogy nem feltétlenül a szerkesztő személyes ízlése és értékpreferenciája volt a döntő az elbeszélésmód kialakítása során. Gaal legalább ennyire figyelembe vette a feltételezett olvasóközönség elvárásait, s igyekezett egy (a szélsőségeket elkerülő) köztes narrációt létrehozni.

Gaal a bevezető végén utalt a Musäus-féle mesék kapcsán kialakult olvasói elvárásokra, amelyek nyilván befolyásolhatják a meseszövegek befogadását. Ám ugyanitt a megfelelő mesemondók iránti, tíz évig tartó hiábavaló keresését szemléltetve nevezte meg ideális mesemondóként Frau Viehmannt, aki viszont a Grimm testvérek ikonikus adatközlője volt:

> Männer von Ansehen und Einfluß, und alle meine Freunde und Bekannte in Ungern bemühten sich lange vergebens, meinem Wunsche zu entsprechen; aber

---

kialakult vita", in *A népköltészet terített asztalánál: Tanulmánygyűjtemény,* szerk. Benedek Katalin, 25–46 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2011); Domokos Mariann, „A folklorisztika szövegfogalmai és textológiai gyakorlata", *Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021): 802–823; Gulyás Judit, „»nyelve, hogy úgy szóljunk, népmeseileg legmagyarabb«: Az Arany család és Arany László mesegyűjteményének szinoptikus kiadásáról", *Helikon* 67 (2021): 124–152.

19 *Kinder- und Haus-märchen,* gesammelt durch die Brüder Grimm, Dritter Band, Zweite vermehrte und verebesserte Auflage (Berlin: bei G. Reimer, 1822), 432., lábjegyzet

20 „A' háláadatos állatok, Kivonása egy Nép Regének, Gaalnak ezen Czímű Könyvéből: »Märchen der Magyaren.«", *Hasznos Mulatságok* 6, II. félév, 3. sz. (1822): 21–24; *Hasznos Mulatságok* 6, II. félesztendő, 5. sz. (1822): 34–35

21 Gulyás Judit, „A néprege a korai magyar sajtóban: Straparola meséi a *Hasznos Mulatságok*ban", in *Olasz–magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok a 18–19. században,* szerk. Dóbék Ágnes, Reciti konferenciakötetek 14, 151–180 (Budapest: reciti, 2022).

> nirgends both sich eine Frau Viehmänninn* zu williger Erzählung, nirgends ein Schreiber zu shlichter Aufzeichnung des Erzählten, so leicht auch sonst im Leben Geld und gute Worte Eingang finden; und so mußte denn all meine Liebe und Lust für die Sache ohne Erfolg über ein Jahrzehend auf sich beruhen.[22]

Arról a mesemondóról van tehát szó, akit Jacob és Wilhelm Grimm számos (ám említés nélkül hagyott, javarészt polgári és nemesi származású) adatközlőjük közül kiemelve nem pusztán nevesítettek, hanem életéről és mesemondásáról gyűjteményükben külön is megemlékeztek, majd a *Kinder- und Hausmärchen* későbbi kiadásainak címnegyedében portréját is közölték. Az egyszerű parasztasszony alakjának előtérbe helyezése olyan gesztus volt, amely hitelesítette meséik népi voltát.[23] Gaal nem hagyta nyitva a Dorothea Viehmannra tett utalást, lábjegyzetben akkurátusan megadta a *Kinder- und Hausmärchen* megfelelő kötetének könyvészeti adatait is, ennek következtében szerepel a Grimm testvérek neve is a *Mährchen der Magyaren* szerkesztői előszavában.[24]

Gaal György tehát két mesei megszólalásmódot emelt ki a maga meseszövegeit értelmező írásában: az egyik a Musäus-féle, a másik pedig a Grimm testvéreké, vagyis nagyon is tudatában volt e különféle hagyományok létezésének. Azonban a Musäus-féle népmesék narrációja az 1782 és 1822 között eltelt négy évtized alatt bizonyos kiadási gyakorlatokat és olvasói elvárásokat alakított ki a meseközlésekkel szemben (s ezt érzékelte és érzékeltette is Gaal). A Grimm-féle népmese-koncepció, textualizációs és narrációs mód viszont ekkoriban még új fejlemény volt, amire egyébként Gaal naprakészen reagált, hiszen a *Kinder- und Hausmärchen* második (Dorothea Viehmann meséit tartalmazó) kötete csak néhány évvel korábban, 1815-ben jelent meg Berlinben.[25]

Gaal érzékenységét jelzi, hogy olyan mesegyűjteményt értékelt nagyra és tartott iránymutatónak, amely művelt kortársai nagyrésze számára érdektelen volt. A *Kinder- und Hausmärchen* második kötete ugyanis még az elsőnél is nagyobbat bukott a könyvpiacon, évente nagyjából 130 példányt tudtak csak eladni belőle, az 1819-ben kihozott második kiadásig pedig négy év alatt is csak összesen 550 példány kelt el.[26] A vásárlók/olvasók egyike eszerint Gaal György lehetett.

22 Gaal, *Mährchen der Magyaren*, IV–V.

23 Willem de Blecourt, „Images of Storytelling Events in Nineteenth-Century Germany", *Relief* 4, No. 2 (2010): 174–197.

24 Gaal, *Mährchen der Magyaren*, IV.

25 *Kinder- und Haus-Märchen*, gesammelt durch die Brüder Grimm, Zweiter Band (Berlin: in der Realschulbuchhandlung, 1815).

26 Ruth B. Bottigheimer, „The Publishing History of Grimms' Tales: Reception at the Cash Register", in *The Reception of Grimms' Fairy Tales: Responses, Reactions, Revisions*, ed. Donald Haase, 78–101 (Detroit: Wayne University Press, 1993), 83.

A Grimm testvérek kritikai jegyzetei Gaal György mesegyűjteményéről

1822-ben a *Kinder- und Hausmärchen* második kiadásához a Grimm testvérek egy további, harmadik kötetet is csatoltak, amely az első két kötetben közölt mesék jegyzetapparátusát tartalmazta. Ez a Berlinben megjelent (a későbbi szakirodalomban *Anmerkungen* címen számontartott) kötet a grimmi népmese-koncepcióhoz illeszkedve azt demonstrálta, hogy a mesék nem pusztán irodalmi alkotásokként vagy a nép költészetének egyfajta dokumentációjaként szemlélhetők, hanem egy több évszázada létező, hasonlóságokat és különbségeket felmutató, folytonosan variálódó, európai és orientális szöveghálózat részeként is értelmezhetők. A gyűjteményük egyes meséihez fűzött irodalom- és kultúrtörténeti kapcsolódási pontokat áttekintő, és a mesék intertextuális beágyazottságát bizonyító jegyzetek után a Grimm testvérek ezeket a mesegyűjteményeket mutatták be etnikus-regionális csoportosításban, a XVI. századtól egészen a legfrissebb publikációkig.

Összehasonlító jegyzeteik naprakész voltát jelzi, hogy kötetük, melynek előszava 1822. januári keltezésű, már tételesen (vagyis mind a 17 mesét ismertetve) beszámolt az 1822-ben Bécsben kiadott Gaal-gyűjteményről is. Ez egyszersmind arra is utal, hogy a *Mährchen der Magyaren* már 1821-ben elhagyta a nyomdát. Az olasz, francia, spanyol, angol, skót, ír, dán, svéd, német és szláv *(Slawen)* mesegyűjtemények után Magyarországot egyedül Georg von Gaal kiadványa képviselte.

A Gaal-mesék problematikus narrációs módjáról, illetve a kárhoztatott Musäus-hatásról szólván a magyar folklorisztikai szakirodalom – ha egyáltalán, akkor – a Grimm testvérek kommentárkötetének egy későbbi, 1856-ban megjelent, bővített kiadására hivatkozik,[27] ám a Gaalra vonatkozó szöveghelyet általában így sem közlik, ezért érdemes lehet az *Anmerkungen* 1822-es első kiadásának megfelelő részét idézni:

> Ungarn. Einsicht in die Märchen dieses Landes gewährt eine eben erst (*) bekannt gemachte Sammlung: *Märchen der Magyaren*, bearbeitet und herausgegeben von Georg von Gaal. Wien 1822. Der Verfasser hat sie, wie es in der Vorrede S. V. ausdrücklich heißt, aus dem Munde eines alten Ungarn, der keine andere

27 Ortutay Gyula szerint például a Gaal-gyűjtemény értékelését a Grimm testvérek „művük harmadik kiadásában" fejtették ki először, de konkrét szöveghelyet nem adott meg. A KHM harmadik, 1837-es göttingeni nagykiadásához viszont nem társult kommentárkötet. Az 1856-ban megjelent kommentárkötet viseli a KHM harmadik kötet, harmadik kiadás megjelölést. Ortutay Gyula, „Jacob Grimm és a magyar folklorisztika", *Ethnographia* 74 (1963): 321–341, 323; *Kinder und Hausmärchen,* gesammelt durch die Brüder Grimm, Dritter Band, Dritte Auflage (Göttingen: Verlag der Dieterich'schen Buchhandlung, 1856), 345–347.

> als seine Muttersprache verstand, aufgenommen. Man erkennt auch überall den ächten, oft trefflichen Grund, und darum ist die Gabe dankenswerth; an der Darstellung könnte man tadeln daß sie ein wenig zu gedehnt sei, und manchmal an jene falsche Ironie streife, von der sich moderne Erzähler, wie es scheint, nicht leicht losmachen. Die meisten dieser Märchen entsprechen ähnlichen deutschen.[28]

Gaal meséinek bemutatása 1822-ben tehát három fő szempont köré épült. Egyrészt a Grimm testvérek pozitívan értékelték a forrás hitelességét (hiszen egy idegen hatásoktól mentes, mert anyanyelvén kívül más nyelvet nem beszélő idős magyar férfi mesemondására vezethető vissza), ami tükröződik a közreadott szövegekben is. Másrészt kritikával éltek a megformálással kapcsolatban annak elnyújtottsága, s azon hamis irónia alkalmazása miatt, amelytől az újabb kori elbeszélők nem egykönnyen tudnak megszabadulni. Végezetül kimutatták, hogy a magyar mesék nagy része az ismert német mesékkel mutat hasonlóságokat. Röviden: a tárgy, az elbeszélt *történet* hiteles, a *narráció*, az elbeszélés módja helyenként problematikus.

Mint az alábbiakban látni fogjuk, a XIX. század közepétől számos honi értelmező egyértelműsítette a Gaal-mesék stílusáról szólván az ekkor már problematikusnak tartott Musäus-hatást. Idővel ez egyfajta toposszá vált a magyar népmesekutatásban, annak ellenére, hogy az *Anmerkungen* 1856-os bővített kiadása sem fogalmazott meg erőteljesebb kritikát a Gaal-mesék stílusáról, és továbbra sem nevesítette Musäust a Gaal-mesék kapcsán. Azt is meg kell említeni viszont, hogy 1850-ben, a *Kinder- und Hausmärchen* hatodik, göttingeni nagykiadásának előszavában a Grimm testvérek a magyar mesékről általában szólván, a narrációra vonatkozó kritikát kiterjesztették Gaal és Mailáth meséire:

> Von den Märchen der *Magyaren* kennen wir wahrscheinlich nur einen geringen Theil, Gaal und Mailáth gewähren nicht sehr viel und es mangelt dabei an genauer Auffassung und schlichter Erzählung. Besser sind in dieser Beziehung die Stücke aus der Erdélyischen Sammlung. Ich habe schon früher (Bd. 3. S. 433) gezeigt daß bei Gaal der größte Theil ähnlichen deutschen Märchen

28 *Kinder- und Haus-märchen,* gesammelt durch die Brüder Grimm, Dritter Band, Zweite vermehrte und verebesserte Auflage (Berlin: bei G. Reimer, 1822), 432–433. A csillaggal jelölt lábjegyzetben a Grimm testvérek azt is megjegyezték, hogy a saját meséikhez korábban készített összehasonlító jegyzeteikben Gaalnak csak azt a két meséjét tudták felhasználni, amely már korábban megjelent a sajtóban: „Sie konnten daher in den Anmerkungen noch nicht benußt werden, und nur die gläserne Hacke und die dankbaren Thiere sind dort angeführt, weil beide als Probe Stücke, jenes in der Wiener Zeitscrift für Kunst und Litteratur 1817. St. 79. 80. dieses in der Abendzeitung 1819. Nr. 215. 216, 217, sind abgedruckt worden."

> entspricht, doch ist das äußere Gewand meist sehr verschieden, wie z. B. die drei Königstöchter (Stier S. 34) zeigen, in welchen offenbar unser Hänsel und Grethel (Nr 15) liegt. Doch Einiges gehört den Ungarn allein, ist schön und sinnreich, wie z. B. der Traum (Stier S. 14) und die Pomeranzen (das. S. 83). Anderer Art ist der Eisenlaci (Mailáth Nr 20), der an den mongolischen Gesser erinnert. Nirgend sind fremde Einwirkungen so wahrscheinlich als bei den von Deutschen, Slaven und Walachen umgebenen Ungarn und auf einem von so verschiedenen Völkern bewohnten Boden.[29]

A magyar meséknek eszerint tehát csupán egy kisebb része vált ismertté, mivel Gaal György és Mailáth János[30] 1820-as években németül megjelent gyűjteményei kevés szöveget tettek közzé (mintegy kéttucatnyi mesét vonhatunk ide), és ezek is nélkülözik a (Grimm testvérek szempontjából) megfelelő felfogást és az egyszerűségre törekvő elbeszélésmódot. E tekintetben az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák* című gyűjteményt (1846–1848)[31] jobbnak találták. A Gaal-mesék nagyrészének kimutathatók német variánsai, s az intertextuális kapcsolatokra térve a Grimm testvérek azt a véleményüket is megfogalmazták, hogy sehol másutt nem oly valószínű az idegen hatás, mint a germán, szláv és román népekkel körülvett magyaroknál, akiknek ráadásul még országa is soknemzetiségű és többnyelvű.[32] Mégis kiemelhető néhány különösen szép és egyedi magyar mese, amelyek Gottlieb Stier fordításában jelentek meg németül 1850-ben. A két mese *(Der Traum, Die Pomeranzen*) egyébként eredetileg a *Népdalok és mondák*ban látott napvilágot.[33]

29 „Vorrede", in *Kinder und Hausmärchen,* gesammelt durch die Brüder Grimm, Erster Band, Grosse Ausgabe, Sechste vermehrte und verbesserte Auflage (Göttingen: Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, 1850), XLVI–XLVII.

30 *Magyarische Sagen und Maehrchen* von Johann Grafen Mailáth (Brünn: J. G. Trassler, 1825); *Magyarische Sagen, Mährchen und Erzählungen* von Johann Grafen Mailáth, Erster Band, Zweiter Band, Zweite Auflage (Stuttgart und Tübingen: Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1837).

31 *Népdalok és mondák* [I], A Kisfaludy-Társaság megbizásábul szerkeszti és kiadja Erdélyi János, Magyar népköltési gyüjtemény (Pest: Beimel József, 1846); II. (Pest: Beimel József–Magyar Mihály, 1847); III. (Pest: Beimel József, 1848).

32 A Gaal-mesék párhuzamairól lásd Bognár Teofil, „Idegen eredetű népmeséink: Második, befejező közlemény", *Katolikus Szemle* 7, 1. sz. (1893): 793–804.

33 A Grimm testvérek említette mindkét mese Eperjesi Ferenc pusztamonostori plébános gyűjtéséből származott. Gulyás Judit, „Az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák* meséi és mesegyűjtői", in *„Tenger fenekéről gyöngyszemeket szednék": Tanulmányok Olosz Katalin tiszteletére*, szerk. Szakál Anna és Tekei Erika, 51–100 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2020), 66–70.

A *Mährchen der Magyaren* hazai recepciója

Gaal György mesegyűjteményének megjelenése után, 1823-ban a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain Szerényi Vilmos (Szentmiklóssy Alajos) ismertette a művet. Alapvetően pozitívan értékelte a meséket, bár a közreadott korpuszt helyesebbnek vélte volna a *Volksmärchen* megjelöléssel ellátni, mivel az „a' magyar köznép' el beszéllő poézisának körébe tartozik". Az elbeszélésmód kapcsán Szentmiklóssy a következő megjegyzéssel élt: „(Gaal) a' köznép' szájában élő meséket szorgalmatosan feljegyezgete, s azokat a' költés' ezen neméhez illő könnyű egyszerű stylbe öntve nem csak a' Hazával, hanem a' Külföldel is megismertetni kivánta". Eszerint tehát a mesék stílusát megfelelőnek találta a recenzens, akinek ismertetése azért is figyelemre méltó, mert jelenlegi ismereteink szerint Gaal mesegyűjteményéről évtizedeken át ez volt az egyetlen, magyar nyelven megjelent, önálló bírálat.[34]

Egy évtizeddel később, 1833-ban, Szalay László a *Muzárion, Élet és Literatúrá*ban 1829-ben közölt mesékre (vagyis Mailáth János és Szemere Krisztina tündér- és állatmeséire) reflektálva említette meg elismerően Musäus és Gaal meséit:

> Ily környülményekben a' néppoesis is kevés eredetit fog felmutathatni. Stilfrid és Brunswik' története a' magyar pór előtt ismeretesb magánál Kádárnál 's Toldi Miklósnál; Hamlet' története országszerte beszéltetik, midőn a' Thuróczitól említett regék Konthról elfeledtettek, 's a' minden porregéink' legismeretesbje, az úgy nevezett Tündér Illona, olaszból fordíttatott. Köszönetünket érdemlik tehát mind azok, kik néppoesisunkat versben vagy prosában eredeti mivekkel tágítani igyekeznek. A' németeket Musaeus ajándékozá meg már mintegy ötven évvel ez előtt egy gyűjteménnyel; hány ephemeri munka született és halt meg azolta, hogy a' kor ezeknek becsét meg nem fogyaszthatá? Nálunk Gaal György és Igaz Sámuel közlének illy modorban nehányakat; Majláth más uton eredett el.[35]

Gaal György 1822-ben megjelent kötete és a négy évtizeddel korábban kiadott Musäus-mesék közötti kapcsolatra tehát nemcsak maga Gaal, hanem a magyar

34 Szerényi Vilmos, „Külföldi Literatúra, Mährchen der Magyaren", *Tudományos Gyűjtemény* 7, 1. sz. (1823): 118–120.

35 Szentmiklóssy és Szalay mesekritikájáról: Gulyás Judit, „»…úgy kívánhat helyt Muzarionban mint a' Galeriákban a' Breughel ördögös és boszorkányos bohóskodásai«: A *Muzárion, Élet és Literatúra* mese-közlései és korabeli fogadtatásuk (1829–1833)", in *Teremtés: Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*, szerk. Ekler Andrea, Mikos Éva és Vargyas Gábor, Studia Ethnologica Hungarica 7, 497–547 (Budapest–Pécs: L'Harmattan Kiadó, 2006), 535–536.

népköltészet és prózaepika egyik legfigyelemreméltóbb korai elemzője, Szalay László is utalt – ekkor még semleges, illetve elismerő hangnemben.[36]

1847-ben Henszlmann Imre, a legjelentősebb korabeli mesetanulmány szerzője (aki komparatív munkájában Musäus meséi és a magyarországi mesék közötti párhuzamokra is kitért) részletesen, meséről mesére ismertette a *Mährchen der Magyaren* szövegeit. Sem Gaal, sem egyéb más elemzett mese esetében nem foglalkozott az elbeszélésmóddal, és ezzel összefüggésben a hitelesség kérdésével. Ez a szempont nem volt része az ő meseértelmezésének.[37]

Úgy tűnik viszont, hogy a magyar népköltészet megismerésének szempontjából a XIX. század második felében már inkább valamiféle sajnálatos hibának számított a Musäus-hatás. 1854-ben Ipolyi Arnold a *Magyar Mythologiá*ban Gaal György gyűjteményét annak Musäuséhoz hasonló stílusa miatt kritizálta, mégpedig a Grimm testvérek véleményére hivatkozva: „[a] szerző [Gaal György] úgy látszik Grimmek igyekezetei nyomán indult meséinket megismertetni (l. előszavát), egyiránt azonba [!] a Musaeus féle előadási modorban akarván azt az olvasó közönség számára érdekessé tenni, többeket egy egészszé összekötött, s néhányat nemével a viszás szeszélynek dolgozta fel, mit amint már Grimm (l. összhasonl. 3 köt.) megró, úgy a sajátságos jeles magyar mondai alapot méltánylólag emeli ki."[38] Ezzel a minősítéssel Ipolyi egy olyan értelmezési hagyományt alapozott meg, amely a Musäus-, illetve a Grimm-féle narrációs skálán helyezte el Gaal mesegyűjteményét, és a grimmi normákhoz mérte (és találta könnyűnek) Gaal meséit.

Ipolyi tehát 1854-ben, a *Magyar Mythologiá*ban összekapcsolta a (számára egyértelműen mérvadónak tekintett) Grimm testvérek Gaal kapcsán megfogalmazott kritikáját a Musäus-hatással. E Grimm-kritika forrását a következőképpen adta meg: „összhasonl. 3 köt.". Ez a hivatkozás nagy valószínűséggel a *Kinder- und Hausmärchen* harmadik, *Anmerkungen* címmel számontartott kötetére vonatkozik. Ennek 1856-ban megjelent, bővített kiadását Ipolyi ekkor még nyilván nem ismerhette, tehát az 1822-es első kiadásra kellett hagyatkoz-

36 Az 1830-as években jelent meg több kötetben Musäus meséinek magyar fordítása is: Museus' *travesztált regéi*, honosítá Staut Jó'sef, 1–5. köt. (Pesten: Trattner–Károlyi tulajdona, 1834–1835).

37 Henszlmann Imre, „A népmese Magyarországon", *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1, II. félév, 6. sz. (1847. aug. 8.): 81–86; 7. sz. (aug. 15.): 100–106; 8. sz. (aug. 22.): 117–122; 9. sz. (aug. 29.): 133–141; 10. sz. (szept. 5.): 152–156; 11. sz. (szept. 12.): 164–172; 12. sz. (szept. 19.): 181–188; 13. sz. (szept. 26.): 200–207; 14. sz. (okt. 3.): 213–220; 15. sz. (okt. 10.): 228–236; 21. sz. (nov. 21.): 321–324; 22. sz. (nov. 28.): 346–349; 23. sz. (dec. 5.): 361–366; 24. sz. (dec. 14.): 379–380. Henszlmann népköltészeti tárgyú cikkeiről lásd pl. Gulyás Judit, „A mese értelmezései a *Magyar Szépirodalmi Szemlé*ben (1847)", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 9,* szerk. Csörsz Rumen István, 257–278 (Budapest: Reciti, 2021).

38 Ipolyi Arnold, *Magyar mythologia* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1854), XXV.

nia. Ugyanakkor ha az 1822-es kiadásban visszakeressük a Gaalra vonatkozó szöveghelyet, ott nem találjuk meg Musäus nevét. Mint fentebb láthattuk, a Grimm testvérek a mesegyűjteményükhöz először 1822-ben kiadott kommentárkötetükben nem említették meg Gaal meséi kapcsán Musäust, hanem általánosságban kifogásolták a „némely modern elbeszélőre jellemző hamis iróniát."[39]

A Musäus, illetve Gaal György meséinek stílusa közötti összefüggésre Toldy Ferenc is kitért az 1855-ben elhunyt Gaal feletti emlékbeszédében:

> A kidolgozással járó fordítás természetesen letörlötte rólok a közvetlenség harmatát, le a kifejezés saját népies typusát, annál is inkább, mert bár – mint maga nyilatkozik az említett helyen – neki magának ugyan mindig azon neme a nyelvezetnek tetszett leginkább, melyet „a háladatos állatok" meséjében igyekezett visszaadni, s mely módot, ha munkáját egyedül rokon ízlésnek számára készíti, valamennyiben követett volna: de sokakat ez egyformaság fárasztott volna, kivált azokat, kik a Musaeus népmeséit, regényes tartások, szélességűk és gyakori eltéréseik dacára, egyedül szeszélyes előadásuk s eleven színezetűkért rég a classicitás dísznevével tisztelvén meg, ezeket kecsnélkülieknek és unalmasaknak ítélték volna.[40]

Toldy szerint tehát a Musäus-féle narrációs mód annyira meghatározó volt a XIX. század elején, hogy az ezzel kapcsolatos elvárások befolyásolták Gaal németül közreadott meséinek stílusát is. A közvetítettség ez esetben kettős volt: egyrészt az eredetileg magyar nyelvű szövegek fordítása révén, másrészt pedig a „kidolgozás" során kialakítandó nyelvezet okán. Toldy Ferenc emlékbeszéde különleges forrásértékkel bír, hiszen Gaal rokonaként ő olyan információk birtokában lehetett, amelyek a külhonban alkotó Gaalról más hazai irodalmároknak aligha állhattak rendelkezésére. Ezenkívül ő volt az, aki Gaal György halálát követően Kazinczy Gáborral együtt nekilátott a kéziratos hagyatékból a Gaal-mesék magyar nyelven való megjelentetéséhez, ami végül is 35 évvel a német kiadás megjelenése után valósulhatott meg.[41] Ennek ellenére az is látható, hogy az emlékbeszéd ezen passzusa tulajdonképpen Gaal 1822-ben kiadott önértelmező sorainak szinte szó szerinti fordítása.

39 *Kinder- und Haus-märchen* gesammelt durch die Brüder Grimm, Dritter Band, Zweite vermehrte und verebesserte Auflage (Berlin: bei G. Reimer, 1822), 432–433.

40 Toldy Ferenc, „Gaal György", in Toldy Ferenc, *Összegyűjtött munkái*, 7/I: *Irodalmi arcképek (1853–56),* 93–105 (Budapest: Ráth Mór, 1873), 103.

41 Gaal György *magyar népmese-gyűjteménye*, kiadták Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc, 1–2. köt. (Pesten, Pfeifer Ferdinánd sajátja, 1857), 3. köt. (Pesten: Emich Gusztáv sajátja, 1860).

Stier mesefordításai

Mint a Grimm testvérek utalásai kapcsán fentebb már szó esett róla, Gottlieb Stier[42] 1850-ben közreadott egy válogatást, melyben magyar népmeséket fordított németre *(Ungarische Sagen und Märchen)*.[43] Az előszóval és jegyzetekkel ellátott gyűjtemény nagyrészt a *Népdalok és mondák* első két kötetének meseanyagát adta közre; Gaal és Mailáth csak egy-egy szöveggel szerepelt. Stier kettejük elbeszélésmódjára egyetlen mondattal utalt: „Beide Herausgeber sind geborne Ungarn, doch verlautet über die Quellen ihrer Märchen, ob sie nach deutscher oder ungarischer Mittheilung und ohne Ausschmückung aufgezeichnet sind, weiter nichts."

A mesék azonosítatlan forrására vonatkozó megjegyzés nem teljesen állja meg a helyét, hiszen az adatközlőkről Gaal és Mailáth is adott némi felvilágosítást (Gaal a bevezetőben, Mailáth a jegyzetekben), miközben a több mint két évtizeddel később kiadott *Népdalok és mondák* a mesemondókra vonatkozólag semmilyen információt nem közölt. Gaal a narráció módjára, mint láthattuk, külön is kitért. Ugyanakkor úgy tűnik, a díszítettség *(Ausschmückung)*, vagyis a meséknek egy eltérő kulturális szint és normák számára való írásbeli átalakítása, ami az egyszerűség stíluseszményével ellentétes, már olyan szempont, amelyet egy mesegyűjtemény bemutatása kapcsán érdemes volt figyelembe venni. Talán valamiféle fenntartás tükröződik abban is, hogy Gaal és Mailáth gyűjteményeinek megemlítése után Stier az Erdélyi János szerkesztette gyűjteményt látta el az *eredeti* és *autentikus* jelzőkkel („eine lange verheißene verbürgte Originalsammlung ungarischer Volkslieder und Märchen").[44]

Pár évvel később Stier már Musäusnak a Gaal-mesékre gyakorolt hatásáról, illetve ezeknek a grimmi meseszöveg-koncepciótól való eltéréséről szólt nyomatékosabban is. Stier 1857-ben *Ungarische Volksmärchen (nach der aus Gaals Nachlass herausgegebenen Urschrift)* címmel kiadott újabb gyűjteményének[45] bevezetőjében áttekintést nyújtott a magyar népmese-kiadványok történetéről, méghozzá annyira naprakészen, hogy az 1857 júniusában Wittenbergben kelt

42 Stier neve a mesegyűjtemények német kiadásán G. Stierként szerepel. A hazai folklorisztikai szakirodalom vagy így, vagy Georg Stierként szokta emlegetni. A *G* betű ez esetben a Gottlieb rövidítése. Teljes neve: Heinrich Christoph Gottlieb Stier (1825–1896). Szinnyeinél is szerepel az életrajza, bár ott Stier C. Theophilként. Stier a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság kültagja volt. Szinnyei József, „Stier, C. Theophil", in Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, 13. kötet, 42–43 (Budapest: kiadja Hornyánszky Viktor, 1909).

43 *Ungarische Sagen und Märchen,* aus der Erdélyischen Sammlung übersetzt von G. Stier (Berlin: Ferd. Dümmler's Buchhandlung, 1850).

44 Uo., 5.

45 *Ungarische Volksmärchen,* nach der aus Gaals Nachlass herausgegebenen Urschrift übersetzt von G. Stier (Pesth: Verlag von Gustav Heckenast, [1857]), III.

előszavában a Gaal-mesék Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor által sajtó alá rendezett magyar kiadásának frissen megjelent első kötetéről is tudomással bírt. A népmese-értelmezés terén pedig Ipolyi Arnold *Magyar Mythologiá*jára, illetve szintén Ipolyinak Erdélyi János *Magyar népmesék*[46] című kötetéről közreadott ismertetésére és kritikai jegyzeteire[47] támaszkodott.

Stier 1857-ben tulajdonképpen Erdélyi János *Magyar népmesék* című kötetét fordította le németre, amely Gaal György néhány meséjét is tartalmazta. Ezek kéziratát Erdélyi az 1850-es évek első felében Toldy Ferenctől kapta kölcsön.[48] Stier a szövegek sorrendjét felcserélte, a mesék tartalmát helyenként módosította, címüket esetenként megváltoztatta.[49] Ettől eltekintve gyűjteménye az Erdélyi-féle *Magyar népmesék* német kiadásának tekinthető; erre utal az is, hogy megegyeznek az illusztrációk, vagyis ugyanazok a metszetek szerepelnek benne, mint Erdélyi gyűjteményében (Erdélyi, illetve Stier kötetét is Heckenast adta ki Pesten, bár a nyomda eltért).

Stier a magyar meseirodalomról *(Märchenliteratur)* felvázolt áttekintésében tért ki Gaal György meséinek stílusára. E téren nem egyszerűen Musäus követőjeként ábrázolta Gaalt, hanem olyan mesegyűjtőnek, aki *annak ellenére* lépett Musäus nyomdokába, hogy ismerte már a Grimm testvérek ez irányú munkásságát: „Theils sein Bildungsgang, theils der Einfluß des persönlichen Umgangs mit jenem Fürsten machen es erklärlich, daß er, trotz richtiger Schäßung der Grimmschen Arbeit, sich hinsichtlich der Darstellung mehr an Musäus anschloß."[50] Egyetértett Stier emellett a Grimm testvérek 1850-ben megfogalmazott (fentebb bemutatott) véleményével is, amely szerint a magyar meséknek csupán egy kisebb része vált ismertté az eddigi gyűjtemények révén, s reményét fejezte ki, hogy a Gaal-hagyaték publikálása (melyet Toldy és Kazinczy Gábor megkezdett) nemcsak mennyiségi növekedést jelent majd, hanem feltárja a mesék eredeti változatát is, amelyeket Gaal állítólag megszépített.[51]

46 *Magyar népmesék,* kiadja Erdélyi János, képes kiadás (Pest: Heckenast Gusztáv sajátja, 1855).

47 Ipolyi Arnold, „Erdélyi János: Magyar népmesék", *Magyar Sajtó* 1, 82. sz., 1855. október 7.

48 „E részben tisztelettel emlitem Toldy Ferencz barátságát, ki néhai Gaal György eredeti magyar szövegü mesegyüjteményét szives volt használatul átengedni." Erdélyi, *Magyar népmesék,* [2].

49 Gulyás Pál, „Népköltésünk idegennyelvű fordításai, Első közlemény", *Ethnographia* 28 (1917): 112–127, 113.

50 *Ungarische Volksmärchen*, III.

51 „Aber Grimm hatte ganz Recht, wenn er S. XLVI der Kinder- und Hausmärchen 6. Aufl. die Vermuthung aussprach, daß wahrscheinlich erst ein geringer Theil des Ungarischen Märchenschaßes veröffentlicht sei; von der Herausgabe des oben genannten Gaalschen Nachlaßes darf gewiss noch viel erwartet werden, namentlich wird sie, geschickt durchgeführt, zu manchem von Gaal vermeintlich verschönerten Märchen das vermisste volksmäßige Ori-

Gaal György magyarul megjelent mesegyűjteményének recepciója

Ami a Gaal-mesék hazai fogadtatástörténetében a narrációs módra vonatkozó álláspontokat illeti, a Gaal-mesék problematikus stílusára vonatkozó meglátás Ipolyi Arnoldtól ered. Ő a Grimm testvérekre hivatkozva (akik feltétlen autoritások voltak számára, hiszen tulajdonképpen maga a *Magyar Mythologia* is Jacob Grimm paradigmatikus művének magyar változata) a Musäus-hatást jelölte meg e problémák egyik okaként: majd Ipolyi nyomán Stier is így tett. A Gaal-mesék stílusának problematizálása igazából az 1857 és 1860 között három kötetben megjelent magyar nyelvű Gaal-kiadástól kezdődött meg és vált az értelmezés meghatározó vonulatává.

Az első kötet forgalomba kerüléséről tudósítván, 1857-ben a Kemény Zsigmond szerkesztette *Pesti Napló* anonim szerzője már érintette az elbeszélésmód kérdését:

> A mesék egy része nincs ugyan a nép elbeszélése nyelvén adva; de ha megfontoljuk, hogy erre vagy gyorsiró, vagy valámi [!] rendkivüli, csudás emlékező tehetség kivántatnék, nem fogunk csudálkozni. Igaz, hogy az érdekességnek egy lényeges részét épen az előadás a nyelvnek legkisebb részleteig menő hű utánzása tenné; – de igy is érdekesek az elbeszélések. Különben van e füzetben is vagy négy mese, melyben a nép előadása, módja, nyelve oly hiven van megtartva, hogy minden sorát a legnagyobb élvezettel lehet olvasni. Ilyen főleg e füzetben a 2-ik mese, melynek czime „Balga Tamás". Az ily gyüjtemények tudományos érdekét, melyek nélkül népregéink ismeretére nem juthatunk, nem is emlitjük.[52]

Igen érdekes, hogy az elbeszélésmód problematikusságát jelző (ámde ezt nem hibaként értelmező) recenzens olyan szempontot emelt be a (feltételezett) szóbeli, illetve az olvasó számára elérhető írásbeli szövegváltozat közötti eltérés indoklása gyanánt, amely – relevanciája ellenére – meglehetősen ritkán merül fel e kérdés kapcsán. Ez pedig a hosszú prózaszövegek hallás után történő, az elbeszéléssel egyidejű lejegyzésének (a beszédsebesség és az írássebesség eltéréséből

---

ginal nachliefern. Diese unsre Vermuthung wird gerechtfertigt durch die bereits vorhandene Probe." *Ungarische Volksmärchen*, V.

52 *Pesti Napló* 8, 2225 sz. (1857. jún. 18.): [2]. Ugyanezen tudósításban a gyűjtők munkájáról és megbecsülésének szükségességéről is szó esett: „Minél ritkább volt nálunk azon gyűjtési szenvedély, s minél kevésbbé méltányolják azok, kik mind az eredetiséget emlegeti, annál méltóbb kiemelnünk azon rendkívül hasznos pedánsokat, kik séta közben a bogarakat, köveket régiségeket gyűjtenek; a városokban levél- és könyvtárakat bújnak tábortüzek gyenge lángjainál is, kezökbe iront fogva, térdökretett papíron jegyezgetik azon egyszerű meséket, melyeket Magyarország pusztai tanyáiról, kukoriczamorzsoló estveiről vittek magokkal a külföldre."

fakadó) technikai nehézsége, ami vagy a beszédsebesség csökkentésével (diktálás), vagy az írássebesség növelésével (gyorsírás), vagy pedig ezek hiányában a gyűjtő mnemotechnikai bravúrjával lenne áthidalható, már amennyiben szó szerinti hűségű szöveglejegyzés a cél.

Az 1860-as évektől Arany János, Arany László vagy éppen Gyulai Pál egy további javaslattal élt: a megfelelő adatközlő megtalálása után a megfelelő gyűjtő olyan személy, aki rendelkezik – kiterjedt mesehallgató vagy esetleg mesemondó gyakorlat birtokában – azzal a műfaji kompetenciával, amely lehetővé teszi számára, hogy egy adott mesemondó aktuális előadása nyomán készült meseszöveget kiigazítsa, kijavítsa, az esetlegességektől, tévesztésektől megtisztítsa, helyreállítsa, és ezáltal képes legyen a mediális váltás után megteremteni a szóbeliség fikcióját az írásbeliség közegében.

A *Magyar Mythologiá*ban megrajzolt értékelését követően Ipolyi Arnold 1858-ban a magyar nyelvű Gaal-kötetről írott bírálatában Gaal György meséit a Musäus nevével (is) fémjelzett mesehagyomány, illetve a grimmi népmese-fogalom érvényre jutása közötti *köztes* térben láttatta:

> [Gaal] igénytelenűl szedett népmondái még most is majdnem egyedüli birtokunkat képezik azon az irodalmi téren, mely jelenben *egyedűli mérve már az eredeti népies nemzeti költészetnek és szellemnek*. Állt pedig legyen bár ezzel korában még azon kezdeti téren, hol a más irodalmak is a romantica ábrándos és kétes homályában művelni kezdék, mint a németeknél *Olearius*, *Talander*, *Musaeus*, a franciáknál *Aulnoy*, *Caylus* stb; mégis, mint saját előszavából meglátszik, a Grimm dioscúrok által feljött új korány világának pírja is rá vetette volt már sugárait.[53]

Ipolyi ezen kommentárja, amely a Gaal-mesék magyar nyelvű kiadásának alkalmából egy műfajtörténeti folyamatban helyezi el Gaal mesegyűjteményét az egyik legelső, tudományos igényű, az egyes meséket összehasonlító kritikai jegyzetekkel kísérő recenzió a magyar kultúrában, melynek kontextusa sürgető felhívás a nyilvánosság előtt a magyar népmesék gyűjtése és elemzése érdekében. A Grimm testvéreknek a fentiekben ismertetett, 1822-ben, 1850-ben majd 1856-ban közzétett megállapításait Ipolyi Arnold minden valószínűség szerint jól ismerte. Ipolyi megjegyzései pedig azért esnek különös súllyal latba, mert a XIX. század folyamán ő rendelkezett a legnagyobb magyar mesegyűjteménnyel: 1858-ig a *Magyar Mythologia* elkészítése és kiegészítése céljából működtetett or-

53 Ipolyi Arnold, „A magyar népmeseügy, s különösen Gaal György népmesegyűjteménye", *Új Magyar Muzeum* 8, 10. füzet (1858): 413–424, 417.

ságos kiterjedésű gyűjtőhálózata révén ugyanis több száz meseszövegből álló kéziratos korpuszt állított össze.[54]

Az 1860–1882 közötti időszakban a magyar népköltészet-értelmezés és a textualizációs eljárások kialakításának két legjelentősebb alakja, Gyulai Pál és az ifjú Arany László szintén fenntartásokkal éltek a Gaal György gyűjtötte mesék elbeszélésmódja kapcsán. Gyulai 1862-ben (éppen Arany László frissen megjelent mesegyűjteményét ismertetve) a Csengery Antal szerkesztette *Budapesti Szemlé*ben a magyar népmesegyűjtés és szövegkiadás egyfajta fejlődéselvű történetét rajzolta meg:

> […] gyűjteményeinkben csaknem fokozatos haladást vehetni észre. Első mesegyűjtőnk Gaalnak mind német, mind magyar gyűjteménye csak kisérlet és sok nehézséggel küzdő kisérlet volt s épen nem lehet csodálkoznunk, hogy csak féligmeddig sikerült. Német gyűjteményéről jól jegyzi meg Grimm, hogy előadása nyújtott s néha bele téved abba a hamis ironiába, melytől, úgy látszik, a modern elbeszélők nem tudnak menekülni. Magyar mesegyűjteménye meglehetősen ment ugyan e hibáktól, de mindenütt látszik, hogy nem meritett gazdag és tiszta forrásból. Meséinek sokkal jobb és kerekebb variansai élnek a nép ajkán. Előadása bágyadt, magyar iz nélküli, sem elég naiv, sem elég magyaros. Meglehet, hogy azok a Bécsben állomásozó katonák, kik meséi nagy részét tollba mondták, már sokat feledtek abból, mit otthon hallottak s igyekeztek egy kissé czifrán kitenni magokért, meglehet, hogy neki magának is kevés érzéke volt a magyar népi előadás és nyelv sajátságaihoz. […] Igy szokott ugyan beszélni az obsitos, meg a falusbiró vagy egyházfi, midőn hivatalos dictiot tart, de a meséket soha sem beszélik így. Ily s másnemü tudós magyartalansággal pedig tele van a könyv.[55]

Gyulai Pál e recenzióval szinte egyidőben Arany János lapjában, a *Szépirodalmi Figyelő*ben tette közzé *Két ó-székely ballada* című cikksorozatát, amely kiindulásként a megjelenés előtt álló székely népköltési gyűjteményből (vagyis a Kriza János szerkesztette *Vadrózsák*ból) közölt mutatványként két népballadát *(Bátori Boldizsár, Julia szép leány).* Ezt követően azonban Gyulai Gaal György mesegyűjteményének magyar kiadása kapcsán vitát nyitott a közreadóknak, vagyis Kazinczy Gábornak és Toldy Ferencnek Gaal György gyűjtői/alkotói szerepéről, textualizációs eljárásairól megfogalmazott nézeteiről, tágabban pedig a népköltészet és a műköltészet (Kazinczy és Toldy által hierarchikusan szemlélt) viszo-

54 Benedek Katalin, kiad., *Tengeri kisasszony: Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról, 1846–1858,* Magyar népköltészet tára 6 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006).

55 Gyulai Pál, „Eredeti népmesék, összegyűjtötte Arany László", *Budapesti Szemle*, 1. folyam, 15. kötet (1862): 386–392.

nyának mibenlétét, a népköltészet poétikai sajátosságait, alkotási mechanizmusait, szociokulturális meghatározottságát taglalva és világirodalmi kitekintésű történeti rajzát adva egy nagyszabású, programadó népköltészet-elméleti értekezést tárt az olvasók elé. Az alábbiakban csak Gyulainak a konkrétan Gaalra vonatkozó, kiinduló kérdésfelvetését idézem:

> A kettő közül melyik már az igaz és helyes? Illetetlenül hagyni-e a népmesét, mint a hogy a nép szokta beszélni, vagy bizonyos, nagyon tágan értelmezhető kiegészítés és elhagyás által oly kerek egészet állítani össze, mely az úgy nevezett művészi eszme követelményének is megfeleljen? Gyűjtő és kritikus volt-e Gaal, vagy művészi feldolgozó s igy költő, ki tárgyának érdekét mindazokkal az eszközökkel emelte, melyek nélkül a kiadók szerint a mesének végre is csak ethnológiai becse van?[56]

Ez a kettős szereplehetőség (gyűjtő/dokumentátor, illetve költő/alkotó) a XIX. század végén vált szét, amikor a diszciplináris keretek között művelt folklorisztika képviselői számára csak a dokumentátori szerep lett elfogadható (vagyis hiteles) pozíció, s ezt az elvárást retrospektíve is érvényesítették (bár következetlenül) a XIX. századi népmesegyűjtemények kanonizációja során.[57] Az 1860-as években azonban ez egy valós dilemma, és távolról sem eldöntött kérdés volt. Például Gyulai Pál, Arany János és Arany László számára a meseszöveg lejegyzést követő utólagos alakítása nemcsak lehetőség, hanem a megfelelő nyelvi és műfaji kompetenciával rendelkező gyűjtő-szerkesztőtől elvárható feladat is volt.[58]

1864-ben szintén Arany János lapjában, a *Koszorú*ban, Arany László Merényi László mesegyűjteményéről írott bírálatában a grimmi narrációt stílusesztményként kezelte s követendő példaként ajánlotta Merényi számára, egyszersmind Gaal gyűjteményét – e normától való eltérése miatt – a csökkent értékű gyűjtemények közé sorolta be:

> Ám nézzen szét [Merényi] a világirodalomban, nézze meg, mint legkönnyebben hozzáférhetőt, a német mesegyüjteményeket – pedig a németek, mint

56 Gyulai Pál, „Két ó-székely ballada (Folytatás)", *Szépirodalmi Figyelő* 2, II. félév, 13. sz. (1862. júl. 31.): 193–197, 195.

57 Gulyás, „Hitelesség, hamisítás, textualizáció…"; Domokos, „A folklorisztika szövegfogalmai…".

58 Gulyás Judit, „»Ama solidaritás…«: A mese értelmezése Arany János értekező prózájában az 1850-es és 1860-as évek fordulóján", in *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!": Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai,* szerk. Cieger András, 209–242 (Budapest: MTA BTK–OSZK–Universitas Kiadó, 2017); Gulyás, „»nyelve, hogy úgy szóljunk…«", 128–132.

kutatók, gyüjtők Európaszerte hírre kaptak – nem mindenütt az egyszerűséget látja-e? Nézze meg a Grimm testvérek európai hírű gyüjteményét, – mely, részben legalább, franczia, angol, holland, dán, svéd nyelvre le van fordítva, – a legegyszerűbb keresetlen, magától jövő gyermekszavakkal van az mind elmondva. – Igaz, hogy egy időben (1820–30 közt) nagy divatban volt a német irodalomban a kidolgozott – mint hitték, művészi színvonalra emelt népmese traversio, egyik gyüjtő ossiani, másik ezeregyéjszakai modorba erőlködvén azt önteni, (igy Gaál egy kötet Ungarische Märchen-t adott ki, mely azonban semmivel sem ér többet kortársainál); – de ezen már éppen úgy túl vagyunk, mint azon, hogy Kartigamot, vagy Genovevát jó regénynek, Siegfrid historiáját (nem a niebelungen lied-it, hanem a nálunk gyékényen árultat) jó eposznak tartsuk.[59]

1867-ben a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglaló értekezésében, amely Henszlmann dolgozata után (és Katona Lajos tanulmányai előtt) a legjelentősebb XIX. századi összefoglalás volt a magyar népmesékről, Arany László szintén érintette a Gaal-mesék narrációjának kérdését:

Mikor a mesék gyüjtése Németországban 1812 körül nagyobb lendületet vett, igen felkapott, a Grimmek minden ellenzése daczára is, az ideálozási modor: szépiteni, a classicismus szinvonalára emelni igyekeztek a meséket, s gyakran nem átallák magát az anyagot is megmásítani, hogy „költőibbé" tegyék az elbeszélést. Ehhez az irányhoz tartoznak Gaal György és Majláth német nyelven megjelent gyüjteményei; s különösen Majláth egészen classicai irodalmi becset akarván meséinek adni, azok ez által elveszték naivságukat, s lett belőlök: ibolyából csináltvirág.[60] […] Gaal magyar meséi egyenesen katonák dictálása után vannak szórúl szóra irva, s ez teszi előadásukat igen hosszadalmassá, s majdnem élvezhetetlenné. A katona, külső tartományokba jutva, különben is többnek hiszi magát az otthoni parasztnál, szereti beszédébe az idegenes kifejezéseket vagy szavakat belevegyíteni, hogy ez által másoktól megkülönböztesse magát[.] Szavai mesterkéltek, beszéde természetietlen lesznek. E hiba aztán még inkább fokozódik, ha

59 y. i. [Arany László], „Dunamelléki eredeti Népmesék, Összegyüjtötte Merényi László", *Koszorú* 2, I. félév, 9. sz. (1864. febr. 28.): 209–212, 210. Egy évvel korábban, 1863-ban, szintén a *Koszorú*ban Mailáth János gyűjteményének magyar kiadását ismertetve szólt egy ismeretlen recenzens Gaal György mesegyűjteményéről és az egyszerűség grimmi stíluskövetelményéről: „A Grimm testvérek az ő [Mailáth] és Gaal gyüjteményéből kezdték ismerni népmeséinket. A népmese e legilletékesb kritikusai hibáztatják ugyan mindkettőjökben a nem épen pontos felfogást és a nem eléggé egyszerű elbeszélést, […] de mindemellett elég anyagot találnak bennök az összehasonlitásra, a magyar népmese jellemzésére […]." „Magyar regék, mondák és népmesék", *Koszorú* 1, II. félév, 19. sz. (1863. nov. 8.): 450–451, 451.

60 Arany László, „Magyar népmeséinkről, második közlemény", *Budapesti Szemle* 11, 8. köt., 26–27. sz. (1867): 200–228, 225.

szavait egyenesen papirra teszik: még czifrábban beszél, s még inkább elrontja a nyelvet. Gaal gyüjteményén mind e hiba nagyon túlságosan érezhető: hosszadalmas, izléstelen előadás, katonai otrombaságok, laktanyai élczek, s e mellett gyakran egészen elmosódott cselekvény, vagy ki nem magyarázott részletek.[61]

Míg tehát az első esetben a grimmi egyszerűség stíluseszményétől való eltérés, valamint a mesei szüzsébe való (megengedhetetlen) szerkesztői intervenció jelentkezik a Gaal György meséi kapcsán felmerülő problémaként, a második esetben ez maguknak az adatközlőknek helytelen megválasztásából fakad. Arany László felfogása szerint eleve hibás döntés volt katonák meséit lejegyezni, mivel a katonák mesemondása alkalmatlan („idegenes", „mesterkélt", „természetietlen" volta miatt) a megkívánt narrációs stílus reprezentációjára. Ez a szempont, mint láthattuk, korábban felmerült már Gyulai kritikájában is. Az is világos, hogy Gyulai Pál és Arany László, bár kifogásolták a Gaal-mesék elbeszélő stílusát, és a nem megfelelőnek ítélt narráció volt az egyik oka annak, hogy a gyűjteményt összességében kevéssé sikerültnek ítélték, nem kapcsolták össze ezt az elbeszélésmódot Musäus hatásával.

Egy generációval később viszont a hazai népmesekutatás tudományos rangra emelésében, intézményesülésében meghatározó szerepet játszó Katona Lajos,[62] a nemrégiben alapított szaktudományos folyóirat, az *Ethnographia* hasábjain visszatért a Musäus-hatás (mint hiba) szempontjának érvényesítéséhez, amelyet a Grimm testvérek kritikájából vezetett le:

Grimm (i. h.)[63] nagy elismeréssel szól e mesék tősgyökeres eredetiségű alaphangjáról, jóllehet már benne is némi gyanút kelt az itt-ott szerinte is kissé „elnyújtott s helyenkint azon negédes iróniának szellemétől meglegyintett előadás, a melytől ujabbkori elbeszélők nem igen tudnak szabadulni". Ezzel, úgy látszik, Gaalnak a Musäus-féle mesék modorát utánzó azon törekvését érti, melylyel eredeti forrásainak természetes egyszerűségű hangját többnyire kora „művelt" közönségének finnyás ízléséhez igyekszik szabni."[64]

Katona Lajos emellett fenntartásait fogalmazta meg (Gyulaihoz és Arany Lászlóhoz hasonlóan) nemcsak a szerkesztővel, hanem az adatközlőkkel kapcsolat-

61 Uo., 225–226.

62 Landgraf Ildikó, „A 24. óra szorításában: A folklórgyűjtés alapelvei Katona Lajos munkásságában és a korabeli magyar folklorisztikában", *Ethnographia* 127 (2016): 503–519.

63 Az idézett hely, amelyre itt Katona utal: „Grimm. Kinder u. Hausm. III.[3] 345. l." Vagyis az *Anmerkungen* 1856-os kiadására és abban a fentebb ismertetett szöveghelyre vonatkozik (*Kinder und Hausmärchen,* gesammelt durch die Brüder Grimm, Dritter Band, Dritte Auflage).

64 Katona Lajos, „A magyar népmese irodalma I.", *Ethnographia* 5 (1894): 52–70, 53.

ban is, egyrészt a narrációs mód, másrészt az írásbeliség (közelebbről a ponyvairodalom) érzékelhető befolyása miatt:

> A kiadók Előszavukban dicsérettel adóznak a buzgó gyűjtő áldozatra való készségének, a melylyel költséget és fáradságot nem kimélve szedegette össze, többnyire obsitos katonák sajátkezű naiv feljegyzéseiből, meséit. Az utóbbi módja ellen a gyűjtésnek ugyan, a mint a mesék egy része elég tanulságosan mutatja, azt a kifogást lehet emelni, hogy a lelkes gyűjtő igérte dijra való csábító kilátás a mesemondók nem egyikét telhetetlen bőbeszédüségre sarkalta. Sőt a közkézen forgó ponyvairodalmi termékek szolgai lemásolásától sem riadt vissza némelyikük, a mint azt a 36. sz. (III. köt. 96. s köv. ll.) mese igen szépen tanúsítja.[65]

Ezen általános jellemzés mellett a magyar népmesék tipizálása és az ismert változatok ismertetése során Katona Lajos például Gaalnak éppen azt a meséjét (*Die dankbaren Thiere)* minősítette „terjengős, Musäus-féle stilü, cziczomás elöadás"-ként,[66] amelyet Gaal maga nevesített gyűjteménye előszavában a személyes ízlésével leginkább összhangban álló (visszafogott) mesestílus mintájaként, amelyet gyűjteménye egészén érvényesített volna, ha nem tartott volna attól, hogy a Musäus „megnemesített" meséin szocializálódott olvasók számára monotonnak tűnhetnek.

A Gaal-mesék elbeszélő stílusának megítélése a továbbiakban sem volt túl kedvező. 1917-ben az *Ethnographiá*ban Gulyás Pál a magyar népköltészeti alkotások fordításairól szóló áttekintésében Stier mesefordításairól szólva nevezte Gaal és Mailáth meséit egészen egyszerűen „tákolmány"-nak.[67] Turóczi-Trostler József, a korai, XVIII. századi magyar mese legkiemelkedőbb kutatója a Gaal-mesék írásbeli előzményeit (konkrétan Kónyi János anekdotagyűjteményével való kapcsolatát) feltárva Gaal szövegeit olyan hibrid képződményként láttatta, amelyek egyszerre viselik magukon Musäus, illetve a Grimm-gyűjtemény

65 Uo., 56. Katona itt *A bűbájos lakat* című Gaal-mesére utalt, amely az Aladdin-mese egy változata, a *Tugendschule* részeként és német nyelvű népkönyvként is ismert volt. Domokos Mariann, „Gaal György mesegyűjteménye és a populáris olvasmányok", *Ethnographia* 130 (2019): 418–444, 435.

66 Katona Lajos, „Magyar népmese-typusok: Harmadik közlemény", *Ethnographia* 14 (1903): 189–196, 190.

67 „Stier e mellett nem tudott lemondani arról, hogy legalább egy-egy példában be ne mutassa Gaal és Mailáth előbb említett német kiadványainak egy-egy darabját egyszerűsített előadásban. E szövegek hitelességében, úgy látszik, maga is kétkedett, legalább a bevezetés egy passzusa erre mutat s lehet, hogy a két darab fölvételével *ad oculos* akarta demonstrálni, mennyire eltérnek az Erdélyi-féle mesék Gaal és Mailáth tákolmányaitól." Gulyás Pál, „Népköltésünk idegennyelvű fordításai: Első közlemény", *Ethnographia* 28 (1917): 112–127, 113.

meséinek stílusjegyeit, a végeredmény viszont „vértelen, papirosos álnépiesség", vagyis kudarcnak tekinthető:

> Gaál a felvilágosodás és a német romantika határán áll, mintegy arra törekszik, hogy közös funkcióban egyesítse Musäus felvilágosodott iróniáját meg a Grimm-testvérek népieskedő közvetlenségét, minthogy azonban állandóan hősei fölött jár s a csodával is képtelen azonosítani magát, mindebből nem származhatik más, csak vértelen, papirosos álnépiesség. A Kónyi–Gaál kapcsolat kiderítése mégis figyelemreméltó, mert megrendíti az első magyar népmese-gyűjtemény feltétlen népi eredetében való hitünket, hiszen a Grimm-testvéreken kezdve Katona Lajosig nem igen kételkedett ebben az eredetben senki, s aztán némi útbaigazítással szolgál, hol keressük Gaál forrásait.[68]

A magyar néprajztudomány legjelentősebb XX. századi mesekutatói közül Berze Nagy János mesetípus-katalógusában visszatérő fordulat Gaal György meséinek minősítése során az „idegenszerű", „mesterkélt" kifejezés.[69] Ortutay Gyula *Jacob Grimm és a magyar folklorisztika* című tanulmányában közvetett források (leginkább Stier) nyomán viszonylag jelentős terjedelemben foglalkozott a Grimm testvéreknek a Gaal-gyűjteményre vonatkozó kritikájával,[70] és álláspontja szerint Musäus és Grimm-hatása egyszerre érvényesült az első magyar mesegyűjtemény kialakítása során: „[Gaal] Gyűjteményének mind kötetrendezési elve, mind a közölt anyag átírása az előképekre, Musäus és Grimm mesekiadványaira vall."[71] Kovács Ágnes a XIX. századi magyar mese történetére vonatkozó tanulmányaiban Gaal meséi kapcsán Musäus modorát tekintette meghatározó (és a későbbiekben meghaladott) stílushatásnak.[72]

68 Trostler József, „Mesenyomok a XVIII. század magyar irodalmában (A racionalizmus és az irracionalizmus küzdelméhez), Ötödik közlemény", *Magyar Nyelvőr* 56 (1927): 142–149, 145. Turóczi-Trostler egy későbbi tanulmányában ugyanakkor annak a véleményének adott hangot, hogy a Grimm testvérek a korabeli/modern írók mesestílusáról szóló kritikájukat nem Musäusra értették, hiszen 1822-ben Musäus már évtizedek óta halott volt, vagyis nem tekinthették őt kortárs szerzőnek. Turóczi-Trostler József, „Tárgytörténet, mesetörténet, stílustörténet", in Turóczi-Trostler József, *Magyar irodalom, világirodalom*, 1. köt., 386–394 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 391.

69 Berze Nagy János, *Magyar népmesetípusok*, 2 köt. (Pécs: Baranya megye Tanácsa, 1957).

70 Ortutay egyébként egy-egy Riedl Szendétől és Arany Jánostól származó, Jacob Grimm, illetve a Grimm testvérek munkásságát méltató idézettel kezdte tanulmányát. Az Aranynak tulajdonított szövegrészletnek viszont Arany János nem szerzője, hanem fordítója volt. Ortutay Gyula, „Jacob Grimm….", 321; Gulyás Judit, „Egy skót mesegyűjtemény magyar recepciója (Arany János: *Nyugot-felföldi népmondák*)", *Ethnographia* 127 (2016): 520–542.

71 Ortutay Gyula, „Jacob Grimm….", 322.

72 Kovács Ágnes, „Benedek Elek és a magyar népmesekutatás", 432; Kovács Ágnes, „A népmesekutató Ortutay Gyula", *Ethnographia* 91 (1980), 521–531, 531.

Írásomnak nem volt célja, hogy áttekintse Gaal György mesegyűjteményének részletes recepciótörténetét, bár igen fontosnak találnám egy ilyen munka megszületését.[73] Ugyanakkor mindenképpen reflektálni kell arra a körülményre, hogy a legelső, nyomtatásban megjelent magyar népmesegyűjtemény, melynek kéziratos korpusza több mint száz mesét tartalmaz (tehát időbeli elsőbbségéből fakadó kitüntetett szerepe mellett számos későbbi XIX. századi mesegyűjtéshez képest már csak terjedelmére és változatosságára nézvést is igen jelentős szövegegyüttest képez) máig kiadatlan. Ez pedig nem csupán annak

73 Az elmúlt évtizedekben megjelent, Gaal mesegyűjteményéről szóló tanulmányok: Voigt Vilmos, „Gaal György: Bevezetés népmesegyűjteményéhez", in *Folklorisztikai tudománytörténet: Szöveggyűjtemény: I (1840–1990),* szerk. Dömötör Tekla, Katona Imre és Voigt Vilmos, 238–244 (Budapest, 1978); Voigt Vilmos, „A magyar népmesekutatás a múlt század első felében", in *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok,* szerk. Kríza Ildikó, 139–150 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982); Voigt Vilmos, „A magyar népköltészet forrásai – egy forráskiadvány tervezete", in *Artes Populares 8,* szerk. Voigt Vilmos, 217–221 (Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 1982); Voigt Vilmos, „Gaal, Georg von", in Kurt Ranke, hg., *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung,* Bd. 5, 623–625 (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1987); Voigt Vilmos, „A magyar mese- és mondakutatás bécsi triásza", in *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében, I: A II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Bécs, 1986. szeptember 1–5.) elhangzott előadások,* szerk. Moritz Csáky, Horst Haselsteiner, Klaniczay Tibor és Rédei Károly, 375–379 (Budapest, Wien, 1989); Voigt Vilmos, „Gaal György", in *Kapcsolatok és konfliktusok Közép- Európa vidéki életében: Tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára,* szerk. Csoma Zsigmond és Gráfik Imre, 205–216 (Szombathely: Vas Megye Önkormányzata, 1997); Domokos Mariann, „Gaal György mesegyűjtése: Kiadott és kéziratban maradt mesék a 19. századból", *Palimpszeszt* 23. sz., 2005, http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/03.html (hozzáférés: 2022.04.07); Gulyás Judit, „Giovan Francesco Straparola és Gaal György meséi a *Hasznos Mulatságok*ban", in *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról,* szerk. Gulyás Judit, Artes Populares 23, 317–330 (Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 2008); Havay Viktória, „Gaal György német népmesefordításai", *Etnoszkóp* 1, 1. sz. (2011): 50–69; Nagy Ilona, „Adalékok Gaal György kézirathagyatékának sorsához", in Nagy Ilona, *A Grimm-meséktől a modern mondákig…,* 65–71; Zvara Edina, „Gaál György (1783–1855), a mesegyűjtő tudós könyvtáros: Egy javított életrajz", *Ethnographia* 126 (2015): 79–92; Havay Viktória, „Gaal György népmeséi, avagy mit tudunk a magyar elsőről?", in *Nyom-követés 2,* szerk. Domokos Gyöngyi, Káli Anita, Major Ágnes és Szabó P. Katalin, 45–55 (Budapest–Újvidék: Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete–Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály, 2017); Havay Viktória, „»A szép barátság öszvefűz velem«: A Gaal–Kisfaludy levelezés és népmesekutatás", in *Nyom-követés 3,* szerk. Boldog-Bernád István, Szabó P. Katalin és Szuperák Alexandra, 125–139 (Budapest–Szabadka: Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály, Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, 2018); Havay Viktória, „Gaal György és a bécsi triász", in *Varietas delectat,* szerk. Havay Viktória és Veress Dávid, 11–26 (Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet, 2018); Domokos Mariann, „De mit mond Dávid?: Gaal György egy kéziratos anekdotája és lehetséges forrása", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8*, szerk. Csörsz Rumen István, 417–424 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020). Legújabban lásd még Havay Viktória tanulmányát jelen kötetben.

következménye, hogy Gaal György mesegyűjteményének kiadása valószínűleg a legbonyolultabb textológiai és filológiai feladatnak tekinthető, amellyel a magyar mesekutatásnak szembesülnie lehet. A kétnyelvű kéziratok és szövegváltozatok gondozása önmagában is igen komoly vállalás lenne, ezenkívül Gaal két kultúra és nyelv közötti közvetítő szerepét figyelembe véve egy ilyen vállalkozás nem vihető végbe a korpusz művelődés-, eszme- és irodalomtörténeti kontextusának elemzése nélkül. A legelső magyar mesegyűjtemény feltárásának és értelmezésének elmaradása (amit Ortutay már az 1960-as években problémaként érzékelt) viszont megítélésem szerint abból a körülményből is fakad, hogy Gaal mesegyűjteményének értékelése a XIX. század közepe óta a kezdeményezés gesztusának kijáró elismerés mellett valójában mindvégig egyfajta távolságtartással és leminősítésekkel terhelt. Ezek a fenntartások pedig javarészt a Gaal György által gyűjtött és kiadott mesék narrációjára vonatkozó, nyílt vagy lappangó kritikára vezethetők vissza.

NEMESNÉ MATUS ZSANETT

Nemes Győr Városában lakozó édes, mézes, mákos, cukros koma asszonyaink

Egy reformkori csúfoló társadalomtörténeti vetületei

Nagybátyámnak

> Most 36 esztendő után megindult kebellel tehetem azon vallomást, hogy e házasságot soha sem volt okom megbánni; sőt áldom az Istent, hogy nekem Juliskámban egy ily hű, gondos, okos, gyengéd nőt, gyermekeimnek benne ily páratlan anyát ajándékozott. Mintha Isten őt papnénak teremtette volna, úgy betalálta magát szerepébe; szelídségével megnyerte a hívek szívét, gyűlölte a feltűnést; öltözködése, magaviselete, társalgása egészen papnéhoz illő volt; háza a rend és tisztaság példánya; a betegek és szegények iránti részvéte a legpéldásabb. […] Színház, mulatságok, stb. ránézve közönyös dolgok voltak; az ő legkedvesebb színháza családi köre volt. […] Voltak koczódásaink is, mi rendszerint onnan származott, hogy mind a ketten nagyon idegesek voltunk. Ezen úgy segítettünk, hogy szabály gyanánt állítottuk fel, miként egyszerre ketten soha sem haragszunk, hanem csak akkor beszélünk egymással, ha a harag már lecsillapult.[1]

Kevesen tudják, hogy ezen őszinte sorokat Székács József (1809–1876) evangélikus püspök írta vallomásában feleségéről, Vörös Júliáról. Az asszony azért érdekes számunkra, mert fiatalkorában 90 hölggyel együtt szerepelt egy *Komatál* címmel költött versben,[2] mely 1834-ben Győrben keletkezett. A verset nemcsak azért érdemes vizsgálni, mert egy újabb példája a lány- és asszonycsúfolóknak, hanem azért is, mert számba veszi a reformkori Győr házasulandó korban lévő lányait, akiknek egy része a város életét nagyban meghatározó és befolyásoló családjaiból származott. A költemény alapján így megállapításokat tehetünk a város társadalmi viszonyaira és házasodási stratégiáira vonatkozóan.

1 Székács József püspök, *Visszaemlékezései*, szerk. Kertész Botond (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008), 124–125.

2 Római Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, leltározatlan. Provenienciája bizonytalan. 2 rét hajtott bifólium, melynek 4 oldalán a vers 2 hasábban látható. Ezúton köszönöm Perger Gyulának, hogy évekkel ezelőtt átengedte nekem ezt a forrást.

A költemény születése

Az alkotás pontos keletkezési körülményei és a versírók kiléte nem ismert. A forrás mindössze annyit árul el, hogy az álnév mögé rejtőző Tűzbejövő Nekeresdy Pál, Csokoldi Veszedelmes Péter, Ölelkezdi Jójárt Mátyás és Nyalodi Kézszorító Ödön költötték 1834-ben komatál küldésekor.

Az ifjúság komálása, mátkálása, komatál-küldése – amely népszokás már a XVI. században létezett – az 1800-as évek elején, a költemény születésekor is közismert szokás volt.[3] Komatál cseréjére leggyakrabban lányok között került sor, ennél ritkábban fiúk, valamint lányok és fiúk között, melynek során a küldők örök hűséget fogadtak egymásnak. A komatál tartalma helyenként változott, de soha nem hiányzott belőle a tojás, a kalács és egy kis üveg ital. Többször fehérvasárnaphoz[4] vagy húsvét hétfőhöz, esetleg pünkösdhöz vagy éppen május 1-jéhez kötődött.[5] A küldés ideje azonban a komatál célja miatt változhatott. Hiszen kapcsolódhatott szüléshez/születéshez is, mikor a gyermekágyas édesanyát, családját étellel látták el, segítve ezzel őket a kezdeti nehézségekben.[6] Ehhez hasonló módon vihették betegségkor is.[7] E kettő értelemszerűen nem köthető meghatározott időponthoz. Komatálat legritkább esetben adtak házasodási céllal,[8] a leggyakrabban viszont barátságkötéskor – mely a keresztkomaságon át egész életen át tarthatott.[9]

A győri vers címválasztása az előbbiek alapján rendhagyó. Hiszen komatál cseréjére a legritkább esetben került sor fiúk és lányok között, ráadásul házasodási céllal. A költemény tartalma alapján leginkább a farsang időszakához kötődik, hiszen a lányoknak vízkereszttől húshagyó keddig volt lehetőségük

3 Lévainé Gábor Judit, „Komatál: A barátságkötés és ennek változatai az énekes népszokások között", *Ethnographia* 74 (1963): 230–260, 231.

4 Palócföldön és a Dunántúlon a húsvét utáni második vasárnap volt a legelterjedtebb. Vö. Szendrey Ákos, „A társadalmi érintkezés formái", *Ethnographia* 48 (1937): 372–385, 378.

5 Lévainé Gábor, „Komatál…", 230–231.

6 Lásd erre: Sergő Erzsébet, „Gyermekágyas asszony étkeztetése Magyarországon", *Orvostörténeti Közlemények* 97–99 (1982): 245–250, 248; Csetényi Mihályné, „A születés és kisgyermekkor csépai hagyományai", in *Csépa: Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népéletéből 2,* szerk. Barna Gábor, Tematikus és lokális monográfiák 5, 279–303 (Eger–Szolnok: Damjanich János Múzeum, 1982), 290–291; Petánovics Katalin, „Szentgyörgyvár néprajza: Az emberi élet szokásai", in Müller Róbert, Szatlóczki Gábor, Haász Gabriella és Petánovics Katalin, *Szentgyörgyvár története*, Zalai kismonográfiák 7, 168–185 (Zalaegerszeg, 2002), 169, 182.

7 Virter Ferenc, „Leánykérés és lakodalom", in Borovszky Samu, szerk., *Magyarország vármegyéi és városai: Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely* (1905), 154, https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0026/8.html (hozzáférés: 2022.05.10).

8 Lévainé Gábor, „Komatál…", 230–231; Versényi György, „Apróságok", *Ethnographia* 5 (1894): 276.

9 Lévainé Gábor, „Komatál…", 230.

férjhez menni.[10] A legvalószínűbb, hogy a költők egy farsangi mulatság alkalmával vehették számba a hölgyeket, felhívva talán figyelmüket arra, hogy eljött számukra a házasodás ideje.

A költemény műfaja

Az álnév mögé rejtőzött költők a költemény írásakor az egyik legkedveltebb és legősibb irodalmi téma műfajához, a vénlány- és leánycsúfolókhoz nyúltak.[11] Ezek egészen a középkorig vezethetők vissza, amikor még szalonképtelen dalocskák voltak, és a férfiak nem a nőknek, hanem elsősorban egymás szórakoztatására írták azokat.[12] Legtermékenyebb időszakuk a XVIII. század, amikor nemcsak kéziratos gyűjteményekben, sőt folyóiratokban (pl. *Magyar Kurir, Orpheus, Magyar Museum*) bukkanhatunk rájuk, hanem megtalálhatók például Orczy Lőrinc és Gvadányi József költészetében, vagy éppen Csokonai Vitéz Mihálynál is.[13]

A vénlánycsúfolók – ahogy az elnevezésben is szerepel – a férjhez nem ment lányokat állítják középpontba, és általában külsejüket, szépségüket kritizálták.[14] Ezzel szemben a lánycsúfolók a lányok lustaságát, kacérkodását, kihívó viselkedését, csapodár természetét pellengérezték ki.[15] Mindkettőre jellemző, hogy a női nemet csúfoló szokásokat általában a 18–20 éves legények gyakorolták.[16]

10 Annak a lánynak azonban, akinek nem sikerült a bálok ideje alatt párt találnia, annak az 1800-as években húshagyó kedden ciberefazekat vittek. Ilyenkor a fiúk az el nem kelt lányok háza előtt fazekakkal, fedőkkel zajt csaptak, vagy a lányos ház ajtajába, udvarába rossz fazekakat dobtak. Eperjessy Ernő, „A rönkhúzás szokása a Rába menti szlovéneknél (és annak interetnikus kapcsolatai)", *Vasi Szemle* 54, 2. sz. (2000): 193–211, 199.

11 Hovánszki Mária, „A *Karnyóné* (vén)asszonycsúfolói az énekköltészeti hagyomány felől", *Debreceni Szemle* 13, 1. sz. (2005): 97–105, 98.

12 Horváth Iván, „Balassi poétikája (Kérdések)", *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 13 (1973): 33–41, 37.

13 Kulcsár Adorján, „Asszonycsúfolók", *Irodalomtörténet* 33 (1944): 77–80, 77–78. A nőcsúfoló közköltési műfajok XVIII. századi termése már kritikai kiadásban is olvasható: Küllős Imola, kiad., Csörsz Rumen István, mts., *Közköltészet 1: Mulattatók,* Régi magyar költők tára: XVIII. század 4 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 1. fejezet. A továbbiakban: RMKT XVIII/4.

14 A 16–18. században a mulattató versek nagy részét ezek alkották. A XIX. századi kéziratos vőfélykönyvekben azonban viszonylag ritkán fordulnak elő, valószínűleg azért, mert a lakodalmi mulatozáshoz nem illett a vénlányok csúfondáros kipellengérezése. Tóth Arnold, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek a 19. században* (Miskolc: Hermann Ottó Múzeum, 2015), 128–129.

15 A női lustaság témájánál gyakran szerepel a szőni-fonni nem tudó és nem is akaró asszonyok kicsúfolása, megszégyenítése; uo., 124–125.

16 Barna Gábor, „Lánycsúfoló szokások", in Szabó László, Gulyás Éva és Csalog Zsolt, szerk., *Szolnok megye néprajzi atlasza,* 24–29 (Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2001).

A *Komatál* mindezek mellett közelít a makaronikus csúfolókhoz is, mert a szövegben a magyar szavak közé más – ebben az esetben latin, német és francia – szavak vegyültek.[17] Latin például a *commendans, in summo gradi est;* német kifejezés a *richtig, abglest* (abgleist), *liebsbrifedicket* (lieber, dickter Brief) és francia a *parle france.*

A győri alkotásban a vers írói elsőként négy osztályba sorolták a lányokat. Az elsőbe a korosabbakat (15 fő), akik „siralmas szemmel néznek visza el múlt ifju koroknak lefolyó idejére", a másodikba (30 fő) a kevésbé időseket, akik „elérvén kifejlődéseknek leg főbb pontját nem sokára […] vasfogu időnek hervasztó hatalmától kell rettegniek". A harmadik osztályba (29 fő) azok kerültek, akik „elérvén idejeknek arany korát […] tündökölnek", az utolsóba (16 fő) pedig, akik „Rozsa Bimbok gyanánt ékesitik tájékunknak nagy kertjét". Ezt követően rövid versikékben pontos jellemzést adtak róluk. Az összesen 75, legtöbbször négysoros alkotásból 62-ben csak egy lány szerepel, 11-ben testvérpár, két esetben pedig barátnők. Tulajdonságaik alapján 28 lánynak csak külső (pl. ráncos, kopasz, bajszos, bögyös, vaskos vagy éppen csontos, de lehet szép szőke),[18] 7 lánynak csak belső (pl. beképzelt, öntelt, fennhéjázó vagy éppen vidám, erkölcsös, barátságos, szemérmes) tulajdonságait pellengérezik ki vagy éppen dicsérik, 13 főnél pedig egyszerre több (külső és belső: 4 fő; külső és egyéb: 8 fő; belső és egyéb: 1 fő) tulajdonság is megjelenik. 40 lánynál egyéb jellemzőket (pl. idegen nyelven beszél, Kálvárián férfiakért imádkozott, nincs pénze, túl sokat válogat a férfiak között, visítva énekel olasz dalokat, jól zongorázik, magyar ruhában volt a bálban és magyarul énekelt) sorolnak fel, és ezeknél gyakran kerül előtérbe a nemzeti öntudat. 8 esetben az írók negatívumként tűntetik fel, hogy a hölgy – még ha szép is – nem tud magyarul, helyette franciául, olaszul vagy éppen németül beszél. Ezzel szemben 6 esetben említik meg, hogy azért vonzó számukra a lány, mert magyarul beszél, magyarul énekel, zongorázik és magyar ruhát visel.

A versek felépítése minden esetben azonos. Először – az azonosítás céljából – mindig a lányok neveit olvashatjuk, és csak ezután kerül sor jellemzésükre. Az írók a versikékben E/1. személyben közvetlen hangot ütnek meg, melyet az E/2. és T/2. megszólítás bizonyít. Néhány esetben azonban eltérnek ettől, így Beke Emíliáról (II/1),[19] Gittig Máriáról (II/7), Karph Katalinról (II/11), Marton

17 Csörsz Rumen István, „Gúnyos – gúnytalan: Közelítések a 18. századi magyar közköltészet humorához", in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére,* szerk. Ajkay Alinka és Bajáki Rita, 113–120 (Vác: Mondat Kft., 2013), 116.

18 A reformkorban azokat a hölgyeket tartották szépnek, akiknek arcbőre makulátlan fehér volt, és nem kellett arcfestéket használniuk. A testalkat tekintetében pedig a kistermetű, karcsú hölgyek voltak vonzóak a férfiak számára. Fábri Anna, *Hétköznapi élet Széchenyi István korában,* Mindennapi történelem (Budapest: Corvina Kiadó, 2009), 36.

19 A továbbiakban a hölgyek versbeli előfordulását zárójelben egy római és arab számmal jelö-

Antóniáról (II/18), Argay Zsófiáról (III/2), Göltl Karolináról (III/11), Pasperger Annáról (III/20), Kimmerl Rozáliáról (III/21), Kálotzy Máriáról (III/16), valamint Szabó Máriáról és Zsófiáról (III/23, III/24) E/3. személyben írnak, Kámpi Milinél, Potyondi Erzsébetnél (II/9, II/10) és a Ráth lányoknál (IV/10, IV/11) pedig T/3. személyt használnak. Egy esetben a költők a hölgy bőrébe bújtak: Simonyi Zsófinál (I/12) E/1. személyű igealakok szerepelnek. Fontos megemlíteni, hogy többször népdalok helyettesítik a jellemzéseket: így Göltl Karolinánál (III/11) a *Csicseri borsó, bab lencse* kezdetű, XVIII. századi erotikus jelentésű népdal szerepel,[20] Kimmerl Rozáliánál (III/21) pedig a *Gyere be, rózsám, gyere be* kezdetű szerelmi hívogató, csábító dalocska.[21] Ez utóbbinál az írók azonban a *rózsám* szót tréfásan kalmárra cserélték, minden bizonnyal utalva ezzel a lány választottjára. Karph Katalinnál pedig népi gyermekjátékok énekére hajaznak: „Szép a leány ha zsiros / De még szebb hogy ha piros…"[22] (Régebbi verzió: „Haja, zsíros papiros, úgy szép a lány, ha piros.") A népdalok mellett szólással is találkozni: Turnejz Augusztánál (II/29) a „Quid valet titulus si deest vitulus",[23] Lehrer Rozáliánál (I/11) az utólagos döntések megbánására utaló „Késő bánat eb gondolat" olvasható. A költemény zárásaként a költők a lányoktól köszönetet várnak, melyet egy Vergiliustól származó idézettel vezettek be: Tantae molis erat Romanam condere gentem.[24]

A költők a jellemzéseket legtöbbször négy, 12-es szótagszámú sorba szedték, páros rímekkel. De van több kétsoros (például I/2, I/11, I/12, I/13–15, II/1, II/4, II/16, III/19, III/25, IV/3, IV/4, IV/6), hatsoros (például II/11, III/1, III/5, IV/12,

löm. A római a verset követve az általa elfoglalt osztálybeli helyét jelöli, az arab szám pedig az írók által adott sorszámát. Helyenként nem sorolom fel külön a hölgyeket név szerint, hanem római és arab számmal utalok az adott versikére, melyben előfordulnak. Lásd a függeléket.

20 Bernáth Béla, „Népköltészetünk úgynevezett szimbolikájáról", *Forrás* 16, 10. sz. (1984): 69–82, 71; Gágyor József, „Szerelmi-erotikus szimbólumok a mátyusföldi gyermekjátékokban és mondókákban", *Irodalmi Szemle* 37, 1. sz. (1994): 62–78, 72. A mintául szolgáló dal kritikai kiadása: Csörsz Rumen István és Küllős Imola, kiad., *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet,* Régi magyar költők tára: XVIII. század 8 (Budapest: Universitas Kiadó, 2006), 39. sz.

21 A Vas megyei Gyöngyösfalun a pünkösdi királynéválasztásnál is énekelték. Vö. pl. Tátrai Zsuzsanna, „A pünkösdi királynéjárás dunántúli változatainak szerkezeti elemzése", *Népi kultúra – Népi társadalom* 9 (1977): 189–215, 192; Küllős Imola, „Kísérlet a magyar népköltészet szerelmi dalainak tipologizálására", *Népi kultúra – Népi társadalom* 4 (1970): 127–146, 142.

22 Pécsiné Ács Sarolta, „Kalocsa vidéki népi gyermekjátékok", *Cumania, II, Etnographia* (1974): 237–284, 251.

23 Nyers fordításban: Mit ér a cím, ha hiányzik a borjú? Azaz hiába van rangunk, ha anyagilag nehéz körülmények között élünk. Ez a szólás a XIX. század közepe óta van jelen a deáknyelvben. Vö. *Szájrul szájra: A magyarság szálló igéi,* gyűjtötte és magyarázza Tóth Béla (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1901), 324.

24 „Haj, sok bú-baj után született meg a római nemzet!" Vergilius: *Aeneis,* 1. ének, 33. sor.

IV/13–15) és háromsoros (például II/28, III/20) versike is. Többször játszanak a 10-es, 8-as, 7-es és 6-os szótagszámú sorokkal (például I/3, II/5–6, II/11, II/18, II/19, III/1, III/2, III/3, III/8, III/11, III/16, III/21, III/23–24, IV/9, IV/11), valamint bokorrímekkel (például II/26–27, III/13, III/14) is.

A költemény szereplői

A kutatás

A verssel kapcsolatosan az egyik legizgalmasabb feladatnak a benne felsoroltak és a vers íróinak identifikálása bizonyult. Közülük a költőket az álnév miatt lehetetlen személyekhez rendelni, velük szemben azonban a 90 lány több mint felét, 48 főt sikerült azonosítani.[25] Ehhez a győri és Győr környéki keresztelési és házasságkötési anyakönyvek voltak segítségemre, mivel többségében nem ismert személyekről, családokról van szó. A vizsgálat során azonban sokszor ütköztem nehézségbe.

Az első problémát az jelentette, hogy a vers írói azokat a hölgyeket, akiket jobban ismertek, a költeményben becenevükön szólították meg, melyek feloldása többször okozott bizonytalanságot.[26] De van példa arra is, hogy az írók nem tudták minden lány keresztnevét, csak a vezetéknevét (szerencsére a kutatás során többeket sikerült felfedni),[27] emiatt egy esetben előfordult, hogy egy főnél több személy is szóba jött.[28] Ugyanez mondható el a testvérpárok esetében is, gyakran velük kapcsolatosan is csak feltevéseim vannak.[29] Az előbb felsorolt esetekben a születési dátumokból indultam ki, végiggondolva, hogy hány éves korukban állhattak a lányok házasságkötés előtt, vagy vehettek részt társas rendezvényeken. A további nehézséget az okozta, hogy a győri anyakönyvek sok esetben igen szűkszavúak. Mivel azonban a kutatás során megpróbáltam feltérképezni – mentve a költők által gyakran kritizált lányokat –, hogy kik azok,

25 Az 50 fő esetén a lábjegyzeteknél nem tüntetem fel külön az anyakönyvi hivatkozásokat, hanem a tanulmány végén található táblázatban jegyzem meg azt.

26 Ezzel találkoztunk pl. Beke Augusztánál, aki Tettiként (III/4) vagy Ecker Juliannánál, aki Léniként (III/8) szerepel a költeményben. De hasonló fordul elő a versben Hegedűs Juliként szereplő Alojziánál (III/12), vagy a Kisfaludy Miliként olvasható lánynál is, aki az anyakönyvek szerint Henriette Adelheid (II/12), s további példákat sorolhatnánk.

27 Tukor (Tükör?) lányok (I/13–15), Drabant fiatalabb (III/7), Mogyorósy (III/19), Tutschner (III/28), Ráth lányok (IV/10–11), Petrits (IV/13), Szeniczey (IV/14).

28 Mogyorósynál Katarina és Rozina jöhet szóba. Viszont az E/2. személy használata miatt közülük csak az egyikről lehet szó.

29 Ráth lányok (IV/10) esetében Rozináról és Zenobiáról lehet szó. A Vörös testvéreknél (IV/14–15) Júliáról és Zsuzsannáról. Dorner Auguszta testvére pedig Jozefa (IV/1–2).

akik férjhez mentek és nem maradtak vénlányok, ezért az anyakönyvekből más adatokat is kigyűjtöttem. Ennek során a vizsgálódást sikerült Győr társadalmi viszonyaira és a házasodási stratégiákra vonatkozóan is kiterjeszteni, áttekintve, hogy egy-egy lány milyen családból származott, ki volt az apja, ki lett a férje, vajon az apáknak mennyi szerepe lehetett a későbbi frigyek megkötésében.

A vizsgálódásból kiderült, hogy a költeményben számba vett hölgyek – akiket sikerült identifikálni – a vers keletkezésekor 13–33 évesek. A legfiatalabb Kisfaludy Henriette (II/12) és Hegedűs Kornélia (IV/4), a legidősebb pedig Lang Anna (II/13).[30] Többségében katolikus vallásúak, de van köztük evangélikus is, így a négy Beke lány (I/1–2, II/1–2), Bodzai Erzsébet (III/6), Dorner Auguszta és Jozefa (IV/1–2), Király Amália (I/8), Kozma Julianna (IV/6) és Mária (III/17), Petrits Éva és végül a Vörös testvérek, Zsuzsanna és Júlia (IV/14–15). Szerepel egy görögkatolikus is: Durza Julianna (II/6).

Nagy részük győri származású. Argay Zsófia (III/2) azonban Győrszemerén született, Tanárky Auguszta pedig a Székelyföld egyik bányavárosában, Baróton. A Dorner lányok, Auguszta és Jozefa, valamint Durza Julianna születési dátumát nem találtam meg. Valószínűleg ők nem Győrben születtek, de oda mentek férjhez. Ugyanígy nem került elő a Goda lányok születési dátuma sem, pedig apjuk – ahogy a későbbiekben látni fogjuk – Győrben töltött be hivatalt. A Vörös testvéreknél (Júlia és Zsuzsanna) ugyancsak a férjhez menetel dátuma került elő, és a versírás idején biztosan a városban, nagyapjuknál laktak.[31] Székács József önéletírásából derül ki, hogy apjuk, Vörös István a szerbiai Törökbe-

30 A születési anyakönyvek és szakirodalmi források alapján 31 éves: Ráth Rozina (IV/11) és Hegedűs Alojzia (III/12), 29 éves: Beke Vilhelmina (I/1), Marton Terézia (II/18), 27 éves: Kozma Julianna (IV/6), 26 éves: Kozma Katarina (III/17), Mogyorósy Katarin (III/19), Ráth Zenobia (IV/11), 25 éves: Beke Emília (II/1), Meszlényi Terézia (I/10), Kajdacsy Karolina (III/15), Király Amália (I/8), 24 éves: Mogyorósy Rozina (III/19), Petrits Éva (IV/12), Bezerédy Antónia (I/2), 23 éves: Beke Auguszta (III/4), Fausits Stefánia (I/7), Lepossa Mária (II/17), 21 éves: Nagy Terézia (IV/7), Beke Kornélia (II/2), 20 éves: Karph Katalin (II/11), 19 éves: Szánthó Zsófia (II/27), Bodzai Erzsébet (III/6), Kimmerl Rozália (III/21), 18 éves: Argay Zsófia (III/2), Hegedűs Mária (III/13), Mayerhofer Mária (II/19), 17 éves: Bezerédy Krisztina (III/5), Tanárky Auguszta (III/27), Szánthó Vilhelmina (II/26), 16 éves: Kmety Ludovika (IV/5), 15 éves: Hegedűs Leopoldina (III/14), Purgly Rozina (IV/9), Szabó Terézia (IV/11), 13 éves: Hegedűs Kornélia (IV/4) és Kisfaludy Henriette Adelheid (II/12). A házassági anyakönyvek alapján 20 éves lehetett Lehner Alojzia (II/16), 18 éves: Vörös Zsuzsanna, 17 éves: Goda Anna (III/9) és Szenthál Jozefa (II/28), 16 éves: Angszter Johanna (III/1) és 13 éves Goda Antónia (III/10).

31 Székács József, későbbi evangélikus püspök Pestről Győrbe ment lánynézőbe, ahol az akkori győri evangélikus lelkész, Haubner Máté segített neki. Ő vitte el Székácsot a Vörös családhoz, mondván: „özvegy Vörös Jánosné Juliskáját ajánlom Önnek, ki öregatyjánál itt udvarunkban nevelkedett, s magában egyesíti mindazon kellékeket, melyeket Ön keres". Székács, 121.

csén volt gabonakereskedő.[32] A lányok azonban biztosan nem ott születtek, mert 1802-ben az apa nemesi oklevelét Győr vármegyében mutatta be.[33]

Az írókról tehát nem tudjuk pontosan, kik lehettek, de a vers alapján megállapításokat velük kapcsolatosan is tehetünk. Minden bizonnyal fiatal fiúkról van szó, amit nemcsak a vers műfaja támaszt alá, hanem szándéka is, azaz házasodási céllal vehették alaposan szemügyre a lányokat. Őket személyesen ismerhették, hiszen gyakorta nagyon pontos jellemzést adtak róluk. Ahogy a vers bevezetőjében leírják, a lányokkal miséken, piknikeken, bálokon, parkokban, színházi előadásokon, hangversenyeken stb. találkoztak. Azonban a Lengyel Erzsébetről és Zsófiáról (II/14–15) írt versike szerint („Ti voltatok ugy é a Czigány ruhába / Az Hushagyo keddi leg utolso Bálba") a farsangi időszak utolsó bálján lehettek így együtt a lányok, és nem sokkal azután születhetett a költemény – mely alátámasztja a keletkezési körülményekkel kapcsolatos korábbi állításomat.

Vízkereszttől hamvazószerdáig a fővárosban és vidéken mindenhol tartottak táncos vigalmakat, melyek közül a bécsi, pozsonyi mellett a Pesten rendezett mulatságok is híresek voltak. Ezekre a régi Vigadó nagytermében került sor, és a részvételért a férfiaknak jegyet kellett váltania. A korszakban az 1836. évi jelmezbál volt az egyik legjelentősebb, ahol „a társadalom minden rétege képviselve volt, csinos kalaposnőt éppúgy lehetett látni, mint méltóságteljes grófnőt". Az előkelők ugyan elkülönültek, de „a leggőgösebb hölgy sem merné elutasítani a legszerényebb inast sem".[34]

A vers egyik szereplője, Tanárky Auguszta a Győrben tartott bálokról nem volt túl jó véleménnyel. Ugyan örült annak, hogy „a' szokottnál többet tánczaltak magyart", úgymint „nemzeti négyest", „magyar közös, lassú és fris"-et is, „és hogy a lámpák mögé, kis 3 szinü zászlócskák voltak tűzve", de a nemzeti jelleg mindössze ennyiben merült ki. Állítása szerint a győri lányok körében „szüntelen még a' német nyelv divatozik" – ahogy ezt többször felrótták a költők is. Ennek oka a férfiakban is keresendő, akik ahelyett, hogy „folyvást magyarul beszélnének […] csupán rosz szokásból akaratlanul németre fordítják beszedőket".[35] Ráadásul a művelt Tanárky lány az 1840-es évek elején Győrt a „szellemi szegénység" városaként aposztrofálta: „mondhatom jobban érzem magam képzelt világomban, mint a' sok mindenféle larifarin s' pletykákon rágodo kis városi nép között".[36] Úgy gondolom, Tanárky Auguszta részben az életének alakulása miatt vélekedett ennyire negatívan Győrről. Hiszen a város a Bécs–Pozsony–Győr há-

32 Uo.
33 Fabiny Tamás, „Veöreös Imre dolgozószobájában", *Credo* 2, 3–4. sz. (1996): 79–82, 79.
34 Idézi Fábri, *Hétköznapi élet…*, 90.
35 Losonczy Tóth Árpád, „Egy boldog mennyasszony levelei: Meszlényi Terézia és Tanárky Auguszta levelezése", *Győri Tanulmányok: Füzetek* 13, 2. sz. (2008), 47.
36 Uo.

romszög egyik csúcsaként földrajzilag, gazdaságilag, kulturálisan is fejlett volt. Tanárky láthatott színi előadásokat,[37] forgathatta a Streibig család 1727–1850-ig működő nyomdájából kikerült könyveket,[38] járhatott hangversenyekre, valamint tagja lett az Olvasóegyletnek is.

A költők azonos körökben mozogtak a hölgyekkel, minden bizonnyal hasonló családokból származhattak, mint az általuk bemutatottak. A későbbiekben látni fogjuk, hogy a lányok többsége értelmiségi, azon belül is jogtudó családból került ki – többük édesapja a győri jogakadémián végzett –, elképzelhető, hogy a fiúk is a jogakadémia tanulói, vagy már végzett hallgatói voltak. Győriek lehettek, vagy Győrben hosszabb időt töltöttek el (pl. tanulmányaik, helyi rokonság révén), hiszen alaposan szemügyre vették a menyasszonyjelölteket. Vallási felekezetük sem megállapítható, hiszen a lányok között – ahogy korábban írtam – volt katolikus, evangélikus, görögkatolikus is. Talán a tanulmány későbbi részében bemutatott férjek között ők maguk is feltűnnek, de erre jelenleg nincs bizonyíték.

A lányok származása

Az anyakönyvekből és a szakirodalomból származó adatok alapján a 48 azonosított hölgy (van köztük több testvérpár is) apái közül 27-ről több információt sikerült megtudni. Róluk azért is érdemes szólni, mert az otthoni életre vonatkozó döntések a korszakban továbbra is az apák kezében voltak. Ők döntöttek a

37 A Győri Olvasó Társaságot 1838-ban Kovács Pál orvos szervezte. A tagok kezdetben az alapító lakásán gyűltek össze, de mivel számuk egy éven belül 68-ról 90-re nőtt, ezért 1840-ben a Káptalandomb aljában már önálló helyiséggel rendelkeztek, és a tagok közé – akik kifizették az évi 5 forintot – nők is beléphettek. Az olvasótársaság tagjai hatalmas könyvállománnyal találkozhattak: 1840-ben még 203 művel, 1844 elején viszont már 1091 művel büszkélkedett a társasági könyvtár. Noha az alapító szabályzat szerint elsősorban a hazai műveket részesítették előnyben, mégis a német polgárság nagy száma miatt szinte minden második könyv német nyelvű volt. Vö. *A Győri Olvasó Társaság részeseinek névsora betűrenddel 's annak szabályai* (Győr: Özvegy Streibig Klára, 1845), RFMTM, Helytörténeti gyűjtemény, HD.75.86.4; *A győri Olvasótársaság névkönyve az 1848-ik évre* (Győr: Özvegy Streibig Klára, 1848), RFMTM, Helytörténeti gyűjtemény, HD.75.86.5; Balázs Péter, *Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 152–153; Hudi József, „A Veszprémi Olvasótársaság története 1841–1844: Adalékok a Veszprém megyei reformkori egyletek történetéhez", *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18 (1986): 451–477, 457, 461.

38 Horváth József, „A XVI–XVIII. századi győri könyvkultúra kutatásainak tapasztalatai", in *Helytörténész könyvtárosok II. országos tanácskozása: Sopron, 1995. július 26–28.*, szerk. Kiss László, 71–78 (Budapest–Szentendre: OSZK KMK–MKE Helyismereti Könyvtárosok Szervezete, 1996), 72; Timár Kálmán, „Az első »Olvasó Kabinét« Győrött", *Győri Szemle* 1 (1930): 179–180; Horváth József, „Adalékok a győri Streibig nyomda vonzáskörzetének vizsgálatához", *Arrabona* 59 (2021), megjelenés alatt.

családot érintő vagyoni kérdésekről és a gyermekek jövőjéről is. Voltak azonban olyan családok, ahol az apai tekintély már nem érvényesült olyan nagy mértékben, ám ez egyelőre főként az apa–fiú kapcsolatban volt érzékelhető.[39] A továbbiakban tehát bemutatom az apákat és a családot, ahonnan a versbeli hölgyek származtak. Róluk csak a legfontosabb információkat közlöm, hogy látható legyen, milyen társadalmi rétegbe tartoztak és milyen szerepet játszottak Győr városának életében.

Az apák foglalkozását tekintve igen változatos képet kapunk: a hivatali tisztségektől a kereskedőkig sokféle szakma képviselteti magát. Ketten, Angszter Ferdinánd (III/1) és Szenthál Imre (II/28) a győri sóhivatalnál dolgoztak. A Hegedűs testvérek – a vers szerint mélyen vallásos Mária, a magyar nótákat zongorázó Leopoldina és Kornélia, akinek példát kell vennie testvéreiről (III/13–14, IV/4) – édesapja, Hegedűs Zsigmond Győr megyei ülnök és a Viczay-uradalom fiskálisa volt. A versben szereplő negyedik, szépnek nem tartott Hegedűs lány, Alojzia (III/12) apja Hegedűs Ádám volt, Győr városi fiskálisként dolgozott.[40] Moson vármegyében volt táblabíró az evangélikus Dorner Auguszta és Jozefa (IV/1–2) – közülük a költők szerint csak egyikük szép – édesapja, Dorner József.

Kmety András (?–1843), Ludovika (IV/5) apja 1799 és 1803 között a kassai jogakadémián tanult.[41] Tanulmányai elvégzése után tanár lett, először 1806-ban Podolinban, a piarista gimnáziumban tanított. Mivel nem volt örökfogadalmas, kilépett, és helyette a jogi tanulmányok irányába indult el.[42] 1812. március 10-én el is nyerte Győrben rendes tanárként a megüresedett statisztikai és bányajogi tanszéket, és egészen betegségéig, 1842-ig volt a vezetője.[43] Olyannyira szerette az oktatást, hogy előadásain kívül római magán- és egyházjogból szegény ifjakat tanított, akiket anyagilag is támogatott. Pályája során tanítványa volt Deák Ferenc, aki a következőképpen emlékezett meg tanáráról: „a sok gyarlóságairól ismeretes" Kmety „privatim olvasta a római és egyházjogot felületesen, és hallgatóival Pesten tétetett vizsgálatot". Valójában nem volt nagy tekintély, a hallgatók emiatt gyakran meg is viccelték, de szerették.[44] Nemcsak amiatt, mert segített a szegény joghallgatókon, hanem amiatt is, mert Kmety tagja volt a győri árvaháznak. Így méltán nyerte el a városban a szegények és gyámoltalanok atyja

39 Fábri, *Hétköznapi élet…*, 10–11.

40 Feltételezzük, hogy Hegedűs Zsigmond és Ádám rokonságban álltak egymással. Ennek bizonyítására további kutatások szükségesek.

41 Kmety Adrien és Juhász Réka Ibolya, *A kassai felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1776–1852,* Felsőoktatástörténeti kiadványok: Új sorozat 16 (Budapest: MTA ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport), 105.

42 Németh Ambrus, *A győri királyi tudomány-akadémia története 1806–1850,* III. rész (Győr: Győregyházmegye Könyvsajtója, 1904), 68.

43 Uo., 59., 63–64.

44 *Akadémiai Értesítő*, 15. kötet, 11. sz. (1904): 489; Molnár, „Deák Ferenc…", 22, 71. j.

címet.[45] Az apa miatt Ludovika minden bizonnyal sok joghallgatót ismert, és ezért állították róla a csúfolóban, hogy a jurista diákok után ácsingózik.

A vőlegényekre vágyó, de a háztartási feladatokban nem igazán járatos Szánthó Vilhelmina és Zsófia apja, Mihály (II/26–27), miután 1819. október 1-jén győri polgárjogot nyert, Győr megyei ügyvédként tevékenykedett. 1832-ben már a város szenátora, később kapitánya. Két országgyűlésen is képviselte a vármegyét: az 1832–1836-os országgyűlésen Czech Jánossal,[46] az 1843–1844-es országgyűlésen pedig Hergeszell Ferenccel[47] együtt vett részt.[48]

Goda József,[49] Anna és Antónia – akik közül az egyik testesebb, a másik sovány – apja (III/9–10) szintén Győr vármegyei táblabíró volt. A győri jogakadémia elvégzése után 1809-től már a jegyzői hivatalban dolgozott, majd 1809 és 1811 között részt vett a napóleoni háborúkban. Visszatérése után a tisztikar munkáját segítette: 1816–1828 között a törvényhatóságnak al-, majd 1828–1835

45 Németh, *A győri királyi tudomány-akadémia…*, 68–86.

46 Czech János (1798–1854) a győri jogakadémia elvégzése után ügyvédi vizsgát tett: 1820-ban Győrött törvényszéki jegyző, 1824-ben városi tanácsnok. Már az 1825-ös országgyűlésen is Győr követe volt, és 1831-ben a város polgármesterévé választották. Legfőbb céljának a belváros fejlődésének elősegítését tekintette, ezért 1832-ben megindította a még megmaradt középkori várfalak és várbástyák lebontását. 1832-ben árva- és szegényházat létesített. 1836-ban a város főbírája, valamint Győr és Moson megyék táblabírája lett. 1848. április 29-ei hatállyal Kossuth Lajos a Pénzügyminisztérium levéltári igazgatójává nevezte ki. Ő találta meg Kinizsi Pálné Magyar Benigna 1513-ban írott magyar nyelvű imakönyvét, melyet róla *Czech-kódex*nek neveztek el. Híres volt numizmatikai gyűjteménye is, melyet a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozott. Vö. Grábics Frigyes, Horváth Sándor Domonkos és Kucska Ferenc, szerk. *Győri életrajzi lexikon* (Győr: Győr Városi Könyvtár, 1999), 65–66. A továbbiakban: *Győri életrajzi lexikon*.

47 Hergeszell Ferenc (1806–1859) a győri jogakadémia elvégzése után 1829-ben Pesten ügyvédi vizsgát tett. 1830-ban Győr tiszteletbeli alügyésze, 1829–1841 között ügyvéd, 1841. július 6-ától a városi magisztrátus tanácsnoka, 1846. február 20-ától rendőrkapitány lett. 1849. január 8-ától 1849. május 6-áig a város polgármestere. Ezután a győri járásbíróságon bíróként dolgozott. Uo., 133–135.

48 Baracskai András, „Győr város országgyűlési képviselői 1751–1944", *Arrabona* 45, 2. sz. (2007): 45–55, 47.

49 A Goda család Nógrád megyéből származik, ahonnan Sopron, Vas és Győr megyékbe költöztek. 1626-ban II. Ferdinándtól kapott nemességet György, neje Szeögedy Anna és leánya Pap Orsolya. Sopron megyében először az 1717–1718. évi nemesi vizsgálatok során Mihály igazolta nemességét. Unokája, Sándor 1810-ben Győr megyében mutatta be nemesi oklevelét, ahol a győri káptalan tiszttartója lett. Birtokot szerzett Bükkön, Szemerén és Bácsán. Leszármazottai Győr megyében maradtak: idősebb fia, Sándor, a győri püspökség vaszari uradalmának kasznárja lett. Goda Józsefet 1843-ban a nemesi összeíráskor testvéreivel, Mihállyal és Sámuellel együtt Győrben írták össze. Reiszig Ede, „Győr vármegye nemes családai", in Borovszky, *Magyarország vármegyéi…*, o. n., https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0009/0.html (hozzáférés: 2022.05.10).

között főügyésze lett. Ezt követően kinevezték a Viczay–Héderváry-uradalom igazgatójának.[50]

A Győrben méltán híres és ismert Kisfaludy testvérek, Károly és Sándor rokonsága sem maradt ki a lánycsúfolóból. A versben Miliként szereplő Henriette Adelheid (II/12) apja, Kisfaludy Mihály (1777–1847) miután megörökölte a téti birtokot, Győr vármegye főjegyzője, majd alispánja lett. Feleségétől, az 1848/49-es szabadságharc Somogy megyei kormánybiztosa, Noszlopy Gáspár rokonától származó Noszlopy Franciskától (1790–1867) kilenc gyermeke született, köztük Kisfaludy Móric 1848-as honvéd alezredes. Bizonyára Henriette a bátyja által sok katonát ismerhetett, és ezért írták róla, hogy gyakran csókolózik komendánsokkal, akik csak kihasználják őt. Henriette legidősebb testvére, Elek (1811–1892) 1842-ben Győr vármegye, 1862 és 1865 között pedig a Zala megyei tapolcai járásnak alszolgabírója volt. Harmadik testvére, Kisfaludy Vince pedig a versben szintén szereplő Babics Teréziával (III/3) kötött házasságot,[51] akinek apja, Babics Antal Győr vármegyei táblabíróként tevékenykedett.

A fiatal és lenyűgöző Argay Zsófia (III/2) apja, Argay Mihály[52] Goda Józsefhez hasonlóan szintén a győri jogakadémián végzett. 1826. április 4-én a Tó-Sziget-Csilizközi járás alszolgabírája, 1828. augusztus 4-én főszolgabírája lett, 1837. március 1-jétől pedig számvevő. Érdemes szólni Zsófia bátyjáról, Antalról is, aki igazi csodagyereknek számított: ugyanis 1817-ben, amikor 6 éves volt, házitanítója 12 nap alatt megtanította latinul beszélni, pedig Antal süket volt. Erről egy rövid ismertetőben még a *Magyar Kurir* is beszámolt.[53] Zsófia nagyanyja, Katalin pedig Bezerédy lány volt, s a kőszegi táblai ülnök, Ferenczy Antal felesége lett. Amikor elhalálozott, Argay Zsófia édesanyja, Ferenczy Zsófia (?–1846) is örökölt a Bezerédy vagyonból: két briliánstűt, két rózsa-fülbevalót és egy nyakban függő szívet.[54]

Természetesen a Bezerédy család egyik legtekintélyesebb tagjának, Bezerédy Ignácnak (1783–1862)[55] lányai, a gőgös Antónia, a két férfi iránt is érdeklődő

50 Dominkovits Péter, „Hivatalviselő nemesek, hivatali pályák Győr vármegye tisztikarában 1816–1848", *Levéltári Szemle* 41, 1. sz. (1991): 3–18, 10.

51 Kisfaludy László, *A kisfaludy Kisfaludy család története,* Régi magyar családok 2 (Debrecen, 2004), 150–152. A családra lásd ugyanezt.

52 Az Argay család Pozsony megyéből települt át Győr megyébe, és Szemerén jelentős birtokokat szereztek. Antal, József és András 1793. május 23-án kaptak címeres nemeslevelet, melyet Pozsony és Győr vármegyékben hirdettek ki. Dominkovits, „Hivatalviselő nemesek…", 8, 16; Reiszig, „Győr vármegye nemes családai", o. n.

53 Argay Antal azért volt süket, mert dajkája még babakorában leejtette. „Magyar Ország", *Magyar Kurir* 31, 2. sz. (1817. július 4.): 15–16.

54 Bodnár István és Gárdonyi Albert, *Bezerédj István 1796–1856,* 1. köt., Magyar történeti életrajzok (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1918), 81–82.

55 Bezerédy Ignác a szerdahelyi ágból származott, Zala, Veszprém, Győr és Tolna megyében

Mária és a gyönyörű, de beképzelt Krisztina (I/2, II/3, III/5) is szerepelnek a versben. Az apa több évtizedes törvényhatósági karriert futott be: két cikluson keresztül Győr megye országgyűlési követe, 1801–1823 között főszolgabíró, 1823–1828-ban másodalispán, 1828–1842 között első alispán.[56] Szoros barátságot ápolt Kazinczy Ferenccel.[57] A család Győr megyei birtokainak központja Ménfő volt,[58] de volt házuk a városban is.[59] A megyében birtokaikat tekintve a Neuhold és a Sibrik család mellett a harmadik legvagyonosabb családnak számítottak.[60]

Az előbbiekben említett Argay család a Bezerédyek mellett más családdal is kapcsolatban állt. Ez a legidősebb lánynak, Bezerédy Antóniának (I/2) volt köszönhető, akinek egyik barátnője Tanárky Auguszta volt. Tanárky levelei szerint Bezerédy Antóniával igazi lelki társak voltak, és nagyon jó véleménnyel volt a Bezerédy lányról:

> Nem tartozik ő azon nyájos lelkes lények közé, kik minden szivet első látásra meghóditnak; szeretetét csak meg gyözödés után osztja, és akkor rendithetlen tiszta, s' minden önzés nélküli barátsága. Ha őt nem ősmérném valóban, magam is kételkedni kezdenék, hogy nők közt létezhetik valódi barátság.[61]

A Tanárky család vendégként néha heteket is eltöltött a már említett ménfői tizennégy szobás, magas földszintes kastélyban, mely 1780 körül épült barokk stílusban.[62]

---

szereztek birtokokat. Nemesi címereslevelet a husziták elleni harcban szerzett érdemeikért kaptak 1430-ban. Dominkovits, „Hivatalviselő nemesek…", 5–10, elszórtan. Vö. „Bezerédy (Ménfői) család levéltára", in Pap Gáborné, szerk., *Magyar Országos Levéltár Kisebb családi és személyi fondok: Repertórium,* 5. köt., 31–56 (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1981), 31.

56 Dominkovits, „Hivatalviselő nemesek…", 9.

57 1803. május 25-én Kazinczy Ferenc a következőket írta Csóka Jánosnak: Bezerédy Ignác üzent Kazinczy orvosa (Nagy Sámuel) által, hogy amint visszaérkezik az országgyűlésről, meg fogja látogatni. Kazinczy Ferenc, *Levelek*, szerk. Szauder Mária, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1979), 41.

58 A zálogban bírt birtok 1924 holdat tett ki. Losonczy Tóth, „Egy boldog mennyasszony levelei", 40–41.

59 Az egykori Bezerédj-ház ma Napóleon-ház néven ismert Győrben a Király u. 4. szám alatt. A kétemeletes épület Napóleont látta vendégül, aki 1809. augusztus 31-én érkezett, majd egy éjszakát töltött el ott. Innen kapta későbbi elnevezését. Borovszky, *Magyarország vármegyéi…,* o. n.

60 Dominkovits Péter, „Kisnemesi lakóházak, gazdasági épületek Győr megyében a 19. század első felében", in *A Kisalföld népi építészete: A Győrött 1993. május 24–25-én megrendezett konferencia anyaga,* szerk. Cseri Miklós, 283–298 (Szentendre–Győr: Szabadtéri Néprajzi Múzeum–Xantus János Múzeum, 1994), 284.

61 Losonczy Tóth, „Egy boldog mennyasszony levelei", 52–53.

62 Uo.

A költeményből nem hiányzik az előbb említett barátnő, Tanárky Jozefa Auguszta (III/27) sem,[63] akinek katona apja, Tanárky Mihály Sándor Bécsben hadmérnöki iskolát végzett, majd térképfelvételi és erődítési munkákkal bízták meg. Írt hadtudományi tanulmányokat, cikkeket, és sokat fáradozott a magyar hadi műszókincs megteremtése és gazdagítása érdekében is. Szolgált a horvát határőrvidéken, ott született Auguszta bátyja, Gyula. Majd egy időre Kézdivásárhelyre vezényelték (Auguszta nem messze innen, Baróton született), végül újra Horvátországba, Varasdra. Hiába volt Auguszta apja a családhoz mindig közel, mégis sok időt töltött tőlük távol, ezért a gyermekek neveltetésével főként édesanyjuk, Török Mária foglalkozott. Emiatt a szülők rossz viszonyban voltak egymással. Auguszta elmondása szerint apja így vélekedett anyjáról: „békétlen a boldogságával, az egész világgal és önmagával", és „csak önmagát szereti, senkihez nem tud tartozni".[64] Viszonzásként az anya torz gondolkodásúnak állította be férjét, „hiszen számára csak az okosság az igazi erény".[65] Tanárky Auguszta bátyja, Gyula (1815–1886) apja nyomdokain haladva szintén sokra vitte. Jogot végzett, de már fiatal korától kezdve érdekelte a mezőgazdaság, a juhászatnak lett az egyik szaktekintélye. Ennek köszönhetően 1846-ban Pulszky Ferenc meghívta az újonnan vásárolt szécsényi uradalmába, hogy uradalmi felügyelő legyen. A szabadságharc bukása után Tanárky Gyula a halálra ítélt Pulszky feleségét és gyermekeit Londonba menekítette, ahol 1859-ig a gyermekek nevelője is volt. Közben részt vett angol mezőgazdasági gépek magyarországi szállításában; így lett titkára Kossuthnak, akit Torinóba is követett. Miután hazatért, az 1870-es évek második felében a herceg Esterházy-uradalmaknál gazdasági tanácsosként dolgozott.[66] Tanárky Gyula Pulszky és Kossuth mellett naplót is vezetett, ahova naponta feljegyezte azokat a híreket, eseményeket, melyeket a két férfitól hallott. Legjelentősebbek ezek közül a migráció idején készült jegyzetei.[67] A vers szerint a férfiak Tanárky Augusztáról csak bátyja miatt vettek tudomást.

Tanárky Auguszta a jó neveltetésnek köszönhetően művelt nő hírében állt, kedvenc időtöltése az olvasás volt. Győrben 1824-ben tagja lett az Olvasóegyletnek is. Fiatalkorában szeretett eljárni táncmulatságokra is, de 24 évesen már nem lelt benne örömet. Egyetlen menedéket számára ettől kezdve egyedül a győrszemerei

63 A család Görögországból került Somogy megyébe. A XIX. században jelentős szerepet töltöttek be az országban. Volt köztük lelkész és főorvos, ügyvéd, országgyűlési követ. Írtak verseket, naplót, újságcikkeket, és fordítottak is. Uo. 24–27. Tanárky nagyapja, Török János (1759–1838) idős korában verseket írt, és kötetét Széchenyi Istvánnak ajánlotta. Uo., 28–31.

64 Idézi: uo., 33.

65 Uo., 34.

66 Uo., 24–27.

67 Tanárky Gyula, „Garibaldi körében", *Kortárs* 4, 1–6. sz. (1960): 933–937; Tanárky Gyula, *A Kossuth-emigráció szolgálatában* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961).

birtok nyújtott, ahonnan csak ritkán mozdult ki.[68] Tanárky Auguszta – talán testvére, Gyula révén – Kossuth Lajost szerette volna férjének, azonban Kossuth meghódításában a kortársak, illetve a vers íróinak véleménye alapján elbűvölőnek egyáltalán nem mondható Meszlényi Teréziával kellett megküzdenie.

Meszlényi[69] Terézia apja, Meszlényi János (1772–1846) Kisdém községben volt birtokos, de felesége, Kisfaludy Erzsébet (1782–1839) halála után eladta a birtokot. 1809-ben azonban Győrbe költöztek, valószínűleg Napóleon hadai elől menekültek a várba. Ott Meszlényi János ülnök volt, majd 1832-ben táblabíró.[70] Terézia egyik testvére, Jenő a katonai hivatást választotta. 1834–1838-ban nemesi testőrként szolgált, majd főhadnagy lett a német-bánáti 12. határőrezredben.[71] A másik testvére, Rudolf, aki ügyész lett, gondoskodott apjuk halála után Meszlényi Terézia neveltetéséről, és 1839 őszén Pestre költöztek.[72] Terézia

> Magos, hosszas képű, barna arcszínű, hosszas homlokú, fekete hajú és szemű, keskeny, fekete szemöldökű. Keveset hegyes orrú, rendes szájú, ép fogú, hosszas állú, beszél németül, magyarul és tótul, igen bátor, büszke és megvetést jelentő tekintetű.[73]

A hölgyről megoszlott a kortársak véleménye. Sokan dicsérték az okos, Kossuth oldalán még a politikában is járatosnak tűnő asszonyt. Az újabb kutatások szerint azonban nem ilyen lehetett: Tanárky Auguszta testvére, Gyula, aki már lány korában is jól ismerte Teréziát, irodalmi szépérzékét és esztétikai ízlését nem sokra becsülte. Jósika Miklós a magyar romantikus regény megteremtője szerint „szellemileg igen alatta marad férjének".[74] Ráadásul Kossuth rokonsága sem volt róla túl jó véleménnyel: eszes, de gőgös és uralkodni vágyó asszonynak látták.[75]

68 A szemerei birtok anyai nagyapjáé, Török Jánosé volt. Losonczy Tóth, „Egy boldog mennyasszony levelei", 28, 44–49.

69 A Meszlényi család régi Vas megyei nemesi család. Címeres levelet 1480-ban Meszlényi Máté szerzett, azonban ez a török idők alatt elveszett, ezért Meszlényi Benedek Miksa királytól 1569. augusztus 17-én újat nyert. Ezután költözhettek Fejér megyébe. Győr megyébe házasságok révén kerültek. A családból több alispán és országgyűlési követ került ki. Hegedüs Zoltán, „Adalékok a Meszlényi család történetéhez", *Arrabona* 40, 1–2. sz. (2002): 385–395, 385.

70 Uo., 386. Losonczy Tóth, „Egy boldog mennyasszony levelei", 15.

71 Uo., 16.

72 Uo.

73 Oláh Tamás, *Kossuth Lajos és Zemplén vármegye: Forráskiadvány* (Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Bíbor Kiadó, 2002), 136.

74 Losonczy Tóth, „Egy boldog mennyasszony levelei", 88–89.

75 Körmöczi Katalin, „Kossuth Lajos otthona a világban: Zempléntől Turinig", *Folia Historica* 20 (1999): 5–19, 8.

A győri lokálpatrióta Ecker János (1788–1852) lánya, Magdolna (III/8) is szerepel a versben, akiért bája miatt két joghallgató is versenyzett. A család a nagyapa révén költözött Mosonból Győrbe 1787-ben, ahol vaskereskedőként üzletet nyitott. A vállalkozást Magdolna apja[76] a város első szénkereskedőjeként átvette, majd miután 1836-ban eladta, a közügyeknek élt.[77] Nagy szerepe volt az újvárosi templom felépítésében, kutat fúratott a főtéren, szorgalmazta a közvilágítást, 1821-től a város színügyi megbízottja lett, és kezdeményezésére alakult meg a Magyar Színpártoló Egyesület, melynek sokáig ellenőre volt. Legjelentősebbek azonban 1823-tól 1852-ig vezetett naplói; sajnos nagy részük a halála után megsemmisült. Napi rendszerességgel jegyezte le az országos és helyi eseményeket, történéseket, köztük az időjárást (legalább minden nap háromszor), furcsaságokat, de ezenkívül a hivatalnokok és elöljárók balfogásait és ötleteit, melynek során a város titkos ügyeibe is bepillantást engedett.[78] 1841-től külön színházi naplót is vezetett, mely az egyetlen forrás a 1840-es évek győri színészetéről. Ebben beszámolt minden darabról, gyakran kritikai megjegyzéseket is fűzve hozzájuk.[79]

Ecker János igen művelt ember volt: német anyanyelve mellett jól tudott magyarul és latinul. Jártas volt az irodalomtörténetben, de ugyanolyan érdeklődéssel foglalkozott a természettudományokkal, és hangszeren is játszott. Győri háza a Kazinczy utca 20. szám alatt a reformkori Győr egyik központjává vált, ahol a házigazda korának nem egy világhírű művészét látta vendégül, közöttük Liszt Ferencet, aki 1840. január 16-ai győri koncertje után látogatott el Eckerhez.[80] Látható, hogy Magdolna ilyen környezetben kiváló nevelésben részesülhetett.

Méltán ismert volt a városban az esetlen járású és nem túl elbűvölőnek tartott Lehner Alojzia apja, Lehner János (II/16)[81] tanácsnok és rendőrkapitány is,

76 Ecker János tanulmányait a mai győri bencés gimnáziumban végezte Kisfaludy Károly osztálytársaként. Józsa Anna, „A ménfőcsanaki Ecker-villa: Polgári életforma megjelenése falusi környezetben", in *Ház és ember: A Szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyve* 22 (2010): 105–124, 106.

77 Uo., 105–124, elszórtan.

78 *Győri életrajzi lexikon,* 83–84.

79 Schöpflin Aladár, szerk., *Magyar színművészeti lexikon,* 4 köt. (Budapest: Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézet, 1931), 1:385; Benedek István Márton, „Győri szemtanú a reformkorról, a szabadságharcról: Egy színpártoló kereskedő naplója", *Új Tükör* 14, 32. sz. (1977. augusztus 7.): 20–21.

80 Grábics Frigyes, „Győri »beszélő házak«", *Életünk* 5, 3. sz. (1967): 102–107, 104.

81 A család győri származású. Első ismert ősük, Lehner Vince pattantyús 1617-ben feleségével Győrben a Szent Erzsébet utcában házat kapott, és abban lakott. Villányi Szaniszló, *Győrvár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században* (Győr: Gross Gusztáv és társa, 1882), 156. 1740-ben György és Mihály Mária Teréziától nemesi címeres levelet kértek, de félretették az ügyet. Harmadik testvérük, János azonban 20 fegyveres, lovas magyar katonát, esetleg 30 katonalovat ajánlott fel a hadi kincstárnak. Ezután 1741. október 28-án Mária Terézia Györgynek, Mihálynak és Jánosnak nemesi címeres

akit mint a művészetek nagy pártolóját[82] a városi tanács Ecker János 1852. október 4-én bekövetkezett halála után színházi szakértőnek nevezett ki. Munkája során ő döntött arról, hogy mely társulatok játszhattak a színházban.[83] Emellett ő volt a tulajdonosa Győrben a Kazinczy utca 10–12. szám alatt álló, kettős épületű „Korona Szálló"-nak és vendégfogadónak.[84] Amikor Lehner 1869. július 24-én meghalt, a szálló utolsó bérlője 1869. augusztus 15-én felmondta szerződését, és a vendégfogadó végleg bezárt. A hatalmas alapterületű ingatlan azonban a XX. század elejéig a Lehner család tulajdonában maradt: Lehner Ferenc, Mile Ferencné (született Lehner Alojzia) és Lehner Magdolna közös tulajdona lett.[85]

A tetszetősnek nem nevezhető Karpf Katalin (II/11) szintén értelmiségi családból származott. Apja, Karpf[86] Antal (1781–1848) 1810-től Győr város főorvosa és a győri Szentháromság Közkórház igazgatója lett. Nagy szerepe volt az 1831. évi kolerajárvány leküzdésében. Az 1809. évi francia megszállás idején tolmácsként közvetített a város elöljárósága és a francia parancsnokság között, ezért Marmont tábornok[87] becsületrenddel tüntette ki. Katalin testvérei is nagy karriert futottak be: közülük a rövid életet élt Antal (1807–1835) apját követve orvos lett.[88] A másik testvér, Ágoston (1809–1896) ügyvédként tevékenykedett, és közben 1838-tól 1848-ig a győri jogakadémián tanított.[89] A harmadik, Sándor 1812-ben tanácsnok,[90] győri

levelet adományozott. Sárközy Imre, „Lehner család (címerrel)", in Komáromy András és Pettkó Béla, szerk., *Nagy Iván családtörténeti értesítő,* 2. köt., 24–25 (Budapest, 1900).

82 Lám Frigyes, „A győri német színészet története a szabadságharc után", *Győri Szemle* 7 (1936): 209–265, 222.

83 Munkásságáról bővebben: uo., 209–265.

84 1617-ben még három ház állt a helyén. 1703-ban kettő, és akkor már emeletes. Jenei Ferenc és Koppány Tibor, *Győr,* Magyar műemlékek (Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1964), 99.

85 Árverési hirdetmény, *A Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője* 8, 6. sz. (1874. január 9.): 82.

86 Nevüket 1842-ben Karvasyra változtatták. *Győri életrajzi lexikon,* 159.

87 Auguste Frédéric Louis Viesse de Marmont (1744–1852) francia marsall, a napóleoni háborúk hadvezére.

88 Uo., 158–160.

89 „Karvasy is mint egyike a nagyobb tehetségű, jobbirányú s buzgóbb szakembereknek, tanári működésének alapjául tökélyesebb segédszert iparkodván venni, fent érintett munkájának kidolgozásához fogott, s rövid idő alatt oly elismerésre tett szert, hogy a munka az iskola termein kívül is becsültetni kezdett, a fiatal tudósnak az akadémiai tagságot meghozta…" – írta róla tanártársa, Kautz Gusztáv. Szigeti Endre, „Karvasy Ágoston", in Mihalik István, szerk., *Magyar közgazdászok arcképvázlatai* (Budapest: Neumann Kft., 2005). Elérhető: https://mek.oszk.hu/05400/05405/html/kozgazfirkak0002.html (hozzáférés: 2022.05.10).

90 Varga József, „És »nyakára hágtak« a győri akadémiának", *Neveléstörténet* 15, 3–4. sz. (2018): 42–57, 52; vö. *Magyarok születésnapjai,* Thewrewk József „utazás-naplójából", Második közlés, a' multat és jelent illető. Három rézmetszettel (Pozsony: Schmid Antal betüivel, 1846), 21.

ügyvéd,[91] majd városbíró volt.[92] A negyedik fiú, Kálmán (1819–1904) tanulmányait Győrött, majd Pozsonyban végezte, és szintén ügyvéd lett. Aktív szerepet vállalt Győr közéletében: 1846-ban Richter Antallal, Wurda Alajossal és Ecker Jánossal megalapította a Győri Férfi Dalegyletet, melyből később a Győri Ének- és Zene-egylet lett. Ennek 1861 és 1866 között igazgatója, 1867-től 1871-ig elnöke volt.[93]

A tanulmány bevezetőjében már megismert Vörös[94] Júliát és testvérét (IV/14–15) – akiket a *Komatál* írói nemzeti identitásuk miatt megdicsértek – apjuk, Vörös István törökbecsei gabonakereskedő halála után anyai nagyapjuk, Zathureczky Sámuel (1760–1836)[95] győri tanító nevelte.[96] A Székács Józseftől vett gondolatok valóban igazak lehettek Júliára, mert kiváló lelkészfeleség lett belőle. Végig aktív tagja volt a pesti evangélikus gyülekezetnek. Ennek bizonyítéka, hogy a Budapesten, 1863. november 1-jén, a pesti esperességi gyámintézet fiókegylete gyanánt megalapított Nősegélyző Egyletnek, melynek célja a szegény egyházak és iskolák támogatása volt, először bizottmányi tagja volt, majd 1867-ben élére állt.[97] 1877-től 1895-ig pedig a budapesti protestáns árvaház elnöke lett, melyet nagy örömmel fogadtak és elismerően szóltak róla:

> ki tisztét […] lelkes ügyszeretettel, odaadó buzgalommal és áldásos eredménynyel töltötte be […]. Megnyerő modorával, finom tapintatával, nevének varázsával sok jó barátot, pártfogót szerzett az árvák szent ügyének. A nőválasztmány tagjai tiszteletteljes szeretettel ragaszkodnak hozzá, a férfiak választmánya teljes

91 *Iskolai értesítők* (Győr: Szent Benedek-rendi Katolikus Gimnázium Győr, 1904), 117.

92 Borovszky, *Magyarország vármegyéi és városai,* o. n.

93 *Győri életrajzi lexikon,* 160.

94 A Veöreös (Vörös) család Vas vármegyéből, Kemenessömjénből származik. Címeres nemeslevelet Veöreös-Kovács Lőrinc fiai, János, György és Mihály kapott 1666-ban III. Ferdinándtól a török elleni háborúban való részvételük miatt. A nemesi bizonyságlevelet Győr vármegyében 1802-ben Júlia apja, Vörös István mutatta be. A családtagok közül Miklós 1848–49-ben honvédfőhadnagy, Dezső (1858–1898) hadbíró-százados, Boldizsár Győr város tanácsosa, árvaszéki elnök. Fabiny, „Veöreös Imre dolgozószobájában", 79; Borovszky, *Magyarország vármegyéi és városai,* o. n.

95 Zathureczky Sámuelt a győri evangélikus egyházközség 1783-ban hívta meg orgonistának és elemi iskolai tanítónak. Első években az alsó fiú- és lányosztályokat vezette, 1785-től azonban már csak lányokat tanított. 1825-től a felső lányosztály vezetője lett. Benedek Vince, „A Győr szab[ad]. kir[ályi]. városi evangélikus egyház oktatásügy az ősmultban", *Evangélikus Népiskola* 45, 1. sz. (1939. január): 21–26, 21–22; Tóth Vilmos, „A Nádorvárosi temető első évszázada", *Arrabona* 50, 2. sz. (2012): 81–98, 83; Tóth Vilmos, *Credo vitam aeternam: Győr temetkezőhelyeinek adattára*, A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai: Források, feldolgozások 29 (Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2021), 112.

96 Székács, 121.

97 Zelenka Pál, *A Magyarhoni Egyet[emes]. Ev[angélikus]. Egyházi Gyámintézet multja és jelene* (Miskolc: Forster Rezső Könyvnyomdája, 1885), 259.

elismeréssel adózik a fennkölt lelkületű elnöknőnek, az árvák szive örvend, a mikor körükben láthatják.[98]

A továbbiakban szóba kerülő édesapákról csak keveset tudunk. Mindössze az anyakönyvekben szereplő bejegyzések tanúskodnak arról, hogy kik is lehettek ők. Karpf Antalhoz hasonlóan szintén orvosként dolgozott a versben négy lánynyal is szereplő Beke Márton (I/1, II/1, II/2, III/4), aki lányait gondos nevelésben részesítette. Kiemelkedik közülük Vilhelmina, aki járatos volt a festészetben, zenében, s nagy örömét lelte a hímzésben és irodalmi művek olvasásában. Nagybátyjával beutazta Olaszországot, melyről naplót is írt.[99] A vers írói azonban negatívan szóltak róla, a francia nyelv elsajátítása helyett inkább a magyar nyelv tanulását javasolták számára.

Lang Pál[100] (II/13) megyei hajdú volt, Durza Anasztáziusz (II/6),[101] Kimmerl József (III/21) és Mogyorósy Ignác (III/19) pedig a kereskedők sorából kerültek ki, akik közül az utóbbi gabonakereskedő volt. Lepossa Ignác (II/17) valamiféle megyei hivatalt töltött be, de nem derül ki, hogy pontosan mit. Mayerhofer Pál (II/19) pedig adókivetőként szerepel az anyakönyvben. Az apák között szerepel még egy uradalmi szekeres, Nagy József (IV/7) – talán a Viczay-uradalomnál szolgálhatott –, illetve Szabó József (IV/11) személyében egy szűcsmester is.

A férjek

A versbeli lányok származása után érdemes megvizsgálni azt is, hogy akik megházasodtak, kihez mentek férjhez. Róluk jóval kevesebb adattal rendelkezünk. Az 48 lányból 23-an biztosan férjhez mentek, és feltételezem, hogy a maradék 27 lány közül sem sokan maradhattak pártában. A házasságkötések közül sok-

98 Brocskó Lajos, *A Budapesti Protestáns Országos Árvaegyesület és árvaházának története 1859–1895* (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1896), 75.

99 Szinnyey József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1899–1914), 6:236–237; Borovszky, *Magyarország vármegyéi és városai,* o. n.

100 Az 1809-es francia megszállás alatt a nagyobb városoknak és a vármegyéknek hadisarcot kellett fizetniük a francia csapatok ellátására. Győr városra 1 713 192 Ft jutott, továbbá a pénz mellett jelentős mennyiségű vásznat, szövetet, bőrt, búzát, lisztet, szénát és szalmát követeltek. Krisch András, *Francia megszállás Magyarország szabad királyi városaiban, 1809,* PhD disszertáció (Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK, 2009), 169–171, https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/16149 (hozzáférés: 2022.05.10). Az evangélikus gyülekezet úgy adta össze a rájuk kivetett összeget, melyhez Lang Pál 50 Ft-ot tett hozzá. Eöttevényi Nagy Olivér, *A Győr Szab[ad]. Kir[ályi]. Városi Ág[ostonos]. Hitv[allású]. Evang[élikus]. Keresztyén Egyházközség története keletkezésétől 1904. december 31-ig* (Győr: Győri Ág[ostai]. Hitv[allásu]. Evang[élikus]. Egyházközség, 1905), 186.

101 1843-ban a polgárjoggal bírók között a Belvárosban írták össze. Jerfy Géza, „Győr város utolsó országgyűlési követe a pozsonyi diétán", *Győri Szemle* 2, 8–10. sz. (1931): 252–253.

ra azért nem sikerült rábukkanni, mert valószínűleg nem Győrben lehetett a szertartás. Mindezek ellenére abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a 23 lányból mindössze csak egy esetben nem ismerjük az apát vagy a családot, ahonnan származott. Így lehetőségem adódott arra is, hogy összevessem az apák és a választott férjek foglalkozását, megállapításokat téve a házasodási stratégiákra vonatkozóan.

A házasulandó férfiak körében – ahogy az már az apáknál is látható volt – többen töltöttek be hivatalt és választottak értelmiségi pályát, de van köztük mesterlegény is. Nagy Terézia (IV/7), aki jobb szeretett a háttérben meghúzódni, 1842. február 2-án egy 25 éves soproni asztaloslegénynek, Weber Ferencnek lett a hitvese. A neveletlennek tartott Szabó Terézia (IV/11) pedig 1837. február 6-án kötött házasságot Buits József pápai szűcsmesterrel. Szenthál Jozefa (II/28) – akit németsége miatt a vers írói megvetettek – férje, Eötvös Károly a győri sóhivatalnál dolgozott.[102] Azonban amikor 1837. március 28-án házasságot kötöttek, Eötvös már Tokajban volt másoló, és onnan 1843-ban átkerült a Magyar Kamara Pozsony megyei nádszegi sóhivatalához ellenőrnek.[103] Az elbűvölő Angszter lány, Johanna 22 évesen, 1840. január 12-én kötötte össze életét a szegedi Prohászka Ferenc Don Miguel-ezredbeli[104] orvossal.

Dorner Jozefa a kereskedők közül választott férjet, Szandtner János Vilhelm pesti polgár vasárushoz ment hozzá 1837. november 26-án. Testvére, Auguszta viszont 1839. november 24-én Edvi Illés Ádám[105] híres pesti ügyvéd társa lett, aki egy dunántúli evangélikus nemesi családból származott. A tagok között volt több lelkész, így apja is, aki Rétiben teljesített szolgálatot. De Edvi Illés Pál, Ádám testvére szintén lelkész lett Nemesdömölkön.[106] Több egyházi vonatkozású művet is írt, ezek közül az egyiket 1831 februárjában elküldte Széchenyi Istvánnak is, miközben öccsét a politikus figyelmébe ajánlotta.[107] A házasságkötés után Dorner Auguszta és Edvi Illés Ádám nem maradtak Győrben, ugyanis

102 *Jelenkor* 5, 81. sz. (1836. október 8.): 325.

103 *Hirnök* 7, 43. sz. (1843. június 1.): o. n.; *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 38, 53. sz. (1843. június 2.): 347.

104 Az ezred (1756–1918) részt vett a Habsburg Birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia minden háborújában, hadjáratában. Állományát a 19. század elejétől elsősorban Debrecen és a környékbeli települések lakóiból egészítették ki. Az ezred történetére lásd: Lisznyai Lajos és Töll László, *A 39. császári és királyi gyalogezred története 1756–1918* (Debrecen, 2006).

105 Edvi Illés Ádám 1876. február táján halt meg. „Hivatalos rész", *Budapesti Közlöny* 10, 50. sz. (1876. március 2.): 1365.

106 Nagy Iván, *Magyarország családai: Czímerekkel és nemzékrendi táblákkal,* 5. köt. (Pest: Ráth Mór, 1859), 121.

107 Bártfai Szabó László, *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860*, 1. köt. (Budapest: Szerzői kiadás, 1943), 115.

1835 táján báró Brudern[108] fiskálisaként Heves megyébe költöztek,[109] 1859-ben pedig már a Nógrád megyei Tolmácson szereztek birtokot.[110]

A jogi pálya mellett döntött Goda Anna férje, Kenesey János is, aki Fejér vármegyei esküdt lett.[111] 1839. január 12-én kötöttek házasságot, és ők sem maradtak Győrben, Keneseyt 1839-ben Felcsúton írták össze,[112] 1843 májusában pedig a csákvári járásban volt alszolgabíró.[113] Goda Anna testvére, Antónia azonban helyben maradt, mert 1841. június 6-án a 36 éves, győri származású[114] Karkoványi Zsigmondhoz ment férjhez. Ő, miután testvérével, Sándorral együtt elvégezte a jogakadémiát,[115] ügyész lett, azonban ezen hivataláról 1837 júniusában lemondott.[116] 1848. március 27-én Győr vármegyei táblabírónak,[117] majd májusban számvevőnek nevezték ki.[118] Goda Antóniához hasonlóan Argay Zsófia szintén egy győri ügyvédhez, Klein Ignáchoz ment feleségül.[119] Lehner Alojzia pedig Mile Ferenc felesége lett.

A híres Bezerédy családból Antónia Dombay Ignác Veszprém megyei birtokossal 1841. június 22-én kötötte össze életét, aki az 1810–1820-as években a Cseszneki járás alszolgabírója volt. Házasságuk azonban nem tartott sokáig: „Tóni egy évben menyasszony s' özvegy lett" – írta róla a barátnő, Tanárky Auguszta, Dombay ugyanis még 1841 decemberében meghalt.[120] Antónia egyik húga, Krisztina 1839. október 28-án gr. Alberti Adolf (1811–?) felesége

108 A Brudern család Belgiumból származott, ahonnan Németországba vándoroltak. Nemesi címerlevelet Brudern Simon szerzett 1762-ben. Bárói címet pedig Brudern József (†1834) alezredes 1770-ben Mária Teréziától. Ő volt az, aki Haller Antóniával kötött házassága révén Heves és Pest megyében jutott birtokokhoz. Az 1790/91. évi országgyűlésen engedélyezték honosítását. Berzeviczy Edmund, „A báró Brudern család: Egy czímerrajzzal", *Turul* 15 (1897): 95–99.

109 Brudern Alajos 1846-ban eladta 6000 holdnyi Heves megyei birtokát Károlyi Györgynek. Majd a testvér, Antal is Károlyi Györgynek adta el szintén Heves megyei birtokrészét. Berzeviczy, *A báró Brudern család,* 99.

110 Nagy, *Magyarország családai,* 121; *Tudományos Gyűjtemény* 19, 12. sz. (1835): 153.

111 Ladányi István, szerk., *Fejér vármegye,* Magyar városok és vármegyék monográfiája (Budapest: A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1937), 151.

112 Uo.

113 „Vidéki levelezések", *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 38, 40. sz. (1843. május 10.): 295.

114 „Hirdetmény", *A Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője* 22, 152. sz. (1888. július 1.): 13.

115 Dominkovits, „Hivatalviselő nemesek…", 7.

116 *Jelenkor* 6, 51. sz. (1837. június 28.): 201.

117 Sáry István, „Győr megye közigazgatása az 1848–1849. évi polgári forradalom első évében", *Levéltári Közlemények* 48–49 (1978): 101–122, 110.

118 Szávay Gyula, *Győr monografia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével* (Győr, 1896), 367.

119 Kempelen Béla, *Magyar nemes családok,* 1. köt. (Budapest, 1911), 152.

120 Losonczy Tóth, „Egy boldog mennyasszony levelei", 105.

lett.[121] Alberti Nagyszombatban született, és császári királyi ezredes lett.[122] 1866-ban Kisbér intézőjeként szerepel, akinek sok érdeme van a telivérek tenyésztésében és versenyeredményeiben.[123] 1885-ben még élt, ugyanis április 14-én részt vett fia, Albert Tádé főhadnagy és Zichy Valéria házasságkötési szertartásán Hainburgban.[124] A harmadik Bezerédy lány, Mária Ányos[125] Móric nagyesztergári birtokos, Veszprém megyei táblabíró felesége lett.[126] A házasságkötés után Veszprémbe költöztek, ahol Ányos az 1866. augusztus 28-án Zircen megalakult cseszneki alsó járás ínségügyi bizottmányának elnöke lett.[127] Jelentős érem- és régészeti gyűjteménye volt,[128] támogatta a győri bencés gyűjteményt is.[129] Tanárky Auguszta, akit gyakran nehéz volt kimozdítani szemerei magányából, egy alkalommal a Bezerédy család társaságában biztosan meglátogatta az Ányos házaspárt.[130]

A Karph család női tagja, Katalin egy komáromi sebészorvos, Kornhoffer József felesége lett 1843. február 3-án. Kornhoffer az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején először a 23. zászlóaljnál lett hadnagy alorvos 1848. október 1-jétől, majd november 21-én Kossuth Lajos kinevezte a 21. zászlóalj főorvosává. Ők sem maradtak Győrben, a férj 1868-ban Marosszéken az ottani honvédegylet honvédfőorvosa lett.[131]

Beke Márton egyik lánya, Vilhelmina 1836. április 5-én ment férjhez Győrött Király József sóhivatalnokhoz, kivel Pestre költözött. Miután a férj 1851. augusztus 19-én meghalt, és gyermekük nem született, Beke Vilhelmina a költészetben találta meg örömét. Művei 1864-ben jelentek meg *Poetische Wildniss* címmel. Ezt azonban már nem érhette meg, mert 1864. január 9-én baleset érte. Maga

121 *Magyar nemzetségi zsebkönyv,* 2. rész: *Nemes családok* (Budapest: Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, 1905), 105.

122 Uo.

123 „Magyarország ménesei", *Vadász- és Versenylap* 12, 31. sz. (1868. november 10.): 510.

124 „Csodabogarak", *Borsszem Jankó* 18 (1885. április 19.): 10.

125 Az Ányos család nyomai Veszprém megyében a XI. századra vezethetők vissza. A család egyik leszármazottja volt Ányos Pál (1756–1784) költő. Nagy Iván, *Magyarország családai: Czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 1. köt. (Pest: Ráth Mór, 1857), 46–48.

126 Losonczy Tóth, „Egy boldog mennyasszony levelei", 42.

127 Francsics Károly, *Visszaemlékezései*, kiad. Hudi József, A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai: Forrásközlések 3 (Pápa: Pápai Református Gyűjtemények, 2001), 270.

128 Hungler József, „A veszprémi helytörténetírás és kutatás kialakulása: 2. rész", *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18 (1986): 535–562, 538.

129 *Iskolai értesítők* (Győr: Szent Benedek-rendi Katolikus Gimnázium Győr, 1857), 27.

130 Losonczy Tóth, „Egy boldog mennyasszony levelei", 48–49.

131 Zétény Győző, *A magyar szabadságharc honvédorvosai* (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1948), 152.

rakott tüzet a kályhában, és egy kipattanó szikra ruhájába kapott, mely azonnal lángba borította. A költőnő háromnapi szenvedés után meghalt.[132]

A kereskedő Durza Anasztáziusz lánya, Durza Júlia (II/6) – akit erkölcsösnek tartottak – férje 1843. február 13-án Berg Henrik nyugalmazott özvegy hadnagy lett. A bálokban magyar táncot járó Petrits lány, Éva 1839. január 21-én pedig Lehner János neje lett.

A középszerű Babics Terézia a korábban már szóba került Kisfaludy Vincével kötött házasságot 1843. július 22-én. A feltételezett Mogyorósy lányok (III/19) egyikének, Rozinának férje a leperdi Eszterházy-uradalom ispánja, Gutmann János lett. Testvére, Mogyorósy Katarina (III/13) pedig egy győrszigeti patikáriushoz, Neupauer Jánoshoz ment nőül 1837. május 16-án.

A Vörös testvérek közül az idősebbik, Zsuzsanna egy 28 éves hajókormányossal, Körmendy Andrással kezdett bele a közös életbe 1835. január 12-én. Testvére, Júlia pedig Székács József, későbbi evangélikus püspök felesége lett 1840. február 9-én. Végül Meszlényi Terézia is házasságot kötött Kossuth Lajossal 1841. január 9-én.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a házasodási stratégiák közül kettőről, Székács József és Vörös Júlia, valamint Kossuth Lajos és Meszlényi Terézia frigyre lépéséről korabeli forrásaink is vannak. Székács József önéletírásában számolt be arról, hogy 1839-ben Győrben meglátogatta az akkori lelkészt, Haubner Mátét, mondván, hogy „üssük fel a keresztelési anyakönyvet és az eladó lányok felett tartsunk szemlét". Erre Haubner: „Ismerem én őket, könyv nélkül is, csak mondja el öcsém-uram, hogy milyen tulajdonságúakat keres." Miután Székács előadta, hogy milyen feleségre gondolt, a lelkész özv. Vörös Jánosné Juliskáját ajánlotta Újvárosban.[133] „Be kell vallanom, hogy Juliska nekem azonnal megtetszett, s valami azt súgta bennem, hogy: ez ő! […] szelíd, elfogulatlan, szerény és megnyerő magaviseletű" – vélekedett a lányról a későbbi evangélikus püspök. Amikor 1839 őszén az özvegy orvoshoz ment Pestre, Székács József segített a családnak szállást keresni, és kísérgette őket a városban. Majd Székács Vörösék visszaindulása napján a Kristóf patikával[134] szemben leendő anyósa elé

132 Szinnyey, *Magyar írók élete és munkái,* 6:236–237; Borovszky, *Magyarország vármegyéi és városai,* o. n.

133 A Rába-parti városban működött Magyarország egyik legrégibb és legjelentősebb evangélikus gyülekezete, a város lakosságának ugyanis kb. 23%-a volt evangélikus ebben az időben, akik többségében Újvárosban vagy a Majorokban (a mai Nádorváros) laktak. Az egyház központja is Újvárosban volt, ahol iskolát, könyvtárat és levéltárat is működtettek. Történeti összefoglalóját lásd Eöttevényi Nagy, *A Győr Szab[ad]. Kir[ályi]. Városi…;* Balázs, *Győr a feudalizmus bomlása…,* 143–144.

134 A Nagy Kristóf gyógyszertár 1833-ban nyílt meg a Kristóf tér és a Váci utca sarkán, és ez volt az első patika Pesten. „Hazánk jeles polgárainak egyike, Prégardt János ur Pesten a Nagy Kristóf patikájának tulajdonosa dicséretesen ismert hazafiságától buzdítva, patikája

állt, és kijelentette, hogy ő Juliskát akarja feleségének. Az özvegyet ez igen meglepte, de nem ellenezte a házasságot, noha „a rokonság közt voltak némi kifogások ellenem, hogy nem vagyok nemesember, és hogy csak pap vagyok". Végül 1839 decemberében megtartották az eljegyzést, majd 1840. február 9-én „Az esküvő megtörtént, nagy részvét mellett a győri evang[élikus] templomban […] Még két napot töltöttünk Győrött, s 12kén indultunk és érkeztünk Pestre."[135]

Mészlényi Terézia és Kossuth Lajos házasságkötésének körülményei[136] ennél jóval ismertebbek. A történet Tanárky Augusztával kezdődik, akit testvére, Gyula mutatott be Kossuth Lajosnak.[137] Tanárky Gyula emigrációs naplójából tudjuk, hogy Kossuthnak az Augusztával történt első találkozása (1840 nyara) alkalmával bemutatott lányok közül főként a Tanárky lány tetszett, aki szintén vonzódott a férfihez. Ezen a találkozón azonban ott volt Meszlényi Terézia is, akinek szintén azonnal megtetszett a politikus.[138] A jóval határozottabb és a férjhez menés utolsó esélyét megragadó – mivel már korosnak számító – Terézia[139] azonban nem törődött barátnőjével, hanem kihasználta az alkalmat, és azonnal lecsapott a nősülni szándékozó politikusra.[140] Hogy végül Kossuth Lajos Meszlényi mellett döntött, az nemcsak a nő céltudatosságának volt köszönhető, hanem szerepe lehetett abban Kossuth egyik távoli rokonának, az aktív társadalmi életet élő és „házasságközvetítőnek" kikiáltott László Ferencnének is.

Özvegy László Ferencné Szüts Jozefa (1784–?) férje, László Ferenc (1766–1840) terménykereskedő és hajózási vállalkozó révén igen nagy vagyonra (pesti és budai házak, hajózási vállalat) tett szert, melyről férje halála után az özvegy egyedül gondoskodott. Ebből gyakran áldozott fia iskoláztatásán túl nemes cé-

---

számára a bécsi porcellán-fabrikában gyógyszeredényeket, ibrikeket készíttetett, melyeknek mindenikére magában a fabrikában magyarul irattak a gyógyszerek nevei. Szinte magyar nevek diszlenek már most az emlitett patikában minden egyéb gyógyszeres palackon s edényen; és igy Prégardt urnak ki hazánkban ezen dicséretes gondolat kivitelének legelsőbben mutatá példáját, méltán nevezhetjük gyógyszertárát első magyar patikának. Patikájából nemcsak hazánkszerte, hanem a külföldre, Pétervárra, Konstantinápolyba, Észak-Amerikába is küldetnek számos megrendelt homoeopathicai szerek. Prégardt iratta először hazánkban patikája fölé ezen uj magyar szót: Gyógyszertár." Konrádyné Gálos Magda, „A Kristóf-patika", *Budapest* 14, 4. sz. (1976. április): 37–39, 37.

135 Székács, 121–123.

136 Házasságkötésük utáni életükről lásd: Körmöczi, „Kossuth Lajos otthona a világban", 5–19.

137 Tanárky Gyula – ahogy korábban szó volt róla – jó viszonyt ápolt Kossuth Lajossal, melyet naplói is tükröznek. Különösen: Koltay-Kastner Jenő, kiad., *Tanárky Gyula naplója: A Kossuth emigráció szolgálatában 1849–1867* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961).

138 Losonczy Tóth, „Egy boldog mennyasszony levelei", 56.

139 Meszlényi Terézia szégyellte korát, mindenáron fiatalabbnak akarta feltüntetni magát. Ezt bizonyítja, hogy a házassági anyakönyvbe megtévesztésül hamis adatokat diktált be, 24 évesnek mondta magát, pedig már 31 volt. Uo., 70.

140 Uo., 51–53.

lokra is, ezért megbecsült tagja lett a pesti köröknek.[141] Az özvegy távoli rokonságban állt a Kossuth családdal, és jó viszonyt ápolt velük. Vachottné Csapó Mária[142] visszaemlékezése szerint az özvegy minden eseményre, rendezvényre elkísérte a családot, és elhatározta, hogy Kossuth Lajos számára jó családból való, nemesi származású leányt keres.[143] Azzal az indokkal beszélte rá Kossuth Lajost Meszlényi Teréziára, hogy a politikus a házassággal nemcsak feleséget szerez magának, hanem a győri társadalmi elit támogatását is. A két fiatal tehát 1840 nyarán találkozott Pesten (ahol Tanárky Auguszta más lányokkal együtt ott volt), amikor Kossuth kiszabadult a budai várbörtönből, ahol a *Törvényhatósági Tudósítások* engedély nélküli kiadása miatt raboskodott. „Nem tehetek róla nevetnem kell mi furcsán jönnek némellykor az emberek valamihez"[144] – számolt be a találkozásról Tanárky Auguszta egyik levelében. Hiába volt ő fiatalabb, szebb, végül mégis sikerült Meszlényi Teréziának megszereznie a kiváló politikust. Bizonyos, hogy ebben segítségére volt özvegy László Ferencné, amit Meszlényi soha nem felejtett el: gyermekeiket, Ferencet, Vilmát és Tivadart keresztanyaként az özvegy tartotta keresztvíz alá.[145]

Meszlényi Terézia, talán bocsánatot remélve Tanárky Augusztától, igyekezett összehozni barátnőjét testvérével, Rudolffal. Meszlényi Rudolf számára azonban – politikai érvényesülése miatt – Kossuth Zsuzsanna jobb partinak számított.[146] Így a Tanárky lány újra megcsalatva érezte magát: „Én Pesten sok lelki fájdalmat szenvedtem, s' […] nem bántam oda hagyni azon hellyet hol szüntelen reá emlékeztettem…"[147] Szerencsére azonban nem maradt férj nélkül:

141 László Ferenc Komáromból származott, és gabonakereskedelemből gazdagodott meg. Az egész ország területére és a szomszédos országokra is kiterjedő hajózási vállalatai voltak. Hajói, melyek gabonát, sót, cukrot, dohányt és hadianyagot szállítottak, a Dunán és a Tiszán közlekedtek. Szolgálatait a császári udvar is igénybe vette. Ő indította meg a Tiszán a Máramarossziget és Tiszaújlak közötti rendszeres hajózást. Ennek köszönhetően 1838-ban nemességet szerzett. Felesége az üzlet irányításából is kivette a részét; amikor férje úton volt, teljesen önállóan helyettesítette őt. A lakásokat kiadta, és pénzkölcsönzések révén is gyarapította vagyonát. Vachottné Csapó Mária emlékei szerint özv. László Ferencné jelentős vagyonnal rendelkező, ismert nevű honleány volt. Uo., 64–66.

142 Csapó Mária Petőfit a *Cipruslombok* megírására ihlető Etelkének volt testvére. 15 éves korában ment férjhez Vachott Sándorhoz. Író volt: több regényt írt, nők számára folyóiratokat szerkesztett. Kapor Elemér, „Még hó alatt az én tavaszom", *Hevesi Szemle* 4, 4. sz. (1976): 32–34, 32; Kerényi Ferenc, *Petőfi és kora (1842–1849),* Képes bevezető a magyar irodalom világába (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1993), 33.

143 Uo., 59–61.

144 Uo., 51.

145 Uo., 62.

146 A Meszlényi család politikai szerepléséről lásd Sárváry Mariann, *A meszleni Meszleny család közéleti és politikai szereplése a XVIII. századtól napjainkig,* Bölcsészdoktori disszertáció (Budapest, 1993).

147 Losonczy Tóth, „Egy boldog mennyasszony levelei", 54.

1843. november 28-án kötött házasságot Tóth Dániellel, akivel a Győri Olvasóegyletben ismerkedett össze.[148] Férje, az „egyenes lelkű egyszerű igazi magyar vér" a Vas megyei Tarcsán alapított állat- és növénytenyésztő intézetnél lett intéző. Majd 1840-ben, az intézet megszűnése után gróf Zichy Bódog birtokainak uradalmi intézője lett. Az 1860-as években pedig – valószínűleg Tanárky Gyula révén – a Pulszky család szécsényi birtokának lett az uradalmi felügyelője. Mivel nem volt nagy tehetség, ezért Tanárky a boldogságon kívül fényes jövőre nem számíthatott mellette. Unokabátyjához írott leveleiből azonban kiderül, hogy elégedett volt férje mellett: tíz gyermeket hozott a világra, akik közül hét maradt életben.[149]

Záró gondolatok

Az előbb vázoltak alapján érdemes összevetni az apák, valamint a vejek foglalkozását, hogy kiderüljön, milyen házasodási stratégia működött a reformkori Győrben. Ebből kiderül, hogy a versben szereplő hölgyek közül többen léptek olyannal házasságra, aki hasonló foglalkozást űzött, mint apjuk. Így tett Karph Katalin, akinek az apja orvos volt, férje pedig szintén orvos lett. Ugyanez figyelhető meg Szabó Terézia esetében is, akinek apja szűcsmester volt, és a választott férj, Buits József is ugyanezt a mesterséget űzte. Elképzelhető, hogy Buits épp a leendő apósánál tanulta ki a szakmát. Hasonló figyelhető meg Szenthál Jozefánál, akinek apja a győri sóhivatalnál volt bevevő, a férje, Eötvös Károly pedig szintén a győri sóhivatalnál kezdte meg működését. Az előbb felsorolt esetekben minden bizonnyal az apák dönthettek a frigy megkötéséről, ők mutathatták be lányuknak jövendőbelijüket. Ugyanezt igazolják azon példák is, hogy a jogász foglalkozású apák – talán nem meglepő módon – szintén jogász férjet kerestek lányaiknak. Így tett Dorner József (bár egyik lánya egy pesti vasárussal kötött házasságot) és Goda József (mindkét lánya). Ám a nagybirtokos arisztokrácia tagjai közé sorolható Bezerédy család lányai sem házasodhattak rangon alul, társadalmi helyzetüknek megfelelő főnemesekhez mentek férjhez.

A romantika korában fokozatosan kerültek előtérbe az érzelmek, melyek nagyban befolyásolták a házasságkötésről addig alkotott gondolatokat: az addig ellenzett szerelmi házasságok sokaknál elfogadást nyertek, a szív döntését tekintették fő szempontnak a házastárs kiválasztásában, és a vagyoni helyzet javítása miatt köttetett frigyeket egyenesen elutasították. Az előbb bemutatott példák alapján azonban jól látszik, hogy a korszakban továbbra is nagyobbrészt

148 Tóth Dániel 1842-ben iratkozott be az olvasótársaságba. Uo., 45.
149 Uo., 94–95.

a szülők döntöttek gyermekeik sorsát illetően. A szerelmi házasság még nem volt annyira elfogadott, hogy társadalmi szinteken átíveljen, hiszen a hölgyek számára a saját rangjuknak megfelelően igyekeztek párt találni. Csak reménykedni lehetett abban, hogy a fiatalok között kölcsönös rokonszenv alakul ki, és idővel talán a szerelem is lángra lobbant.

FÜGGELÉK[150]

Komatál
mellyet Nemes Győr Városában lakozo szüszeknek, mind Koma Aszonyainknak (ex ceptis illis, quo virgines nominari nequeunt) hozta komai szeretettel ajánlunk.

Kedves Koma Aszonyaink!!!
Mi ezen komatálunkba félre vetvén minden részre hajlást 's ekképpen sziveink érzeményeit is, mellyek talán egyikhez vagy másikhoz bennünket mint egy varázs erövel vonszana egyedülön 's több hiteles társainknak tapasztalásitol veszéreltetve a valodi igazságnak ösvenyen járunk. Hogy jó annál igazságossabb ítéleteket hoszhassunk felölletek, édes, mézes, mákos, tzukros koma aszonyaink; minden vallásbéli templomokba, Reounokba, Piqueniquesekbe, Nobel-bálokba, (mellyekért Pedelus úr palotája mellett lévő árnyékos, egeres, patkányos kis kamarába egypászor már hüseltünk) továbbá setálo helyekre. Hangmüveszi egyesületekbe, Marionettekbe, kalvariara és Böjti predikácziokra szorgalmatossan eljártunk; és így reményljük hogy enyi járás kelés után kiki reá mondott szententziájért mind igazságos itéletért nem fog neheztelni. – A mi pedig a Rendet illeti, az egész kies regementnek 4. osztályba kiványuk a tisztelt publikumnak bé mutatni. Az I^{ben} Elöl számláljuk azokat kik meg fosztatván minden reménysegektöl siralmas szemmel néznek visza el mult ifju koroknak lefolyó idejére. II^{ban} azokat kiknek már elérvén kifejlődéseknek leg főbb pontját nem sokára a semmit nem kémélő vasfogu idönek hervasztó hatalmától kell rettegniek. III^{dikban} azokat, kik idejükre nézve elérvén idejeknek arany korát, kora hajnali fényként, melly az égnek kék boltozatját bibori szinekkel festi, tündökölnek városi kebelében, s kik meg a' ketsegtető vénségnek égig emelkedö szárnyain édesdeden lebegnek. IV^{dik} Rendben azokat kik Rozsa Bimbók gyanánt ékesitik tájékunknak nagy kertjét s' kiknek mi ugy örülünk mint azon lyányka ki látván Rozsa bimboit örül nékik, hogy majd azok utobb kifejlődvén le szakaszthatja,

150 A szöveget betűhíven közlöm. []-ben rövidítés feloldása olvasható.

s' hévtűl emelkedő kebelén hervaszthatja el. – A nevek pedig minden osztályba ABC. szerént következnek; ha pedig valakit, korát nem tudván, más osztályba tettünk mint illett volna; attol alázatossan engedelmet kérünk. – S így ezeket előre botsájtván magunkat szeretetekbe ajánlúnk

Tüzbe jövö Nekeresdy Pál mk.
Csokoldi veszedelmes Péter mk.
Ölelkezdi jójárt Mátyás mk.
Nyalodi kézszorito Ödön mk.
Az egész Regementnek komaji

Költ Györött koma tál küldéskor [1]834

1[6] Osztály

1. Beke Mina
Virtusaid mellett van igen nagy hibád
Melly tsak tsupán a te külnyelv szerető szád
Jobb volna bizony ha parle france helyet
Ülnél inkább magyar Gramatika mellett.

2. Beszeredy Toni
Büszke fenhéjázó a te természeted
S az alább sorsukat gőgössen meg veted.

3. Damián Trézsi
Több volnál annak mint freylany Therez*nek*
Mert tége*det* számos évek tetéznek
És ezt rántzos böröd nyilván ki mutatja
Ripatsos és sápadt artzád bizonyitja.

4. Demetrovich Kati
Rátz Leányok között vagy te a leg rutabb,
Sovány sárga sápadt artzod majd legtsufabb.

5. Drabant Trezsi
Vény lányok sorába meltán ide teszlek
S ha valahol látlak szem ügyre sem veszlek.

6. Fausits Hetti
Sokat jártál te is a Kalváriára
Sok fohászt küldöttél a Szüz Máriára
De nem azért hogy ott imádjad Istened
Hanem hogy az küldjön férfiakat neked.

7. Fejes Toni
Rántzokba szedted már a te rut ortzádat
Az üdö vas keze azt magad is látad
Mert más fél seculum üll kopasz fejeden
S régen nem volt férfi el hervadt kezeden.

8., 9. Király Lini és Therez
Testveri szeretett nints látom köztetek
Katona tiszteken rég öszve vesztetek
Kérjétek az Istent adjon valahára
Egy pár férfit aszot leanyi számára.

10. Meszlényi Trési
Pofa bört kiszitesz mikor artzad fested
Csak egyedül szépit kartsu sugár tested
Patikába tavval 30 tallért adál
Festékért amellyet artzádra mázoltál.

11. Lehrer Rozi
Késő bánat eb gondolat
Tudod mit tesz e foglalat.

12. Simonyi Zsofi
Oh egek én tehát tsak azért születtem
Hogy a Bálba senki se tántzoljon velem.[151]

13., 14., 15. Tukor lányok
Nézzétek magatok egymásnak tükrébe
Festett pofát láttok annak közepébe.

151 A vers Csokonai *Dorottyá*jának egy részletét imitálja.

II^{dik} Osztály

1. Beke Emilia
Elevenség 's vidámság diszesiti a lányt
De honni nyelv nem tudása itt arra hantot hányt.

2. Beke Nelli
Látszik hogy sem bajod sem sok dolgod nintsen
Azert híztál te ugy meg szalonny kintsem
Szeretnem bajzodat jobban mint magadat
Azért fent ne hordozd a pirkos orrodat.

3. Bezeredy Mári
Két portrékat láttam ki dolgozva nálad
Tudom hogy azokra foly igen a nyálad
Másképp*en* derék lány vagy a te nemedbe
S nemes tüz ragyog még égö szemeidbe.

4. Dorner Ida
Te az arany közép szernek járad rinyes [!] ösvényét
S igy sok rosznak el kerülöd veszedelmes ö*r*vényét.

5., 6. Durza Mari és Juli
Barátság és egyenes sziv
Koszoruzza éltetek
Erköltsöség és magyar tüz
Kevergeti kebletek.

7. Gittig Mári
Jo lenne kurirnak nagy Györ Városában
S jó lenne csicsergni egy kis kalitkában
A száj beszélgetni, nevetni mindig kész
De sokszor távol van az elme és az ész.

8. Györgyi Klemi
Tántzolni tsak azért nem szeretek veled
Mivel a tsipömig ér fel a te mellyed
De ezzel ne gondolj örülj életednek
S rég ohajtott kedves Granitzer tiszteknek.

9., 10. Kámpi Mili és Pottyondy Lizi
Richtig – Itt jön Mili hires granatéros
Es vele Potyondy Lizi muskatéros
Haprach Mili izmos, vaskos, tsontos, piros
Abglest Lizi hájas és fölötte zsíros.

11. Karph Kati
Szép a leány ha zsiros
De még szebb hogy ha piros
Szép a leány ha kövér
Csak ne legyen ösztövér
Szép a leány ha csöcsös
Tüzes pajkos és bögyös.

12. Kissfaludy Mili
Commendassal jatzó csokodit te leány
Ki majd utoljára neked tsak fityet hány
Azért álj el mondom fel vett szokásodtol
Tégedet meg csaló kis kómendansoktol.

13. Lang Nina
A tefölyös közben láttalak már egyszer
Szépnek ítéltelek téged nyafogó szer
De hogy meg halottam buta nevetesed
El veszett elöttem kellemetességed.

14., 15. Lengyel Lizi 's Poli
Ti voltatok ugy é a Czigány ruhába
Az Hushagyo keddi leg utolso Bálba
Ott jövendöltetek nékem sok jo szerentsét
S állando szípséges fiatal menyetsket.

16. Lehner Louiz
Sok szépséggel nem birsz azt tudod te magad
Mert járásod ronda 's reszeled a farad.

17. Leposa Mari
Ausslag után Einstag vigyáz ne történjen
Hanem járj el híven a szüzi ösvényen
Ne add öszve magad katona tisztekkel
Mert oda vesz híred leg nagyobb kintseddel.

18. Marton Toni
Illy magyar lányt szász némettel
Huntzfut a ki tserélne,
Illy hazánk*nak* szülöttjével
Boldogul ki nem élne.

19. Maÿerhofer Mari
Hangművészi mesterséged
Egészen el ragadott
De szépséget a természet
Sokat neked nem adott.

20., 21. Hoiszer Fani és Háni
Oh egek csudási rut németh fajzati
Illy magyar Városban hogy el fajzottatok
Telyessek vagytok ti méreggel es göggel
Pedig a fejetek atyafiak tökkel.

22. Poszády Terka
Miért távoztál el olly gyönyörü alak
Most bús panaszimat halyják tsak a falak
Bájlo szemedben a szerelem virágzik
S viruló artzádon fejlett kora látzik.

23., 24. Rába Mari, Toni
Ti a naptol tudom soha el nem sültök
Talán otthon mindeg csak tojáson ültök
Vagy gyenge testetek féltitek a széltől
S kényes bőrötöket a meleg nap fénytől.

25. Sendl Lotti
Sendl Lotti haljad, miért ment el az eszed
Hogy a kapitánynak adtad át a kezed.
Külömben artzádat égig magasztalom
S nagy kár hogy Kapitány, s nem én csokolhatom.

26., 27. Szántho Hani & Poppi
Szánto a nevetek tudtok é szántani
Borso levesetskét, ’s káposztát rántani
Vagy tán jobban tudtok legény után járni
És liebsbriefedicket azoknak firkálni.

28. Szénthál Peppi
Németh szó rutitja külömben artzádat
Mivel oly jol tántzolsz tégedet szeretlek
De mivel németh vagy mindenkor meg vetlek.

29. B Turnejz Gusti
Quid valet titulus si deest vitulus
Méltóság látzik ki artzád vonásából
S a jó nevelés magad tartásából
Nagy a tested lelked és a titulusod.
Kár hogy pénzed nintsen, és több vitulusod.

30. Vár Louiz
Híres ugyan torkod, de fennt ne hord az orrod
Mert izzadt artzadat, azt hervadni látod.

III^{dik} Osztály

1. Angster Háni
Csak egyszer láttalak kellemetes leány
S azolta szivemben vagyon egy nagy hiány
Mert szép szemed nyilazása,
És ortzádnak mosolygása
Mélyen szívembe be hatott
És egészen meg hoditott.

2. Argay Poppi
Nyájas szép es eleven lány
Csinossággal tün elö
Könnyen szökik mint a lepke
'S Ifjúsága kedv lelő.

3. Babits Tertsi
Magyar lány vagy s mutatja azt tested
Es artzád piroslo, pedig azt nem fested.
Természeted 's időd meg nem esmérhetem
Azonban nevedet közép rendben teszem.

4. Beke Tetti
Stecher ’s szeretök nélkül te nem lehetz
Azért egy jo férhez, te nehezen tehetz
Tanátsolnám néked inkább az klastromot
mint az Concerteket Bált, ’s Theatromot.

5. Bezeredy Tini
Estvéli csillagként tündökölö szemed
S két virúló artzád nem minden kellemed
Van ezeken kivül sugár alkotásod
Szépségedre nézve keresni kell másod.
Csak büszkeség nálad in summo gradi est
S ezen hibádért szépséged sokat veszt.

6. Bozzay Lizi
Férfi nem vad körtvély hogy benne válogass
Pedig szived tudom nem ollyan mint a vas
Örömmel hajlanál egy tüzes kehelyre
De ha így válogatz vénység jut fejedre.

7. Drabant fiatalabb
Nevedet nem tudom, tudja egy lógyilkos
Ki veled az utzán ide ’s tova futkos
Tán festeni tanúlsz a’ Tükör lyányoktól
Ne tarts velök sok jót nem tanulsz azoktól.

8. Ecker Léni
Artzod gyenge mosolygása
’S szemeidnek ragyogása
Kedveltetnek tégedet
’S e’ bájodért esenkednek
Két Juristák, ’s törekednek
Meghódítni szivedet.

9., 10. Goda Nina, Toni
Goda Nina ’s Toni, halljátok ti ketten
Kár, hogy olly messze tett tőlünk el az Isten;
Jó husban vagy Nina, kövér a’ szalonnád,
Kérjél tőle Toni tán neked is ád.

11. Göltl Lina
Csicseri borsó, bab, lentse,
Fekete szemü menyetske,
Most adott Isten kezemre,
Megjárom véled kedvemre.

12. Hegedüs Juli
Szép te ugyan nem vagy, azonban jó lehetsz,
És egy kis szerentsét még valaha tehetsz.

13. Hegedüs Mári
Láttalak már téged, künn a' Cálvárián
Midőn buzgón tsüggött szemed a' Márián,
Nem tsüggött az enyém akkor a' Szűz Anyán,
Inkább legeltettem azokat Marikán.

14. Hegedüs Popi
Ügyesen mozgattad kisded ujaidat,
Midőn a' zongorán magyar nótáidat
Nemzeti érzéssel hevülten játszottad,
És az ifjak keblét tűzre lobbantottad.

15. Kajdatsy Lini
Mond meg nekem Lini, ugyan mitől híztál,
Zsírodból hájadból nekem is adhatnál,
Külömben terólad minden jót hallottam
'S hogy tántzolni nem tudsz, magam tapasztaltam.

16. Kálotzy Mári
Fennhéjázó természetű,
Román könyvek buvárja,
Idegen nyelv imádója
'S büszkeségnek az árja.

17. Kozma Mári (Rátz)
Andalgó szelídség és magos nyugalom
Tiszteletre intő érzékeny buzgalom,
Nyájas beszédeddel ki kaptsolva vannak
Sok kémlő szemeket magok után vonnak.

18. Kozma Mári (Profess.)
Káposztát hogy tegnap jó ízüen ettem,
Hogy Kozma van benne, mindjárt észrevettem,
Akkor mindjárt Mári te jutál eszembe,
’S bosszankodtam reád, mért szöktél étkembe.

19. Mogyorósi (–)
Száraz ágon ül a’ madár,
Vékony vagy te mint az agár.

20. Pasperger Nina
Elkerülik őt a’ szelek és harmatba föröszti,
Artzait a’ hajnal, mert artzai szebbek azénál,
A’ hajnal tsak azért lett szégyent valva pirossá.

21. Kimmerl Rozi
Gyere be Kalmár gyere be,
Tsak magam vagyok idebe,
Két czigány legény hegedűl,
Tsak magam járom egyedűl.

22. Schaffer Mári
20.000 pengő van a’ te erszényedbe,
Azért szeretnének sokan a’ szívedbe,
Nyilakat küldeni, hogy így a’ te pénzedhez
’S jussanak egyszersmind egy szép szőke hölgyhez.

23., 24. Szabó Mári és Póli
Szemérmesség és kegyes sziv
Ékesittik a’ leányt,
És e’ két szép tulajdonság,
kipótolja a’ hiányt.

25. Szem Ida
Visíttó torkodat tudom meghájoztad,
Olasz dalotskádat mikor kiáltoztad.

26. Szenthál Mathilde
Híjában eszed te a’ magyar kenyeret,
Mert: Mutter gib z’ essen kiáltja a’ nyelved.

27. Tanárky Gusti
Ha Jurista bátyád nem volna tenéked,
Másképp festenők le kellemetességed,
De így tsak azt mondjuk, van szemed, szád füled,
orrod, lábod, kezed, nyakad, mejjed, fejed.

28. Tutschner (–)
Hogy sétálni mentem ki az ujvárosba,
Megpillantottalak téged az ablakba,
Külömben tégedet soha sem láttalak,
Te apától elzárt szép szőke gyöngy alak.

29. Ventsel Léni
Hogy ha hátul nézlek vonzárom igen nagy,
Ha elől szemléllek, hévkeletem megfagy.

IV^{dik} Osztály

1., 2. Dorner Guszti és testvérje.
Egyszer elmentem a' Lutránus templomba,
Ott láták Bennetek', Viklerbe, kalapba,
Helyes kis barna lyány az egyik azt tudom,
De nem szép a' másik, egyenest kimondom.

3. Ferentzy Máli
Nyoszolyó lyán vóltál az bizonyos húgám,
És onnan esmerlek tégedet kis tubám.

4. Hegedűs Nelli.
Nénédnek nyomdokát tsak buzgón kövessed
Kis Nelli, 's nyelvünket mint illik szeressed.

5. Kmetty Vikki.
Mért állottál Hétfőn félnap a' vásárba,
A' vargabolt előtt esőbe és sárba,
Juristákat néztél úgy e' Kmetty Vikki,
Tetszeni vágyadért jót nevetett kiki!

6. Kozma Juli. (Rátz)
Derék leány lehet később te belőled,
De mivel zsenge vagy nem szóllok felőled.

7. Nagy Trézsi
Azt hallottam, hogy tsak 16 esztendős,
Vagy te, pedig könyen lehetnél már fejős.
Nagy a' neved, nagy a' tested, bár másod is nagy volna,
Akkor a' gyors hirnek torka rólad jobban szólna.

8. Poszády Tontsi.
Vettem észre kiért dobog már a szived,
Noha az tenéked soha sem lessz híved,
Gyenge kebled hamar hévtüzbe lobbadoz,
'S így viríttó korod lángok köztt hervadoz.

9. Purgly Rozi.
Sok szépséget nyertél te el
Venusnak kegyelméből,
Csak hogy az egy tüz hibázik,
Még gyengéded kebledből.

10., 11. Ráth leányok.
Derék lyánykák ezek és pedig kettősök
Ezekből válnak majd derék leány hősök
De sokat koslatnak, mert gyakor látom én,
Őket a' Bentzéknél majd minden Pénteken.

12. Szabó Trézsi.
Tántzodat ditsérem,
Tetteid megvetem,
Neveltesd magadat
'S rostáld meg szavadat,
Akkor majd ditsérlek
'S hogy szeress, megkérlek.

13. 14. 15. Petrits, Szeniczey, Vörös Lois és testvérje.
Titeket mind öszve, itt tsak egybe veszlek
És a' jó tántzosnék sorába be teszlek,

Láttalak bennetek' a' Vármegye bálba,
Öltözve helyessen szép magyar ruhába,
Honni tántzot jártak pitzi lábaitok
'S honi nyelvet zengtek nyíló ajakitok.

16. Vidos Amália
Te kis Amália voltam veled kétszer,
Többet érsz németnél százszor és ezerszer;
Sajnos, hogy azt hallom, nem sokára elmész,
És Győrünk tájától örökre butsút vész.

Tantae molis erat Romanam condere gentem.
Postfatio.

Ennyi fáradtság után milly boldogoknak képzelnénk mi magunkat, ha jutalmúl minden ditsért szűztől egy hév tsókot, kellemes szájnyomást, vagy édes ajak harapást nyerhetnők; szállongva repülnénk akkor virágról virágra, 's fáradtságunk dijját elnyerve könnyüden lebegve szállongnók tova.
A' felülírttak mp.

A csúfolóban szereplő lányok

Források

Losonczy = Losonczy Tóth Árpád. „Egy boldog mennyasszony levelei: Meszlényi Terézia és Tanárky Auguszta levelezése". *Győri tanulmányok: Füzetek* 13, 2. sz. (2008).
Kempelen = Kempelen Béla. *Magyar nemes családok*. 1. kötet. Budapest, 1911.
Magyar nemzetiségi zsebkönyv = Magyar nemzetségi zsebkönyv, 2. rész: *Nemes családok*. Budapest: Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, 1905.
Székács = Székács József püspök. *Visszaemlékezései*. Szerk. Kertész Botond. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008.
RMEGyL = Ráth Mátyás Evangélikus Gyűjtemény Levéltára, I. Gyülekezeti Levéltár. A. Gyülekezeti iratok. 1. Gyülekezeti anyakönyvek 1685–2004.
GyEL = Győri Egyházmegyei Levéltár, Plébániai és espereskerületi levéltárak, Győr-Belváros Plébánia, Győr-Szemere Plébánia.

Versbeli előfor-dulás	Lány neve	Születés	Szülők	Házasságkötés
III/1	Angszter Johanna	1818 körül – ?	apa: Angszter Ferdinánd királyi sómázsás anya: Szipsits Anna Forrás: GyEL, Győr-Belváros, házassági akv. IV. (1800–1852), fol. 153*v*–154*r*	1840. január 12. férj: szegedi Prohászka Ferenc (24) Don Miguel-ezredbeli orvos Forrás: GyEL Győr-Belváros, esketési akv. IV. (1800–1852), fol. 153*v*–154*r*
III/2	Argay Zsófia	1816. október 3. –1888 Forrás: GyEL Győr-Szemere keresztelési, esketési, halotti akv. II. (1806–1827), pag. 22. Kempelen, 152.	apa: Argay Mihály anya: Ferenczy Zsófia	férj: Klein Ignác Forrás: Kempelen, 152.
III/3	Babics Terézia	1822 körül – ?	apa: Babics Antal táblabíró és szemerei közbirtokos anya: Gyapai Teréz	1843. július 22. férj: nemes Kisfaludy Vince (24) Forrás: GyEL Győr-Belváros, esketési akv. IV. (1800–1852), fol. 175*v*–176*r*
II/1	Beke Emília	1809. július 3. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 35.	apa: Beke Márton evangélikus orvos anya: Niemetz Anna	
I/1	Beke Vilhelmina	1805. április 26. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 164.	apa: Beke Márton evangélikus orvos anya: Niemetz Anna	1836. április 5. férj: Király József nemes perceptor Forrás: GyEL Győr-Belváros, esketési akv. IV. (1800–1852), fol. 123*v*–124*r*
II/2	Beke Kornélia	Belv. 1813. október 14. Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 93.	apa: Beke Márton evangélikus orvos anya: Niemetz Anna	

Versbeli előfor-dulás	Lány neve	Születés	Szülők	Házasságkötés
III/4	Beke Auguszta	1811. december 3. Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 94.	apa: Beke Márton evangélikus orvos anya: Niemetz Anna	
I/2	Bezerédy Antónia	1810. május 4. – 1880 Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 44. Losonczy, 41.	apa: Bezerédy Ignác udvari tanácsos, Győr vármegye első alispánja anya: Bezerédy Anna	1841. június 22. férj: Dombay Ignác Forrás: Losonczy, 105.
II/3	Bezerédy Mária	†1880 Forrás: Losonczy, 41.	apa: Bezerédy Ignác udvari tanácsos, Győr vármegye első alispánja anya: Bezerédy Anna	férj: Ányos Móric Forrás: Losonzcy, 42.
III/5	Bezerédy Krisztina	1817. május 10. – 1897 Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 53. Losonczy, 42.	apa: Bezerédy Ignác udvari tanácsos, Győr vármegye első alispánja anya: Bezerédy Anna	1839. október 28. férj: gróf Alberti Adolf Forrás: Losonczy, 42. *Magyar nemzetségi zsebkönyv,* 105.
III/6	Bodzai Erzsébet	1815. február 4. – ? Forrás: RMEGyL, A győri evang. gyülekezet születési akv. III. (1801–1829), pag. 43.	apa: Bodzai János anya: Lang Erzsébet	
IV/1	Dorner Auguszta		apa: Dorner József Moson vármegye táblabírája anya: Schmidt Zsuzsanna Forrás: RMEGyL, A győri evang. gyülekezet házassági akv. IV. (1830–1849), pag. 154.	1839. november 24. férj: Nemes Edvi Illés Ádám hazai ügyvéd Pesten Forrás: RMEGyL, A győri evang. gyülekezet házassági akv. IV. (1830–1849), pag. 154.

Versbeli előfor-dulás	Lány neve	Születés	Szülők	Házasságkötés
IV/2	Dorner Jozefa		apa: Dorner József Moson vármegye táblabírája anya: Schmidt Zsuzsanna Forrás: RMEGyL, A győri evang. gyülekezet házassági akv. IV. (1830–1849), pag. 154.	1837. november 26. férj: Szandtner János Wilhelm polgár Pesten és vasárus Forrás: RMEGyL, A győri evang. gyülekezet házassági akv. IV. (1830–1849), pag. 146.
II/6	Durza Julianna		apa: néhai Durza Anasztáziusz kereskedő anya: Durza Julianna	1843. február 13. férj: Báró Berg Henrik nyugpénzzel ellátott özv. hadnagy Forrás: RMEGyL, A győri evang. gyülekezet házassági akv. IV. (1830–1849), pag. 167.
III/8	Ecker Magdolna	1819. február 6. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 158.	apa: Ecker János anya: Kletzár Anna	
I/6	Fausits Stefánia	1811. április 7. – ? Forrás: RMEGyL, A győri evang. gyülekezet születési akv. III. (1801–1829), pag. 34.	apa: nemes Fausits János anya: Szűts Erzsébet	
III/9	Goda Anna	1817 körül – ?	apa: Goda József táblabíró és Viczay-uradalmi director anya: Török Anna	1839. január 12. férj: Kenesey János (27) Fehér vármegyei esküdt Forrás: GyEL Győr-Belváros, esketési akv. IV. (1800–1852), fol. 145*v*–146*r*

Versbeli előfor-dulás	Lány neve	Születés	Szülők	Házasságkötés
III/10	Goda Antónia	1821 körül – ?	apa: Goda József táblabíró és Viczay-uradalmi director anya: Török Anna	1841. június 6. férj: Karkoványi Zsigmond (36) Győr vármegyei táblabíró Forrás: GyEL Győr-Belváros, esketési akv. IV. (1800–1852), fol. 164 *v*–165*r*
III/13	Hegedűs Mária	1816. február 16. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 125.	apa: Hegedűs Zsigmond fiskális anya: Argay Terézia	
III/14	Hegedűs Leopoldina	1819. március 27. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 159.	apa: Hegedűs Zsigmond fiskális anya: Argay Terézia	
IV/4	Hegedűs Kornélia	1821. október 8. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 184.	apa: Hegedűs Zsigmond fiskális anya: Argay Terézia	
III/12	Hegedűs Alojzia	1803. május 23. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. IX. (1793–1806), pag. 134.	apa: Hegedűs Ádám Győr város procurator fiscalisa anya: Unterberger Terézia	
III/15	Kajdacsy Karolina	1809. január 19. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 30.	apa: Kajdacsy János anya: Sibrik Julianna	

Versbeli előfor-dulás	Lány neve	Születés	Szülők	Házasságkötés
II/11	Karph Katalin	1814. február 18. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 98.	apa: Karph Antal orvos tanár anya: Oeffner Katalin	1843. február 3. férj: Kornhofer József komáromi sebészorvos Forrás: GyEL Győr-Belváros, esketési akv. IV. (1800–1852), fol. 173*v*–174*r*
III/21	Kimmerl Rozália	1815. szeptember 3. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 117.	apa: Kimmerl József kereskedő anya: Fehner Magdolna	
IV/5	Kmety Ludovika	1818. június 29. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 150.	apa: Kmety András juris professor anya: Streibig Anna	
I/8	Király Amália	1809. március 7. –? Forrás: RMEGyL, A győri evang. gyülekezet születési akv. III. (1801–1829), pag. 67.	apa: Király György anya: Raits Judit	
II/12	Kisfaludy Henriette	1821. április 29. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 180.	apa: Kisfaludy Mihály assessor anya: Noszlopi Franciska	
IV/6	Kozma Julianna	1807. április 19. – ? Forrás: RMEGyL, A győri evang. gyülekezet születési akv. III. (1801–1829), pag. 35.	apa: Kozma Alexander anya: Prépost Julianna	

Versbeli előfor-dulás	Lány neve	Születés	Szülők	Házasságkötés
III/17	Kozma Katarina	1808. szeptember 28. – ? Forrás: RMEGyL, A győri evang. gyülekezet születési akv. III. (1801–1829), pag. 41.	apa: Kozma Alexander anya: Prépost Julianna	
II/13	Lang Anna	1801. május 26. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. IX. (1793–1806), pag. 107.	apa: Lang Pál megyei hajdú anya: Mülbauer Viktória	
II/16	Lehner Alojzia	1814 körül – ?	apa: Lehner János anya: Campo Mária	1836. február 8. férj: Mile Ferenc (25) Forrás: GyEL Győr-Belváros, esketési akv. IV. (1800–1852), fol. 123*v*–124*r*
II/17	Lepossa Mária	1811. február 7. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 55.	apa: Lepossa Ignác győr megyei	
II/18	Marton Terézia	1805. október 1. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. IX. (1793–1806), pag. 169.	apa: Marton István anya: Hoszák Terézia	
II/19	Mayerhofer Mária	1816. október 14. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 132.	apa: Mayerhofer Pál perceptor anya: Polinperger Terézia	
I/10	Meszlényi Terézia	1809–1865 Forrás: Hegedüs, 385.		

Versbeli előfor-dulás	Lány neve	Születés	Szülők	Házasságkötés
III/19	Mogyorósy Katarina	1808. augusztus 3. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 23.	apa: Mogyorósy Ignác gabonakereskedő anya: Csányi Rozina	1837. május 16. férj: Neupauer János (31) győrszigeti patikárius Forrás: GyEL Győr-Belváros, esketési akv. IV. (1800–1852), fol. 132*v*–133*r*
	Mogyorósy Rozina	1810. február 11. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 42.	apa: Mogyoróy Ignác gabonakereskedő anya: Csányi Rozina	1840. május 14. férj: leperdi Gutmann János (33) uradalmi ispán Forrás: GyEL Győr-Belváros, esketési akv. IV. (1800–1852), fol. 157*v*–158*r*
IV/7	Nagy Terézia	1813. július 6. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 90.	apa: Nagy József uradalmi szekeres, kocsis anya: Leitner Anna	1842. február 2. férj: soproni Weber Ferenc (25) asztalos legény Forrás: GyEL Győr-Belváros, esketési akv. IV. (1800–1852), fol. 166*v*–167*r*
IV/13	Petrits Éva	1810. november 30. – ? Forrás: RMEGyL, A győri evang. gyülekezet születési akv. III. (1801–1829), pag. 77.	apa: néhai Petrits Mihály anya: Szabó Zsuzsanna	1839. január 21. férj: Lehner János Forrás: RMEGyL, A győri evang. gyülekezet házassági akv. IV. (1830–1849), pag. 150.
IV/9	Purgly Rozi (Rozina)	1819. április 8. – ? Forrás: RMEGyL, A győri evang. gyülekezet születési akv. III. (1801–1829), pag. 77.		

Versbeli előfor-dulás	Lány neve	Születés	Szülők	Házasságkötés
IV/10–11	Ráth Rozina	1803. július 10. – ? Forrás: RMEGyL, A győri evang. gyülekezet születési akv. III. (1801–1829), pag. 21.	apa: Ráth József anya: Zechmeister Erzsébet	
	Ráth Zenobia	1808. október 18. – ? Forrás: RMEGyL, A győri evang. gyülekezet születési akv. III. (1801–1829), pag. 42.	apa: Ráth József anya: Zechmeister Erzsébet	
IV/12	Szabó Terézia	1819. május 6. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 160.	apa: Szabó János szütsmester anya: Hajnótzky Anna	1837. február 6. férj: Buits József pápai szütsmester Forrás: GyEL Győr-Belváros, esketési akv. IV. (1800–1852), fol. 128*r*–129*v*
II/26	Szánthó Vilhelmina	1817. május 26. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 139.	apa: Szánthó Mihály Győr megyei ügyvéd anya: Mészöly Zsófia	
II/27	Szánthó Zsófia	1815. május 17. – ? Forrás: GyEL, Győr-Belváros, keresztelési akv. X. (1806–1836), pag. 113.	apa: Szánthó Mihály Győr megyei ügyvéd anya: Mészöly Zsófia	
II/28	Szenthál Jozefa	1817 körül – ?	apa: Szenthál Imre győri sóhivatalnál bevevő anya: Karpf Jozefa	1837. március 28. férj: Nemes Eötvös Károly (29), tokaji sóhivatalnál másoló Forrás: GyEL Győr-Belváros, esketési akv. IV. (1800–1852), fol. 130*v*–131*r*

Versbeli előfor-dulás	Lány neve	Születés	Szülők	Házasságkötés
III/27	Tanárky Auguszta	1817–1882 Forrás: Losonczy.		1843. november 28. férj: Tóth Dániel Forrás: Losonczy, 45.
IV/14	Vörös Zsuzsanna	1816 körül – ?	apa: néhai nemes Vörös István anya: Gyarmati Anna	1842. február 6. férj: nemes Körmendy András hajókormányos Forrás: RMEGyL, A győri evang. gyülekezet házassági akv. IV. (1830–1849), pag. 166.
IV/15	Vörös Júlia		apa: néhai nemes Vörös István anya: Gyarmati Anna	1840. február 9. férj: Székács József Forrás: Székács, 123.

TARI LUJZA

Dessewffy Virginia Erdélyi Jánostól visszakért gyűjteménye és két folytatása

A XIX. század első felében a Magyar Tudományos Akadémiára beküldött népdalgyűjtemények egyike Dessewffy Virginia grófnőé, aki négy részletben, más-más évben juttatta el az általa összeírt népdalokat az Akadémiára. Ezek közül az ötven (számtévesztés miatt valójában ötvenegy) számsorrendben álló (nép-) dalszöveget tartalmazó első gyűjteményt[1] kérte vissza, hogy a verseket utólag kiegészíthesse dallamaikkal. Több lett így a dallammal ellátott vers, mint a dallam nélküli, de nem minden darabhoz írt dallamot. Amelyhez igen, ott a sorszám mellé utólag gondosan beírta, hogy „melódiával". Már ez az igyekezet is szokatlan, a többi gyűjtemény készítőjéhez[2] képest pedig még különösebb az a teljesen egyéni megoldása, hogy a kézirat további részeiben néhol csak a dallamot írta le, s azon keresztül, a dal valamely szöveges, illetve kottás kiadványbeli előfordulását megnevezve hivatkozott a versre. Ezért is különösen nagy kár, hogy a kottákat az újabb füzetekben sem a szövegek mellé írta le, hanem a kor gyakorlatában nem ritka módon egy külön füzetbe, melyben a verseknek feltehetően csak a kezdősorát vagy a sorszámát, vagy mindkettőt jelölte. Ez a kottagyűjtemény több más hasonló módon készített, Erdélyi Jánosnak küldött kottaanyaggal együtt elveszett.[3] További ok sajnálatunkra, hogy a gyűjtő a szöveg és

1 MTA KIK Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK Kt.), Irod. 8r 206/6.

2 Tari Lujza, „Népzene", in *Reformkor és kiegyezés: Magyarország művelődéstörténete 1790–1867*, főszerk. Szentpéteri József, Magyar kódex 4, 261–270 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2000), 266.

3 Kodály idézi Erdélyi János válaszát, amelyet 1852. november 23-án írt Sárospatakról az Akadémiának, melyben a visszakért népköltési gyűjteményhez tartozó dallamanyagról is írt: „A hangjegyek, melyek talán melletök voltak, nálam nincsenek. A tudós társaság, különösen Fogarasi, indítványozá, hogy a Kisfal. Társaság a hangjegyekre való tételben is járjon el: s akkor én a hangjegyeket Fogarasi és Travnik között osztám meg, azok nálok vannak. De azóta már igen sok történt. Nem volna csuda, ha mind elhányódott volna is." Kodály Zoltán,

dallam egységét, a szöveg- és dallamvándorlást figyelembe véve készítette már az első gyűjteményt is. „Más e nótára", „Ugyane nótára", vagy ha még további szöveg kapcsolódhatott a dallamhoz, „Ismét egy e nótára" jelzettel tüntette föl, mit szokás, mit lehet még énekelni az adott dallamra.

Bár a gyűjtő személyével már többször foglalkoztam, egy-egy általa leírt népdalszöveget közre is adtam,[4] az utóbbi években pedig Vaderna Gábor[5] és Csörsz Rumen István[6] is írt róla, gyűjteményének részletesebb bemutatása még nem történt meg. Gyűjteményének sorrendjében most először tekinthetjük át az általa összeírt anyagot. Mint több más, Erdélyi János szerkesztői keze nyomát őrző akadémiai (nép)dalgyűjtemény esetében, ezúttal is a teljes anyag kiadása adhatna képet annak tartalmáról, irodalmi, köz- és népköltészeti, közzenei és népzenei kapcsolatrendszeréről, valamint a nyelvre, költészetre nyitott, a népköltészet ügyét minden jel szerint teljes odaadással szolgáló, a népdalgyűjtési akciót támogató arisztokrata hölgy műveltségéről.

A gyűjtő

Virginia gróf Dessewffy József író, 1802–1825 közt előbb Sáros, majd Zemplén, végül Szabolcs megye országgyűlési követének, 1831-től az Akadémia tiszteleti tagjának[7] és gróf Sztáray Eleonórának első gyermeke. 1807. július 24-én

„Előszó", in Kerényi György, kiad., *Gyermekjátékok,* A magyar népzene tára 1, VII–XVIII (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), IX–X. A továbbiakban: MNT I.

4 Először *Kéziratos kottás gyűjtemények a XIX. század első felében* címmel 1993-ban megvédett (kiadatlan maradt) kandidátusi értekezésemben szóltam róla, majd többek közt a következőkben: Lujza Tari, „Handschriftlichen Noten-Volksliedersammlungen in Ungarn in der ersten Hälfte des 19-en Jahrhunderts", in *Historische Volksmusikforschung: Studiengruppe zur Erforschung historischer Volksmusikquellen. Beiträge der 10. Arbeitstagung in Göttingen 1991*, Hg. Doris Stokmann und Anette Erler, Orbis musicarum 10, 321–337 (Göttingen: Edition Re, 1994), 322, 330; Tari, „Népzene", 266; Tari Lujza, „»Koltói csárdás« – Liszt Ferenc magyar rapszódiái és a népzene", in *Zenei művelődésünk a változó régióban: A VII. Hungarológiai Kongresszus zenetudományi szekciójának előadásai,* szerk. Angi István és Csákány Csilla, 96–121 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013), 103–104; Tari Lujza, „Szövegösszevonás és tiszta szövegközlés a *Népdalok és mondák*ban: A 200 éve született Erdélyi János emlékére", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 3*, szerk. Csörsz Rumen István, 385–420 (Budapest: Reciti, 2014), 400; Tari Lujza, „A szülőföld hangja: Felsőmagyarországi gyűjtők és gyűjtések a *Népdalok és mondák*ban", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 5*, szerk. Csörsz Rumen István, 321–344 (Budapest: Reciti, 2017), 322, 338.

5 Vaderna Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében,* Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), 62–64.

6 Csörsz Rumen István, „Berzsenyi Dániel népdalgyűjteménye (1828)", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 6*, szerk. Csörsz Rumen István, 167–198 (Budapest: Reciti, 2018).

7 Szinnyei József, „Dessewffy József", in Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*

Büdszentmihályon született,[8] s testvérei közt ő volt az egyetlen lány. A szülők nagy gondot fordítottak gyermekeik neveltetésére,[9] s Virginiára külön is hathatott apjának irodalmi működése. Zenei taníttatására nincs adat, jártasságát azonban kottaírási képessége egyértelműen mutatja. A magasabb társadalmi rétegek körében szokásos zenetanulást emellett a családi hagyomány is mintegy megkövetelte. Anyai nagyapja, a felvidéki Sztáray Mihály ugyanis a XVIII. század végén mint műkedvelő zeneszerző magyar táncdarabokat is írt.[10] Dessewffy Virginiát kortársai bizonyára nem ok nélkül tartották nagy műveltségű, irodalompártoló, nemes szívű magyar hölgynek. 1856. január 13-án, 49 éves korában, férjezetlenül hunyt el.

Korábban már szó esett olyan nemesi származású nőkről (Lissznyay Julianna, Csányi Mária), akik jártasak voltak a zenei írás-olvasásban, s a XIX. század első évtizedeiben időigényes és sok figyelmet kívánó kottás gyűjteményeket készítettek fortepianóra vagy clavirra, saját használatukra.[11] Ezek kisebb részét valamely kiadványból másolták ki, nagyobb részét azonban hallás után kottázták le, amely többszólamú hangszeres darabok esetében tovább növeli e feljegyzések értékét. Akadnak korábban és ugyanezekben az évtizedekben más nők által készített, szövegeket (esetleg némi kottát) tartalmazó gyűjtemények, melyek megtalálhatók Stoll Béla fölsorolásában.[12] Ezek azonban főleg imákat és szenténe-

(Budapest: Arcanum Adatbázis Kft., [2000]), https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/d/d03959.htm (hozzáférés: 2022.04.01). Szinnyei tévesen nevezi meg az akadémia elnökeként; az első elnök gróf Teleki József volt.

8 Komiszár Dénes, *A Dessewffy-család Tiszavasváriban* (Tiszavasvári: Vasvári Pál Múzeum, 2015.02.23), 2, http://vasvaripalmuzeum.hu/upload/A-Dessewffy-család-Tiszavasváriban_Dénes.pdf (hozzáférés: 2022.04.01). Büdszentmihály Tiszavasvári része, majd neve 1952-ig.

9 Vaderna, *Élet és irodalom,* 63.

10 Dobszay László, *Magyar zenetörténet* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1984), 269. A XVI. századi zsoltárokat éneklő és azokat saját hegedűjátékával kísérő zeneszerző Sztárai Mihályról: uo., 163.

11 Tari Lujza, kiad., *Lissznyay Julianna hangszeres gyűjteménye 1800,* Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 12 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1990); Tari Lujza, kiad., *Különbféle magyar nóták a 19. század elejéről – Allerlei ungarische Melodien vom Beginn des 19. Jahrhunderts* (Budapest: Balassi Kiadó, 1998). Ugyanilyen még a női kéz által írt, de csak *DK* monogrammal jelzett, néhány hangszeres darabot és ének-zongorakíséretes magyar dalokat tartalmazó kottaanyag a XVIII–XIX. század fordulójáról (egy vegyes gyűjteményen belül): OSZK Zeneműtár Ms. Mus. 1427. A témához kapcsolódik: Tari Lujza, „A nők és a hangszerjáték", in *Hagyományos női szerepek: Nők a populáris kultúrában és a folklórban,* szerk. Küllős Imola, 209–224 (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság–Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, 1999).

12 Például Nemes Júliáé és Csukorné Sallós Zsuzsánnáé: Stoll Béla, szerk., *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., jav. és bőv. kiad. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 559. és 611. sz. A továbbiakban: Stoll + tételszám. A témáról újabban: Csörsz Rumen István, „Nők a kéziratos hagyományban a 18–19. század fordulóján", in

keket tartalmaznak, s közülük legfeljebb csak Argay Lina 1838-as évszámmal ellátott énekeskönyve és Borka Kataliné (1838?)[13] hasonlítható össze Dessewffy Virginiáéval. Az övé különböző okokból eltér a többi nő által készített vagy használt gyűjteménytől. Hogy miben, arra a tanulmány végén kapunk választ.

A gyűjtemény egyes részei Akadémiára érkezésének időpontja

Dessewffy Virginia nevét a gyűjtésekkel kapcsolatban először Erdélyi János *Népdalok és mondák* I–II. kötete előszavában olvashatjuk a gyűjtők között. Erdélyi azonban, mint ismert, Vörösmarty Mihálytól vette át a népdalok szerkesztését, amelyhez az Akadémiára már évek óta beérkező gyűjtemények adták az anyagot. Mint T. Erdélyi Ilona pontos dátumok felsorolásával részletesen bemutatta, Erdélyi Jánosnak a szélesebb körű gyűjtéshez és kiadáshoz 1843-as

> decemberi előadásnak hatására sikerült tervéhez, a népköltési gyűjteményhez és az országos gyűjtéshez a Kisfaludy Társaság támogatását megnyernie. […] A Kisfaludy Társaság támogatásának elnyerése után megindulhatott a szervező munka. A terv érett voltát mutatja, hogy Erdélyi János még aznap levélben fordult a Tudós Társasághoz, kérve, hogy a levéltárában őrzött, az 1831-ben meghirdetett gyűjtésre beérkezett kéziratokat „méltóztatnék használat végett közleni".[14]

A grófnő által írt első gyűjtemény készítésének és az Akadémiára érkezésének pontos időpontját nem ismerjük. Viszota Gyula az akadémiai népdalgyűjtés történetét 1831-től összefoglaló tanulmányában egy 1833-as jegyzőkönyvre támaszkodva fölsorolta Dessewffy Virginia nevét is a Tudós Társaság által meghirdetett gyűjtési akcióra anyagot beküldők között:

> A tudós Társaság felhívása nem maradt eredménytelen. Az első beküldők között volt Czuczor Gergely […] a kinek gyűjteményét a Társaság Horváth Endre, Horváth József, Péczeli József, Demjén S., Dessewffy Virginia, Hoblik Márton beküldött gyűjteményeivel együtt kiadta Vörösmarty Mihálynak és Schedel Ferencznek megvizsgálásra és véleményezésre. Vörösmarty és Schedel az 1833. évi

---

Női íráshasználat és kéziratos kultúra a hosszú 19. században, szerk. Török Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 18, 17–38 (Budapest: Reciti, 2022).

13 Stoll 825. és 826. sz. Stoll megjegyzése az *Argay-énekeskönyv*höz: „A kézirat különböző kezek által összeírt füzetek (valószínűleg korabeli) kolligátuma", uo., 392.

14 T. Erdélyi Ilona, „A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* kiadásának története", *Magyar Könyvszemle* 90 (1974): 55–78, 60–61.

nagygyűlésen […] azt jelentették, hogy e gyűjteményekből egy néhány kötetre valót kijelöltek.[15]

A beérkezés ideje nagy valószínűséggel 1832., s ezt az időpontot adja meg Vaderna Gábor is. Ő azonban valamennyi részre vonatkoztatja ezt az évszámot,[16] ami téves, mert a második gyűjteményre Erdélyi gondosan följegyezte: „Vettem april 15. 1844. E' dalok gyüjtő küldője Grof Dessewffy Virginia kisasszony."[17] Erdélyi Dessewffy Virginia kéziratát is minden bizonnyal kérését követően (legkorábban még 1843 decemberében, de inkább csak 1844-ben) kapta kézhez a már évek óta az Akadémián őrzött korábbi gyűjteményekkel együtt. Az első füzet korábbi meglétét az Akadémián Erdélyi is alátámasztja az I. kötet előszavának 52–63. pontja alatt: „A m. tudós társaság XV-ik nagygyűlése rendeléséből ennek levéltárábul használatra" – itt fölsorolja mindazokat a gyűjtőket, akik már 1832-ig beküldtek anyagokat, többek közt Udvardy Jánost, Mindszenty Dánielt, akiknek jelentőségére a zenei kutatások szempontjából Kodály már 1943-ban fölhívta a figyelmet.[18] 7-es szám alatt jelzi: „Gróf Desewffy Virginia kisasszonyé 42 db."[19] Az I. kötetben még két helyen sorolja fel a grófnő nevét: „70. Gr. Desewffy Virginia kisassz. folytatólag 51-116-ig hangjegyekkel együtt.", valamint „87. Gr Desewffy Virginia kisasszony 11 székely népdalt külde Jeney József gyüjtése szerint."[20] A második kötet előszavában így jelzi Virginia küldeményét: „143. Népdalok folytatása. Összegyüjté Gr. D. V."[21] A harmadik kötetben már nem találkozunk nevével.

Annak, hogy gyűjtésének első füzete már Erdélyinél van, a grófnő tudomására kellett jutnia,[22] mert második gyűjteményének elejére az első lap „2.dik Fü-

15 Viszota Gyula, „Az Akadémia és a népdalgyűjtés", *Akadémiai Értesítő* 22, 3. sz. (1911): 116–119, 117. „Vörösmarty és Schedel több éven át szerepelnek a jegyzőkönyvekben, mint szerkesztők", uo., 118.

16 Vaderna, *Élet és irodalom,* 64 (229. jegyzet).

17 MTA KIK Kt. Irod. 8r 206/70. Erdélyi csak itt írja két *s* betűvel a gyűjtő nevét, a kiadott kötetekben mindig egy *s* betűt ír.

18 Kodály Zoltán, „Magyar zenei folklore 110 év előtt: Mindszenty Dániel és Udvardy János", in Kodály Zoltán, *Visszatekintés: Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*, szerk. Bónis Ferenc, 3 köt., 2:155–183 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007).

19 Erdélyi János, kiad., *Népdalok és mondák,* Magyar népköltési gyüjtemény [I] (Pest: Beimel József, 1846), IX. A továbbiakban: NM I.

20 Uo., X.

21 Erdélyi János, kiad., *Népdalok és mondák 2,* Magyar népköltési gyüjtemény (Pest: Magyar Mihály, 1847), VIII. A továbbiakban: NM II.

22 Erre esetleg választ kaphatunk a Toldy Ferenccel 1842–1855 közt folytatott levelezéséből, melyből a *Népdalok és mondák* kiadását tekintve az 1842–1848 közti időszak lehet irányadó. Dessewffy Virginia levelei Toldy Ferenchez 1842–1855 közt: Szent Mihály, 1842. dec. 30., Szent Mihály, 1843. jan. 20., Kassa, 1843. jan. 23. (Toldy egy válaszlevele: Pest, 1844. febr.

zet. Népdalok. Összeszedé Gr. DV." (a lap tetején: „Kisfaludy") felirata után a következő lapon ezt írta:

> Jegyzés. Tt. Erdélyi Jánosnál van az ötven először küldött népdal gyűjteménye Gr. D-V.nak, mellyeket ez vissza kér, hogy később melódiástól vissza küldhesse.

A „mellyeket" kezdetű részt egyes szám első személyről beszúrással és áthúzással átjavította a személytelenebb harmadik személyre. Eredetileg ezt írta: „mellyeket vissza kérek, hogy később melódiástól vissza küldhessem. Gr. DV.", majd „Folytatása a' Gr. DV. által küldött Népdaloknak" felirattal, 51-es sorszámmal és „(:melódiával:)" folytatja a népdalok verseinek leírását. (Megjegyzést érdemel, hogy nevét máshol is szívesen írta monogrammként, a D betű tetejéről a V-vel egybefogva.)

Az Erdélyihez érkezés időpontjára visszatérve, látható, hogy Dessewffy Virginia folyamatosan gyűjtött és időről időre újabb anyagot küldött. A harmadik rész elején ez áll Erdélyi írásával: „érkezett Sept 16. 1846. 143. sz.", a gyűjtőtől származó feljegyzés pedig ez: „3-dik Füzet. Népdalok folytatása. Össze gyűjté Gr. DV."[23] A negyedik rész: „Népdalok, 42 drb. a' m. t. tnak beküldé Gr. Desewffy Virginia."[24] De nem önmagában Erdélyi feljegyzése a bizonyíték arra, hogy még 1846-ban is küldött be anyagot. A harmadik füzetben több szám alatt nem írja le a teljes verset, csak címét közli (ha van), s hivatkozik a *Népdalok és mondák* I. kötetének kiadásában megjelent versre. Így pl. a „*Bordal*." című 128. számnál (melynek a melódiáját beküldte) ezt írta: „Ugyanaz melly a' már megjelent Népdalok 1ső kötetében a' 191.dik Szám alatt áll, 's így kezdődik: «E szép szóra: Jurátus 'satb»".[25] Hasonló hivatkozások még a II. füzetben: *Káka tövén költ a ruca; Megvettem a szeretőmet nagy áron; Nyitra vagy Bodrog partján nevekedett tulipán; Doktornak jó lenni*. Ezek mindegyikének leírta és elküldte dallamát, amely valószínűleg nagy elismerést jelentett számára Erdélyi részéről, aki kortársaiban tudatosította a népdal szövegének és dallamának összetartozását: „A magyar népdal, mint tudjuk, nem versből áll, hanem egyszerre és ugyanakkor zenéből is."[26]

20.), Szent Mihály, 1844. ápr. 5., ápr. 30., jún. 7. és aug. 16., Szent Mihály, 1845. jan. 4., máj. 9., okt. 18. és nov. 20., Szent Mihály, 1846. dec. 12., Szent Mihály, 1847. febr. 24., Kassa, 1848. jan. 14., Pozsony, 1854. okt. 26. és dec. 2., Pozsony, 1855. márc. 17. Vö. MTA KIK Kt. Magyar Irod. Lev. 4r 62, 2r 4/I. r., 4r 149, 4r 106. Említést érdemel, hogy Emil nevű öccse (1814–1866) Virginia halála előtt egy évvel, 1855-ben az Akadémia elnöke lett.

23 MTA KIK Kt. Irod. 8r 206/143.

24 MTA KIK Kt. Irod. 8r 206/58.

25 A vers valóban megtalálható Erdélyinél: NM I, 191.

26 Idézi T. Erdélyi, „A *Magyar Népköltési Gyűjtemény*…", 59.

Az eredeti írásmód és a jelen közlésmód azonosságai, eltérései

Az alábbiak az I–III. füzetek tartalmára vonatkoznak: Dessewffy Virginia a verseket sorba számozta. Az „I. küldemény”-ben így írta a sorszámokat: 1^{ső}, majd 2.^{dik}, 3.^{dik}, végül 50.^{dik}. A további küldeményekben már csak a sorszám szerepel, a II.-ban 51–116-ig, majd a III.-ban 117-től 129-ig. Amely versnek a dallamát is leírta, azt minden esetben így jelölte: „/:melódiával:/”, amit általában a szám után, ritkábban a szám elé írt. Itt a számsor jobb követése miatt mindig a szám után következik a melódia szó, saját jelzésmódja nélkül. Két helyen is eltévesztette a számozást, ezt már az adott első alkalomnál jelzem. Onnantól kezdve a tényleges sorszám után zárójelben az általa írt, eltévesztett sorszám szerepel. A gyűjtő szövegkiemeléseit, aláhúzásait és az idézőjeleket megtartottam. Ha címet is adott valamely dalnak, azt szintén hol a szám elé, hol utána írta. Itt a cím mindig a szám után áll. A verssorok ismétlését úgy jelölte, hogy összekapcsolta az ismételt két sort, és mellé írta: „ismételd” vagy „ism.” vagy „ismétl.”. Ezeket nem jelöltem, hanem kiírtam az ismétléseket.

Írása gyakorlott kézre utal már az első füzetben is, mely – ha az életrajzi adatokat nézzük, és az első beküldés idejének az 1831-et vagy 1832-t tekintjük – Virginia 23-24 éves kora körül készülhetett. Helyesírás szempontjából szinte pontosan megfelel mai helyesírásunknak, inkább csak egyes szavak és főleg az igekötők egybe- vagy különírása következetlen. Például *Majd el jön ő…* (I. 3. sz., 3. versszak) vagy *Eladom a’ kakasom* (II. 76. sz.). Gyakori egyes szavak *ű* betűinek valószínűleg a korban használatos hosszú ejtéséből és nem a tájnyelvből eredő használata (például *Úgy enyhűl…*, II. 74. sz.). A *lány* szó írása is – hacsak nem *leány*t ír – a palóc nyelvjárás által sokáig megőrzött *ly*-os alak, például *magyar lyány* (I. 22. sz.). Kiejtés szerint írja gyakran az *esső*-t (I. 39. sz., 2. versszak; II. 55. sz., 1. versszak) és az *ollyan* szót (II. 78. sz.). Az *a* névelőt mindig *a’* alakban, a *c* betűt *cz*-nek, a *cs*-t többnyire *ts*-nek írta. (A versszakok sem nála, sem több más itt hivatkozott gyűjtőnél nincsenek megszámozva. Amennyiben valamely versszak számáról szó van, az saját számozásom.)

Kérdés, mik lehettek a versek dallamai? A korszakból fennmaradt, mások által készített kottás kéziratok és kottakiadványok némi bepillantást engedhetnek a gyűjtemény eltűnt dallamanyagába. Képet adhatnak arról, milyen lehetséges dallamok kapcsolódhattak a leírt vershez a Dessewffy Virginia feljegyzésénél nem sokkal korábbi, azzal egykorú és nem sokkal későbbi időszakból. Azt természetesen hangsúlyozni kell, hogy a Virginia által leírt vershez más gyűjteményből társított dallam semmiképp nem lehet biztos adat. Szem előtt kell tartani, hogy ugyanazon versre több különböző korú és stílusú dallamot énekelhettek, illetve valamely dallam többféle szöveget vonzott, amelyre a fennmaradt népdalanyag esetében számtalan példa kínálkozik még egyes dallam-

típusok, sőt stílusrétegek esetében is.[27] Mértékkel, de fontos kitekintenünk a szorosan vett népzenei környezetre, illetve egyes népies műdalok továbbélésére. A változatképződés vonatkozik a versekre is. Ez a szöveg lényegét nem érintő apró eltéréseket leszámítva leginkább a belső versszakokra, illetve általában a nagyjából azonos első versszakok után következő újabb, máshol nem szereplő versszakokra vonatkozik. (Ilyenre bőven van példa mind a korai szöveges vagy dallamos kéziratos és nyomtatott forrásokban, mind a XX. században gyűjtött népzenei anyagban.) Egy adott korszak vers- és dallamhasználatára láthatunk így rá, ezért az itt közölt adatok alig lépik túl az 1850-es évek elejét.[28] Néhány esetben azonban érdemes kivételt tennünk. Színi Károly 1865-ös (a korszakon belül szokatlanul zongorakíséret nélkül készült) kiadványa[29] az egyik, amely tanúsíthatja a Dessewffy Virginiánál feljegyzett versek még élő voltát. Meglehet, hogy Bartalus István 1873–1896 közt hét kötetben kiadott zongorakíséretes népdalfeldolgozásai[30] nem valamely dalnak a szájhagyományban való meglétét tanúsítják, inkább a zeneszerző vonzódását a dallamhoz, ám azt mindenképp példázzák, hogy az adott dal korábban még általánosan ismert lehetett.

Az egyes gyűjteményeket az első említésük után csak összeíróik nevével jelzem, indokolt esetben megismétlem a kézirat elkészültének vagy Erdélyihez érkezésének időpontját. Rothkrepf/Mátray Gábor 1828–1829 körüli kéziratos gyűjteménye[31] esetében eredeti, névmagyarosítása (1837) előtti német nevét a későbbiekben nem tüntetem föl. Mivel a továbbiakban az Erdélyi Jánosra való hivatkozások a *Népdalok és mondák* kiadásaira vonatkoznak, Erdélyi neve mellett csak a kötet száma és az adott sorszám áll.

Terjedelmi okokból itt korlátozott mértékben közlök kottákat. A hivatkozásokban feltüntetett anyagok nagy része azonban elérhető a Zenetudományi Intézet honlapjáról: https://zti.hu/index.php/hu/adatbazisok.

27 Jó példa rá a székely keserves műfaj erőteljes összekapcsolódása a pszalmodizáló dallamstílussal, balladaszövegek összekapcsolódása ugyanezzel és a diatonikus siratóstílussal.

28 Külön tanulmány tárgya lehetne, miként lesznek a XIX. század vége felé újból divatosak egyes dalok, melyek jó néhány évtizedig nem szerepelnek sem a kéziratos, sem a kiadott kottás gyűjteményekben, majd megjelennek például Ábrányi Emil és mások feldolgozásában, illetve kiadásában. Vö. Limbay Elemér, kiad., *Magyar daltár: A magyar nép dalainak egyetemes gyűjteménye dallam szerinti rendben,* 6 köt. (Győr: Hennicke Rezső, 1880–1888); Szunyogh Lorántné, kiad., *Nótáskönyv: 530 összegyűjtött magyar nóta dallama és szövege* (Nagyvárad, 1856).

29 Színi Károly, kiad., *A magyar nép dalai és dallamai* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1865).

30 Bartalus István, *Magyar népdalok: Egyetemes gyűjtemény*, zongorakísérettel, 7 köt. (Budapest, 1873–1896). A továbbiakban Bartalus + római kötetszám + tételszám.

31 Mátray Gábor, Kottás dalgyűjtemény, kézirat, 1828–1829 körül, Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár, EA 2969. Bővebben: Tari Lujza, „Mátray Gábor, a népzenekutató", *Zenetudományi Dolgozatok* (2013–2014; Jubileumi kötet a Zenetudományi Intézet 40 éves fennállása alkalmából): 385–437.

A füzetek tartalma

I. füzet

Népdal Gyűjtemény
Össze-szedé
Gr. D. V.
I. küldemény

1. lap:
„Jegyzés: Sok valódi népdalt találhatni a' Hasznos mulatságok-ban, mellyeket egykor néhai Kultsár István adott-ki hirlapja mellett. A' régi évfolyamokban legtöbb népdal vagyon. –
Az itt közlöttek közzűl is némellyik onnan van ki-írva, de nagyobb részét magam hallám dallani a' köznéptől."[32]

1. melódiával
Pista szivem, de alhatnám!

A legelső feljegyzés Kultsár lapjából való, itt *Köznép Dall.* címmel jelent meg.[33] Tartalmilag pontos másolat, az íráskép némileg eltér Dessewffy Virginiánál. Példa kedvéért érdemes összevetnünk a kettőt. (A továbbiakban a hasonló ortográfiai és apróbb szóhasználati különbségeket nem jelzem, csupán a másolás tényét.)

Kultsár:	Dessewffy V.
I.	
Pista sz**í**vem, de alhatnám,	Pista sz**i**vem, de alhatnám**!**
Ott a' szűröd **teríts'd** alám:	Ott a' szűröd **terítsd** alám**.**
Hogyha egy álm**a**t alhatnám	Hogyha egy álm**o**t alhatnám
Szűz karodon el nyughatnám:	Szűz karodon **elnyughatnám –**
A' **S**zűz karod, karom alatt**,**	A' **s**zűz karod, karom **alatt**
Átfoglalna.	Átfoglalna.

32 A Dessewffy Virginiánál meglévő, korábban a *Hasznos Mulatságok*ban már megjelent versek/dalok jellemzésénél külön nem sorolom föl Kultsár kiadását. Néhány ilyen: *Víz, víz, víz* (1818), *Sem eső nem esik* (1818), *Sárga csizmás Miska* (1819), *Hej, Katicám, Katicám* (1823), *Izent nekem a gavallér* (1824), *Kecskeméten egy almafa* (1825).

33 „Köznép Dall.", *Hasznos Mulatságok*, 1822. második félesztendő: 50:393 (a továbbiakban HM). Kultsár kiadásáról: Csörsz Rumen István, „Kultsár István és a *Hasznos Mulatságok* »köznépi dall«-ai (1818–1828)", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. Csörsz Rumen István, 143–204 (Budapest: Reciti, 2013), 191.

Gy**e**nge csókod, csókom alatt,	Gy**ö**nge csókod, csókom alatt –
El olvadna.	**Elolvadna**.
II.	
Hogy ha engem el szala**j**tasz	Hogy ha engem el szala**sz**tasz**,**
Illyen **Rú**zsát, nem szakasztasz:	Illyen **ró**zsát, nem szakasztasz**.**
Nagy a'sövény, mély az árok,	Nagy a'sövény, mély az árok –
Pista szivem reád várok.	Pista szivem**,** reád várok.
Szűz karodon én **G**alambom	Szűz karodon**,** én **g**alambom
Nyughatok **ts**ak.	Nyughatok **cs**ak**!**
Gyenge csókod **S**zűz mézét**ü**l,	Gy**ö**nge csókod **s**zűz mézét**ő**l –
Élhetek **ts**ak!	Élhetek **cs**ak!

A fentebbi verset Erdélyi János is kiadta (I. 110. sz.) további apróbb eltérésekkel.

2. melódiával

Tisza, Tisza, lassú Tisza
Boldog ember, ki azt issza!
Csuka, potyka lakik benne,
Szép leányka fürdik benne.

Erdő, erdő, be magas vagy
Tőlem kedves be messze vagy!
Ha az erdőt levághatnám,
A' rózsámat megláthatnám
Erdő, erdő, be magas vagy!

Kérdéses, az 5. sort a 4. dallamsorra énekelték-e. Megjegyzendő, hogy a 2. versszak Kultsár Istvánnál az 1825-ben közölt *Ketskeméten egy almafa* (itt lásd 3. sz.) vers egyik szakasza.

3. melódiával

Más e nótára.

Kecskeméten egy almafa
Aranyalma terem rajta.
Szedd-le rózsám az almáját,
Ne bántsd annak gyönge ágát.

Az almája elmulandó,
De a fája maradandó.
Én kedvesem igaz mondó,
Hív lesz hozzám és állandó.
Én kedvesem igaz mondó,
Hív lesz hozzám és állandó.

Majd-el jön ő valahára,
Kirepűl galamb módjára.
Akkor veszen hív Karjára,
Mézzel folyó ajakára.
Akkor veszen hív Karjára,
Mézzel folyó ajakára.

4. Ismét egy, e nótára.

Kis Komárom, nagy Komárom
Be szép lyánka ez a' három!
Be szeretném az egyiket
Három közzűl legszebbiket
Kis Komárom, nagy Komárom!

A *Ketskeméten egy almafa* megvan tehát Kultsár István kiadásában.[34] Dessewffy Virginia feljegyzésében az ott meglévő mindkét *Erdő…* kezdetű versszak hiányzik. A gyűjtő három különböző szöveget írt le ugyanarra a dallamra utalva. Az utóbbi vers dallama jól ismert több kortárs kottás gyűjteményből. Legkorábbi feljegyzése Mátray Gábor kéziratos gyűjteményében a 37. szám alatt található. A *Simonyiban van egy Malom* verssel egyszólamban, vokális formában leírt népdalt Mátray somogyi, illetve szélesebb dunántúli területiként jelezte. Ezzel a szöveggel adta ki 1852-ben,[35] hangszeres formában azonban már 1829-ben megjelentette *Hunnia* című gyűjteményében.[36] E feldolgozásaira Mátray bibliográfiai összefoglaló írásaiban is hivatkozott: „A Dunántúl 1827-29-ben szokásban volt szebb népdalok nótái közöltetnek Hunnia négy és Flóra két Füzetjeiben, mellyekről alább lesz említés."[37] 1852 körül Bartay Ede hangszeres csárdásként adta ki.[38]

A dallamra vonatkozó adatokat, színdarabokban felhasználását Kodály Zoltán foglalta össze Arany János feljegyzése kapcsán,[39] így itt csak néhány kézira-

34 Uo., 204.

35 Mátray Gábor, kiad., *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye*, 3 köt. (Pest, 1852–1858); ZTI Népzenei gyűjtemény, Kodály-Rend: KR_06027. A továbbiakban: KR.

36 Róthkrepf [Mátray] Gábor, *Hunnien oder auserlesene Sammlung ungarischer Tänze* (Wien: Mechetti, 1829). Lásd Tari, „Mátray Gábor…", 397.

37 Mátray Gábor, A Muzsikának Közönséges Története *és egyéb írások*, kiad. Gábry György (Budapest: Magvető Kiadó, 1984), 181. Ugyanezeket több mással együtt újból említi: uo., 194.

38 Bartay Ede, kiad., *Ötven legkedveltebb népies csárdás* (Pest: Rózsavölgyi és Társa, [1852 k.]).

39 Kodály Zoltán és Gyulai Ágost, kiad., *Arany János népdalgyűjteménye* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), a Kodály széljegyzeteivel ellátott gyűjtemény hasonmás kiadása (Budapest: Kodály Archívum–Argumentum Kiadó, 2011), 52. sz., jegyzetek: 61.

tos gyűjtemény adata következik. Lekottázta a dallamot Tóth István 1832-ben (*Héj, amoda van egy malom,* 54/32).[40] Mindszenty Dánielnél (48. sz.) 1832-ben[41] *Kis Komárom, nagy Komárom* verssel szerepel. Megvan Almási Sámuel II. számú, 1834-es gyűjteményében is (*Nagy Komárom kis Komárom,* 100. sz.).[42] 1844-ben a Mátraynál szereplő verssel jegyezte le Kiss Dénes (*Simonyiban van egy malom*, 42. sz.).[43] Érdekes azonban, hogy az 1850-es években megszaporodnak a feljegyzések, ami a dal erősebb divatjára utal, s amely a feldolgozásokban is megmutatkozott. A kiadások sorában első a Füredi Mihály és Bognár Ignác által 1851-ben megjelentetett (I. 73. sz.).[44] A vers kezdete, ahogy Színi gyűjteményében, *Jaj de fázom egy ingvállba* (187. sz.) *(1. kotta)*

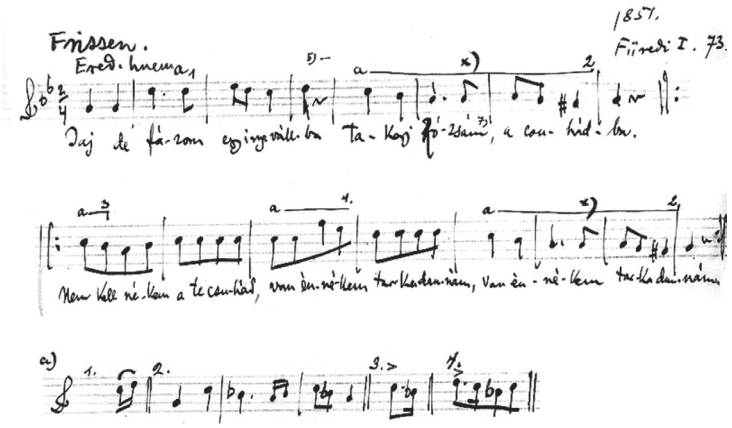

A tanulmányban kicsinyítve megjelenített kottapéldákon szereplő hosszabb szövegeket külön kiírom, a rövidítéseket leszámítva, az azokon szereplőnek megfelelő módon.

40 Tóth István: *Áriák és Dallok verseikkel*, kézirat, 1832[–1843], MTA KIK Kt. Irod. 8r. 63.

41 Mindszenty Dániel, *Nemzeti Dalgyűjtemény: Ajándékul a' barátság' és szeretetnek*, kézirat, 1832, MTA KIK Kt. Irod. 8r 206/56.

42 Almási Sámuel, *Magyar Dalnok vagy énekes gyűjtemény* (1834–?), MTA KIK Kt. (II:) Ms. 10.002, (IV–V:) Mf. A 2910/1–2. Almási a kíséretben, a 2. és 4. sor zárlatában a VII. fokot vezetőhang nélkül írta. Valószínű, hogy tudatos a régiesebb harmónia alkalmazása, mert nem jellemző írására, hogy megfeledkezik az előjegyzések, módosító hangok kiírásáról.

43 *Kiss Dénes küldeménye* (1844), MTA KIK Kt. Irod. 8r 206/44. Kiss Dénesről lásd Paksa Katalin, *Magyar népzenekutatás a XIX. században*, Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 9 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988), 24–26; Tari Lujza „Bepillantás két dunántúli gyűjteménybe: Kiss Dénes dallamgyűjteményei és Noszlopy Titus (eredetileg kottás) kézirata", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 5*, szerk. Csörsz Rumen István, 255–267 (Budapest: Reciti, 2017).

44 Füredy [Füredi] Mihály és Bognár Ignác, kiad., *100 Magyar népdal* (Pest, 1851).

1. Jaj de fázom egy ingvállba
Takarj rózsám a csuhádba.
Nem kell nékem a te csuhád,
van énnékem tarka dunnám,
Van énnékem tarka dunnám.

2. Haja dunna, tarka dunna,
Sok legény alája bujna,
Még ollyan is találkozna,
(:Harmadnapig elaludna:)

3. Ki van kívül az ablakon?
Jöjjön be, majd megcsókolom!
De ha nem az én galambom
(:Innen bizon csak ballagjon!:)

Kodály Bartalus 1861-es kiadványából[45] (12. sz.) az ottani verset is kiírta:

1. Kis Komárom, nagy Komárom
Beh szép leány ez a három.
Beh szeretném az egyiket,
Három közül az egyiket,
Kis Komárom, nagy Komárom.

2. Simonyiban van egy malom
Búbánatot örlnek azon.
Nékem is van búbánatom
Oda viszem, lejáratom,
Kis Komárom, nagy Komárom.

3. Három csillag van az égen
Három szeretőm van nékem
Egyik szőke másik barna,
A harmadik arany alma,
Kis Komárom, nagy Komárom.

Más dallammal, dudanótaként is megőrződött a vers. 4 **1** 1-es kadenciával Lajtha László gyűjtötte 1922-ben Bogyiszlón (BR_01290). Gyerekjátékként Kodály Zoltánné 1917-es gyűjtése rögzíti (KR_03545). Kodály Fr. X. Kuhač gyűjtéséből horvát változatát is beillesztette gyűjteményébe (*Kad smešnice v krčmu zajdu,* KR_06036).

Eredetileg szintén „hangjegyekkel együtt" küldött népdalokat Baki Gábor,[46] de csak a verseket tartalmazó rész maradt meg. A „Baki Gábor győri ref. taní-

45 Bartalus István, kiad., *101 magyar népdal énekre és zongorára* (Pest: Rózsavölgyi és Társa, 1861).

46 „Győrből Baki Gábor prof. urtól 11 db. hangjegyekkel együtt", NM I, VIII, 23. sz. „Baki Gábor Győrből folytatva 27-ig, kótákkal", uo., 27. sz. Baki Gábor a pápai református kollégiumban tanult, ahonnan 1836-37-ben Kercára (ma Kercaszomor) került „mesteri-segéd"-nek (segédtanítónak). 5. éves korában mint iskolamestert Győrbe bocsátották ki. Lásd Köblös József, szerk., *A Pápai Református Kollégium diákjai 1585–1861,* A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai: Forrásközlések 9 (Pápa: Pápai Református Gyűjtemények, 2006), 1042, 1052.

tó által összeszedett népdalok 1844" című gyűjtemény[47] „Kemenesalján" jelzetű versének (35. sz.) 1. versszaka *Simonyiban van egy malom…,* a 4. *Kis Komárom, nagy Komárom.* Az alábbi 2–3. versszak pedig helyi jellegű lehet.

Száraz fában terem a szú,
Vénasszonynak való a' bú.
Míg az inamra állhatok
Isten uccse nem búsulok.

Azt az Isten megátkozza,
Ki a' bút módiba hozza.
Nekem isten adta búja
Nem kell akar-ki módija.

Eperjesy Ferenc Erdélyinek 1846-ban kották nélkül beküldött gyűjteményében[48] így szerepel:

Simonyiban van egy malom,
Bánatot őrölnek azon.
Bánatot őrölnek azon,
Simonyiban van egy malom.
    Nékem is van bubánatom,
    Oda viszem le járatom,
    Hej huj denevér
    Furcsa madár az egér

A hozzákapcsolt refrén a további versszakokban is ismétlődik, s a Tóth Istvánnál meglévő *Haj, haj, duj, duj, duj* toldalékhoz hasonlóan a 4. sor szerkezeti, ritmikai variabilitását tükrözi.

5. melódiával

Megvirrad még valaha
Nem lesz mindég éjszaka.
    Eszem adta!
Eszem adta, teremtette,
    Barna fattya!
Be sok csókot raktam reád,
    De hiába!

Győrben 1843-ban lett tanár: Liszkay József, *A nagy-győri evangeliomilag reformált egyház multja és jelene* (Győr: Hennicke Rezső, 1868), 113.

47 MTA KIK Kt. Irod. 8r 206/23.

48 MTA KIK Kt. Irod. 8r 206/94.

Dessewffy Virginia feljegyzése előtt a vers megvan egy 1821–1828 között Debrecenben keletkezett gyűjteményben.[49] A vers a Pálóczi Horváth Ádám *De mit töröm fejemet* kezdetű versének dallamával jár, mely előfordul már a XVIII. század végi hangszeres gyűjteményekben is.[50] Több más szöveget énekeltek e dallamra. Tóth István az *Egy leány azt igérte* verssel (212/140), Mátray Gábor Horváth ivónóta-szövegével írta le (*Hogy sokáig éljetek, Én is iszom veletek,* Mátray, 1828–1829 k., 16. sz.).[51]

A bordalszöveg Dessewffy Virginia leírásában mindjárt a 2. versszakban is megjelenik, majd visszatérnek az 1. versszak elemei (Horváth és Terhes Sámuel szövegét kombinálva):

Eszem-iszom veletek
Ha veletek lehetek
Egy pohár bort
Ha veletek nem lehetek
Jaj! be bánom!
Mert unalmas a' magános
Dínom-dánom.

Nem virrad meg már soha
Mert az idő mostoha
Eszem adta!
Eszemadta, teremtette
Be szeretlek,
Csak azt bánom hogy enyimmé
Nem tehetlek.

A Kodály-Rend XIX. századi gyűjtemények dallamanyagát tartalmazó darabjai alapján[52] úgy tűnik, a *Megvirrad még valaha* főleg az 1860–1870-es évektől használatos a Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményéből ismertté vált dallammal. Ezek sorában Színié az első (1865, 8. sz.).[53] Bartalus István már 1869-ben kiadta *Móta [!] megnyílt lány eszem* szöveggel.[54]

A néphagyományban is többféle verssel marad fenn a dallam (dúr és moll hangsorral), többek közt ivónóta-szövegekkel, névnapi köszöntőként, hangsze-

49 Stoll 1234. sz., 153.

50 Bartha Dénes és Kiss József, kiad., *Ötödfélszáz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 101. sz., 559–560 (a továbbiakban ÖÉ). A dallamra vonatkozó irodalom összefoglalását – Bartha Dénes, Kodály Zoltán, Major Ervin és mások – történeti vizsgálataira vonatkozóan lásd Tari Lujza, „Újabb adatok Pálóczi Horváth Ádám dalaihoz", *Magyar Zene* 30, 1. sz. (1989): 25–40, 26; Tari Lujza, „Bartha Dénes, a 18–19. század magyar zenéjének kutatója", *Magyar Zene* 47, 2. sz. (2009): 193–210, 200–201.

51 A versről lásd még Csörsz, „Kultsár István…", 173.

52 ZTI KR_039 dosszié.

53 Tari, „Bartha Dénes…", 200–201.

54 Bartalus István, kiad., *Magyar Orpheus: Vegyes tartalmú zenegyűjtemény: XVIII–XIX. század* (Pest: Rózsavölgyi és Társa, 1869), 43. Eredetéül a következőt nevezi meg: „Szöveg és zene Verseghytöl Magyar hárfás I. füzet." A vers Verseghy *A' haldokló Leány* című költeménye, a dallam azonban nem Verseghyé.

res formában, szinte a teljes nyelvterületen.[55] Úgy látszik, a XX. század elején Szabolcs megye vidékein élt még valamennyi a népdal régi verskészletéből. Tanulságos a Kodályné által 1919-ben Szatmár megyében gyűjtött dal, mely már a feledés jeleit mutatja, a szótagszámbővítéssel pedig egyben a népszínművek édeskés kifejezésmódját. Ugyanakkor a Dessewffy Virginia által leírt 1. versszak és a *Megvirrad még valaha* dallama még jól felismerhető benne (KR_04189).

6. melódiával

Szőllőtőke venyige,
Rászállott a' gerlicze.
Ollyan édes a' leve,
Mint a' rózsám szerelme.

Úgy ég a tűz, ha lobog,
Úgy élek én ha lopok.
Ha nem lopok, cserélek,
Még sem igazán élek.

Dúr, lefelé kvintváltó dallammal Kiss Dénes gyűjteményében a 67. sz. alatt találjuk meg a verset, melyhez nála 3. versszakként kapcsolódik a kezdő versszakként sem ritka *Úgy ég a tűz, ha lobog.* Így van meg Tóth Istvánnál (214/140) és Színinél is (105. sz.).[56] Az első versszakot más folytatással kiadta Erdélyi János (I. 133. sz.). A vers megvan Baki Gábor gyűjteményében is (11. sz.), ennek 3. versszaka eltér a többi feljegyzéstől:

Pörge kalap juhászos
Czifra nadrág huszáros
Ez a' magyar viselet
Ebben rózsám megszeret.

55 Kiss Lajos, kiad., *Lakodalom,* A magyar népzene tára 3/A–B (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956), B:108–112. sz. A továbbiakban: MNT III/A–B. ZTI Népzenei Típusrend: 17.0660/1–4. További részletezése: Domokos Mária és Paksa Katalin, *„Vígsággal zeng Parnassusnak magas teteje": 18. századi kottás források és a magyar zenei néphagyomány – "The High Peak of Mount Parnassus Resounds with Delight": 18th-century Musical Sources and the Hungarian Folk Music Tradition* (Budapest: Akadémiai Kiadó–MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2016), 228–229, 146. sz. Magyarországi szlovák változatára hívja fel a figyelmet Csörsz Rumen István, „Közép-európai népzenei variánsok az *Ötödfélszáz Énekek* (1813) dallamaihoz", in *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről,* szerk. Csörsz Rumen István és Hegedüs Béla, 383–425 (Budapest: Reciti, 2011), 394, VIII. kottapélda.

56 Népszínművekben megjelenéséről 1834-től kezdve: Kerényi György, *Népies dalok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 11, j. 208.

7.

A' kertemet felszántottam
Ugar gyanánt,
Bele egy szép lyányt ültettem
Rózsa gyanánt.
Annak aratása, csomóba rakása,
Kedves galambomnak velem mulatása

8. Ugyan e nótára

E' faluban sok az uttza
Tekervényes
Nem szeretem én a' leányt
A' ki kényes.
Maradjon magának, nem hiszek szavának,
Hamis teste, lelke, szőkének barnának.

– – – –

Végigmentem szeretőmnek
Az udvarán
Betekinték véletlenűl
Az ablakán,
Szeretőmet láttam, más karján találtam
Verje meg az Isten! jaj! Be meg utáltam!

– – – –

Én azt vélem hogy ő nekem
Hív szeretőm
De már látom hogy csak álnok
Hitegetőm;
Maradjon magának, nem hiszek szavának,
Hamis teste, lelke, szőkének barnának.

Az eddigi adatok szerint Mátrayé a dallam első feljegyzése (Horpácsról valóként jelzi), melynek szövege az itteni első vers változata: *Fel szántom én azt az utszát* (12. sz.). A dallamot hangszeres formában viszont már korábban kiadta.[57] Tóth István *Csajági nóta* című darabjának kottája és a tempójelzésként adott „Graditsosan" kifejezés is a hangszeres zenei használatot tanúsítja (107/59). Kiss Dénes két változatban is lekottázta (*Végigmentem a' pápai hosszu utszán,* 43. sz., dallamváltozatban szöveg nélkül: 131. sz.). Míg az első az előzőek változata, a második az Arany János által leírt dallamé[58] (kiadta Színi, 115. sz.).

Az éneket szöveggel és hangszeres táncdallamként megőrizték a bukovinai székelyek. Az egyik első XX. századi népzenei feljegyzése is tőlük való. Kiss

57 Tari, „Mátray Gábor…", 395, 397 és 1–2. kotta.

58 A további változatokat Kodály részletezi, s jelzi a dal előfordulását a népszínművekben: Kodály és Gyulai, *Arany János…*, 62. sz., 64.

Lajos 1940-ben Hertelendyfalván (Torontál m.), 1958-ban andrásfalviaktól Tabódon (Tolna m.) gyűjtötte.[59]

9. melódiával

Eszemadta barna szűz
Ég a' szemed mint a tűz!
Ha az enyém úgy égne,
Száz ezeret meg érne!
Ha az enyém úgy égne,
Száz ezeret meg érne!

Ne nézz reám, ha nevetsz
Majd azt mondják hogy szeretsz
Reám néztél, 's nevettél,
Lám azt mondják, szerettél.
Reám néztél 's nevettél,
Lám azt mondják, szerettél.

Eszemadta barna szűz
Ég a szemed mint a' tűz!
Eszem a teremtésed,
Ki ne szeretne téged!
Eszem a teremtésed,
Ki ne szeretne téged!

A vers a középső versszak kivételével megvan Erdélyi I. kötetében (163. sz.). Szintén a középső versszak nélkül adta ki zongorakísérettel Bartalus István mint Kolozsvárról való éneket (III. 68. sz.).[60] Szótagszámképlete és az 1. versszak szövege alapján megegyezik a vers a Bartók Béla által 1906-ban Turán gyűjtött és az iskolai terjesztés által ismertté vált *Ez a kislány gyöngyöt fűz / Ég a szeme, mint a tűz…* népdallal (BR_09886).

59 A hertelendyfalvi adat: KR_02672/24. ZTI Népzenei Típusrend: 0150/1-2. *Fölszántanám…* kezdetű szövegváltozata Baki Gábor gyűjteményében: 9. sz. A tabódi gyűjtésé: ZTI Népzenei Gyűjtemény, AP 2556f-g.

60 Sokkal egyszerűbb formában megvan e dal Bartalus kéziratának (BTK ZTI Kvt., k. j. n.) I. kötetében (230. sz., KR_11.129, más dallammal: KR_01722).

10. melódiával

Zsivány nóta.

Szegény legény vagyok én,
Vásárokra járok én stb.
Lovat, csikót lopok én,
Csak úgy éldegélek én!
Lovat, csikót lopok én,
Csak úgy éldegélek én!

Loptam biz' én, lopok is,
Ha felakasztanak is,
Akár lopok, akár nem,
Zsivány már az én nevem.
Akár lopok, akár nem,
Zsivány már az én nevem.

Ittam biz' én, iszom is,
Két ittze bort, tízet is,
Akár iszom akár nem,
Korhely már az én nevem.
Akár iszom akár nem,
Korhely már az én nevem.

Nincsen nekem jobb tanyám
Mint a' rózsám udvarán
Leterítem a' bundám
Bele várom a' rózsám
Leterítem a' bundám
Bele várom a' rózsám

Sem jó ingem, sem gatyám,
Sem nadrágom, sem csizmám,
De van bundám 's kalapom:
Jössz e hozzám galambom?
De van bundám 's kalapom:
Jössz e hozzám galambom?

Dessewffy Virginia két változatban írta le a verset – lásd 21. sz. Kiss Dénes szintén kétféle szöveg- és két dallamváltozatban írta le (41/1, 41/2). Ezek közül az első feljegyzés (a *Vásárokra járok én…* verssel) $AA^{5}BA^{var}$ felfelé kvintváltó szerkezetével (1 **5** 1-es kadenciával) az új népdalstílust előlegzi.[61] E dallam több kiadása közül Füredi Mihályét (I. 29. sz., KR_17029) és Színi Károlyét említhetjük (63. sz.).

A Dessewffy Virginia által leírt vers ezekkel egyezik meg, s nem elképzelhetetlen, hogy dallama is ugyanaz volt, mint a jelzetteké. Bartalus István népdalgyűjteménye I. sorozatában egy szövegváltozatát Marosszékről valóként jelzi (47. sz.), melynek más a dallama.

61 ZTI Típusszáma: 2014-44/1-2.

11.

Más e nótára.

Nyilatkozik a' tavasz,
Bokrosodik minden gaz.
Ugy e pajtás az igaz,
Hogy a leány mind ravasz?

A verset még egyszer leírta – lásd 60. sz.

12. Kettős-dal[62] – melódiával

Legény: Hej! Katiczám, Katiczám
Szeretsz-e még igazán?
Ha nem szeretsz igazán,
Ne járass magad után.

Leány: Hej! Gyuriczám, Gyuriczám,
Szeretsz e te igazán?
Azt akarom szeress ám,
Édes kedves Gyuriczám!

Legény Ha te tudnád a' mit én,
Jaj! de beteg vagyok én;
Míg tégedet látlak én
Értted élek, halok én.

Leány Jaj! te szegény beteges,
Mikor léssz egészséges?
Csak hozzám légy hűséges,
A' te bajod be édes!

Legény Hogy ha én azt tudhatnám
Többet szeretsz nállamnál,
Itt a' patak folydogál
Mindjárt bele ugranám.

Leány Kaszás, Ispán, Deák is
Maga az Uraság is,
Szeretőm a' gulyás is,
Még a' sánta kanász is.

Legény Ugy is bajom elég nagy
Többet hozzá már ne adj.
Szép Katiczám el ne hagyj
Ugye bár az enyém vagy?

Leány Nem szeretek senkit is,
De még csak egy kicsit is.
Ha mindjárt megfizet is
Te kívüled senkit is.

A *Ha te tudnád, amit én* és a *Hogyha én azt tudhatnám…* versszakok szövegváltozatai a nyelvterület több pontján megtalálhatók (lásd még 88. sz., 2. versszak). A Duna fölötti csallóközi, Ipoly-menti térségben elsősorban dudanótaként voltak használatban. (Az utóbbi versről még: 87. sz.) *Ó, ha én azt tudhatnám* kezdettel Bognár Ignác szerzeményeként jelent meg Füredi kiadásában (I. 91. sz.).

62 Kultsár István kiadásáról: Csörsz, „Kultsár István…", 193.

13. melódiával

Esik esső nagy sebesen
Sír a' babám keservesen.
Ne sírj babám keservesen,
Majd megsegít a' jó Isten.

Esik esső karikába
Barna fattyú kalapjára,
Valahány csepp esik rája,
Annyi csókot kapott szája.

Megvan Erdélyi János második kötetében (II. 267. sz.). A 2. versszak a későbbi Kossuth-nóta egyik jellemző szövege.[63]

14.
Abaúji régi dal.

Már mi nálunk verbuválnak
Kötéllel
Megfogják a' szegény legényt
Erővel.

Hátra kötik a' két kezét
Kötéllel,
Úgy kisérik be Kassára
Erővel.

A' gazdagnak öt hat fiát
Nem bántják,
A' szegénynek ha egy van is
Elrántják.

Utána megy apja, anyja
Siratják,
Kérik pénzért az Uraktól:
Nem adják.

Eredj haza szegény ember
Azt mondják,
Neveld apró árváidat
Hadd hordják.

De megfizet az Úr Isten
Idővel,
Mért fogják a' szegény legényt
Erővel.

A hat versszakból álló vers természetesen nemcsak Abaúj megyében volt ismert. Tóth István *Köteles Verbung* címmel írta le (112/61), s megvan Kecskeméthy Csapó Dániel,[64] valamint Színi Károly kötetében is (19. sz.). E régi katonadalunk[65]

63 A dallamról: Tari Lujza, *Magyarország nagy vitézség: A szabadságharc emlékezete a nép dalaiban* (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1998), 23, 27–28.

64 Kecskeméthy Csapó Dániel, kiad., *Dalfűzérke válogatott népszerű dalokból fűzve*, 3. füzér (Pest: Emich Gusztáv, 1845), 74. sz.

65 Stoll egy XVIII. század végi adaton (347. sz., 178. lap) kívül több gyűjteményben említi a XIX. század első feléből: 640. sz., 29b; 720. sz., II. 140; 786. sz., 61; 833. sz., I. 4a; 853. sz., 93.

Erdélyben az egyik „legelterjedtebb dallamtípussal" volt használatban,[66] s megvan új stílusú dallammal is. Lőrincrévén (Alsó-Fehér m.) a leírt vershez közel álló változatban maradt fenn.[67]

15. melódiával

Cserebogár sárga cserebogár
Nem kérdem én tőled: mikor lesz nyár?
Úgy is hív nyár emészti keblemet
Mióta rózsám bírja szivemet.

Nem kérdem én te tőled kis madár:
Derül e még életemre több nyár?
Azt se kérdem sokáig élek e?
Csak azt mondd-meg, rózsámé leszek-e?

Ha pedig a' rózsámé nem leszek,
Zúgjál akkor szomorú éneket,
Mindegy lesz nekem akkor kis madár,
Akár tél lesz, akár pedig lesz nyár!

A XIX. század elejétől igen kedvelt – részben valószínűleg Déryné révén elterjedt – népies műdal[68] generációkon át népszerű maradt. Egyik első színpadi felhasználása Szerdahelyi Józsefé a *Tündérkert* című népszínműben (1833, KR_19.914). Tóth István régies díszítéssel írta le (63/37), Tompa Mihály hangszeres és vokális formában kottázta le,[69] Színi Károly pedig egyszerűsített formában adta ki a vokális dalt (91. sz.). A szorosabban vett népzenében is fennmaradt, különösen a felvidéki magyarok körében.[70] A Szabolcs megyei Paszabon 1962-ben *Bogár,*

66 Jagamas János és Faragó József, kiad., *Romániai magyar népdalok* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1974), 70. sz., j. 379–380.

67 Kiss Lajos gyűjtése, 1959, AP 2859f.

68 Kerényi, *Népies dalok*, 18, j. 209.

69 Tompa Mihály dallamfeljegyzése kapcsán korábban összefoglaltam előfordulásait a korszak kéziratos gyűjteményeiben, melyek közül Tóth kottáját adtam ki: Tari Lujza, „Tompa Mihály *Dalfüzér* című gyűjteményének dallamai", *Zenetudományi Dolgozatok* (1984): 94–135, 94, 97–98, 11b példa: 118. Lásd még: Pogány Péter és Tari Lujza, kiad., *Dalfüzér 1844: Tompa Mihály kéziratos, kottás népdalgyűjteménye*, hasonmás kiadás (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 1988).

70 Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene: Válogatás a szerző népzenegyűjtéséből (1983–2006)*, 2 CD-vel, Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49 (Dunaszerdahely: Csemadok Művelődési Intézete, 2010), 81, 136, 157–158.

bogár, sárga cserebogár szöveggel énekelték Kerényi György gyűjtésekor. Egyéb népzenei továbbélését Pávai István követte nyomon.[71]

16. melódiával

Megöltem Egy legényt
Hatvan forintjáért
A' Tiszába bevetettem,
A' nyerges lováért.

Tisza be nem vette,
Partjára vetette,
Arra ment egy hajós legény
Hajójába tette.

Arra ment az anyja,
Kérdi, de nem hallja,
Gesztenyeszín göndör haja
Homlokára fagyva.

Arra ment az apja,
Kérdi, de nem hallja,
Csörgő sarkantyús csizmája
Sarkára van fagyva.

Arra ment rózsája,
Kérdi, de nem hallja,
Kel-fel, kelj-fel édes rózsám
Borúlj a' nyakamba!

A 6, 6, 8, 6 szótagszámképletű és a népzenében a leírtakhoz részben hasonló szövegű dallamtípus (1 **1** b3-as kadenciával, dór hangsorral) népzenénkben a leggazdagabban az Alföldről dokumentált.[72] Azon belül is legtöbb a Szabolcs megyéből származó adat (*Hajnallik, hajnallik* kezdetű első versszakkal is). Különbség, hogy Dessewffy Virginiánál egyes szám első személy van az 1. versszakban, míg a többi változatban általános alany, valamint hogy a későbbi gyűjtésekben a rózsája, babája szavára megelevenedik az ifjú.

A vers több más típusba tartozó dallammal összekapcsolódott. Az egyik dallamtípusról Vargyas Lajos megállapítására is hivatkozva adott áttekintést Domokos Mária és Paksa Katalin.[73] A régi stíluson belül gyakran együtt jár a pentaton hangsorú 7 **b3** 1-es kadenciájú dallammal is – így gyűjtötte például Vikár Béla 1900-ban Udvarhely megyében (BR_09485), az előző évben pedig új stílusú dallammal vette fonográfra Brassó megyében (BR_05226). A szövegben lévő egyetlen szó eltérése (legény helyett például kocsis vagy purdé szerepel)

71 Kerényi gyűjtési adata: ZTI AP 4419m; Pávai István, „A Cserebogár-nóta népköltészeti és népzenei vonatkozásai", in *Folklór és irodalom,* szerk. Szemerkényi Ágnes, Folklór a magyar művelődéstörténetben 1, 288–303 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005).

72 ZTI Népzenei Típusrend: 16-114-00-01.

73 Domokos és Paksa, *„Vígsággal zeng…"*, 40. sz., 97–98.

egyben más dallamvonzatot is eredményez.[74] Színi Károly egy további dallamváltozattal adta ki (27. sz.).

17. Ugyan e nótára

Meghalok, meghalok,
Beteg sem leszek én
Szent-Mihályi temetőbe
Fekünni fogok én!

Temető közepén,
Rózsa fog virítni,
Szent-Mihályi szép legények,
Bele járnak szedni.

Szedjétek, szedjétek
Ti sok szép legények,
Csak a' gyönge galyatskáit
Össze ne törjétek.

A három versszakos szöveg szavak szempontjából pontosan a Dessewffy Virginia feljegyzésével megegyező formában megvan Erdélyi II. kötetében (17. sz. – az ortográfiai különbségeket itt nem említem). Egyetlen eltérés, hogy az utolsó versszak 3. sorában Dessewffynél *Csak a' gyönge galyatskáit,* Erdélyinél ugyanott *Csak a gyönge galyatskát* olvasható, melyben az *i* betű hiánya szótagszám szempontjából Erdélyinél vélhetően sajtóhiba.

A 6-os szótagszámképletű vers első versszaka több területen fennmaradt a népzenében. Kodály Kolonban gyűjtötte a Rákóczi-dallamkörbe tartozó dallammal.[75] A 3. sorban 12 szótagra bővült alakban megvan az új stílusban is.[76]

18. melódiával

Télben szokott a' fecske elmenni
De tavasszal vissza szokott jönni,
Most kezdtem egy szőke lyányt szeretni,
Jaj! be sokat kell érte szenvedni!

74 Dobszay László és Szendrei Janka, *A magyar népdaltípusok katalógusa: Stílusok szerint rendezve,* 2 köt. (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988), IV/173 g, IV/431d.

75 Kodály Zoltán, „Zoborvidéki népszokások (Második közlemény)", *Ethnographia* 20, 2. sz. (1909): 116–121, 119.

76 Tari Lujza és Vikár László, szerk., *Észak,* Magyar népzenei antológia 2 (Budapest: Hungaroton, 1986), LPX 18124-128, 9.4b, DVD-kiadás: Richter Pál, szerk., *Magyar népzenei antológia: Digitális összkiadás* (Budapest: MTA BTK–Folk Európa Kiadó, 2012).

Árad a víz a' jeget hasítja,
Piros az én rózsám két orczája,
Meghervasztom én azt nem sokára
A' Húsvétnak második napjára.

A 3–4. sor *Most kezdtem egy barna kislányt (legényt) szeretni* kezdettel régi stílusú, oktávról ereszkedő 11 szótagos dudanótaként Bartók, Lajtha és Molnár Antal 1910–1912-es gyűjtései óta gazdagon képviselve van Hont megyéből a népzenei gyűjteményben. Dallama jelenleg nem ismert.

19. melódiával

Barna lyánka bús a' szíve
Könnyektől ázik szép szeme
Bánatjában hova légyen?
Virágos kertjébe mégyen.

Mond a' rózsa: törj le engem,
Hadd hervadjak szűz kebleden.
De a' leány csak úgy nyögdel,
Neki piros rózsa nem kell.

A szemérmes kék ibolya,
Szakassz-le engem így szólla,
De a' bús lyány reá tekint,
Nem szóll, csak hév könnyeket hint.

Mond a' szegfü: én szép vagok,
Kedvesen is illatozok,
Kötözgess fel fűzérekre,
Kedvesednek örömére.

De a' leány ekkor mélyen
Sohajtozik keservében,
Rozmaringszál kell csak nekem
Mert halva fekszik kedvesem.

Dallama jelenleg nem ismert.

20.

Szép Ilona, régi népdal

Szép Ilona: Isten jónap! Bíró gazda
A' kend házában!
Bíró: Fogadj Isten szép Ilona
Az én házamban!
Szép Ilona: Én kihajtám ludaimat
A' zöld pázsitra,

	Oda jöve Bíró fia
	'S közibe hajta.
	Agyon üté Bíró fia
	Szép gunáromat,
	Agyon üté Bíró fia
	Szép gunáromat,
Bíró:	Mit kívánsz hát szép Ilona
	Szép gúnárodért?
Szép Ilona:	Azt kívánom Bíró gazda
	Szép gúnáromért:
	Minden tollacskájáért
	Egy egy aranyat,
	Szépen sétáló lábáért
	Arany kanalat,
	Szépen kiterjedt szárnyáért
	Két arany tálat.
	Szépen kiáltó torkáért
	Arany trombitát.
Bíró:	Számtalan sok kívánsága
	Szép Ilonának,
	Akasztófa azért helye
	Bíró fiának.
Szép Ilona:	Akasztófa ollyan legyen,
	Mint kinyílt rózsa,
	Két karom' két szép karfája
	Akasztófája!

A *Gunaras lány* ballada[77] *Kihajtottam / Ha kihajtom a libámat* kezdetű párosítóként[78] legteljesebb formában elsősorban Heves[79] és Borsod megyében maradt fenn, de az északi sáv kelet felé haladó további részéből, főleg Abaúj-Torna és Szabolcs megyéből is vannak XX. századi népzenegyűjtési adatok.[80]

77 Vargyas Lajos, *A magyar népballada és Európa,* 2 köt. (Budapest: Zeneműkiadó, 1976), 2:162. sz. A vers az *Én kimenék kis kertembe* dallamtípussal: Domokos és Paksa, „*Vígsággal zeng…*", 32. sz., 88–89. A versről lásd még Küllős Imola, „Az árva gerlice szókép jelentésváltozatai a régi magyar költészetben és a népköltészetben", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8*, szerk. Csörsz Rumen István, 193–221 (Budapest: Reciti, 2020), 198.

78 Kerényi György, kiad., *Párosítók,* A magyar népzene tára 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 333–334. sz.

79 Tari és Vikár, *Észak,* Fedémes, 8.4a.

80 ZTI Népzenei Típusrend: 18-314-00-06.

21. melódiával

Szegény legény vagyok én
A' kis cserén lakom én
De nem gondolok vele
Hogy erszényem nincs tele.

Nincsen nekem sok kincsem
Sohasem volt, most sincsen.
Nem írígylik éltemet
Nem óhajtják vesztemet.

Lásd 16. sz.

22.

Magyart szeress, magyar lyány,
Ámítson bár akar hány,
mert a' magyar meg nem csal
Becsületért meg is hal.

De a' tót mind csapodár,
A' németnek hinni kár.

Lásd *Vörös bársony süvegem,* 37. sz.

23. melódiával

A' Duna, a' Tisza bevan fagyva
Az anya a' leányt nagyra tartja.
Ne tartsa kend ollyan nagyra
Nem viszik, nem viszik Nagy-Váradra.

Szép szagos virágu csipkebokor,
Megégett, megégett az alsó sor,
Felfogadtam Isten előtt,
Nem tartok, nem tartok több szeretőt.

A' Tisza a Duna zavarodik,
A' legény a' lyányra haraguszik
Ne haragudj kedves rózsám
Vasárnap estvére jöjj-el hozzám.

A' csillag az égen mindennap jár
A' legény a' lyányhoz vasárnap jár,
Be bizony csak ne járjon,
Engemet más előtt ne alázzon.

A' molnár, a molnár a' réten jár
A' csillag, a' csillag az égen jár
Gyere haza szivem molnár
A' garad, a' garad üresen jár.

A' kovács, a' kovács a' műhelybe
A' pöröly a' pöröly a' kezébe
Ugy elüti azt a' vasat
A' szive, a' szive majd meg hasad.

Vetettem violát nefelejtssel
Járok én öntözni, estve reggel
Ha elszárad, mást ültetek,
Ha elhágy a' rózsám mást szeretek.

A változatos szövegekkel járó népies műdalt számos kéziratos kottás gyűjtemény és kottakiadvány tartalmazza.[81] A Kodály-Rend XIX. századi anyagában tizenkét változata van, köztük hivatkozásokkal a hangszeres kiadványokra és azokra a népszínművekre, melyekben felhasználták (KR_03577–03593). Más jellemző verssel van meg a dallam Tompa Mihály 1844-es kottás gyűjteményében (3. sz.).[82] Szorosabban vett népzenei használatáról szintén van adat.[83]

Dessewffy Virginia a következő darabnál eltévesztette a sorszámozást, a 23-as számot kétszer írta. Innentől elöl a tényleges sorszám áll, saját sorszáma pedig zárójelben.

81 Kerényi, *Népies dalok*, 33. Népszínművekbeli és népzenei előfordulásáról: j. 211.
82 Tari, „Tompa Mihály…", 96.
83 ZTI Népzenei Típusrend: 10.0772/0. Az adatok legutóbbi összefoglalása Kodály Mohiból való gyűjtése kapcsán: Tari Lujza, *Kodály Zoltán Bars megyei népzenegyűjtései* (Budapest: Argumentum Kiadó–MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2018), 136. sz., 189.

24. (23/2.)

Kilenczet ütött az óra
Harangoznak takaróra
Héj illyenkor várt én reám
A' faluban az én rózsám.

Barna rózsám szeretnélek
Legédes'b a' magyar ének.
Nem menj rózsám a' falun túl
Nem dalolhatsz ott magyarúl!

Az első versszak az 1860-as évek kedvelt dala, mely a későbbi érett magyarnóta stílust előlegezi. Hangszeres formában (Konkoly-Thege Miklós, 1863) és népszínművekben (Erkel Gyula) egyaránt használták. Bartalus István Miskolcon kottázta le kéziratába (I. 92. sz., KR_19.473) *(2. kotta)*

Két versszakkal írta le, s a második versszak más, mint Dessewffy Virginiáé. Bartalus e dalnál kivételesen még az előadót is följegyezte: „Szűcs Lajos után."

Kilenczet ütött az óra, este van,
Haza mennék kedves rózsám, setét van,
Édes babám gyujtsál gyertyát,
Mutasd meg az ország utját merre van.

Nyisd ki babám leveles ki kapudat
Hadd hajtsam be az én fakó lovamat;
Adjál neki szénát zabot,
Ugy se mulat harmad napot Te nálad.

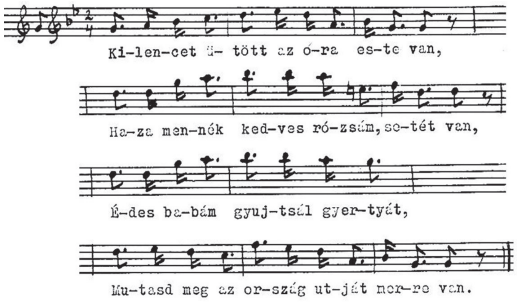

Bartalus zongorakíséretes kiadásban is megjelentette a dalt, melyben ugyanez a 2. versszak, amelyhez még további három versszakot kapcsolt (III. 50. sz.).

25. (24.) melódiával
Aradi nóta

Most jöttem Aradrúl
Nem tudok magyarul.
Hej! kedves galambotskám
Taníts-meg magyarúl!

Szeretem a' magyart,
A' magyar menyecskét,
Hej! kedves teremtésem,
Csókolom képetskéd.

Áldja-meg az Isten,
A' ki tud magyarúl,
Hej! kedves galambotskám
Csókolj meg magyarúl!

Az 1820–1830 között több szöveges gyűjteménybe feljegyzett vers[84] ugyanazon dallammal megvan több későbbi kottás kéziratban (Kiss Dénesében 23. sz.). A dallam a kisambitusú stílusréteg új csoportjába tartozik.[85] Bartalus István zongorakísérettel adta ki (VI. 71. sz.).

26. (25.) Más e nótára

Nem anyától lettél
Rózsafán termettél.
Szép piros pünkösd napján
Hajnalban születtél.

Orczáid rózsát
Ha közel volnának
Hív 's égő szivem mellé
Tenném bokrétának.

A' nyári folyóvíz
Télben megaluszik,
De soha az én szivem
Rajtad meg nem nyugszik.[86]

Egy XVIII. századi gyűjteményben már meglévő vers[87] kottás feljegyzése nagyambitusú dúr dallammal Pálóczi Horváth Ádámé (ÖÉ, 370. sz.), melyet Domokos Mária és Paksa Katalin adott ki egy népi változatával együtt.[88] A verset erőszakolt prozódiával először Egressy Benjamin dolgozta föl, mely 1834-ben *A falusi lakodalom* című népszínműben hangzott el (KR_01103). Ezt később Bognár Ignác és Erkel Ferenc is átdolgozta további népszínművek számára.[89] A népzenei változatok régi dallamokhoz kapcsolódva természetes formában követik a vers deklamálását, s ilyeneket már Vikár Béla fonográfra vett Vas me-

84 Stoll, 1232. sz., 51; 1234. sz., 180; 1255. sz., 89; 1284. sz., 108.
85 ZTI Népzenei Típusrend: 16.2280/0.
86 Érdemes itt megjegyezni, hogy Bartók Béla *Senkim a világon* című, kétszólamú kórusművének 2. versszaka ennek a 3. versszaknak változata, melyet Bartók nem vehetett az élő folklórból, mert ez a vers népdalszövegek közt nem maradt fenn. Nagy valószínűséggel Erdélyi kötetéből vette. A művet lásd Bartók Béla, *Kórusművei két és három szólamra: Gyermek-, női- és férfikarok részére* (Budapest: Zeneműkiadó, 1965), 14–15.
87 *Veress Márton-énekeskönyv* (1793), Stoll 419. sz., 57b.
88 Domokos és Paksa, *„Vígsággal zeng…"*, 150. sz.
89 További adatok és a dallam kottája: Tari, „Szövegösszevonás…", 335–336.

gyében. Nyitra megyében a lakodalmi rítushoz kapcsolódva őrizték meg régi dallammal és régies előadói modorban.[90]

A 2. versszak kissé eltér Erdélyi kiadásától (I. 97. sz.), a 3. hiányzik. A 2. versszak eltérései Erdélyinél:

Orczáid rózsái
Ha közel volnának
Égő szívem mellé
Tűzném bokrétának.

27. (26.) melódiával

Kinek van, kinek van
Karika gyűrűje,
Annak van annak van
Barna szeretője.

Van nekem keszkenőm,
Selyem is, török is,
Van nekem szeretőm
Szőke is, barna is.

Nálunk a' rózsafa
Kihajlott az útra,
Menj oda galambom,
Szedj bokrétát róla.

Szeretlek, szeretlek,
Mint a' lágy kenyeret
Sohajtok éretted
Egy nap száz ezeret.

Szeretlek, szeretlek,
Azt nem tagadhatom
Hogy a' szivem dobog,
Utánad galambom.

Szeretlek, szeretlek,
De mit tudok tenni?
Harsog a' trombita,
El kell masirozni.

Felmentem a' hegyre
Lenéztem a' völgybe,
Láttam a' rózsámat
Másnak az ölébe.

Lásd 28. sz.

90 MNT III/A, 16–17, 19. sz.

28. (27.)

Más e nótára

A' paraszt a' földet
Nem magának szántja
Az anya a' leányt
Nem magának tartja.

Szeretnék szántani
Hat ökröt hajtani,
Ha a' rózsám jönne
Az ekét tartani.

Csak azért szeretek
Falu végén lakni,
Mert az én galambom
Arra jár itatni.

Arattam én zabot,
Kévét is kötöttem
Szeretőm tarlóján
Meg is betegedtem.

Árva vagyok árva,
Mint a' szelid tarló,
Mellynek ékességét,
Elvette a' sarló!

Jól jelezte Dessewffy Virginia, hogy a 27–28. számú verseket azonos dallammal (is) énekelték. A korszakban leginkább a *Csak azért szeretek faluvégén lakni* (Tóth István a *Kinek van kinek van?* után ezt a verset fűzi feljegyzéséhez, 79/121; s megvan Kiss Dénesnél is: 11a sz.), illetve *Szeretnék szántani* és *Vége Víg Andrásnak* (Mindszenty, 38. sz.) kezdetű, *krakowianka* típusú népies műdal dallamára dalolták.[91] Széles kiterjedtségű dallamváltozat-köre van (moll és dúr), mind vokális, mind hangszeres megoldások formában. A népzenében is meglévő, népies műdallal járó *Arattam én búzát,* illetve a régi (főleg moll), kisambitusú stílusba tartozó dallammal járó, különösen a Zoborvidéken fennmaradt *Arattam, arattam* kezdetű versek kapcsán korábban felhívtam a figyelmet arra, milyen zenei-ritmikai eltéréseket jelölhetnek a szövegben előforduló apró eltérések.[92]

Hangszeresen adta ki Rothkrepf/Mátray Gábor a *Hunnia* című gyűjteményben (11.), illetve Ruzitska Ignác a *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* sorozatában.[93] Tovább szélesíti a kört, hogy a Dessewffy Virginia által leírt további versszakok önállóan is élnek, illetve más versekhez is kapcsolódnak.

91 Kerényi, *Népies dalok…*, 198, j. 225; Kodály és Gyulai, *Arany János…*, 69, j. 66.
92 Tari, „Handschriftlichen…", 334–335.
93 Ruzitska Ignátz [Ignác], *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből: 136 Verbunkos táncdarab 1823–1832*, tan. Rakos Miklós, reprint (Veszprém, 1994), IX. fogás, 69. sz.

A néphagyomány a *Kinek van…* verset régi stílusú, pentaton kvintváltó dallammal (BR_00808) és új stílusú dallamokkal egyaránt fenntartotta (például BR_08215, BR_08134).

29. (28.)

Eredetileg beírta, de utóbb áthúzta a „melódiával" szót.

Deres a' fű, kedves lovam ne egyél,
Inkább addig a' rózsámhoz vigyél.
Vigyél engem kedves lovam odáig,
Hogy ne fájjon az én szivem sokáig.

Esti szél fúj, felszállott már a' madár
Már csak a' szivében beteg legény jár.
Repűlj sárgám, könnyedén, mint a tollu,
Látod messzire van még is a' falu.

Ott a' völgyben látszik egy ház teteje
Virágos kertre szolgál az eleje,
Gyertya világ sugárzik a' szobában
Ott kesereg a' leány rám vártában.

Nyeríts egyet kedves lovam! itt vagyunk,
Itten neked jó istállót találunk,
Ha jól ettél pihenjed ki magadat
Míg én ölelem barna galambomat.

Az 1. versszak (apró eltérésekkel) megvan Erdélyi I. kötetében 2 versszakkal (258. sz.). Dessewffy Virginia négy versszakkal írta le. A kisambitusú stílusréteg új stílusába tartozó, AA^{b3}BBvar szerkezettel járó dallama több kottás gyűjteményből, kiadásból, illetve népszínműből ismert. Tóth István *Lágy a kenyér, pirítani nem lehet* szöveget írt a dallam kottája alá (122/127). *Deres a fű…* szöveggel Tompa Mihály is e dallammal jegyezte föl (28. sz.).[94] 1844-ben Erkel feldolgozásában népszínműben is elhangzott.[95]

94 Tari, „Tompa Mihály…", 98.
95 Szigligeti József és Erkel Ferenc, *A zsidó,* bemutató: Pest, Nemzeti Színház, 1844. július 27. KR_14834.

A kottakiadások közt elsőként említendő Fogarasi Jánosé és Travnyik Jánosé, kiknek feladata lett volna az Erdélyitől megkapott népdalok dallamainak gondozása és kiadásra előkészítése.[96] Az I. kötethez beküldött, legalább „ötszáz dalból viszont mindössze tizenkettő jelenik meg, két füzetben, s azok is a legismertebb népies műdalok".[97] 1847-ben megjelent, zongorakísérettel ellátott kiadásukban a *Deres a fű…* a 4. darab. Kiadta még többek közt Füredi Mihály (I. 5. sz.), 1861-ben Bartalus István (15. sz.), majd Színi Károly (177. sz; a későbbi feljegyzéseket és kiadásokat ezúttal is mellőzöm).

A népzenében régi (például 7 **5** b3-as kadenciával pásztordalként, KR_22.127) és új stílusú dallammal egyaránt él e vers. Új stílusúak például Szomjas-Schiffert György kiskunhalasi gyűjtésében (AP 4375c), illetve Kerényi György és Vikár László Borsod megyei gyűjtésében (AP 1033g) is találhatók – az utóbbihoz 2. versszakként az itt következő, *Hideg sincsen…* versszak kapcsolódik.

30. (29.) melódiával „szép a' nótája"

Hideg sincsen, még is befagyott
A' tó
Hol iszik az én deresem
A' fakó?
Jeget vágok, oda viszem,
Ott iszik az én deresem
A' fakó.

Régi és új stílusú dallammal, több új stílusú változatban, a pentaton hangsor elemeit érvényesítő változatokkal a nyelvterület nagy részén máig él a dallam. Kodály 1912-es balogpádári (Gömör m.), 1922-es romhányi (Nógrád m.) gyűjtésében és az 1930-as évek több más gyűjtésében[98] még a fentebbivel megegyező típusú vers szerepel (BR_04554, BR_07462). Az újabb gyűjtések legtöbbje azonban

96 Fogarasi János és Travnyik János, *Magyar népdalok: Énekre és zongorára vagy egyedül zongorára*, kiad. Erdélyi János, 2 köt (Pest: Treichlinger, 1847), 26. sz., lásd KR_14835. Ugyanebben az évben még két további kiadása Böhm Gusztávé és a dán Andreas Peter Berggreené: *Folkesange og Melodier* (Kjöbenhavn [Koppenhága], 1847).

97 Domokos Mária, „A magyar népzene összkiadása és a Magyar Tudományos Akadémia", *Honismeret* 29, 1. sz. (2001): 34–39, 34.

98 Például Pongrácz Zoltán martosi gyűjtésében 1932-ben: Tari Lujza, *Pongrácz Zoltán népzenegyűjtése szülőföldjén*, Gyurcsó István Alapítvány könyvek 77 (Dunaszerdahely: Szlovákiai Magyar Művelődési Intézet–MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2018), 83. sz., további adatok a dallamról: 147–148.

már eltér a lóitatás, jégvágás motívumtól. A 2. sortól általában így folytatódik az egyes földrajzi területek nyelvi kifejezésmódjához igazodó szövegvariációkkal:

Szeretőm sincs, mégis rólam van a szó.
Hátha még egy szép szeretőt tartanék,
Egész világ rólam tenné a törvényt.

1979-ben már így szerepel egy Szabolcs megyei, nyíradonyi és egy bökönyi asszony által énekelt felvételen,[99] s így éneklik a palóc vidéken is.

31. (30.) melódiával

Az Alföldön halász legény vagyok én,
Tisza partján kis kunyhóban lakom én.
Jöjj-be hozzám, szelíd kis lyány pihenni,
Édes anyám majd gondodat viseli.

Sem aranyam sem ezüstöm nints nékem
Szép csendesség lakja az én vidékem,
Megelégszem kis kunyhóban sziveddel
Arany érzést árasztó szerelmeddel.

Nem akarok, szól a' lyányka, fényleni,
Sem ezüstben sem aranyban fürdeni,
Hű keblemben forog 's dobog érző szív
Melly viszon [!] szeretetedért holtig hív.

Sötét felhő tornyosodik az égen
Hull a' zápor az alföldi térségen,
Szőke kis lyány selyem kendőd megázik,
Hószín nyakad, piros orczád megfázik.

Szétoszlottak már a' szürke fellegek,
Szivem nálad marad, de én elmegyek,
Élj boldogu! a' jó Isten áldjon meg,
Ollykor ollykor róllam is emlékezz-meg.

99 Szalay Olga és Rudas Péterné gyűjtése, ZTI AP 11.238f. Ezt példázza egyik 1973-as gyűjtésem is a Mátra-vidékről: ZTI AP 8711a.

Ez a népies műdal is a Fogarasi–Travnyik által 1847-ben zongorakísérettel kiadott darabok egyike (3. sz.). Maga a dallam Bernát Gáspár szerzeménye, mely *Alföldi csárdások* címmel 1830-ban megjelent hangszeres kiadványából terjedt el.[100] Szöveggel több gyűjteménybe feljegyezték kottával együtt, s kiadásokban is megtalálható (például Bartalus, 1861, 7. sz., illetve Színi, 192. sz.).

32. (31.) melódiával

Rózsa virít kis kertemben,
Bíztat engem szerelmemben.
Rózsa, ha te reád nézek,
Kedvesemre emlékezek.

Rózsám édes ne kacsingass!
Ugy is tudom hogy hamis vagy.
Ha elrablottad szivemet,
Boldogíttsd hát életemet.

Leszakasztok egy pár körtét,
Jaj! be szeretem a szőkét!
Leszakasztok egy pár almát,
Jobban szeretem a' barnát.

Rózsa, rózsa, piros rózsa,
Nem vétettem neked soha!
Ha vétettem is valaha,
Engedj meg gyönge viola!

Dallama jelenleg nem ismert.

33. (32.)

Szomszéd asszony' szép leánya,
Reá szokott a' rózsánkra,
Ha én őtet megfoghatnám
A' törvénynek beadhatnám.

A' törvény is csak azt mondja:
Leányt illet a' szép rózsa,
Menyecskéket levendula,
Öregeket a' kórója.

Dallama jelenleg nem ismert.

34. (33.)

Ha én páva volnék
Pávamódon járnék
Duna vizét innám,
Dunát átrepülném,

100 Kodály jegyzete, melyben Mátray közlésére hivatkozik, illetve föltünteti a szerzőt: ZTI KR_04501–04502. Jó példa a szövegcserére Kodály 1914-es bukovinai gyűjtése is, valamint egy 1954-es, szintén bukovinai gyűjtési adat, mindkettő Istensegítsből.

Fenyő-ágon szállnék
Fenyő-magot enném,
Ottan megrázkodnám,
Tollamat elhagynám,
Leányok fölszednék
Menyecskét megkötnék,
Urfiak viselnék.

A szöveghez a népzenében élő azonos kezdetű versek közül legközelebb Vikár Béla egy Udvarhely megyei gyűjtése áll (BR_03220). Annak dallama lá pentaton hangsorú, pszalmodizáló stíluselemekkel, 5 **b3** 1-es kadenciával. A Moldvában sok változatban fennmaradt szövegek közt is megjelennek a versben előforduló elemek (például: az elhullatott pávatollat legények kalapja mellé tűzik).

Dessewffy feljegyzéséhez jelenleg nincs lehetséges, feltételesen társítható dallam.

35. (34.) melódiával

Gyönge czipó pirítani nem lehet
Kicsiny a' lyány férjhez kérik nem mehet,
Kérdezzük meg magától a' leánytól
Megcsókolja é a' legényt magától.

Lágy a kenyér… kezdettel a kortárs gyűjteményekben több dallamváltozata van (Tóth István, 122/127, Kiss Dénes, 127. sz., Szalontai Madass Sándor, 75. sz.).[101] A népzenében leginkább szótagszám-bővítéssel *Lágy a kenyér igazán, igazán (de) pirítani nem lehet* szöveggel, AABA szerkezetű eol hangsorú új stílusú dallammal maradt fenn. A palócok Dankó Pista *Még azt mondják, nincs Szegeden boszorkány* nótája dallamára is énekelték *Púha kenyért pirítani nem lehet* kezdettel, melyre táncoltak a lakodalomban.[102]

101 Szalontai Madass Sándor, *Kótás Dalos könyv* (1844), Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár MS 1531. Lásd erről Benkő András, „Madass Sándor énekeskönyve", in *Zenetudományi írások,* szerk. Szabó Csaba, 229–267 (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1977). Kodály összegyűjtötte és beillesztette gyűjteményébe a kiadott változatokat is: például Bernát Gáspár, *Négy igen kedvelt magyar népdal,* 4. sz. (KR_17.701), Kecskeméthy Csapó, *Dalfűzérke*, 12. sz.

102 Tari Lujza, *Pásztó zenei emlékei* (Pásztó: Pásztó Város Önkormányzata, 2007), 136.

36. (35.)

Állj – meg (!) Jancsi, itt előttünk
A' csárda
Hadd igyék a' rudas lovám,
A' sárga.

Fogd-ki Jancsi, majd utólér
Az estve,
Jó szállást ád egy szép barna
Menyecske.

Kocsmárosné egy ittze bort,
Galambom!
De csak hamar, a' jobbikból
Ha mondom!

Kocsmárosné, eszemadta!
Be barna!
Bora mellé, egy pár csókot,
Adhatna!

Kodály a kiadványokból öt példányát gyűjtötte össze, melyek közül időrendben Mátrayé az első.[103] Különböző dallamok, melyek közül Bognár Ignác eol hangsorú, dúrban végződő, sok félhangot használó, V **VII** V-ös kadenciájú és choriambus ritmussoron alapuló 1856-os megzenésítése egyértelműen jellemzi az ekkori népies műdal-divatot. Kodály jelezte, hogy a hozzácsatolt 2. versszak Bognár sajátja (KR_00884). Mátrayéhoz hasonló dallammal adta ki Színi (135. sz.).

A versben kétszer is „Korcsmárosné"-t írt először Virginia, utóbb mindkét helyen áthúzta az *r* betűt.

37. (36.)

Mocskos ablak, fejér ház,
Barna kis lyány, mit csinálsz?
Csinosítom magamat,
Várom a' galambomat.

Tudtam én azt, tudom is,
Hogy a' leány mind hamis
Ha megölel, megcsókol,
Ha elfordúl, kicsúfol.

Édes anyám nem bánja,
Másnak arra mi gondja?
Ha én tartok szeretőt,
Minden újjamra kettőt?

103 Mátray, *Magyar népdalok…*, 1:2. füzet, 58. sz. Mátray szokásosan itt is feltüntette, hol jellemző az adott dal: „Nógrád, Nyitra-, Szabolcs-, Veszprém megye és Rábaköz 1846–47."

A dallam korábbi adatait Bartha Dénes, Kodály Zoltán valamint Kerényi György foglalta össze.[104] Bartha megállapítása, miszerint Pálóczi Horváth feljegyzésénél nem ismerünk régebbi, írásban rögzített változatot, ma is érvényes. Horváth feljegyzését Tóth Istváné követi (*Virágszálam, ha Kend úgy,* 73/139. sz.). Almási Sámuel két változatban írta le: *Komáromba kell menni* (IV. 20. sz.) és *Faluvégén fejér ház* (V. 161. sz.). Az 1. versszak máshol általában: *Kicsiny falu, fehér ház* (Kiss Dénes, 107., 132. sz.), *Faluvégen fehér/fejér ház* (Füredi, I. 60. sz., Színi, 153. sz.). A hozzá kapcsolódó dallamot más versekkel is énekelték. Felhasználták népszínművekben és kiadták hangszeres darabként is.[105]

38. (37.) melódiával

Vörös bársony süvegem
Most élem gyöngy életem,
Bokréta van mellette
Kedves rózsám kötötte.

Ha kötötte jól tette,
Csókot kapott érette,
Kössél rózsám másszor is,
Megcsókollak százszor is!

Nyisd ki rózsám az ajtót
Magyar kopogtat nem tót!
Jaj! be soká nyitod ki!
Mintha nem tudnád, hogy ki?

Tudom biz én, de félek,
Mert a' férjfi rossz lélek,
Azt esküszi hogy szeret
Egyet fordúl, kinevet.

Ha te elmégyssz utazni,
Gyere hozzám bucsúzni,
Tedd kezedet szívedre
Esküdj-meg hűségemre.

A néphagyomány sok területen megőrizte a Rákóczi-szabadságharc időszakába visszanyúló változatos szövegeket és a dallam árnyalatnyi finom eltéréseit.[106] Különösen gazdagon dokumentált a Rákóczi-hagyományokat őrző Szatmár megyéből, ahol legáltalánosabb szövege *Piros bársony süvegem*. A bukovinai székelyek *Esze Tamás a nevem, Ha vitéz vagy gyer velem* szöveggel tudták. A Székelyföld udvarhelyszéki részén még halottbúcsúztatóként is használták, a Gömör megyei pásztorok pedig pásztor- és lírai szöveggel egyaránt énekelték (például *Az én szürke paripám* kezdettel). Csávás falu népe a *Vörös bársony süvegem*et egyedül-

104 ÖÉ, 101. sz., j. 559–560; Kodály és Gyulai, *Arany János…*, 1, j. 48; Kerényi, *Népies dalok…*, 12, j. 208.
105 Bartay, *Ötven legkedveltebb…,* 35. sz.
106 ZTI Népzenei Típusrend: 17.1850/0.

álló módon, sajátos többszólamú formában tartotta fenn.[107] Első népzenei feljegyzése Kodályé 1906-ból Diósjenőről (Nógrád m., KR_28386/66). A Bars megyei Mohiban 1914. május 25-én gyűjtötte öregektől.[108]

Az 1832–1848 között készült kéziratos dallamgyűjtemények a dal népszerűségét tanúsítják. A szövegkezdet piros, vörös és veres jelzőkkel egyaránt előfordul.[109] Az 1840-es évek népszínműveinek tanúsága szerint is divatos volt a dal, s a korszak kiadványaiban is helyet kapott; az ismert dallammal Színi Károly adta ki (76. sz). Más dallammal és jelentős szövegi eltérésekkel Bartalus István kiadásában van meg (VI. 85. sz.). A négy versszakos katonatoborzó után Bartalus a következő megjegyzést írta: „(Farkas-laka) Egy vén katona után."[110]

Erdélyi közlésében (II. 338. sz.) az első három versszak megegyezik a Dessewffy Virginiánál olvasható verssel. Apró kivételek: az 1. versszak utolsó sorában itt *Kedves rózsám,* Erdélyinél *Barna babám…,* a 3. versszakban itt *Jaj! be soká nyitod ki,* míg Erdélyinél *Hej be soká…* szerepel. Erdélyi ehhez a *Bajusz kell a magyarnak…* kezdetű versszakot fűzi, Dessewffyé *Tudom biz' én, de félek…* kezdetű. További lehetséges szövegváltozata: *Magyart szeress, magyar lyány* – lásd 22. sz.[111]

39. (38.)

A' tiltott szerelem
Fél az árulástól,
Minket is kedvesem,
Tiltanak egymástól.

Sem eső nem esik,
Sem harmat nem látszik
Még is az én kendőm
Két oldalról ázik.

Zápor esső után
Eszterhaj megcsordúl,
Talán még idővel
Szived hozzám fordúl?!

Azzal ne dicsekedj,
Ha megvetettél is,
Parancsol az Isten
Talán még neked is!

107 A magyar népi többszólamúságról: Szabó Csaba, *Erdélyi magyar harmóniás énekek a XVIII. századból* (Budapest: Balassi Kiadó, 2001 [CD-ROM]); Lujza Tari, "Multipart Phenomena in Hungarian Folk Music Regarding the Instrumentation and Instrumentalization of Sound," in *European Voices*, 3. köt, *The Instrumentation and Instrumentalization of Sound: Local Multipart Music Practices in Europe*, ed. Ardian Ahmedaja, Schriften zur Volksmusik 25, 223–235 (Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2017), 232.

108 Tari, *Kodály Zoltán…,* 148. sz., a XIX. századi fontosabb zenei adatok összefoglalása: 201–202.

109 A (ma már) csak szövegeket tartalmazó gyűjtemények közül a Baki Gáborében (36. sz.) *Piros,* míg Eperjesy Ferencében (17. sz.) *Veres bársony* a szövegkezdet. Kodály Mindszenty gyűjteménye kapcsán utal rá, hogy Erdélyi a *Népdalok és mondák* II. kötete 338. száma alatt *veres* helyett *vörös* szót ír: „nem bizonyos, hogy innen [Mindszentyéből] vette, mert sokfelől megkapta". Kodály, „Magyar zenei folklore…", 181.

110 Bartalus, *Magyar népdalok…*, 6:69.

111 Egy változata: Szabó József, *Közkedvelt népdalok gyűjteménye, vagy rendszeres népdal iskola*, kottával (Teschen [Cieszyn], [1860 körül]), másolatban: KR_07203.

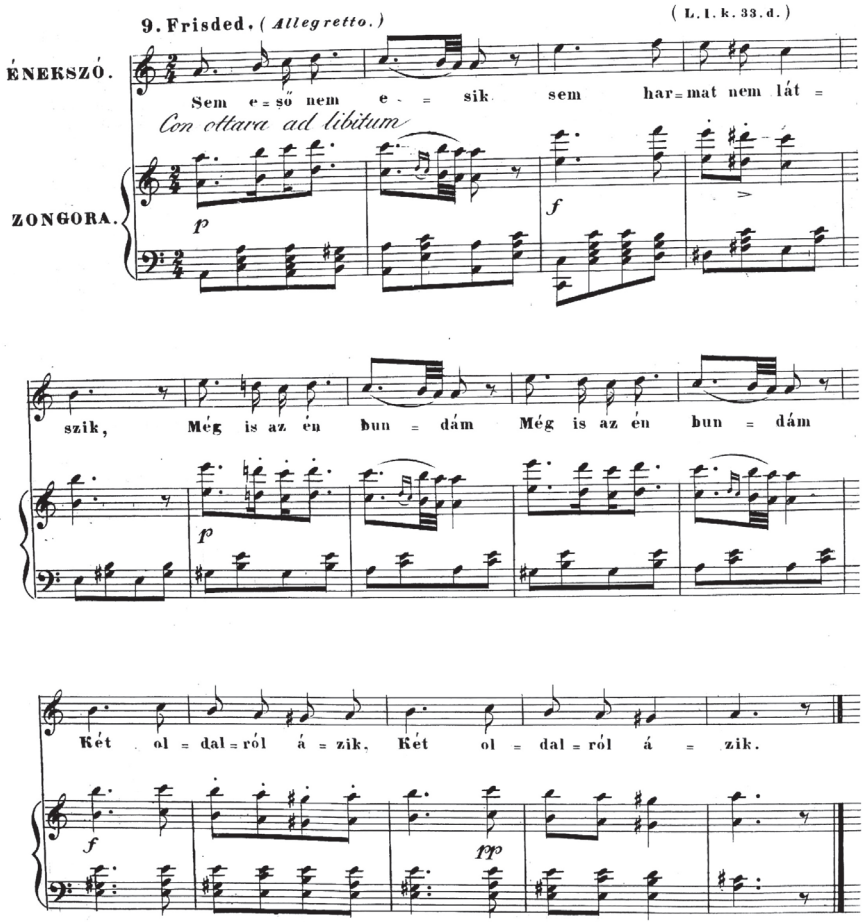

A 2. versszak önállóan is előfordul. Így is feljegyezte Virginia a II. füzetbe (lásd 55. sz.), és így adta ki Fogarasi és Travnyik 1847-ben (9. sz.). *(3. kotta)*

Bartalus István e verset a *Most jöttem Aradról* feldolgozásához kapcsolva adta ki (VI. 71. sz.). A 2–3. versszak újból megvan: lásd 93. sz.

40. (39.)

Arra alá a' pusztákon
Alma terem a' fűzfákon,
Minden ágon kettő, három,
Van szeretőm tizenhárom.
Ha ki elhágy, én nem bánom,
Még is marad nekem három,
Kivel be-érem e nyáron.

Korabeli kottás verziója Bartalus zongorakíséretes feldolgozásán kívül jelenleg nem ismert. Az is az új kisambitusú, 2/4-es *Sárga csikó csengő rajta* szöveg alatti további vers, Erdélyi és Kriza János kiadására hivatkozással.[112]

A Dessewffy Virginia által leírt első négy sort 1965-ben Ősiben (Veszprém m.) apró eltérésekkel énekelte egy asszony.[113] Ha az 5–6. sort a 3–4. dallamsor ismétléseként fogjuk föl, kérdés, mire énekelték a hetedik sort?

A vers moldvai csángók és bukovinai székelyek körében élő népzenei verziói: *Túl a vizen, Tótországon / Szilva terem a ződ ágon / fűzfákon,* egy Bartók által gyűjtött régi stílusú nyárádköszvényesi, valamint néhány új stílusú gyergyói adat korábbi szélesebb körű székely elterjedtségére utal (régi: KR_22.245, új: BR_05599). Valamennyi 1. versszak, melyhez folytatásként többféle lírai versek kapcsolódnak. Dallamai a régi stílus különböző stílusrétegeibe tartoznak, többnyire parlando rubato előadásmóddal, de akad köztük szimmetrikusan tagolt tempo giusto előadású is, amellyel egyben az énekelt táncdallamokhoz is kapcsolódnak.

41. (40.)

Kertem alatt fejér ló
Este ott ment a' bíró,
Ugy meg rugta a' birót,
Harmad napra meg is hót.
Ugy meg rugta a' birót,
Harmad napra meg is hót.

Szegény biró! be kár vó't!
Be jó húzó vonó vó't!
Szegényektől elhúzta,
Gazdagokkal megitta.
Szegényektől elhúzta,
Gazdagokkal megitta.

112 Kriza a háromszékiek és erdővidékiek közt adta ki: Kriza János, *Vadrózsák: Székely népköltési gyűjtemény* (Kolozsvár, 1863), reprint (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 173. sz.
113 Kiss Lajos gyűjtése, 1965, ZTI AP 5372j.

A korszakon belül jelenleg nincs ismert dallamfeljegyzése.[114] A tréfás szöveg meglétére dunántúli és Hont megyei adatok vannak a népzenei adattárban a földrajzi területre jellemző dallamokkal.

42. (41.) melódiával

A' Csongrádnak sík mezeje
Keservesen jut eszembe,
Leterítem keszkenyőmet
Ugy siratom szeretőmet.

Tisza Duna ténta volna,
Hat Vármegye deák volna,
Még sem tudná azt ki-írnia
Kit szeretek én Csongrádba?

Hazám! hazám! édes hazám!
Bár csak határod láthatnám.
Füstöt látok, de csak alig,
Hogy az égen sötétedik.

A 3. versszak főleg a moldvai csángók és a bukovinai székelyek dalkészletében maradt fenn, mindkét helyen régies dallamokkal és előadásmóddal. A Magyarországra áttelepült csángók közt már 1949-ben gyűjtötte egy változatát Domokos Pál Péter és Rajeczky Benjamin. Kiadványukba Rajeczky 1950-es gyűjtése került be, lejegyzésében.[115]

43. (42.) melódiával

Szivárványos az ég allya
Nem jól van a' fejem allya,
Ugyan rózsám igazítsd meg,
A' jó Isten úgy áldjon meg!

Zajog a' sima Balaton
Ha fölötte vihar vagyon.
Szintúgy zajog a' kebelem
Most emészti a' szerelem.

Anyám, anyám, édes anyám,
Ne haragudj azért reám,
Ha azt mondom hogy engemet
A' kis bojtár nagyon szeret.

Mióta ő szeret engem
Daljaimat szebben zengem,
Hamarébb múlnak a napok,
Ha ó vele mulathatok.

A 2. versszak mellé beírva: „Kisfaludy Károly verse".

114 Egyetlen kivétel a vers variánskörébe tartozó *Ugy megüték a birót / Egy nagy tökkel, hogy meghótt.* Bartalus, III. 103. sz.

115 Domokos Pál Péter és Rajeczky Benjamin, *Csángó népzene*, 2 köt. (Budapest: Editio Musica, 1961), 2:55. sz.

Nem kérdés, hogy nem a Szabolcsban jellemző régi stílusú, pentaton kvintváltó típusú dallamot kottázta le a gyűjtő,[116] mert a 3. füzetben az utóbbi másik jellemző, *Kupeczes kalapot veszek* szövegénél visszautalt erre a számra. (Kodály viszont Szabolcs megyében szintén *Szivárványos az ég alja* verssel gyűjtötte – a továbbiakkal együtt lásd 127. sz.).

44. (43.) melódiával

Ég a' kunyhó, ropog a' nád[117]
Be szeretem én a ' barnát!
Míg a' szőke lyányt szerettem,
A' barnát csak megvetettem.
Míg a' szőke lyányt szerettem,
A' barnát csak megvetettem.

Úgy vágyok most a' szőkére,
Mint a' szőllő szemetskére,
De még inkább a' barnára,
Mint a' borizű almára.
De még inkább a' barnára,
Mint a' borizű almára.

A verset Kultsár István 1818-ban adta ki. A népzenében sok helyen fennmaradt, legelevenebben a felvidéki magyarok körében, ahol kétféle dallammal jár. Már Tompa Mihály is kétféle változatban írta le 1844-ben.[118]

45. (44.)

Izent nekem a' gavallér:
Kell e rózsám pengő tallér?
Nem kell nekem pengő tallér,
Maga sem kell a' gavallér.

Izent nekem a' mészáros (húsáros):
Kell e babám gyürü páros?
Nem kell nekem gyürü páros,
Maga sem kell a' mészáros.

Izent nekem csizmadia:
Kell e rózsám piros csizma?
Nem kell nekem piros csizma,
Maga sem a' csizmadia.

Azt üzente a' katona:
Kell e babám kárton szoknya?
Nem kell nekem kárton szoknya,
Maga sem kell a' katona.

Izent nekem János deák:
Kell e rózsám gyönge virág?
Nem kell nekem gyönge virág,
Maga sem János deák.

Izent nekem a' kalmár is:
Kell e babám piros kláris?
Nem kell nekem piros kláris,
Maga sem kell a' kalmár is.

116 ZTI Népzenei Típusrend: 18-034-00-04.
117 Kerényi, *Népies dalok*, 19, j. 209–210.
118 Csörsz, „Kultsár István…", 172; Tari, *Szlovákiai magyar népzene…*, 4, 169–170, 278–279, 331–332; Tari, „Tompa Mihály…", 95.

Izent nekem barna Pista:
Kell e szelíd galamb csókja?
Hej! kell nekem galamb csókja
Maga is kell barna Pista!

Kultsár István 1824-es kiadására vonatkozóan Csörsz Rumen István megállapítása (az apróbb eltéréseket, mint *babám/rózsám* és az írásmódot leszámítva) e gyűjtemény esetében is érvényes: „néhány kéziratos másolata is van, valamennyien a *HM* szövegén alapulnak".[119] A jelen kézirat 2. versszakában a mészáros szó fölé Dessewffy Virginia zárójelben beillesztett, mint valószínűleg szokásos szövegvariánst: „(:hús áros:)". Megvan a vers dallammal Színi (32. sz.) és Bartalus (I. 131. sz.) kiadásában.[120] Oktávról ereszkedő dúr dallamára más verset is énekeltek: Kiss Dénes feljegyzésében például a *Három icce magos kender* kezdetűt (3. sz.).

46. (45.)

Szép virággal kerted tele
Könnyű volna menni bele
Gyönge sövény kerítése,
Könnyü volna szétszedése.

Félek még is bele hatni,
Magam után nyomot hagyni,
Okot adni megszóllásra,
Neked kedves! búsulásra.

Rég reményem ha betelik,
Kis kertajtód ha megnyilik:
Akkor szedem virágjaid,
Rájok iszom mézcsókjaid.

Akkor fogom én mondani:
Be jó dolog időt várni!
Időt várni, lyányt kimélni,
Így megszólástól nem félni.

119 Csörsz, „Kultsár István…", 200–201.
120 Bartók zenei rendjéből mindkettő újból kiadva: Bartók Béla, *Magyar népdalok: Egyetemes gyűjtemény* (A 1. osztály 1-416. sz.), kiad. Kovács Sándor és Sebő Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 841/1–2. sz.

Vitkovics Mihály vagy Czuczor Gergely verse.[121] Apró eltérésekkel megvan Erdélyi János kiadásában (II. 494. sz.). Erdélyi a tartalomjegyzékben Czuczor verseként jelzi. Dallamot nem ismerünk.

47. (46.) melódiával

Kimentem én a' szőllőbe
Kapát vittem a kezembe
Felakasztottam egy fára,
Bort ittam az árnyékára [!]

Azért hogy én szegény vagyok,
Maradhatnak a' gazdagok!
Van néha egy két krajczárom
Sorra a' falut nem járom.

Van egy pirinyó házacskám,
Van egynehány bogaratskám,
Van husom, borom, kenyerem,
Hál-Istennek! jó emberem!

Bort ittam én, boros vagyok,
Haza mennék de nem tudok,
A' ki tudja mért nem mondja,
Merre van az ország utja?

A Színinél dallammal kiadott vers (110. sz.) és a népi adatok azonosak abban, hogy a 2. sorban *Ráhágtam egy venyigére* szöveggel folytatódnak.[122] Így is feljegyezte Dessewffy Virginia, melyet hódmezővásárhelyiként jelölt meg (lásd 93. sz.). A 47. sz. alatti feljegyzésének 1. és 4. versszaka dallammal Bartalus kiadásában van meg (VI. 104. sz.). A *Bort ittam én, boros vagyok / Hazamennék, de nem tudok* kezdetű utolsó versszakot önállóan, valamint más folytatással is használták. E versszak külön is megjelent többek közt Színi kiadásában (172. sz.), s így szerepelt Szigligeti 1846. február 28-án bemutatott *Egy szekrény rejtelmei* című népszínművében, melynek zenéjét Erkel Ferenc állította össze (KR_08492).

48. (47.)

Szép az élet az erdőben
Ide-ki!
Sári lelkem! falu végről
Gyere ki!
Itt virágzik a' kakukfü,
Szarkaláb;
Itt nem porzik, puha fűben
Jár a' láb.

Csíz, pintyőke énekelget
Kis ágon,
Jó a' fekvés is alatta
Zöld ágyon.
Sárga levél száraz ágon
Szomorú
Akkor ha jössz, verjen meg az
Háború!

121 Csörsz, „Kultsár István…", 201.
122 ZTI Népzenei Típurend: 18-340-00-00. Főleg erre a dallamra éneklik Czuczor Gergely *Szántólegény dala* (1842) című versét is.

Vörösmarty Mihály 1828-ban írt verse, melyből kimaradt a zöld ágyon és sárga levél közti négy sor. Dallama jelenleg nem ismert.

49. (48.)

Sír a' szegény Sere,
Tüske ment lábába,
Nem mehet vigadni
Víg lányok sorába.
Maradt volna otthon
Most nem keseregne,
Barna kenyeréhez
Könnyet nem keverne.

Felesége lenne
Bőgatyás legénynek,
Szűz pártája helyett
Főkötőt tennének
De most az is búsúl,
Ő is sír hiába,
Vendég katonának
Minek járt nyomába?

Minek örűlt korán
Tarka* keszkenőnek,
Hitegető szónak,
Cifra esküvésnek?

A *Sír a szegény Ilus* kezdetű vers.[123] „Sere" itt talán Sára, eredetileg: Pere (Erzsébet). * Eredetileg „Czifra", melyet átjavított. Dallama jelenleg nem ismert.

50. (49.)

Rontom bontom, testem csontom,
Felbuzdúlok, és hevűlök,
A tánczosnémhoz repűlök,
Nyujtom neki karjaimat
Verem össze bokáimat!
Rontom, bontom testem, csontom.

Rontom bontom testem csontom,
Hektikával nem gondolok,
Mikor kedvemre tánczolok,
Megérdemli, hogy én azért
Napjában köpjek százszor vért.
Rontom 's.' a'. t.

Rontom bontom, testem csontom,
Mint a' szarka szökdécselek
Ha tánczolok akkor élek.
Tánczosomnak bokájára
Vigyázok toppantására.
Rontom 's.' a'. t.

Rontom bontom, testem csontom,
Melly gyönyörű, melly szép dolog,
Mikor két szép együtt forog
Együtt repűl együtt enyhűl,
Ez mi szép indulatot szűl!
Rontom 's.' a'. t.

123 Kiadva: Vargha Gyula, bev., *Magyar népballadák és románcok,* Élő könyvek, magyar klasszikusok 40 (Budapest: Franklin-Társulat, é. n.), 79.

Dallamról nem tudunk (nem is utalt rá a feljegyző). A verset Erdélyi kiadta (II. 408. sz.), de már a XVIII. század végi ponyvákról ismerjük.[124] Szabolcsból valóként jelezte, s nagy valószínűséggel Dessewffy Virginia gyűjteményéből közölte. A vers a táncot dicséri, melyben az utolsó, áthúzott szakasz a következő:

Rontom bontom, testem csontom,
Hadd repedjen a' szűk nadrág
A' szoknya is, bár ő már tág
Így halunk meg ugrándozva
Vigan friss magyart tánczolva.

51. (50.)

Kis kertemben egy rózsafa nem látszik,
Minden karácsony' szombatján virágzik,
Apró rózsa virít rajta, jó szagú,
Ugyan babám mért vagy ollyan szomorú?

Kiskertembe nefelejtset ültettem,
Minden reggel könnyeimmel öntöztem,
Ám de rá jött a' nagy égiháború,
Elrontotta, azért vagyok szomorú.

Első és második versszaka külön is többféle változatban fennmaradt a népzenében, más-más stílusú dallamokkal. Az 1. versszak rózsafája helyett általában *egy almafa,* míg a nefelejcs helyett többnyire *rozmaring* szerepel. XIX. századi kiadványaink közül Színi Károlyéban van meg (116. sz.), Simonffy Kálmán *Árpád apánk, ne féltsd ősi nemzeted* dallamával.

II. füzet (Dessewffynél: „2. füzet")

Külső borítóján Erdélyi írásával: „Vettem april 15. 1844. E' dalok gyüjtő küldője Grof Dessewffy Virginia kisasszony". A következő lapon és onnan tovább Virginia írásával „2dik Füzet Népdalok. Össze-szedé Gr. DV." Az 1. oldalon a fentebb

124 Kritikai kiadás: Csörsz Rumen István és Küllős Imola, kiad., *Közköltészet 2: Társasági és mulató költészet,* Régi magyar költők tára: XVIII. század 8 (Budapest: Universitas Kiadó, 2006), 69. sz. A továbbiakban: RMKT XVIII/8.

már idézett „Jegyzés”, miszerint az első füzetet visszakéri. A versek sorszámát folytatólagosan írta (a számeltérést, úgy tűnik, nem vette észre).

A következő vers fölé még külön is odaírta:

„Folytatása a’ Gr. DV. által küldött Népdaloknak.”

52. (51.)

Édes falum határa!
Itt hagylak nem sokára,
Itt hagyom a’ falumat,
Szánom a’ galambomat.

Ha meghalok sem bánom!
Ugy sincs a’ ki sajnáljon,
Koporsómra borúljon,
Keservesen sirasson.

Most két hete vagy három
Itt hagyott a’ galambom,
Hej! itt hagyott be bánom!
Soh’ sem lesz többé nyugtom.

Még a szivem is vérzett
Midőn a’ sors úgy végzett
Hogy te tőled galambom
Örökre kell elválnom!

Csendes patak folydogál
Az én szemem sírdogál
Sírok érted míg élek
Míg bennem van a’ lélek.

Sír a’ szemem könnyezik
Koporsóba költözik
Szívem gyászba öltözik
Piros színem változik.

Fáj a’ szivem megvallom
Drága kedves galambom
Rád emlékezetemben
Majd megreped a’ szívem.

Az 1. versszak dallamát korábban *Boldog az a pillantás* kezdetű verssel leírta többek közt Tóth István (33/19) és Mindszenty Dániel (50. sz.). A vers egy változatát közölte Erdélyi (I. 277. sz.), amit követően a dallam általában az ott szereplő verssel kapcsolódott össze – mindezt a különböző gyűjtemények tanúsítják. Kiadta többek közt Füredi (I. 38. sz.) és Színi (167. sz.), s énekelték Szigligeti Ede *A csikós* népszínművében (1847, KR_12.105).

A 2. versszak (Ha meghalok se bánom / Úgy sincs aki sajnáljon…) külön is él, így írta le dallammal Tompa Mihály (22. sz.).

53. (52.) melódiával

Nincsen feleségem de majd lessz,
Hazaviszem télben ha hó lesz.
Veszek neki csizmát pirosat,
Üttetek rá patkót magosat,
Fényes a' te patkód ragyog is,
Ragyogó csillag vagy magad is.

Egy-egy XIX. századi feljegyzésen kívül (például Kiss Dénesé, 9. sz.) a népzenében is ismert szöveg. A XX. századi változatokban a szótagszám azonban többnyire így egészül ki: *Nincsen nékem feleségem, de majd lesz*. Így Szabolcs megyében is, ahol egyben kedvelt csárdásdallam (lásd például AP 5459f).

54. (53.)

Addig élem világomat
Míg szél fújja pántlikámat
A' pántlika könnyű ruha
Mert azt a' szél könnyen fújja,
De a' konty az nehéz ruha
Mert az a' bú gyakran járja.

XIX. századi kottája jelenleg nem ismert. Elsősorban a bukovinai és udvarhelyi székelyek, gyimesi csángók, északon a zoborvidékiek dalkészletében maradt fenn a vers többféle dallammal. A bukovinaiak lakodalomban táncoltak is rá.[125]

55. (54.) melódiával

Sem esső nem esik
Sem felhő (harmat) nem látszik,
Mégis az én bundám
Két oldalról ázik.

De hogy is ne áznék?
Mikor mindég sírok
Ollyan beteg vagyok
Talán meg is halok!

Sír az egyik szemem
A' másik könnyezik
Mert az én galambom
Rólam felejtkezik.

125 MNT III/B, 289–299. sz.

Az utolsó versszak a *Kerek ez a zsemle* népies műdal egy típusváltozatával elhangzott Szigligeti *A csikós* (1847) című népszínművében (KR_06810). A később kiadott gyűjteményekben e dallam szerepel. Lásd még I. füzet 39. szám.

56. (55.) melódiával

Víz, víz, víz
Nincsen ollyan víz
Mint a' Körös víz.
Csuka potyka lakik benne
Szép leányka fürdik benne
Víz, víz, víz
Nincsen ollyan víz
Mint a' Körös víz.

A vers legkorábbi előfordulása 1800 körüli,[126] első kiadása Kultsáré 1818-ban.[127] Dallammal megvan már egy 1816-os kottás kéziratban (KR_24540), valamint Almási Sámuel gyűjteményében (II. 49. sz., KR_24543). Egyik első népzenei gyűjtési adata Bartók dobozi (Békés m.) gyűjtéséből való (BR_12033), de ismert a nyelvterület különböző pontjairól.

57. (56.) melódiával

Bús az idő bús vagyok én magam is,
Valamennyi barna leány mind hamis
Szeretete nem állandó,
Mint az idő változandó
I ha ja!

Erdély ország fővárosa Kolozsvár,
Volt szeretőm de az is elhagyott már,
Volt szeretőm, de elhagyott
Hűtelenül megtagadott
I ha ja!

Tisza partján vagy egy város Beregszász
Volt szeretőm néha ötven, néha száz,
Volt szeretőm néha száz is
Jó volna most csak egy pár is
I ha ja!

Magos a' Tokaji hegynek teteje
Boldog az kinek van hív szeretője
Nekem is volt de már nincsen
Árva vagyok ugy e kincsem?
I ha ja!

A versszakok nem kötött sorrendben megvannak több gyűjteményben. Az utolsó egyéninek vagy helyinek tűnik.

126 RMKT XVIII/8, 28. sz.
127 Csörsz, „Kultsár István…", 157, a vers: 153, 169.

Erdélyi kiadása (I. 113–114. sz.) és Tompa dallamfeljegyzése[128] kapcsán korábban már szóltam a vershez tartozó dallamokról és kiadásukról (például Színi, 104. sz.); Tompáén kívül Kiss Dénes (88. sz.) és Füredi Mihály kottáját közöltem.[129] Számos egyéb feljegyzése, kiadása közül 1849-ből érdemes még megemlíteni Mátray Gábor feldolgozását (KR_21.439), melyet népszínműben is felhasználtak.

A népzenében fennmaradt változatok közül Kodályét emelhetjük ki az 1928-as nagykállói gyűjtésből, amely eléggé valószínűsíti, hogy bő nyolcvan évvel korábban a Dessewffy Virginiánál leírt verset is e dallamra énekelték Szabolcsban. *(4. kotta)*

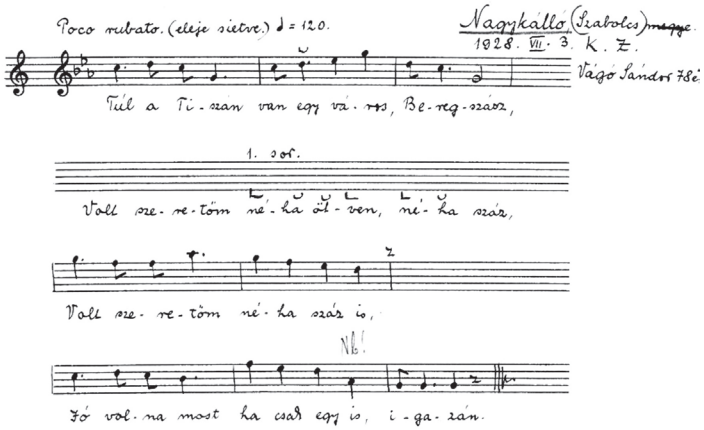

Kodály gyűjtésének szövege:

1. Túl a Tiszán van egy város, Beregszász,
   Volt szeretőm néha ötven, néha száz,
   Volt szeretőm néha száz is,
   Jó volna most ha csak egy is, igazán.

2. Túl a Tiszán selyemkendő integet,
   Által mennék én a Tiszán, nem merek.
   Széles a víz, nincsen sajka,
   Nem mehetek által rajta tehozzád.

128 ZTI Népzenei Típusrend: 11-050-00-00.

129 Tari, „Szövegösszevonás…", 336–338. Tompa gyűjtésének helyszínébe sajtóhiba került: Selyében helyett Selyeben olvasandó, uo., 338. Füredi dallamát zongorakísérettel együtt kiadta Paksa Katalin, *Magyar népzenetörténet* (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 13.

58. (57.) melódiával – régi

Gyere be rózsám, gyere be,
Csak magam vagyok idebe,
Két czigány legény hegedűl
Csak magam járom egyedűl.

A verset (dallammal) több népszínműben felhasználták, s kiadta Színi Károly (158. sz.). A népzenei példák közül Kodály egyik 1913-as, Gömör megyei gyűjtésében szereplő változat dallama kapcsolódik leginkább a szöveghez (KR_09408). A vers népzenei életmódja változatos (párosító, lány énekkel elkérése a szülőktől bálba stb.).[130] A Színi által kiadott dallamról lásd még 121. sz.

59. (58.) melódiával – töredék

Ha elmegyünk Egerbe
Bankót tegyünk zsebünkbe,
Mert ha bankót nem viszünk
Ludat,'s kacsát nem veszünk.
Tra la la tralala s' a' t.

Dallama nem ismert.

60. (59.) – töredék

Nyilatkozik a' tavasz
Bokrosodik minden gaz.
Ugy e pajtás nem igaz
Hogy a' leány mind ravasz?

A 11. szám alatt már leírt vers, melyet a *Szegény legény vagyok én / Vásárokra járok én* dallamával éneklendőként jelölt meg.

130 Az adatok összefoglalása: Tari, *Szlovákiai magyar népzene…*, 54–55. További zenei adatok: Domokos és Paksa, *„Vígsággal zeng…”*, 38. sz., 95–96.

61. (60.) melódiával

Itt hagynám én ezt a' várost
Ha lehetne
Ha engem egy szőke leány
Nem szeretne

Öszve ütném sarkantyumat
Elindúlnék,
Ezen csúnya város felé
Sem fordúlnék!

Itt hagynám én csak tégedet
Vihetnélek,
Szekerembe magam mellé
Ültetnélek.
Félre tenném süvegemet
Csak te szeretnél engemet!

A XVIII–XIX. század fordulóján és a XIX. század első évtizedében a kéziratos daloskönyvekbe gyakran leírt Csokonai-vers.[131] Dallammal Tóth István gyűjteménye tartalmazza.[132] Dessewffy Virginia ezt újból elkezdte leírni a 87. (valójában 88.) szám alatt, de csak a második sor közepéig jutott („Ha leh"). Bizonyára észrevette, hogy már megvan, és áthúzta a szövegkezdeményt.

62. (61.) melódiával
Bodrogközi dal

Árok, árok, de mély árok
Többet utánad nem járok
Mentől többet szemléltelek
Annál inkább szerettelek.

131 Stoll, 440. sz., 145–146; 1123. sz., 143; 1177. sz., 14; 1222. sz., 34–35.
132 Tari Lujza, „Gaal Miklós *Holmi Világi Enekek* című versgyűjteménye (1810) zenei szemmel", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 4*, szerk. Csörsz Rumen István, 219–249 (Budapest: Reciti, 2015), 239–240.

Úgy elvagyok határozva
Mint a' csikó kantározva
Szabadságom elvan zárva
Mint kis madár kalitkába.

Elvitte a' víz a pallót
Nem az a' szeretőm, ki volt,
Vissza hozta víz a' pallót,
Az az én szeretőm ki volt.

Csak még egyszer láthatnálak
Hogy szivemhez zárhatnálak,
Úgy itt hagynám Zemplényemet
Gyászolnám szeretetemet.

A korszakon belül csak Mindszenty Dániel kottás gyűjteményében van meg dallammal a vers egy változata (35. sz.), inkább csak XX. század eleji kottás kiadásai ismertek. A népzenei hagyomány sokféle dallammal megőrizte a vers különböző részleteit.

63. (62.) melódiával

E faluban mi történt
Lyány kérte-meg a' legényt
De a' legény [!] azt mondja
Nem megyek férjhez soha.

Mert a' dunnám töltetlen
A' párnám is szövetlen,
A' réten van a' tolla
A' vad galamb hordozza.

Dallamát jelenleg nem ismerjük.

64. (63.) melódiával

Az ég alatt a' föld színén
Nincsen ollyan árva mint én;
Nincsen nekem apám, anyám,
Gondot visel az Isten rám!

A verset (folytatással) rossz minőségű gépelt papírra leírta valaki Kodály számára, melyet betett zenei gyűjteményébe: „Orithia Magyar Amazon története. Írta Peretsenyi Nagy László." Kodály kék ceruzával ráírta még: „1804, 166. lap" (KR_05381). Több kottás kiadását is beolvasztotta gyűjteményébe. A vers Színi kiadásához hasonlóan (65. sz.) módosult szöveggel szerepel a legtöbb gyűjteményben. Megőrződött a szorosabban vett népzenében is.

65. (64.) melódiával

Hej! be sokat, hej! be régen
Jártam a' Szántói réten!
Ha jártam is nem hiába
Egy szép barna leánykával.

Édes lovam ne csaplagodj [?]
Nincsen széna, nincsen abrak
Ha a rózsámhoz elviszel
Selyem kötőjéből eszel.

Kinek nincsen szeretője
Menjen ki a' zöld erdőre
Irja-fel a' falevélre
Hogy nincs neki szeretője.

Hej! be szennyes a' kendője!
Talán nincsen szeretője?
Adja-ide hadd mossam-ki,
Ugy sem szeret engem senki.

Minden versszaka önállóan, illetve más versszakokkal összekapcsolódva is előfordul; valamennyi többféle dallammal jár. Az 1. versszak egy szép népzenei példája a Mátravidék kedvelt Vidrócki-dallamával maradt fenn.[133]

Dessewffy Virginia a következőnél újból eltévesztette a számozást: kétszer írta a 64-es számot.

66. (64/2.) melódiával

Szabad péntek szabad szombat
Szabad szappanozni
Szabad nekem a faluba
Szeretőt tartani
Ej haj! Nem bánom
Nékem is lesz virágom
Ej! haj! Leszakasztom a' nyáron.

Lyukas a' rózsám kendője
A' veres, a' veres,
Kihótt a' sárga belőle,
A' tellyes, a' tellyes.
Ej haj! Nem bánom
Nékem is lesz virágom
Ej! haj! Leszakasztom a' nyáron.

Alsó székben, felső székben
Ül egy szép mészáros
Sem nem czifra, sem nem nyalka
Csak igen takaros.
Ej haj! arra vágyj
Délben vágja a' marhát
Ej! haj! estve méri a' húsát.

133 Tari és Vikár, *Észak*, 8.5d, a fedémesi Bajzát Ferencné előadásában.

E szöveg[134] lakodalmasként, fiatal felnőttek és kisebb gyerekek játékaként egyaránt fennmaradt például a Mátyusföldön.[135] Azt a dallamváltozatot őrizték meg, mely Színi Károly kiadásában (108. sz.) és a későbbi XIX. századi kiadványokban is megvan.

67. (65.) melódiával

Ollyan a' szemed járása
Mint a csillag ragyogása,
Ollyan a' szád mosolygása
Mint a' hajnal hasadása.

Körül van Kálló kerítve
Nehéz kimenni belőle
Az uttzákon végig kövess
El kell mennem, be keserves!

Hangszeres elemekkel tűzdelt formában először Egressy Benjamin dalaként jelent meg 1850-ben, Wagner József kiadásában.[136] Felmerül, hogy vajon Egressy használt föl egy ismert dallamot, vagy Virginia más dallammal ismerte, és azt kottázta le. Egyszerűbb formában, az Egressy-féle dallammal adta ki Színi Károly (52. sz.). Ott a vers utolsó két sora: *Nézz utánam keservesen / Vagy látsz többet vagy sohasem!,* mely lírai népdalaink kedvelt fordulata.

68. (67.) melódiával

Hol jár kend itt, Pista bácsi,
Mikor itthon nincsen senki?
Az apám 's az anyám a' szőllőbe,
Onnan meg elmentek a' pinczébe.

Csak magamat hagytak itthon,
Hogy a' ház úgy ne maradjon.
A' mint itt magamban üldögélek
Nem tudtam, hogy kend jön, jaj! be félek.

Ej! galambom be sajnálom,
Hogy tőlem félsz, jaj! de bánom,
Gyer ide közelebb, egyet mondok,
Eltűnnek szívedből minden gondok.

Ejnye no! ne figurázzon
Se ne játsszék, se tréfáljon
Rá ér kend mindig a' tréfára
Majd hazajön szülőm nemsokára.

Hát aztán, ha hazajön is,
Itt maradok én akkor is
Nem dűtöm tán ki a' ház oldalát
Csak adja nékem anyád a' lyányát.

Ejnye gazhordta zsiványa!
Ki a' lyányomat kívánja!
Te vagy az jó Pista? mond az anya,
Neked adom lyányom, légy hű párja.

134 Mint a korban népszerűt, kiadta Kecskeméthy Csapó, *Dalfűzérke…*, 26. sz.
135 Tari, *Szlovákiai magyar népzene…*, 40–41 és 31, 119. kotta.
136 Mona Ilona, kiad., *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867,* Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 11 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1989), 64, 313. tétel.

E dalt kiadta Színi Károly (23. sz.), zongorakísérettel pedig Bartalus István (I. 16. sz.) jelentette meg. A népzenében szinte pontos szöveg- és dallamalakjában[137] őrződött meg az ország nyugati, északi és északkeleti részében. Szabolcs megyéből is több változata van. Kodály Zoltán Hont megyében két változatát is gyűjtötte 1912-ben (KR_07493, BR_10566).

69. (67.) melódiával

E faluban a Kocsmában
Jó bort mérnek
Jöjjék el kend komám-asszony
Igyunk egyet!
Kilencz ittzés a' gyomrom,
Tizedikkel megtoldom
Komám asszony!

Jöjjék-el kend komám asszony
Hajtsunk egyet!
Jaj! jaj! de fáj a' gyomrom
Hogyjó bort nem igatom
Komám asszony!

Ördög bújjon komám-asszony
Czipe'jébe!
Mit keresett illyen jókor
A' pinczébe?
Hogy a' tatár egye-meg,
Nem csókolom többet meg
Komám-asszony.

Az én kötőm, az én kötőm
Teve-szőrből,
Anyám fonta, anyám fonta
Lencse fűből
Fontam már én eleget:
Három télen egy singet,
Komám-asszony!

Elment a' tyúk, elment a' tyúk
A' vásárba
Czipét venni, czipét venni
A' lábára
Megkötötték a' lábát
Nem választhat topánkát
Komám-asszony!

A 3. versszak alapján némileg sejthető, hogy egy ismert népies műdal társult a vershez. Annak szélesebb körű népzenei elterjedtségére és műzenei használatára korábban már utaltam.[138] Megállapíthattam, hogy a régebbi, kanásztáncritmus elemein nyugvó dallamtípus időközben már jórészt összeolvadt a *Komámasz-*

137 ZTI Népzenei Típusrend: 18-558-00-00.

138 Tari Lujza, „Néhány szó az »alla-turca«-ról a bécsi klasszikus mesterektől G. Verdiig", *Magyar Zene* 31, 2. sz. (1990): 165–174, 166. és 6. kotta.

szony, meg ne mondja az uramnak, illetve *Ördög bújjék komámasszony papucsába*[139] népies műdallal (gyerekjátékként: *Beültettem kis kertemet rezedával*). Az ekként ismertté vált dallamot először Kiss Dénes írta le *Falu végen a kocsmában jó bort mérnek* szöveggel (52. sz.). A népzenéből több hangszeres verzióját ismerjük Kalotaszegből és Moldvából.

70. (68.) melódiával

Azt tudod te hogy én sírok
Szomorú levelet írok?
Reszket kezem nem írhatok
Fáj a' szivem, nem szólhatok.

Hidegen fújnak a' szelek
Enyhelyet seholsem lelek,
Az ég is komor felettem
Elhagyott a' kit szerettem.

Korabeli kottás feljegyzése jelenleg nem ismert. A népzene gazdagon megőrizte, melyek közül az egyik a XIX. század zeneiségét idéző dallammal 1941-ben Mohácsról került a Pátria lemezsorozatra (Gr105Ba).

71. (69.) melódiával

Jer az ablakomra kedves!
Minden nyugszik már
Csak egy pár boldog szerelmes
Ide 's tova jár.

Alusznak minden állatok
Szunnyad föld és ég
Csak a boldog szerelmesek
Vannak ébren még.

Ne fuss tőlem kedves lyánykám,
Fogd át karomat
Bús lélek sír ki belőlem
Enyhítsd kínomat!

Hidd el addig hív szerelmem
Hozzád meg nem hűl
Míg hideg testem mostoha
Sírjába nem dűl!

Így hadd öntsem kebeledbe
Sorsát éltemnek
Te is aztán súgd fülembe
Titkát szívednek.

Ha értem fáj, dobog szived
Ne titkolja szád,
Úgy örökre tied lészen
Ki téged imád.

Németes ritmizálású dúr dallammal legkorábbi ismert feljegyzése Szalontai Madass Sándoré (85. sz., KR_02200). Két későbbi gyűjteményben (az egyik egy *Dalfüzér* jelzetű kb. az 1850–60-as évekből, KR_02201) ennek változatait ta-

139 Részletes adatok a népszínművekben felhasználásról, a XIX. századi hangszeres változatokról: Kerényi, *Népies dalok,* 203, j. 226.

láljuk. Az egyik Színié, ezúttal is egyszerűsített formában és a kezdőhangnál elhagyva a kvintről oktávra ugrást (188. sz.). Két későbbi gyűjteményben *Jer az ablakodra…* kezdettel ugyane dallammal szerepel.

72. (70.) melódiával

Biharban Borsodban
Nincs annyi esküdt,
Hányszor az én rózsám
Nekem meg esküdt.
Biharban, Borsodban
Szabolcs Vármegyében,
Nincs annyi esküdt,
Hányszor megesküdt!

Kakas a' szeméten
Annyit nem kapar,
Hányszor az én rózsám
Engem betakar
Egész éjjel nappal
Mindig, mindig kapar
Annyit nem kapar,
Hányszor betakar!

A' malom kereke
Annyit nem fordul
Hányszor az én rózsám
Engem megcsókol!
Egész éjjel nappal
Mindig, mindig fordul
Annyit nem fordul,
Hányszor megcsókol!

Második versszakának *(Kakas a' szemeten…)* többféle dallamfeljegyzését ismerjük a korszakból. Pálóczi Horváth Ádám három dallamváltozatban írta le, más-más verssel (ÖÉ, 230., 283., 339. sz.). Kiadta Színi (44. sz.) és Bartalus (I. 129. sz.); utóbbit a kézirata szerint (I. 483. sz.) Almási Sámuel gyűjteményéből írta ki.[140] A vers azonban valószínűleg az általuk kiadott versszakok sorrendjével is forgott, mert mindkettejüknél azonos. Bartalus az Almási-gyűjteményből származóként jelzett teljes verset közreadta. Dessewffy Virginia 1. versszaka nála az utolsó.

Mindössze három népi változat van, melyek közül az elsőt Bartók gyűjtötte 1912-ben Rafajnaújfaluban (Bereg m.), *A tyuk a szemeten annyit nem kapar* szöveggel (BR_11.855). A Péczely Attila és Seemayer Vilmos által gyűjtött két, Zala megyei változat eltér abban, hogy az első két sor nem az 1., hanem a 3. fokon végződik (KR_11.207, 11.211).

140 Bartalus Almási keresztnevét kéziratában és kiadványaiban mindenhol Sándornak írta; itt csak a kezdőbetű szerepel. Az Almási-gyűjteményből kimásolt teljes verset közreadta, ezen belül Dessewffy Virginia 1. versszaka itt az utolsó.

73. (71.) melódiával – Táncz közben éneklendő

Csitteg, csattog a sarkantyú
Csókot kér a' lyánasszonytú'
Ugorjon fel a' sarkára
Csókot kap az orczájára!

A kotta hiányát különösen sajnálhatjuk, mert ha melódiáját is leírta, a szöveg nem csupán hanglejtéssel deklamált, tánc közbeni csujjogatás lehetett.

74. (72.) melódiával

Kis kutya, nagy kutya
Ne ugass hiába!
Van nekem szeretőm
Nánás városába
Ollyan ollyan kettő
Mint az arany vessző
Szőke is, barna is,
Szeret mind a kettő.

Egyiket nem adnám
Nánás városáért,
Másikat nem adnám
A' világ kincséért.
Ollyan ollyan kettő
Mint az arany vessző
Szőke is, barna is,
Szeret mind a kettő.

A vers megvan Erdélyi kiadásában (I. 48. sz.). Egy-egy kottás feljegyzése és kiadása is akad a XIX. század utolsó harmadából (Színi, 109. sz.). Ennél gazdagabb a népzenei gyűjtések adattára, melyek közül az első adat Vikár Béláé Pogrányból (Nyitra m., KR_03150). Időben Bartók 1906-os (helység nélküli, valószínűleg turai) gyűjtése a következő. Támlapján Bartók följegyezte, hogy „Ösmert" (KR_02162). Érdemes szóvá tenni, hogy míg a korai gyűjtésekben az utolsó sorban mindig a helyi falunév szerepel *(Van nekem szeretőm … falujában),* addig mára a „Szeged városában" állandósodott, mely már egy 1907-es gyűjtés támlapján megjelenik. További adatait közli Kerényi György.[141]

75. (73.) melódiával

Messze tőled kedves kincsem
Életem!
Komor búban foly életem
Szüntelen!

141 Kerényi, *Népies dalok,* 193, j. 235.

Küldj messziről vigasztalást,
Hogy te még most sem szeretsz mást,
Galambom!
Úgy enyhűl majd aggodalmam
’S fájdalmom!

A verset Stoll Béla egy XIX. század eleji és egy 1836-os kéziratban jelzi.[142] Dallamot azonban mindössze egyet ismerünk, Molnár Antal 1911-es gyergyótekerőpataki (Csík m.) gyűjtéséből (KR_29.546). A népi emlékezetben megőrzött, műdal eredetű ének 3–4. sora Egressy Petőfi versére írt *Ereszkedik le a felhő* dalával kontaminálódott. *(5. kotta)* A népdal két versszaka:

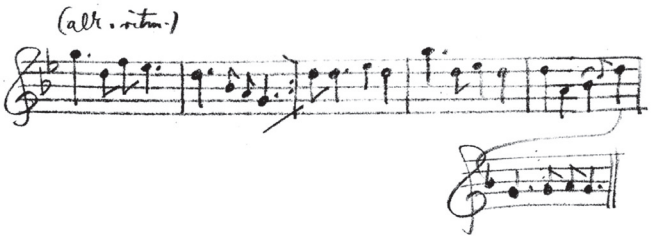

1. Messze tőlem kedves kincsem
Örök búba fogy életem.
Külgy [!] messziről vigasztalást
Hogy még most se szeretsz te mást.

2. Bármit tennék, mit sem tennék
A villámra is felülnék
Csak még egyszer láthatnálak
S víg keblembe zárhatnálak.

76. (74.) melódiával

Debreczeni czédulaház
Engem beborított a’ gyász.
Sem atyámért, sem anyamért
Csak a’ kedves galambomért.

Magos a’ torony teteje
A’ juhomnak nincs mezeje,
A’ juhomnak kell zöld mező
Nekem barna szép szerető.

Mikor én kis gyermek voltam
A’ dióért majd meg holtam,
Most mikor nagy gyermek vagyok
A’ szép lyányért majd meghalok.

142 Stoll, 815. sz., ill. 1154. sz., 4.

A 3. versszak *(Mikor én kis gyermek voltam / A' dióért majd meg holtam…)* megvan több XVIII. századi gyűjteményben.[143] Dallama jelenleg nem ismert.

77. (75.) melódiával – töredék

Eladom a' kakasom
Tizenhárom garason.
Igazán, igazán,
Szebb a' legény mint a' lyány.

Dallamának legkorábbi feljegyzése Kiss Lajos 1864–1879 között készült kéziratában található (II. 540. sz., KR_16998). A dúr, fölfelé kvintváltó dallam csekély változtatással megvan a népzenei gyűjtések közt 1907-ből, 1908-ból és 1914-ből. 1961-ben Zala megyében Gábor Judit magnetofonnal rögzítette, amely egyben az utolsó gyűjtése.[144]

78. (76.) melódiával – gyermekes

Nem kell nékem
A' kend lyánya
Három arasz, három arasz
A' szoknyája.

Akármillyen
Szenes tőke
Hej! szebb a' barna
Mint a' szőke.
Hej! szebb a' barna
Mint a' szőke.

A *gyermekes* megjegyzés érthető, mert a szöveghez nagy valószínűséggel az a dúr pentachord hangsor 5. fokáról lefelé induló dallam kapcsolódik,[145] mely egyszerűségénél fogva erős rokonságot mutat a gyermekdalok *s-f-m* magú csoportjával. *Nincsen ollyan hires Asszony* kezdettel többen lekottázták már Dessewffy Virginia feljegyzése előtt. Első adatunk Tóth Istváné (139/73). Kodály Arany János feljegyzése kapcsán (43. sz.) ezt is fölsorolta a dallamra vonatkozó többi adattal együtt (kiadások, felhasználás népszínművekben, magyar és szlovák népi változatok).[146] További dallamváltozat Kiss Dénes gyűjteményében *Majd megmondom nemsokára* szöveggel (60. sz.). Eperjesy Ferenc csak a szövegét írta le (1846, 20. sz., *Nincsen nálunk ollyan asszony / Mint Csimáné mint Csimáné Komám asszony*).

143 Pl. Stoll, 450. sz.
144 ZTI Népzenei Típusrend: 17-110-00-00, a Zala megyei gyűjtés AP 3790c.
145 ZTI Népzenei Típusrend: 18-239-00-01.
146 Kodály és Gyulai, *Arany János…*, 60.

A Dessewffy Virginiánál meglévő verssel Szigligeti Ede *Dalos Pista* népszínművében hangzott föl, melyhez Doppler Ferenc írt betétdalokat (bemutató: 1856. február 24., KR_23.524). A népi adatok egyike Vikár László gyűjtése Kodály nyomában járva 1958-ban Gímesen (Nyitra m., AP 3473b).

79. (77.) melódiával – gyermekes

Nincsen ollyan mint a' ló
Mint a' ló, mint a' ló
Nem kell neki viganó
Viganó, viganó.

A' fejébe a' kantár
A' kantár
Rajta ül a' szép szép
Szép huszár!
Rajta ül a' szép szép
Szép huszár!

A népzenei adatok közt a *Nincsen olyan lány* szövegkezdetűek szótagszáma egyezik meg a fentebbivel. Egy dallamváltozatát Bartók Maros-Torda megyei gyűjtéséből adtűk ki (MNT III/B, 41. sz.).

80. (78.) – gyermekes

Széles víz a' Duna
Keskeny palló rajta,
Ne menj rá galambom
Mert le-esel rólla.

Kár volna még neked
A' Dunába halni,
Egy szőke fattyúért
Magad bele ölni.

Első ismert dallamfeljegyzése 1816-ból való,[147] fölfelé kvartváltó, moll dallam. A következő adat Tóth Istváné, líd színezetű, dúr hexachord dallammal (30/112).

147 Domokos és Paksa, *„Vígsággal zeng…"*, 40. sz., 97–98. Ugyane dallamra ugyanitt: *Megöltek egy legényt*, uo.

81. (79.) melódiával
Zemplényi nóta, 822-823.dikban költötték

Nem úgy van most, mint volt régen
Nem az a' nap sűt az égen
Nem úgy illatoz a' virág
Kétszínűvé vált a' világ.

Ne hidj a' mézes beszédnek
Ne hidj a' mosolygó képnek
Ritka az a' minek látszik
Csak szembekötősdit játszik.

Átok fogta-el a' magyart
Mert az soha együtt nem tart
Igaz ami régi szóllás
Mennyi a' ház, annyi szokás.

Nincs helye a' hazafinak
Csak a' csapodár úrfinak
Kinek nem magyar ruhája
Idegenül pörög szája.

Szép volt halni a' hazáért,
Most ritka onttna érte vért,
Jaj! hallottam azt beszélni
Jobb a' jutalomért élni!

Régi őseink elholtak
Kik a' közjónak hódoltak
Hej! ha most feltámadának
Újra sírba szállanának!

Megholt Zrínyi és Hunyady
Támadt Eötvös* és Lónyay**
Kik árulják az országot
Vérrel szerzett szabadságot.

Mátyással megholt igazság
Most kelendőbb a ravaszság,
Sőt gyakran már az ön kénynek
Engedni kell a' törvénynek.

Oh! magyarok Istene hát,
Szánd a' szegény magyar hazát,
Teremts őseink porából
Kik megmentsék romlásából.

Ha nap a' homályt elkergeti
Hideg telet nyár követi
Lehet még úgy mint volt régen
Magyar fény a' magyar égen!

Az 1822–1823-as évszámok írása: a két szám fölött vízszintes vonal. A 2. versszakhoz egyetlen népi adatként hozzákapcsolhatjuk Kodály 1913-es szalóci (Gömör m.) gyűjtéséből a *Mëg këll a buzának érni* régi stílusú, nagyívű ereszkedő dallamvonalú népdal 2. versszakát. A gyűjtés idején 65 éves Lőrinc János, aki fonográfra énekelte,[148] 1848-ban született, és nagy valószínűséggel még korai fiatalságában tanulta a némileg már átalakított versszakot:

148 Kiadva: Tari Lujza, kiad., *Magyar népzene Kodály Zoltán fonográffelvételeiből* (Hungaroton, 1983), LPX 18075-76, II. 3a, bővített CD-kiadás (Hungaroton Classic, 2002), HCD 18254-55, I. 25.

Ne higyj a *m*mézes beszédnek,
Kivált a feleségëdnek.
Azt gondolod, hogy aluszik,
Csak szembekötősdit játszik.
Azt gondolod… stb. (ism.)

Az Eötvös és Lónyay neve melletti csillaghoz a lap aljára magyarázatot írt Dessewffy Virginia: „Az öreg Eötvös Ignácz, később Abaúji főispány és koronaőr. Lónyay Gábor, később Unghvári főispány, királyi Commissáriusok mind ketten 822 823[-ban]." Érdekesen támasztja alá Virginia szavait Bartalus István zongorakíséretes népdalsorozata III. kötetében (9. sz.) az alábbi vers, a dallamfeldolgozás alatti további, hiányos versekkel:

Nem úgy van már, mint volt rég,
Béborult a magyar ég.
Nem derül fel már fény végre, már végre,
Nap a magyar bús égre.

A 2–3. versszak hiányzóként van jelezve. A 4. versszak után magyarázat:

De így kell ennek lenni,
Nem lehet arról tenni.
Sirasd magyar sorsodat,
Ásd meg önnön sírodat.

„Csinálták s dalolták Zemplénben 1820 (Révész Imre után)."

Terhes Sámuel (?) *Nem úgy van már mint volt régen* versének 3. versszaka *(Átok fogta meg a magyart)* több helyen szerepel önállóan is. Így van meg Tóth István gyűjteményében *Magyar Panasz* címmel (82/47). Stoll Béla az önállósult *Átok fogta meg…* verset egy 1823-as debreceni gyűjteményben tünteti föl.[149] Megvan (dallam nélkül) *Az Magyarokhoz* címmel Kelemen László nagyrészt kottás dalgyűjteményében (53. sz.).[150] Kelemen ugyanakkor a *Nem úgy van az mint volt rég* szöveget is leírta dallammal (19. sz.), mely mellett nem áll a más esetben feltüntetett nótajelzés. Ez jól mutatja, hogy másokhoz hasonlóan ő is más-más dallammal tudta e két verset.

149 Stoll, 1243. sz., 11a.
150 Kelemen László, *Világi Énekes Könyv* (1828–1843 után), OSZK Oct. Hung. 1874.

A dalok különböző gyűjteményi előfordulásait, kiadásait és a népszínművekben felhasználást korábban összefoglalta Kodály, újabban pedig Csörsz Rumen István.[151] Kodály két népi adatot jelzett, azóta csak két különböző dallamú újabb adat került elő.

82. (80.) melódiával

Szeretem én Pannit nagyon
Mert setét kék szeme vagyon.
Szemöldöke sugár nagyon
Az enyémhez illik nagyon.

Besütött a' nap sugára
Kedvesemnek ablakára
Ki könyökölt két karjára
Most is hí, hogy menjek ara. [!]

Én vagyok a' halász legény
Én halászhok a' vizeken,
Én fogom az aranyhalat
Kedvesem ablaka alatt.

Árok, árok! de mély árok,
Többet utánnad nem járok,
Mert én szeretőt találok
Kivel szerencsét próbálok.

Az 1. versszak alapján dallamként a *Szeretem én magát nagyon* kezdetűre gondolhatunk, mely megvan Füredi kiadásában (I. 68. sz.) és Bartalus *101 magyar népdal*ában (37. sz.). Ennek 2. versszaka Színi kötetében *Azért, hogy egy kicsit ragyás* (36. sz.). Ez utóbbi vers is egyike azoknak, melyek gyakran 1. versszaként állnak; így hangzott fel 1847-ben *A csikós* népszínűben is (KR_08494).

Ugyanakkor a feltételes dallam-mellérendelés jelen szövegünkhöz nagyon is kétséges, mert mindjárt a 2. versszak kezdete: *Én vagyok a' halász legény*, mely a népzenében is fennmaradt, s a XIX. századból már ismert *Én vagyok a petri gulyás* dallamához kapcsolódik. Újabb fejtörést okoz az *Árok, árok de mély árok* kezdetű 4. és az *Álom, álom, édes álom* kezdetű 5., továbbá a *Könnyű apró halat fogni* kezdetű 8. versszak, melyek mindegyike különböző dallamokkal külön is előfordul. Az *Árok…* kezdetűhöz kapcsolódó korabeli adatok műdalok,[152] melyek közül Bartalus kiadását emelhetjük ki (IV. 106. sz.). Az árok és az álom kezdetű versek emellett gazdagon képviselve vannak a népzenei anyagban is. A feljegyzett vershez nagy valószínűséggel Mindszenty Dánielét illeszthetjük a korszak dallamlejegyzései közül (68. sz.), mely verse szerint is ide illik. Dallama pedig a kisambitusú stílusréteg új stíluscsoportjába tartozik. *(6. kotta)*

A vers Mindszenty feljegyzésében:

151 Kodály és Gyulai, *Arany János…*, 23. sz., j. 56; Csörsz, „Kultsár István…", 202.

152 Kodály dallamrendjének 174. dossziéjában az 1850–1860-as évekből van rá több adat. Az azonos dallamok Bognár Ignác feldolgozásához vezetnek vissza.

1. Szeretem én magát nagyon,
Mert fekete szeme vagyon,
Szemöldökén sugár vagyon,
Az enyimhez illik nagyon.

2. Haja ollyan mint a' kökény,
Szeme fénylik, mint a' nap fény,
Nem láttam Tisza' mentében
Mássát egész életemben.

3. Ha tekintem szép termetét,
Alabástrom fejér képét,
Azt gondolom maga volna
Második Tündér Ilona.

4. Kába voltam, hogy szerettem,
Mást, míg Magát nem ismértem;
Maga ám a derék leány,
Kedvemre való alkotmány.

5. Hidje-el, hogy úgy szeretem,
Szívem majd ketté repesztem,
Hej, Maga is szeret bizon,
Azért ne is tétovázzon.

6. Nem adnám én Magát azért,
A' pünkösdi királyságért;
Hozzám illik Maga nagyon,
Azért az enyím maradjon.

83. (81.)

Sárga csizmás Miska sárban jár.
Panni patakon túl reá vár:
Ne várd Panni Miskát, mert a' sár
Miatt nem jöhet sárga csizma kár.

De ámbár a' sártól jöhetnek
A' vizen át még sem mehetne,
A' padot elmosta volt az árvíz:
Panni Miska szemébe nem néz.

Sem sár, sem víz, sem ebugatás,
Oh! hatalmas egek! de nind más
Rágalmazó nyelvek irigysége
Így lett régi szerelmünknek vége.

A dallamra vonatkozó adatokat Kodály foglalta össze Arany dallam-lejegyzése kapcsán.[153] Típusrendjében a legkorábbi egy 1816-os adat (KR_12.027). Valamennyi feljegyzés és kiadás a Pálóczi Horváth Ádámnál már meglévő dallamhoz [154] kapcsolódik. Kiadta többek közt Bartalus István (I. 78. sz.).[155]

153 Kodály és Gyulai, *Arany János…*, 25. sz., j. 56.
154 ÖÉ, 64. sz. *(A' Meduza feje; Bezzeg elalélt a' Nagy erő).*
155 A verset korábban kiadta Kecskeméthy Csapó, *Dalfűzérke…*, 4. sz.

84. (82.) melódiával

Pest mellett van egy kertecske
Kuk!
Abban lakik szép szüzecske
Kuk, kuk, ku-ku ku Kuk!

Mikor éjjel álmodozom
Kuk!
Mikor éjjel álmodozom
Azt gondolom veled játszom
Kuk s.' a' t.

Reszket pennám alig írok
Kuk!
Reszket pennám alig írok
Hogy nem látlak azért sírok
Kuk s.' a' t.

Pesten jártam iskolába
Kuk!
Pesten jártam iskolába
Térdig jártam a' rózsába
Kuk s.' a' t.

Lehajoltam szakasztottam
Kuk!
Lehajoltam szakasztottam
Kedves galambonam adtam
Kuk s.' a' t.

Legismertebb szakasza a *Pesten jártam iskolába…* Ezzel a szöveggel Vikár Béla 1909-ben Reszneken (Zala m.) vette fonográfra (KR_11663), Kodály 1914-ben Andrásfalván gyűjtötte. Megvan Bartalus kiadásában is (II. 202.).

A *Pesten jártam…* (4. versszak) „Kuk" nélkül és némi szövegátalakítással a gyerekfolklórnak is része; népszerű kiszámoló.

85. (83.) melódiával – gyermekek éneklik

Tiszán túl, Dunántúl
Láttam én egy magyar embert
Bundástúl, bundástúl.

Tiszán túl, Dunántúl
Kérdem tőle ha tudna e
Magyarúl, magyarúl?

Tiszán túl, Dunántúl
Kenyeret sem tudok kérni
Magyarúl, magyarúl.

Tiszán túl, Dunántúl
Láttam magyar kávét inni
Bográcsbúl, bográcsbúl.

Tiszán túl, Dunántúl
Láttam magyar csirkét enni
Czintálbúl, czintálbúől

Tiszán túl, Dunántúl
A' dorogi kocsmárosné
Majd meg fúl, majd meg fúl.

A tréfás, enyhén csúfondáros vers dallamát a gyűjtő nem kottázta le. Ismerjük e dalt a régi stílus ereszkedő, pentaton kvintváltó stílusrétegébe tartozó dallammal,[156] mely Kodály feldolgozása (Háry János) révén általánosan ismertté vált. A bővebb szótagszámú, közismert *Tiszán innen, Dunán túl* altípusának (esetleg éppen régebbi alakjának) egy-egy változatát Kiss Lajos 1959-ben a Szabolcs megyei Nyírlugoson (AP 3444b), Paulovics Géza 1961-ben pedig Karcagon (AP 4305f) gyűjtötte. Mindkét változat kiemeli, hogy a nyájat őrző juhász jó bárányhúst süt. Közköltészeti alapszövege a XVIII. század végétől közismert.[157]

86. (84.) melódiával – régi

Fáj, fáj, fáj, fáj
Fáj a szívem, fáj! fáj!
Fáj a' szivem te éretted
Mióta meg ösmertelek
Fáj, fáj, fáj a' szivem, fáj

Fáj, fáj, fáj, fáj
Fáj a' szivem fáj, fáj!
Fáj a' szivem körűl belől
Bánat szorítja két felől
Fáj, fáj, fáj a' szivem, fáj!

E verset Stoll Béla egy 1812–1821 közötti gyűjteményből közli,[158] ponyvakiadásai végigkísérik a XIX. századot.[159] Dessewffy Virginia leírásában a többi változattól eltér a 2. sor végi megismételt „fáj", mely nem tévesztés, mert mindkét versszakban így van. A dallamra vonatkozó adatokat Kodály részletesen ismertette Arany János leírása kapcsán.[160] A zenei adatok közt legkorábbi Tóth István *Sziv fájdalom* című dala (77/44). A későbbi adatok főleg a XIX. század második feléből valók (például Színi kiadása is: 11. sz.).

87. (85.) melódiával

Ég ám a' tűz ha tesznek rá
Szól a' világ mit hajtok rá?
Ki leteszen ki felveszen
Sok az irígy majd megeszen.

Annyi nekem az irígyem
Mint a' fűszál a mezőben,
Elakarnának veszteni
De az Isten nem engedi.

156 ZTI Népzenei Típusrend: 16-014-00-01.
157 Küllős Imola, kiad., Csörsz Rumen István, mts., *Közköltészet 1: Mulattatók,* Régi magyar költők tára: XVIII. század 4 (Budapest: Balassi, 2000), 117. sz. A továbbiakban: RMKT XVIII/4.
158 Stoll 1199. sz., 13b.
159 Csörsz Rumen István, kiad., *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820: I. Lírai dalok és versek,* ReTextum 8 (Budapest: Reciti, 2018), 62. sz.
160 Kodály és Gyulai, *Arany János…*, 49, j. 60.

A korszakból nincs ismert dallamváltozata. A népi adatok közt Szabolcs megyéből több *Úgy ég a tűz, ha tesznek rá* kezdetű van, mely az első versszakhoz kapcsolódhat. Második versszakát az itteni vers változatával Kodály 1910-ben Csábon (Hont m.) első versszakként gyűjtötte. Apró eltérés a 2. sorban: *Mint a rétën fűszál terëm* (KR_17042). Ez a versszak más területeken is fennmaradt különböző dallamokkal; már a XVIII. században elterjedt különböző kesergő versekben.[161]

88. (86.)

Kukorikol a kakas
Szebb a' leány ha nyakas,
Jobb a' fekete retek
Barna lyánkát szeretek.

Hogyha én azt tudhatnám
Többet szeretsz nállamnál
Itt a' Hernád Vizsolynál
Mindjárt bele ugranám.

Ne légy ollyan kegyetlen
Ne kecsegtess helytelen
Oh! csak ne légy hirtelen
Mert megöl a szerelem!

A 2. versszak, mint a 12-es szám 5. versszakánál olvasható, Bognár Ignác feldolgozásából ismert a korszakon belül (KR_0153), s fennmaradt a népzenében is.

89. (87.)

Itt eredetileg a következőt írta: *Itt hagynám én ezt a várost Ha le* (ezt lásd 61. sz.), majd áthúzta a sorszámmal együtt. Újból kiírta a sorszámot a következő vers elé:

Azt gondolnám esső esik
Pedig a' szemem könnyezik.
Mert galambom halva fekszik
Ki tudja majd hová teszik?

Élek halok én érette
Hogy meghaljon mint tehette?
Szivem illy búba ejthette,
Ki máskor örvendeztette!

Bár csak addig ne temetnék
Míg innen haza mehetnék
Olly szép temetést tétetnék
Hegedüst dudást vitetnék.

Fán érik a' piros alma
Magból nő a' puha szalma
Talán majd még a' sírhalma
Lessz bús szivem nyugodalma.

161 Csörsz Rumen István és Küllős Imola, kiad., *Közköltészet 3/B: Közerkölcs és egyéni sors,* Régi magyar költők tára: XVIII. század 15 (Budapest: Universitas Kiadó, 2015), 142. sz.

Kérdés, vajon ebből a gyűjteményből adta-e ki Erdélyi János a verset a II. kötetben (205. sz.)? A szöveg (az írásmódot leszámítva) pontosan egyezik, ugyanakkor a *Hasznos Mulatságok* 1824-es közlésével is.[162] Számos feljegyzése ismert, megtalálható például Rapos József 1837–1841 közt készült gyűjteményében.[163] Dallammal szintén megvan néhány korabeli kottakiadványban, közülük Böhm kiadásában (1847, KR_21.355).[164] Az első versszak elemei a népzenében is fennmaradtak, többek közt Szeged és Zenta környékén.

90. (88.)

Sírtam midőn elmentél
Te akkor is nevettél
Fára metsztem nevedet
Te azt is csak nevetted.

Örűlsz látván mint veszek
Hogy ma holnap vát [?] leszek,
'S midőn a' bú temet el
Te akkor is nevetel.

De ha szivem megreped
Számon elhal a' neved
Sohajts angyal és átok
Helyett én megbocsátok!

Dallama vagy egyéb változata jelenleg nem ismert.

91. (89.) melódiával

Le-esett a' Szepsi torony gombja
Ihatnék a' barna legény lova.
Gyere rózsám hozz egy rocska vizet
Hadd beszélljek utoljára veled.

Ha meghalok szépen temessenek,
Hat lyányokkal engem vitessenek,
Karjaikra pántlikát kössenek,
A' síromra rózsát űltessenek.

Korabeli dallamfeljegyzése jelenleg nem ismert. Az 1. versszak a későbbi *Garibaldi-nóta* szövegelőzménye;[165] a XX. századi népi adatokban a *bécsi torony gombja* szerepel. A hozzákapcsolódó dallamok először a XIX. század végi, részben historizáló kiadványokban (mint Káldy Gyula és Huber Sándor kiadásai) szerepelnek. A 2. versszak szövegváltozata a bukovinai székelyek közt megvolt még Balla Péter 1933-as gyűjtése idejében (BR_06430). Kovalcsik Katalin egy

162 Vö. Csörsz, „Kultsár István…", 203.
163 Stoll, 1355. sz., 61a.
164 Kodály a támlapon további adatokat sorol föl, többek közt a dán Berggreen magyar népdalkiadásában megjelent azonos dalt. Típusrendje 186-os dossziéjában további változatok.
165 Tari, *Magyarország nagy vitézség…*, XV, 111–113. Dessewffy feljegyzésének 1. versszaka: 111.

további változatát oláh cigányok körében rögzítette 1987-ben Tolna megyében (AP 16.024d).

92. (90.) melódiával
Kettős-dal.

Legény: Elmehetsz drága madár!
Leány: Nem vagyok én csapodár
Együtt: Feloldozom kezemet,
Visszaveszem szivemet.

Leány: Nekem nem kellesz többet
Legény: Találok nállad szebbet.
Együt: Ha szebb lessz is, de nem jobb
A rózsa legmulandóbb.

Legény: A tettetés igen rut
Leány: Attól a' boldogság fut.
Együtt: Hiába orczád piros
Szived író papiros.

Legény: Megbánod még valaha!
Leány: Biz én nem bánom soha!
Együtt: Isten hozzád! elválunk
Többet szóba sem állunk.

A XVIII. században már e verssel lekottázott, majd a XIX. században is dallammal feljegyzett adatok összefoglalását Kodálynak és Barthának köszönhetjük.[166] Korszakunkban Mindszenty Dániel (32. sz.), Tóth István hangszeres cifrázatú leírása (16/59), Almási Sámuel (II. 103. sz., illetve *Bort ide Ifju asszony* verssel, II. 32. sz.) és Arany János (22. sz.) adatai mellé Kelemen Lászlóét illeszthetjük 1828-ból (13. sz.). Utóbbi Horváth Ádámé (281. sz.) után következik időrendben.

93. (91.)

A' tiltott szerelem
Fél az árulástól
Minket is galambom
Tiltanak egymástól!

Zápor esső után
Eszterhaj megcsordúl
Talán még idővel
Szived hozzám fordul.

Azzal ne dicsekedj
Ha megvetettél
Parancsol az Isten
Talán majd neked is.

Dallama nem ismert. A 2–3. versszakot más első strófával már leírta, lásd 39. sz.

166 Kodály és Gyulai, *Arany János…*, 52, j. 55; Bartha Dénes, *A XVIII. század magyar dallamai: Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiból (1770–1800)* (Budapest: MTA, 1935), 3. sz., 63–64; ÖÉ, 281. sz., j. 653.

94. (92.) „H.M. Vásárhelyi dal”

Elmentem én a’ szőllőbe
Ráhágtam a venyigére.
Venyigéről venyigére:
Fáj a’ szivem a’ szőkére.

Elmentem én a’ tanyára
Ráhágtam a’ tökindára,
Tökindáról tökindára
Fáj a’ szivem a barnára.

Onnan mentem a’ csárdába
Barna babám látására
’S míg a’ barnát ölelgettem
A’ szőkét elfelejtettem.

Korabeli dallamos feljegyzése nincs, kottás kiadványokban a XIX. század utolsó harmadában különböző dallamokkal szerepel. A népzenei adatok azonban már a XX. század elején is több területről mutatják a vers ismertségét, szintén többféle dallammal. – Lásd még 47. és 94. sz.

95. (93.) melódiával – Egri dal.

Távol tőlled kedves lélek!
Csak kesergve éldegélek,
Minnél messzebre távozok
Annál inkább kivánkozok
Hozzád, mikor nem láthatlak
Sohajtozok!

Csendes esti szellő árja
Lengjél szelíd orczájának!
Leheld e csókot nevemben,
Köszöntsd és hogy hogy szivemben
Rejtett kedves képe forog
Csak eszemben.

Itt az áldott térmezőkön,
Túl a’ távol hegytetőkön
Andalog szemem ’s könnyem húll
Ott van ő, ott azokon túl
Egy kedves a’ kiért szivem
Lángokra gyúl!

Oh! de miért is nincs már jelen
Az a’ boldog idő, mellyben
Kedves személyed láthatnám
Szelíd orczád csókolhatnám
Rokon szivedet szivemhez
Szoríthatnám!

A verset kiadták 1826-ban.[167] Dessewffy Virginia az 1. versszak után némileg más sorrendben, részben más kifejezésekkel írta le, amely a szóbeli használattal járó finom változtatásokra utal. Dallama nem ismert.

167 *Régibb és újabb részint érzékeny, részint víg, többnyire eredeti dalok gyűjteménye* (S[áros].-patak, 1826), 179. sz.

96. (94.)

Sohasem cselekszem
A' mit cselekedtem
Hogy a' jó pajtásom
A' rózsámhoz vigyem.

Ők ott ölelkeztek,
Én távolról néztem,
Megütött a' guta
Búsan visszatértem!

Egyetlen, dallamában teljes, szövegében hiányos népzenei adat kapcsolódik e vershez. Molnár Antal 1911-es gyergyócsomafalvi gyűjtésében van meg a pentaton hangsorú, 5 **4** V-ös kadenciájú, parlando rubato előadású dal,[168] melyhez a gyűjtő a következőt írta: „Török Ferencz plebános úr emlékezetéből (Udvarhelyi nóta)" (KR_12.725). Az 1. versszak utolsó sorára és a folytatásra már nem emlékezett az előadó.

97. (95.) melódiával

Ritka rendet vágtam
Sürű boglyát raktam
Minden boglya alatt
Egy pár csókot kaptam.

Adj még egyet rózsám
Úti költségemre
Vissza hoz az Isten
Ezret adok érte!

Bartalus István feldolgozásokat tartalmazó gyűjteménye V. kötetében közölte a verset, „Arany János után." (50. sz.) A dallam eleje a *Kerek ez a zsemle* népies műdalt idézi, folytatása más. A népzenei adatokat látva felmerül azonban, nem tévesztette-e el a bejegyzést a 94. (92.) számnál Virginia, melyet hódmezővásárhelyiként jelzett. Ugyanis mind a négy népzenei adat hódmezővásárhelyi. A legkorábbi Kiss Lajos 1927-es kiadványából való,[169] három pedig Péczely Attila 1931-es, 1951-es és 1952-es gyűjtéséből (időrendben: KR_11.860, AP 8261, AP 8294.). Mindegyiknek csak az 1. versszaka azonos az ittenivel.

168 A dallamtípushoz elsősorban udvarhelyi, kászoni és moldvai balladaszövegek kapcsolódnak. Lásd Kőmies Kelemen balladáját: Bartók Béla és Kodály Zoltán, kiad., *Népdalok*, Erdélyi magyarság (Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 1923), reprint (Zeneműkiadó, 1987), 122. sz.

169 Kiss Lajos, *Régi népdalok Hódmezővásárhelyről,* A magyar föld és népe 1 (Debrecen: Debreceni Egyetem Földrajzi Intézet, 1927), 2. sz.

98. (96.)

Jaj Istenem! be nagy baj,
Kilencz tehén még sincs vaj.
A' köcsöge, a' sajtár
Egy jó gazdasszonyra vár.

Jaj Istenem! de nagy baj!
Kilencz köpü még sincs vaj,
De minek a méhecske
Ha mind fürge menyecske?

Jaj Istenem! de nagy baj!
Juhom is van legjobb faj
De minek a' kis bárány
Ha nem szeret egy leány?

Jaj Istenem! de nagy baj!
Megszúrt egy tövises gaj
Pedig bár a' szerelem
Játsznék szúrósdit velem!

Jaj Istenem! de nagy baj!
Hogy oly szép a' barna haj,
Ha ollyan szép nem volna
Lidim hozzám hajolna.

Jaj Istenem! de nagy baj!
Piroslik az almahaj
örömest leszakasztnám
Ha rózsámnak adhatnám.

Jaj Istenem! de nagy baj!
Kilencz tehén még sincs vaj.
Ha nincsen is de majd lesz
Mihelyt feleségem lesz.

Jaj Istenem! be nagy baj!
Hogy a' Dunán nagy a' zaj,
Nem mehetek estvére
Babám' ölelésére!

Bezzeg nincs már semmi baj,
Boldog vagyok haj! haj! haj!
Megvan minden örömem:
Mert Lidimet ölelem!

Első kér sora gyermekmondókaként ismert versike, dallamáról nem tudunk.

99. (97.)

Te tettél fogadást
Én előttem nem más
Hogy sohasem szeretsz
Én kivülöttem mást.

Hamis lelkü voltál
Engemet megcsaltál
Egy csókért kettőért
Máshoz folyamodtál.

Elmehetek már én
Alá 's fel az uttzán
Nem mondják már nekem:
Gyerebe [!] Violám!

Korabeli dallamfeljegyzés nem ismert. Első strófája népdalok belső versszakaként előfordul, úgy azonban, ahogy itt, csak egy népi változata van az első két versszakkal. Gyimesközéplokon Ujváry Lajos gyűjtötte 1969-ben tetrachord dallammal, a gyimesi keservesekre jellemző recitatív dallamvezetéssel (AP 7531g).

100. (98.)

Vallyon ki kiabál
Ama zöld erdőbe?
Talán a' galambom
Lovát hajtották-be?

Hadd hajtsák, hadd hajtsák
Hadd fizessen értte,
Mert a' piros hajnal
Tilalomban érte.

A' ki szeretőjét
Igazán szereti,
Zápor esső esik
Még is megkeresi.

Lám én az enyémet
Igazán szeretem
Zápor esső esik
Még is megkeresem.

Korabeli dallamfeljegyzése mindössze egy ismert: Bartalus István írta le kéziratos gyűjteményébe *Micsoda erdő ez* kezdettel, „Kolozsvár, Szabó Samu után" megjegyzéssel (I. 353. sz., KR_15.795). Ennek első versszaka ott némileg eltérő, a 2–3. pedig azonos a Dessewffy Virginia által leírtakkal. Bartalus a *Tilalom…* kezdetű versszakot külön is leírta kézirata II. kötetébe (95. sz.). Kézirata I. kötetébe egy Rimaszombaton kapott dallamot is bejegyzett, kiadásában viszont csak a kolozsvári változatot használta föl (I. 123. sz.).

1–2. versszaka a népzenében a nagy daltudású, kiváló széki énekes, Szabó Varga György emlékezetes előadásában maradt fenn, melyet többször felvettek.[170] A 3–4. versszak több korabeli forrásból és a népzenéből is ismert.

170 Kallós Zoltán, Martin György és Sztanó Pál 1969-ben vették magnetofonra: AP 6609e. Kiadása: Olsvai Imre, Rudasné Bajcsay Márta és Németh István, szerk., *„Hallgassátok*

101. (99.) melódiával

Nem búsulok én már többé
Ez életben!
Mert nincsen a' kiért égne
Láng szivemben.
Hiszen úgy is sok bút értem,
Míg szerettem,
És a' szép csalfa kis leány-
-Szívnek hittem.

A' mikoron lefeküdtek,
Mások estve,
Én a' rózsám házikóját
Őrzöm lesve
Az éjfélt én soha alva
Nem töltöttem,
Reggel pedig még is első
Fölébredtem.

Essős nyáron ablakánál
Gyakran áztam,
Télen pedig ő érette,
Majd megfagytam;
De ő mind ezek mellett még
Sem maradt hív
Hát most hiszem már hogy hamis
A' leányszív.

Dallama jelenleg nem ismert.

102. (100.)

Túl a' Tiszán te kis lyány!
Gyere által a Tiszán!
Gyere által a Tiszán!

Ha te átjössz a' Tiszán
Megcsókollak a' partján.
Megcsókollak a' partján.

Azt se tagadd hogy szeretsz
Hiszen arról nem tehetsz!
Hiszen arról nem tehetsz!

Tíz szem búza egy szem rozs
Mindjárt megcsókollak mos'!
Mindjárt megcsókollak mos'!

Az utolsó versszakban az első *szem* szó helyett (véletlenül) *sem*-et írt. Dallama nem ismert.

---

meg, magyarim": Keresztmetszet a magyar népzenéről (Budapest: Hungaroton Classic, 1999), HCD 18234-35, 2.12.

103. (101.) Zsivány nóta

Megvagyok én búval rakva
Mint a' borizű almafa
Kettő három terem rajta
Még is terítve az allya.

Csütörtökön virradóra
Ültem a' bánat hajóra.
Tíz órakkor lefeküdtem
Egy piczinyt elszenderedtem.

Szemeimet felvetettem:
Három hajdú áll előttem
Kérdem tőlök: mit kerestek?
Talán én érttem jöttetek?

Érted jöttünk, megkötözünk
Város házához vitetünk
Letétetünk a' tömlöcbe
A' tömlöcnek fenekére.

Felizentem a' bírónak
Ne örűljön rabságomnak
Oldozza-fel két karomat
Holtig alázom magamat.

De a' bíró ezt nem tette,
Inkább jobban megköttette.
Szegény árvát senkisem szán,
Ha csak szeretője talán!

Korabeli dallamos alakja nincs. A népzenei adatok közt van ellenben egy pontos szövegmegfelelője, melyből csak az utolsó versszak hiányzik. *(7. kotta)*

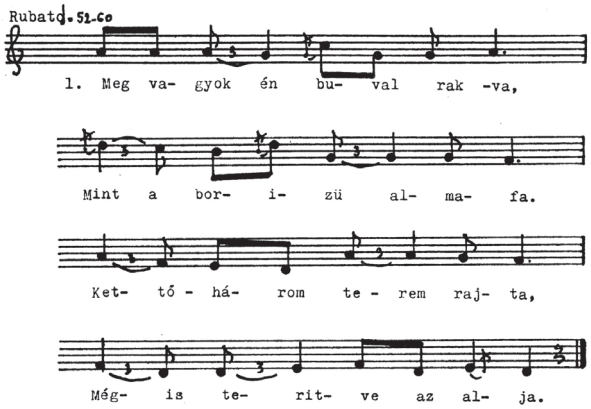

A Vidróckiról szóló ballada dallamára énekelt, Dessewffy Virginia által zsiványnótaként jelzett vers nagy valószínűséggel a pásztorok körében a valakitől megtanult vers pontos visszaadásával hagyományozódott tovább. Bár a Nagy Zoltán által Egyházasgergén 1976-ban gyűjtött balladás dalt egy 1931-ben született nő énekelte (AP 11.426h), a népzenegyűjtések több esetben igazolták, hogy a pásztorok környezetében élő nők is szívesen megtanulták és pontosan adták

tovább az idősebb pásztoroktól tanult dalokat, amire éppen a Vidrócki-ballada esetében vannak főleg adataink.[171]

A vers 1. versszaka sok területen, sokféle dallammal megtalálható, elsősorban *Úgy meg vagyok búval rakva* indítással. A 2. versszak szintén többféle formában (sirató részleteként is) előfordul. Az egyházasgergei változat szövege:

1. Meg vagyok én búval rakva
Mint a borízű almafa.
Kettő-három terem rajta
Mégis terítve az alja.

2. Csütörtökön virradóra
Ültem a bánat hajóra,
Tíz órakor lefeküdtem
Egy kicsit elszenderedtem.

3. Szemeimet fölvetettem,
Három hajdú állt előttem.
Kérdem tőlük, mit keresnek,
Talán énértem jöttenek.

4. Érted jöttünk, megkötözünk,
Városházára vitetünk.
Letétetünk a tömlöcbe,
A tömlöcnek fenekére.

5. Felizenek a bírónak,
Oldozza fel két karomat.
Ne örüljön rabságomnak,
Holtig alázom magamat.

104. (102.)
„Szerdahelyi színésztől tanúltam, ő tán jobban tudja a' textust"

Kalapom szememre vágom
Mellette hervad virágom,
Sírva nézem!
Így hervad el ifjúságom
Ma holnap oda világom
Jaj! mint érzem!

Fogd-meg pajtás a' vas vesszőt
Verd-meg vele a' temetőt,
Hogy nem kedvez sem épnek
Sem szépnek!

Tartsd kezedbe a' vas vesszőt
Kérdezzük meg a' temetőt:
Hol fáj néked?
Oda süssünk hadd érezze
A' fájdalmat 's ahoz mérje
A' miénket.

Jaj! de ott csendesen fekszik
És a' bútól megmenekszik
Hantodon sok hív szerető,
Jó temető!

171 Saját gyűjtéseimben ilyen a mátrakeresztesi Holtner László, a bujáki Kusnyár Jánosné és a medveshidegkúti Mag Péter által énekelt Vidrócki-ballada és az ahhoz fűzött magyarázat.

Ne bántsd hát pajtás azokat
A' mohosult szent hantokat
Vas vessződdel!
Keress inkább az ut mellett
Kettőnknek egy nyugvó helyet,
Majd idővel.

Áss mellé egy száraz ágot
Hadd példázza a' világot,
Mellyet ketten kinevettünk
'S megvettettünk.

Jegyzés. Bartay András mostani magyarszinház igazgató által néhány év elött kiadott 16. Népdal közt van ezen textus' melódiája. Ott egy asszonyok elleni dal van rá költve melly így kezdődik: Nehéz tudni czélját végét. 's 'a t. azért hát én lenem kótáztam ezen 102dik dal' melódiáját valamint a' többi 16.ot sem, mellyeket Bartay Úr nyomtatásban kiadott, 's mellyek textusát is ott fellehet találni.

Az 1851-től több kiadásban (Füredi, I. 75. sz., Bartalus, 1861, 53. sz., Színi, 150. sz.) megjelent *Kalapom szememre vágom*[172] a *Siralmas életem, bánom cselekedetem,* illetve a *Nehéz tudni célját, végét* vers dallamára épült rá.[173] Erőteljesebb hangszeres használata az 1830-as évektől jelentkezik, melyek közül jelenleg Bartay Andrásét tarthatjuk az elsőnek.[174] Népzenei felhasználása mind szöveges, mind hangszeres előadásban igen gazdagon igazolható a nyelvterület nagy részéről.

105. (103.)
melódiával – töredék, Kortes-dalból egy kimaradt alispányra

Van még egy garasom
Pataynak adom
Vegyen rajta töltést
Lőjje magát agyon!

Dallamát nem ismerjük.

172 ZTI Népzenei Típusrend: 18.406/0/1-2.
173 Bartha, *A XVIII. század…,* 18, 49. és 62; ÖÉ, 85. sz., j. 551–552. További adatok: Domokos és Paksa, *„Vígsággal zeng…”*, 112. sz.
174 Bartay András, vál., *Eredeti Nép-Dalok Klavir Kísérettel,* 2 köt. (Pest, 1833–1834), 2:2. sz. Kerényi György másolatában: KR_24.215.

106. (104.) melódiával – töredék

Nem leszek én többet deák
Nem kellnek a' Reverendák.
Eldobom a könyvetskéket
Ölelem a menyetskéket.

A vers megvan Erdélyi kiadásában (II. 137. sz.). Dallama nem ismert.

107. (105.) melódiával – Kettős-dal

Lassan foly a' Tisza
Boldog az ki issza
Jegyben adott gyűrűtskémet
Kedves rózsám add vissza!

Nem adhatom én azt többet
Már vissza
Zavaros a' Tisza vize
Nem tiszta!

Tartsd tehát magadnak
Nem hiszek szavadnak!
Mert jól tudom, mikép hozzám
Álnok szivű, csalfa vagy!

Boldog tehát, ki nem szeret
Senkit se'
Nyugodalomban van annak
A' szive!

Dallama nem ismert. A *Zavaros a' Tisza vize nem tiszta* ugyanakkor önállóan, más folytatással lényegében az egész nyelvterületen megtalálható, sokféle dallammal. Bartalus István két változatát is kiadta. Az elsőt Miskolcról valóként jelezte (III. 52. sz.), a másik dallam először a század utolsó harmadában tűnik föl (IV. 32. sz.).

108. (106.) melódiával

Aszú virág a kopáron
Csak egyedűl lengsz
Szegény szivem egy hűtelen
Után mit esengsz?

Majd nyílik még egy rózsaszál
De nem az ő karjain
Sírom kopár hantjain!

Nyári virág hó fuvalom,
Alatt, nem zöldűl,
Az én rózsám, a' hűtelen
Más karjára dűl!

Nem szedsz már több nefelejtset
Éltem nagy tavaszán
Szívem bár milly nagyon szán!

A műköltészeti jegyeket mutató lírai vers dallama (feldolgozása?) nem ismert.

109. (107.) melódiával – gyermek nóta

Én azt cselekszem
Tót lyányt elveszem
Ötet küldöm a' dologra
Magam lefekszem.

A' tót azt mondja
Lyányát nem adja
Icza-ricza kukoricza
Jankónak adja.

A gyermeknóta megjegyzés ezúttal is találó: a népzenében is fennmaradt ének[175] a gyermekfolklórnak is része, amire már Kodály utalt Arany János feljegyzése kapcsán.[176] A dallam első leírójaként Almási Sámuelt nevezi meg (II. 51. sz.), ezt azonban megelőzi Tóth Istváné 1832-ből (142/130).[177] Ahogy a gyermekfolklórban, úgy már a XIX. századi feljegyzések közt is megvan a moll hexachord dallam *Kicsi vagyok én* verssel is; így szerepel Kiss Dénes gyűjteményében (178. sz.). A Dessewffy Virginia által leírt vers dúr pentachord dallammal is forgott. Így is fennmaradt például a Kiskunságban.[178]

110. (108.) melódiával

Mariskám, Mariskám
Szívemnek bálványa!
Szivem a szivedet
Míg élek is szánja.
Én tégedet, te engemet
Hasztalanul szeretsz
Máshoz kötött esküvésed
Már enyém nem lehetsz!

Felejts-el, felejts-el,
Felejts-el engemet!
Vessd-ki a' szivedből,
Gyászos emlékemet.
Mert én téged, kedves rózsám
Hiába szeretlek,
Másnak adtam igéretem:
Tiéd nem lehetek!

Erdélyinél megvan a vers változata (II. 201. sz.), azonban jelentősen eltér.[179] Szerdahelyi József dalaként már 1833-ban szerepelt a *Tündérkastély* népszínműben (KR_03383), aki az ízlésesen megformált dalt 1843-ban zongorakísérettel kiadta a *Négy igen kedvelt magyar népdal*ban (1. sz.).[180] A Dessewffy Virginia által leírt vers dallamát jelenleg nem ismerjük.

175 ZTI Népzenei Típusrend: 16-193-00-01.
176 Kodály és Gyulai, *Arany János…*, 16. sz., j. 54. A népszínművekben való használatán kívül szlovák ismertségére is kitér.
177 Ez az adat elkerülhette figyelmét, mert típusrendjében megvan: KR_08653.
178 Szomjas-Schiffert György, *Régi lakodalmak a Duna–Tisza közén* (Budapest–Kiskunhalas: Balassi Kiadó–Thorma János Múzeum–Halasi Alapítvány, 2006), 5. sz.
179 Úgy tűnik, Erdélyié az ismertebb: így szerepel Kecskeméthy Csapó kiadásában is (29. sz.).
180 Mona, *Magyar zeneműkiadók…*, 353. tétel. A dallam a Népzenei Típusrendben: 12-035-00-00.

111. (109.)

Elkell menni elkell menni messzire
A' rózsámat itt kell hagyni, nincs kire!
Te rád hagyom édes kedves pajtásom
Éljed vele világodat, nem bánom.

Kocsmárosné, már én több bort nem iszom!
Mert én kendnek igen sokkal tartozom.
Hetvenkét ittze borom van hitelbe
Irja-fel a' rézfokosom nyelére.

Nagy a' világ, végtől végig bujdosom
De babámat felejteni nem tudom.
Megállj fakóm, bundámat leterítem,
Megálmodom: látom e még kedvesem?

Az 1. versszak megvan Erdélyi kiadásában (II. 62. sz.), ismertségét a tartalomjegyzékben Nógrád és Szabolcs megyékből jelzi. Nem lehetetlen, hogy a verset Dessewffy Virginia gyűjteményéből vette. Eol hangsorú dallammal csak a XIX. század vége körüli időből ismert, az érzelgős magyarnóta stílust képviselő nagy dallammozgással, bővített szekundlépésekkel. (*El kell menni katonának* betoldással a népzenének sokféle dallammal része, sok területen.)

112. (110.) melódiával – gyermek nóta

Nincs szebb állat mint a lúd,
Mint a lúd,
Nem kell annak gyalogút,
Gyalogút,
Télen nyáron mezítláb
Mezítláb
Ugy kímélli karmazsin
Csizmáját.

Összesen két népi változata van a Dunántúlról. E szöveghez Sztareczky Zoltán 1959-es Vas megyei gyűjtése áll közelebb (AP 3718k).[181] Kicsit távolabbi Ádám

181 ZTI Népzenei Típusrend: 17-121-00-07.

Jenő 1928-as Somogy megyei adata (KR_11.228). Mindkettőnek van egy lényegében azonos 2. versszaka.

113. (111.) melódiával
Gúthy Móricz nótája

Születni és tanúlni
Szeretni és meghalni!
Be sok rossz, és kevés jó
Fedezz-be oh! koporsó!

Mint oskolába jártam,
Szabad koromra vártam,
Mihelyt elértem erre
Öröm sem jött egemre.

Hamar borúlt felettem
Apám, anyám temettem
Testvérem is, ki egy volt
Szülőm után hamar holt.

Maradt reám elég jó
De mit örülsz halandó!
Futó élted hamar múl
Tavasz virágod elhúll!

Könnyű hibát keresni
A' sok jegen elesni,
Ki bűnt tud a' nevemre
Vessen követ fejemre.

Kevés ideig éltem
A' mi kevés jót tettem:
Barátimat szerettem,
Ne sírjatok felettem!

Először Tóth István (két változatban: 78/45, címe *Hektikába lévő,* valamint 85/121) és Mindszenty Dániel kottázta le dallamát (34. sz.). Mindszenty darabjának címe *Gúthy Móricz halála,* a szöveg kezdete *Ha meghalok se bánom*. Ezzel a szövegkezdettel adta ki Bartalus István (II. 76. sz.), szintén „Guthy Moricz nótája"-ként, „Arany János után".[182] (Szokatlan módon Aranynál másik szövegtöredékkel szerepel az 1874-es dalgyűjteményben).

Ha meghalok… szöveggel írta le hangszeres cifrázatokkal Tompa Mihály is (22. sz.), és ugyamcsak beküldte ezt a verset Erdélyinek (kotta nélkül) Szeberényi Lajos 1844-ben.[183] A dallam más szövegekkel is forgott; Almási Sámuelnél *Jó a fekete retek* szerepel (II. 145. sz.).

182 Áttekintést ad róla Kodály és Gyulai, *Arany János…*, 43–44.
183 *Szeberényi Lajos gyűjteménye Vieszkáról* (1844), MTA KIK Kt. Irod. 8r 206/14.

114. (112.) melódiával

Rászállott a' páva
  Vármegye házára
Sok szegény legénynek
  Szabadulására.

Rab vagy rózsám, rab vagy
  Én meg beteg vagyok
Mire kiszabadulsz
  Én is meggyógyulok

Elmégy rózsám, elmégy
  Csak hozzám igaz légy
Igaz szereteted
  Hamisra ne fordítsd

Minek a' hat ökör
  A' nagy istállóba
Ha szerelem nincsen
  Gombos nyoszolyába

Mi haszna szeretlek
  Ha elnem vehetlek?
Oda nem tehetlek
  A' hova szeretlek?

Sajnos az általa leírt dallamot nem ismerjük, pedig ez lett volna a népdal korszakon belüli egyetlen dallamfeljegyzése. Az első két strófa – főként a második – a népzenében leggazdagabban a Dunántúlról, azon belül Somogy és Verőce megyéből dokumentált, sok dallam esetében a pentaton, lefelé kvintváltó stílushoz kapcsolódva.

115. (113.) régi Egri nóta

Tíz hónapja immár elmúlt Egerben
Hogy heverek a' deáki fegyverben
Napot 's delet tudománynak szenteltem
Sok éjszakát álmatlanúl töltöttem.

A' Vitéz is a' harcz után, megpihen
Sebeitől eltikkadva egészen,
Homlokán a' zöld borostyán koszorú
Mit juttatott neki véres háború.

Isten hozzád tehát Eger várossa
Mellynek a' deák kitűnő lakossa,
Ti Egriek, főképp szűzek, éljetek!
Deákokról meg ne felejtkezzetek!

A vers változatai közölve az RMKT-ban.[184] Dallama nem ismert.

116. (114.)

Azt mondják nem adnak
Engem galambomnak
Hanem inkább másnak
Annak a' hat ökrös
Fekete gubásnak.

Pedig az én rózsám
Ha szelíden néz rám
Vagy egy csókot hint rám
Tizenkét ökörért
Csakugyan nem adnám.

Megkínál csókjával
Piros szamócával,
Mellyett újjaival
Szedegetett midőn
Künn volt a' nyájával

Igérte hogy mához
Két hétre gyürűt hoz
Azután oltárhoz
Térdepelend velem
'S elviszen magához.

Édes anyám! kérem,
Ne ne hűttse meg vérem
Hiszen azt igérem
Hogy én a' rózsámmal
Holtomig beérem.

A mai szlovák himnusz dallamának XIX. századi adatait Kerényi György foglalta össze (202. sz., 226). A dallam a népzenében alig variált formában terjedt

184 Csörsz Rumen István és Küllős Imola, kiad., *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 14 (Budapest: Universitas Kiadó–Editio Princeps Kiadó, 2013), 180/II. sz., 549.

el sok területen. Ám az 1. versszakon kívül kevés esetben van meg a Dessewffy Virginia által feljegyzett verssel lényegében megegyező folytatás. Kodály 1921-es héregi, Komárom megyei gyűjtésében ilyen az, amit „öregek" énekeltek (BR_11.579).

E darab után az *Elkell menni, elkell menni messzire* kezdetű vers volt leírva, melyet a sorszámmal együtt áthúzott, mivel azt a 109-es (helyesen 111.) szám alatt már leírta. Ezután újból kiírta a sorszámot.

117. (115.) nagyon régi

Hol csinálták nadrágodat
Másfél arasz dolmányodat
Gyöngyházzal rakott puskádat,
Arannyal vert tarsolyodat
Nyalka Kurucz?

Annyi a' Kurucz mint csillag,
Csoporton jár mint a' galamb,
Németet lát, ugyan szalad,
A' berekre szintúgy árad,
Nyalka kuruc!

Szaladj Kuruc, jön a' német!
Oh! melly lompos kerget téged!
Drága véred rohon (sic) mehet,
Érdemed szerint megfizet,
Nyalka kuruc!

A gyűjteményéből e vers közölve az RMKT-ban.[185] A grófnő által leírt „Szaladj kurucz, jön a német!" versnek a népzenei adatok közt egyetlen dallamváltozata ismert, melyhez Kodály a következő jegyzetet fűzte: „Szövege Thalyból kiegészítve."[186]

118. (116.)

Nincsen kedvem, mert a' fecske elvitte
'S egy magas jegenyefára feltette;
Akkor leszek, édes rózsám a' tiéd,
Mikor az a' jegenyefa kivirít!

185 RMKT XVIII/14, 7/III. és VIII. sz. (Dessewffyé a jegyzetekben: 348.)
186 Kodály Zoltán, *A magyar népzene* (1937), a példatárat szerk. Vargyas Lajos, 3. kiad (Budapest: Zeneműkiadó, 1960), 371. sz.

Kiöntött a' Duna vize messzire
Valamennyi szép leány van, elvitte,
Fogja-ki hát minden ember magáét,
'S ne szeresse soha senki a' másét.

A vers megvan Erdélyi János II. kötetében (237. sz.), melyet Nyitrából valóként jelzett.[187] Az 1. versszak pontosan így szerepel Domokos Pál Péter 1929-es moldvai gyűjtésében, a folytatása más (BR_05052). Kiadva: *A moldvai magyarság,* 58. sz. Az általánosabban ismert többi népi változatban gyakran *Nincsen kedvem, (mert) elvitte a gólya* szerepel, más folytatással. Így is megvan Erdélyi II. kötetében (236. sz.), s így olvasható Színi kiadásában is (29. sz.). Annak dallama egyezik a *Bécs várostól nyugatról keletre* dallamával.

III. füzet

A címlap tetején Erdélyi írásával: „Érkezett Sept. 16. 1846." Alatta: „143. sz."[188] Dessewffy Virginia írásával: „Népdalok folytatása. Össze gyűjté Gr. DV."

119. (117.) – melódiával

Kertem alatt foly a' Tisza
A' vize bő 's elég tiszta
Eredj kis lyány hozz belőle,
Hadd muljék a' szomjan tőlle.

Esik esső szép csendesen
Sír a' babám keservesen,
Talán bizonxy azt gondolja
Hogy a' tózsája elhagyja?

Ne sírj kis lyány, felderűl még
Ború után majd a'kék ég,
Tiéd lesz az a' kit szeretsz
A' kiért olly sokat epedsz!

187 Erdélyi, *Népdalok és mondák*, 2. köt., tartalomjegyzék.
188 Ez már a kézirattári besorolás száma, mely jelenleg Irod. 8r 206/144.

Korabeli dallamfeljegyzése csak Tompa Mihály 1844-es gyűjteményében van (10. sz.). E szám alatti 2. versszak pontosan egyezik a Tompa által leírtakkal.[189] Elképzelhető, hogy dallama is azonos azzal.

120. (118.) melódiával
Debreczeni gúnydal

Debreczen ám híres város
Professor ott a csapláros,
Csiri-biri dongó, rittálárom
Diri dongó!

Délig a' Istent dicséri,
Délután a' vad bort méri,
Diri 's. a't.

A' mellett egy kutyát lopott,
'S abból csináltatott dobot,
Diri 's. a't.

A' deákok észre vették
'S mindenütt dobra ütötték
Diri 's. a't.

Elkezdték azért danolni:
„Kallós Mózes a' bort méri",
Diri 's. a't.

„Pedig még kutyát is lopott
Abból csináltatott dobot"
Diri 's. a't.

Ezt Kallós mint meghallotta,
Azonnal kidoboltatta:
Diri 's. a't.

„Hogy ki a dongót danulja,
Tizenöt forint a' díjja"
Diri 's. a't.

De arra nem halgattatik
'S a' dongó most is mondatik:
'S csak azért is dongó,
Rittálárom diri dongó.

E gúnydal szövege *Debrecenben kidobolták* kezdettel ismert a szóbeli hagyományból, korabeli kottás feljegyzéséről azonban nem tudunk Arany János retrospektív adatán túl, amelyet 1874-ben rögzített ifjúkori emlékek nyomán (I. 98. sz.). Kiadványban Színi Károlyé időben az első (173. sz.), az első népzenei gyűjtési adata pedig 1907-ből, Veszprémből való (KR_21.265).

189 Hangszeres leírás. Tari, „Tompa Mihály…", 97. és 7. kotta.

121. (119.) melódiával
Katona-Dal

Harsog a' trombita
Riad az a' kürt,
Puska ropog, kard csörög
Bomba, ágyú menydörög.

Mit késünk mi? nosza!
Lóra vitéz ezered!
A' pálmát a' hadak
Fergetegi közt nyered.

Gyorsan tanúlt karod
Döntse rakásra,
A' Török tömött sorát
Öldökölje táborát!

Arany János *Induló* címmel a *Társas dalok* közt jegyezte föl, melyről Kodály adott áttekintést.[190] Egyetlen népi változatát 1956-ban Kiss Lajos gyűjtötte az édesanyjától (AP 7729f).[191]

122. (120.) melódiával – töredék

Akkor szép az erdő hogy ha zöld
Hogy ha a' vad galamb benne költ.
A' vad galamb ollyan mint a' lyány,
Fáj a' szive a' párja után.

A XIX. század közepén elsősorban az lehetett a vers egyik kedvelt dallama, melyet Liszt Ferenc a *XIII. rapszódiá*ban dolgozott föl, s melynek hangszeres kiadványokban is nyoma maradt az 1840–1850-es évekből. Ez a dallam a XX. század elején még élt a parasztság dalai közt, így gyűjtötte Kodály több változatát, melyek közül az 1909-es menyheit korábban már bemutathattam.[192] Színi Károly kiadta e dallamot, de nem ezzel a verssel, hanem a Dessewffy Virginia gyűjteményében fentebb már bemutatott *Gyere be rózsám, gyere be* kezdetűvel (lásd itt 58. sz.).

A moll V. fokon plagálisan végződő dallamnak van egy melodikus fríg hangsorú változata is, melyhez más versek kapcsolódnak. Kiss Dénes e változattal két különböző szöveggel is lekottázta (*Micsoda falu ez, de fakó,* 80. sz., *Nem messze van ide Uzora,* 185. sz.). Bartalus István ezt a dallamot *Kilyukadt a putrim teteje* szöveggel adta ki (III. 29. sz.).

190 Kodály és Gyulai, *Arany János…*, II. 14. sz., j. 82.
191 ZTI Népzenei Típusrend: 11.110-04-00.
192 Tari, „»Koltói csárdás«…", 101–102, és 2. kotta.

A maga korában szintén népszerű másik dallama *Ezt a kerek erdőt járom én*, amely dallammal az e gyűjteményben szereplő verssel Tompa Mihály gyűjteményében is megvan (2. sz.).[193] Az *Akkor szép az erdő*t ezzel a Tompánál meglévő dallammal adta ki Színi Károly (156. sz.), és ugyanígy gyűjtötte Kerényi György 1962-ben Paszabon (Szabolcs m., AP 4419b). Érdemes itt felhívni a figyelmet arra, hogy Dessewffy Virginiához hasonlóan Színi is Szabolcs megyei származású, Kerényi gyűjtése onnan való, Tompa leírása Abaúj-Torna megyéből pedig a szélesebb területi kapcsolódást mutatja. A szöveg a népzenében sokféle formában él, sok új stílusú dallammal is összekapcsolódott.

123. (121.) melódiával

Ej! haj! magyar ember
Össze üti bokáját,
Ej! haj! magyar ember
Megcsókolja babáját!
Büszkén felkiáltja:
Három a' táncz halálig!
Ej! haj! halálig,
Ki világos virradtig!

Ej! haj! magyar ember
Imádja szép hazáját,
Ej! haj! magyar ember
Szereti a' királyát
Büszkén felkiáltja:
Három a' táncz halálig!
Ej! haj! halálig,
Ki világos virradtig!

A korszakon belül hangszeres formában is népszerű dallam. Gárdonyi Zoltán Egressy Béni *Fantáziá*jának Friss részeként nevezi meg Lisztnek a *XII. rapszódiá*jában felhasznált részlete kapcsán.[194] 1844-ben énekelték Vachot Imre és Egressy Benjamin *Farsangi iskola* című vígjátékában (KR_05343). Még ugyanebben az évben lekottázta gyűjteményébe a pápai diák, Kiss Dénes (171. sz.), ami arra enged következtetni, hogy Egressy egy, a szóbeli hagyományban már forgó dallamot épített be a darabba. Mátray Gábor 1849-es kéziratában Fejér megyeiként jelölte meg (KR_05345). Több kéziratos feljegyzése és 1851-től (Füredi, I. 27. sz.) több kiadása van, közte Színié (12. sz.).

193 Tari, „Tompa Mihály…", 96; Az *Ezt a kerek erdőt…* kezdetű dalról és Thern Károly *Hortobágyi pusztán fúj a szél* daláról: Tari Lujza, „Vörösmarty Mihály, a Pestbudai Hangászegyleti Zenede muzsikusai és más 19. századi zenészek", *Irodalomtudományi Közlemények* 125 (2021): 501–517, 513–514.

194 Zoltán Gárdonyi, „Paralipomena zu den Ungarischen Rhapsodien Franz Liszts", in *Franz Liszt Beiträge von ungarischen Autoren*, Hg. Klára Hamburger, 197–225 (Budapest: Corvina, 1978), 210–211.

124. (122.) melódiával

Ugyan az melly ugyan csak e szám alatt a' nyomtatásban megjelent Népdalok 1ső kötetében vagyon, s' így kezdődik: Káka tövén költ a' rucza 's.a't.[195]

Kerényi György 1853-tól adja meg adatait.[196] Kelemen László szöveggel már 1828-ban leírta (137. sz.). Úgy tűnik, az 1830–40-es években formálódik a dallam. Almási Sámuel (II. 40. sz.) és Tompa Mihály gyűjteményében (1. sz.) először egyaránt az 1–2. sor jelenik meg, más-más folytatással a 3–4. sorban.[197] Mátray Gábor *37 népdal bariton hangra* című műve 1849-es kézirata *Káka tövén…* kezdetű darabjánál (10. sz.) Kodály másolata szerint a következő áll: „Rab színműből."[198] Kodály kiegészítése: „(1845)". Mátray további beírása: „Megjegyzés: E' szöveg csak utósó strophája e' dalnak »ki dült a' fa mandolástól«. Van külön dal is, több strophás, mellynek elseje »Káka tövén«" (KR_21743). A népzenei adatok szerint valóban élt e vers más dallammal is.[199] Népzenegyűjtő útjaimon tett megfigyelésem szerint a XXI. század első évtizedében már csak kevesen tudták. Legfeljebb csak a 70-80 évesek énekelték, ők is inkább csak a dal ismertségére vonatkozó kérdést követően, még a Felvidéken is, ahol a legtovább élt.[200] Kerényi György klasszikus dallamával és szövegével 1962-ben Nagyhalászon gyűjtötte Szabolcs megyében (AP 4417f).[201]

125. (123.) melódiával – széppel

Ugyan az, melly a' Népdalok 1ső kötetében a 88.dik szám alatt áll s' így kezdődik: Megvettem a' szeretőmet 's. a' t.[202]
Petőfi Sándor egyik gyönyörű szép dalát, melly így kezdődik: „A' virágnak megtiltani nem lehet" is könnyű e melódiára danolni. Erdélyi Jánosét is, melly így kezdődik „Távol látok két csillagot egymástól 's. a' t.

195 NM I, 22. sz.
196 Kerényi, *Népies dalok,* 43. sz., j. 212.
197 Tompa folytatása az *Ezer esztendeje annak…* részlete: Tari, „Tompa Mihály…", 96.
198 Többek közt e népszínműről: Kerényi Ferenc, „Paraszti magatartásformák a reformkori népszínművekben", in *Népi kultúra és nemzettudat*, szerk. Hofer Tamás, A magyarságkutatás könyvtára 7, 36–50 (Budapest: Magyarságkutató Intézet, 1991), 39.
199 Az ismert dallammal, más verssel Tari, *Kodály Zoltán…,* 65. kotta. Mátray kiadása és további adatok: uo., 114–115, más dallammal: 78. kotta.
200 Több adatot közöltem: Tari, *Szlovákiai magyar népzene…*, 36, 68, 80, 129, 135, 157, 169 és 68–69. kotta.
201 ZTI Népzenei Típusrend: 18. 3240/1-2.
202 NM I, 88. sz.

Dessewffy Virginia bizonyára a szótagszám azonossága alapján írta a két versről, hogy azokat is lehet az általa leírt (előttünk homályban maradó) dallamra énekelni.[203]

Az Erdélyi által kiadott *Megvettem a szeretőmet* kezdetű versnek nem ismert korabeli kottás feljegyzése. A népzenei gyűjtések közt három adat igazolja ismertségét, más-más időből és dallammal. Az első 1912-es a Bars megyei Mohiból való,[204] a következő 1955-ös gyűjtés Nógrád megyéből, klasszikus pentaton kvintváltó dallammal (AP 1385j). A harmadik 1957-es Tolna megyei adat (AP 2039d), mely bár AA^5BA szerkezetű, de a korai magyarnóta stílust idéző előadói modorban hangzott el. *Szeretőmet* helyett valamennyi első sorában *feleségem* szerepel.

126. (124.) melódiával

Ugyan az, melly a' megjelent Népdalok első kötetében a 95. és 96.dik szám alatt áll, ti. [tudniillik]: Nyitra partján, vagy Bodrog partján nevelkedett tulipán 's.a't.

A XVIII. században már meglévő dallamot Bartha Dénes a *Kulcsármelodiárium*ból adta közre.[205] Korabeli kiadása Mátray Gáboré, aki „Bihar és Nyitra megye 1790–1846" közötti ismertségét jelezte.[206] Tóth Istvánnál más dallammal szerepel (56/117).

127. (125.)

a' már még általam küldött 42dik dal szép melódiájára énekelhető.

Kupeczes kalapot veszek
Mellé három rózsát teszek
Szagos lesz a' merre járok,
Jobban szeretnek a' lyányok.

Három deres csikót veszek.
Mindegyikre csengőt teszek,
Csengjen, bongjon, merre járok
Kaput nyissanak a' lyányok.

Czégért látok itt lógázni
Be kén talán botorkázni,
Van még egy ócska forintom,
Azt is bizony lekortyolom.

203 Petőfi *A virágnak megtiltani nem lehet* verséről zenei vonatkozásban: Tari Lujza, „A Petőfi-versek és zenei kapcsolataik: »Más hazában híven őrzik / Mindazt, ami nemzeti.«", *Magyar Napló* 11, 7. sz. (1999), 22–35.
204 Kiadva: Tari, *Kodály Zoltán…*, 37. sz., Mohiból.
205 Bartha, *A XVIII. század…*, 24. sz. Újabb adatok: Domokos és Paksa, *„Vígsággal zeng…"*, 63. sz.
206 Mátray, *Magyar népdalok…*, 1:2. füzet, 44. sz.

Itt a *Szivárványos az ég alja* kezdetű versre utalt vissza (helyesen lásd 43. sz.). A dal másik ismert szövege *Három fehér kendőt veszek*.[207] A dallam 1843 táján tűnik föl először hangszeres formában Nagy Ignác *Tisztújítás* című népszínművében, Szuk Mátyás *Hadgyakorlati indulója* 2. triójaként. Az 1840-es évek közepéről már több hangszeres feldolgozása ismert.[208] A *Három fehér kendő…* versszel megvan Kiss Dénes 1844-es kéziratában (54. sz.). 1846-tól több népszínműbe és kottás kiadványba bekerült, többek közt Színi Károlyéba (84. sz.). Kodály 1921-ben Szatmár megyében többek közt a *Szivárványos az ég alja* szövegével gyűjtötte a dallamot (KR_01917). *(8. kotta)* A *Kupeces kalapot veszek* módosult formában a Szatmár megyei cigányság botoló dallamaként is fennmaradt (AP 5443c). (Lásd még 43. sz.)

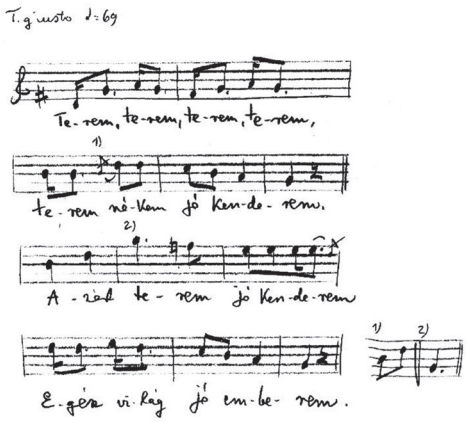

Kodály két, Szatmár megyei gyűjtése összevont támlapon szerepel. A túrricsei szöveg:

1. Terem, terem, terem, terem,
terem nékem jó kenderem.
Azért terem jó kenderem
Egész világ jó emberem.

2. Terem, terem, terem, terem,
terem nékem apró szénám.
Azért terem apró szénám,
Egész világ haragszik rám.

207 ZTI Népzenei Típusrend: 08-041-00-01.
208 Kerényi, *Népies dalok*, 38, j. 213.

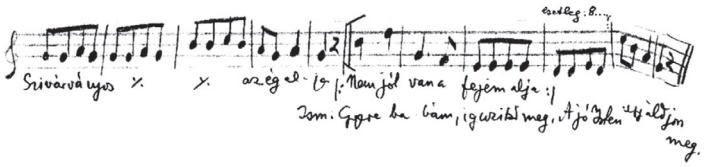

A komlódtótfalui szöveg:

1. Szivárványos, szivárványos,
Szivárványos az ég alja.
Nem jól van a fejem alja,
Nem jól van a fejem alja,
ism: Gyere babám, igazitsd meg,
A jó Isten ugy áldjon meg.

2. Sárga ablak, rézkarika,
Kedves rózsám nezz ki rajta.
Nezz ki rózsám ablakodon
Ki sétál az udvarodon.

3. Esik előttem az eső
Elment a kedvem kereső,
Nincs aki kedvem keresse,
Gyenge vállam megölelje.

4. Ha csakugyan, ha csakugyan
Ha csakugyan meg kell lenni
Hogy Csëngerből, hogy Csëngerből
Hogy Csëngerből ki kell menni.
ism. Könnyen kimegyek belüle
Nem marad a rózsám benne.

128. (126.) melódiával – zsivány nóta
Geszten Józsiról – zsivány Szabolcsban

Három pisztoly a' Geszten markába
Úgy megyen a' zsidó udvarába…
Gondolkozik a' zsidó felőle
Áj! váj! mi lesz már belőle?

Bement Geszten a' zsidó boltjába,
Kihordta a' portékát rakásba,
Gondolkozik a' zsidó felőle
Áj! váj! mi lesz már belőle?

Feltörték a' zsidó kamaráját,
Elvitték két oldal szalonnáját.
Zsidónak hagyma a' szalonnája,
Áj! váj! mi lesz vacsorára?

Bement kutya a' zsidó házába,
Megette a' sűlt krumplit hajába.
Tépi Hersli a' haját bújába,
Áj! váj! mi lesz vacsorára?

* Gyenge vagyok nevendék, nevendék,
Fáj a' nyakam, meglőtték, meglőtték!
Zsíros Pista lőtte me, lőtte meg,
Hogy a' patvar a' kezét üsse meg!

* E strófát Geszten maga mondja, kit valóban Zsíros Pista, czigány czimborája sebesített meg; – 's úgy kerűlt aztán Geszten a' Megyei börtönbe.

A szóban forgó személy betyár volt: Geszten (Geszti) Jóska egy 40 tagú betyárbanda vezére, aki a Nyírségben és annak környékén tevékenykedett. Őt 1846-ban, társait a következő években fogták el.[209]

129. (127.) melódiával

Debreczenbe kell menni
Szép szeretőt keresni
Hej! keressen az kinek nincs,
Nekem van egy drága kincs.

Debreczenbe kell menni
Létánia fog lenni.
Hej! az én rózsám a' deák,
Fújja a' Létániát!

Ha bemégy a' templomba,
Vess keresztet magadra,
Héj! nem vetek én, nem biz én:
Kálvinista vagyok én!

Úgy csald meg a' Pápistát
Lopd-el az olvasóját,
Héj! nem lopom én, nem biz én,
Kálomista vagyok én!

Dallama jelenleg nem ismert. Szótagszáma, szerkezete alapján feltehetően a *Kicsiny falu, fehér ház* (vagy *Faluvégén van egy ház*) dallamára énekelték. Ezt alátámasztja Kiss Dénes kottás lejegyzése 1844-ből (132. sz.), melyben az 1. versszak *Komáromba kell menni / Litánia fog lenni…* (KR_20730). Kodály ennek kottáján az Erdélyi kiadásában szereplő *Kicsin falu fehér ház*-ra utal (II. 289. sz.).

130. (128.) melódiával
Bordal.

Ugyan az melly a' már megjelent Népdalok 1^{ső} kötetében a' 191.dik Szám alatt áll, s' így kezdődik: „E szép szóra: Jurátus 's.a't."[210]

Dallama jelenleg nem ismert.

209 Szabó Ferenc, *A dél-alföldi betyárvilág,* A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 53–54 (Gyula, 1964), 77. Küllős Imola Geszti (vagy Geszten) Jóska születése és halála évét is megadta: 1807–1856-ig élt. Küllős Imola, „A betyárok a folklórban és a valóságban: Betyármondáink nemzetközi és nemzeti vonásai, főbb motivikája", *Acta Universitatis Szegediensis*: *Sectio ethnographica et linguistica* 36 (1995): 53–71, http://acta.bibl.u-szeged.hu/3764/. Geszti Jóskáról egy másik ballada: Vargha, *Magyar népballadák…,* 188–189.

210 NM I, 191. sz., vö. RMKT XVIII/8, 35. sz.

131. (129.) melódiával

Ugyan az melly a' már megjelent Népdalok 1^{so} kötetében a' 293.dik Szám alatt áll, s' így kezdődik: „Doktornak jó lenni" 's.a't.

Kodály zenei rendjében Kerényi György másolatában egy gyermekeknek szánt szövegváltozata van, „Doktornak jó lenni" megjegyzéssel (KR_11.570).[211]

Tanulságok

Dessewffy Virginia korának közdalait, saját társadalmi rétegében élő dalait gyűjtötte egybe. Többször utal ugyan egy-egy vers meglétére Kultsár István vagy Erdélyi János kiadásában, máskor Bartay András kottakiadványára, a dalokat minden bizonnyal a szóbeli hagyományból tanulta. Nem valószínű, hogy gyűjtési céllal a nép közé ment volna, de kétségtelenül nyitott füllel járt, és valószínűleg feljegyezte azt is, amit esetleg cselédjeiktől, béreseiktől, parasztjaiktól hallott. Egy ízben értékelte is a dallamot, amikor megjegyezte, hogy „szép a' nótája". Akad a dal régiségére vonatkozó bejegyzés is, ilyen azonban más gyűjtőknél sem szokatlan. Nem tudjuk, látta-e valamelyik közeli városban az 1844 májusa és 1846 júniusa között több kelet-magyarországi városban megfordult Láng-féle vándorszíntársulat előadását, esetleg valamelyik dalokkal teli népszínművet,[212] amely bővíthette vagy megerősíthette dalismeretét. Szerdahelyitől azonban bizonyára nem ilyen alkalommal tanulta a megnevezett éneket.

Gyűjteményének darabjai egyrészt azonosak a korszakban – tágabban a XIX. század első felében körülbelül az 1830-as évektől 1848–1849-ig – összeírt gyűjtemények anyagával. Ennél fogva jól körülhatárolhatóan jelzik, mik voltak az adott időszakban a népdalnak tartott legkedveltebb darabok. Másrészt mutatják azt is, mely darabok váltak annyira divatossá – részben a népszínművekben való felhasználásukat követően –, hogy 1850-től zongorakíséretes feldolgozások formájában is hozzáférhetőkké váltak.[213] A kiadásokra hivatkozások a grófnő tájékozottságát, olvasottságát, teljességre való törekvését jelzik, míg az oralitást nagyban alátámasztja a versek sok esetben egyéni színezete. Az egyes

211 *Erdőbe jó lenne* szövegkezdettel megvan még: Tóth István, *Gyermekdalok* (Budapest, 1881), 39. sz.

212 Kerényi, „Paraszti magatartásformák…", 47.

213 Már az 1840-es évektől megkezdődik a kor divatos, népies stílusú, szerzőhöz kötött (Szénfy Gusztáv például Petőfi verseit zenésíti meg) zongorakíséretes dalainak, hangszeres darabjainak kiadása. Ez újabb lehetőséget jelent egy újabb kollektív repertoár kialakulására, amely repertoár már „népdalként" jelentkezik a XIX. század végi kiadványokban.

közszájon forgó legismertebb versek egyéni jegyeit nem sajátjának, hanem szülőföldje daltudásának, esetleg a szorosabb családi-baráti környezet dalismeretének tulajdoníthatjuk. Ilyen egyéni színeket mutató részletek többnyire nem az 1. versszakban tapasztalhatók, hanem a további versszakokban, esetleg az utolsó versszakban. Bár a szövegek jelentős része a magas műveltségi szinten állók szóbeli hagyományába tartozik, mely egyben tanúsítja a korszak nyelvi kifejezésmódját, sok közülük vagy egyes részleteik egy korábbi közös, több társadalmi réteg által ismert és folyamatosan alakított verskészlet még meglétét és újbóli használatát is tanúsítják. Olyan versek, mint a *Rászállott a páva* és *Rab vagy, rózsám, rab vagy,* kétségtelenül az egykori szélesebb körű használatra utalnak, s valószínűleg nem a feljegyzés idején kerültek be a műveltebbek dalrepertoárjába. A népdalgyűjtési mozgalom időszakában azonban könnyen összekapcsolódhattak újabb, korábban oda nem tartozó versekkel (a 114. – nála 112. – szám alatti említett versben ilyen lehet a *Minek a hat ökör…* kezdetű 4. versszak), főleg pedig új dallamokkal. A régi versek ismerete nem áll ellentétben azzal, hogy melléjük a kor divatjának megfelelő, új dallamok kerültek, míg a parasztság és a hozzájuk hasonló életmódot folytatók inkább a régi dallamokat őrizték meg. Új dallamokkal társított régi versek és régi műköltészeti szövegek korábbi, nyugateurópai mintájú műdalokkal együtt természetesen a parasztság dalai közé is bekerültek. Ilyen szempontból is tanulságos a grófnő gyűjteménye itt ismertetett három füzetének anyaga.

E három füzetből álló, 131 verset tartalmazó gyűjtemény bemutatása végén érdemes feltennünk a kérdést: mit vehetett át Erdélyi János Dessewffy Virginia füzeteiből a *Népdalok és mondák* köteteibe? A II. kötet végén fölsorolt megyenevek között a szerkesztő összesen harminc esetben tünteti föl Szabolcs megyét, többségében további megyenevekkel együtt. A 38., 59., 83., 197., 263., 317., 407., 408. és 468. számnál azonban csak Szabolcs megyét nevezi meg forrásként. Ezek közül biztosan nem Dessewffy Virginia küldte az 59., 197., 407. és 468. szám alatti verset, mert nincsenek meg a gyűjteményében. Erdélyi ebben a kötetben még két, Szabolcsból anyagot beküldő személyt nevezett meg. Az egyik küldemény és összeírója a 118. szám alatt szerepel: „Lakodalmi versek és népdalok, Szabolcs tiszai vidékéről és Beregből, küldőjök Bónis-Pogány Karolina."[214] A Tompával jó barátságban álló, fiatalon elhunyt másik nemes úrhölgy,[215] akit 1855-ben épp Erdélyi János búcsúztatott,[216] gyűjtésével ugyanarról a területről gazdagította

214 NM II, VII.

215 Molnár Mátyás, „Adalékok Tompa Mihály Szabolcs-Szatmár megyei kapcsolataihoz", *A nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve* 11 (1968 [1969]): 227–260, 239–240.

216 Erdélyi János, *Mit várhat a nőtül a ház, haza, egyház? Emlékbeszéd Bónis Pogány Karolina asszony felett Nagyfaluban 1855. decz. 20.* (Sárospatak, 1856). Lásd Szinnyei József, „Erdélyi János", in Szinnyei, *Magyar írók…*, https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/e/e04810.

az akadémiai gyűjteményt, ahonnan Dessewffy Virginia. Hozzá hasonlóan ő is fiatalon hozzálátott a gyűjtőmunkának, amely eredményesnek bizonyult. Személye másrészt jelzi a nő társadalmi szerepvállalásának egy újabb, a költészeten és a színpadon kívüli lehetőségét, s ennyiben alátámaszthatja azt, amit Dessewffy Virginiával kapcsolatban elmondhatunk:

1) Nem saját célból, hanem a közgyűjtemény számára készíti füzeteit, s mint nő kilép egy bizonyos nyilvánosság elé.
2) Tudatosan gyűjt. Összeszedi a szövegváltozatokat, főleg, ha azokat más dallammal is énekelték, s feltünteti, milyen verset lehet még a dallamra énekelni.
3) Figyelemmel követi a gyűjtések kiadását, reflektál Erdélyi megjelent kötetének anyagára, kommentálja, melyik általa leírt vagy Erdélyinél kiadott szövegnek hol, melyik gyűjteményben van még változata, melyik éneket tanulta Szerdahelyi Józseftől. Ebben az összes, úgynevezett akadémiai gyűjtésben résztvevő személyhez képest teljesen egyéni.

1847 után azonban már nem küldött több anyagot. Elfogyott volna lelkes gyűjtői lendülete? Csalódott volna Erdélyinek a variánsokból valamely típust alkotó közlésmódjában, amely azonos versek esetén csak kevéssé mutatta meg az egyes gyűjtők által küldött esetleges területi eltéréseket?[217] Családi körülményei és a forradalmi idők viharai nem tették számára lehetővé a további gyűjtést? Ezt már nem tudjuk meg, azt azonban kijelenthetjük, hogy ő az első olyan nő a XIX. századi gyűjtők között, aki messzemenően megértette a gyűjtési felhívás célját. A XIX. század első felében „népdalokat" gyűjtők közt nőként abban is első, hogy már nemcsak a maga örömére készítette a gyűjteményt, hanem a köz, a haza javára gyűjtötte egybe anyagát, hogy az akadémiai gyűjtemény gyarapodását szolgálja tudása legjavával. Felkészültsége és a tárgy iránti szeretete más korban és más történelmi körülmények között alkalmassá tette volna a témával való komolyabb foglalkozásra is. Mint a versek többsége mutatja, korának népdalról vallott felfogásától azonban még nem szakadhatott el. Kétségtelen viszont, hogy nemcsak tiszta szívvel dolgozott, hanem nyitott füllel is járt, amit sajnos nem az az eltűnt dallamok, csak az ízes nyelvi kifejezések igazolnak.

htm.

217 Erdélyi a *Népdalok és mondák* III. kötetében (1848) már eltért ettől a módszertől. Tari, „Szövegösszevonás…", 419.

SERES ISTVÁN

Miként lett futóbetyár Fábián Pista?

A Rózsa Sándor nevével fémjelzett dél-alföldi betyárvilág első virágkorát az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc kitörése előtt élte, de a különösen jól működő, vármegyei irányítás alá eső csendbiztosi rendszer éppen addigra mért komoly csapást a szegénylegény-mozgalomra. A függetlenségi harc alatt nem is tudunk a térségben bármely komolyabb, betyárok által elkövetett atrocitásról, a levéltári források, közel egykorú visszaemlékezések tanúsága szerint pedig a betyárok dicséretesen kivették részüket a harcokból. Rózsa Sándor legendás ostoros csapatát még számos, javarészt pusztaiakból, gazdálkodókból toborzott, s Rózsáékhoz hasonló felszereléssel ellátott lovascsapat követte, 1848 decemberétől kezdve pedig a vármegyék tömlöcei is megnyíltak a csekélyebb bűnért fogvatartott önkéntesnek jelentkező őrizetesek előtt. Mindez azért is fontos, mert számos, máig jó állapotban megmaradt vármegyei anyag tanúskodik arról, hogy kit engedtek ki harcolni, és kitől tagadták meg azt. Az összeírások mellett kérvények sokasága tanúskodik arról, hogy mennyien szerettek volna, ha feltételesen is kiszabadulni a sanyarú körülmények közül. A békés-bihari térségben is jól ismert Geszten (vagy Geszti) Jóska például a közhiedelemmel ellentétben nem hagyta el nagykállói börtönt, akárcsak Rózsa számos, térségünkben jól ismert társa, mint a szarvasi Petrás János és az orosházi Keresztes Jancsi, jól ismert lovas betyárok vagy id. Zalay Mihály, a népes orosházi nemes família tagja sem, holott mind ők, mind családtagjaik és közeli ismerőseik, sőt településeik elöljárói is adtak be ez irányú kérvényeket.[1]

Közvetlenül a szabadságharc leverését követően, 1849–1851 táján a békés-bihari térségben három betyárbanda tevékenykedett. Orbán Bálint bandája a bihari Sárrét vidékén, az illyei születésű Balogh Tógyer (Bologu) csapata Bihar

1 Seres István, *Karikással a szabadságért – Rózsa Sándor és betyárserege 1848-ban* (Békéscsaba: Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2012).

és Békés határán,[2] valamint a nagyszalontai Fábián Pista személye köré gyűlt szegénylegények. Sajnos, éppen ez az időszak, ami a közbiztonság terén talán legnehezebben követhető nyomon. Ennek oka elsősorban a közigazgatás átszervezése volt. Az új, császári adminisztráció berendezkedése elején átvilágították a vármegyei és település tisztviselőket, egyházi méltóságokat, a vármegyék szerepét pedig az ún. helytartóságok váltották fel. Így lett a nagy kiterjedésű Bihar vármegyéből Dél- és Észak-Bihar, a lényegesen kisebb területtel rendelkező Békést pedig a szomszédos Csanáddal, Csongráddal és Szeged király várossal helyezték egy irányítás alá.

A rendvédelmi szerveket, s itt elsősorban a vármegyei irányítás alá eső csendbiztosságot ekkor még, ha csak rövid ideig, de érintetlenül hagyták, csupán kisebb átalakításokra került sor. Békés vármegyében például az addigi négy – Békési, Gyulai, Szarvasi és Orosházi – csendbiztosi járás mellé egy ötödiket szerveztek, amit az időközben Heves és Külső-Szolnok vármegyétől átcsatolt nagy kiterjedésű határral rendelkező Dévaványa város indokolt. Ez az újonnan szervezett rendvédelmi körzett lett a Sárréti járás, ami azért érdekes, mert így a szomszédos, bihari Sárréti járással együtt egy időben két, szinte egymással szomszédos, azonos nevű csendbiztosi járás lett a térségben!

A nagyszalontai Fábián Pista régi, tősgyökeres nemes családból származott. Tetteit elsősorban a – részben – neki tulajdonított népdalból (népdalokból), valamint Szendrey Zsigmond 1917-es szalontai gyűjtéséből ismerjük. A helyi szájhagyomány szerint „Kopasz Kenyeres" szolgabíró azért adatta katonának 1850-ben, mert őt gyanúsította a szérűje nyaranta történt gyakori felgyújtásával. Alig értek azonban Komáromba, Fábián már másnap megszökött. A Tiszán egy szál deszkán úszott át, majd egy Szolnok táján megismert ember 23 forintért hazafuvarozta. (Igaz, még a mezőgyaraki réten leszállt, s azzal vált el a fuvarostól, hogy majd a szalontai városházánál kifizetik a bérét…) Másnap már el is terjedt a híre, hogy hazatért. Hamarosan társai is akadtak, előbb egy Cége János nevű legény, majd Horváth Jóska és Pásztor Jóska. Pista hamarosan gyilkosságba keveredett, amikor megölte Cége Matyi nevű öccsét, aki a szolgabíró szolgálatában állt, és félt, hogy beárulja. Ezután jó két esztendőn keresztül „kiálló betyár" volt, míg a pandúroknak sikerült meglepniük egy tanyán. A perzekútorok rágyújtották az épületet, majd amikor kiugrott, bilincsbe verték, és Szalontára vitték. Társait még korábban elfogták, és a Kajla csárda melletti akasztófára húzták fel őket.

Szendrey adatközlői szerint Fábián Pistát a Bajóné-féle tanyán fogták el, az istállóban, és az öreg Pacalos Pap Ferenc adta fel. Fábiánnal még Rocskás Jóska tartózkodott ott. Medzidránszky csendbiztos (az adatközlő szerint perzekútor

2 Seres István, „Balog Tógyer – Surse documentare despre istoria lumii haiducilor români din jurul orașului Giula", *Izvorul – Revistă de etnografie și folclor* 35 (2014): 3–91.

hadnagy) harmincad magával ment a betyár elfogására. A kölcsönös lövöldözés során Rocskás Jóska golyót kapott, Pista viszont az ajtóba ültette és a kezébe tette a puskát.

A pandúrok akkor már döntöttek arról, hogy rájuk gyújtják a nádfedelű istállót, de előbb még megkísérelték megadásra bírni Pistát. A betyár attól tartott, hogy ha megadja magát, Kopasz Kenyeres felakasztatja, de a csendbiztos megnyugtatta. Erre pálinkát kért, azt meg a perzekútorok nem merték odavinni neki, mire a város szintén jelen levő öreg kocsisát, Farkas Pétert kérte meg a betyár, azután pedig valóban megadta magát. Rögtön megkötözték és feltették a szekérre. Mire hazaértek, már ácsolták számára az akasztófát. Utolsó szavai a következők voltak:

„Az Isten áldja meg Szalonta városának még a csecsszopóját is, de verje meg a Kopasz Kenyerest!"

Néhány öregember szerint az akasztáskor három veres ember jelent meg az égen, ami Fábián Pista ártatlan halálát igazolta.[3]

Arany János akkoriban Kopasz Kenyeres, azaz Kenyeres János szolgabíró szolgálatában állt. Természetesen mindenről tudomása volt, ami csak Fábián Pista viselt dolgaival, üldözésével, majd felakasztásával kapcsolatban lehetett. „Kopasz Kenyeres" annyira nem lehetett kegyetlen, szívtelen ember, ha koszorús költőnknek munkát és eledelt adott.[4] Arany hivatalból jelen lehetett a betyár elítélésén és kivégzésén, tőle tudjuk, hogy Pista utolsó kérése volt, hogy elénekelje a dalait. A két vers vagy dal Vahot Imre *Remény* című folyóiratában jelent meg 1851-ben, majd ugyancsak Arany neve alatt adták ki a *Kecskeméti Naptár* 1853-as kiadásában. Fábián életrajzát és az általa énekelt s Arany által lejegyzett és kiadott két dal változatait újabban Küllős Imola dolgozta fel figyelemre méltó részletességgel.[5]

Fábián Pista elfogását egyértelműen Medzidránszky Frigyes szalontai csendbiztoshoz kell kötnünk, és semmi okunk sincsen kételkedni benne, hogy az esemény a fent leírtak szerint, vagy legalábbis ahhoz hasonlóan játszódott le. Medzidránszky korának legkiválóbb rendőrtisztjei közé tartozott, s azon csekély kivételek egyike, aki mind az abszolutizmus bevezetése előtt, mind pedig az enyhülést követően (1859) is csendbiztos volt. Kiváló rendőségi szakíró volt, s ezzel a szomszédos, ugyancsak bihari Sárréti járás mezőkeresztesi szakaszát

3 Pista életrajzát lásd pl. Szendrey Zsigmond, „Fábián Pista Nótája", *Ethnographia* 32 (1921): 100–102; Küllős Imola, „Arany János kottás *Dalgyűjteménye* és Fábián Pista »nótái«", *Ethno-lore* 35 (2018): 305–335; O'sváth Pál, *„Pandúrkorom emlékei…" és egyéb írások,* vál., kiad. Seres István (Budapest: Helikon Kiadó, 2010), 59, 203, 318, 400 (A csengerújfalusi O'sváth és vele rokon családok története, dokumentumai és írásai).

4 Arany és Kopasz Kenyeres kapcsolatáról lásd Seres István „»Kondorosi csárda mellett…«: Arany János betyárverseinek keletkezése és utóélete", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 4,* szerk. Csörsz Rumen István, 345–374 (Budapest: Reciti, 2015).

5 Küllős, „Arany János kottás *Dalgyűjteménye…*", 316, 23. jegyzet.

vezető O'sváth Pál, a békéscsabai Sztraka György (későbbi Békés vármegyei főcsendbiztos) és Cseby Pál Győr vármegyei csendbiztosok méltó társa volt.[6]

Fábián Pista alakja a Békés megyei szájhagyományban

Tanulmánom kimondottan Fábián Pista betyárrá létéhez kapcsolódik, de a kézirat már készen volt, amikor Küllős Imola többször idézett munkája megjelent. Ezért, a további kutatásokat elősegítendő, egy kis „modern" folklorisztikai betoldást is mellékelnék.

A mi vidékünkön sokat dalolták Fábián Pista „nótáját". Ezek az alábbi népmondák Küllős Imola kutatásait támasztják alá, kérem, fogadja szeretettel.

Bertalan Emma Ligeti Lajos és Németh Gyula tanítványaként kutatott nálunk. 1947 nyarán egy Pilisi Márton nevű mezőberényi lakos mesélt el az alig húsz esztendős turkológus hallgatónak egy helyi legendát Fábián Pistáról:

> Pásztorember vót és jól ismert alföldi betyár vót Fábián Pista. Ez a 60-as évek idején vót, így mondják. Akkor ahhó a Károlyi nevű emberhő járatos vót a cimboráival együtt. Ott aztán lakomáztak. És a pandúrok nem tudták elcsípni soha. Aztán ezek ráparancsótak Károlyira, hogy fogja meg, és ők ott lesznek, aztán hát őtet megszabadítják, elviszik aztán Fábián Pistát. Hát ennek muszáj vót ezt megtenni, mert őt azzal ijesztgették, hogy akkor őt fogják meg, ha nem fogja meg ezt a betyárt.
>
> Hát egy alkalommal úgy történt, hogy magányosan látogatott el ahhó a Károlyiho. Hát, szórakozás közbe, ahogy úgy beszélgettek, háturú lekapta Károlyi a betyárt, azt a bojtárgyainak szótt, hogy kötelet hozzanak, hogy megkötözzék. A betyár meg vót lepve, szabadkozott. De Károlyi erős ember vót, nem tudott szabadulni, csak lekötötték a bojtárjaival együtt. Aztán a betyár előbb csak rimánkodott, de aztán fenyegetőzött is, hogy az ő társai őt úgy is elfogják. De ez a pásztor megmagyarázta neki: nem teheti, hogy elengedi, mer akkor ő jár rosszul. És a pandúrok ott vótak valahol egy tanyába elrejtőzve, tehát azoknak kiszógátatta Fábián Pistát, a betyárt.
>
> Fábián Pistárul még az a hír járta, hogy nem fogja a golyó. Egy nótábú egy verset még most is tudok:

6 Küllős Imola összefoglalásában tévesen Medzidránszky Miskának tulajdonítja a betyár elfogását, de Miksa Bihar vármegyei tisztviselő, segédjárásbíró volt, Frigyes volt a Nagyszalontai járási csendbiztos, ez egyébként is kiderül O'sváth Pál sárréti csendbiztos összefoglalásaiból. O'sváth Pál, *Bihar vármegye Sárréti járása leírása,* kiad., jegyz. Seres István, A csengerújfalusi O'sváth és vele rokon családok története, dokumentumai és írásai (Budapest: Helikon Kiadó, 2009), 102, 233, 429, 438; O'sváth, *„Pandúrkorom emlékei…",* 254, 280.

Engem hívnak Fábián Pistának, (*ezt eldanóta ű is, mikor a csárdába mulatott*)
Ki is állok tizenkét zsandárnak.
Jő a zsandár, de nem félek tőle,
Majd kimegyek, megszámolok véle.

Vót ennek folytatása is, de nem emlékszek rá. De ahogy a pandúroknak átadta Fábián Pistát az a Károlyi, elhajtották azt a marhát, azt a csordát, ami Károlyié vót. Elhajtották a határ másik végire Fábián Pista társai. Keresték is Fábián Pistát. Még idehaza, Károlyi házánál is keresték, mer a háza a mostani Madarász utca 75. alatt vót. Beszélik azt, hogy ez is el-eljárogatott a környékbeli gazdákho, de csak uradalmakban rabótt.[7]

Természetesen nem vonjuk kétségbe, hogy Pista Mezőberényben is megfordult, de talán eredetileg a fenti történet nem is vele esett meg. A nóta berényi változata viszont kétségtelenül Fábián Pista nótájának első strófájának a helyi variánsa.

A kiváló békési polihisztor tanár, Durkó Antal számos, a helyiek által Fábián Pistához kapcsolt népdaltöredéket és mondát is feljegyzett, alább ezeket szeretném bemutatni, elsősorban annak illusztrálására, hogy a tájegység mennyire őrizte meg a betyárok emlékét. Durkó kéziratos hagyatékában két betyárdaltöredéket és két töredék népmondát találunk hősünkről:

A barackfa sárgával virágzik,
Fábján Pista csak úgy paripázik.
Ne félj Pista, nem soká megfognak,
Az akasztófára fel is húznak.[8]

A másik változat pedig így szól:

Mikor Pista betyár lett,
Szennyes inget, gatyát vett.
Szennyes ingbe, gatyába,
Becsapott a bandába.

7 Lenhardtné Bertalan Emma, „»Találkozásom az Alfölddel« – Az 1947. évi centenáriumi néprajzi gyűjtés (1848–1849) anyaga Békés, Kondoros, Mezőberény és Murony településekről", szerk., kiad. Seres István, történeti korrajz Mucsi András (Békés: Békési Városvédő és Szépítő Egyesület, 2017), 27–28.

8 Békés, Jantyik Mihály Múzeum Kézirattára, Nr. 17. 3. 4. 2. A töredéket a gyűjtő édesapjától, Durkó Gábortól hallotta.

Nem vagyunk mi betyárok,
Útonálló zsiványok!
Ha szegény jön, nem bántjuk,
A gazdákkal tréfálunk.[9]

Durkó Antal az édesapjától hallotta, hogy Fábián Pistát 1850-ben Kárászmegyeren akasztották fel,[10] egy másik adatközlője pedig gyermekkorában hallotta, hogy a betyárnak Vizesfáson is volt búvóhelye. Ott Bagóné főzött rá néha, akinek kanászszámadó volt az ura.[11]

A Békés megyei népmondák első olvasatra nem fedik a valóságot, de arra utalnak, hogy Fábián Pista ezen a tájon is megfordult, sőt Szűcs Sándor egy békésszentandrási népmonda kapcsán arról írt, hogy a község határában emelkedő Gödény-halom oldalában egy Bagi József nevű juhász aranyat talált, amiből meggazdagodott. Szűcs gyűjtése szerint a „betyárok ürítgették oda a gazdagok bukszáját, kupecek zacskóját. Rózsa Sándor is járt erre. Kivált meg Fábián Pista! Mikor Szentesnél átvitték a Tiszán a csorvási csikókat, akkor is itt bújt meg. Mert visszafelé már száguldoztak a nyomukban."[12]

Erre persze bizonyíték nincsen, mint ahogyan jól tudjuk, hogy Pistát nem Mezőberényben fogták el, és nem is Kárászmegyeren akasztották fel. A helynevek, az egykor Békéshez tartozott, s ma Tarhos község részét képező Vizesfás, a Bélmegyer részeként ismert Kárászmegyerrel együtt Mezőberénnyel együtt bőven beletartozott Fábián Pista és betyártársai vonzáskörzetébe.

Újabb levéltári források a betyárról és üldözéséről

A levéltári források igazolják a népi emlékezetet. A nemesi származású, és alig húsz esztendős Fábián Pista sorsa pedig meglepően emlékeztet a 33 évvel korábban kivégzett berettyóújfalui Zöld Marci történetére. Hozzá hasonlóan ő is valóságos falurossza volt, akinél Kenyeres János szalontai szolgabíró szerint „romlottabb erkölcsű, híresebb zsivány, tolvaj, bicskás, zsebelő és vérengező az egész városban, sőt talán egész megyében sintsen"! 1849 végére Pista már számtalanszor volt fenyítve és bezárva több rendű bűntettei miatt, utoljára pedig három szarvasmarha és hat kövér sertés nyilvános ellopásával gyanúsították. Mi-

9 Békés, Jantyik Mihály Múzeum Kézirattára, Nr. 17. 3. 4. 2. Nóvé János írta le nagyapjától, a 80 esztendős Nóvé Mihálytól.

10 Uo., Nr. 17. 3. 4. 2.

11 Uo., Nr. 17. 3. 4. 5. Lipcsei Imre, 70 éves elbeszélése

12 Szűcs Sándor, *Békési históriák,* A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 6 (Gyula: Erkel Ferenc Múzeum, 1959), 41.

vel nemes fiú volt, a szolgabíró engedett édesapja, id. Fábián István kérésének, miszerint ne vigye be vasra verve Nagyváradra, majd ő gondoskodik róla, hogy a fia megjelenjen a törvényszék előtt. Erre azonban nem került sor, a megadott nap estéjén Pistát az egyik kocsmában érték tetten a barátaival való borozgatás közben. Ekkor ítélte Kenyeres – a nemesi előjogokat semmibe véve – negyven pálcára, sőt gúnyosan még egy negyvenegyediket is ráhúzatott, majd a város börtönébe csukatta. Ott töltötte Pista a karácsonyi ünnepnapokat, s Kenyeres csak aztán kísértette tovább Váradra.

Érdekes egyébként, hogy Raskó Sándor sarkadi főszolgabíró Kiss Antal gyulai járási főszolgabírónak, 1851. január 22-én írt levelére utólag valaki (valószínűleg egy korabeli levéltáros kolléga) a következőt írta: „Fábián Pista fiatal legény azért lett rabló, mert a szalontai fősz*olga*bíró megbotoztatta. Így hallottam régen"!

A betyár szökése utáni hajszáról is vannak dokumentumok, alább a békési járás pandúrjainak ez irányú erőfeszítéseit mutatjuk be röviden.

1851 januárjában a betyárbanda öt főből állt, akiket a helyi lakosokkal is megerősített pandúrok hajszoltak, és az okányiaknak sikerült is elfogniuk Fábián egyik cimboráját. A Bihar, Békés és Arad megyék határos részén tevékenykedő szegénylegények ellen végül egy század sorkatona kirendelését is elhatározták. Január végén Kálló József gyulai csendbiztos a csabai határ őrzését kapta feladatul, mivel ott nem volt csendbiztosság, néhány legényét pedig, a békési és a (Békés megyei) Sárréti járás pandúrjaival együtt a békés–bihari határszélre kívánták küldeni. Bihar és Arad megye részéről a legnagyobb hajtóvadászatot február 9-ére időzítették. Békés megyéből ekkor a Mezőberényben székelő Sztavill Vince békési járási csendbiztos kapott parancsot Kiss Antal szolgabírótól, hogy embereivel, valamint a berényi lovas legényekkel vonuljanak a fási pusztára. Forrásunk tehát igazolja a helyi népmondát, hogy Pistának Vizesfáson is volt búvóhelye.

Alábbiakban összesen tíz korabeli iratot mutatunk be. Az első öt a betyár megbotozásával kapcsolatos, és id. Fábián István panaszához kötődnek. A másik öt irat viszont a Békés megyei hatóságok erőfeszítéseiről szól a betyár üldözése kapcsán, és valójában Sztavill Vince Békési járási csendbiztos honoráriumának jogos kérelmét támasztják alá, amit az utolsó irat tanúsága szerint meg is kapott a Békés megyei adópénztárból.

FORRÁSOK

1.
Id. Fábián István szalontai nemes folyamodványa
Jósa Péter Észak-Bihar megyei főbiztoshoz
Nagyszalonta, 1849. november 30.
(MNL OL, D 81. 2758:1849)

Méltóságos Császári Királyi Fő Biztos Úr!
Nagyságos Uram!

Szinte egy holnappal ez előtt Szolga Bíró Kenyeres János Úr húsz éves fiamot a Megyei fenyítő Törvény Székek eleiben állani parancsolván, magam ígértem meg tisztelt Szolga Bíró Úrnak, hogy a' fiút szekeren Váradra behozom. Történt azonban, hogy a' mely nap reggel indulnom kellett volna a' fiúval Váradra, azt előző éjczaka a' lovamot ellopták, s így fiam a' kitűzött határidőre a' törvény Szék előtt meg nem jelenhetvén, én siettem Váradra Tiszt Ügyvéd Olaj Úrhoz, őszintén felfedezendő, hogy min múlt el fiam meg nem jelenhetése, mikor is tisztelt Ügyvéd Úr sajnálva nyilatkozott, hogy már fiamnak vason léendő békísértetését rendelte. – Én pedig nagyobb őszinteség kedvéért ajánlottam, hogy a' fiam elleni tanúkot is magam szekerén hozom be, csak hogy ezáltal is néműleg jóvá tévődjön ama kis hiba, mi szerént fiamot a' kitűzött időre bé nem hozhattam, ugyan ezt ígértem Szolga Bíró Kenyeres Úr előtt is, az egész szalontai tanács jelenlétében. Azonban

Szolga Bíró Kenyeres Úr fiamot maga eleiben parancsolván negyven botra ítélte, s rögtön le is húzatta, és a' nyomort csúfsággal és gúnnyal tetézendő a' megígért 40 bot hellyet 41et üttetett réá, a' nemes fiúra, úgy tudom pedig, hogy a' nemesi kiváltságot a' Magyar Honnban még sem törvény, sem más el nem törlötte.

Mivel pedig e' provisorius időszakban minden sérelmeink és fájdalmink orvossát egyedül Méltóságod személlyében tiszteljük: alázattal könyörgök, méltóztassék ezen fent álló törvénnyeink elleni merénnyét Kenyeres Úrnak kellő elégtétel által sújtatni, és oly kegyesen intézkedni: hogy elöljáróink ily önkény által rajtunk ne dulongjanak, hanem a' hazai törvények korláti közt maradva lenni ne igyekezzenek.

Ki legalázatosabb tisztelettel öröklök
Méltóságodnak

N. Szalontán, nov*ember* 30$^{\underline{án}}$ *1*849.

alázatos szolgája:
nemes idősbb Fábián István
N. Szalontai lakos

Császári Királyi Fő Biztos Méltóságos Jósa Péter Úrhoz nyújtandó alázatos esedezése a' belől írtnak.

2170/1849. Első Alszolga Bíró Kenyeres János Úr a' panaszra nézve adjon nyilatkozatot. Nagyvárad, december 4én 1849.

Nagyváradi Kerületi Cs*ászári* Kir*ályi* Fő Biztostól

Jósa Péter

2170. bead*atott* december 1^{én} 1849. 2758. sz*ám*hoz. 1849.

2.
Utasítás Kenyeres János szolgabírónak az id. Fábián István szalontai lakos november 30-ai folyamodványa ügyében
Nagyvárad, 1849. december 3.
(MNL OL, D 81. 1849:2170.)

2170/849.
Ö*reg* N*eme*s Fábián István szalontai lakos f. e. november 30ról.

Kenyeres János szolgabíró által mint nemes fiára rendelt 40 pálczaütések miatt elégtételért esedezik.

Első alszolgabíró Kenyeres János Úr a' panaszra nézve adjon nyilatkozatot. D*ecem*ber 1^{én} 1849.

exp. December 3.

3.
Kenyeres János szolgabíró jelentése Jósa Péter Észak-Bihar megyei főbiztosnak
Nagyszalonta, 1849. december 26.
(MNL OL, D 81. 2758:1849)

44/1849.

Méltóságos Cs. Királyi Kerületi Fő Biztos úr!

Szalontai idős Fábián Istvánnak ⁄. alatt tisztelettel visszamellékelt folyamodványát, mellyben azt panaszolja, hogy István nevű fiára 40 botot üttettem, 2170. sz. a. nyilatkozat adás végett velem közölni méltóztatván, alázatosan jelentem: miszerént nevezett if. Fábián István a' 40 botütést csakugyan megkapta az én rendeletemből, megkapta pedig következő okoknál fogva: tiszti ügyvéd t. Olaÿ István úrnak tiszti ügyvédi észrevételei folytán f. e. november 7én hivatali jegyző könyvem 172dik száma alatt meghagytam Szalonta város elöljáróinak, hogy ifjú Fábián Istvánt, ugyanazon november hó 10dikére kísértessék vason a' megyei bf. törvényszék elibe; melly rendeletemet a' most panaszolkodó idősb Fábián István megtudván, eljött hozzám, rimánkodván, hogy ne kísértessem vason a' fiát, ő fogadja és magára válalja, hogy fiát a' maga szekerén be fogja vinni Váradra, és a' rendelt napra törvényszék elibe állítandja, melly kérésére én reáhajolván, a' vason való kísértetéstől elállottam, de egyszersmind szigorúan megparancsolatam az apának, hogy fiát okvetlenül bevigye, és engemet gyalázatoban ne hagyjon, mit ő eskü mellett újfent meg is ígért; én azomban ösmervén mind az apát, mind – és különösön a' fiút, Fábián Pistát, kinél romlottabb erkölcsű, híresebb zsivány, tolvaj, bicskás, zsebelő és vérengező az egész városban, sőt talán egész megyében sintsen, s e' miatt az ígéretnek egész hitelt nem adhatván, jónak láttam szemmel tartani, ha valyon beviendi-é az apa a' fiát, s november 9én házunkhoz küldöttem egy embert annak megtudása végett, hogy valyon tétetnek-é készületek a' bemenetelre? Kitől is ellenkezőt tudván meg, sőt megértvén azt is, hogy a' beviendő Fábián Pista odahaza sintsen, hanem valahol részegeskedik, és nintsen is szándéka bemenni, azonnal egyik csendőrlegényt küldöttem felkeresésére, ki hoszas keresés után estvefelé a' város egyik korcsmájában csakugyan fel is találta Fábián Pistát, hol több rosz czimboráival együtt borozva mulatott, holott akkor már Váradon kellett volna lenni magát a' tiszti ügyvédnél szokásos bejelentés végett. Az általam kiküldött csendőrlegény a' feltalált Fábián Pistát rendeletem szerént előmbe akarta kísérni, de Fábián Pista czinkostársaival együtt ellenszegült, s azt izente nekem, hogy ha beszélni akarok vele, menyjek oda a' csapszékbe. Melly nemesi büszkeségből eredő daczoló izenete által hivatali állásomat megsértve látván, nehogy ez által másoknak is

hasonló daczolhatásra, s a' néhai nemesi szabadalmakba való bizakodásból a' tiszti rendeleteknek szabad megvethetésére rosz példa adassék, nem késtem utána azonnal több embereket küldeni, kik őt elfogván, s a' város házához felkísérvén, megkapta rendeletelből a' 40 botütést, s azzal vasra veretvén, azonnal útnak indíttattam Váradra, hová a' rendelt időre be is érkezett. Bátorkodtam pedig Fábián Pistát megbotoztatni azért, mert erre egyenesen Méltóságodtól kaptam szóbeli utasítást, miszerint az engedetlenek, ha szinte nemesek is, testi büntetéssel fenyíttethetnek. És a' Fábián Pistán elveretett 40 bot meg is termette a' maga gyümölcsét, mert az itt olly igen nagy számmal lévő makacs nemesek ezáltal egészen lehangoltattak, s nem volt reá azólta példa, hogy rendeletemnek, sőt izenetemnek is csak egyetlenegy is ellenszegülni merészelt volna.

Végül megjegyzem: miszerént Fábián Pista több rendű bűntetteiért már számtalanszor volt fenyítve, s bezárva, és jelenleg is kétrendű lopásért, jelesen három darab szarvasmarhának és hat darab kövér sertésnek nyilvános eltolvajlásáért tiszti vizsgálat alatt állván, jelenleg is a' város börtönében üli a' karácsonyi ünnepnapokat, a' honnan ma vagy holnap a' vizsgálat befejezése után a' megye börtönébe fogom kísértetni.

Méjj tisztelettel maradván Szalontán, december 26án 1849.

Méltóságos Cs. Kir. Kerületi Fő Biztos Úrnak

alázatos szolgája:
Kenyeres János mk.
a' Szalontai szak*asz* közigazgatási szolgabírája

Hivatalos jelentés Nagyváradi Kerületi Cs. Királyi Fő Biztos Méltóságos Jósa Péter úrhoz, a' Szalontai szak*asz* közigazgatási szolgabírája Kenyeres Jánostól. 2170. sz. a. rendeletre.

2758. bead december 31^{én} 1849.

4.
Válasz Kenyeres János szolgabíró 1849. december 29-ei jelentésére
Nagyvárad, 1850. január 2.
(MNL OL, D 81. 2758:1849)

2758/849.

Kenyeres János köz*igazgatási* szolgabíró f. e. december 29ről 44. sz. alatt

f. e. 2170. számra Fábián Istvánnak általa történt megbotoztatása végett beadott panaszos folyamodásra jelentését beadja.

Közigazgatási Sz*olga*bíró Kenyeres János Úr*na*k
Várad, Január 2án 1850.

1849ik eszt*endő* d*ecem*ber 26ról 44ik sz. a. kelt jelentésére válaszolom, hogy ámbár ugyan a' jelen kivételes állapotban a' nemes embereknek a parasztokkali egyenlő és így testi fenyíték alá való vételére is adhatja magát elő eset, ez azonban tsak ott alkalmazható, hol valamelly a' köz csendességet veszélyeztető és rögtöni példaadás által fékezhető nagyobbszerű ellenszegülés mutatkozik, és miutánn Fábián István azon tette, hogy a' törvényszékre való bemenetel helyett, mi néki Sz*olga*bíró Úr által meg volt parancsolva, a kotsmába időzött, még ollyas tekintetű nem volt, melly miatt a' közcsendesség háborítva lett volna, sőtt inkább ez Sz*olga*bíró Úrnak iránnyábani nem helyes engedékenységéből következett, ennélfogva Sz*olga*bíró Úrnak tettét kéntelen vagyok roszallani, már annál fogva is, mert illy nagyszerű büntetésnek maga fejéből*i* alkalmazására egyátallyába nem lehet Sz*olga*bíró Úr jogosítva, mik néműleg tsak a' szalontai népnek konok és megkeményedett természete tehet menthetővé. Jövendőre nézve tehát minden önkényes testi fenyítéstől*i* tartózkodásra is odautasítom, hogy a verésbeli mérséklett büntetéseket csak ott alkalmazza, hol ezt a' közcsendességnek rögtöni érdeke azonnali fent tartása szükségképpen kíványa.

5.
Riskó Sándor sarkadi főszolgabíró levele
Kiss Antal gyulai járási főszolgabírónak
Sarkad, 1851. január 22.
(MNL BML, IV B. 252/b. Nr. 599.)

72/851.

Békés megye Gyulai járás Közig*azgatási* Főszolgabírája, Tekintetes Kis Antal Úrnak

Gyulán.

Sarkad, Január 22. *1*851.

Felső-Bihar megyének Arad és Békés megyék szomszédságában fekvő területén Fábián István vezénylete alatt alakult öt személlyből álló rablócsapat zaklatta fel a polgárok nyugodt kedélyjét.

A rablók, miután több fosztogatásokat elkövettek, s tartózkodási helyükről némi bizonyost tudhattunk, üldöztetésük azonnal megkezdetett. – A helybeli és vidéki fegyőrök, úgy szinte némelly községi lakosok által üldöztettek, de kevés sikerrel, csak egyet sikerült Okány községe lakosainak kézre keríteni, négy pedig most bizonytalan helyen lappang.

A közbátorságot annyira veszélyeztető, úgy a személy- és vagyonbiztosítást feldúló rablók megkerítésére miután a helybeli fegyőrök elégteleneknek tapasztaltattak, Főispán Úr ő Méltóságának közbevetésivel a' rablók üldözése tekintetéből 1 század sorkatonaság küldetik ki ma vagy holnap.

Hivatalosan kérem fel tehát Tekintetes Főszolgabíró Urat, hogy ha a rablók az üldöző katonaság elöl Békés megyébe menekülnének, azok elfogatása iránt intézkedni szíveskedjék.

Közig*azgatási* főszolgabíró
Riskó Sándor

73/851. 23/1 *1*851.

Sarkadi Szak*asz* közig*azgatási* főszolgabírájától
Békés megyei Közig*azgatási* Főszolgabíró Tekintetes Kiss Antal Úrnak
H*ivatal*ból

Gyulán.

Érk. Január 24^{én} *1*851.
108/851.

[Alul más kézzel:] Fábián Pista fiatal legény azért lett rabló, mert a szalontai fősz*olga*bíró megbotoztatta. Így hallottam régen.

6.
Kis Antal Békés megyei főszolgabíró levele
Zsitvay József Békés-Csanádi megyefőnöknek
Gyula, 1851. január 24.
(MNL BML, IV B. 252/b. Nr. 599.)

Nagyságos Császári Királyi Tanátsos s Elnök Úr!

Minémű felszólítást kaptam a Bihar megyei Sarkadi kerületi Közigazgatási főszolgabíró Risko Sándor Úrtól, a ⁄. alatt eredetben ide mellékelt levélből által láttni méltóztatik Nagyságod. – Mivel pedig az ügy nagyobb szerű, miután azon gonosztévők hihetően Békés megyébe vonulnak, de hová, tudni nem lehet, Nagyságodat rögtön tudósítani hivatalos kötelességemnek tartottam.

Ez alkalommal hivatalos tiszteletem nyilvánítása mellett, azt is van szerentsém felterjeszteni, hogy én álló Biztos Urat már ez eránt nem tsak értesítettem, hanem nékie a szoros őrködést olly utasítással meg is hagytam, hogy ha a szükség úgy kívánnya, a lakosság erejét is vegye igénybe, s hogy az sikerülhessen a járásomban lévő községeket is mai napon oda utasítottam, hogy Kálló Úrnak segédkezeket nyújtani jó polgári kötelességeknek tartsák.

Aki is midőn eme hivatalos jelentésemet tenném, magamat úri kedvesei (?) ajánlva, külömböztetett tisztelettel vagyok

Nagyságodnak

Gyulán, Jan*uár* 24. *1*851.

alázatos szolgája:
Kis Antal
Fősz*olga*bíró

[] vet Jan. 24^{én} *1*851. 12 órakor

7.
Zsitvay József Békés-Csanádi megyefőnök levele
a gyulai és sárréti járás főszolgabíráinak
Gyula, 1851. január 24.
(MNL BML, IV B. 252/b. Nr. 599.)

A gyulai és sárréti járás főszolgabíráinak!

Bihar megyei szomszéd szolgabírótól ma délben vett tudósításból értesülvén, mikínt ma vagy hólnap Fábián István rablófőnök és czinkosai üldözésére 1 század sorkatonaság küldetik ki, – miután pedig az üldözés Békéssel határos szélein fog Bihar megyének tétetni, annálfogva helyeseltetvén a gyulai járás főszolgabírájának tett intézkedései, ezúttal csak annyiban tétetik irántuk kivétel, hogy mivel Káló Jósef csendbiztosnak jelenléte az ugyan csak e sz. a. a csabai határban elrendelt üldözésnél szükségesebb azért, mert azon járásban csendbiztos nincs, őt oda rendelje, elszakíthatván tőle egy pár csendlegényt az ez oldaloni üldözéshez. Egyébiránt a békési és sárréti járás főszolgabíráinak meghagyatik, hogy járásukbeli csendbiztos és csendőröket rendeljék ki, kik a megkezdett üldözésben Bihar megye szélein részt véve, a rablók elfogatásában közre működjenek, és főgondot arra fordítsanak, hogy az üldözésbe vett rablók menekülve, e megyébe való becsúszhatásra rést ne kapjanak, – Többire az eredmény felőli jelentés elváratik. Gyulán, január 24én 1851.

BCs mf.[13]

8.
Kiss Antal főszolgabíró utasítása Sztavill Vince Békési járási csendbiztosnak
Gyula, 1851. február 7.
(MNL BML, IV B. 252/b. Nr. 599.)

V*itéz*lő Sztavil Vintze Csendbiztos Úrnak

Berénybe.

Addig is, még N*agysá*gos Királyi Biztos Úr által is a rendelet megérkezne, ezennel hivatalossan Ő Nagysága meghagyásából felhívom Biztos Urat, legyen szorgalmas abba, hogy minden legényeivel együtt A Bihar megyével majdnem határos fási pusztára vonuljon, mivel febru*ár* 9^{én} Bihar és Arad megye részéről

13 Békés megyei császári megye főnök.

a vidéken elhíresedett Fábián István és rabló társai üldöztetések elrendeltetett, ez alkalommal Biztos Úr fejtsen ki minden igyekezetett, hogy a netalán ezen megyébe vonuló ezen ösmeretes és veszedelmes egyének tovább üldöztessenek, és ha lehet, el is fogathassanak. Igénybe vehető ez alkalommal a berényiek segítsége is, kik lovas legényekkel szaporíthattyák a persecutorok számát, és az üldözést előmozdíthattyák. Tegye magát érzékezésbe [!] a békési elöljárókkal is, és mivel meg vagyok győződve, hogy a békési bíráknak érdekében áll a gonosztévők üldözése, és elfogatások, onnan is rendeltessen az üldözésre alkalmas lovas egyéneket, s kérje meg ez eránt járásbeli fősz*olga*bíró urat is, ki, tudom, mi előbb e tárgyban, a Királyi Biztostól fog rendeletet kapni. A vésztői elöljárók is felszólítandók a segedelemadásra.

Meg vagyok győződve arról, hogy amidőn Biztos Úr ügyességébe és szorgalmába teszem le ezen ügyet, az a legjobb kezekbe vagyon.

Gyula, febr*uár* 7^n^ éjtzaka *1*851.

Kiss fősz*olga*bíró

A' rablók kézre leendő keríthetése érdemében Medzidrászki Frigyes Bihar megyei csendbiztossal is tegye magát értekezésbe.

[Külső címzés:] A' Gyulai Ker*ület* főszolgabírájától T. Békés megye csendbiztossa Vitézlő Sztavil Vincze Úrnak.

H*ivatal*ból

MBerénybe.

Sietve.

Doboz, Békés lovas által küldje azonnal rablók ügyébe.

(Gyűrűspecsét.)

Gyuláról indult d. e. 11 órakor febr*uár* 8^n^ *1*851.

Vettem Gyomán febr*uár* 9. reggeli 9 órakor.

9.
Sztavill Vince Békés járási csendbiztos levele
Bonyhády Gyula Békés megyei csász. kir. helytartónak
Hely és dátum nélkül
(MNL BML, IV B. 252/b. Nr. 599.)

Nagyságos Császári Királyi Megyei Főnök Úr!

Számvevőileg tett azon észrevétel folytán, miszerént a' megyén belől teljesített üldözésekért szabályszerűleg napidíjjakat követelni nem lehet, négy rendbeli napidíjjaktól szólló díjj-jegyzékemet vissza utasítani méltóztatott.

Mennyiben eddigelé, nevezetesen: múlt 1850k év május és september havaiban e' megyében, s a' szomszéd megyék határain felsőbb rendeletek folytán teljesített üldözések alkalmával kiérdemlett napi díjjak minden külömbség nélkül kifizettettek, és mint tudomásomra van, járásaikon kívül működő tisztviselők díjjaztatnak, bátor vagyok ezek felemlítése mellett alázatos tisztelettel nagyságodnak tudomására juttatni azt is: mikéntnapi díjjakat mindég csak felsőbb parancsok folytán rendezett átalános, hosszabb s a' szomszéd megyékkel kapcsolatos, erőt, egességet, költséget kimerítő üldözések alkalmával voltam bátor követelni, s akkor is lelkiisméretes mértékkel, az idő közben megyén belől szintúgy, mint a' szomszéd megyék határain igénylett, bár hasonlag hosszabb, s azonkép költséges nyomozásokat, és üldözéseket, tulajdon költségeinken viseljen;

és mennyiben a' számvevőileg visszavett négy rendbeli díj-jegyzékeim, nem is annyira a' megyén belőli, mint a' szomszéd megyék határain teljesített hivatalos működéseimet igazolják, bátor vagyok azon díjjegyzékeket most már más, és hiteles alakban ide rekesztve Nagyságodnak újra benyújtani, alázattal esedezvén: hogy méltányolva felhozott okaimat, az azokban foglalt napi díjjakat, utalványoztatni kegyesedjék.

Alázatos tisztelettel maradván
Nagyságodnak

alázatos szolgája:
Sztavill Vincze
Békési járás csendbiztossa

Békés Megyei Császár Kir. Főnök Nagyságos Bonyhády Gyula Úrhoz alázatos esedezése a' bent írtnak.

négy darab melléklettel.

10.
Bonyhády Gyula Békés megyei csász. kir. helytartó levele Nagyváradra a Fábián Pistáékat üldöző Sztavill Vince csendbiztos díjának kifizetése ügyében
Gyula, 1851. július 25.
(MNL BML, XI. Nr. 3973.)

Cs. Kir. Pénzügy Kerületi Igazgatóság NVáradon

Nagyságos Úr!

Van szerentsém Nagyságodat tisztelettel értesíteni, hogy folyó évi Július 16án 4664. szám alatt kelt becses megkeresése folytán, melynek két darab mellékletei vissza rekesztvék a' Békés megyei adó pénztárnál következő öszvegek utalványoztattak, ú. m. Sztavil Vincze Békési Járás csendbiztos részére rablófőnök Fábián István s czinkos társai üldözése alkalmával megérdemlett napi díjak fejébe: 23 ft dr (?)

Ugyancsak Sztavill Vincze csendbiztos részére rablófőnök Fábián István s czinkos társai üldözése alkalmával 599. számú kormánybiztosi rendelet folytán Bihar megye szélin történt nyomozás és őrködésért megérdemlett napi díjak fejébe 18 ft 24 d.

Ugyancsak Sztravill Vincze csendbiztos részre a' Heves megyében rendezett üldözés alkalmával 409ik számú kormánybiztosi rendelet folytán Heves megye szélén történt őrködés és nyomozásért megérdemlett napi díjak fejében 18 ft 24 d.

2928. Számú kormánybiztosi rendelet folytán a' Bánkút alatt rablást elkövetett rablók utánni nyomozás alkalmával megérdemlett napi díjak fejében 13 f 48 d.

Nagy Váradon, Július 21én *1*851.

Gernay (?)

A bent foglalt öszvegek közvetlen az adópénztárnál lévén utalványozva, e hivatalos levél tudomásul vétetik. Gyulán, Július 25én 1851.

B[*ékés*]m[*egyei*]főnök
Bonyhády

Vettem Július 5én [*1*]851.

4372/851.

SZILÁGYI MÁRTON

A ballada újrateremtése – redukció révén

Arany János *Népdal*a

Arany *Kapcsos Könyv*ében 1877. augusztus 28-ai dátummal olvasható a *Népdal* című vers, amely szerb tematikájú szöveg: nemcsak a ritmikája mutatja ezt, hanem a szóválasztás tudatos stilisztikája is, olyan szerb eredetű jövevényszavak beépítésével, mint például *guzlica*, *kolo*, *dávoria* vagy éppen a *Jovan* név (a versben szereplő egyetlen személynév). Keletkezéséről alig tudunk konkrétumokat; mindaz, amit a szakirodalom eddig feltárt, következtetéseken és feltételezéseken alapul. Így tett az *Őszikék* első publikálásakor a verset megemlítő Péterffy Jenő is, aki a következőképpen vélekedett a versekről általában, s kifejezetten erről a költeményről:

> Alkalmiak költői értelemben. Ilyen alkalmiságnak köszöni létét, más irányban, ha nem csalódunk, az Őszikék, Duna vizén lefelé úsz a ladik czímű népdala is. A Margit-sziget fái közül szép pillantás esik a Dunára, látni a gyümölcscsel rakott ladikot, rajta rácz parasztok, piros kendős asszonyok. Zajosan mulatnak, talán vasárnap van; hallik a muzsikaszó, csimpolyaszó. Ez a zaj a rhythmikus lárma, mintha a népdal rhythmusából is felénk hangzanék. S mintha az egész népdal ez érzéki benyomások hatásából szövődött volna a költő elméjében.[1]

Péterffy nyomvonalán haladva Voinovich Géza is hasonlóan költőinek bizonyuló (s igen kevéssé használható) összegzést adott a vers élményhátteréről, ami nála az elemzést is helyettesítette:

> A rhytmus zöngelme néha káprázatos hangfestésbe olvad. Mily harsányan hozza el a folyó visszhangja a csónakról a szerb muzsikaszót, a kolo ütemét, a la-

1 [Péterffy Jenő], „Arany János *Őszikéi*", *Budapesti Szemle* 16, 53. kötet, 133. sz. (1888): 152–158, 156.

> kodalmas nép kurjongatását, amint összeolvad az evezők csapásával, s a parti hullámok szabályos csobbanásával. (*Duna vizén…*)[2]

Ami Péterffynél és Voinovichnál hangulatosan kifejtett, esszéisztikus gondolatfutam volt, azt később Losonci Miklós igyekezett összekapcsolni a *Kapcsos Könyv*ben a vers alá bejegyzett dátummal: szerinte augusztus 28., a vers keletkezésének (vagy lejegyzésének) napja ugyanis éppen a ráckevei búcsú napja, ami érthetővé teszi, hogy a Szentendréről Ráckevére, azaz az észak–déli irányban (majd fordítva) haladó csónakok látványa az ekkor éppen a Margitszigeten pihenő Arany számára vizuális élmény lehetett, s ha zenét is feltételezünk, akkor akár akusztikus is.[3] Az irány, amelyet Losonci kijelölt, fontos összefüggésre világított rá, de pontatlanságára a következő évben Póth István hívta fel a figyelmet: a Nagyboldogasszony napján tartott búcsút abban az évben Ráckevén nem 28-án, hanem 27-én tartották.[4] Persze egy előtte való napon történő hajós vándorlás is beleférhetne még a vers keletkezésének – részleteiben nyilván feltárhatatlan – történetébe. Ám az mindenképpen súlyosabb ellenérv, amivel Póth a Péterffy Jenő óta jelen lévő, tetszetős magyarázat egyéb elemeit is cáfolta:

> Nem valószínű, hogy a szentendreiek olyan nagy hajón mehettek Ráckevére, amelyen kólót járhattak volna, ha viszont partraszállva a Margitszigeten táncoltak, akkor miért látta volna a magyar költő csak „messziről… táncukat".[5]

Végső soron ennek a helyesbítésnek (vagy vitának) az a tétje, hogy Arany versét személyes benyomásokon alapuló élményköltészetnek látjuk-e, vagy olvasmányokon alapuló, tudatos és erősen kontrollált lírának. Az érveket mérlegelve inkább ez utóbbihoz áll közelebb az igazság, s volt, aki ezt a véleményét sarkosan

2 Voinovich Géza, *Arany János életrajza,* kiad. Török Lajos (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019), 558.

3 Losonci Miklós, „Arany János *Népdal*ának »forrásai«", *Irodalomtörténeti Közlemények* 77 (1973): 580. Losonci itt felvetette azt is, hogy esetleg forrás lehet a négy nappal korábban, a *Fővárosi Lapok*ban megjelent, *Rege a Kőnigsee mellől* című vers is – ezt a kritikai kiadás alaptalannak minősítette, vö. Arany János, *Kisebb költemények 3. (1860–1882),* kiad. S. Varga Pál, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 884. A továbbiakban: AJM *Kisebb költemények 3.*

4 Póth István, „Megjegyzés az Arany János népdalának »forrásai« című közleményhez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974): 706–707.

5 Uo., 07.

meg is fogalmazta – így tett Holl Béla,[6] Póth István[7] és Fried István is.[8] Érdemes tehát ezt szem előtt tartani a vers értelmezésekor.

Sajátos textológiai lehetőségeket tesz lehetővé az a tény, hogy ennek a műnek ismerjük egy másik kéziratát is. Ezt Holl Béla tette közzé: egy olyan albumban talált rá, amely különböző írói autográfokat tartalmazott, s ezek egyike volt Arany verse is (a kézirat eredetije jelenleg is magántulajdonban van).[9] Ebben a gyűjteményben ott van az a kísérőlevél is, amely eljuttatta a Póliként megszólított címzetthez a kéziratot. Ezt Arany Lászlóné Szalay Gizella írta, s noha a levél dátumot nem tartalmaz, sejthetőleg férje halála, 1895 után (ekkortól több helyre is ajándékozott ereklyeként kéziratokat apósa hagyatékából, amelynek immár egyedüli és kizárólagos tulajdonosa volt),[10] de még újbóli férjhezmenetele, 1905 előtt (a levelet Aranyné néven írta alá).[11] A címzettre, Pólira Holl Béla két nevet is említ lehetséges azonosításul: Szász Károly lányát, Polyxéniát (Vargha Gyula feleségét) vagy Radvánszky Béla feleségét – számomra az első lehetőség sokkal valószínűbbnek tűnik. A levél még egy megfejtendő utalást tartalmaz: „Küld el ipám kéziratával együtt Vera grófnőnek". Az itt emlegetett grófnőt azonban Holl – az autográf-gyűjtemény egyéb utalásai alapján – egyértelműen azonosítani tudta Nemeskéri Kiss Miklós fiának, Pálnak a felesége személyében, aki nem volt más, mint Szapáry Vera.[12] Szalay Gizella levele, bármilyen rövid is, azért lényeges, mert fölhívhatja a figyelmet arra, hogy Arany műveinek az utóélete szempontjából is mennyire lényeges lenne az ő fennmaradt leveleinek az összegyűjtése, mint ahogy az egész Arany család írásos hagyatékának a pontos felmérése is komoly tanulságokat ígér, s nemcsak irodalomtörténeti, hanem mikrotörténeti

6 Holl Béla, „Arany János *Népdal*ának ismeretlen kéziratáról", *Irodalomtörténeti Közlemények* 71 (1967): 194–196. A konkrét szöveghely: 195.

7 Póth, „Megjegyzés az Arany János népdalának…", 707.

8 „A történet nem népköltészeti, hanem a korabeli újsághírekből származtatható ihletésre vall." Fried István, *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 267.

9 Holl, „Arany János *Népdal*ának…". A kézirat jellegéről lásd az új kritikai kiadás jegyzeteit: AJM *Kisebb költemények 3,* 883.

10 Így került Kolozsvárra az Erdélyi Múzeum-Egyesület tulajdonába Arany 1856-os *Kisebb költemények* című kötetének kézirata, amelyet mindmáig Kolozsvárott őriznek; erről bővebben Szilágyi Márton, „Arany János *Kisebb költemények* című, 1856-os kötetének keletkezése", *Irodalomtörténet* 98 (2017): 450–466; Szilágyi Márton, „Arany János kötetszerkesztési gyakorlata és a *Kisebb költemények* (1856)", *Erdélyi Múzeum* 80, 3. füzet (2018): 1–12.

11 A levelet lásd Holl, „Arany János *Népdal*ának…", 194.

12 Uo., 194–195. Szapáry Vera (1863–1936) Szapáry István és Ráday Borbála ötödik gyermeke volt, s 1885-ben kötött házasságot a férjével. Bővebben lásd Claude André Donadello, Cseh Géza és Pozsonyi József, *A muraszombati, szécsisziget és szapári Szapáry család története* (Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága–Tiszántúli Történész Bizottság, 2007), 150–153.

szempontból is (ideértve a család kapcsolatrendszerének és társadalmi beágyazottságának a vizsgálatát is).[13]

Holl Béla tanulmánya úgy rekonstruálta a vers keletkezését, hogy a Szalay Gizellától elajándékozott példány, amelyet a költő egy külön lapra írt, volt a korábbi változat, s Arany ezt másolta be a *Kapcsos Könyv*be. Ezt bizonyítja néhány olyan szöveghely, amely egy korábbi megfogalmazást őrzött meg (ilyen a *korcsma* szó, amely aztán *csárda* alakban került be a végleges verzióba, valamint a *citeraszó,* amelyből *guzlicaszó* lett).[14] Ez alkotáslélektani szempontból is igen fontos adalék: azt bizonyítja, hogy a *Kapcsos Könyv* alapvetően tisztázati példánynak számított, ahová Arany a más, időközben elpusztult és számunkra már hozzáférhetetlen kéziratlapokon kidolgozott verseinek a végső változatát akarta beírni. Igaz, ez együtt járt azzal, hogy a költő még itt is javított, mint ahogy ennek a versnek az esetében is látszik még a fogalmazás, a végső csiszolás munkafázisa.[15] Voinovich Géza a régi kritikai kiadásban időnként utalt arra, hogy a *Kapcsos Könyv* némely darabja esetében ő ismert korábbi kéziratlapokat is, ám ezek az Arany-hagyaték teljes, a család tulajdonában maradt részével együtt elpusztultak 1945-ben. A szerencsés módon fennmaradt (mert korábban elajándékozott) kéziratlap azonban lehetővé teszi, hogy valamelyest belelássunk Arany költői munkamódszerébe, amely a többszörös (legalább kétszeres) lejegyzés mellett a szöveg végső stilizálásának a műveletét is magában foglalta. S ez azt a feltevést is megfogalmazhatóvá teszi, hogy Arany a kéziratos gyűjteményébe az első változat keletkezésének a dátumát írta be, akkor is, ha esetleg utólag (nem tudjuk, mennyivel később) másolta be a szöveget ide. Az első fogalmazványon ugyanaz a dátum szerepel, mint a *Kapcsos Könyv*ben, noha az nem igazolható teljes bizonyossággal, hogy a letisztázás is ugyanaznap történt volna.[16] S Arany ebbe a letisztázott szövegbe is belejavított még, tehát tovább dolgozott a versen. Alighanem ha megvalósítja elképzelését a *Kapcsos Könyv* anyagának külön kötetként való kiadásáról (erre a tervre vannak levélbeli bizonyítékok,[17] de a kéziraton a versek utólagos, ceruzával történő beszámozása, néhány vers áthúzása is ezt sejteti), akkor Arany még a jelenleg ismeretes, végső szövegállapoton is módosított volna.

13 Ennek kapcsán lásd Gulyás Judit, „Arany László levelezése", in *Az örökség terhe: Arany László élete és munkássága,* szerk. Szilágyi Márton, 209–247 (Budapest: Ráció Kiadó, 2022).

14 Holl, „Arany János *Népdal*ának…", 195.

15 A javítások rendszerezett feldolgozását lásd AJM *Kisebb költemények 3,* 278–279. A *Kapcsos Könyv* textológiai tanulságairól általában: Szilágyi Márton, *„Mi vagyok én?": Arany János költészete* (Budapest: Kalligram, 2017), 264–279.

16 A kritikai kiadás erről – mértéktartóan – csak annyit állít: „A két kézirat között – az íráskép tanúsága szerint – kevés idő telhetett el". AJM *Kisebb költemények 3,* 884.

17 Lásd Voinovich, *Arany János életrajza,* 559–561.

A vers feltételezhető forrásai kapcsán Kovács József (aki azonos a később Kovács József László néven publikáló irodalomtörténésszel)[18] joggal hívta föl a figyelmet a korabeli napisajtóra, amely többször is hírt adott olyan, féltékenységből fakadó házastársi gyilkosságokról, amely a vers szüzséjében is azonosítható.[19] Konkrét szövegösszefüggést neki sem sikerült valószínűsítenie, de párhuzamainak enélkül is van tanulsága: Arany – ha nem is hétköznapi, de – szinte közhelyesen ismerős szituációt választott a vers témájául, nem egyedülálló módon a *Kapcsos Könyv* anyagának ismeretében. Ugyanez a tipikusság figyelhető meg olyan, epikus menetű verseiben, mint a szintén szerelmi konfliktusból kinövő *Tengeri-hántás* vagy *Tetemre hívás,* esetleg az éppen a nagyvárosi öngyilkosságok bulvárszenzációkból ismerős helyzetéből kinövő *Híd-avatás*.[20] Arany kései balladaköltészetét erősen meghatározta a mindennapi szituációkból kiinduló, s ilyenformán mindenki számára ismerősnek bizonyuló tragikum témává emelése – s a *Népdal* is ennek bizonyítéka. Ahogy Imre László megfogalmazta, az *Őszikék*et az általában is jellemezte, hogy „egy-egy ballada születése nem valamiféle nemzeti-közösségi szándékhoz, inkább a nagyon is mindennapi élet esetlegességeihez kapcsolódik".[21]

Arany tudatosan „szerbesítette" a költeményét, ezt konkrétan és szövegszerűen is meg tudjuk ragadni a Holl közölte első változat segítségével. Ez nemcsak metrikai kérdés volt számára,[22] hanem ezt a hatást igyekezett más nyelvi eszközökkel is elmélyíteni. A szerb eredetű jövevényszavak és egy szerb férfi keresztnév felhasználását már említettem – ám érdemes arra is felfigyelnünk, hogy ezt a benyomást a kéziraton végzett munka során is erősíteni akarta. Az első kéziratot közlő Holl Béla hívta fel a figyelmet arra, hogy az ott még „citeraszó"-ként szereplő kifejezést Arany ceruzával áthúzta, s helyette azt írta be: „guzlicaszó".[23] S aztán ez a változat megmaradt a *Kapcsos Könyv*ben is. Arany nyilván tudta azt is, hogy ez nem egyszerűen egy szerb hangulatot keltő szó, hanem kifejezetten az epikus szerb

18 Tőle lásd még: Dr. Kovács József László, *„Duna vizén lefelé usz a ladik": Ráckeve és a Csepel-sziget az irodalomban. Irodalomtörténeti, művelődéstörténeti vázlat* (Ráckeve: Ráckeve város Polgármesteri Hivatal, 1991), 199–220.

19 Vö. Kovács József, „Adatok Arany János *Őszikéi*hez", *Studia Litteraria* 6 (1968): 104–108, 105–106.

20 A ballada hátteréhez lásd Horváth J. András, „Költői látomás – főkapitányi láttamozás: a »Hídavatás« alakjai", *Budapesti Negyed* 13, 47–48. sz. (tavasz – nyár) (2005), https://epa.oszk.hu/00000/00003/00034/horvath.html (hozzáférés: 2021.12.29).

21 Imre László, *Arany János balladái* (Szombathely: Savaria University Press, 2006), 59.

22 Bár a dallam eredetéről az Arany verselésével behatóan foglalkozó J. Soltész Katalin meglehetősen bizonytalanul nyilatkozott, azaz nem erősítette meg határozottan, hogy ez szerb eredetű lenne: „Különböző szótagszámú négyütemű sorokra épül Arany egyik legkülönösebb kis remeke, a feltehetőleg szerb dallam ihlette *Népdal*". J. Soltész Katalin, *Arany János verselése,* Opus: Irodalomelméleti tanulmányok 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 76.

23 Holl, „Arany János *Népdal*ának…", 195.

hősénekek jellegzetes kísérőhangszere,[24] tehát nem a tánckíséretet, hanem azt a típusú orális költészetet idézi föl, amely hiányzik a magyar népköltészet (és régebbi költészeti hagyomány) anyagából.[25] Emellett fontos volt az egyértelmű földrajzi lokalizálás: Szentendre és Ráckeve, a két szerb lakosságú település a cselekvény északi és déli bemérési pontjaként szolgál, s hozzájuk csatlakozik a költemény végén Alexinác és Knyazevác. Ez utóbbi szerbiai városok, amelyek a Duna balkáni mellékfolyói mentén helyezkednek el, Magyarország akkori határaitól is igen messze esnek, s egymás mellé kerülésük nem olyan típusú, szigorú és átgondolt lokális közelség folytán alakult, mint Szentendre és Ráckeve. Alexinác és Knyazevác ugyanis nincs egymás közelében, ám az orosz–török háború idején, 1876-ban közel egy évig folytak harcok e két szerbiai város körül; a törökök augusztusban foglalták el Knyazevácot, és októberben győzött Abdul Kerim Alekszinyácnál. A korabeli sajtótudósítások pedig többször is egymás mellett emlegették ezt a két települést.[26] S mivel hangalakjuk hasonló volt, ez a köztük fennálló belső rím rögzíthette összetartozásukat, s lehetővé tette kettős emlegetésüket mint távoli, már Magyarország határaitól igen távol levő szerb városokét. S az ebben az eljárásban megragadható ritmikai, zenei kiindulás indokolja az ehhez illeszkedő rímszavak kiválasztását:

> Juhaj! közel már Alexinácz, Knyazevác:
> Engem, Kevi-Rácz, többet ugyan sohse' látsz![27]

Figyelembe véve a versformából következő belső rímeket is, ezért lehetett fontos, hogy a két szerb város nevét az egyik magyar település nevével is rímeltetni lehessen, így alkotta meg Arany Ráckeve elnevezéséből a „Kevi-Rácz" alakot, a hangalak révén közvetlen kapcsolatot teremtve a magyarországi szerblakta település s a két szerbiai város között.[28]

24 Korábban a *Szibinyáni Jank* című versében kifejezetten ebben a képzetkörben, azaz Hunyadi János emlékezetének a fönntartására használta a szót: „Most is vallják, egyre dallják / Szerbhon ifjai, leányi, / Guzlicájok hangja mellett: / Ki volt Janko Szibinyáni." Arany János, *Összes költeményei,* kiad. Szilágyi Márton, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2018), 1:313.

25 Ennek a hiánynak az érzékeléséről és (cseh–magyar) komparatív keretben való interpretálásáról lásd bővebben Szilágyi Márton, „Arany János és a *Naiv eposzunk:* Előszó", in *Rejtőzködő Kalliopé: Tanulmányok Arany János* Naiv eposzunk *című írásáról,* szerk. Csonki Árpád, Hagyományfrissítés 6, 7–18 (Budapest: reciti, 2018).

26 Vö. Kovács, „Adatok Arany János *Őszikéi*hez", 106.

27 AJM *Kisebb költemények 3,* 279.

28 Az új kritikai kiadás jegyzete úgy véli, a „Kevi-Rácz" értelme annyi, mint „ráckevei szerb"; uo., 887. Megítélésem szerint nem erről van szó, s ezt a szó helyesírása is alátámasztja (Arany az első változatban még vesszőt tett a két szó közé, majd ezt még ott javította kötőjelre, de az összetétel mindkét tagját következetesen nagybetűvel írta). A szó így egyszerűen annyit tesz, hogy Ráckeve (gondoljunk a Pest-Buda versus Budapest névalak lehetséges mintaadó szerepére).

A versnek ez a zenei indíttatása nemcsak azzal függ össze, hogy Arany verse beleilleszkedik a szerb népköltészet formakincsét a magyar irodalomba is integrálni kívánó, ekkor már évtizedes törekvésekbe (a „szerbus manír" meghonosításába),[29] hanem közvetlenül is lehetett dallamemléke a költőnek. Dalgyűjteményébe mindenesetre följegyzett egy hasonló ritmusú magyar dalt, dallammal együtt,[30] s azt is tudjuk, hogy a saját versét meg is zenésítette (azaz alighanem „ráfogott", alkalmazott egy tőle már ismert dallamot a szövegre), ám ezt a kottáját sajnos nem ismerjük, 1945-ben megsemmisült.[31] Arany esetében nem ritka az, hogy valamilyen korábbi, tőle ismert dallamra születik egy verse (ilyen példákat szép számmal elemzett már Csörsz Rumen István),[32] s alighanem ez esetben is erről lehet szó. Arany azonban nem imitálta a szerb népköltészetet, pedig erre verselési felkészültsége éppúgy alapot adhatott volna, mint az, hogy a szerb *deseterac* különösebb nehézség nélkül alkalmazható lett volna a magyar nyelvre is. Ám Arany nem tizenkettes sorokkal dolgozott, hanem négyüteművé kiegészülő háromütemű sorokkal, amelyek tizenegyesekből, tizenötösökből s tizennégyesekből álltak.[33] Ahogy Fried István fogalmazott:

> A történet nem népköltészeti, hanem a korabeli újsághírekből származtatható ihletésre vall. A szerb helynevek (Alexinácz, Knyazevácz), Jovan neve, a kolo emlegetése a couleur locale-t szolgálja ugyan, de semmivel sem kölcsönöz több szerb jelleget a dalnak (mely valójában inkább balladai színezetű), mint *A walesi bárdok* megannyi középkori walesi vonatkozása. Ugyanis hangvételében, verselésében semmi köze sincs a szerb népköltészethez.[34]

Innen nézvést pedig talán jobban belátható ennek a versnek a poétikai újszerűsége. Nyilasy Balázs egy, Arany balladáit elemző tanulmányában a *Népdal*t érintőlegesen, egy rövid gondolatfutam erejéig ugyan besorolta a balladák korpuszába, de rögtön hangsúlyozta is különállását – s ezt ő értékbeli különbségként azonosította, mondván, ez a vers azért mégsem igazi ballada:

29 Erről lásd Fried, *A délszláv népköltészet…,* 142–162.

30 Kodály Zoltán és Gyulai Ágost, kiad., *Arany János népdalgyűjteménye* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 71. dallam; a szöveg: 29.

31 A megzenésítést említi: Voinovich, *Arany János életrajza,* 591.

32 Csörsz Rumen István, „»népdalunk után indulva«: Arany János nép- és közköltészeti mintáiból", *Napút* 19, aug. (2017): 180–198; Csörsz Rumen István, „»…melyben a dal megfoganhat«: Arany János *Dalgyűjteménye* (1874) mint ihletforrás", in *„… és palota épül a puszta beszédből": Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról,* szerk. Gábori Kovács József és Major Ágnes, 163–212 (Budapest: Reciti, 2017).

33 Metrikai leírását lásd J. Soltész, *Arany János verselése,* 76–77. A szerző itt „egyedülálló"-nak nevezi ezt a ritmikát.

34 Fried, *A délszláv népköltészet…,* 267.

> A kisebb igényű, 1877. augusztus 28-ra keltezett *Népdal* hőse, Jovan a magyar kultúrkörben szokásos szerbsztereotípia jegyében működik, cselekszik, a férfi a vad, kegyetlen rác faj képviselője. A sztereotípiabeteljesítés mindenesetre másnemű balladavilág kialakításához járult hozzá. Az Arany-balladákban általában elengedhetetlen „bűnkövetkezményiség" ezúttal teljesen hiányzik, s az előadásmód fokozottan „amorális", kommentár nélküli, „népdalosan parnasszista". A vers végén a „vad rác", az asszonygyilkos, erőszakos Jovan véres késsel járja a kolót, lelkiismerettől szemmel láthatóan nem zaklatva, épségben menekül el az igazságszolgáltatás elől, s az elbeszélőnek-énekszerzőnek mindehhez semminemű hozzátenni valója nincsen.[35]

Persze annak, hogy a *Népdal*nak inkább a balladákhoz van köze (hiába utal a neve más műfajra), megvoltak az igen komoly előzményei a szakirodalomban: a régi, Voinovich-féle kritikai kiadás jegyzete is erre utalt,[36] de a leghathatósabban emellett Fried István érvelt.[37] Nyilasy Balázs jogosan rögzítette, hogy a *Népdal* eltér a balladák műfajába sorolt Arany-versek mindegyikétől, arra viszont már meglehetősen rigorózus és normatív módon következtetett, hogy ez hiba lenne (szerinte ugyanis, ahogy láttuk, a költemény „kisebb igényű"): ez nyilván abból a kimondatlan premisszából következett, hogy az „igazi" Arany-ballada feltétlenül lélektani jellegű, és morális igazságszolgáltatást tartalmaz. Csakhogy érdemes megfontolni azt a lehetőséget, hogy a *Népdal* esetében Arany nem egy komoly műfaji újítással kísérletezett-e. Ennek az egyik fontos eleme a ballada műfajának redukciója volt, azaz a sűrítés lehetséges fokáig úgy eljutni, hogy egy epikus történet szüzséje ettől még felismerhető maradjon. S amitől itt a költő eltekintett, az többek között a reflexió volt: a pálya végén, az utolsó költői periódusban ez a ballada lehetséges megújításának az egyik útja lehetett, ami csak azért maradt rejtve, mert Arany nem folytatta ezt a kísérletét sem. Mint ahogy egyébként soha, egész költői életművét tekintve is, nem a ballada „igazi" formáját kereste, s ezért van, hogy az egyik ballada esetében kikísérletezett formai és tartalmi elemek nem szolgálnak kiindulásul egy másik versnek, hanem Arany mindig az alapoktól kezdi a poétikai építkezést. Így nem is hasonlítanak egymásra korábban sem a balladának tekinthető költeményei.

35 Nyilasy Balázs, „Az Arany János-i ballada", *Hitel* 23, 3. sz. (2010): 95–113, 110. Nyilasy ezt a részletet monográfiájába nem vette át, ott csak a lényegét tartotta fenn: „A költeményben a vitathatatlan, nagy bűn teljességgel következmény nélkül marad. A vershős, a szerb Jovan menyasszonya megölése után vértől csepegő késsel járja a csárdában a táncot, majd elszökik az igazságszolgáltatás elől." Nyilasy Balázs, *Arany János balladái* (Szombathely: Savaria University Press, 2011), 77.

36 „Népdal-formában ballada." Vö. Arany János, *Kisebb költemények,* kiad. Voinovich Géza, Arany János összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 545.

37 Fried, *A délszláv népköltészet…,* 267–268.

Nyilasy Balázs tanulmányának van egy igen érdekes, rövid fejezete, amelyben a szerző a balladák terjedelméről beszél; itt állapítja azt meg összefoglaló érvénynyel, hogy „Arany János balladái jellemzően a száz sort közelítik alulról és fölülről, a nagykőrösi verscsoport legrövidebb darabja, az 1852-ben írott *A hamis tanú* mindössze hatvan sor terjedelmű, a leghosszabb, az 1853-as *Szent László* százharminchat."[38] Innen nézvést különösen beszédes az a tény, amelyet Nyilasy már nem épített bele az érvelésébe: a *Népdal* viszont mindössze 24 sor (a címet és a datálást nem számítva), tehát Arany itt és ekkor jutott el a tömörítésnek a végpontjára. Poétikai kísérletének ez az egyik fontos tétje: meddig lehet fokozni az epikus téma redukcióját? Ennek érdekében Arany szinte csak a történet vázát (a szüzsének is csak a legfontosabb elemeit) őrizte meg, s az ehhez kapcsolódó minden egyéb, a megértést pontosító vagy legalább gazdagító elemtől megszabadította a verset. S ha jól megnézzük, akkor a *Népdal* rekonstruálható eseményeinek már az a változata is, amelyet az előbb Nyilasy Balázstól idéztem, konfabuláció révén előálló tulajdonításokat tartalmaz: mert hiszen a szöveg semmit nem állít arról, hogy Jovan vajon kit is ölt meg (megölt-e valakit egyáltalán…), a menyasszonyát (esetleg már a feleségét) vagy annak a szeretőjét, netán mindkettőt – így igazából Nyilasy értelmezése valósítja meg igazán a tőle emlegetett „szerbsztereotípiát", amikor „asszonygyilkos"-ról beszél.[39] Az a fontos mozzanat pedig említést sem kapott a tőlem ismert elemzésekben, hogy Jovan a csárdában aztán nem mulat, hanem kólót táncol: Arany nyilván pontosan tudatában volt annak, hogy a délszláv kóló nem egyéni s nem is páros tánc, hanem a kör- és füzértáncok összefoglaló neve, azaz ezt valaki csak többekkel együtt, társaságban járhatja. S ha Jovan ezt úgy teszi meg, hogy még a tettére utaló véres kés is vele van, s a férfiakat és nőket egyaránt érintő kóló ezután is befogadja, akkor ez cselekedetének (legyen az bárkinek a megölése is) közösségi tudomásul vételét és hitelesítését jelenti. Jovan ilyenformán nem normaszegőként, hanem a közösségi szokásrendet megerősítő módon gyilkol – mondhatni, a megcsalást úgy torolja meg, ahogyan ezt tőle elvárják. S ezért is lehet egyenes útja Szerbiába (Alexinác és Knyazevác neve ezt szimbolizálja), hiszen a közössége nem löki ki magából. Ilyen módon a vers mégiscsak tartalmaz egy nagyon fontos állítást egyén és közösség viszonyáról, s ennyiben egzotizálja is azokat a szerbeket, akiket felidéz és ábrázol: hiszen ők generálisan olyanok, hogy a személyes sérelemből elkövetett bosszú belefér közösségi normáikba (ezért is van különös jelentősége azoknak a korábban emlegetett poétikai műveleteknek, amelyekkel Arany a költemény szerbes jellegét elmélyíteni igyekezett).

38 Nyilasy, „Az Arany János-i ballada", 96.

39 Persze nem szabad elfelejteni, korábban más is értette már így a szöveget; Imre László például azt írta: „A történet maga egyszerű: a szerb Jovan megöli hűtlen asszonyát, aztán elmenekül." Imre, *Arany János balladái,* 66. Ez éppúgy értelemadó leegyszerűsítés, mint Nyilasy fentebb idézett állítása.

A *Népdal* másik jelentős poétikai újdonsága a versformának a kidolgozásában rejlik. Aranynak már korábban is volt olyan balladája, amelynél az alkalmazott egyéni ritmika és strófaképlet, amely eredetileg nem is epikus menetű költeményre volt kitalálva, mintegy maga köré szervezte az alkalmazott epikusságot: ilyen volt a *Bor vitéz*, s az ott a magyar költészetben – tudtommal – először alkalmazott maláj pantum, amelyet Arany minden bizonnyal német (esetleg francia) közvetítéssel ismert meg.[40] A *Népdal* esetében is alighanem az – Arany költészetében máshol nem alkalmazott – versforma volt a kiinduló ihlet, ahogyan ezt egyébként Imre László már korábban rögzítette: „A költőt szemmel láthatólag nem a mese érdekli, ezúttal még csak nem is a lélektani motiváció, hanem a népdalritmus, s a szerbek színes öltözéke, szenvedély uralta viselkedése mögött rejtőző néprajzi sajátosságok, életforma és temperamentum, népművészet és tájelemek összefüggése."[41] S ugyan Imre László megállapítása mintha kicsit túlinterpretálná mindazt, ami a vers szövegében benne van, s amit éppen a reduktív szerkesztés nem enged láthatóvá válni, de a ritmus kiemelt szerepe feltétlenül a mű kulcsa. Persze ehhez érdemes hozzátenni azt, amit Fried István már jóval korábban hangsúlyozott: Arany nem a szerb népköltészet formakincséhez nyúlt vissza, azaz egy olyan ritmusképlet megvalósítására törekedett, amely talán egyrészt a tőle ismert magyar folklóranyagból van elvonva, s „szerbes" hangzásúnak tűnt a költő számára (ahogy láttuk, ezt erősítette föl a szerbekre utaló szavak beépítésével), másrészt viszont a tömörített balladaszüzséhez ilyenformán egy táncos ritmusú versformát társított. S ezzel mintegy vissza is vitte a ballada műfaját saját középkori eredetéhez, azaz ahhoz a korai periódushoz, amikor a ballada versforma és műfajjelölő fogalom volt: egyszólamú dalformát jelentett s a körtáncokhoz kapcsolódott (amilyen amúgy a kóló is volt). Tette ezt Arany úgy, hogy voltak fogalmai a délszláv epikus hősköltészetről, s ezt a „guzlica" szó alkalmazásával ebben a versében is jelezte – ám a szerbek közé helyezett féltékenységi drámát nem egy ilyen típusú orális énekmondás módjára kívánta elmondani. Alighanem ezért lett a vers címe egy olyan műfajmegjelölés, amely némileg zavarba ejtő: „népdal". Azaz nem ballada. Inkább egy formai és műfaji transzformáción átesett, bravúros kísérlet, amelynek következtében a közösségi befogadás révén létrejött „népdal" integrálni volt képes a narratív szerkezetet képviselő „balladát", amely pedig már elkülönült tőle és önállósodott. S mindezt a metrika segítségével, egy népdalénál nem hosszabb terjedelemben. Alighanem ezért is volt szükség az egzotikusként bemutatott, de mégiscsak „köztünk" élő szerbekre a vers szcenikájában, hogy ezt a fajta – modernitáson átszűrt, új stílusú – balladaszüzsét mint archaikumot hitelesíteni lehessen.

Nem hiszem, hogy a *Népdal* „kisebb igényű" alkotás volna.

40 Erről lásd bővebben Szilágyi, *„Mi vagyok én?"*, 229–239.
41 Imre, *Arany János balladái,* 66.

PERGER GYULA

„Kéménykotró lant”

A dunántúli kéményseprőlegények újévi üdvözlő versei a XIX. században

Francsics Károly borbélylegény 1821-es naplójegyzetében örökítette meg, hogy Szombathelyen

> [k]ülönbféle szokásokat kezdtek hajdan az emberek, melyeket később a következőknek folytatni kellett, és folytatni kell még ma is. […] Ilyen előttem az újévi köszöntés, a névnapi hálálkodások s. a. t., s. a. t. Különben iszen, ha főrangú emberek egymás eránti tiszteletből, vagy egymáshoz hasonló emberek barátság jeléül ilyen napokon mondanak egymásnak valami barátságos köszöntést, – vagy gyermekek szülői névnapra verseket mondanak szülőiknek, – vagy ilyen napokon cseléd megy ura, úrnője kézcsókolására […] nem rossz, – ezekben nem látok semmi kivetőt, sőt szükségesek a társas élethez, a neveléshez. Hanem már megint olyan köszöntések, melyek ajándéknyeréssel vágynak összekötve, p[éldának]. o[káért]. borbélyok, kéményseprők újévkor, […] ez előttem majdnem kissé rosszabb a koldulásnál, és mesterségemben ezt az egy szokást kezdtem mindjárt első éveimben is iszonyúan megutálni, és utálom még ma is annyira, hogy ha rajtam állna: egyszerre eltörölném a mesterségi szokásokból.[1]

A szombathelyi borbélylegény által felemlített újévi „koldulás” a XIX. század közepén már teljesen általános volt. Az *Életképek* 1848. évi 2. száma arról számolt be, hogy Budán „minden kéményseprő, vargainas, házmester, lapkihordó, dajka, borbély, czédulaosztó, lámpagyújtogató, merquer, pinczér, kintornás eljő az emberhez illyenkor újévet köszönteni, szépen leveszi a’ kalapját, megtörüli a’ lábát odakinn ‘s rithmust mond, vagy tarka biletet hoz, ‘s megkapva érte a’ maga húszasát, hátrakapar és távozik”.[2] Hasonló szokás dívott a vidéki városokban is.

1 Vörös Károly, „Szombathely 1821–22-ben egy borbélylegény szemével (Francsics Károly visszaemlékezései)”, *Vasi Szemle* 16, 2. sz. (1962): 59–60.

2 „Mi hír Budán?”, *Életképek* 6, 2. sz., (1848. január 9.): 61.

S ha már megörültünk, hogy nem lesz több bátor férfiú, összezúzta reményeinket a falusi sógor, kinek macskakarmolását hozta a t. levélhordó ur, mellékelvén uj évi üdvözletül egy füzetet, melyért meg kell fizetni becsületesen, hanem olvasmánynak rettenetes. Sőt hogy elmondhassuk: „finis coronat opus", jött a „fekete sereg" is. Nem Mátyás fekete seregének maradványa, hanem a vitéz kéményseprő segédség, mely rettenetes versben adta tudtunkra, hogy csak szurjuk ki azt a forintot, aztán punctum.

– írta a *Győri Közlöny* 1876 januárjában.[3] A *Hazánk s a Külföld* tárcaírója szerint

[az] uj év első napjainak is megvannak a maga szokásai. Ilyenkor járnak ugyanis nyomtatott köszöntővel a posta- s kéményseprő-legények, iskolaszolgák – alio: pedellus – (kik előtt a Szilvester-éjen egy kis „gyönge" färbliben „schwarz"-cá lett Lumpácius vagabundusok, azaz diákgyerekek – mint a N[agy].-kőrösi kisasszonyok mondani szokták – rendesen elzárják az ajtót „nem lévén otthon") kik bizonyosan kapnak egy pár pohár bort s busásan kikapják a nyomtatási költségeket.[4]

A *Bolond Miska* című élclap *Újév után* címmel versbe is szedte e sajátos szokást:

Meggratulált kétszáz ember,
A házmester meg a kellner,
Suszterinas, szabókondás,
Telegrafos, meg a postás.
Kéményseprő, végrehajtó,
Irodai szolga, hajdú,
Frizör, borbély, bakter, bába…
Tönkre vagyok gratulálva.[5]

Hogy az újévi köszöntés ilyen formája egyértelműen városi szokás, arról a *Maros-Vidék* kolumnistája értekezett:

Városon nemoly tömeges ugyan a cselédváltozás újév napján, és nem jönnek a béresek ostorcsattogtatva, kolompolva zajt csinálni egy kis pálinkáért; de jön ezek helyett az utcza-seprő, a gáz-világító, a lámpa-gyújtogató, a levél-hordó, a távirda kihordója, a helyben megjelenő valamennyi [lap] kihordója, a kéményseprő, lakatos, asztalos, a kárpitos – legényeinek képviselője, hol valaha dolgoz-

3 „Hétköznapi csevegések.", *Győri Közlöny* 20, 2. sz. (1876. január 6.): [2.]
4 *Hazánk s a Külföld* 6, 5. sz. (1870. december 15.): 794.
5 *Bolond Miska* 13, 2. sz. (1872. január 7.): 7.

> tattál, a városi szegények íve s ki tudná mind elé számlálni: Boldog ujévet kívánok! teszi az ajtót s jön a másik: Boldog ujévet kívánok![6]

Nem véletlenül nevezte Francsics a mesterlegények újévi szokását még a koldulásnál is rosszabbnak.

> Azok a jó kivánatok, amelyeket a posta hoz visz, nem a legveszedelmesebbek. Kevés pénzbe kerülnek. A helybeli b. u. é. k. már sokkal drágább. Egy hatoson alul még az a suhanc sem adja, akit életedben sohasem láttál, uj év napján azonban beállít köszönteni. A favágó már drágább, a lámpagyujtogató s az „alázatos szolgája kéményseprő legények" stb. stb. ismét egy rangosztállyal feljebb állanak. A legelőkelőbb jó kivánat a kávéházi pincéré, mert az elegáns kalendáriumot is ad hozzá, amit tízszeres árért illik beváltani.

Így számolt be a tarifákról a *Zalamegye* 1904-ben.[7] Az újévi nyomtatott köszöntések valóban jelentős anyagi haszonnal jártak. A *Fővárosi Lapok* 1878 januárjában ez ehhez kapcsolódó sajátos bűnesetről számolt be, mely szerint

> A kéményseprők a „boldog új év" napján rövidet húztak egy iparlovag és egy nyomdászlegény fondor szövetsége következtében. Ezek ugyanis újévi köszöntőket nyomtak és hordtak kora reggel szerteszét a házi urakhoz, kik a jókívánatok hagyományos adóját nem is vonták meg tőlük. Később aztán, midőn beköszöntöttek az igazi kéményseprők, hüledezve értesültek arról, hogy az ő vetésüket már learatták, mások, a kik valami egyebet érdemeltek volna mint ajándékot.[8]

A pénzszerzést szolgáló üdvözletek ellen – azok megváltása érdekében – már a XIX. század közepén mozgalom indult.[9] 1847-ben Sopronban

> végre a' többség persely mellett nyilatkozék, – azaz: hogy a társaság termeiben kiteendő perselybe nyújtsák titkos nagylelkűséggel a' tagok a' szolgáknak szánt újévi üdvözlet váltságát. Azonban mint később tapasztalánk, a' szolgák e' gonosz végzéssel elégületlenül ellenkezőt végeztek, 's erélyesen végre is hajták akaratukat.[10]

6 *Maros-Vidék* 10, 51. sz. (1880. december 30.): 207–208.
7 *Zalamegye* 23, 1. sz. (1904. január 3.): 4. „Karcolatok. Boldog uj esztendőt!"
8 *Fővárosi Lapok* 15, 5. sz. (1876. január 6.): 24.
9 A *Nefelejts* már 1860 elején beszámolt arról, hogy Kalocsán „mint más nagyobb városokban szokták, úgy mi is – ez évben először – az újévi üdvözleteket megváltottuk, mi által egy alakítandó kisdedóvó intézet alapjára 173 új ftot gyűjtöttünk össze. „Sárközi levelek. V.", *Nefelejts* 1, 43. sz. (1860. január 22.): 2.
10 *Életképek* 5, 2. sz. (1847. január 9.): 2–3.

Tisza Kálmán miniszterelnök 1880-ban kibocsátott körlevelében azt kérte az egyes törvényhatóságoktól, hogy „a levél- vagy névjegy-küldés útján nyilvánítandó újévi üdvözleteket […] az ekkép megkímélhető összeget a helybeli jótékony nőegyletek által kibocsátandó […] aláírási ívek útján a jótékonyság oltárára" tegyék le.[11] „De hát híjába való az ilyen tiltakozás, ha Tisza Kálmán is böjtöt prédikál és húst eszik. Ő maga ad ki rendeletet az újévi köszöntések ellen és mégis elfogadja a tisztelgőket, csak hogy békehíreket hangoztasson" – panaszolta fel a sajtó 1883-ban.[12]

1885-ben Veszprémben „a helyi-városi tanács kihirdette, hogy az uj év alkalmával koldulással egybekötött köszöntés befogatás terhe mellett tilos".[13] Székesfehérváron a millennium évében jelentették be, hogy „Az újévi üdvözletek megváltása az eddig nyert tapasztalatok szerint épp oly czélszerü, mint szép szokás, mert mig egyrészről jelentékenyen gyarapítja a városi jótékony intézetek alapját, és igy bizonnyal czélszerüen használtatik fel, másrészt az adakozóknak kiadott igazolvány, tulajdonosának oly erkölcsi védelmet nyújt, mely megoltalmazza a gyakran tolakodással párosult zaklatások ellen."[14]

Az újévi köszöntések megváltása a XX. század elejére országossá vált, az első világháború idején a felajánlott összegek a helyi hadisegélyező szervezetekhez kerültek.[15]

A második világháború után Zakariás Sándor már nosztalgiával említette fel, hogy a

> pesti könyvesboltokban már régen nem árulnak versbe-szedett újévi köszöntéseket, a kéményseprők aranyszegélyes kártyáit is hiába várják az asszonyságok és kisasszonykák, pedig milyen szépek is voltak ezek a kártyák: hólepte, téli utca, a szelíd templomtorony olyan, mintha vattasüveg volna, a feketébe öltözött, fehérbóbitás, kikent-kifent bajuszú, daliás kéményseprő-Rómeo vállán hordja

11 A körlevelet közölte *A Hon* 18, 322. sz. (1880. december 7.): 1.

12 *Kecskemét* 11, 2. sz. (1883. január 4.): [2.] A cikk megjegyzi, hogy „legokosabban persze az a háziúr cselekedett, aki táblát ragasztatott házának bejárata alá, e felirattal: »E házban tilos a koldulás, a kintornázás és a boldog újév kivánás.«".

13 *Veszprémi Független Hirlap* 5, 1. sz. (1885. január 3.): [3.] „Betiltott újévi köszöntők."

14 *Székesfehérvár és Vidéke* 24. 151. sz. (1896. december 20.): 3. Ettől fogva Fehérvárott általános gyakorlattá vált az újévi üdvözletek megváltása. *Székesfehérvár és Vidéke* 25, 148. sz. (1897. december 21.): 2–3.

15 Az újévi üdvözletek megváltását sajátos aspektusból vizsgálta Fábián Borbála, „A jótékonyság ára: Mennyibe került az újévi üdvözletek megváltása egy bácskai városban a 19. században?", in *Egyházi, családi és asszonykönyvtárak,* szerk. Muzs Krisztina, 24–25 (Szeged: Primaware, 2014); *Árinformáció és az információ ára: Egy sajátos jelenségpáros történeti útjáról,* A Szegedi Információtörténeti Műhely VI. konferenciája (Szeged, 2017), https://unesco.hu/data/2017_okt_18_Ariformacio_es_az_informacio_ara.pdf (hozzáférés: 2022.03.31).

a létráját, mint katona a fegyverét és epekedőn köszönti az ablakból kihajoló, piroskötényes, tornyos frizurát viselő, pírba-borult Júliát, aki körül pünkösdi rózsa és barackvirág nyílik a télben és a hóban, mialatt Szent Flórián, a tűzoltók védszentje, Achilles-sisakban és páncélingben tekint szét a tájon, hogy nem kell-e félreverni a tűzveszedelmet jelző harangot?

A postások és a házfelügyelők sem köszöntik már régen ügyetlen rigmusaikkal a pesti polgárt, pedig ezeknek az ügyetlen rigmusoknak külön bája, különös varázsa volt, hozzátartozott az akkori világhoz, melyben Hazafi Veray János költészete ihlette meg a kéményseprőt, a postást és a házfelügyelőt.[16]

Ha csak a XIX. század második felétől a század végéig – a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján – összegeznénk a magyar városokban működő postások, házmesterek, pincérek, inasok, illetve egyéb „közszolgáltatók" lehetséges számát, megszorozva azt az ötven esztendő alatt általuk nyomtatásban megjelentetett és átadott köszöntések számával, kétségkívül a magyar „költészet" legterjedelmesebb korpuszát állíthatnánk össze. Ugyanakkor a puszta statisztikai adatok alapján megközelíthetően sem határozhatjuk meg az újévi köszöntők tényleges számát. A kultúrtörténeti szempontból (is) izgalmas nyomtatványok számbavétele ugyanis nem történt, nem történhetett meg.[17]

Az irodalmi (irodalomtörténeti) szempontból is értékelhető szövegcsoportot – az OSZK Kisnyomtatványtárában megőrződött – az újságkihordók öt újévi strófáját Indali György tette közzé fél évszázada a *Magyar Könyvszemlé*ben.[18] Bár Pest és Buda korai verses újesztendei köszöntője közül jó néhány megőrződött,[19] csak kivételes esetekben ismerjük – főként az egyes nyomdák termékeiként – azok sorozatát.[20] A vidéki városok nyomtatott újévi köszöntőit többnyire

16 Zakariás G. Sándor, „Régi újévi üdvözletek.", *Budapest* 1, 3. sz. (1945): 132.

17 „Nálunk az ily köszöntő jegyeket nem gyűjtötte senki, s nagyon valószínű, hogy nem is igen sok akadna a régi korból" – panaszkodott már a XIX. század végén egy vidéki hírlapíró. *Borsod-Miskolci Értesítő* 25, 53. sz. (1891. december 31.): [2.]

18 Indali György, „Az újságkézbesítő újévi strófái a 19. század elején", *Magyar Könyvszemle* 88 (1972): 102–105.

19 Zoltán József, főszerk., *Budapest történetének bibliográfiája 4: 1686–1950* (Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1965), vö. az *Újév* szócikkben az 11.007–11.009., 11.013–11 .020., 11.022–11.033. tétel.

20 Fábián Borbála, „Újévi üdvözletek Kecskemétről a 19. századból (Szilády Károly nyomdájából, 1841 és 1896 között)", *Cumania: A Kecskeméti Katona József Múzeum évkönyve* 28 (2018): 185–198; Fábián Borbála, „Újévi üdvözletek a 19–20. században: Egy régi magyar szokás a Bácskában", *Bácsország: Vajdasági Honismereti Szemle* 55, 4. sz. (2010): 3–12. Bár a Békés Megyei Levéltárban külön gyűjteménye van A Réthy- és Dobay Nyomda nyomtatványainak, ezek közül – a minket érintő darabokból – eleddig csupán egyet tettek közzé. Boa Krisztina, „Az 1863–1864. évi aszály és ínség Békés megyében", *Fons* 19, 2. sz. (2012): 161–199, 161.

történeti érdekességként adták közre a napilapok, de irodalmi minőségük okán számos élclap is tallózott belőlük. A köszöntők (és esetleges variánsaik) tényleges számát így nem ismerjük, s elterjedésükre is csak következtetni tudunk. Ráadásul a nyomtatott köszöntők verseinek többsége másolás, jobb, rosszabb fordítás lehetett. Ágai Adolf 1873-as tárcalevelében így írt:

> Kerekszám 178 újévi üdvözlet ragyog, virít asztalomon. Legkedvesebb valamennyi közt az én kis szedőgyerekem bilétja, ki maga szedte, nyomtatta és hordta ki inorthografikus ugyan, de forró érzelmektől csörgő üdvözletét. *Boldok uy estendit kiwanóm*! Legalább ez az egy magyar volt. A többi a kulturaterjesztők nyelvével élt. Még a levélhordók is a Spitzig Iczig naptárának tőbül metszett adomáit is visszafordíták németre szellemdús postakönyvükben.[21]

„[…] írtam újévi köszöntő verseket rendkívül leszállított árakon lámpagyujtogatóknak és kéményseprőknek" – olvaható egy humoreszk főszereplőjének önvallomásában 1892-ben.[22] A köszöntők írói, összeállítói ugyanakkor bátran meríthettek azokból a versösszeállításokból is, amelyek kimondottan a szokás elmélyítése okán jelentek meg. A *Pesti Hírlap* hirdetésében olvashatjuk:

> Pesten Geibel Károly udvari könyvárusnál megjelent, és minden könyvárusnál kapható: Legújabb köszöntő az ifjúság és nagyobb korúak számára magyar és német nyelven. Üdvözletek gyűjteménye újévi, születési és névnapi ünnepélyekre, szülék, nagyszülék, gyámszülék, keresztszülék, tanítók, testvérek és jótevőkhöz, folyó és kötött beszédben; levélformában és élőszóvali előadásokra. Irta Neumann S. oktató. Pest, 1848. Borítékba fűzve -10 kr. p. p.[23]

A hazai irodalmi újdonságok között szerepeltette az *Új Magyar Múzeum A gyermeki kegyelet Tolmácsa* című gyűjteményt 1851-ben, amely „tolmács egy mélyen érzett szükségen segít. Van benne 54 újévi, 50 népnapi, 38 születésnapi köszöntés, rövidebb hosszabb, s tizenhárom jelenet, mely több gyermek által adathatik elő.[24] A *Religió*ban 1853-ban hirdették Gryneaus Alajos *Üdvözletek és szavalatok* című könyvét, amelyben külön fejezetekbe rendezve találhatók az újévi köszöntések „szüléknek", „atyának anyának újévre", „Újévre nénének".[25] A *Vasárnapi Ujság* 1864-től hirdette a nyolcadrét alakú 222 oldalas *Legújabb és*

21 *Magyarország és a Nagyvilág* 9, 1. sz. (1873. január 5.): 8.
22 Kőrösy László, „A tizenharmadik. (humoreszk.)", *Esztergom és Vidéke* 14, 43. sz. (1892. május 26.): 1; ugyanez: *Esztergom és Vidéke* 35, 47. sz. (1913. június 15.): 2.
23 *Pesti Hírlap* 7, 996. sz. (1847. december 5.): 378.
24 *Új Magyar Muzeum* 2, 1. sz. (1851): 167.
25 *Religio* 13, II. félév, 13. sz. (1853): 104.

legteljesebb Magyar köszöntő című kiadványt. Ebben „Újévi, születésnapi, névnapi és iskola-vizsgálati és más alkalmi üdvözletek [szerepeltek] versekben és levelekben szülékhez, nagyszülékhez, keresztszülékhez, gyámokhoz, pártfogókhoz, jótevőkhöz, tanítókhoz, rokonokhoz stb., stb. A magyar ifjúság számára."[26] A XIX–XX. század fordulóján két kiadást is megélt Méhes András *Gyermek-köszöntő* című kötete, melynek kétharmadát az újévi verses köszöntők teszik ki.[27] 1904-ben Győrffy János köszöntő verseit jelentette meg a Szent István Társulat, „amelyekből a kis iskolás gyermektől az érett korúakig bárki is kikeresheti a neki legalkalmasabb köszöntést, minden útmutatás nélkül".[28] Ugyanebben az évben – majd három esztendő múlva másodszor – már ponyván is olvashatták az érdeklődők azt a vőfélykönyvet, amelyet „alkalomszerű felköszöntőkkel, karácsonyi és újévi üdvözletekkel" is kiegészítettek.[29] Az 1860-as évektől a hazai középiskolák többségében, a tananyagba ágyazva stílusgyakorlatként szerepelt „újévi üdvözlet" prózai és verses változatainak írása, fordítása is.

A XVIII. század végi, XIX. századi újévi üdvözleteknek még különböző címei voltak: *Neu-Jahrs Wunsch, Új-esztendei tisztelet, Új-évi idvezlet, Új esztendei köszöntés, Uj Esztendői Köszöntés, Új esztendei kívánság, Új-évi üdvözlet, Újévi tisztelgés, Újévre* stb.[30] Ami közös volt bennük, hogy a köszöntő versek mindegyikét kinyomtatták. A korai üdvözlőlapok nyelve német, illetve magyar és német volt. Ezeknél még nincs se a nyomda neve, helye, se az évszám feltüntetve. 1820-tól kezdve szerencsés esetben kézzel írt keltezések segítik évhez kötésüket, az 1830-as évek végére válik rendszeressé az egyszínű, fekete-fehér kőnyomatokon a nyomtatott dátum.[31] A nyomtatott versezetek népszerűségét jól mutatja, hogy Kazinczy már 1814-ben arról panaszkodott, hogy Bécsben október és január között alig lehet rézmetszőt kapni, aki könyvillusztrációk készítésére hajlandó, mert mindegyik újévi üdvözleteket metsz.[32] A nyomtatványok keretdíszei, grafikái a kor ízlésének megfelelő, közepes, sokszor kiváló munkák,

26 *Vasárnapi Ujság* 11, 38. sz. (1864. szeptember 18.): 399.

27 Méhes András, *Gyermek-köszöntő 6-12 éves fiu- és leánygyermekeknek: Újévi, születésnapi, névnapi és több más ünnepi alkalomra* (Budapest: Méhner Vilmos, é. n.) Második kiadása (Budapest: Franklin-Társulat, é. n.).

28 *Esztergom* 9, 20. sz. (1904. május 15.): 6.

29 *Legújabb és legteljesebb nagy vőfél-könyv. Biztos vezérfonal a vőféli teendők minden részében, alkalomszerű felköszöntőkkel, karácsonyi és újévi üdvözletekkel és kétszázat meghaladó tánczszóval* (Budapest: 1904); *Leghíresebb és legnagyobb képes vővél-könyv. Biztos vezérfonal a vőféli teendők minden részében, alkalomszerű felköszöntőkkel, karácsonyi és újévi üdvözletekkel és kétszázat meghaladó tánczszóval* (Budapest, 1907).

30 Fábián, „Újévi üdvözletek a 19–20. században", 7.

31 Szulovszky János, *Füstfaragók, a kéményseprő mesterség kultúrtörténete,* 3., átdolg. és bőv. kiad. (Budapest: Plusz Könyvek, 2008), 125.

32 *Új Magyar Szó* 1, 62. sz. (2005. december 30.): 12. „Mióta szokás újévi üdvözletet küldeni?"

hiszen az egyes lapok a historizmus megjelenítési kényszerétől is hajtva a XIX. század közepe után képpé váltak. Olyan képpé, amelyen egyenrangú képalkotó tényezők a keretek, a betétek szövedéke és a szövegmező. E nyomtatványok ikonográfiája az 1860-as évek után rögzült, és a század végéig lényegesen nem változott. Az ábrázolások rendszerint tételesen követték a címben és a szövegmezőben megfogalmazott programot.[33]

Az újévi üdvözletek tartalma ugyanakkor már a kortársak véleménye szerint is jó néhány kifogásolnivalót hagyott maga után. „A versek természetesen nem nagy becsűek, bár tény, hogy, különösen a németeknél, nagy költők is írtak ily alkalmi verseket,[34] vagy az üdvözlő jegy nyomtatói, mint nálunk a mézeskalácsosok, ismert mottókat használtak fel."[35]

„Az alkalmi köszöntések, üdvözletek itt is divatoznak és sajtó alá jutnak; de mióta a' könyvnyomás feltaláltatott, silányabb tán nem jelenhetett meg, mint a' lámpagyujtó újévi m. köszöntése" – írta már 1840-ben a *Jelenkor* egy szombathelyi köszöntőről. [36] A pest-budai kéményseprők 1838. évi „újévi köszöntőcéduláján »lángoló idvezlettel« kívántak boldogabb uj-esztendőt ékes rigmusokban, magyar és német nyelven egyszerre".[37] Az *Életképek* 1844-ben finoman utalt az egyik üdvözlet szövegének ellentmondására:

> Honti derék levelezőnktől következő tudósítást vettük: Minthogy nálunk még nem szokás az újévi kivánatokat jó czélra megváltani: úgy a' többivel megfizettük kémény-seprő legényeink abbeli nyomtatott szíves kivánatukat is, melly szerint biztosítatunk, hogy ez újévben éltünkért veszélybe menni nem fognak.[38]

Az újságkihordók, postások rossz alkalmi versezetei még Arany Jánost is megihlették. A Nagykőrösön 1853-ban papírra vetett *Újévi köszöntés* című versét „Tüge Sándor levelész" köszöntőjének idézésével (travesztiájával) indítja, amelyről megjegyezte, hogy az „alkalmi bolondság, de mely az illetőnek nem tetszett":

33 B. Nagy Anikó, „Alkalmi művészet a nyomtatványokon", *Tanulmányok Budapest múltjából* 27 (Ünnepi szám a főváros egyesítésének 125. évfordulója alkalmából) (1998): 175–185, 183.

34 Néhány a legismertebbek közül: Eduard Mörike: *Zum Neujahr Mit einem Taschenkalender;* Theodor Fontane: *Und wieder hier draußen ein neues Jahr;* Gottfried Keller: *So werd ich nachmal irre an der Stunde;* Achim von Armin: *Neujahr;* Friedrich von Schiller: *Herzgeliebte Eltern!,* Friedrich Wilhelm Weber: *Vertrau auf Gott und eigne Kraft;* Johann Peter Hebel: *Neujahrslied.*

35 *Borsod-Miskolci Értesítő* 25, 53. sz. (1891. december 31.): [2.]

36 *Jelenkor* 9, 14. sz. (1840. február 15.): 54 (Szombathely).

37 *Keleti Ujság* 26, 30. sz. (1943. február 7.): 9. „Muzeumot örökölt az Akadémia. Érdekes tárgyakat és emlékeket őriz a székesfőváros múltjából a pest-budai muzeum."

38 *Életképek* 2, 1844. január–június 10.

Mint Noé hű galambját,
Ki reménynek viszi lombját,
Várnak engem mindenek;
Sok sötét arc lángra lobban,
Sok kebel ver hangosabban,
Ahol én megjelenek.

Kérdik: van-e levél, Tüge?
S ki-ki, amin szíve csügge
Arra gondol hirtelen:
[…][39]

Arany stilisztikai pontosságát igazolja a következő évtizedek egy-egy – igaz Tüge Sándorénál színvonalasabb – „eredeti" postás üdvözlete:

Ujévi üdvözlet
1866-dik évre.

A mult évnek folyamában
Sok levél volt kezemen,
Lehetett benn' írva bánat,
Lehetett bú, szerelem.
Tán öröm is, tán remény is…
Adjon Isten azt nekünk!

Pecsét, külszín – bármit jelent!
Csak a lelke: – benseje
Ne mutassa, hogy a küldő
Fájdalmat jegyzett bele.
Sorsunk? – jó lesz, kívül, belől!
Adja Isten azt nekünk!

A jövő év ne legyen más:
Mint egy óriás levél:
Melyen minden hitünk, vágyunk
Már megtestesülve él.

39 Kiadása: Arany János, *Zsengék, töredékek, rögtönzések,* kiad. Voinovich Géza, Arany János összes művei 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 22–23.

Irja Isten áldó kézzel,
S küldje ugy hozzánk… nekünk!
Kivánja Nagy Sándor, levél-osztó.[40]

Ujévi üdvözlet
1871-re.

Mindeni nap hozza meg öröm virágát,
Ragyogtassa ránk a sors fényes világát.
A családok egén búfelleg ne lengjen,
Pályafutásunkon szerencse lebegjen.
Egészség és öröm egymás karján járjon,
Ne legyen siralmas panaszhang a szájon.
Folydogáljon éltünk mennyei gyönyörben,
Miként tiszta habú folyam tündér völgyben.
S az égből még soká jőjjön a távsürgöny,
Hogy lelebbenhet a drága életfüggöny.
Tisztelettel Daubek Alajos, „Avisio" kihordó.[41]

A *Nefelejts*hez küldött 1867-i *Újévi üdvözlet*re a szerkesztő azt válaszolta, hogy „E hazafias üdvözlet minden sorát magunkévá tesszük, de mint költői művet, hiányozván rajta a költői szín, és benne a költői ér lüktetése, nem közölhetjük lapunkban".[42] Egy másik kritika szerint „a kéménysepő. Ez egy nagy papiroson terjeszti elő a b. u. é.-kát rigmusokban. Nagyon kiérzik a kádencziákból, hogy valami cseszlaui vad poéta törte rajta az eszét."[43] Porzó (Ágai Adolf) 1873-ban azt írta, hogy

> Csak a magyar versek békítettek ki. Azok oly rosszak, hogy megirigyelhetné akármelyike a 70.000 hazai költőnek. A 178 üdvözlet belekerült 100 forintomba. A feléért odaadom valamennyit s még a magamét is a hegyébe tűzöm.[44]

A *Borsszem Jankó*nak a XIX. század végén már nem is kellett parodizálni az aktuális köszöntőket, egyszerűen egy, a laphoz küldött – a kinyomtatott vers hiányában írt – helyesírási, stilisztikai hibáktól hemzsegő újévi üdvözletet tett közzé:

40 https://www.europeana.eu/en/item/2048128/24246 (hozzáférés: 2022.03.31).
41 https://www.europeana.eu/en/item/2048128/23948 (hozzáférés: 2022.03.31), „Nyomatott Kecskeméten."
42 *Nefelejts* 8, 51. sz. (1866. december 23.): 616.
43 *Hód-Mező-Vásárhely* 22, 1. sz. (1892. január 3.): 3.
44 *Magyarország és a Nagyvilág* 9, 1. sz. (1873. január 5.): 8.

Uj évi Ügyvédleszt!

Boldog uj évet kiványnunk kíménysepő legények melyet nem érkeszet meg az uj évi Czedulánk kíntelenek vagyunk igy folyamodni melyet éjei napal tűzelen adomazai vagyunk.

alázatos tiszteleti szolgai Kíménysepő Legények E. Ferencz. k. kíménysepő mester.[45]

Az ilyen „hibákat az előrenyomtatott köszöntők, „új évi cédulák" küszöbölhették ki, ám ezek többnyire a versek minőségének rovására mentek. A „tömegtermelést" megelőző korai darabok, vagy a szerző nevével is jelzett üdvözletek minősége messze felülmúlja a bértollnokok által írt, vagy a német „eredetiből" jól-rosszul fordított „Glückwunsch"-ök, „Neujahr'swunsch"-ökét.

A Bezerédj család kámi ágának levéltárában fennmaradt – a Bertalanffy nyomdában készült – akrosztikonos újévi üdvözlet sorkezdő betűi meg is nevezik a minden jót kívánókat:

Újévi üdvözlet.

Komolyabb időpont nincsen ami földi
Életünkben, mint e kívánatra hajtó
Mely, mint mi kívánjuk, mindennel eltölti
Édesen a szívet, mi csak óhajtandó.
Nyervén az épséget, sok jót, boldogságot
S a sors hatalmától kedves vidámságot.

Ezen kívánságunk oltson viszályt s panaszt,
Pároljon a szívben minden áldás hiányt,
Rózsa színű nappá derítse a malaszt
Őrsége a borult gond napját a silányt.
Legyen a szegénynek szükséges enyhítője
Esdeklett reménye és feléltetője.

Gerjesszen hát új év most és idvezlett
Érkeztében dicső reményt jövendőre.
Nyerjen könnyebbűlést ha néha terhes lett,
Ebben, a kebelben súlya szenvedőre,
Kivánságunk ez most az új esztendőre.

45 *Borsszem Jankó* 31, 1569. sz. (1898. január 2.): 14. „Kéménysepők kotormánya."

alázatos Kéményseprő legények Skényi János úrnál Szombathelyen.[46]

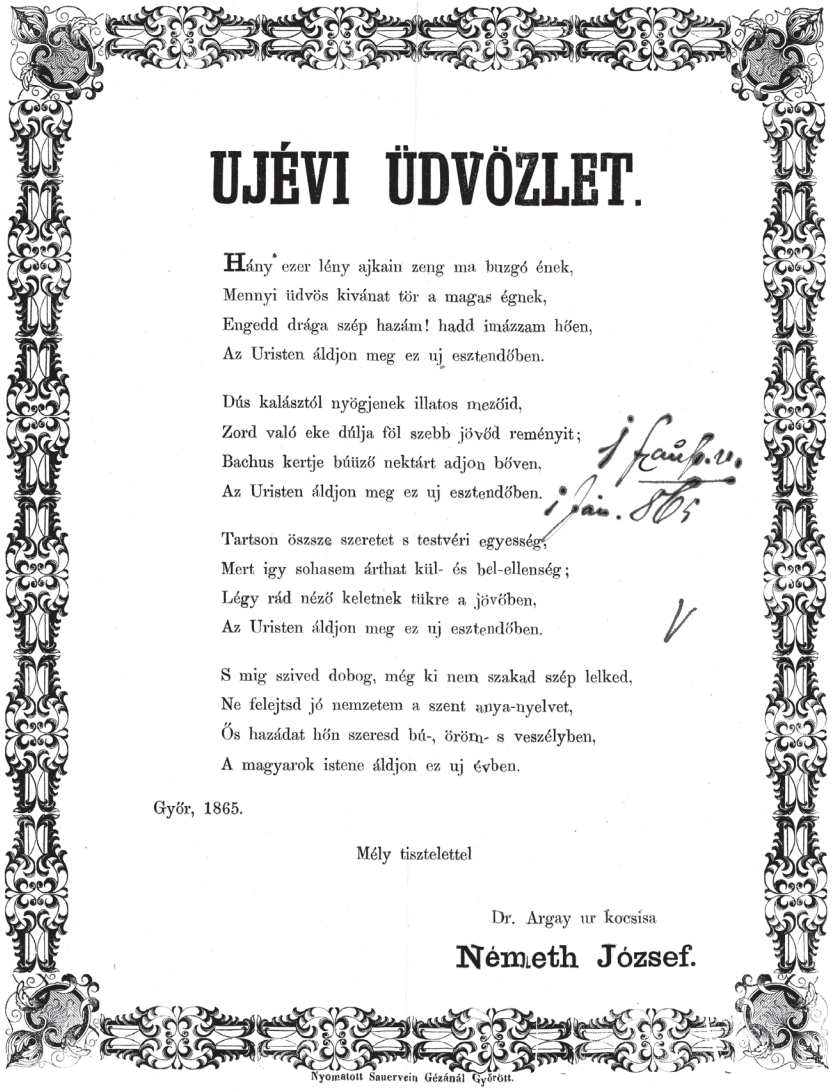

UJÉVI ÜDVÖZLET.

Hány ezer lény ajkain zeng ma buzgó ének,
Mennyi üdvös kivánat tör a magas égnek,
Engedd drága szép hazám! hadd imázzam hően,
Az Uristen áldjon meg ez uj esztendőben.

Dús kalásztól nyögjenek illatos mezőid,
Zord való eke dúlja föl szebb jövőd reményit;
Bachus kertje búüző nektárt adjon bőven,
Az Uristen áldjon meg ez uj esztendőben.

Tartson összze szeretet s testvéri egyesség,
Mert igy sohasem árthat kül- és bel-ellenség;
Légy rád néző keletnek tükre a jövőben,
Az Uristen áldjon meg ez uj esztendőben.

S mig szived dobog, még ki nem szakad szép lelked,
Ne felejtsd jó nemzetem a szent anya-nyelvet,
Ős hazádat hőn szeresd bú-, örröm- s veszélyben,
A magyarok istene áldjon ez uj évben.

Győr, 1865.

Mély tisztelettel

Dr. Argay ur kocsisa

Németh József.

Nyomatott Sauervein Gézánál Győrött.

46 A kiadványt készítő nyomda 1846-ban kezdte meg működését. Talán azért nem szerepel dátum az üdvözleten, hogy azt több évben is felhasználhassák. Kuntár Lajos, „Újévköszöntő füstfaragók", *Életünk* 52, 6. sz. (2014): 2–3.

A győri Németh József kocsis[47] 1865., illetve 1866. évi versei, csakúgy, mint Sáli Lajos esztergomi lámpagyújtogató 1877. évi köszöntője nemcsak a nemzeti romantika stílusjegyeit, hanem a hagyományos – a népszokásokban továbbélő – újesztendei köszöntők formai és tartalmi elemeit hordozza:

Ujévi üdvözlet.

Hány ezer lény ajkain zeng ma buzgó ének,
Mennyi üdvös kivánat tör a magas égnek,
Engedd drága szép hazám! hadd imázzam hően,
Az Uristen áldjon meg ez uj esztendőben.

Dús kalásztól nyögjenek illatos mezőid,
Zord való eke dúlja föl szebb jövőd reményit;
Bachus kertje búüző nektárt adjon bőven,
Az Uristen áldjon meg ez uj esztendőben.

Tartson öszsze szeretet testvéri egyesség;
Mert igy sohasem árthat kül- és bel-ellenség;
Légy rád néző keletnek tükre a jövőben,
Az Uristen áldjon meg ez uj esztendőben.

S míg szived dobog, még ki nem szakad szép lelked,
Ne felejtsd jó nemzetem a szent anya-nyelvet,
Ős hazádat hőn szeresd bú-, öröm- s veszélyben,
A magyarok istene áldjon ez uj évben.

Győr, 1865.

Mély tisztelettel Dr. Agray úr kocsisa
Németh József.[48]

47 Németh József nem véletlenül készített/készítetett újévi üdvözletet, hiszen munkaadója nemes Argay István (Győr, 1826. december 18.–Győr 1916. november 24.) „háromféle tudori oklevél birtokosa", a Szent Szilveszter és az Aranysarkantyú rend lovagja, a város legelismertebb orvosa volt.

48 Nyomatott Sauervein Gézánál Győrött.

Ujévi Üdvözlet.

Üdvözöllek szép hazám!
Ez uj évnek hajnalán,
Üdv nektek is magyarok,
Kikben a sziv hőn dobog,
Kikben még a szeretet,
Hazáért ád életet.

Isten, ki vagy magasban,
Ki sorsunkat rendezed,
Adj boldog uj évet nekünk,
Szegény magyar népednek.

Engedd óh Atyánk, hogy ez év
Jobb jövőt hozzon reánk,
Áldásidat hadd élvezzük,
Isten áld meg e hazát!

Száljon áldás, minden igaz
Magyar honfi fejére,
Hadd ragyogjon édes hazánk
Örök fényes emléke.

S igy majd öszve fogva mi is
Hit, remény és szeretet,
Leborulva, hőn imádunk,
Áldjuk szent felségedet.

Áldunk, ki ezer év olta
Fenntartod e nemzetet,
S hisszük, hogy elveszni sem most
Sem soha nem engeded.

Győr, január 1-én 1866.
Mély tisztelettel Dr. Argay úr kocsisa,
Németh József.[49]

49 Nyomatott Sauervein Gézánál Győrött.

ÚJÉVI ÜDVÖZLET 1877

Elmúlt az év sok búbánattal
Kezdjük ez ujat uj kívánattal
Isten áldjon meg bennünket jövendőben
És adjon bő termést ezen esztendőben,
Legyen búzánk, borunk, szénánk és más terményünk,
És ne menjen füstbe immáron reményünk,
Eleget szenvedtünk, eleget vesződtünk,
S búbánat által eleget evedtünk,
Ideje, hogy immár jobbat is próbáljunk,
És levertségünkből ismét talpra álljunk,
Legyen jó étvágy, hozzá pecsenye, kenyér
Jó egészség, pénz és Isten áldás mindenkor,
Igy még az adót is szívesen fizetjük
És a kedves magyar hazánkat éltetjük.
Sáli Lajos esztergomi lámpagyujtogató[50]

A kéményseprők, mint egy alapvetően urbánus foglalkozás képviselői, fontos szerepet játszottak a települések tűzbiztonságában. Többségük olasz és német eredetű lévén, nyelvi sajátosságukkal – no meg jellegzetes ruhájuk alapján – összetéveszthetetlen alakjai voltak közösségeiknek. A legközismertebb – és saját korukban is legtöbbet kritizált – újévi köszöntők a kéményseprőmesterekhez, illetve legényeikhez köthetők. A *Borsszem Jankó* szerkesztői üzenete szerint „[a] magyarhoni kéményseprő urak csakugyan rossz poéták. Nem is adjuk ki ennélfogva az újévi köszöntőjüket; mert aztán mind ránk törne ez a kormos dandár s vakaró vasával döngetné szobánk ajtaját".[51] Az ő köszöntőik a XIX. század közepétől ugyanakkor már nem egyszerű nyomtatott versek voltak, hanem valódi grafikai lapok, ahol a versezetet szinte teljesen háttérbe szorította a kép: „A kéményseprő legények évről évre hasonló formátumban kiadott újévi üdvözletei Szent Flórián alakjával és égő városrészletek bemutatásával ajánlják szolgálataikat."[52]

50 *Esztergom és Vidéke. Művelődési, helyismereti, idegenforgalmi tudósító (*1988. december): 1.
51 *Borsszem Jankó*, 20, 4. (993.) sz. (1887. január 23.): 10.
52 B. Nagy, „Alkalmi művészet…", 183.

Új Esztendei

Köszöntés.

E' beállott drága szép új esztendőre
Szerencsét és áldást kivánunk előre:
A' mi igaz szívű JÓAKARÓINKnak!
Minden házbirtokos kedves urainknak.

Az ég védelmezze e' város' házait
Ennek minden sorsú rendű lakosait
Kár, veszély, tűz, romlás és más csapásoktól,
Árviztűl, égitűz 's földindulásoktól.

E' diszes városunk' minden lakosai
Kissebb, nagyobb, szegény, gazdag polgárjai,
Az egész esztendőn által egességben
'S tellyes életekben legyenek épségben.

Ne hallasson sirás, kiáltás, jajgatás,
Ennek útszáiban, semmi nyomorgatás,
Szeretet, békesség, öröm jövén elé
Egymást csókolgassák ebben mindenfelé.

Ezt kivánják azok a' kormos emberek
Kik kivűl feketék, de belől fehérek:
Torony magasságú kémények' seprői
A' tűz' kigyúlladás' hiv megelőzői.

Háláadó szolgájok
kéménysepső legények
Hartner Urnál
Sopronban.

Schornsteinfeger

Neujahrs-Wunsch.

Wem sind wohl unbekannt
Des Rauchfangkehrers Plagen?
Den Besen in der Hand,
Und oft mit leeren Magen
Muß ich von Haus zu Haus,
Daß ich oft kaum kann schnaufen,
Ganz schwarz bald ein bald aus,
Die ganze Stadt durchlaufen.
Viel Staub, viel Brand und Ruß,
Viel Rauch oft zum ersticken,
Ach! armer Teufel! muß
Ich täglich niederschlücken:
— — — — allein
Zur Lind'rung meiner Pein
Fällt mir ein Trost nun ein;
Potztausend Schlaprament!
Das alte Jahr, das geht zu End:
Ich mach mein Kopliment,
Und bitt um ein Neujahrspräsent;
So will ich immer nach Begehren,
Mich meines Handwerks freu'n
Den Gönnern dankbar seyn.

Dero unterthänigste
Schornsteinfeger-Gesellen
bei Herrn Hartner
in Oedenburg.

Már a legkorábbi ismert soproni lapon jellegzetes ruhájában láthatjuk a kéményseprőt, amint éppen újévi üdvözletét („zum neuen jahr") viszi házhoz. Hartner[53] úr soproni legényeinek évszám nélküli – tehát több éven keresztül kihordható –, feltehetően helyben nyomtatott köszöntője a korszak népi köszöntőinek számos elemét tartalmazza:

Új Esztendei Köszöntés.

E' beállott drága szép új esztendőre
Szerencsét és áldást kivánunk előre
A' mi igaz szívű JÓAKARÓINKnak!
Minden házbirtokos kedves urainknak.

Az ég védelmezze e' város' házait
Ennek minden sorsú rendű lakosait
Kár, veszély, tűz romlás és más csapásoktól,
Árviztűl, égitűz 's földindulásoktól.

E' diszes városunk' minden lakosai
Kisebb, nagyobb, szegény, gazdag polgárjai,
Az egész esztendő által egességben
'S tellyes életekben legyenek épségben.

Ne hallasson sirás, kiáltás, jajgatás,
Ennek útszáiban, semmi nyomorgatás,
Szeretet, békesség, öröm jövén elé
Egymást csókolgassák egymást mindenfelé.

Ezt kivánják azok a' kormos emberek
Kik kivűl feketék, de belől fehérek:
Torony magasságú kémények' seprői
A' tűz' kigyulladás' hiv megelőzői.
Háláadó szolgájok kéményseprő legények
Hartner Urnál Sopronban.

53 Hartner Gottlieb 1803. március 9-én lépett a város szolgálatába. 1837-re a Sopron mindhárom kerülete már az ő családi vállalkozását vette igénybe. A családról D. Szakács Anita, „A polgárosodás leképződése családi szinten, avagy az urbanizáció egy speciális foglalkozás tükrében (Sopron és a kéményseprő Hartnerek a 19. század derekán.)", http://docplayer.hu/3271007-D-szakacs-anita-egy-kis-historiografia-kutatasok-eredmenyek.html (hozzáférés: 2022.03.31).

Az 1835. esztendőre írt zalaegerszegi versben ugyan még szerepel a bőség kívánata, de mintha a köszöntést mondók nagyobb szerepet kapnának:

1835.
Uj Esztendei Idvezlet.

E' nap virradtával
Új év derült reánk;
'S im jég szakálával
Köszöntést mondanánk.

Pártfogóinknak hát,
Azt kívánja szívünk,
Bőséggel mindnyáját
Áldja meg Istenünk.

Örömeink lángja
Füst nélkül lobogjon,
Veszélyek hulláma
Bút reánk ne ontson:
'S közülünk a halál
Senkit el ne rontson.
alázatos szolgáji Montuano Jósef Úrnál,
kémény tisztító Legényei Z. Egerszegben.[54]

A két évtized múlva átadott soproni versezet pedig már egyértelműen a köszöntést mondó – a nyomtatványon képpel is megjelenített – kéményseprők a „főszereplők", nyomtatásban is megerősítve a megrendelő-kliens viszonyt.

54 Csomor Erzsébet, „Koromlovagok jókívánságai", *Zalai Hírlap* 70, 303. sz. (2014. december 31.): 10.

1854.

UJ ÉVI ÜDVÖZLET.

Egy hosszu év megint homályba dült,
Az új mindenkit új erőre int;
S letüntén annak, ennek kezdetén,
Udvözlettel jön a füstös legény.

Mikint a dülő vész ha megjelent,
Sergünk sürögve és segitve ment:
Úgy óvja-meg, kivánjuk, **Önöket**
Az ég minden veszélyek közepett.

És mint reánk sötét kéményen át,
Mosolygva küldi a nap sugarát:
Ollyan derült, ollyan felhőtelen
Legyen **Önöknek** élte végtelen.

Igaz, veszélylyel üzletünk rokon,
Midőn lángtenger dúl a házakon;
De ám e rész is kissebb lesz nekünk
Önök kegyére ha emlékezünk.

Beszéljenek bár, hozzá mi közünk!
Politika nem a mi kenyerünk;
Felhők felett él egy örök atya:
Mindnyájunkon függ ör-pillanata.

Alázatos tisztelő szolgái
kéményseprő legények
STORNO FERENCZ úrnál
Sopronban.

Glückwunsch zum Neuen Jahr.

Ein Jahr ist wiederum hinabgeschwunden,
Und wieder folgen wir der schönen Pflicht;
Und bringen unsern hochverehrten Kunden,
Zum neuen Jahre ein Vergißmeinnicht!

Wie wir die Häuser durch geschäftig streben,
Bewahren vor der drohenden Gefahr,
Bewahr der Himmel uns'rer Gönner Leben
Vor Unglück und Gefahren immerdar!

Und so wie uns auf dunklem Schornsteinstege
Der Himmelschein gar hold entgegenblickt,
Sei'n unsere Gönner auf dem Lebenswege,
Durch vieler Freuden Himmelsstrahl beglückt!

Wohl schwarz ist unser Handwerk und gefährlich!
Besonders bei manch' wilder Feuersbrunst,
Doch scheint es uns nicht halb so beschwerlich,
Gedenken wir dabei an **Ihre Gunst!**

Auch schreckt uns nicht das wolkige Getümmel
Das am politischen Himmel immer droht:
Den hinter Wolken wohnt der blaue Himmel,
Und in den Himmel thront der liebe Gott!

Ihre bereitwilligsten
Rauchfangkehrer-Gesellen
bei Herrn **Franz Storno,**
in Oedenburg.

Oedenburg, Druck von Carl Rommalter.

1854 uj évi üdvözlet.

Egy hosszu év megint homályba dült,
Az uj mindenkit uj erőre int;
S letüntén annak, ennek kezdetén
Üdvözlettel jön a füstös legény.

Mikint a dülő vész ha megjelent,
Sergünk sürögve és segitve ment:
Úgy óvja-meg, kívánjuk, **Önöket**
Az ég minden veszélyek közepett.

És mint reánk sötét kéményen át,
Mosolygva küldi a nap sugarát,
Ollyan derült, ollyan felhőtlen
Legyen **Önöknek** élte végtelen.

Igaz, veszélylyel üzletünk rokon,
Midőn lángtenger dúl a házakon;
De ám e rész is kissebb lesz nekünk
Önök kegyére ha emlékezünk.

Beszéljenek bár, hozzá mi közünk!
Politika nem a mi kenyerünk;
Felhők felett él egy örök atya:
Mindnyájunkon függ őr-pillanata.

Alázatos tisztelő szolgái
kéménysepő legények
STORNO FERENCZ úrnál
Sopronban.[55]

Az 1860-as évektől ránk maradt köszöntő versek már a „tömegtermelést", és a kép dominanciáját mutatják. A győri kéménysepők – bár helyben is működik kiváló nyomda – Pesten nyomtatják ki jó kívánataikat, a soproni Stornó mester pedig már 1883-ra színes képben helyezi el legényei rövid versét.

55 Oedenburg Druck von Carl Romwalter.

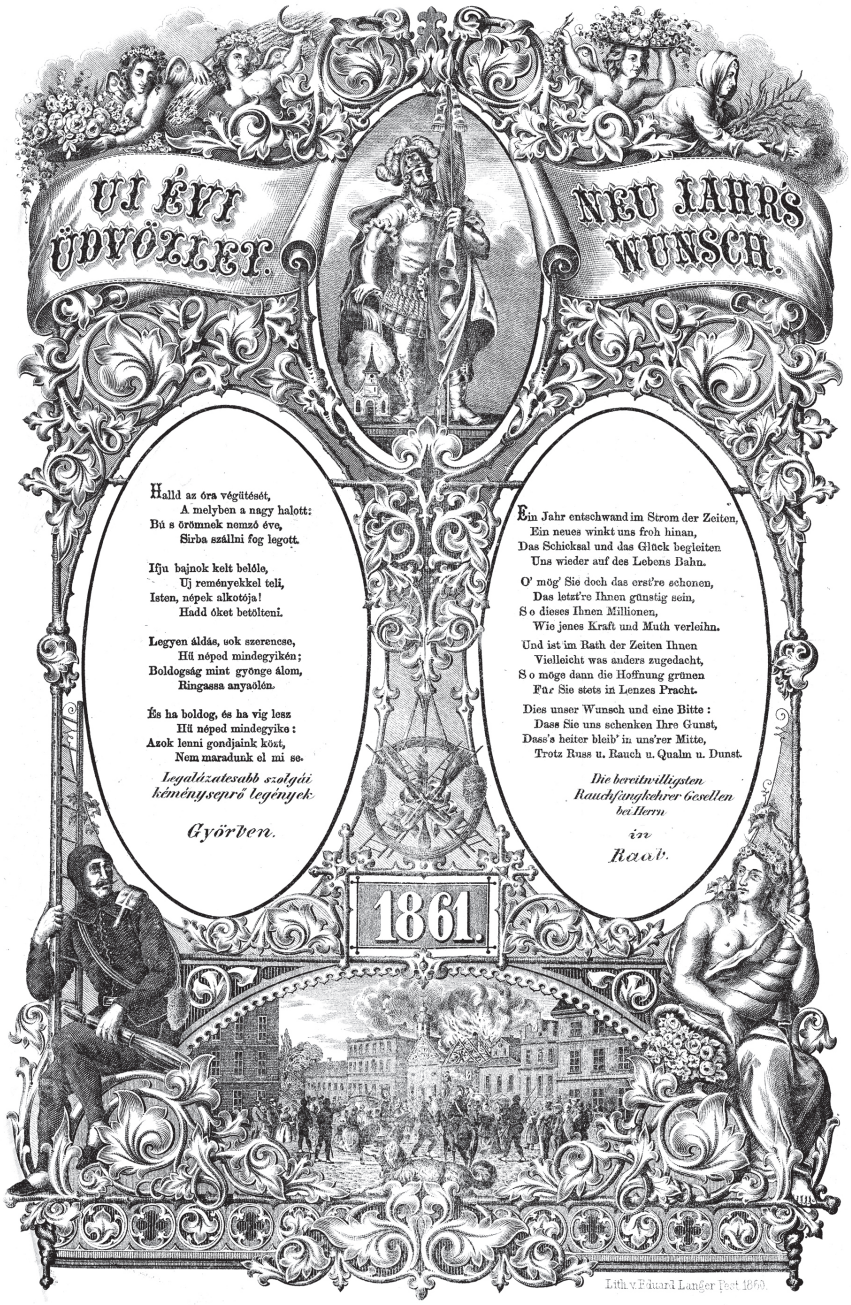
UJ ÉVI ÜDVÖZLET.
NEU JAHRS WUNSCH.
Halld az óra végütését,
A melyben a nagy halott:
Bú s örömnek nemző éve,
Sirba szállni fog legott.
Ifju bajnok kelt belőle,
Uj reményekkel teli,
Isten, népek alkotója!
Hadd őket betölteni.
Legyen áldás, sok szerencse,
Hű néped mindegyikén;
Boldogság mint gyönge álom,
Ringassa anyaölén.
És ha boldog, és ha vig lesz
Hű néped mindegyike:
Azok lenni gondjaink közt,
Nem maradunk el mi se.
Legalázatosabb szolgái
kéményseprő legények
Győrben.
Ein Jahr entschwand im Strom der Zeiten,
Ein neues winkt uns froh hinan,
Das Schicksal und das Glück begleiten
Uns wieder auf des Lebens Bahn.
O' mög' Sie doch das erst're schonen,
Das letzt're Ihnen günstig sein,
So dieses Ihnen Millionen,
Wie jenes Kraft und Muth verleihn.
Und ist im Rath der Zeiten Ihnen
Vielleicht was anders zugedacht,
So möge dann die Hoffnung grünen
Für Sie stets in Lenzes Pracht.
Dies unser Wunsch und eine Bitte:
Dass Sie uns schenken Ihre Gunst,
Dass's heiter bleib' in uns'rer Mitte,
Trotz Russ u. Rauch u. Qualm u. Dunst.
Die bereitwilligsten
Rauchfangkehrer Gesellen
bei Herrn
in
Raab.
1861.
Lith. v. Eduard Langer Pest 1860.

Uj évi üdvözlet.

Halld az óra végütését,
A melyben a nagy halott:
Bú s örömnek nemző éve,
Sirba szállni fog legott.

Ifju bajnok kelt belőle,
Uj reményekkel teli,
Isten, népek alkotója!
Hadd őket betölteni.

Legyen áldás, sok szerencse,
Hű néped mindegyikén;
Boldogság mint gyönge álom,
Ringassa anyaölén.

És ha boldog, és ha vig lesz
Hű néped mindegyike:
Azok lenni gondjaink közt,
Nem maradunk el mi se.

Legalázatosabb szolgái
kéménysepro legények.
Győrben. 1861.[56]

1865
Uj évi üdvözlet

Emésztő gondok fussatok
Háborító gyászok muljatok,
Néktek már nem engedi,
Sziveket emészteni
Az uj esztendő.

Mi csekély jutalomért,
A közjó s bátorságért

56 Lith v. Eduárd Langer Pest 1860.

Magas kéményeket mászván,
És a füstöt levakarván,
Életünkért reszketünk.

Lakjék a szerencse véletek,
A míg tart mulandó éltetek,
Végre az égi kárpitok,
Azt kivánják a kéménytisztitók,
Fogják be Jóltévőinket.
Alázatos tisztelő szolgái kéménysepő legények
GYŐRBEN.[57]

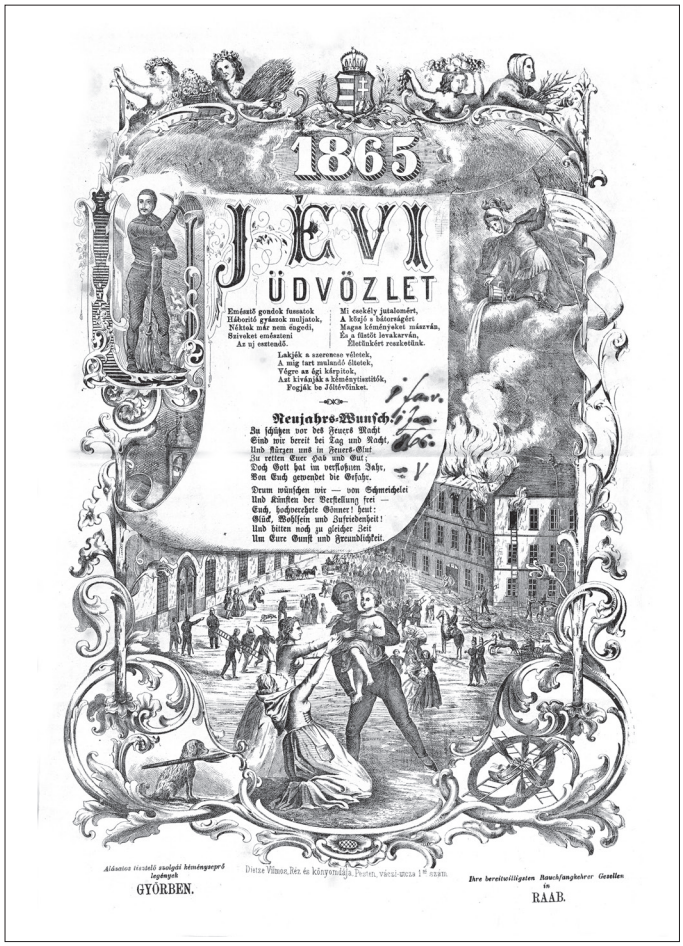

57 Dietze Vilmos, Réz és kőnyomdája, Pesten, váczi-utcza 1ső szám.

Uj évi üdvözlet 1866

Mi óvunk meg a veszélytől
Kegyetlen láng csapásinál;
Halált nem félő csapatunk
Vész s bajjal bátran szembe száll.

S ha a torony vészharangja kong,
S tűzszikra oszlopként repes,
Ottan termünk villámgyorsan,
Legyőzni azt, bármily heves.

Hatalmas szent Flóriánunk
Légy kegyelmes mi irántunk!
Mert ha hozzád folyamodunk,
Tűztől, vésztől nem tarthatunk.

Kegyeletes szokás szerint
Hozzuk ma kivánatinkat,
Hogy az ujévben szerencse
Kövesse lábnyomotokat!
Legalázatosabb szolgái kéményseprő legények

TOSCANO JÓSEF urnál
GYŐRBEN
belváros Apát Utcza 257 sz. alatt.[58]

58 Lith. u. Druck h. Ed. Langer, Pest Neue Weltgasse N° 15.

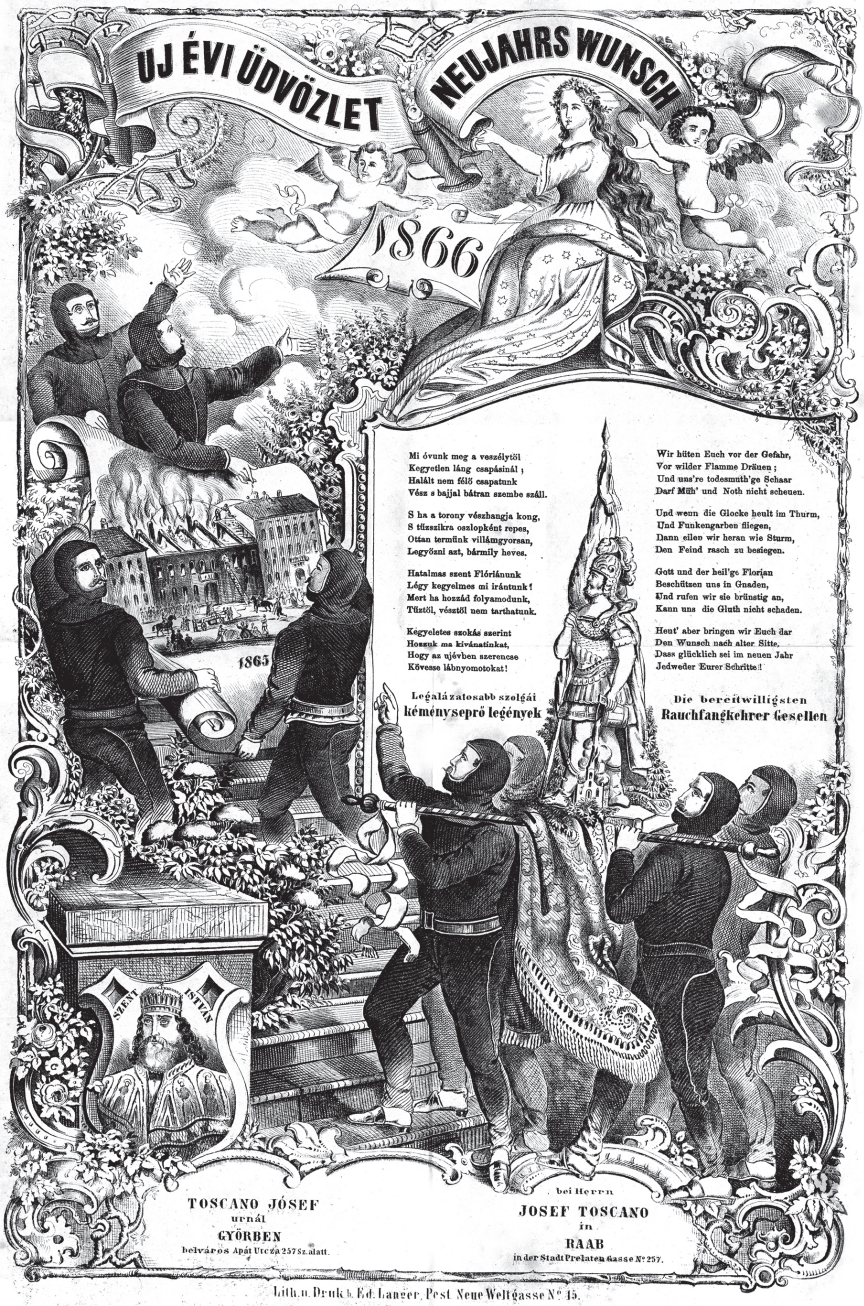
UJ ÉVI ÜDVÖZLET
NEUJAHRS WUNSCH
1866
1865
Mi óvunk meg a veszélytől
Kegyetlen láng csapásinál;
Halált nem félő csapatunk
Vész s bajjal bátran szembe száll.
S ha a torony vészhangja kong,
S tűzszikra oszlopként repes,
Ottan termünk villámgyorsan,
Legyőzni azt, bármily heves.
Hatalmas szent Flóriánunk
Légy kegyelmes mi iránt unk!
Mert ha hoszád folyamodunk,
Tűztől, vésztől nem tarthatunk.
Kegyeletes szokás szerint
Hozunk ma kívánatinkat,
Hogy az újévben szerencse
Kövesse lábnyomotokat!
Legalázatosabb szolgái
kéményseprő legények
Wir hüten Euch vor der Gefahr,
Vor wilder Flamme Drünen;
Und uns're todesmuth'ge Schaar
Darf Müh' und Noth nicht scheuen.
Und wenn die Glocke heult im Thurm,
Und Funkengarben fliegen,
Dann eilen wir heran wie Sturm,
Den Feind rasch zu besiegen.
Gott und der heil'ge Florian
Beschützen uns in Gnaden,
Und rufen wir da brünstig an,
Kann uns die Gluth nicht schaden.
Heut' aber bringen wir Euch dar
Den Wunsch nach alter Sitte,
Dass glücklich sei im neuen Jahr
Jedweder Eurer Schritte!
Die bereitwilligsten
Rauchfangkehrer Gesellen
TOSCANO JÓSEF
urnál
GYÖRBEN
belváros Apáti Utcza 257 Sz. alatt.
bei Herrn
JOSEF TOSCANO
in
RAAB
in der Stadt Prelaten Gasse N° 257.
Litth. u. Druck b. Ed. Lanzer, Pest Neue Weltgasse N° 15.

Boldog új évet 1880

Megint múlt el egy év
Az örökségnek tengerébe
Iratlan lap gyanánt
Tár előttünk az új év ideje

Sok ezer lap teliti
Az örökségnek nagy könyve
Benne – feljegyezve találni
Az emberiség – átka és szerencse.

Irjon hát a végzet
Békét ezen uj lapra
Az emberi léleknek békét
Áldást város és falura.

Háború és tűz veszély[t]ől
Mindentől őrizve legyenek
E hűséges kivánatok szívből
Kéményseprőktől erednek.

Legalázatosb szolgái kéményseprő legények
Toscano Ferencz urnál
Győrött Ferdinándváros Gyár utcza 2 sz.[59]

59 Lith. von Josef Ullmann Budapest Alte-Postgasse 4. Csak a szöveg megjelent *Bolond Istók* 3, 2. sz. (1880. január 11.): 11. „Kéménykotró lant."

Legalázatosb szolgai kéményseprő legények

Toscano Ferencz urnál

Győrött Ferdinandváros Gyár utcza 2 sz.

Die bereitwilligsten Rauchfangkehrer Gesellen

bei

Herrn Franz Toscano

in Raab Ferdinandstadt Fabrikgasse Nr. 2.

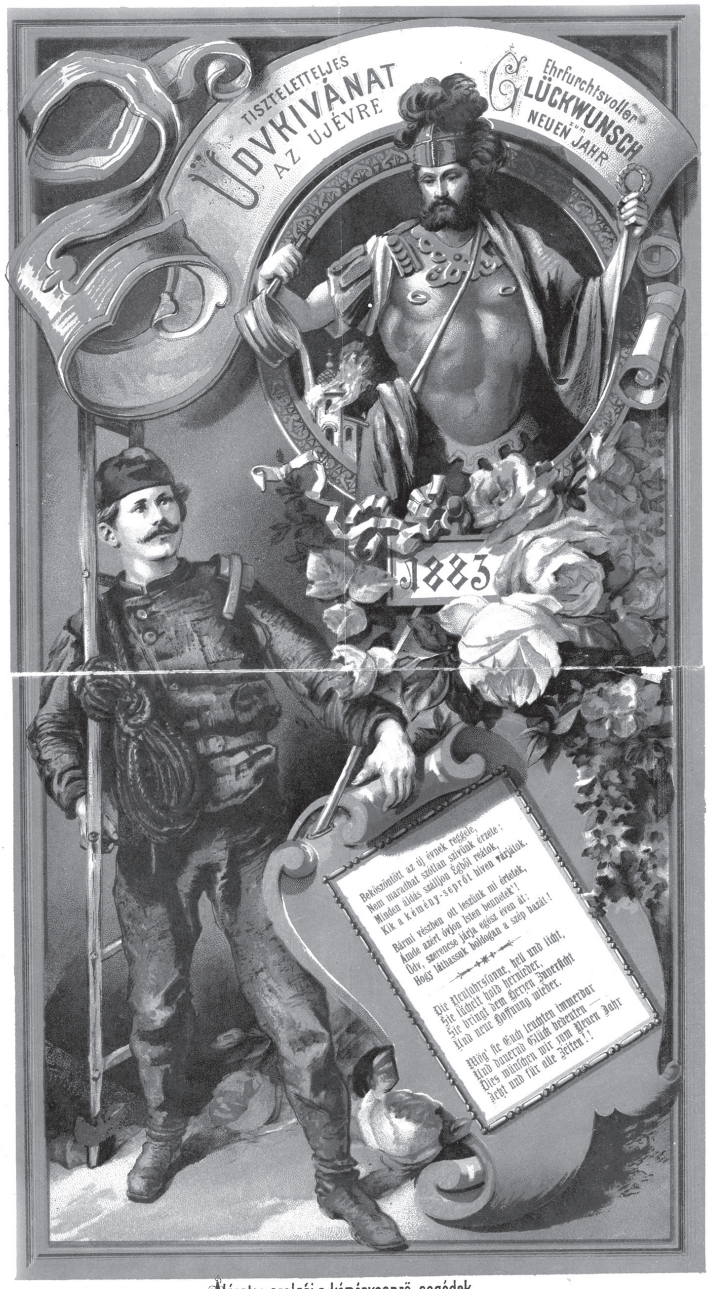

Alázatos szolgái a kéményseprő segédek
Uero ergebenste Kaminfegergehilfen bei Herrn
FRANZ STORNO
in Oedenburg

Tiszteletteljes Üdvkivánat az uj évre. 1883

Beköszöntött az új évnek reggele,
Nem maradhat szótlan szivünk érzete:
Minden áldás szálljon Égből reátok,
Kik a kéméný-seprőt hiven várjátok.

Bármi vészben ott leszünk mi értetek,
Ámde azért óvjon Isten bennetek'!
Üdv, szerencse járja egész éven át:
Hogy láthassuk boldogan a szép hazát!

Alázatos szolgái a kéményseprő legények
Franz Storno
in Oedenburg

Bár a győri Toscano mester legényeinek 1880. évi versét is szerepeltette a *Bolond Istók* „kéménykotró lant" rovatában, a kisebb városok kéményseprőinek köszöntői sutaságuk – s nem utolsó sorban a helyi nyomdának való kiszolgáltatottságuk miatt – helyesírási hibáktól hemzsegő, éppen ezért nehezen értelmezhető szövegük miatt szinte állandó szereplői voltak az élclapoknak. Az esztergomi kéményseprő legények üdvözletét a *Bolond Miská*ból ismerjük:

új-évi üdvözlet.

Engedd Isten ez uj évben tartós egészséggel,
Minden vésztől menten kiki boldogságban,
Éltét örömmel élvezze s egyetértő szívvel:
Üdvös béke, hogy uralgjon szép házankban.
Ne érjen a Francziának s büszke burkus sorsa,
Kik dühös ellenkedesüknek miatta
Lakóinak, – és kiknek azt még késő ivadéka
Is megsinli, de bizony' meg is siratja.
Eme netán minket tűzvész elkerülhetetlen,
A tűzoltó sereg mindig ott találja,
Kéményseprőt a kéményben, tűznek a fészkében
Ki kegyébe Önöknek magit ajánlja.
Alázatos Szolgái Kémény Tisztitó Segédek: Rauch József kémény' Tisztító Mester urnál üzletben Estergom király' városba.[60]

60 *Bolond Miska* 16, 2. sz. (1875. január 10.): 13.

Z.-egerszegi kémény söprők ujévi köszöntője. (1876)

Ha az uj év harang szól
Kéménysepőrők távoznak,
Köszőnetek' papírból
Uraiknak áthoznak.

Olvasható rajta, bár
Külön kívánatokat —
Isten őríze a már
Izerzett holmaítokat!

Borzaztó a tűzi jel,
Vadon tűn a láng az égre –
Hamar hoznak minket el
Oltyuk tűs tént útovégre.

Ha tehát az újév korán
Kopokunk az ajtókon;
Híjatok csak egymásután,
»Itt vannak a házi rokon!«

Agyék nekünk egy kis borra,
El ne told a feketét!
Mert mink mos és mindenkora
Vagyunk nektek tüzívét![61]

Csepregi kéménysepő legények újévi köszöntője. (1885)

Kedv, és öröm néha bajval
Telünk az életet átjárják
Tűnődve a szokott pálján,
De még is világ utazásunk,
Dús munkákkal évről évre,
Összekötve veszedelmekkel.

Mert akárhol tűzveszély fellobban,
Azt gyorsan oltani kéznél vagyunk;

61 *Borsszem Jankó* 9, 419. sz., január 9. (1876): 10.

És a veszedelemmel ésmerösek,
Itt segíteni otamazni amot kelletik,
Barátink jószágait s birtokait
A tűz lángai veszélyéből.

Azért nemes pártfogóink!
Ezaz Üdvünk újévre:
Hogy az Isten jótékonságában
Áldva védelmezze a házat mint a gunyhót,
És hogy béke, szerentse, és kedv,
Minden keblet vigságokkal töltse.[62]

Bár a verstani ismeretek hiánya miatti gúny ódiumát a kéményseprő legények viselték, az általuk osztogatott versek nagy részét nem ők írták. Az *Üstökös* „Szerkesztői subrosa" rovatában 1876-ban két alkalommal is közzétettek olyan üzenetet, amely egyértelműen arra utal, hogy egy-egy azonos szövegű köszöntőt több helyről is beküldtek az olvasók: „Szombathely. A kéményseprö-köszöntö már megjelent az okmánytárban."[63] „Azt a kéményseprő verset megkaptuk már öt helyről. Bizony, no nem instálunk belőle többet."[64]

A *Borsszem Jankó* 1880. évi 8. számában *A marczali kéménysöprő legények újévi köszöntője* címmel közzétett vers:

Megint múlt el egy év
Az örökségnek tengerébe
Iratlan lap gyanánt
Tár előttünk az uj év ideje

Sok ezer lap telíti
Az örökségnek nagy könyve
Benne – feljegyezve taláni
Az emberiség – átka és szerencse.

Irjon hát a végzet
Békét ezen uj lapra
Az emberi léleknek békét
Áldást város és falura.

62 *Borsszem Jankó* 18, 2. (887.) sz. (1885. január 11.): 9.
63 *Az Üstökös* 19, 29. sz. (1876. július 15.): 346.
64 *Az Üstökös* 19, 4. sz. (1876. január 22.): 47. „Szerkesztői subrosa."

Háború és tűz veszélytől
Mindentől őrizve legyenek
E hűséges kivánatok szívből
Kéményseprőktől erednek.[65]

Az élclap következő 1881.,[66] illetve 1882.[67] évi számaiban ugyanez a szöveg, más címmel – hely megjelölése nélkül, illetve más helység megnevezésével – aktuális szövegként látott újra napvilágot.

Kéményseprő újévi poetikus gratulációja.

Megint múlt el egy év
Az örökségnek tengerébe
Iratlan lap gyanánt
Tár előttünk az uj év ideje.

Sok ezer lap telíti
Az örökségnek nagy könyve
Benne – feljegyezve találni
Az emberiség – átka és szerencse.

Irjon hát a végzet
Békét ezen uj lapra
Az emberi léleknek békét
Áldást város és falura.

Háború és tűz veszélytől
Mindentől őrizve legyenek
E hűséges kivánatok szívből,
Kéményseprőktől eredek.

Újévi köszöntök. I.

Megint múlt el egy év
Az örökségnek tengerébe
Iratlan lap gyanánt
Tár előttünk az uj ev ideje.

Sok ezer lap teliti
Az örökségnek nagy könyve
Benne – feljegyezve talani
Az emberiség – átka és szerencse

Irjon hát a végzet
Békét ezen uj lapra
Az emberi léleknek békét
Áldást város és falura.

Háború és tűzveszélytől
Mindentől őrizve legyenek
E hűséges kivánatok szívből
Kéményseprőktől erednek.

Legalázatosabb tisztelői a kéményseprő bei Herrn Alois Tuna in Apatin.

65 *Borsszem Jankó* 13, 8. (633.) sz. (1880. február 22.): 10.
66 *Borsszem Jankó* 14, 2. (678.) sz. (1881. január 9.): 10.
67 *Borsszem Jankó* 15, 6. (734.) sz. (1882. február 5.): 10.

A millennium idejére a nagyobb nyomdák már az általuk megterveztetett képkompozíciókba „választható" verseket nyomtattak. Az ízléses lapok aljára a megrendelő, az újévi üdvözletet átadó, értékesítő társaság neve került. Mivel a versekben utalás sem történt a települések nevére, így azok térben is időben széles körben használhatók voltak. Jó példa erre az először a soproni Tshik Lőrinc,[68] majd pár év múlva a pesti Bastoria Vilibald legényei által jegyzett köszöntő:[69]

„Alázatos szolgái / A kéményseprő legények Tschik Lőrincz kéményseprő mester úrnál. Sopron." 1898

Ismét egy év, mely elmerült
A múltnak tengerén
Ismét egy újévnek derül
Sok biztató reménye.
De hozzon is áldást, mosolyt
Minden ember fiának
Soh'se lássuk borúját
A boldogság napjának.
S hű pártfogoljainkra kivált
Áradjon szerencse, boldogság
Légyen nekik itt a föld
Udvösséges mennyország.

Bastoria Vilibald kéményseprőmester segédei az ezredév első napján így köszöntik pártfogóikat

Ismét egy év, mely elmerül
A múltnak tengerébe,
Ismét egy új évnek derül
Sok biztató reménye.
De hozzon is áldást, mosolyt.
Minden ember fiának.
Sose lássuk borúját
A boldogság napjának.
S hü pártfogóinkra kivált
Áradjon szerencse, boldogság.
Legyen az ezeréves föld
Nékiek – mennyország

Bár Zakariás Sándor már 1945-ben elsiratta a „versbe-szedett újévi köszöntéseket, a kéményseprők aranyszegélyes kártyáit", s mint írta, „A postások és a házfelügyelők sem köszöntik már régen ügyetlen rigmusaikkal a pesti polgárt"[70], a kéményseprőkkel kapcsolatban tévedett. A szerencsehozónak tartott kéményseprő alakja a XX. század elejétől nemcsak az újévi képes levelezőlapokon kapott helyet, hanem – bár leegyszerűsödött formában – újévi verses jókívánságaikat is tovább terjesztették. A korábbi terjengős verseket felváltották a rövid köszöntő versek, amelyeket az 1960-as évektől kezdve, többnyire naptárra nyomtattak. A – még nem államosított[71] – soproni kéményseprőlegények utolsó ismert üdvözlete 1948-ból így szólt:

68 Szita Szabolcs, „A soproni kéményseprő ipar múltjából", *Soproni Szemle* 22, 4. sz. (1968): 376–379, 378.

69 Zakariás G. Sándor, „Régi újévi üdvözletek", *Budapest* 1, 3. sz. (1945): 134.

70 Uo., 132.

71 Az egykori öt soproni kéményseprőkerületet 1949. február 1-jén államosították. A dolgozókat ettől kezdve az Állami Kéményseprő Vállalat foglalkoztatta.

Ez új esztendő legyen béke éve
Viruljon a mosoly, gondot félre téve
Munkáljon mindenki a lelkek békéjén
Lobogjon a tűzhely, pipáljon a kémény.[72]

72 Szita, „A soproni kéményseprő…”, 378.

TÜSKÉS GÁBOR

Források a hasznosi Mária-látomások történetéhez

1978-ban, III. éves egyetemi hallgató koromban egyik ismerősöm révén szereztem tudomást Sánta Lászlóné Csépe Klára (Hasznos, 1913. január 26.–Hasznos, 1985. december 9.) hasznosi parasztasszony Mária-látomásairól és az ennek nyomán kialakult kultuszról. A téma felkeltette érdeklődésemet, majd előzetes egyeztetés után, 1978. december 8-án meglátogattam az asszonyt otthonában. Körülbelül kétórás beszélgetést folytattam vele, amit beleegyezésével hangszalagra rögzítettem. Ugyanekkor felkerestem az asszony 1947. évi Mária-látomásai nyomán a következő évben felépült, rövid időn belül zarándoklatok célpontjává vált kápolnát, és fényképeket készítettem. A téma feldolgozásának gondolata Bálint Sándor 1980. május 10-én bekövetkezett halálát követően merült fel bennem: elhatároztam, hogy tanulmánykötetet állítok össze a néprajztudós emlékére, melyben közreadom a Csépe Kláráról készítendő dolgozatot.

A feladat megoldásához Jádi Ferenc, a Pécsi Orvostudományi Egyetem pszichiáterének segítségét kértem. Eljuttattam hozzá a beszélgetés legépelt szövegét, ő beszerezte a Csépe Klára 1949–1954 között folyt kórházi kezeléseiről fennmaradt kórrajzokat, továbbá javasolta még egy interjú lefolytatását és néhány speciális kérdés feltételét. A második beszélgetést 1980. augusztus 24-én készítettem. Ennek legépelt szövegét a látomások részben Csépe Klára által saját kézzel leírt, részben gépiratos szövegének másolatával együtt elküldtem Jádi Ferencnek. Közös tanulmányunk 1982-ben készült el. Ugyanebben az évben összeállt a Bálint Sándor emlékkönyv kézirata, benne a tanulmánnyal. A kötet 1986-ban látott napvilágot a Magvető Kiadónál.[1]

A szakirodalom áttekintése, a kórrajzok, az interjúk és a lejegyzett látomásszövegek alapján a tanulmányban kísérletet tettünk Csépe Klára pszichoportré-

1 Jádi Ferenc és Tüskés Gábor, „A népi vallásosság pszichopatológiája: Egy hasznosi parasztasszony látomásai", in *„Mert ezt Isten hagyta…": Tanulmányok a népi vallásosság köréből,* szerk. Tüskés Gábor, 516–556 (Budapest: Magvető, 1986).

jának megrajzolására, elemeztük a látomások sajátosságait. Bemutattuk a jelenségegyüttes egyházi és néprajzi összefüggéseit, kísérletet tettünk a pszichopatológiai megítélésre és a tömeglélektani következmények megvilágítására. Javaslatot dolgoztunk ki az ilyen típusú jelenségek funkcionális analízisére kommunikációs modell keretében. A vizsgálat jelentőségét – mai szemmel nézve – elsősorban az adja, hogy a látomások sorozata hosszú időn át nyomon követhető a különböző típusú forrásokban. A zarándokhely történetében tanulmányozható az egyéni devócionális kezdeményezés, a közösségi elfogadás (elutasítás), az egyházi viszonyulás és a társadalmi, politikai környezet kölcsönhatása. A tanulmány a megjelenése óta eltelt időszakban ösztönözte a népi látomásirodalommal, zarándokhelyekkel, vallásos kultuszokkal, különleges paraszti egyéniségekkel kapcsolatos kutatásokat, eredményei gyakran beépültek azokba.[2]

A hasznosi zarándokhelyen időközben jelentős változások mentek végbe. Két évvel Csépe Klára halála és közel negyven évvel a kápolna felépítése után, 1987-ben az Egri Főegyházmegye gondozásába vette és egyházilag elismerte a kultuszhelyet, engedélyezte a misemondást, s ezzel kezdetét vette a hely látványos kiépülése. 1988-ban torony épült a kápolna elé, 1989-ben új kápolnát építettek. A következő években remetelakot, szabadtéri keresztutat és miséző helyet, továbbá lourdes-i barlangot létesítettek. Restaurálták a Mária-szobrot, a vas kereszt helyén új, fából faragott Rosa Mystica-szobrot állítottak. 1995-ben beton víztároló és díszkút, 2000-ben székelykapu készült. 1998-ban dokumentumfilmet forgattak a zarándokhelyről. A legközelebbi település, Fallóskút kedvelt üdülőhellyé fejlődött, és Mátraszentimre filiája lett. Több helytörténeti, kegyességi célú kiadvány látott napvilágot,[3] melyek közül az egyik – függelékben – újra közölte 1986-ban megjelent tanulmányunk jegyzetek és képek nélküli változatát.[4]

Az alábbiakban közreadom az 1978-ban és 1980-ban Csépe Klárával készült két beszélgetés teljes szövegét. Egy ilyen forrásanyag jelentőségét a további kutatások számára az oral history-archívumok létesülésének korában nem szükséges külön hangsúlyozni. Az interjúkból képet kapunk Csépe Klára személyiségéről, szűkebb és tágabb környezetéről, valamint a korról, melyben az események lejátszódtak. A két beszélgetésben mintegy kicsiben benne van – többek között –

2 Lásd pl. Pócs Éva, szerk., *Eksztázis, álom, látomás: Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, Tanulmányok a transzcendensről 1 (Budapest–Pécs: Balassi Kiadó–University Press, 1998); Gyöngyössy Orsolya, *Papok, szentek, felekezetek: Válogatott vallási néprajzi írások* (Szeged: MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2019).

3 Kisfalusi János, összeáll., *A fallóskúti (hasznosi) Mária-kápolna*, ([Viszló]: Kisfalusi János, 1995); Klemm Nándor, összegyűjt., *Így történt: Fallóskút története* ([Budapest]: Kemény és Társa, 1999).

4 Kerekes József, összeáll., *Egy zarándokhely kialakulása: Hasznos–Fallóskút* (Budapest: Kerekes Kegytárgy Nagykereskedés, 2001), 168–219.

1. Csépe Klára 1978 decemberében (Tüskés Gábor felvétele)

egy korszak egyház- és valláspolitikája, egy kivételes spirituális adottságokkal rendelkező személyiség kiszolgáltatottsága, megbélyegzése, lelki, fizikai bántalmazása, a vallási hagyományok szívós továbbélése, megtartó ereje. Az interjúk jelzik a folyamatot, melynek során a II. világháborút követően látomások következtében helyi és regionális jelentőségű, a sajátos politikai, egyházi és társadalmi körülmények által korlátozott dinamikájú zarándokhelyek egész sora jött létre Közép-Kelet-Európában.[5] Ezek története több ponton eltér a nagy múlttal rendelkező, a katolikus egyház által régóta támogatott vagy újonnan felkarolt, XX. századi keletkezésű zarándokhelyekétől, ugyanakkor a hozzájuk kapcsolódó lélektani és folklór jelenségek, vallási hagyományok, közköltészeti és elbeszélő motívumok alapvetően egyetemes jellegűek.

A beszélgetésekből az említett tanulmányban csupán rövid részleteket, adatokat idéztünk, a teljes szöveg közreadására akkor nem volt lehetőség. Az első beszélgetésben, melynél a férj is jelen volt, és közbeszólásait a felvétel megörökítette, a jelenések állnak a középpontban. A másodikban a kérdések tágabb kört érintenek, s kiterjednek többek között az életrajzra, a világkép összetevőire és

5 Az újabb nemzetközi antropológiai szakirodalomból lásd pl. Mart Bax, „Holy Mary and Medjugorje's Rocketeers: The Logic of an Ethnic Cleansing Process in Bosnia", *Ethnologia Europaea* 30, vol. 1 (2000): 45–58.

a társadalmi környezetre. A második alkalommal Csépe Klára megismételte a korábbi beszélgetés néhány motívumát, de soha nem teljesen azonos módon, s gyakran további részletekkel egészítette ki az új változatot. A feltett kérdések jelzik az interjúk készítőjének akkori felkészültségét, érdeklődésének irányát. A második beszélgetés néhány kérdésében benne vannak a tanulmány társszerzőjének ösztönzései, javaslatai is.

Csépe Klára látomás-elbeszélései különféle forrásokból táplálkozó, hosszú idő óta rögzült, sztereotipizálódott elemekből épülnek fel; ezek egy része nemzetközi elbeszélő motívumok helyi vagy egyéni változata. Értelmezésük szerteágazó felkészültséget, több társadalom- és bölcsészettudományi területen való jártasságot, fokozott körültekintést, történeti-összehasonlító megközelítést igényel. A jelenségegyüttes módszeres feldolgozásában nélkülözhetetlen lesz a vonatkozó teljes forrásanyag és szakirodalom bevonása, kritikai értékelése, beleértve – többek között – Csépe Klára kéziratos feljegyzéseit, a csodás gyógyulások elbeszéléseit, a ponyvafüzetek énekszövegeit, a korabeli sajtó cikkeit, az állambiztonsági iratokat, az egyházi vizsgálatok jegyzőkönyveit, püspöki körleveleket, a szóbeli hagyományt és annak írásban rögzített változatait, valamint az itt közreadott interjúkat. Az Egri Főegyházmegye tudomásom szerint a mai napig nem szabadította fel a Hasznossal kapcsolatos forrásanyagot a kutatás számára, noha egy objektivitásra törekvő, komplex forrásvizsgálatnak a katolikus egyház számára is lehetnek tanulságai.[6]

A jelen forrásközlés az 1978-ban és 1980-ban készített beszélgetések hangszalagról annak idején írógéppel átírt, a mai helyesíráshoz igazított szövegének betűhív, az érthetőség kedvéért a központozás tekintetében néhány helyen módosított, a legfontosabb nyelvjárási, kiejtési sajátosságokat megtartó, teljes szövegű másolata. A hosszabb monológokat bekezdésekre tagoltam, az első beszélgetésnél jelen lévő férj közbeszólásaira és saját értelmező betoldásaimra [] hívja fel a figyelmet. A felvételen nem pontosan érthető szövegrészek helyét […] jelöli.

Első beszélgetés
Hasznos, 1978. december 8.

– Hogyan kezdődtek a látomásai, hogyan alakult ki ez a kápolna?
– 1947-ben [férj: július 2-án] kint voltunk a mezőn aratni, hazajöttünk, megvacsoráztunk, a család lefeküdt, én meg imához ültem ide az asztalhoz [mutatja],

6 Majtényi György kutatási kérelmét 2014 elején az egri érseki irodaigazgató azzal utasította el, hogy a kérést egyelőre korainak tartják, tekintettel arra, hogy jelenleg „csak az 1950. év előtti levéltári anyagok kutatása lehetséges." Majtényi György közlése 2015. február 6-ai levelében.

2. Zarándokok a hasznosi kápolna melletti kútnál, 1978. december 8.
(Tüskés Gábor felvétele)

imát végeztem, mert a rózsafüzér társulatban benn voltam gyerekkorom óta. Végeztem a tized rózsafüzért. Mikor azt befejeztem, az Úrangyalát végeztem háromszor, mondom, megköszöntöm én a Szűzanyát három Úrangyala imával, hogy a napi munkában megsegített. Mikor az utolsónál mondom, hogy „imádkozzál érettünk, Istennek szent Anyja", akkor a Szűzanya így szólott: „Figyelj, tovább is úgy viselkedj, mint eddig." Aztán lélekbe bemutatta azt a tájat, ahol most a kápolna van. Mikor befejeztem az imát, akkor mondom a férjemnek, hogy a Szűzanya itt volt, mutatott nekem egy helyet, hogy ott gyógyforrás van, a föld tetején van a víz, tiszta, azt meg kell keresni, nem szabad elhanyagolni. Az meg álmos is volt, és azt mondta, szar se lesz ott, nem víz. Amíg nem kerestük, a Szűzanya mindennap megjelent, hogy nem szabad elhanyagolni a helyet, meg kell keresni.

Akkor még kint volt aratnivaló, 10-én mentünk ki a férjemmel hajnalba. Kezembe vettem a szent rózsafüzért, míg mentünk, imádkoztam. Ahogy mentünk, ő egy helyen leült, hogy nézzek szét, megismerem-e a tájat. Megismertem és mutattam az irányt, hogy arra menjünk. Mikor odaértünk, ő kijjebb akart menni, én mondom, itt van, nem mehetünk tovább, itt kell lenni a forrásnak. Ez a hely az. Erre mondta, hogy ugyanúgy van, ahogy én elbeszéltem, szent kalandod van, mert minden úgy van. Akkor én letérdeltem, megcsókoltam a földet, ahol a Szűzanya állott. Ugyanúgy elvégeztem a három Úrangyala imát, mint

ahogy odahaza végeztem. Az uram meg leült, elszunnyadt, egy kicsit elaludt, aztán azt mondta, jöjjünk vissza. Én szerettem volna ott maradni, de hát én engedelmeskedtem. Merítettünk a vízből, mondta, hogy különleges íze van a víznek. Útnak indultunk hazafelé, mikor jöttünk volna el, ott a tisztáson a férjem azt mondja, ne mondjuk el senkinek, mert ezek gúnyra tesznek, meg csúfolnak minket. Jól van, mondtam, nem mondjuk.

De már előre be volt mutatva az a sok nép, mint ami most is van – most nem, de Sarlós Boldogasszonykor van sok nép, mikor az évfordulója van. Bemutatta a Szűzanya, hogy annyi nép megjelenik ott. Mondtam az uramnak, látta-e, ő azt mondta, nem látta. Én nem mondtam úgy el, csak a szomszédból jöttek ide vízért, kútra, annak mondtam. Azt mondta, álmodott. Mondom, nem álmodtam, fenn voltam, jelenés volt, a Szűzanya bemutatta lélekbe a forrást. Úgy híre futott, hogy mindenki kérdezgetett a faluban, hogy igaz volt? Nem mertem azt mondani, hogy nem igaz, mert akkor hazudnék. Igaz volt, mondom, de hogy lesz tovább, azt nem tudom. Utána nem jelent meg a Szűzanya, csak 22-én jelent meg. Beszéltek mindent, hogy nem a Szűzanya lehetett, de én tisztában voltam azzal, hogy a Szűzanya volt.

– Amikor ez az első jelenése volt, hogyan reagált rá Klára néni, hogyan érezte magát, nem volt-e szokatlan?

– Szokatlan volt, de nem ijedtem meg, nem adott félelmet se. Csak parancsot adott, hogy ezt meg kell csinálni. Én magam nem is mertem úgy elmenni, kértem a Szűzanyát, hogy küldjön valaki segítséget, hogy ne magamba menjek, aztán így az uramat rendelte mellém, ővele mentünk ki. […] Aztán 22-én – beszéltek mindent, hogy nem a Szűzanya lehetett. Mondom, Szűzanyám, ha szabad ezt hirdetni, jelenjen meg másodszor is, vagy ha nem, múljon el ez a beszéd, ne mondjanak semmit róla. Akkor a Szűzanya újból úgy jelent meg, ahol a kereszt van. Az égből szállott le a Szűzanya, nem állott a földön, mezítláb volt, rózsaszín ruhában volt először is meg másodszor is, mint ahogy van a nagy szobor [a kápolnában]. Akkor egy kígyó köztünk volt így a földön. Aztán a Szűzanya magasabb, mint én, olyan vékonyabb, sudárabb, gyönyörű szépségben van, és azt mondta: Ezt kettőnknek kell legyőzni, neked meg nekem. Én úgy meglepődtem, mondom, Szűzanyám, én nagyon félek attól a csúnya jószágtól. Azt mondja, te ne félj. Én mindig veled leszek, melletted, mindenhol segítek. Téged meghurcolnak falun, városon, de ezt a hitet mindenütt meg kell vallanod, én segítelek. Akkor szétvágtuk a gonoszt, legyőzte a Szűzanya, tovább nem láttam őt akkor. Olyan szép mosolya volt, és bátorított, hogy ne féljek. Ez elmúlt.

Aki találkozott velem, a hasznosiak, mind mondták, hogy hát ők szeretnének oda menni. Szeretnék megtudni, hol van az a hely, ahol a Szűzanya megjelent. Én mondom, nem megyek addig, amíg a Szűzanya parancsba nem adja, hogy mit imádkozzunk, hogyan viselkedjünk. Mert ugye magamtól hogy ten-

3. A látomások nyomán felépült hasznosi kápolna a zarándokokkal, 1978. december 8. (Tüskés Gábor felvétele)

nék ilyet? Akkor meg 29-én újból imádkoztam az ágyban, ülve. Ahogy imádkozok, úgy érzettem, hogy a lélek otthagyja a testet, hogy kiszállott. Ahogy kiszállott a testből a lélek, láttam, hogy kétfelé nyílt az ég, egy lépcső volt fel a mennyországba. Angyalok voltak így kétoldalt a lépcsőn, minden lépcsőn soksok angyal, egész fel a mennyországig. Tiszta fehérben voltak, mindnek össze volt téve a szent keze. A mennyei Atya ült a trónon, olyan zöldes színű ruha volt rajta, az egyik kezében volt kormánypálca, a másikat feltartotta, de nem olyan megtört, ráncos arcú, mint az öreg emberek. Olyan sima arcú, meg a haja kétfelé fésülve ősz haj, leért a szakálla derékig. Én ott voltam lélekben, egyszerű ruhában a két angyalka közt. Ő így szólott, hogy az oltáriszentséget imádjátok. Az Örökimádás könyvből imádkozzatok sokat. Azt mondja, az Úr Jézus keresztje ragyogjon előttetek, ha mentek a kápolnához. Hogy vegyem fel a búcsús keresztet, a kereszt ragyogjon előttetek. Jaj lesz annak, aki kineveti vagy gúnyra teszi, mert ez mind az Ő parancsa. Akkor aztán visszatért a lélek.

– Hogyan tért vissza?

– Hát visszatért. Én szerettem volna ott maradni, jobb lett volna ott, mint itt a földön. Mondja a Szűzanya, annyi sok rossz, ravasz ember van, azokat majd megszünteti a mennyei Atya. Ad olyant, hogy Istenre térnek, mert el vannak most bizakodva.

– A kápolna építése hogyan kezdődött?

– Akkor kezdődött a legelső búcsú, 29-én, Márta napján, júliusba. Gyalog mentünk végig ki. Ahogy kiértünk, a keresztet leállítottuk oda egy bokorhoz, és előtte imádkoztunk. Örökimádás könyv volt a faluban egyetlenegy. Az az asszony kihozta, én abbúl azt imádkoztam, az Úr jövetelét, hogy Harmatozzatok egek, csepegjétek az igazat, nyíljon meg a föld, teremje az igaz Üdvözítőt. Arra nyílt szét a könyv, mert a kezembe vettem, magátúl szétnyílt a könyv, és azt imádkoztam. Utána a tavaszon kérte a Szűzanya, hogy épüljön kápolna az ő tiszteletére, az ő megjelenési helyére. Megmutatta, hogy milyen nagyságú legyen.

Elmentünk akkor az érsekséghez, még Czapik érsek úr volt, hogy kéri a Szűzanya az ő megjelenési helyén a kápolnát. Ő annyit mondott, hogy épüljük, ahogy tudjuk, nehéz a helyzet, ő nem áll ellene, ha a hatóság megengedi, ők nem állnak ellene. Elmentünk a hatósághoz is, ők is arra hivatkoztak megint újból, ha az érsekség megengedi, ők se állnak ellen. A hatóság is így nyilatkozott. Úgy abba maradt. Mit tegyünk, Szűzanyám? A Szűzanya újból megjött, mondta, hogy kezdjük meg szeptember 1-jén a kápolna építését, ne búsúljak, hogy nem fog felépülni, ő mindent kieszközöl, hit, remény, szeretet felépíti. Sziklára épül, veszély nem érheti. Megkezdtük azon a napon, mikor mondta a Szűzanya, jöttek munkások is, ácsmester is jött, ő tette rá a tetőt, csak kosztot fogadott el, mert messziről jött, Hatvanból. Meg a munkások is, volt, akinek kellett fizetni, volt, aki csak úgy dolgozott, nem kért pénzt. Így fölépült a kápolna, négy nap alatt. A hasznosiak hordták ki az anyagot kocsikval, lóval.

– Négy nap alatt…

– Igen, ahogy a Szűzanya mondta. De míg épül, azt mondta, nem szabad hazajönni, ott kellett lenni. Csak este jöttem haza kenyeret sütni vagy kosztott vinni ki. Fölépült a kápolna. A szobrot meg szeptember 8-án vittük ki a kápolnába.

– A szobor hogyan készült?

– A szobor is a Szűzanya parancsára készült, […] mondta, hogy menjünk csináltatni szobrot. Nem is tudtam, hogy van-e ott szobrász, oda mentünk el a férjemmel. Elvállalta, hogy megcsinálja a szobrot. Úgy is sikerült, ahogy a Szűzanya akarta, mert kérdeztem [tőle], hogy kell-e valamit javítani, és azt mondta, hogy jól van. Más akármit mond, ha a Szűzanyának tetszik, akkor az övé az igaz. Aztán 1949-ben elhurcoltak… elzártak.

– Ez hogyan volt?

– Akkor is így nagy munkaidő volt, aratási időszak. Már állapotos voltam a legkisebb lányval. Mert az Úrjézus azt mondta, nekem sebet ad, az öt sebet adja, mint neki volt. Én meg mondom, akkor hogyan bírok a családra dolgozni? Akkor azt mondta, no, akkor gyermeked születik. Állapotba estem, azzal hurcoltak es meg. A búza le volt aratva, kellett volna kötni, mentünk volna dolgozni. Akkor jött ide két illető, hogy hova akarunk menni. De már akkor küldtek előbb

egy orvosi papírt. Előtte való nap, hogy be kell menni a szomszéd községbe, ott volt orvosi rendelő. A két illető meg jött, biztos azok olyan detektívformák voltak. Azt mondtam, nem megyek addig, amíg az Úrjézus testét magamhoz nem veszem. Elmentem a templomba, megáldoztam, most már vihetnek akárhova, ővele vagyok, ővele élek, ővele halok. Bementünk a szomszéd községbe, ott volt egy idegen másik orvos is [férj: a járási főorvos, Hatvanból volt], kérdezgetett, hogy történt a jelenés. Én meg mondtam neki, hogy történt a jelenés. Úgy remegett, úgy izélt. Mi lehet a baja, mit idegeskedik? – gondoltam. Nemsokára jött egy mentő, meg rendőrség is, aztán abba köllött… Aztán mondom, azt hiszik, én nem tudok elmenni, kötekednek? Én nem állok ellen, akárhova visznek. Én megvallom a hitemet. Így Gyöngyösre vittek be a kórházba.

Ott betettek olyan rácsos ágyba. Mikor jött a főorvos, mondta, tessék csak onnan kijönni, nincs ott magának helye. Eltettek olyan nyugodt helyre. Ott voltam hat hónapig, karácsonyig, akkor bocsátottak haza. De onnan meg fölbocsátottak… Mert jött a főorvos, mondtam, hogy nem tarthatnak itt, mert a Szűzanya mondta, hogy kérjem magam a Tudományegyetemi Klinikára, nincs ahhoz joguk, hogy ott tartsanak. A főorvos meg azt mondja, hogy honnan tudom én, hogy klinika is van? Milyen klinikára bocsásson? Mondom, azt már magának kell tudni, nem mondott többet a Szűzanya. Hát így fölbocsátottak a Pázmány Péter Tudományegyetemi Klinikára. Ott a Balassa úton van, azt hiszem az Üllői út is ott van.

Mikor felbocsátottak, csütörtöki nap kellett menni, közben meg Mária neve napja vasárnapra esett. Vasárnap, mondom, és nem hallgathatok szentmisét, aztán nagyon fájt nekem. Így a kezembe vettem a rózsafüzért, imádkoztam a kórházba. De nem volt szabad, csak úgy, hogy ne lássák, mert nagy baj volt már ezért, ha láttak imádkozni. Ott megjelent a Szűzanya, úgy, mint királyné. A szentolvasóját így magasra emelte, a Kisjézus meg így a bal karján ült, annál is volt szent rózsafüzér. Akkor így szólott a Szűzanya: Kéreszkedj ki szentmisére. Aztán bemutatott ott egy kápolna belsejit, úgy, hogy az Úrjézus volt az oltáron, így a szívére mutatott, meg a pap ott misézett zöld miseruhába, épp hat óra volt, a hatórási misét végezte. Mikor bemutatta a Szűzanya, hogy abban hallgassak szentmisét, elmúlt a jelenés, benyit az ápolónő az ajtón. Köszönök neki, dicsértessék a Jézus Krisztus, mondom kedves nővérke, szabad kérdezni, maga a főápolónő az osztályon? Azt mondja, igen, az. Mondom, akkor tessék engem szentmisére elbocsátani, mert ok nélkül nem szeretném elmulasztani. Ha nem engednek, maguk bűnhődjenek ezért. Azt mondja, hogy gondolom én azt, huszonöt éve ott van ő, de innen nem ment ki senki misét hallgatni, én lennék csak az a kivételes? De mondom, nekem el kell menni, mert a Szűzanya mutatott nekem egy kápolnát, most misézik egy pap zöld miseruhába, és az Úrjézus szent szíve van az oltáron. Abba kell nekem szentmisét hallgatni. Azt mondja, mikor jártam én ott, hogy én azt tudom? Én nem jártam, de amit a Szűzanya mutat, az valóság. Azt mondja, a vallásért hoz-

tak be, és mégis ilyen vallásosakat beszélek? Akkor nem bocsátanak el, ha így beszélek. Dehogynem, elbocsátanak, az valóság amit én mondok. Sarkon fordult, elment, otthagyott. Nemsokára csak jön vissza. Átölelt, azt mondja, minden úgy van, ahogy maga megmondta, jöjjön, levezetem a kapuig, maga aztán tudja, hogy hova köll menni, hallgasson szentmisét, de értünk is imádkozzon, hogy mi is jók tudjunk lenni. Mert elment előre megnézni.

Ahogy mentünk vele lefelé, az osztályról kifelé, azt mondja, a várakozóban van egy öreg nénike, hasonlít magára, nem a maga édesanyja? Mondom, édesanyám? Nem is tudják, hogy hova hoztak, úgy elhoztak, hogy nem értesítették őket. Mikor odaérünk, hát édesanyám volt meg az uram. Ők is jöttek velem abba a kápolnába. [A férjéhez:] Ugye emlékszel még rá? [A férj: Én jobban el tudnám mondani, mint te.] Ott hallgattunk szentmisét. Minden úgy volt. Én letérdeltem, és hullott a könnyem, mondom, édes Szűzanyám, köszönöm neked, ezt nem tudom meghálálni, hogy az emberek letipornak, ő meg ott is kiemelt. Mert ugye hát kiengedtek. Aztán míg ott voltam abba a kórházba, addig kimehettem az Örökimádó templomba, hallgathattam szentmisét. Még négy szentmisét is hallgattam. Ott voltak az örökimádó apácák, de aztán szétszórták őket. Volt kihallgatás ott, kérdezgettek, hogy történt a jelenés. Körbeültek, elmondtam ott is. Közbe-közbeszólt egy orvos, négyszer is közbeszólt, hogy ne tudjam mondani. De azért csak ott tudtam folytatni, ahol elhagytam. Amikor már nem állhatta a másik orvos, a főorvos, azt mondta neki, hogy ne szóljon bele, majd ha elmondom, akkor szólhat hozzá, mert ilyen csak római katolikus vallásba történik meg, ez be lesz iktatva a történelembe, nem fog kitörültetni a történelemből. Megvallotta, hogy büszkék vagyunk, hogy a katolikus vallásba élünk. Aztán azt mondták, hogy aki kérdezősködött, az is átkeresztelkedett a katolikus vallásra…

Onnan visszabocsátottak Gyöngyösre, ott azt mondták, elveszik a gyermeket tőlem, hogy ők neveljék. Mondom, Szűzanyám, megengeded nekik ezt? Ő azt mondta, hogy nem engedi meg. Így elfelejtkezve nyitva volt az ajtó. Hallottam, mindig bezárta az ápolónő ránk az ajtót kintről, nem mehettünk ki. Máskor nem is vettem úgy figyelembe. Akkor meg úgy olyan figyelmem lett rá, hogy hallottam, hogy csörgött a kulcs az ajtóba. Azt mondja a Szűzanya, hogy nyitva az ajtó, mehetsz haza, ha otthon akarod megszülni a gyermeked. Nyolc nappal előtte, míg meg nem született. Édes Szűzanyám, hát mondom, hogy lehet nyitva az ajtó, mikor hallottam, hogy csörgött a kulcs? Azt mondja, nyitva van az ajtó. Szűzanyám, mikor bezárják is, nyitva lehet? Azt mondja, menj és nézd meg! Nyitva a kapu is, a folyosóajtó is. Én elkísérlek haza, úgy hogy senki nem vesz észre. Így mondta, hogy mellettem állott. Kimentem, megnéztem az ajtót, hogy nyitva van. Kimentem az ég alá, ott imádkoztam. Egy óra hosszáig is. Senki nem vette észre. Letérdeltem, ahogy kimentem a kórházudvarra, este volt ez, ádvintbe, sötét van hat órakor. Akkor csukta be az ápolónő az ajtót, ami-

kor ment haza. Mondom, édes Szűzanyám, ez csak az én akaratom volt, hogy én szeretnék hazamenni? Ha a Jóisten másképp döntött, a Jóisten akarata legyen meg, ne az enyém. Én megnyugszok abba is, ha itt születik meg a gyermek, ha utána ideadják, és én nevelhetem föl. Akkor a Szűzanya azt mondta: Mikor nyolc nap múlva megszületik a gyermek, lánygyermek születik, te fogod felnevelni, jegy is lesz rajta, el se cserélhetik.

Én visszatértem akkor a helyemre, megnyugodtam arról, hogy nyolc nap múlva elbocsátanak a gyermekvel. Amit a Szűzanya mond, az úgy történik. Reggel aztán bejött az a nővér, aki este becsukta az ajtót ránk. Ott volt velünk egy másik nővér, az is be volt csukva velünk együtt, az se mehetett ki éjszaka. Annak panaszkodik nagyon, hogy hát képzeld el, nyitva a kapu, ahogy jövök be, rám támadt a kapus, hogy miért hagytam nyitva a kaput. Nyitva a folyosóajtó, nyitva ez az ajtó. Tépte a haját, a ruháját. Mi történt, azt mondja, ilyen még nem történt vele. Ha valaki elment volna, őt elzárták volna, vagy állás nélkül hagyták volna. Én azt mondom, elmehettem volna, de visszajöttem, mert a Szűzanya azt mondta, hogy elbocsátanak a gyermekvel, én megnyugszom abban, mikor nyolcnapos lesz a gyermek. Minden úgy lett, ahogy a Szűzanya megmondta.

– Később milyen kezelésnek vetették alá?

– Ott nem volt semmi kezelés. Amikor hazabocsátottak a gyermekvel, három évig én neveltem, akkor újból elvittek. Gyöngyösre újból, onnan Békésgyulára. Ott Békésgyulán már durvábban bántak velem, ott villanyárammal… Mondták, hogy mondjam, hogy nincs Isten. Én meg mondtam, hogy Isten volt, van és örökké lesz. Őt nem lehet letagadni. Akkor ők vittek a villanyáram alá… Nagyon rossz érzés az. Többször is így kérdezték, én meg mindig mondtam, Isten volt, van és lesz. Nem tagadom le? Mondom, én nem. Három hónapon át így ment. Úgy legyengült a szív, aztán a Szűzanya mondta, hogy mondjam, nem kezelhetnek azzal, mert nem ők adták az életet, a Jóistentől kaptam az életet, az ő akarata legyen meg, ne az embereké. Nincs joguk, hogy elvegyék az életet. Aztán tovább így nem kezeltek, az az orvos el is ment onnan. Jött egy másik. Az mindjárt arra fordult, hogy miért tartanak ott? Azt mondták, hogy a vallásból kifolyólag. Azt mondja, akkor se, a vallásra nagy szükségünk van, azt nem lehet letiporni. Nemsokára onnan is [megszabadultam]. Egy nővér le akarta még a hajam is nyíratni, rágalmazott, hogy tetű van a fejembe. Én mondom, hogy nincsen, gyerekkoromba se volt, nem emlékszem rá.

– A Szűzanyán és a Jóistenen kívül kikkel találkozott még a látomásaiban?

– Sokval. Egyszer jött a Szűzanya, jött vele Szent Ferenc, Szent Antal, Szent Kristóf.

– Hogyan?

– A vállán volt egy gyermek. Aztán mondom, ki lehet ez? Azt mondja, én vagyok a Szent Kristóf.

– Ő maga mondta?

– Ő. Azelőtt nem is hallottam róla. Így a gyermek ült a nyakán. Azóta a fiam hozott olyan képet. Ott volt, amikor Lékait szentelték, onnan hozott.

– Szent Ferencet miről ismerte meg?

– A Kisjézus szállt oda az ölébe. Szent Domonkos meg nemrégiben volt.

– Hogyan?

– A Szűzanya előtt térdelt. A Szűzanya meg tartotta feléje a rózsafüzért. Mikor Gyöngyösön voltam a kórházba, volt Szent Rita is. Megvallom, hogy sírogattam néha, mert a család itthon volt, én meg ott voltam tétlen, aztán egy tizenhárom éves lány volt, aki sütött, vasalt rájuk. A kislány is itt volt, hároméves. Azt mondta a Szűzanya, gondolj csak Szent Ritára. Szent Ritát láttam úgy, hogy térdelt, aztán nyílt seb volt itt neki a homlokán [mutatja]. Több minden volt így bemutatva.

– Minden ilyen találkozás nagy örömöt jelenthet…

– Igen, mert ez égi… Angyal… Szent Mihály arkangyal hozott egy kardot, azt mondja: Neked küldi a mennyei Atya, így harcolj a hitért, mint ő.

– Volt-e az életében nagy szomorúság?

– Mikor elhurcolták az embert [a férjét] katonának, itt volt a két gyerek, bizony fogtam én az ekét, az ekeszarvat, jószág volt, hat darab is, úgy küszködtünk. Tízéves gyerek volt otthon velem, azzal kínlódtunk. Anyja [édesanyja] betegen.

– Akkor ki vagy mi segítette meg?

– A Szűzanyára bíztam magam. Még mondták a falusiak is: Hogy bírom, mindent elvégzek? Őbenne bíztam akkor is, a Jóistenbe.

– Előfordult-e az, hogy nagyon szeretett volna találkozni a Szűzanyával, de épp akkor nem sikerült?

– Nem volt még úgy. Mikor így az imát végzem, csak oda figyelek, hogy el ne tévesszem. Akkor vagy ő vagy az Úrjézus… Az Úrjézus is jelentkezett úgy is már, győzelmi zászlóval és mondta, hogy hirdessem, hogy ő feltámadt és él. Hirdessem a népnek. Most nemrégen meg úgy is, a keresztfán [volt], és azt mondta, szeretsz-e engem? Mondom, édes Jézusom, én nagyon szeretem őtet. Azt mondja, kövess továbbra is. Hogy őt kövessem, bármi megpróbáltatás jön. Aki az Úrjézust követi, annak szenvedni kell.

– Amikor imádkozik, vágyik arra, hogy találkozzon valakivel? Vagy csak úgy magától jön?

– Magától jön. Sokszor olyan váratlanul jelentkeznek.

– Azt érzi-e, hogy tudna valamit ellene tenni? Kivonni magát a látomás alól?

– Nem akarom kivonni [magam], mert ő megígérte, hogy míg itt járok a földön, ő nem hagy el, mindig velem lesz, mellettem.

– Olyan nem volt, hogy valami kellemetlent, rosszat kívánt volna? Amit nehéz lett volna teljesíteni?

– Nem kívánt nagyot. Csak böjtöt kívánt, negyven napos böjtöt. Azt meg is tudtam tenni. Akkor azt mondta, hogy nagy kegyelemben részesülök. Amikor letelt a negyven nap, akkor jött az Úrjézus mint főpap, átölelt, azt mondta, hogy nagyon szeret, hogy ő is itt lesz velem, bárhova menek, bárhol leszek, nem hagy el. Ennyit ígért az Úrjézus. Azért a kis böjtért. Mindenben úgy vagyok, hogy a Jóisten akarata legyen meg, nem zúgolódok ellene. Mindig azt mondom, Istenem, ahogy Te eldöntötted, úgy legyen.

– Itt a faluban sokan szeretik Klára nénit?

– A, szeretnek… [dehogy].

– Hogy van ez?

– Úgy van, mint amikor az Úrjézus a földön járt. Őt is bántották, gúnyolták, leköpdösték, mindent elkövettek vele. De ő csak vitte a keresztet. Nekem is úgy van, nekem is kell vinni.

– Mi a kereszt ebben a sok örömben?

– Az, hogy olyan hitetlenek, bántják a Jóistent. Az fáj a legjobban.

– Mégis, itt elég sokan járnak a templomba…

– Itt járnak. Itt nagyon sok áldozó is van első péntekre… Az Úrjézust is láttam úgy, hogy az ő szent szíve kétfelé nyílt, fénysugár jött ki. Így szólott, hogy menjünk őhozzá, ő mindenkit szeretettel vár. A szent szíve nyitva állott az Úrjézusnak, mint egy templom.

– Ellensége van-e Klára néninek a faluban?

– Hogyne volna. Imádkozom érte. Hogy térjen meg a Jóistenhez. Hogy higgyen. A rosszért jóval kell fizetni. A Szűzanya is jó mihozzánk, nekünk se szabad olyan rossznak lenni. Hogy is mondta az Úrjézus: Ha jön valami megpróbáltatás, mondjam azt, hogy mindent érted, Jézusom. A kórházban is azt mondták, mikor el akartak bocsátani, hogy én győztem. Mondom, én? Kis porszem, mivel tudtam volna győzni, semmivel. Azt mondták, a türelemmel én győztem. Nem zúgolódtam semmiért. Mondom, a Jóistentől kaptam én azt [a türelmet], nem emberektől.

– Hogyan zajlik le egy nap a kápolnánál, amikor Mária-ünnep van?

– Jó, ha így imádkozunk. Minél többen. A Szűzanya mondja, hogy a legdrágább kincs az ima. Az a mennyei jussunk. Szeretem nagyon végezni ezeket az imákat.

– Hogyan, milyen rend szerint imádkozik?

– Az Örökimádásból. Most a szeplőtelen [fogantatással kapcsolatos] imákat kellett elvégezni. A 29. órát is, Jézus szent szívéről is végeztük. Végzünk több rózsafüzért is.

– Mikor voltak a legtöbben a kápolnánál?

– Amikor a szobor ki lett vive, 48-ban.

– És aztán?

– Az évfordulóra vannak mindig a legtöbben, Sarlós Boldogasszonykor.

– És mennyien jönnek akkor?

– Nehéz megmondani. Úgy jön-megy a nép, mert ugye misét nem végeznek. Egyik csapat jön, a másik megy. Mondtam, hogy hallgassanak misét, úgy jöjjenek ide. Van, aki Pásztón hallgat, van, aki Mátraverebélybe, ki otthon. Soknak ugye kocsija van, azzal jönnek.

– Lesz-e itt mise valamikor?

– Remélem, megtörténik. Azt mondta az Úrjézus, hogy küld egy szentéletű papot, aki majd itt misézik. Annak el kell jönni. Amikor az alapot letettük, azt mondták, hogy nekem kell letenni az alapkövet. Imádkoztuk akkor is az Úrangyala imát. Aztán csak úgy odajött civilben egy pap. Azóta még nem jelentkezett. Azt mondta, őt küldte a Szűzanya, hogy ő szentelje meg. Már az is megvolt.

– Gyógyulások történetek-e itt a kápolnánál?

– Ezt csak azok tudnák megmondani, akik meggyógyultak. Van, aki jelentkezik, van, aki nem.

– Ez miért van?

– [Férj:] Ez hasonló ahhoz, amikor az Úrjézus a tíz beteget meggyógyította, csak egy tért vissza, kilenc nem. Ott is csak egy tért vissza megköszönni a gyógyulást. Itt ugyanúgy van. Ezért erről mi nem beszélhetünk. Csak az, aki érzi a gyógyulását.

– Klára néni kiért szokott imádkozni?

– Nekem úgy szabad az imát fölajánlani a Szűzanyának, hogy akik imámba ajánlották magukat, mindegyikért, külön nem szabad.

– Miért nem?

– Nem győzném. Sok volna az. Így mondta a Szűzanya, csak úgy ajánljam föl, hogy akik imámba ajánlották magukat, azokért. Mert azt mondja, ő tudja, hogy kit kell sürgősebben gyógyítani. Így aztán azt mondom, Szűzanyám, te tudod, te helyezd oda, ahol a legszükségesebb.

– Ha például a Szűzanyától azt a parancsot kapja, hogy tartson kilencedet, és Klára néni megtartja, akkor ő válaszol-e erre, hogy tetszik-e neki?

– Van úgy, hogy ha kérés van, azt megkapjuk, van úgy, hogy nem. Mondta már, hogy szeret, hogy gyermekem, szeretlek.

– Itt olvasom az egyik jelenésben 1963. február 9-én: „Az Úr Jézus közölte velem, hogy ő olyan szent titkot tud, amit az egyházi vezetők nem tudnak, a világi hatalmak sem, de ez a titok valóra fog válni." Mi ez a titok, ami valóra fog válni?

– Ezt még nekem sem mondta meg. Majd közli, ha eljön az ideje. Én ezt nem sürgethetem.

– Észrevett-e valami változást a jelenésekben az elsőkhöz képest?

– Ugye veszi az ember észre, hogy jobban térnek a Jóistenhez. Mondta a mennyei Atya, hogy nagyszabású földrengéseket bocsát a földre. Ő romba tudja dön-

teni a világot pillanat alatt. Ha meg nem tér az emberiség, nagy csapásokat sújt a földre. Ha megtér, minden jóval elhalmozza. De hogy hogy lesz, nem tudja az ember.

– Olvasom az egyik jelenésben, hogy „Láttam a mennyország kapuja megnyílott, belülről is láthatod, a te számodra nyitva van." Milyen lehet ez? Látta-e Klára néni?

– Igen.

– Hogyan látta?

– Úgy, hogy be volt nyitva a kapu a mennyországba, ott ült a mennyei Atya a trónon, angyalok voltak ott.

– Mást látott-e?

– Attól függ, mikor mi van bemutatva. Volt már édesapám is bemutatva, hogy ő már meghalt, úgy, hogy ott szolgál.

– Más halottak szoktak-e szerepelni a jelenésekben? Ismerősök, hozzátartozók?

– Nem, nem szerepelnek. Csak édesapámat láttam meg így. Így halottakat nem tudok.

– Álmodni szokott-e Klára néni?

– Nemigen.

– Volt-e olyan különös álma, ami nem jelenés, hanem álom volt?

– Erre úgy nem emlékszem.

– El tudja-e választani a kettőt egymástól?

– El, el bizony. Az álomban álmodik az ember, olyan világiasakat.

– Szent dolgokat nem szokott álmodni?

– Hát olyat is szoktam.

– Nem emlékszik egyre esetleg?

– Ezekre nem emlékszem. Ami a jelenésben történik, arra emlékszem.

– Mondja el a „világi" álmát!

– Mondom, hogy nem emlékszem. Elfelejti az ember, amikor fölkel. Az álom öröm, azt mondják. Mert ugye ha rosszat álmodunk, aztán nem úgy van, akkor annak örülünk. Ha jót álmodunk, akkor meg örülünk, hogy jót álmodtunk. De ugye ez nem álom, ez jelenés.

– Hogyan jutott el Rómába, Klára néni?

– A Szűzanya küldött, hogy menjek Rómába.

– Kétszer járt ott, ugye?

– Igen, kétszer.

– Másodszor is a Szűzanya küldte?

– Másodszor nem. Nem is akartam menni. Kérdeztem a Szűzanyát, hogy elmehetek-e, aztán azt mondta, hogy elmehetek, de csak két-három nap legyünk csak ott, aztán térjünk vissza. Úgy is történt. Amikor először voltunk, akkor tíz napot töltöttünk ott. Aztán onnan elmentünk Lourdes-ba is, ott hat napot töltöt-

tünk. Hoztunk onnan olyan vetítő képeket [diákat]. Elkísért a Szűzanya oda is. Nagyboldogasszony előtt való nap, hogy majd ott maradunk tovább is. A Szűzanya mellém állott, fölemelte a jobb karját, látod, milyen erős a karom? Mondom, édes Szűzanyám, látom. Azt mondja, 13-án indultok hazafelé, én megvédelek az úton, tovább nem maradhattok. A társam még ott akart maradni. Úgy is történt, ő mindent kieszközölt, nem volt semmi kellemetlenség az úton sem. [Férj: Amikor eljöttek, beütött a sztrájk.]

– Miért kellett Rómába menni Klára néninek?

– A Szűzanya parancsa volt.

– De mi történt ott?

– Először tiszta búzát kellett vinni a Szűzanya parancsára, hogy az legyen az ajándék a pápának. Másodszor meg pattantott kukoricát.

– A kihallgatás hogyan zajlott?

– Nagyon kedves volt a pápa titkárja, azt mondta, hogy eljön Magyarországra. Nem tudom, hogy mikor jön. Szeretnék vele találkozni.

– Előfordult-e az, hogy valamit nem értett a jelenésekben, és csak később értette meg?

– Igen, van. Mondom a Szűzanyának, hogy nem értem. Erre azt mondja, hogy vedd elő a Szentírást, Szent János jelenéseit, az megmagyarázza, hogy most melyik szakaszban van ez, és akkor megtudod, hogy hasonlít. [Férj: Kapcsolja le, majd mondok valamit.]

– És mindig megtudja?

– Van úgy, hogy nem. De azt mondta, Szent János jelenéseiben megvan, hasonlít a te jelenésedhez. Te úgy kapod a jelenést, mint Szent János. Látomásba. Nekem így mondta a Szűzanya. Például amikor először voltam Gyöngyösön, így imádkoztam este, egy fehér ló, így volt a köpönyeg rajta, összegombolva, nem volt a karjába húzva, aztán ült rajta egy ember. Gyorsan vágtatott a ló vele. Mondom, hová fut? Azt mondja, fut gyorsan, a hitért. Aztán jött egy piros ló, ott volt így a lábamnál, ahogy ott ültem, ütötte az ember, káromkodott, a ló fölágaskodott. Úristen, mondom, összetapos ez itt, úgy féltem. Nem ment sehova a ló, csak káromkodott, bántotta az Istent az a rajta ülő, nagyon. Mondom, édes Szűzanyám, mit jelenthet ez? Akkor még nem volt Szentírás könyvem se. Azóta már van. Aztán megtaláltam benne, hogy a gyorsan futó az Isten maga, a győzelmes. A piros ló meg háborúság. Ez van Szent János jelenéseiben.

– A Szűzanya mondta, hogy ott keresse?

– Ő mondta, hogy melyik szakasz. Másként nem tudtam volna megtalálni. Meg aztán mondta, hogy a kápolna az Isten háza, a mennyország kapuja, a mennyei Jeruzsálem. Így mondta, hogy a kápolna.

– Mi az a legfontosabb gondolat, általánosabb tartalom, ami leszűrhető a jelenésekből?

– Hát igen, hirdetni az evangéliumot, meg az Úrjézus mondta, hogy feltámadt és ő él, hogy ezt hirdessem. Ez fontos. És a Szűzanya, ő az Úrjézus édesanyja. Ő mindig vele van, az Úrjézussal. Például itt a hasznosi templomban is, láttam úgy, hogy a pap mikor emelte fel a kelyhet, a Szűzanya így felette állott. Így láttam. Aztán megkérdeztem a papot, hogy meglepődtem, az Úrjézus hol van, ha a Szűzanya a kehely fölött van. Aztán így mondta a pap, hogy a Szűzanya ott van belül, nem lehet elválasztani az Úrjézustól.

– Ezek szerint nemcsak itthon voltak jelenései…

– Máskor meg megint a templomban imádkoztuk az októberi rózsafüzért, aztán úgy láttam itt a hasznosi templomban, hogy kinyílt a tabernákulumajtó. Ahogy kinyílott, a szentostya így kiröppent és ott lebegett az oltár felett. Abban láttam az Úrjézust széttárt karval, aztán nagy lett a szentostya, az Úrjézussá vált teljesen. Aztán leszállott a földre úgy, mint Jó pásztor. Végigjött a templomon, aztán így odajött hozzám és mosolygott. Mert hát kérdeztem, hogy jól végezzük-e az imát? Aztán így odahajlott, hogy hát jól végezzük az imát.

– Hallottam, hogy Klára nénit sokan a faluban "boldogasszony"-nak mondják… Honnan van ez az elnevezés?

– Nem tudom. Én csak kis porszemnek érzem magam. Megalázkodom a Szűzanya előtt, a Jóisten előtt. Hogy az ő akaratjuk legyen.

– Mit gondol arról, miért van mostanában ilyen sok embernek látomása?

– Szeretné a Szűzanya, hogy megtérjenek. Egyszer jött, hogy ő nagyon el van fáradva, legyek segítségére neki. Mondom, édes Szűzanyám, mivel tudnék én segíteni. Nagy a fáradság, azt mondja, az emberekért, hogy megtérjenek Istenhez. De nem akarnak megtérni. Akkor rendelte a böjtöt, hogy böjtöt végezzek. Aztán az Úrjézus is töviskoszorúval megjelent, úgy csurgott a vére az arcára, és így szólott: Látod, ezt mind a rossz emberek tették velem. Hogy a rossz emberek tették a fejére. Azt mondja, annyit fárad az emberiségért, életét is föláldozta, mégis az emberek nem akarnak tűrni. Hadd hajtsam a fejemet a kebledre. S idehajtotta az Úrjézus, megpihenni, azt mondja, mert nagyon fáradt. Aztán úgy éreztem, hogy egy tövis ideszúrt a szívemhez.

Akkor is, ahogy imádkoztam, azt mondja a Szűzanya, hogy elvisz engem Fatimába. Lélekbe. Úgyhogy láttam azt a nagy termet, ahol Lúcia van, így mentem be a folyosón, ő meg jött ki az ajtón, aztán szembetalálkoztam Lúciával. Így bemutatta nekem a Szűzanya Lúciát. A kis Bernadettel már sokszor [találkoztam].

– Hogyan?

– Most nemrégiben is jött a Szűzanya, Bernadett meg vele volt. Így mondta, most majd Bernadett szól. Így mondta Bernadett, hogy mindenek felett szeressétek a Jóistent. A Szűzanya meg erre így szólt: Üres a mennyország. Kevesen jutnak a mennyországba. Mondom, édes Szűzanyám, a többivel mi fog történni? Azt mondja, a kárhozatba.

– Mondott-e meg valamit a Szűzanya előre az emberekről, mi fog történni?

– Nem mondott. Egyszer láttam úgy, hogy megnyílt az ég kétfelé, a mennyei Atya kezében volt a kormánypálca, azt így felemelte, az lesújt az emberekre. Az Úrjézus vállán volt a keresztfa, így vitte a mennyei Atya elé a keresztfát meghajulva. Így szólt: Mennyei Atyám, vond vissza a büntető karod az emberiségtől, hajolj le az emberiséghez, könyörülj az emberiségen. Az Úrjézus keresztfája tartja fenn, hogy nem bünteti az emberiséget.

– Mit tud az ágasvári remetéről, aki megjósolta Mária megjelenését?

– [A férj:] Az csak annyit mondott, hogy a Mátrában van gyógyforrás. Még az az egyén nem született meg, aki által ki lesz nyilvánítva. Így hallottam azoktól, akik jelen voltak.

– Amikor legelőször kimentünk, és jöttem hazafelé, találkoztam olyan emberrel, aki erről már tudott. Azt mondta, hát te lettél az, aki által meg lett mutatva a forrás. Mert ő, amikor gyerek volt, látta azt az embert, aki ott volt Ágasvárnál, ő mondta neki, hogy ott van gyógyforrás.

– Mire gondolt, amikor megtudta, hogy egy jóslat teljesedett be vele?

– [A férj:] Akkor még voltak azokból a régebbi öregekből. Amikor ez megtörtént, azokat nem érte meglepetés.

– Előfordult-e az, hogy hosszabb ideig nem volt jelenése?

– Volt olyan, 1962 tájban. Akkor is volt közben, de sokat már nem tudok, mert elfelejtettem leírni. Most már úgy vagyok, hogy le kell írnom.

– ’62 tájban mi volt, amikor nem voltak olyan gyakoriak a jelenések?

– Csak mentünk a forráshoz úgy is. Volt jelenés, de nem írtam úgy le.

– Az első jelenések idején sok rosszindulatú cikk jelent meg a napilapokban. Ez hogyan érintette Klára nénit?

– Úgy érintett, hogy Isten lesz a győzelmes. Megnyugodtam azon. Akármilyen formában törnek ellenem, úgy lesz, ahogy a Jóisten elvégezte.

– [A férj:] Ezek az ellene való dolgok jórészt mind a *Katolikus Szó*ban és az *Új Ember*ben jelentek meg.

– Volt a *Szabad Nógrád*ban is…

– Itt van a közelben a híres mátraverebély-szentkúti búcsújáróhely. Milyen kapcsolatban van a kettő egymással?

– Ott akkor volt a jelenés, itt meg most van.

– [A férj:] Az érsekség azt kifogásolja, hogy közel a másik búcsújáróhely, amikor az engedélyt kértük az építésre. Ez lerontja azt. De ez olyan tárgytalan valami. Mert aki ide eljön, az oda is elmegy. Aki oda elmegy, ide is eljön. Azért vannak ellene, azért nem akarják fölavatni.

– Így mondta a Szűzanya, már föl van avatva, a régiektől biztos. Hiába törnek ellene.

– Megmondta-e előre a Szűzanya, hogy mikor lesz itt templom?

– Most akartam, hogy épüljön, de azt mondta a mennyei Atya, hogy még egyelőre nem lehet, mert sok a ravasz, gonosz ember, aki ellene van. Majd ő azt megszünteti, és akkor gyorsan fel fog épülni az ő szentországa, csak ő maga hagyja az Isten jóvá. Az ő szent temploma az ő parancsára fog felépülni, úgy, mint a kápolna.

– Milyen lesz ez a templom?

– Harminchárom méter hosszúra mondta, meg tizenöt széles, meg úgy, hogy középmagas.

– Megmutatta, hogy milyen lesz a külseje és a belseje?

– Be volt mutatva. Torony kettő is van. Kettő kétoldalt, meg egy középen.

– A kápolnába honnan került oda az a sok kicsi szobor?

– Azok hozták, akik meggyógyultak. Mindegyik hoz valamit. Sok emléktábla is van ott hátul lerakva. Van már vagy hatvan darab is.

– Mankót is láttunk…

– Igen. Meggyógyult egy lány. Ami meg ott van a szobor hátánál, a képnél, az meg tizenhárom éves koráig nem tudott beszélni. Eljött ide, az Úrjézus keresztfája így leszállott elejbe, ő nagyon megijedt és mindjárt megszólalt. Azóta aztán beszél. Azt a képet hozta oda meg az emléktáblát annak a jeléül, hogy megszólalt.

– Ha valami nagyot kérhetne a Jóistentől, Szűzanyától, vagy rajta keresztül, mi lenne az?

– Azt kérném, hogy az ő szent temploma épüljön fel, hogy nagyon sok nép megtérjen. Az volna a legnagyobb kérésem tőle. A lélek a fontos a Jóistennek. Ez a legnagyobb kívánságom.

– [A férj:] A mikófalvi ember mondta, mióta a világháborúból megjött, nem gyónt. Mikor ide eljött, akkor elment gyónni, úgy meghatotta, amit itt látott. Személyesen mondta itt a házunknál.

Második beszélgetés

Hasznos, 1980. augusztus 24.

[Kéziratos füzetből hangosan olvassa a legutolsó jelenéseket: 1980. április 20. és köv.]

– Ezek a jelenések mikor voltak?

– Ima közben, amikor fölébredek négy órakor reggel, akkor megkezdem az imát, és akkor kapom a jelenést.

– Legutóbb mikor volt jelenése?

– Sarlós [Boldogasszony ünnepe] előtt volt. Szállott [az Úrjézus] a mennyországba, aztán így mondta, övé az ég, övé a föld, övé a tenger, övé minden, ami benne van, minden az ő alkotása. [Vö. az 1980. június 15-ei jelenés szövegét.]

4. Részlet a hasznosi kápolna belsejéből a szobrok mellé tett pénzadománnyal, 1980. augusztus (Tüskés Gábor felvétele)

Aztán jött az Úrjézus, hogy fogjam meg a jobb kezét, hogy békeszövetséget köt velem. Megfogtam az Úrjézus jobb kezét. Máskor meg jött az Úrjézus, áldását adta, így mondta, hogy áldjon meg az Atyaisten, a Fiú, a Szentlélekisten, és szent áldása legyen veled és maradjon most és mindörökké, távozzon tőled minden rosszindulatú gonosz lélek, ne árthassanak. Ennyit mondott.

Augusztus 12-ére meg hozott a Szűzanya egy csokor virágot, aztán kérdeztem, hogy mivel tudnánk szolgálni a mennyei Atyának, mi volna neki a legkedvesebb? Így szólott: a szeretet. Szeressük a Jóistent. Az a legkedvesebb neki. Most megint újból volt [magában:] mi is volt ünnep most? Szent István után való nap reggel két óra volt. Imádkoztam a rózsafüzért, aztán akkor eljött a Szűzanya, a rózsafüzért tartotta így a kezében felemelve, és így szól: A rózsafüzért tanítsuk a gyermekeknek imádkozni. Meg így mondta: Te olyan vagy, mint egy kis pont, de olyan erős a hited, hogy a nagy magas hegyek megmozdulnak. Ennyit mondott.

– Mire emlékszik a gyerekkorából?

– Nagyon szerettem a Szűzanyát kiskoromban, nagyanyámmal sokat imádkoztunk. Megtanultam tőle a szent rózsafüzért imádkozni. Mikor már jártam első iskolába, a betűt még el se tudtam olvasni, édesanyámnak volt egy nagy könyve, a stációk megvoltak benne képekben is. Azt a könyvet én magamhoz

vettem, elhúzódtam olyan helyre, hogy ne találjanak meg. Azt imádkoztam, és úgy át tudtam érezni, hogy milyen rossz volt az Úrjézusnak, mikor őt annyira bántották, hogy a kezibe szöget vertek. Mi azt nem bírnánk ki, amilyen keserves szenvedésben élt az Úrjézus. Nem szerettem úgy a rossz pajkosságot – voltunk tízen testvérek.

– Hányadiknak született?

– Elsőnek. A szülők fogadalmat tettek, mert nem volt nekik nyolc évig gyermekük. Édesanyám sokat imádkozott meg böjtölt, hogy szülessen neki gyermek, nem baj, ha tíz születik is. Mind a tízen megszülettünk, én voltam az első. Ők [a szülők] megígérték, hogy zárdába adnak. De mikor a tizenöt évet betöltöttem, már ők mondták, hogy férjhez kell mennem. Nem akartam sehogy se férjhez menni, de ők erőszakkal, még a tizenhat évet be se töltöttem, már akkor férjhez kerültem. Itt is sok megpróbáltatás volt az életben, de mindig nagyon szerettem a Szűzanyát…

– Milyen iskolába járt?

– Állami iskolába. Öt osztályt jártam.

– Milyen anyagi körülmények között éltek otthon?

– Munkánk után volt föld, aztán úgy termett.

– Nem szűkölködtek semmiben?

– Hát úgy nemigen volt szűkösködés, megvolt a mindennapi koszt, nem szerettek a szüleim úgy másokat bántani, dógoztunk. Én is úgy szerettem dolgozni a földdel. Amikor idekerültem, és volt több föld, dolgoztunk. Még most is szeretem ápolni a palántákat meg az apróságokat.

– Édesapja mivel foglalkozott?

– Földdel ő is. Tartottak jószágokat, szántottak, vetettek.

– Szerette az édesapját? Rendes ember volt?

– Nagyon. Hatvanhárom éves korában halt meg. Én voltam a legidősebb, aztán szerettem, míg otthon voltam, mosni, meg ápolni őket [kisebb testvéreit]. Mikor tizenöt éves lettem, már én is mentem, a mezőn arattuk a búzát, kapáltunk, mindenféle munkát végeztünk.

– Szülei sokat voltak távol otthonról vagy csak munkaidőben?

– Munkaidőben. Máskülönben nem mentek sehova.

– Édesanyja kit szeretett a legjobban a gyerekek közül?

– Mind szerette nagyon. De engem, amikor elhurcoltak, az nagyon fájt neki. Akkor mondta édesapám is, hogy amit fogadtak, nem teljesítették, nem adtak zárdába. De aztán megnyugodtak, mert a zárdákat is fölöszlatták…

– Arra emlékszik-e, hogy édesanyja szokta mondani, volt-e elég teje, hogy tudta táplálni Klára nénit?

– Arra nem emlékszem. Mikor nagyobb voltam, azt mondja, hogy mindig úgy szerettem a kisebbeket, ápoltam, azt mindig mondta.

– Imádkozni ki tanította meg?
– Édesanyám tanított erre:

Fehér rózsa Mária,
engem Krisztus talála,
szent véreddel megváltottál,
ajtónkon Úristen,
ablakunkban Mária,
házunknak négy szögletin négy őrző angyal.
Őrizz angyal, őrizz,
itt Mária nyugszik.
Kelj föl, Mária, kelj föl,
mert elvitték szent fiadat.
Poncius Pilátus alatt megfeszítették.
Meghalt és eltemették…

Nem tudom tovább. Régen nem mondtam, mert a rózsafüzért szoktam imádkozni legtöbbször, a Szentháromságét.
– Mit tanult még édesanyjától?
– Miatyánkot. Nagyapám meg azt mondta:

A teljes Szentháromság üdvösség szerzője az Úrjézus Krisztus. Második személye, ki a boldogságos Szűz Máriától született, értünk ember lett, meghalt a gyászkeresztfának oltárán. Miérettünk, bűnös gyermekeidért légy irgalmas, kegyelmes, bocsáss meg nekünk, hogy az örök boldogságba jussunk, amen.

– Mikor kapta az első rózsafüzért?
– Kicsi voltam még, nem nagyon tudtam még imádkozni, úgy hat éves voltam, de már akkor nagyanyámmal imádkoztam. Kérdezgettem, mit tud még imádkozni, imádkozzunk. Sokszor megharagudott, azt mondta: Olyat is ki akarsz kérdezni, amit nem is tudok. Szerettem hallgatni a Kisjézusról is. Sok mindent bemutatott a Szűzanya, olyanokat is, amik föl sincsenek írva… Bemutatta, hogy hogy fogja ő azt a gyermeket abban a rossz istállóban. Aztán úgy is be volt mutatva, hogy az Úrjézus tanult járni. Így volt a Szűzanya keze [mutatja: összekulcsolja a kezét], a Kisjézus meg így állt. A Szűzanya meg, ahogy lépett a Kisjézus, úgy ment utána. Mikor aztán odaért közel hozzá, az Úrjézus szétvette a Szűzanyának a kezét, hozzám jött és átölelt. A Szűzanya meg azt mondta, most már rád lesz bízva, te viseled gondját a Kisjézusnak.
– Klára nénire bízta a Szűzanya a Kisjézust…

– Igen. Hogy viseljem gondját. Hát született is három gyermek, szerettem is őket mind.

– Mikor születtek a gyerekek, hogyan jöttek sorba?

– Tizenhét éves voltam az elsőnél. A második hat évre született, lánygyermek. A harmadik meg sokára, tizennégy év után, már nem is gondoltuk. Akkor azt mondta az Úrjézus, hogy megkapom a sebet. Az ő öt sebét. Én meg meglepődtem, édes Jézusom, mondom, család van, arra sokat kell mosni meg dolgozni. Azt mondta akkor, hogy gyermeked születik. Az Úrjézus úgy megadta, hogy megtermett, aztán azzal hurcoltak el. Azzal voltam lezárva hat hónapig. Csak akkor engedtek el, amikor megszületett a gyermek. Olyan csodálatosan, megmondta a Szűzanya előre, még az ajtó is kinyílt. Ijesztettek, hogy elveszik tőlem a gyermeket. Szűzanyám, mondom, nekem nagyon fájna, ha nem én nevelhetném fel. Azt mondta, ha otthon akarod szülni, eljöhetsz, az ajtó nyitva van. De az ápolónő minden este bezárta az ajtót kívülről. Nem mehetett ki senki. Hallottam, hogy zörgött a kulcs, máskor nem is figyeltem, az ajtót zárta be a nővér. A Szűzanya meg azt mondta, ha vágyol haza, nyitva van az ajtó, nyitva a folyosó, nyitva a kapu, én elkísérlek hazáig, ha otthon akarod megszülni a gyermeket. Mondom, Szűzanyám, hogy lehet nyitva, amikor bezárták. Nyitva van, annyit mondott. Harmadszor mondom, hát Szűzanyám, a bezárt ajtó kinyílik? Azt mondta, menj, és nézd meg, hogy nyitva van. Odamentem, kinyílt az ajtó, kimentem így az ég alá, letérdeltem, és imádkoztam. Édes Szűzanyám, ne az én akaratom legyen meg, hanem a Jóistené, ahogy ő eldöntötte. Ha ő úgy döntött, hogy itt születik meg a gyermek és nem nevelhetem föl, akkor én megnyugszom abban, hogy itt szülessen meg a gyermek. Ő azt mondta, hogy elkísér hazáig, minden úgy volt, ahogy ő megmondta. Leánygyermeked születik, azt mondta, nyolc napos lesz és téged elbocsátanak. Te fogod fölnevelni. Úgy is történt. Visszatértem. Reggel jött a nővér, aki bezárta az ajtót. Panaszkodik a másik nővérnek, aki ott volt éjszaka velünk, tépte a ruháját, haját, csak úgy remegett, hogy mi történt: Jövök be, megszólított a kapus, miért hagytam nyitva a kaput, ha valaki elment volna, akkor baj lett volna. A másik meg mondja, hogy még a folyosóajtó is nyitva volt. Nagyon ideges volt. Mondom neki, nővérke ne legyen ideges, nem a maga hibájából történt, hanem a Szűzanya kinyitotta nekem, mehettem volna haza, de mivel hogy megígérte, hogy nyolc nap múlva hazabocsájtanak, a gyermeket én nevelem, visszatértem. Akkor megörült, jól tettem, azt mondta, mert akkor őt elzárták volna.

Mikor megszületett a gyermek, 22-én karácsonykor, nyolc nap múlva hazabocsátottak vele. Meg azt mondta [a Szűzanya], lesz rajta jegy is, aztán megvolt az is, a hátán volt olyan, mint egy tőrszúrás, a közepéből, ami olyan szivacsforma volt, sárga víz meg piros vér folyt ki. Megvan neki a helye, de begyógyult. Én neveltem három évig, amikor hároméves lett, újból elvittek. 1949-ben bocsátot-

tak el, három év után, ’52-ben vittek el megint. Akkor tizennyolc hónapot Békésgyulán töltettek velem. ’49-ben ide Gyöngyösre hoztak, júliusban, és decemberben, január 1-je felé bocsátottak el. Hálaadáson keresztelték meg, az utolsó napon [az évben]. Jött az orvos vizitre, református orvos volt, mondom, azt mondta a Szűzanya, hogy nem tarthatnak itt, bocsássanak el engem a Tudományegyetemi Klinikára. – Fiam, honnan tudod? – Hát a Szűzanya mondta nekem. – Milyen klinika legyen az? – Hát azt már magának kell tudni. Így a Pázmány Péter Tudományegyetemen voltam kivizsgáláson, hogy hát nem-e baj van…

– Ott mit csináltak?

– Odavittek csütörtöki napon, aztán rákövetkező vasárnap… jött. Hát, mondom édes Szűzanyám, nem is tudom, melyik a főápolónő, az orvosokat se ismerem. Nem mehetek szentmisére. Reggel hat óra volt, akkorra már a szobát rendbetettük, fölöltöztünk – többen voltunk egy szobában –, a Szűzanya megjelenik, a Kisjézus volt a karján, a rózsafüzért így magosra emelte. Azt mondja, kéreszkedj szentmisére! Bemutatott ott nekem egy kápolnát. A belsejét mutatta be, ahogy az Úrjézus van az oltáron mint szobor, a szívére mutat egy ujjával, a pap meg zöld miseruhában középen áll. Úgy mutatta be nekem a Szűzanya, abban kell nekem szentmisét hallgatni. Mikor a jelenés elmúlt – épp hat óra volt –, benyitja az ápolónő az ajtót. Odamegyek hozzá, köszönök: Dicsértessék a Jézus Krisztus. Kedves nővérke, maga a főápolónő az osztályon? Azt mondja, igen. Mondom, tessék engem szentmisére elbocsájtani, mert a vasárnapi misét nem szeretném elmúlasztani. Azt mondja: Hogy gondolja, huszonöt éve itt vagyok, de még innen nem ment ki szentmisére senki. Maga lenne egyedül, akit kiengednének? Mondom, szeretnék misét hallgatni, maguknak is fontos volna, ha hallgatnának szentmisét. – A vallásért hozták be, azt mondja, aztán most is ilyen vallásosakat beszél?! Majd itt tartják, azt mondja. – A Szűzanya mutatott egy kápolnát, a belsejit, aztán megmondtam neki, hogy milyen, hogy az Úrjézus van az oltáron, a pap ott misézik. – Ó, azt mondja, mikor jártam én itt? – Mondom, én nem jártam semmikor, de amit a Szűzanya mutat, az valóság. Aztán akkor így elment megnézni, jött vissza, de már akkor szeretettel átölelt: – Jöjjön, azt mondja, minden úgy van, kiengedték. Különös kegyelme van, azt mondja, magának, hogy megengedték, hogy misét hallgasson. Mikor odamentem, még voltak apácák, olyan irgalmasnővérek, ők hallgatták a misét, én is azokhoz csatlakoztam. Imádkoztam velük. Szüleim is bejöttek akkor hozzám, meg az uram is, ott a váróban vártak, de nem tudták, hogy hol vagyok. Ott találkoztunk, másképp nem is találkoztunk volna. Akkor találkoztunk, mikor jöttünk az ápolónővel lefelé.

– Milyen betegségei voltak Klára néninek?

– Egyszer télen mostunk a patakban így mezítláb. Még a ruha is ránk fagyott. Még fiatal lány voltam, olyan tizenhárom éves. Hó volt, jó messze volt a

patak. Nem hozták le a szüleim a lábbelit, aztán én mezítláb mentem a hóban fel. Igaz, hogy szaladtam, de csak átfáztam. Akkor voltam beteg, de nem sokáig. Azt mondták, hogy tífusz, de egy főorvost hozattak, az azt mondta, hogy nem tífusz, hanem csak nagy nátha, erősen meg vagyok fázva.

– Később valami más betegség, szorulás?

– Nem nagyon szokott lenni. Mert én szeretem a gyümölcsöt, télre is szoktam főzni, meg hát nem vagyok olyan nagyétkű. Egyszer eljött a Szűzanya, legyek az ő segítségére. – Mit tudnék én segíteni, kis porszem? Aztán azt mondta, hogy negyven napot böjtöljek. – Hogy tudom én azt megtartani, mikor van család, főzés, mosás, minden. De mondom, ha a Szűzanya akarja, csak meg tudom tenni. Megkezdtem, aztán még erősebb lettem, éreztem, hogy meg tudom a negyven napot tartani. Egy nap ettem egy szem almát délben, meg tíz deka kenyeret, vizet nem is ittam, semmi bajom nem volt. Ezt három évben tartottam meg.

– Ekkor látomásai voltak-e?

– Voltak. Az Úrjézus is jött mint főpap. Azt mondta, hogy nagyon szeret, amiért a Szűzanya parancsát teljesítettem. Azt ígérte, míg itt járok a földön, ő mindig velem lesz. Bárhova megyek, bárhol leszek, ő nem hagy el. Érzem is, hogy ő velem van. Kérdeztem itt a papot is, mit jelenthet az, hogy szövetség. Annyit mondott, hogy annyit jelent, hogy az Úrjézus énbennem él, én meg őbenne, egyek vagyunk.

– A családban a pénzzel ki gazdálkodott?

– Inkább a férjem, meg hát együtt.

– Spórolás volt-e az életben, hogy élére rakták a pénzt?

– Nemigen, nem szerettünk gyűjtögetni. Bírtuk a munkát jól, dolgoztunk. Most a fiam van velünk, aztán az tart.

– Olyan álma volt-e, amikor álmából fölriadt, éjjel fölébredt?

– Nemigen, olyan nem szokott lenni. Sokan mondják, hogy ez álom. Mondom, nem álom, mert megkérdeztem a Szűzanyát, hogy történik nekem a jelenés, mert imádkozom és fenn vagyok, és akkor jönnek. Azt mondta a Szűzanya, hogy úgy kapom a jelenést, mint Szent János, látomásba. Ott Pesten is bemutatta nekem azt a kápolnát, aztán minden úgy volt.

– Olyan volt-e, hogy valaki vagy valami hirtelen megijesztette?

– Nem féltem amúgy soha, mindig a Szűzanyában bíztam, hogy ő megsegít.

– A férjével a házaséletben jól megvoltak?

– Megvótunk, mert tűrtem sokat.

– Mit kellett tűrni?

– Mindent. Mert úgy volt, hogy termett sok borunk, aztán ő iszogatott, aztán könnyebben gondolt. Mikor ittas volt már egy kicsit, akkor tűrni kellett. Mindig a Szűzanyára hagyatkoztam, hogy ő viselje gondunkat. Mindig azt mondtam, hogy örök hűséget fogadtam, minden viszontagságban ki kell tartani.

– Melyik szentek állnak közelebb Klára nénihez?

– Egyszer jött a Szűzanya több szenttel. Jött Szent Antal, Szent Ferenc, Szent Rita, Szent Klára meg oltáriszentséget tartott. Olyat is láttam, hogy a vállán volt egy gyermek. Aztán nem tudtam, hogy ki, nem ismertem fel. Jaj, mondom, kicsoda viszi ezt a gyermeket? Azt mondja, én vagyok a Szent Kristóf. Aztán… nemsokára mondja a fiam, elment Esztergomba a templomba: – Anya, nézze csak, hoztam magának egy Szent Kristóf képet, most avatták föl Lékait, osztogattak ott képet.

– A látomások színesek-e vagy fekete-fehérek?

– Van úgy, hogy szép fényességben van, van úgy, hogy színben. A Szűzanya többségében rózsaszínben jelenik meg. Máskor úgy jelent meg, mint a szobor a Mátrában, de élőlénybe.

– Mozgott is a látomásban?

– Igen. Lépett is kettőt. Nem állott a földön, csak följebb, hófehér kis lábai voltak, s így fordult a forrás felé. A forrás kristálytiszta víz volt a föld tetején… Amikor 22-én megjelent, akkor legyőztük vele a sátánt, a kígyót.

– Hogyan?

– Amikor megjelent a Szűzanya, a faluba beszéltek mindenfélét, egyik jót, másik rosszat. Aztán mondtam, ha szabad hirdetni, akkor jelenjen meg másodszor is, vagy ha nem, múljon el a sok beszéd. Akkor másodszor úgy láttam, hogy szállott le az égből, akkor is nem állott a földön. Magasabb a Szűzanya, mint én – gyönyörű kék szemű, haja is szép, abbú nem lehet szobrot csinálni, amilyen szép ő –, aztán köztünk volt a kígyó. Azt mondja, látod ezt a gonoszt? Mondom, igen, látom. Azt mondja, ezt kettőnknek kell legyőzni, neked meg nekem. Mondom, Szűzanyám, én nagyon félek attól. Mosolygott, én őrá néztem. Azt mondja, hát ne félj, én mindenütt veled leszek, segítelek. Téged meghurcolnak falun, városon, de mindenütt valld meg a hitet, megsegítelek. Úgy is lett, aztán meghurcoltak. De meg is segített…

– Arra emlékszik, hogy bizonyos időszakban inkább színesek voltak a látomások, máskor meg jobban feketék-fehérek?

– Volt olyan, hogy bemutatott valakit, aki ellene volt a kápolnának, már meghalt, az feketébe volt. Azt mondta, hogy bocsássak meg, mert ő sok rosszat tett ellenem. Mondom, az Úrjézus bocsássa meg. Így mondta a Szűzanya, hogy meg fogom tudni, hogy ki van a kápolna ellen, mert Isten parancsára épült a kápolna, sziklára épült, Isten háza, mennyország kapuja, mennyei Jeruzsálem. Sziklára épült, hogy veszély nem érheti. Mert annyian voltak ellene…

– Édesanyjától milyen tárgyi emléke maradt meg?

– Volt egy könyvem, azt kivittem a kápolnába, nagyon szép imák, énekek voltak benne, hadd legyen ott, majd mások is imádkoznak belőle. Elvitték onnan… Gyönyörű nagy orgonahang-könyv volt.

– Más tárgyi emlék mi volt még? Olyan, amit elvett tőle?

– Nemigen volt. Ruhák voltak, de azokat elnyűttük.

– A szülők mikor akartak építkezni? Házat…

– Nekik megvolt. Tizenkét éves lehettem, amikor eladták az egyiket, aztán a másikat abból csinálták. Mikor mi férjhez kerültünk, az öcsémé lett ott az a lakás. Ő tartotta el a szülőket. Én idejöttem ebbe a lakásba. Így volt, mint most, a kéménye már szakadozott le, aztán megcsináltuk már régebben.

– Arra nem gondolt, hogy jobb lenne szebb házban lakni, jobb körülmények között?

– Nem, nem vágyok máshova. Csak békesség legyen.

– Arra emlékszik-e, hogy kiskorában, amikor játszottak, sárral szeretett-e játszani vagy pocsolyában taposni?

– Nem. Tanultam varrni, aztán varrtam a kisebbeknek ruhát, meg kézimunkát, ilyeneket szerettem jobban, nem szerettem úgy… Mikor csinálták a házat, a vályogot én tapostam úgy tizenkét-tizenhárom éves koromban. Úgy kiverték a sarat, tettek bele pelyvát, azt kellett taposni. Vertük is, aztán megszáradt, abból rakták a falat fel.

– Ezt sokat csinálta?

– Egy lakásnak valót, egy esztendőben.

– Olyan álmai voltak-e, amik sárral, vízzel kapcsolatosak?

– Nem. Olyan nem volt. – Egyszer azt mondta a Szűzanya, hogy amit te mondasz, az mind dogma. Ez nem magyar szó, igaz-e?

– Mit gondol, mit jelent?

– Nem tudom.

– Körülbelül mégis mit jelenthet? Jót jelent, vagy rosszat?

– Nem tudom. Majd megkérdezem még a Szűzanyát, hogy mit jelent. Ez nem magyar szó.

– Milyen imádságoskönyvei voltak Klára néninek? Most mik vannak?

– Most „Örökimádás” van. Abból szeretek, mert a mennyei Atya adta parancsba, hogy abból imádkozzam.

– Klára néni mit tart arról, hogy a faluban az emberek mit gondolnak a jelenésekről?

– Ki mint él, úgy ítél. Úgy tartom. Ha valaki istentagadó, úgy ítél, hogy mindenki az. Ha valaki vallásos, az meg úgy, hogy mindenki vallásos.

– Itt a faluban miféle emberek vannak? Hogyan tartják?

– Egyik tartja, a másik nem. Amikor az Úrjézus a földön járt, akkor se hittek. Még a tanítványai se hittek. Megtagadta Péter, Júdás eladta, Tamás nem hitt. Most meg már hogyan higgyenek? De azért a káponához ők hordták ki az anyagot, a hasznosiak. Megvettük az anyagot, ők meg eljöttek, hogy segítenek benne.

– Más munkában is szoktak segíteni egymásnak, szoktak együtt dolgozni?

– Most már téesz van.

– És régebben?

– Szoktunk. Úgy összejött a család…

– Az egyházzal, a pappal mindig jó kapcsolatban volt?

– Eleinte nagyon haragudtak érte. Akkor nehéz volt a helyzet, mert akkor szedték le a kereszteket az iskolákról, tanácsházáról, mindenünnen, amikor épülni kellett a kápolnának. Amikor felépült, voltunk először az érsekségnél, annyit mondtak, építsük, ahogy tudjuk, ők nem állnak ellen, a hatóságok ha engedik, ők is megengedik. A hatóságokhoz elmentünk, ők azt mondták, hogy az egyházhoz tartozik, ha ők megengedik, ők nincsenek ellene. Akkor a Szűzanya parancsba adta, kezdjük meg, szerdai nap, most lesz évfordulója szeptember 1-jén. Épüljük gyorsan, hogy három-négy nap alatt föl legyen a fal húzva, ő mindenben segít; sziklára épül, veszély nem érheti, hogy a hitünk olyan erős, hogy nem lehet letiporni. Úgy is volt, jöttek a munkások, fel is lett építve négy nap alatt. Az ácsmester meg jött, azt mondta, hogy fogadalmat tett, ha neki sikerül a mestervizsga, a Szűzanya tiszteletére dolgozik valahol. Amikor sikerült neki a vizsga, ment haza ebédre motorkerékpárral, fülébe csengett egy hang, hogy Hasznosra jöjjön azonnal. Mikor odajött a kápolnához, csak tűnődött, hogy jött ő oda, erről még nem is hallott, csak most. Ő adta meg az alapját a kápolnának, aztán majd ő teszi rá a tetőt, három napot dolgozik. Úgy is lett. Amikor fel lett húzva a fal, nem fogadott el semmit. A kőművesek is szeretetből építettek, csak az anyagot vettük meg mi.

– Itt a faluban milyen az emberek hite, erkölcsi magatartása?

– Megvannak… Van a fiatalok között sok elvált. Összegyünnek, ahol dolgoznak, nőkkel, aztán… Pedig nem szereti a Szűzanya, azt mondta, most új ég, új föld lesz, így mondta a mennyei Atya, mindent újjáalkot. Tiszta, szentéletű papokat küld ide, azok fognak vezetni, így mondta.

– Más összeütközés az egyházzal volt-e?

– Volt. Amikor kezdődött, Zakai Józsefnek hívták [a plébánost], az ellene volt. Az Úrjézus elküldött hozzá, hogy mondjam meg neki, az evangéliumot hirdesse, ne a rádióból, újságból prédikáljon, az evangélium a fontos. Megfogta így a karomat erősen, hogy kidob a templomkertbe. De én nem bírtam megmozdulni, meg ő se bírt. Amikor megfogta a karomat, megremegett, bocsánat, azt mondja, én is ki akartam menni. Azután aztán nem bántott. Az Úrjézusnak úgy láttam a szent szívét, hogy kétfelé nyílt. Egy fénysugár sugárzott ki belőle, és akkor mondta, hogy mondjam meg a papnak. Féltem is elmenni, mert féltem, hogy kikapok, ő tanult ember…

– Itt a faluban rendesen szokott menni szentmisére?

– Igen.

– Minden vasárnap?

– Szoktam. Ha itt nem hallgatok, akkor bemegyek Pásztóra.

– Miért?

– Most úgy volt Nagyboldogasszonykor, hogy ki akartam menni a kápolnába. Akkor kezdődik a mise, amikor megy a busz. Mondtam is a papnak, most nem tudok elmenni, mert szeretnék kimenni a kápolnához. Bemegyek estére Pásztóra szentmisét hallgatni. Azt mondta, hogy jól van, mindegy, hogy este hallgatok vagy reggel. Ő nem ellenzi, ami itt van.

– A látomásokon kívül milyen vallásos élménye volt Klára néninek?

– Hát annyi, hogy a Szűzanyát nagyon szerettem. Nem szerettem a Jóistent megbántani. Nem zúgolódtam, ha bajt bocsátott ránk, akkor azt mondtam, azért adja, hogy jobban szeressük. Csak továbbra is adja meg azt a kegyelmet, hogy az övé lehessünk.

– Milyen más természetfölötti lényekben hisz, mikről hallott?

– Úgy mondták, hogy a Csörgővölgyben volt valami, olyan próféta ember.

– Mikor?

– Régebben. Most halt meg egy kilencvenkét éves ember, az mondta, hogy ő tizenkét éves volt, amikor az itt járt. Fehér ruhában, mezítláb ment. Hozták a fát onnan az erdőből, aztán megkötötte a kereket és az ujja ott maradt alatta. Az apja meg káromkodott, ő meg sírt, hogy az ujja fáj, aztán odaállt föléje ez az ember, hogy ne káromkodjon. Még akkor nem volt kerékpár, és megjövendölte, hogy két keréken mennek az emberek, meg a levegőben vasmadarak szállnak. Azt is megjövendölte, hogy itt van egy forrás, de még nem tudják, hogy hol van, még nem született meg [aki megtalálja]. Nagyanyám akkor volt édesanyámmal állapotos. Ő is volt odaki, őt odahívta az az ember, aztán mondta, hogy áldott állapotban van. Azt mondják, hogy nem fogadott el [mást], csak tiszta búzaszemet. Kőszikla barlangban volt. Volt úgy, hogy meg-megjelent.

– És mikor halt meg?

– Azt nem tudták.

– A világot, a világ fölépítését hogyan képzeli el Klára néni?

– A Jóisten azt mondta, hogy övé minden, nem az emberiségé. Az ő alkotmánya, ő romba tudja dönteni egy pillanat alatt, de akkor is megmarad a kápolna meg a hit. Egyszer úgy láttam a mennyei Atyát, hogy így fölemelte a jobb kezét, és így sújt le, azt mondta, hogy égbekiáltó a bűn a földről. A mai emberek elhagyták az Istent. Az Úrjézusnak meg vállán volt a szentkeresztfa, vitte a mennyei Atya elé, és mondta: – Mennyei Atyám, vond vissza a büntető karodat az emberiségtől, hajolj le az emberiséghez, könyörülj az emberiségen. A keresztfát tartotta a mennyei Atyának, hogy ő megváltotta az emberiséget. Ilyen látomás is volt.

– Olyan volt-e, hogy előre megálmodott valamit?

– Álomba nem. Inkább csak így látomásba.

– A halállal találkozott-e valamilyen módon?

– Nem.

– Látomásba se?

– Nem.

– Halott emberekkel, hozzátartozókkal?

– Hozzátartozóval, a szüleimmel. Más nemigen. Édesanyámat most láttam nemrégiben. Kérdeztem, hogy vannak ott? Azt mondja, mennek ők is búcsúra.

– Az élet boldogságát mi adja, ezt hogyan képzeli el?

– Csak a Jóistentől kapunk mindent. Őáltala élünk, mozgunk, vagyunk. Megnyugszok azon, ahogy ő eldöntötte.

– Ha ő már mindent eldöntött, nekünk már nem kell semmit tenni?

– A munkát. Miénk a munka, övé az áldás. Arra teremtett, hogy dolgozzunk, tartsuk be a parancsait.

– Szentekről szóló történetet tud-e mondani, amit olvasott vagy hallott?

– Jött a Szűzanya, aztán vele volt Bernadett. Annyit mondott a Szűzanya, most Bernadett szól hozzád. Bernadett olyan alázatosan mondotta: – Mindenekfelett legjobban szeressétek a Jóistent. Tovább nem láttam őket. Máskor meg be volt mutatva a fatimai [látnok]. Az még él, Lúcia. Zárdában, apácaruhában volt bemutatva, úgy, hogy mintha ott lettem volna lélekben. Hosszú zárda volt, ő így a folyosóra jött ki a szobából, én meg ott láttam. Nem szóltunk egymáshoz, csak úgy összetalálkoztunk.

– Meséket tud-e Klára néni?

– Nem szerettem a meséket.

– Miért nem?

– Nem tudom. Azt szerettem hallgatni, mikor a Szűzanyának a neve napja volt, és a Kisjézus kiment az erdőbe mint kis gyermek, és szedte a virágokat. Vitte a Szűzanya elé és mondta neki, hogy Szűzanyám, hoztam virágot. Úgy keresztet csinált belőle, kereszt alakban adta oda. A Szűzanya meglepődött, hogy mit jelent az. A Kisjézus meg mondta, hogy ez neki a halálát jelenti, a piros rózsa őt példázza, a fehér rózsa meg a Szűzanyát, mert ő a kereszt alatt áll. Ilyeneket szeretek mondani a kisgyerekeknek is.

– Ezt kitől hallotta?

– Úgy láttam a Kisjézust virággal. Meg úgy le volt írva olyan kis könyvbe, de már nincs meg.

– Más történet jut-e eszébe?

– Volt úgy is, az Úrjézust a szégyenkőre ültették, én meg úgy előtte térdeltem. Nagyon rossz volt, hogy őt úgy bántották, aztán sírtam, odahajultam a lábához, és megengedte a sebét csókolni. Ez megtörtént, látomásba. Aztán azt mondta, hogy meg van minden bűnöd bocsátva.

– A halál utáni dolgokat hogyan képzeli el Klára néni?

– Isten kezébe ajánljuk magunkat, ő vegyen pártfogásába, ne engedje a rossz lelket közel hozzánk. A lélek nem hal meg, csak a test, a lélek halhatatlan. Na-

5. Részlet a hasznosi kápolna belsejéből, 1980. augusztus (Tüskés Gábor felvétele)

gyon szerencsétlen az, aki azt mondja, hogy csak addig van, míg él. Láttam a tisztítótüzet is már.

– Hogyan látta?

– Mondta a Szűzanya, hogy imádkozzam hat Miatyánkot, majd fogok látni. Mikor a hatodik Miatyánkot elvégeztem, hát csak úgy látom, hogy megnyílt az ég, a tisztítótűzben lángban égtek az emberek. Olyan magas veres lángban, jajgattak, sivalkodtak, sokan voltak. Akkor így leszállott föléjük a gyermek Jézus, akkor elaludt a tűz róluk. Aztán megint a keresztfa ereszkedett le, mint a missziós keresztfa, akkor mind oda kapaszkodott, a keresztre. Ez volt akkor mutatva.

– És a poklot nem látta?

– Nem, nem is kívánkozom.

– És a mennyországot?

– Az volt már.

– Az milyen volt?

– Az örök Atya ült a trónon, meg angyalok voltak sokan lépcsőn előtte, minden lépcsőn egy-egy angyal, sok angyal volt. Az egyik kezében volt kormánypálca, a másik kezét feltartotta. Így mondta, hogy az oltáriszentséget imádjuk, az Örökimádás könyvből imádkozzunk, meg az Úrjézus keresztjét ne hagyjuk, ha a

forráshoz megyünk, a keresztet vigyük magunkkal; hogy szent az Isten, volt, van és örökké fog lenni, jaj lesz annak, aki kineveti, gúnyra teszi, mert az ő parancsai ezek, amiket mondott. Így akkor a keresztet felvettük és vittük magunkkal.

– A kápolnánál történt gyógyulásokról mit tud Klára néni?

– Most Sarlóskor [Sarlós Boldogasszony ünnepén] is hogy kimentem, virrasztottak ott a népek, egy odaáll elém, azt mondja, tavasszal volt itt, nagyon sírt, hogy neki megbénult ez a karja, nem bír fogni vele. Mentek a kápolnához, akkor nem gyógyult meg, most meg itt volt virrasztani, és reggel, no nézze, azt mondja, meggyógyult a kezem, már bírok fogni, semmi baja. Nem is kérdeztem meg, hogy honnan való, azt mondta, majd elküldi írásban. Nem tudom, hogy elküldi-e.

– Volt, aki már így elküldte írásban Klára néninek?

– Volt, de már elvittük az érsekségre.

– Melyik érsekségre?

– Egerbe.

– Kinek a címére küldték?

– Úgy vittük be. Azt mondták, elhelyezték, ott van.

– Kinek és mikor adta oda?

– Már régebben, egy év is elmúlt [azóta]. Nem tudom, kinek. Volt egy pap, aztán annak adtuk oda. Írásban voltak. Tanúk bizonyították.

– Volt, amit orvosilag is bizonyítottak?

– Volt. Beszéltem a Kádár püspök úrral is. Mondtam neki, hogy azt kérte a Szűzanya, hogy itt templomnak köll épülni, mert kicsi a kápolna a nép befogadására. Többen, mikor jönnek Mária-ünnepeken, zúgnak, hogy nem tudnak beférni. Kérdezte, hogy mekkora a kápolna. Mondom, nem olyan nagy, hat méter hosszú, négy széles. Kérdezte, hogy épült, kik építették, mondom, innet valók építették. Annyit mondott, hogy nehéz a helyzet most egyelőre, de ha a Szűzanya akarja, őellene ember nem tehet, föl fog épülni a bazilika. Ennyit mondott.

– Föl van szentelve a kápolna?

– Úgy van, amikor épült a kápolna, azt mondták, hogy nekünk kell letenni az első követ. Mikor fölemeltem a követ, imádkoztuk az Úrangyala imát, jött oda civilbe egy férfi, de azt mondta, hogy pap. Elővette a táskájából a szentelőt, füstölőt, fölszentelte az alapot.

– Ki volt ez az ember?

– Azóta még nem jelentkezett. Azt mondta, hogy ő küldve lett égiektől, hogy ezt tegye.

– Amikor készen lett a kápolna, nem lett fölszentelve?

– Akkor meg megint, a Szentháromság szobrát is kérte a Szűzanya, azt is csináltassunk. Mikor kész lett a szobor, azt fogadta, aki csinálta, hogy ő hozza el, van neki kocsija. Elment a prépost atya megnézni a szobrot, és azt mondta, hogy majd fölszenteli. Akkor mondta, hogy menjünk el, mikor kell szentelni. De nem

volt otthon, amikor mentünk, elutazott; egy másik meg azt mondta, hogy ő nem teszi meg, ő nem is ment el megnézni se. Úgy hozódott ki, hogy nem szentelődött meg. Amikor a szobrot feltették a helyére, akkor is jött egy pap, az is civilben volt, ott voltam, amikor szentelte, gyönyörű szentelés volt, meg a kápolnát is megszentelte, úgy, hogy még a földet is megcsókolta, annyira benne volt a hit. Mondta, hogy a Szentháromság egy Isten engedje meg, hogy sok nép megtérjen az ő szent szobra előtt. Ezzel fejezte be… Mindig vannak, akik egymásra hivatkoznak, a hatóság az egyházra, az egyház meg a hatóságra. Majd megegyeznek együtt valahogy… Az a föld is [ahol a kápolna áll], azelőtt gazdáké volt, most a téeszé. A téesznél voltam, hogy hát adják át az egyház részére [a nagyobb templomnak], azt mondták, hogy adnak nem is tudom, hány kvadrátot, majd csak megegyeznek valahogy.

– Ez a nagy jólét jó most az embereknek?

– Van, akinek jó. De aki a Jóistent szereti meg a hitben él, annak csak fáj. Mert vannak, akik megtagadják a Jóistent a nagy jómódban. De őt nem szabad megtagadni, mert őáltala élünk, mozgunk, vagyunk.

– Klára néni mit tart igazán fontosnak az életben?

– A lelkünk a legfontosabb. Annak szolgáljunk. A test mulandó.

– Hogyan szolgáljunk a léleknek?

– Úgy, hogy ne tegyünk rosszat a Jóisten ellen. Ne bántsuk a másikat, a másikét. A tízparancsban megvan.

– Más embereket hogyan lehet a jobb útra vezetni?

– Csak a Jóisten tudja őket odavezetni. Ad rájuk csapást, aztán megtérnek.

– Ember ebben nem segíthet?

– Segíthet jó példával, hogy lássák, aztán van, aki megtér, van, aki nem.

– Klára néni a saját életét boldognak tartja?

– Félni kell, míg itt járunk a földön, hogy el ne vesszünk. Nagyon kell vigyáznunk.

– Klára néninek mire kell vigyázni különösen?

– A testünk szenved, hadd szenvedjen.

– Olyan volt-e, hogy látomása nem volt, csak hallotta a hangot?

– Nemigen volt.

BUDA ATTILA

„Hortobágyon kivirult az ibolya”

Deportálás, büntetőtábor és közköltészet, 1950–1953

Vizkelety Árpád és felesége, Hajas Vilma emlékének

1.

„Éljen, éljen VERES PÉTER sokáig” – mondja az 1947-es kortesnóta refrénje,[1] s ez az öt szó elgondolkoztatja a kései olvasót: vajon milyen helye van, milyen lehet a politikának a közköltészetben? Mert hogy van, az kétségtelen, ezt mutatja a *Doromb* eddigi köteteiben az idézett tanulmányon kívül például Danyi Gábor írása is.[2] Különösen érvényes ez a kérdés az elmúlt bő száz évre, az 1900 utáni félmúltra, amely az alkotmányos monarchiától a köztársaságig tartó útján a változó változatlanság girbegurbáit is felmutatta, különféle, néha egyáltalán nem kívánt életstratégiákat kínálva a mindenkori jelennek s töprengést felettük e sorok írásakor. Vajon a társadalmi felhajtóerő vagy evvel éppen ellenkezőleg, a korábbi helyzetből kiszorító kényszer, a létezés határhelyzete eredményezhet-e az egzisztencia kibontakoztatására, illetve megőrzésére törekvő szándékán túl – ami utóbbi esetben talán sikerül, talán nem – valami más feloldást, szellemi teljesítményt, közösségi költészetet is? Vajon az élet folytatásának kikerülhetetlen kötelessége válhat(ott)-e bármilyen személyiségmegőrző erővé is az 1950 és 1953 közötti évek magyarországi deportáltjai és kitelepítettjei között?

A XX. századi történelem, pontosabban a belpolitikai harcok megjelenése az irodalom alatti, de mégis irodalom közeli művekben nemcsak az 1950-es évekre volt jellemző. Az első világháború elején keletkezett háborús versek, majd a

1 Perger Gyula, „»Önérdeket nem ismer ő, azért legyen képviselő«: Egy évszázad győri kortesnótái”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 9,* szerk. Csörsz Rumen István, 291–349 (Budapest: Reciti, 2021), 349. A kortesnótában a nagybetűnek az a szerepe, ami a választási plakátokon annak, hogy hová kell húzni az x-et.

2 Danyi Gábor, „Cenzúrán túl, nyomtatáson innen: A szamizdatok textualitása és történeti előzményei”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2,* szerk. Csörsz Rumen István, 317–327 (Budapest: Reciti, 2013).

hadifogolytáborok költészete[3] és bizonyos értelemben az 1948 utáni antológia-költészet[4] mind tartalmazzák a *közösségi érzés – közösségi keletkezés – közösségi felhasználás* kategóriáit. Jellemző rájuk a tömeges terjesztés (kéziratként vagy nyomtatásban), a variánsokban és autográfokban terjedő szöveg, a szerzőség elmosódása, a stíluskeveredés, valamint létrejöttük, amely alkalomhoz és funkcióhoz kapcsolódik. Meg a mindenkori agresszív propaganda a háttérben. És a kikerülhetetlen ellentmondások. Míg az értékek szálán például hajsza folyt Babits Mihály ellen a *Játszottam a kezével* vagy a *Fortissimo* miatt, addig maga a *Nyugat* sem tudta függetleníteni magát a háborús tematikától, s 1914. december 1-jén közreadta a *Népfelkelő dala* című gyöngyszemet, igaz, ma már nem lehet eldönteni, hogy ebben és a hasonló közleményekben nem volt-e szerepe Osvát iróniájának… Első versszaka önmagában is illusztrálja a népi ihletést meg világképet:

Muszka zörög a határon,
Vót szeretőm kettő-három.
Hagy sírják ki a szemüket,
Kösse be más a fejüket,
Tillaárom!

A következő, december 15-ei szám *Tábori posta*-rovatában Kertész István bakanótákat közölt, mellékelve néhány kottát is. Ezek a szokásos paraszti áhítozó-vágyakozó, egyben szégyenlős és néha obszcén hangot ütik meg, a bakának nem kell a háború, csak a babája közelsége:

Honvédbaka fekete subája,
Barna kislány huzódik alája.
Minél jobban huzódik alája,
Annál jobban kilátszik a
Fehér lába szára.

3 Két mű, amelyben hadifogoly versek is olvashatók: Szenti Tibor, *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból* (Budapest: Magvető, [1988]), 366–381; Mészáros Vilmos, *Emlékeim az I. világháborúból: Przemysl [!] ostroma, toloncúton Szibériába,* szöveggond., bev., képek Szakál Gyula ([Győr:] Műhely–Palatia, [2003]), 434.

4 Az 1948 utáni évek politikailag determinált propagandaköltészetét, amely egyedi jegyeket keveset, ám a közösségi példának, meggyőződésnek és viselkedésnek szánt elemeket bőven tartalmazott, ebben az értelemben speciális közköltészetnek lehet nevezni. Még akkor is, ha időlegesen a 20. század második felének néhány prominens szerzője is kirándult erre a terepre, lásd L. Simon László, kiad., *„Munkás, parasz, értelmiség / Munkaverseny lázában ég!": Agitatív antológiaköltészet Magyarországon 1945–1956,* bev. Buda Attila (Budapest: Korona, 2002), 446.

A háborús, majd hadifogsági versek egyik ikonikus alakja volt Gyóni Géza, aki 1914. július vége után hazafias lelkesedéssel írta verseit, majd az ostrom alá vett Przemyśl várában és főleg a hadifogságban tapasztaltak áttörték kezdeti lelkesedését. Verseit katonatársai sok példányban másolták, *Hegyeken át a hír szalad* kezdetűt ő maga is sok példányban leírta. Evvel részben a könyvkiadást pótolta, részben a kéziratos terjedést – és az avval járó szövegmódosulást – segítette elő. A hadifoglyok között hivatásos és amatőr költők is voltak, utóbbira a napilapok és folyóiratok versei a példák, az előbb idézett, a *Nyugat*ban megjelent részletekkel együtt.

2.

1947. július 18-án az újpesti városháza első emeleti dísztermében az akkor még önálló városi státusszal rendelkező település irányítói tanácsülést tartottak. Ezen Pintér Ferenc számvevőségi vezető beszámolt a hároméves terv elfogadásáról, s annak újpesti vonatkozásairól. Újpest minisztériumi irányelveket, vagyis segítséget, utasítást ehhez nem kapott, a maga hatáskörében azonban készített a következő időszakra egy városi tervet, amit egyeztettek a helyi demokratikus pártok hasonló elképzeléseivel. Ezt terjesztette Pintér Ferenc a képviselők elé avval a megjegyzéssel, hogy végrehajtásához a város csak saját anyagi erőforrásaira támaszkodhat, emellett azonban „[…] igénybe kívánja venni az egyéb közületi és – elsősorban lakásépítésre gondolunk – a helyi társadalom áldozatkészségét is". Az újjáépítés mellett „[…] mint legfontosabb problémánkra gondolunk lakásügyünk megoldására, éspedig ingatlanok szerzésére és kislakások építésére". A tanácsülésen még sok érdekes észrevétel hangzott el, s a témához kapcsolódva Mód Aladár hozzászólásából kell idézni néhány mondatot. Ő ekkor kommunista országgyűlési képviselőként és a *Szabad Újpest* című helyi lap szerkesztőjeként a hároméves terv legfőbb támogatója, jelentőségének túldimenzionálója volt, amit egyébként, miután a nemzetgyűlés a törvényt már elfogadta, a résztvevők közül senki sem kifogásolt vagy vitatott. Újságíróként és helyi politikusként többek között a következőket hozta a jelenlévők tudomására:

> A hároméves tervet, mint már hangsúlyoztam, nem külföldi kölcsön[ből][5] akarjuk megvalósítani, hanem a gazdagok pénzén akarjuk létrehozni. A hároméves terv döntő feladata, hogy ezalatt a 3 esztendő alatt a háború rombolásait eltüntessük, és nemcsak újjáépítsük, hanem az életszínvonalat is a békebelire állítsuk vissza.[6]

5 Célzás a Marshall-segély elutasítására.

6 „Újpest megyei város hároméves terve", in Sipos András, kiad., *Dokumentumok Újpest*

Érdemes elgondolkozni kissé a „gazdagok pénzén" kifejezésen. Részben képletes, társadalmi békétlenséget sugalló felhangján, részben valóságos jelentésén. Két, egymással nehezen összhangba hozható, a korabeli valóságot együtt mégis nagyon jól modelláló megállapítás tehető e szavakról, amelyek bekerülése a propagandába hármas eredménnyel járt. Az 1949 decemberében, lejárata előtt teljesítettnek nyilvánított hároméves – valójában két és féléves – tervben az előzetesen elhatározottnál magasabb (nagyobb összegű) beruházások valósultak meg s a mennyiségi bővülést a kezdeti tervszámok lényegesen módosulása kísérte: a mezőgazdaságra fordítható források csökkentek, az ipai források viszont nőttek. A terv várható eredményeire elkölthető összeg növelése érdekében az utolsó békeévinél egyébként is alacsonyabb nemzeti jövedelemből a háborús jóvátétel elvonása után magas (17%-os) felhalmozást kellett elkülöníteni. Ezt pedig kizárólag a belföldi fogyasztás visszafogásával lehetett megvalósítani, ami azt jelentette, hogy az állami alkalmazottak, a munkások, a parasztság érezhette a leggazdagabbnak magát, hiszen finanszírozta a hároméves tervet, s lemondott az 1938-as életszínvonal eléréséről meg az annak megfelelő bérezésről.[7] Másfelől Honvári Jánosnak egy levéltári dokumentumok alapján készített összefoglalása rámutat arra is, hogy az ötvenes években a párt- és állami vezetők kisszámú, ám a tényleges hatalom döntő részével rendelkező csoportja az alkalmazottak javadalmazásánál tízszer, a mezőgazdaságból élők jövedelménél tizenhétszer magasabb összegekből, a korabeli viszonyok között fényűző módon élt és lakott.[8] Vagyis a „gazdagok pénzén" szlogenjét egyfelől ideológiai töltettel lehetett használni, evvel is stigmatizálva a „régi rend" képviselőit, másfelől elfedve, hogy valójában a bérből és fizetésből élők „támogatták" a fokozott iparosítást, s mindezek mellett messzemenően titkosítva, a hatalomvédte politikai elit kivételes anyagi helyzetét.

---

történetéhez, 1840–1949, Budapest történetének forrásai, 343–363 (Budapest: [Budapest Főváros Levéltára], 2001), 348.

7 Csikós-Nagy Béla, *A XX. század magyar gazdaságpolitikája: Tanulságok az ezredforduló küszöbén* (Budapest: Akadémiai, 1996), 120–121.

8 Honvári János, *A hatalmi „elit" jövedelme az 50-es években* (2006–2022), https://www.archivnet.hu/gazdasag/a_hatalmi_elit_jovedelme_az_50es_evekben.html. Lásd még: Majtényi György, „Örök a vártán: Hatalmi elit Magyarországon az 1950-es és 1960-as években", in *Mindennapok Rákosi és Kádár korában,* szerk. Horváth Sándor, 289–320 (Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2008).

3.

Mód Aladár tervpártoló beszéde, úgy tűnhet, csak egy aktuálpolitikai pillanat része volt, hiszen az 1949-es magyar alkotmány kimondta:

> 57. §. A Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok személyi szabadságát és sérthetetlenségét, a levéltitok és a magánlakás tiszteletben tartását.
> 58. §. A Magyar Népköztársaság a szabadságjogokat a területén lakó minden dolgozó számára biztosítja.[9]

A magánlakás tiszteletben tartásába hallgatólagosan bele lehetett érteni a magántulajdont is, bár az alkotmány elsősorban a társadalmi tulajdonról, vagyis az állami és a közületi/szövetkezeti tulajdonról beszélt. Viszont a 8. paragrafus első és második mondata, a történtek ismeretében, eléggé vészjóslóan hangzott:

> 8. §. A munkával szerzett tulajdont az Alkotmány elismeri és védi.
> 8. §. A magántulajdon és magánkezdeményezés a köz érdekeit nem sértheti.

Ugyanis ki mondja meg azt, mi sérti a köz érdekeit? És mi a köz érdeke – általánosságban, de konkrétan is?

1949 augusztusára már megszilárdultak a hatalmi keretek: az egypártrendszer, a szocialista típusú tervgazdálkodás, a belügyi szervek államon belüli állammá válása. Az országgyűlés, tehát a politikai elit elfogadta az alkotmányt, amely deklarálta a népköztársaságot, a szocialista államot és azt, hogy ebben minden hatalom a dolgozó népé. A benne kinyilvánított jogokat – legfőképp a személyes szabadságot, valamint a tulajdon- és vagyonbiztonságot – azonban a belpolitikai gyakorlat kellő világpolitikai hivatkozással tulajdonképpen már 1945-től kezdve felülírta, ellenpontozta.[10] Jól mutatják mindezt azok a nem bör-

9 Az Alkotmány szövegét lásd: https://bit.ly/3iOeOUK (hozzáférés: 2022. 04. 12).

10 Hantó Zsuzsa és Füzes Miklós, szerk., *Kitaszítottak 1–2.* (Budapest: Alterra, [2002]), 246, 332; Kövesdy Zsuzsa és Kozma László, szerk., *Élned, halnod…: A munkatáboroktól az 1956-os forradalomig* (Budapest: Kairosz Kiadó, 2005), 255; Hantó Zsuzsa, szerk., *Kitaszítottak 3: Családok munkatáborokban 1–2.* ([Budapest:] Magyar Ház, [2006–2007]), 504; Hantó Zsuzsa, *Kitiltott családok,* 2., jav., bőv. kiad. (Budapest: Magyar Ház, 2010), 475; Gyarmati György, *A Rákosi-korszak: Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956* (Budapest: ÁBTL–Rubicon, 2011), 528; Bank Barbara, Gyarmati György és Palasik Mária, *„Állami titok": Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945–1953* ([Budapest:] L'Harmattan, [2012]), 23–47. (Beleértve a nemzeti alapon végrehajtott kitelepítéseket, lakosságcseréket is.) Vö. még: Tantalics Béla, *Az át- és kitelepített politikai üldözöttek sorsa Zala megyében a határ mentén 1950–1953* (Lenti: [Honismereti Egyesület Lenti], 2017), 346.

tön jellegű szabadságmegvonó intézkedések, amelyek 1950 és 1953 között több ezer magyar állampolgárt és családját sújtották.[11] Az események ismertek, ha nem is közismertek: jó áttekintést nyújtó önálló kötetek, tanulmányok, emlékezések, összefoglalások segítik a tájékozódást, habár a levéltári és személyes forrásvesztés felbecsülhetetlen.[12]

1950. június végén a második világháború utáni két nagyhatalomnak a Koreai-félszigetre koncentrálódott szembenállása eredményeként kitört a koreai háború. A felfokozott légkör – elszakadva az ellentét ok-okozataitól – összehangolt cselekvéssorozatot váltott ki a „béketábor" országaiban, ami az Egyesült Államok megbélyegzésével párhuzamosan a „belső ellenség" életkörülményeinek nehezítését hozta magával. Magyarországon ez utóbbi változó indokok alapján megkezdett, végrehajtásával félelemkeltő, több társadalmi réteget is sakkban tartó intézkedéssorozatot jelentett. Elsősorban a már minden ellenállási lehetőségüktől elválasztott, nem politizáló, nem baloldali rétegeket, a „régi rend" képviselőit, másfelől a még tulajdonuk szabadságában cselekvésképes, főleg a mezőgazdasági termelésből élő gazdapolgárokat érték a megtorlások. De belekerültek a szórásba ellenséggé nyilvánított baloldaliak, sőt olyanok is, akik néhány évvel korábban a nácik koncentrációs táborait is megjárták. Közös jellemzőjük volt, hogy általában rossz helyen laktak, s bár elhurcolásuk pillanatában már – vagy egyáltalán – semmiféle társadalmi, politikai erővel nem rendelkeztek, ellenben valamilyen tulajdonnal igen, propagandisztikus megbélyegzésük pedig legitimálta mindazt, ami velük történt. Kezdődött a déli és nyugati határszélen élők deportálásával, s folytatódott a budapesti, majd vidéki kitelepítésekkel.[13] A fentebb idézett törvénycikkel élesen ellenkező leszámolás

11 Saád József, szerk., *Hortobágy örökségei: Kényszermunkatáborok és lakóik nyomában* (Budapest: Argumentum, 2015), 13–38.

12 Az időben legutolsó két áttekintő kronológia és bibliográfia: Bank, Gyarmati és Palasik, *„Állami titok"*, 59–60; Saád, *Hortobágy örökségei*, 287–305.

13 Dessewffy Tibor és Szántó András, *„Kitörő éberséggel": A budapesti kitelepítések hiteles története* (Budapest: Háttér, 1989), 212, [3], 13–14. Utóbbiról, amely a krónikus fővárosi lakáshiányt hivatott megszüntetni úgy, hogy egyben az osztályellenséggé tett régi, a politikában való részvételből már az előző években kizárt, jelentős számban nyugdíjas korú elittől (és családjuktól) is meg lehessen szabadulni, 1951 tavaszán született döntés. Május 21. és július 18. között hajtották végre, június 28-án Rákosi Mátyás a következőket mondta: „»A burzsoázia likvidálásához tartozik a kitelepítés. Lehetetlen, hogy a város legdöntőbb részében ezrével lakjanak a régi rendszer elszánt hívei.« […] a hatalom birtokosai az egykori titulusok felélesztésével legitimálni próbálták tetteiket, hogy meg tudják ideologizálni az adott kitelepítés alapját. A másik dolog, ami még inkább a kitelepítés mögötti eszmeiségről árulkodik, az a kitelepítettek neve előtt az egykori nemesi és főnemesi címek feltüntetése (herceg, gróf, báró, lovag, vitéz) volt. Tették ezt annak ellenére, hogy a hatályos jogszabályok szerint a kiváltságot és rangot jelentő címeket egyértelműen tilos volt használni Magyarországon, mivel az 1947:IV. törvénycikk ezeket eltörölte." lásd Palasik Mária, „A budapesti

váratlansága, nem egy esetben kezdeti – majd a Hortobágyra kerültek számára állandósult – brutalitása, részvétlensége jóvátehetetlen nyomokat hagyott az elhurcoltakban. A „Nevezett eddigi lakóhelyéről való kiutasítása és új lakóhelyének elfoglalása közérdekből szükségessé vált" indokolással átadott, nem egyes személyeknek, hanem családoknak címzett kitelepítési felszólítások, amelyek után igen rövid idő állt rendelkezésre a legszükségesebb holmik összepakolására úgy, hogy nem tudták, hová kell menniük és mennyi időre, visszafordíthatatlan következményekkel jártak. A lakóhely elhagyásának kényszerét a vagyon- és tulajdonvesztés, a társadalmi süllyedés kísérte, hosszú távú hatása pedig minden esetben a megszakadt életpálya, a kirekesztettség, amelyből csak a viszonylag fiataloknak és szerencséseknek sikerült később úgy-ahogy kievickélniük.[14]

Minden egyes lakóhelytől való elüldözés végeredményben jelentős értékpusztulással járt, az ingó vagyontárgyak széthordásával, elkallódásával, nem egy esetben az ingatlanok karbantartás nélküli romlásával, de ez nem nagyon érdekelt senkit.[15] A tervgazdálkodás mellé párosuló, az újabb világháborúra készülő, a hadsereget, az ipart, a párt- és állami apparátust mértéktelenül megnövelő belpolitikát mutatja egy 1951. május 5-án keletkezett jegyzőkönyv részlete:

---

kitelepítések politikai háttere és levezénylése, 1951–1953", *Századok* 149 (2015): 1363–1395, 1365, 1369.

14 A szocialista táboron belüli kitelepítésekről és előképükről: Dessewffy és Szántó, *„Kitörő éberséggel"*, 50–52.

15 A vagyontárgyak sorsára jellemző a Lenti Körjegyzőség 1950. augusztus 28-án kelt irata: „Bánki Bertalan lakásából 3 ágy, 2 éjjeliszekrény, 2 szekrény, eladásra javasoljuk, mert sem a Megyei Tanács, sem a Járási Tanács használni nem tudja. / Vískeleti [!] Árpád lakásából 1 ágy[at], 1 szekrény[t], Domokos Sándor Járási Tanács VB Titkárának, 1 szekrényt Imre János VB elnökének javasoljuk. / Kulcsár Sándor Bárszentmihályfa-i lakásából ingóságokat sem a Megyei, sem a Járási Tanács használni nem tud, így javasoljuk a szegények közötti szétosztásra." Lásd Füzes Miklós, szerk., *Kitaszítottak II.: Dokumentumok a hortobágyi zárt munkatáborokról 1950–1960,* vál. Hantó Zsuzsa és Füzes Miklós (Budapest: Alterra, 2002), 77. Vizkelety Árpád 1925-től főszolgabíró volt Lentiben, 1929-ben örökös főszolgabírónak választották, de Gömbös Gyula nyugdíjaztatta, ezt követően a (helyi, zalai) belpolitikában nem vett részt. A Hortobágyra, Kócspusztára 1950-ben, 68 éves korában vitték feleségével együtt, a felsorolt bútorokon túl nyom nélkül elkallódott minden ingóságuk, többek között értékes festménygyűjteménye – vö. Buda Attila, *Milyen a nyár Amherstben* (Budapest: Ráció Kiadó, 2017), 325–326 –, a táborok megszüntetése után természetesen ők sem térhettek vissza eredeti lakóhelyükre. A budapesti és a hortobágyi kitelepítettek értékeinek sorsáról lásd Pünkösti Árpád, *Rákosi a csúcson* (Budapest: Európa Kiadó, 1996), 396; Saád, *Hortobágy örökségei,* 129–135. Utóbbi helyről egy idézet: „Elmondhatjuk tehát, hogy összességükben a hortobágyi telepesek vagyona megalapozta településük új, szocialista intézményeit […] és egyéb közintézmények […] működését, új funkciójuknak megfelelő anyagi viszonyokat teremtett az új párt-, állami és gazdasági elit számára […] és még »a dolgozó népnek« is jutott belőle."

A kitelepítettek lakásait 30%-ban honvédtisztek, 40%-ban ipari munkások, 30%-ban pártfunkcionáriusok, minisztériumi és egyéb állami vonalon dolgozók kapják. Az első csoport kétharmadát nagycsaládú ipari munkásoknak kell adni.[16]

A deportálásokhoz és kitelepítésekhez társulhatott a férfiak internálása, mondvacsinált okokra hivatkozó börtönbüntetése, amely után ismét csak a táborba vagy a kényszerlakhelyre volt visszatérés. S mindezt betetőzte Recsk, amely kimondottan büntetőtelepként működött, az idekerült rabok fegyencsorban sínylődtek és dolgoztak. A szabadságjogok biztosítása, amelyről az idézett két paragrafus szólt, az egyeduralomra jutott belső pártvezetés számára a szabadság különleges, relatív értelmezését tette lehetővé: a háborús hisztéria örve alatt újabb leszámolási hullámot, politikai ruhába öltöztetve. Az alattvalókból álló társadalom elérése érdekében célul tűzték ki a régi, politikai aktivitását már elveszített vezető és társadalom-fenntartó rétegek (végső) megsemmisítését, a (még) tulajdonukban lévő birtoktárgyak kisajátítását, az aktuálisan kellemetlenné vált, a napi politikából kiszorított politikai ellenfelek eltüntetését. Mellesleg szükség volt mezőgazdasági munkaerőre azokon a helyeken, ahol a körülmények miatt nehéz lett volna dolgos kezeket találni. Végül: el akarták érni az értelmiség megfélemlítését is. Az 1949-es alkotmány szövege ezt is lehetővé tette, hiszen második paragrafusa leszögezte a hatalmi viszonyokat – csak azt hallgatta el, hogy magát a hatalmat ki birtokolja:

1. §. A Magyar Népköztársaság a munkások és dolgozó parasztok állama.
2. §. A Magyar Népköztársaságban minden hatalom a dolgozó népé. A város és falu dolgozói választott és a népnek felelős küldöttek útján gyakorolják hatalmukat.

Azokat, akiket a hortobágyi táborokba szállítottak, vagy a budapesti, vidéki körülményeiktől megfosztott embereket a jog nem tudta elítélni, mert nem volt paragrafus, amelyet megszegtek volna. Ezért a velük szemben foganatosított rendelkezések az 1939-es honvédelmi törvényen és egyéb, 2. világháború alatti rendeleteken alapultak, noha 1945 után Magyarország területén hadmozdulatokra nem került sor: nem állt fönn hadiállapot, magyar katonai egységek sem az ország határán belül, sem azon kívül nem kerültek szembe más csapatokkal, s más nemzet(ek) hadban álló reguláris csapatai sem voltak az ország határain

16 *Jegyzőkönyv – Felvétetett 1951. május 5-én d. e. 12 órakor, a nem kívánatos elemek Budapestről való kitelepítése kérdésében*, lásd Bihari József, *Kiszolgáltatva, de senkitől sem védve* (Tápiógyörgye: k. n., 2011), 12/4–6. (Az iratot Rákosi Mátyás látta el kézjegyével.) Lásd még Pünkösti, *Rákosi a csúcson,* 393–399; Palasik, „A budapesti kitelepítések…", 1372.

belül – kivéve a szövetséges felszabadítókat –, amivel ezeket az intézkedéseket indokolni lehetett volna. Az ország nem volt olyan polgári vagy katonai szövetség tagja, támogatója, amely ad absurdum ezt kívánta volna tőle. Legfeljebb békeidőben folytatott hadviselésként lehet tehát definiálni mindazt, amit az egyenrangúnak messze nem tekintett állampolgárok elszenvedtek. Amúgy kényszerű lakóhely-változtatással, internálással vagy hasonló módszerekkel más államok is éltek, élnek s valószínűleg fognak is élni, ha érdekeik ezt kívánják. Elég kiragadott, távoli példaként az Amerikai Egyesült Államok nyugati partvidékén már hosszú idők óta élő, többnyire ott is született japánok második világháborús sorsára utalni. Az ő nemzetiségük miatti bűnhődésük, kaliforniai szülőhelyükről való kitelepítésük koncentrációs táborokba szintén vétlen emberek nemzeti hovatartozásuk alapján történő kirekesztése volt, ahogyan ugyancsak az az anyaországi japánok számtalan ázsiai háborús bűne is – ami kiváltotta a távoli választ. Nem beszélve a Szovjetunió bő hetvenéves történelme során az ország határain belül végrehajtott, állami kényszerrel megerősített lakóhelycserékre, aminek egyébként már a cári Oroszországban is nagy hagyománya volt.

4.

Kiket sújtottak leginkább a hazai kitelepítések? Veres József miniszterhelyettes például egy 1951. február 8-ai megbeszélésen a következőket mondta:

> A kulákság, a maga állati mivoltában mindenre képes, elkezd gyújtogatni, szabotálni. Megkörnyékezi a rendőrbajtársakat, részben csinos lányán, vagy feleségén keresztül, részben egy pohár boron, vagy pálinkán keresztül. De nemcsak így. A kuláknak rádiója van, terjeszti Amerika híreit, és ezt is igyekszik elvinni a rendőrség tagjaihoz. Elmeséli a járőrnek azért, hogy a járőrt megfertőzze, bevigye azt a rendőrség szervezetébe. Ha másként nem ér el eredményt, akkor baltát ragad és gyilkol – mint ahogy már gyilkolt – és mindenre képes. Úgy kell tekinteni, mint egy állatias ellenséget. […] Ma azonban még senki sem volt felelőssé téve azért […] ha egy szemenszedett kulák csirkefogónak adott egy rendőr két pofont. Persze megint csak nem a verést akarom alátámasztani, hanem a megkülönböztetést. Éppen azért felelősségre lesz vonva a rendőr, hogyha dolgozó parasztot vagy munkást ver meg. Senki nem volt a Budapesti Kapitányságon megbüntetve azért, ha egy volt gyáros, vagy földbirtokos bekerült és azt oldalba rúgták, [de ezután] felelősségre lesz vonva, ha beviszik a dolgozó parasztot, ifjúmunkásokat és megverik.[17]

17 Idézi Széchenyi Kinga, *Megbélyegzettek: A kitelepítések tragédiája* (Pomáz: Kráter Kiadó, 2008), 45–46.

Nyilvánvaló, hogy ez egy összefüggéseiből kiragadott megnyilvánulás, s az egész ismeretében talán pontosabb lenne, finomulna az üzenet. Ám nincs olyan kontextus vagy önvédelem, aminek finomító hatása elfogadhatóvá teszi ezt a gondolatmenetet és a mögötte meghúzódó indulatot. Hiszen a szavakból sütő szociális düh, az Amerika-ellenes gyűlölet, az ellenséggé kinevezettek állatiassá minősítése, akiket kutyaként nyugodtan oldalba lehet rúgni, a dolgozó paraszt és az ifjúság megverésének rejtett elismerése, illetve a társadalmi helyzet által igazolt erőszak megkülönböztetése, ami előrevetíti a rehabilitáció igazságtalanságait.

Az 1945-től 1953-ig működő, 1956 decemberétől ismét bevezetett internálótáborok[18] lakói, valamint a déli határ mellől a jugoszláv kapcsolatok megromlását követő kitelepítések elszenvedői után az 1950. július végétől a Hortobágyra deportáltak, egy évvel később pedig a budapesti és vidéki kitelepítettek kapták legnagyobb számban ezt az „ajándékot" (eltekintve többek között a magyarországi németek kitelepítésétől). A Debrecentől északnyugatra, nagyjából Tisza vonaláig elterülő, szikes, terméketlen területen több zárt, át nem léphető határú tábort létesítettek, állandó felügyelettel, egészségtelen, a legelemibb szükségleteket is rendkívül megnehezítő tartózkodási körülményekkel. A vidéki deportálás általában éjszaka, titokban, a vasúti szállítás lassan, eltakart ablakú kocsikban történt. Az eljárást lefolytató államvédelmi katonáknak fegyverhasználati joguk volt. A konspirációs céllal telepeseknek nevezettek „szociális táborokba" kerültek, ahol elvették irataikat, s kemény, nem ritkán értelmetlen munkát kellett végezniük, minimális bérezés ellenében. A kényszerlakhelyre utasítás legtöbbször azt is sújtotta, akinek a lakását, házát a fővárosból kitiltottak számára kijelölték; a cél a „burzsoá" és a „kulák" együttes büntetése volt. Már a Hortobágyra is családokat vittek, kis gyerekeket és idős embereket is, s a Budapestről és más városokból elüldözöttek körét ugyancsak kiterjesztették családjukra – noha azok az 1939-es rendeletek, amelyekre hivatkoztak, ilyen utasítást nem tartalmaztak. A teljes létbizonytalanság, az anyagi csőd, a jövőtlenség tudata, a kiszolgáltatottság ezért több generációt sújtott, s szabta meg későbbi életpályájukat. Mégis a családokhoz kerülők valamivel könnyebb helyzetbe kerültek hortobágyi sorstársaiknál, mivel személyes mozgásterük az egész településre kiterjedhetett, s szabadabb, bár helyenként változó felügyeleti és munkáltatási viszonyok között élhettek tovább. Az elüldözöttek sorsközösségét kiteljesítette, hogy korábbi tulajdonaikat, házukat csak a legritkább esetben szerezhették vissza, 1953 után életüket gyakorlatilag a semmiből kellett újrakezdeniük – már akinek erre az életkora még lehetőséget nyújtott.[19]

18 Bank, Gyarmati és Palasik, *„Állami titok"*, 23–47.

19 A Budapestről kitiltottak ingóságainak és lakásának sorsáról lásd Palasik, „A budapesti kitelepítések…", 1381–1385.

5.

Az egykori kitelepítettek és deportáltak között akadtak olyanok, akik képesek voltak a velük történteket napi feljegyzésekben megörökíteni és megőrizni. Lejegyezni abban a pillanatban, vagy ahhoz időben nagyon közel, amit tapasztaltak. Az idő múlása, az 1950-es évek utáni évtizedek szaporodása nem kedvezett e feljegyzések megmaradásának, napvilágra kerülésének, de azért erre is van példa. Az alattvaló-lét alá szorítottak életéből érdemes két epizódot idézni, az 1949-es Alkotmány egy-egy paragrafusának megvalósulásaként: „A Magyar Népköztársaság polgárai a törvény előtt egyenlők és egyenlő jogokat élveznek. 49. §. (1)", illetve „A Magyar Népköztársaság védi a dolgozók egészségét és segíti a dolgozókat munkaképtelenségük esetén. A Magyar Népköztársaság ezt a védelmet és segítséget széles körű társadalombiztosítással és az orvosi ellátás megszervezésével valósítja meg. 47. §. (1)–(2)."

(1952 tél, Borsós-tanya, Hortobágy)[20]

A tél legborzasztóbb élménye a körvadászat volt. Reggel hatkor vertek fel, hogy indulás a csárdához, hajtani kell a nyulakat. Nem is reggelizhettünk, indulni kellett, azt mondták, hogy majd a csárdánál kapunk. A vadászok már javában öblögették a torkukat, persze arról szó sem volt, hogy mi is kapjunk valamit. Takács Ilivel ott háborogtunk, hogy disznóság, amit velünk csinálnak. Meghallotta ezt az egyik vadász, a hortobágyi iskola igazgatója, és megsajnált minket, megkérdezte, mit innánk, mondtuk, hogy valami édeset. Jó idő után visszajött és hozott egy-egy pohár büdös aratási pálinkát azzal, hogy semmi más nincs a csárdában. Összenéztünk Ilukával, de mit volt mit tenni, elvettük a poharat, és lehajtottuk az italt. Nem is volt olyan rossz, mint amilyen büdös. A baj csak az volt, hogy éhgyomorra ittuk, és egyenesen a fejünkbe szállt. Aztán már sorakoztunk is, egy vadász, két hajtó, megint egy vadász, és így tovább. Sűrű köd volt, alig három lépésre lehetett látni. Előttem Marek János bácsi ment, mögöttem Iluka, majd Tirpák rendőr, a többit már nem is lehetett látni, csak néha, ha jött

20 A visszaemlékezés írója Fekésházyné Kováts Éva, akit kamaszként testvérével és anyjával együtt Miskolcról deportáltak a Hortobágyra, mert apja a kitelepítési véghatározat szerint: „volt földbirtokos", lásd Kováts Dániel, szerk., *Száműzöttek a Hortobágyon: Emlékek a borsósi kényszermunkatáborból 1952–1953* (Budapest: [Feliciter Kft.], 2006), 144–145. A vadászó Rákosi Mátyásról lásd Pünkösti, *Rákosi a csúcson,* 304–313. Lásd még Majtényi György, *K-vonal: Uralmi elit és luxus a szocializmusban* (Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2009), 311, [1]; a vadászó Kádár Jánosról: 86–90. A vadászó Czinege Lajosról: Cseh Géza és Majtényi György, „»Voltak kiszemelt vadjai, amelyeket éveken át keresett.«: A honvédelmi miniszterről", lásd *Kommunista kiskirályok,* szerk. Majtényi György, Szabó Csaba és Mikó Zsuzsanna, 35–56 ([Budapest:] Libri, 2019).

egy szellő, és megritkította a ködöt. János bácsi jó nagy léptekkel indult el, átmentünk a kilenclyukú hídon, és ismeretlen mezőkön rohantunk. Lemaradni nem lehetett, arra kellett vigyázni, hogy mindig lássam az előttem haladó hátát, különben eltévedek ebben a ködös pusztaságban.

Közben kóválygott a gyomrom az éhségtől és fejem a pálinkától. A kör hol kinyílt, hol bezárult, de nyulat nem nagyon láttunk. Végre délfelé feltűnt egy, és épp felém iramodott. Tirpák üvöltött rám, álljak félre, mert lelő, de sem engem, sem a nyulat nem sikerült eltalálnia. Három óra körül vége lett a vadászatnak, itt a célnál három szekér várt a nyulakra, de a kb. 20 vadász és 40 hajtó zsákmánya mindössze 5 nyúl volt. A vadászok felültek a szekérre, nekünk megmutatták az irányt, merre jutunk haza, és a sorsunkra hagytak. Fáradt menetben vágtunk neki az útnak, éhesen, sajgó lábakkal, az ital hatása is elszállt, alig vonszoltuk magunkat. Már sötétedett, mikor a hídhoz értünk, és hol van még ide Borsós! Az útszélen itt is, ott is üldögéltek hajtótársaink, de nem álltunk meg Ilukával, mert úgy éreztük, ha egyszer leülünk, soha többé nem tudunk felállni.

(Tiszaszentimre, 1953. III. 10.)[21]

A 7 éves B. Nagy Marika szombaton rosszul lett. Folyton sírt, jajgatott a fájdalomtól. Szülei kérték a parancsnokságot, hívasson orvost, de azt a választ kapták, nem szükséges, hétfőn úgyis kijön. Az orvos azonban nem jött, a kis beteg állapota álladóan rosszabbodott. Kedden már maga a parancsnok telefonált mentőautóért, sőt, megengedte, hogy az anyja is elkísérhesse kislányát. A karcagi kórházig nem hosszú az út, mégis, mire a vizsgálat megkezdődhetett volna, a kis Marika meghalt. Bélcsavarodást állapítottak meg.

A kitelepítések idejében született néhány napló mellett a szabadulás után évtizedekkel többen is visszaemlékezésekben foglalták össze tapasztalataikat. A megjelenésre eleinte nem sok remény volt, talán egy részük nem is publikálásra, inkább családi használatra készült, vagy csak egyszerűen a még élő negatív érzések oldására. Az 1980-as évek végétől és az 1990-es évek elejétől azonban mégis megjelenhettek a könyvkiadásban, s mintegy az egyik sötét tónust adják a hazai köztörténet 1945 utáni éveihez.

Vajon a teljes titokban végrehajtatott lakóhelyváltoztatás, a táborok elzártsága, majd a történtek tabusítása következtében a hazai közvéleménynek milyen ismeretei lehettek egyáltalán a táborok világáról, a kitelepítésekről és az inter-

21 Beke Ferencné [Wenk Ilona], *Három év Hortobágy poklában,* szerk. Barton Attila és Jeney Attila (Pomáz: Kráter, 2002), 192.

nálásokról? A barakkokon, egykori istállókon, mezőgazdasági épületeken belüli életről természetesen semmi, de a propaganda megtette a magáét:

> A belügyminisztérium közli: 1951. május 21-től június 15-ig Budapestről a következő nemkívánatos elemeket telepítették ki:
> Hat volt herceget, 52 volt grófot, 41 volt bárót, valamint hozzátartozóikat, 10 volt horthysta minisztert, 12 volt horthysta államtitkárt, 85 volt horthysta tábornokot, 324 volt horthysta törzstisztet, 67 volt csendőr- és rendőrtisztet, 30 volt gyártulajdonost, 46 volt bankárt, 53 volt gyárigazgatót, 93 volt nagykereskedőt, 105 volt nagybirtokost, valamint hozzátartozóikat. A kitelepítettek lakásait dolgozók, elsősorban sztahánovista vagy nagycsaládos ipari munkások kapják meg.[22]

E néhány sor világosan mutatja a szavak mögé rejtett üzenetet: olyan sokszor fordul elő benne a „horthysta" jelző, hogy aki nem tudta volna még, abban is rögzüljön, vagy erősödjön meg az egyik ellenség neve, ezt szolgálta a hercegek, grófok és bárók emlegetése is. Emellett 1951-ben már jóval az igazolások után volt az ország, és bár a katonaság, a belső rendteremtés mindig a hatalmat szolgálja, ezáltal az erőszak különböző formáit alkalmazza, ha szükséges, az említett egyenruhások azonban már évek óta elveszítették foglalkozásuk aktivitását, kitelepítésük sem azért történt. Nem beszélve arról a képes beszédről, amellyel a „bankár", a „gyárigazgató" és a „nagykereskedő" szó elfedte az igazi megnevezést. Végül a tulajdonmegfosztás kimondása, aminek nyertesei a – sokszor valamilyen megtévesztésen alapuló – munkaversenyek győztesei és a nagycsaládos, ipari munkások lesznek majd, valamikor, egyszer…

Az első szavahihető híreket a nagyvilágnak Michnay Gyula szolgáltatta, aki 1951 májusában Ausztria felé át tudott szökni a határon. Az ő elbeszélése nyomán értesülhettek először arról, hogy Magyarországon zárt táborok működnek. A hírt átvették a rádióadók is, s a Magyarországon fogható Szabad Európa

22 [Név nélkül], „A budapesti kitelepítésekről", *Szabad Nép,* 1951. június 17., 3. Fekésházyné Kováts Éva visszaemlékezésében leírta, hogy a miskolci kitelepítések kiket érintettek: egykori katonatiszteket, katolikus papot, szerzetest, református lelkészt, ortológ és neológ zsidókat, köztük olyanokat, akik hozzátartozói az *előző* deportálásban haltak meg, szociáldemokrata munkásokat, kereskedőket, tisztviselőket – egy volt miskolci polgármestert is –, kertészeti felügyelőt stb. Miskolcról „kulákokat" nyilván nem lehetett kitelepíteni, de volt egy olyan sorstársuk, akinek az elvált férje jutott volna erre a sorsra, mivel azonban az nem tartózkodott a megadott címen, elvitték helyette a volt feleségét, lásd Kováts, *Száműzöttek a Hortobágyon,* 137–138. És meg kell ismételni még egyszer, mindenkit a családjával együtt. Lásd még: Dombi Gábor, *Osztályellenségek: Az 1951-es budapesti kitelepítés zsidó áldozatai* (Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020), 259 , vö. még Palasik, „A budapesti kitelepítések…", 1378.

adásaiból a hazai hallgatók is értesülhettek erről.[23] A lakóhelyváltoztatási kényszer befejeződése, a táborok bezárása Joszif Visszarionovics Sztálin halála után vált lehetővé. Magyarországon Nagy Imre első miniszterelnökségéhez főként az erőltetett iparosítás megfékezése, a mezőgazdaság erőteljesebb támogatása, illetve a kényszerlakóhelyek megszüntetése kapcsolódik. Utóbbi 1953 júliusától őszig elhúzódott, s mindenkit aláírt titoktartási kötelezettséggel engedtek el: a történtekről nem lehetett beszélni senkinek, és ami velük történt, tévedés volt. Sokszor ez azt jelentette, hogy az 1950-es évek elején még kisebb gyerekek négy évtizeden keresztül nem tudhatták meg, hová tűntek el nagyszüleik évekre.

Az 1956-os forradalom, az orosz bevonulás, a Kádár János nevével jelzett helyfoglalás azonban önmagában is felülírta a közelmúlt iránti érdeklődést, ráadásul az egykori kitelepítettek számára élő valóság maradt a titoktartási kötelesség. 1974-ben törte meg ezt a csendet Dadányi Miklósné, egykori miskolci, majd hortobágyi kitelepített, visszaemlékezései azonban kis példányszámban, a nyilvánosság elől elzárva jelentek meg.[24] Az 1980-as évek elején, dacára a hatalmi tiltásnak először Ember Mária, majd Jakabfalvy Gyula és Justus Pálné is megidézte a kitelepítések idejét,[25] de Jakabfalvy visszaemlékezését csak a szerző családnevének kezdőbetűje azonosította, a közreadó Magyar Bálint volt. A hortobágyi táborok életének feltárásában, az egykori őrzöttek és őrzők életútjának megismertetésében igen nagy szerepet játszott Gulyás Gyula és Gulyás János 1982 és 1988 között készült, az érintettekkel folytatott beszélgetéseket tartalmazó, *Törvénysértés nélkül* című filmje, amelynek dokumentumait is közreadták.[26] A budapesti kitelepítésekről 1989-ben jelent meg az első, nagyobb példányszámú, önálló kiadvány, benne néhány visszaemlékezéssel.[27] Az 1990-es évektől országszerte és a Hortobágyon is több helyen emléktáblával, emlékművel jelölték meg az elhurcolások első állomását – például a nagykanizsai vasútállomás falán – vagy a végcélokat, habár a régi épületek, az egykori környezet szinte mindenhol megsemmisült. A rendszerváltást követő évtizedekben

23 Michnay Gyula, *Mint Mohamed koporsója: Életrajzi írások,* s. a. r. P. Karajos Kinga, szerk. Jancsák Csaba és Kiss Gábor Ferenc (Szeged: Belvedere Meridionale, 2001), 33–63.

24 Dadányi Miklósné, *Emlékezéseim* (Vác: k. n., 1974). Később bekerült a könyvesboltok kínálatába is: Dadányi Miklósné, *Az álmok szertefoszlottak: Egy kitelepítés krónikája,* Gordius könyvek (Budapest–Miskolc–Hortobágy: [1996]), 95.

25 Ember Mária, „Hortobágy, »szociális tábor«: 1952–53", *Forrás* 13, 6. sz. (1981): 9–24; Jakabfalvy Gyula, „Borsós tanya, Hortobágy", *Mozgó Világ* 9, 11. sz. (1983): 89–111; Justus Pálné, „Kistarcsa", *Mozgó Világ* 14, 11. sz. (1988): 120–128. A közlések sajtójogi retorziót vontak maguk után.

26 Gulyás Gyula és Gulyás János, *Törvénysértés nélkül…: A hortobágyi munkatáborok (1950–1953) filmszociográfiájának dokumentumai* ([Budapest:] Láng, [1989]), 33. A két rendező 1987 és 1989 között *Málenkij robot* címmel kétrészes filmet is rendezett.

27 Dessewffy és Szánthó, *„Kitörő éberséggel",* 212 [3].

a könyvkiadás igyekezett bepótolni a pótolhatatlant: több kitelepített egykori naplója vagy kései visszaemlékezése napvilágot látott, a megörökítők a társadalom minden rétegéből származtak. A volt táborlakók közül azok szólaltak meg először, akik már korábban is hozzászoktak a nyilvánossághoz, például Faludy György.[28] Írók is felidézték, megörökítették személyes indíttatásból, tapasztalatból ezt a tematikát: Rab Gusztáv, Esterházy Péter, Závada Pál.[29] Böszörményi Géza dokumentumfilmjét 1989 elején mutatták be, Jeszenszky Iván dokumentumregénye tíz évvel később jelent meg[30] Az itthon maradt arisztokraták nehéz sorsa jobban ismert,[31] de azt kevesebben tudják, hogy például Görgey Gábort is kitelepítették,[32] vagy hogy Ottlik Géza kulákminősítést kapott.[33] És sokat tett a történelemtudomány, amely önállóan vagy más összefüggésekbe állítva vizsgálta az 1945 utáni hazai belpolitika egyik szélsőséges körülményét. A legfontosabb közlemények, önálló kötetek szerzőinek neve a jegyzetek hivatkozott irodalmában olvasható.[34]

Napjainkban, a 2020-as évek elején ismét apály van. A történelmi emlékezet – talán az egykor érintettek leszármazottjain túl – ha egyáltalán, legfeljebb annyit tud nagy vonalakban, hogy az 1950-es évek elején voltak, akiknek családostól el kellett hagyniuk fegyveres kíséret mellett otthonukat, igen rövid időt

28 Regényes visszaemlékezése először 1962-ben jelent meg *My Happy Days in Hell* címen. Magyarul *Pokolbeli víg napjaim* címmel több kiadásban is megjelent.

29 Rab Gusztáv, *Utazás az ismeretlenbe,* s. a. r., utószó Tüskés Anna (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2019), 659 [1]; Esterházy Péter, *Harmonia Caelestis* (Budapest: Magvető, 2000), 712; Závada Pál, *Kulákprés: Család és falutörténeti szociográfia. Tótkomlós, 1945–1956* (Budapest: Magvető, 1991), 291. A megjelenési tiszteletköröket és külön utakat mutatja, hogy az utóbbi kötet először 1986-ban a Művelődéskutató Intézet sorozatában jelent meg, nem a hivatalos könyvkiadásban.

30 Címe: *Recsk 1950–1953: Egy titkos kényszermunkatábor története.* A film interjúi sok kiegészítéssel: Böszörményi Géza, *Recsk, 1950–1953: Egy titkos kényszertábor története,* szerk. Kiczenko Judit, 2., bőv. kiad. (Budapest: Széphalom Könyvműhely, [2005]). A szerző előszavában összefoglalja az 1986–1989 közötti, Recskkel kapcsolatos sajtóközleményeket is. A recski tábor rabjai közül többen közreadták visszaemlékezéseiket: Bíró Sándor, Erdey Sándor, Nyeste Zoltán, Sztáray Zoltán és mások. Jeszenszky Iván kötetének a címe *Kitelepítettek*, 1998-ban jelent meg az Alterra Svájci–Magyar Kiadó gondozásában.

31 Pallavicini-Andrássy Borbála *Kitelepítési és 1956-os naplója* (Budapest: Gondolat, 1990).

32 Görgey Gábor, *Adria szirénje* (Budapest: Európa, 1999), 234.

33 Gyarmati György, *A Rákosi-korszak: Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956* (Budapest: ÁBRL–Rubicon, 2011), 267.

34 Néhány résztanulmány gyűjteményes kötetekben: Bank Barbara, „Az internálás és kitelepítés dokumentumai", in *Trezor 3: Az átmenet évkönyve 2003,* szerk. Gyarmati György, 107–130 (Budapest: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004); Kunt Gergely, „»Nem vagyok politikus, csak egy buta csitri« – a kitelepítés kamaszszemmel", in *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában,* szerk. Horváth Sándor és Ö. Kovács József, 205–226 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015).

kaptak a szükséges dolgok összepakolására, majd elzárt területen vagy látszatszabadságban kellett élniük. Amikor pedig onnan kiszabadultak, nem mehettek vissza eredeti lakóhelyükre, és elveszítették minden korábbi tulajdonukat. A jelennek közvetlen kapcsolata már nem lehet, közvetett pedig nem jött létre az 1950-es években többféle megfosztást elszenvedőkkel sem.

6.

Talán ezen segíthetnek kissé a naplók, visszaemlékezések szövegében található irodalmi alkotások, elsősorban versek. Szerzőik a tényleges vagy virtuális, de mindenképpen valóságos kerítésen belüli életet akarták megörökíteni vagy szebbé tenni. A pillanatnak szánt sorok azonban leírásuk óta történelmi értéket nyertek, s ami születése pillanatában csak egy szűk közösségnek szólt, évtizedekkel később kiterjesztheti hatását. Nem esztétikai értékei, hanem a felülemelkedés vágya miatt. Bár a táborokban született verseknek van szerzőjük, de elhalványul(t),[35] mert a közösségi befogadás, a másolás és továbbmondás fontosabb volt ennél. E versek nyelvét, formáját és tartalmát nem érintette a modernitás, inkább Petőfi és Arany szavait őrzik, s egy városi dalhagyományt. Képviselik azt az öntudatos paraszti és polgári kultúrát, amelyet képviselőikkel együtt feleslegesnek talált a népköztársaság. Közös tábori élményanyaguk mindannyiuk számára átélhető költészetet hozott létre, a személyes élmények sorstársi ráismeréssé váltak; népköltészeti összetevővel – az érzelmek megörökítése – és műköltészeti adalékokkal, amelyek az irodalmi utalásokban, egyes műformák felidézésében mutatkoztak meg. Gazdag, sokszálú versanyag, amelynek néhány részletét ízelítőként érdemes bemutatni.

Beke Ferencné naplója[36] szerint a telepesek a *Volgai hajóvontatók dalá*ra írtak balladát, amit azokban az években gyakran lehetett hallani, s a muzsikok nehéz munkájával könnyű volt azonosulni. Emellett az úttörőinduló dallamára többféle variációban terjedő verset írtak:

Öreg kulák kőtörők
Körben ülünk szépen,
A házépítéssel mi már
Sose leszünk készen,

35 A *Kitaszítottak 3/2.* kötet közöl egy *Kirándulás* című, 80 strófás verset, amelyet a tedeji tábor foglyai közösen írtak, 390–395.

36 Beke, *Három év…*, 37, 50, 56, 161–163, 175, 188–190.

Sej haj denevér,
Kollektív a munkabér,
A mi rongyos életünk rézpetákot sem ér!

Átírták a ballagónótát a következő szöveggel, ez is több variációban terjedt:

Énekel az ifjúság, tovább, tovább,
Isten gondot visel reánk, hiszünk tovább.
Az út falunkba visszavisz,
Nem maradunk örökre itt,
Várunk, tűrünk tovább,
Ne csüggedjetek, cimborák!

A bujdosódalok stílusában kezdődött a következő, de a vers közepe táján a lendület elfogyott, s inkább csak a remény megerősítésére jutott a szavakból:

Fáj a szívem, majd meghasad,
Elvették szabadságomat,
Űz és hajszol búm s bánatom,
Merre, hol vagy szép otthonom?
Ez a nap a mi gyásznapunk.
Már egy éve, hogy itt vagyunk.
Elhoztak a kilencesbe raboknak,
Fáj ez nagyon mindnyájunknak,
Bízzatok csak, sorstársaink,
A jó Isten majd megsegít!
Lesz még nekünk szabadságunk, nyugalmunk,
Viszontlátjuk szép otthonunk.

De a kitelepítettek írtak átmeneti, a próza és a vers határán egyensúlyozó költeményt is, *Éjjel a rizsföldön* címmel eseményleírást foglalva versbe, valamint *A tiszaszentimrei munkatábor balladája* címmel hosszúverset is, amely epikai minták alapján készült, többnyire ragrímes verseléssel, refrénnek befejeződő strófákkal. Ízelítőül két versszak belőle:

Traktor zúgott 2 órakor
Ébredj, kulák, szép álmodból,
Árpát vágni, rizst gyomlálni,
Borsószedők! Sorba állni!

Háromszor is átszámoltak,
Míg végre elindítottak.
Jaj, mikor lesz már ennek vége?
Mikor megyünk haza végre?

Visszaértünk éjféltájba'
Leroskadtunk a szalmára,
Így folytattuk ezt sokáig
Cséplestől rizsaratásig.
Közben vályogot is vetettünk,
Amiből majd házat építünk.
Jaj, mikor lesz már ennek vége?
Mikor megyünk haza végre?

Somlay Gizella naplója[37] őrizte meg Urbán József *Hősköltemény a tiszaföldvári depósokról* című, 1952 februárjában keletkezett, 51 strófás versét. Ez tulajdonképpen számbaveszi a kitelepítetteket, említésre érdemes tulajdonságukat s evvel mintegy tablón mutatja be a közösségüket, a humort sem mellőzve. Egyik versszaka a következő:

Depós fiúk szép példánya
Délceg Zoltán Jóska,
Minden függöny félrelibben,
Ha az utcát rója,
De ő nem néz jobbra-balra,
Nem kell neki semmi
Csak megy, csak megy, ott a kocsma
Odajár ő inni.

Tiszaföldváron sok fiatal volt, nem véletlen, hogy a korabeli operettek inspirálták az énekelhető verseket:

Tóni, ki elment Vas tanyára,
Vele ment Bibi hű kutyája,
Iválu csu, a Tanganyika, Jamaika,
Iválu csu tam buuu.

37 Somlay Gizella, *Tiszaföldvári napló 1951–1953* (Pomáz: Kráter, 2009), 68, 130–131, 174–177, 253.

Ez a napló őrzött meg egy hármas láncverset, szerzőjük ismeretlen. Az első – címe: *Ti azt nem tudjátok!* – a telepesek életének korlátait sorolja fel, a második és a harmadik az idő múlására utal, illetve kérdésessé teszi azt. Mindháromban vers- és sanzonrészletek törmelékei találhatók, a naplóíró az utolsóval kapcsolatban Gyóni Gézát emlegette, vagyis ő is összekötötte a hadifogolylét és a kitelepítés költészetét.

Ti azt nem tudjátok!

Tudjátok ti, mi az, otthon nélkül lenni?
Sivár kis szobában éltünket tengetni,
Összedobálva csak az, ami szükséges,
De semmi, ami szép, ami kedves,
Nem tudjátok!

Tudjátok ti, mi az, mindentől megválni?
Amit szerettünk, eladni, szétdobálni,
Hisz' minden darabbal, amit elvesztettünk,
Kifosztottabb, szegényebb lesz testünk, lelkünk!
Nem tudjátok!

Tudjátok ti, mi az, gyűlölt rabnak lenni?
Bárhová szeretnénk – innen nem mehetni,
Induló vonatnál vágyakozva állni,
Vágyaink helyére csak gondolatban szállni.
Nem tudjátok!

Tudjátok ti, mi az, megvetettnek lenni?
Minden megaláztatást zokszó nélkül venni,
Kiszolgáltatva, de senkitől sem védve,
A holnaptól mindig rettegve és félve
Nem tudjátok!

Tudjátok ti, mi az, idegenben élni?
Viszontlátást várva, búcsúzástól félni,
Ragaszkodni ahhoz, ami a múlthoz fűz,
A szörnyű jelen csak az emlékekhez űz.
Ne tudjátok meg soha!

A már említett Urbán József másik hosszú verse – *Egy kis manó e szobában* – ugyancsak irodalmi utalások gyűjteménye, megörökített szereplői szintén a tiszaföldvári telepesek. Részlet a versből:

Ádám úrfi, a Bob herceg
Legény ő a talpán.
Amerre jár, utána néz
Sok ábrándos kislány.
De hiába epednek
Mézédes csókjára,
Csak egy lánynak tartogatja,
Arra szomja szája.

Nagy Don Juan Zoltán Józsi,
Szereti a nőket.
Éjjel-nappal csókolgatná,
Ölelgetné őket.
De biz' itt a feje köré
Borul sötét felleg:
Don Quijote módjára csak
Szélmalmokat kerget –

A táborlakók között voltak olyanok is, akik nemcsak alkalmilag írtak, hanem amatőr költői életművük hagyatékként is fennmaradt, egy-egy versüket pedig az egykori naplók tartalmazzák, illetve a későbbi visszaemlékezések írói élményeik, benyomásaik alapján felidézték. Közülük az egyik Tréki Török Andor,[38] egykor a borsósi kényszermunkatábor telepese. 1898-ban született, tehát 54 évesen került feleségével és fiával a táborba. Jogvégzett ember volt, árvaszéki ülnök Miskolcon. Korán kezdett verselni, 1944-ben *Csendes órák* címmel megjelent egy kötete is, ez az OSZK állományában is megtalálható. Nem lépett túl az alanyi költő szemléletén, életének eseményeit, utolsó tematikaként a kitelepítést is belefoglalta verseibe. Ezek elsősorban nem irodalmi értékük miatt, hanem kordokumentumként érdekesek. A *Száműzöttek a Hortobágyon* című, visszaemlékezéseket is tartalmazó kötetben sok verse olvasható, többek között a *Telepes vers, A csikós* – ez gondolatilag is érdekes –, a *Hazafiak,* a *Háry János a Hortobágyon* – hosszúvers, életrajzi adalékokkal –, *A Tóth-lányok* – mellette a versben

38 Béky Lóránt, „Hortobágy-puszta fáradt poétája", in Kováts, *Száműzöttek a Hortobágyon,* 231–234. Hagyatéka az Evangélikus Országos Levéltárban található, jelzete: HU EOL VIII. 129.

említettek emlékezése –, az *Egyszerű élet, A gong* és *A városi asszony* címűek. A tábori versek bemutatására álljon itt három részlet:

Mi a puszta?

[…]
Jelent katángkórós, szerbtövises földet,
Hol a nap égeti a gyengén nőtt zöldet,
Ahol fáradtan megy az eltikkadt vándor,
S amit eltúlozott jó Petőfi Sándor.

Rónák végtelenjét szintén jelentheti.
A Borsós-tanyát is, a keservit neki!
Hortobágyi pusztát, vízvezető árkot,
Naponta reászórt, szívből jövő átkot!

Jelenthet szenvedést, türelmet, végtelent,
Embersokaságot, türelmest, védtelent.
Tudjátok-e most már a puszta mit jelent?
Jelenti minékünk a szomorú jelent.

Telepes sors

[…]
Munkából este mikor megtérek,
Hitvesem még kint, mezőn dolgozik.
Fiam? Messze van. Széjjel a család.
Jó, ha az ember nem gondolkodik.
Minek a család? Az csak gondra ok!
Nekem nincs gondom, én telepes vagyok!

Egyszerű élet

[…]
Sok gondunk nincsen, a munka megvan,
Lakás itt nem kell, a gond csak annyi,
Hogyan lehetne kevesebb jajjal,
Küszködés nélkül épp megmaradni.

Tréki Török Andorhoz hasonlóan Debreczeni József[39] is önálló kötettel rendelkezik, amely 2001-ben jelent meg magánkiadásban. Őt is 54 éves korában hurcolták el családjával együtt. Ebből a címadó verset érdemes idézni, amely Lenin-tanyán készült 1953-ban:

Hortobágyról zokog a szél

Hortobágyról zokog a szél,
de csak szenvedésről beszél.
Sírva súgja a világnak,
rossz híre jár Hortobágynak.

Nem nyargal a szegény legény,
ő bizony most nagyobb legény.
Minisztere lett Budának,
nagy gyásza van Hortobágynak.

Nem pattog most a karikás,
Nem fő ott a birkagulyás.
Emberek vannak csordában,
ők vannak most a hodályban.

Pulik helyett vérebekkel,
ostor helyett fegyverekkel
őrzik az embercsordákat,
ez a híre Hortobágynak.

Gyurgyák János egyik kötetének címébe emelte,[40] de a tartalmon túl a versforma miatt e sorok olvasása is előhívja Vörösmarty keserűségét: „Neve szégyen, neve átok / Ezzé lett magyar hazátok." E két sor azért is merülhet fel, mert a táborok létrehozásának és működtetésének a magyarázatához nem lehet a magyar történelem és nemzeti gondolkodás számtalan felmentő toposzára – a török áfiumra, a fátumra, az Isten haragjára, a túlerőben lévő ellenségre, az ármánykodó idegenekre – hivatkozni, hiszen mindazt, ami itt történt, magyar követte el a ma-

39 Hantó, *Kitaszítottak 3.,* 150. Verseit több emlékezés is idézte, például: Varga Albert, *Rab voltam a Hortobágyon: Árkustanya 1950–1953,* szerk., bev. Szántó Mihály (Budapest: Timp, 2005), 47–48, 219–227.

40 Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története* (Budapest: Osiris, 2007).

gyarral, megfertőzve a hatalom propagandájával, megerősítve a tudatlansággal, támogatva a cinkos hallgatással, körülvéve a félelem légkörével.[41]

7.

Ezt mutatja Komjáthy István *Zengő Hortobágy* című, 52 oldalas elbeszélő költeménye is, amely 1951-ben jelent meg a Szépirodalmi Kiadó gondozásában, brosúra kiállításban, papírborítóval, nagy cellulóztartalmú papíron. A borítókép a kilenclyukú hidat ábrázolja, bal oldalán békés tanya, égig nyúló nyárfákkal, jobb oldalán gémeskutak. Az előtérben egy traktor nyergében nőalak, jobb kezében vörös szalaggal integet, vörös színű paraszti kendőben és blúzban. A traktor orrában vörös csillag látható, s a jelenet fölött hatalmas szél(vihar) hozza el az új világot. A füzet szerkesztéséért a kolofon szerint Vas István felelt, műszaki szerkesztője Illés Endre volt.

A szerző, Komjáthy István írta a népszerűvé lett, sok kiadásban megjelent *Mondák könyve* című, először 1955-ben megjelent kötetet. 1951-ben 34 éves volt és az Ifjúsági Könyvkiadó szerkesztője. Ugyanebben az évben egy hasonló vékonyságú, a borítóján földmunkagépet ábrázoló füzetet is közreadott, címe: *Keresztül-kasul a Hortobágyon*. A kötetben riportok olvashatók.

Az elbeszélő költemény a Hortobágy átalakításáról szól, főszereplője Karacs Marika, aki „ősi jussán" traktorral szántja fel a földet. Munkaversenyben dolgozik, „Hetente harmincegy holdat / Szánt fel, semmit se fáradva." Vannak társai is, például a kis Bondár, akinek „Villog a napban traktora." Mígnem aztán Mari gépe kattan egyet és „Áll mereven, mozdulatlan!" Másnap a pártházban gyűlést tartanak, amelyen „egy öreg bajszos" kifogásolja, hogy a héten már a harmadik traktor romlik el. Erre Szabó Jani, a kovács kimondja: „Ellenség bujkál itt köztünk, / Nem mától fogva gyanakszom." De azért a traktort megcsinálja, még akkor is, ha Svédországban készült. Szabó Janinak munka közben eszébe jut, hogy nem is olyan rég sztrájkot szervezett az urak ellen, s akkor három évig láncra verték Debrecenben. De most mégis „döng a kalapácsa" és „Keze nyomán élet fakad!". A Kultúrotthonban, ahol a debreceni színjátszók fellépnek, Jani és Mari pingpongcsatát vívnak. Majd a cselekmény késleltetéseként Marika testének erotikus (?) bemutatása olvasható, Jani pedig nagy titkot árul el, vendég jön Debrecenből: „Ő jön, kit oly régen várunk / Kedves Tyihonov elvtársunk." A hírre Marika „Mint kis gida, jó kedvében" elragadtatott állapotba kerül. Szabó Jani is megjavítja a traktort, amikor megérkeztek a vendégek. Tyihonov elvtárs „Kék szemében ott remegett / Az orosz pusztáknak kékje". Horto-

41 Az 1945 utáni kitelepítések és táborok életének mai megismerését szolgálná, ha vállalkozna valaki bibliográfiájuk összeállítására.

bágy átalakítói megmutatták neki a pentezugi házakat, a cserepes juhakolt, a pulykák birodalmát, a rizsföldek gátjait, a jól elkészített földet, és akkor ő megkérdezi:

– Ki ásta a sok árkot?
– Ki húzta a csatornákat? […]
Beszél csatornaásókkal,
Szót vált a kubikusokkal,
Elmeséli, hogy árkolják,
Öntözik a kalmük pusztát.

Akárcsak Turkméniában!
Vagy a távol tadzsik földön,
Úgy érzem magam nálatok!

Marika büszkén beszél arról, hogy harminc hold az átlaga, és üzeni Sztálinnak, hogy Magyarországon szeretik, a Kultúrotthonban tósztot mondanak a komszomol-csatákra, a Vörös Hadseregre és „Sztálinunkért". Majd egy újabb érdekes verssor olvasható a következő fejezetben:

Tóparti kubikos megáll,
A kalapját hátranyomja,
Ingujjával a homlokán
Gyöngyverejtékét itatja.
Nehéz a föld, de gyerünk csak,
Sír a kerékben a tengely,
A kemény földön nyomot hagy.
Így ír a földre az ember,
Ír az üres papírlapra,
Teleírja most az egyszer,
Sikolt a teli talicska,
Jövendő van kezeikben!

Olvasható még egy kocsmai iddogálás és veszekedés, természetesen szigorúan ideológiai alapon. Marika a pártházba megy, meghallgatni a titkári beszámolót, amely arról szól, hogy „dúsak a rozsok", „teli kalászú a búza", „a farkát kihányta már / A zöldbélű kukorica". Aki pedig ehhez hozzá akar nyúlni, arra lecsap a nép „kérges tenyere". A Párt kombájnokat küld segítségül, Hortobágy pedig ad helyette gyapotbálákat. Szabó elvtárs újítását a városban alkalmazzák, ezért kék kopertában levelet és pénzt kap. Az emberek mind ide sereglenek kombájnt lát-

ni, kis Bondár katona lesz, és „Tito bandái” ellen védi Magyarországot, Mari és Jani pedig egymásra találnak, mint a gerlicepár.

Nagy erők nyögették 1951-ben a hortobágyi szeleket, nem csoda, ha nem lehetett látni tőlük semmit.

Szemle

Pikli Natália. Shakespeare's Hobby-Horse and Early Modern Popular Culture
London and New York: Routledge, 2022, 272 l.

Shakespeare Hamletje a darab III. felvonásában, az *Egérfogó* némajátékát megelőzően azon ironizál, hogy amennyiben valóban több hónap is eltelt apja halála óta, különös, ha még nincs teljesen elfeledve. Arany János fordításában Hamlet a felejtést illusztrálandó a „fa lovat" említi, melynek sírversében az áll, hogy el van feledve. A jelenet Nádasdy Ádám fordításában így szól:

> Talán remélhető, hogy egy nagy embert az emléke, mondjuk, fél évvel is túlél. De az hétszentség, hogy templomokat kell építenie, különben elmerül a feledésben a régi hintalóval együtt, aminek ez a sírfelirata: „De ó, de ó, hol van a hintaló?"

A „fa ló", illetve „hintaló" az angol eredetiben *hobby horse* alakban olvasható, ahogy Pikli Natália monográfiájának címében is. S bár Shakespeare-nél a kifejezés máshol is felbukkan, tekintve a *Hamlet* páratlan helyét nem csupán az angol drámatörténetben, hanem az irodalomtörténetben is, kétségtelenül ez a legismertebb megjelenése. A kötet címének retorikai szerkezete, két fogalom – a shakespeare-i „hobby horse" és a kora újkori populáris kultúra – egymás mellé rendelése nem követi a tudományos könyvkiadás mai angolszász gyakorlatában található legáltalánosabb formulát, ahol a cím második fele vagy alcíme pontosítja vagy kifejti a „főcímet", egy idézetet vagy tömör, figyelemfelkeltő szófordulatot, kifejezést.[1] A címben a kötőszó látszólag ártatlan, a kötet ugyanakkor bizonyos szempontból pontosan ennek az „és"-nek a kifejtése, annak a viszonynak a páratlanul gazdag és lenyűgözően árnyalt bemutatása, amely a két fogalmat összeköti. A sokjelentésű, különféle rétegeket és hagyományokat mozgató, szerteágazó asszociációkat keltő „hobby-horse" shakespeare-i kiindulópontja a szerző számára nagyszerű eszköz arra, hogy ezen keresztül a kora újkori Anglia populáris kultúrájának megjelenési formáiról, funkcióiról és a hagyományaihoz fűződő változó viszonyulásokról beszéljen. Maga a „hobby horse" kifejezés több szempontból is kiváló választásnak bizonyul. Egyrészt az ismertebb shakespeare-i példák egyfajta kapaszkodót jelentenek olyan művek megismeréséhez, amelyek jellemzően a kutatások perifériájára szorulnak,

1 Ezt a logikát követi többek között az a nemrégiben megjelent két munka is, amely Pikli monográfiája mellett a hazai anglisztika hírnevét öregbíti neves, nemzetközi kiadóknál megjelent kötetekkel. A „kora modernes" középgenerációhoz tartozó két másik szerző műve: Kinga Földváry, *Cowboy Hamlets and zombie Romeos: Shakespeare in genre film* (Manchester: Manchester University Press, 2020); András Kiséry, *Hamlet's Moment: Drama and Political Knowledge in Early Modern England* (Oxford: Oxford University Press, 2018). Érdekes módon Hamlet vagy a *Hamlet*re való utalás mindhárom címben megjelenik.

ha egyáltalán foglalkoznak velük a kutatók. Másrészt, mint Pikli bemutatja: a *hobby-horse* különféle értelmei és asszociációs hálói az aktuális jelentéseket kaleidoszkópszerűen hozzák létre, az aktuális jelentés viszont tökéletes mutatója annak, hogy az adott szöveg a populáris kultúrához képest hogyan pozicionálja magát.

A *hobby-horse* kifejezés legfontosabb értelmeit, az említett asszociációs háló csomópontjait, központi elemeit a bevezető plasztikusan szemlélteti. A szóösszetétel korabeli jelentései között a következőket találjuk: 1) jellemzően apró termetű, ír lófajta; 2) a morristánc *(morris dance)*[2] lovasnak öltözött, félig ló, félig ember figurája, aki a közönséget bevonta a játékba, adományokat gyűjtött, incselkedett a hölgyekkel, esetenként összemosódva a közönséget bevonó ceremóniamester-bolond (fool) szerepével; 3) bolondos vagy ostoba ember, tréfacsináló; 4) rossz erkölcsű személy, örömlány; 5) gyermekjátékokban használt vesszőparipa vagy falovacska. A jelentések a konkrét szövegekben gyakran nem teljesen szétválaszthatók, és keveredhet bennük az elveszett gyermekkor, az ártatlanság iránt érzett nosztalgia vagy éppenséggel egy letűnt, karneváli színezetű aranykor emléke azokkal az érzésekkel, amelyek a nosztalgia tárgyát negatív fényben tüntetik fel. A gyermeki ártatlanság gyermeki tudatlanságba, ostobaságba fordulhat, a letűnt, dicső idők ünnepei pedig könnyen értelmezhetők az üldözött, katolikus valláshoz vagy a tanulatlan rétegekhez kötődő erkölcstelen vagy éppenséggel parázna mulatozásokként, esetleg pogány csökevényekként. Így válik a „hobby-horse" kifejezés egyfajta „lakmuszpapírrá",[3] amely a régebbi populáris kultúra különféle rétegeinek és kapcsolódásainak az indikátora. A kora újkori Angliában, mint Pikli is bemutatja, szóbeli, kéziratos és nyomtatott hagyomány, vidék és város, központ és periféria folyamatos kölcsönhatásait figyelhetjük meg, a kulturális emlékezetben játszott szerepét tekintve ezért lehet ilyen központi jelentőségű a „hobby-horse", amely a különféle médiumokban képes a populáris játékokhoz, rituálékhoz kapcsolódó elemek teljes kínálatát mintegy szinekdokhészerűen felidézni. A szerző a komplex kép értelmezéséhez többféle területet és perspektívát is bevon: irodalomtörténeti, textológiai, kultúrtörténeti és színháztörténeti összefüggéseket tár fel, foglalkozik irodalmi és nem irodalmi, kanonikus és nem kanonikus szövegekkel,[4] vizuális megjelenítésekkel, dra-

2 Pikli Natália, „Folklorizáció, közköltészet, könyvpiac: A kora újkori angol morristánc az olcsó nyomtatványok tükrében", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8,* szerk. Csörsz Rumen István, 53–76 (Budapest: Reciti, 2020).

3 A recenzált kötet korábbi, habilitációs dolgozat formájában beadott változatáról írta opponensi véleményében Kiss Attila.

4 Ritkán találunk magyar közegben olyan munkát, amely a korszak drámairodalmát szisztematikusan taglalja, ugyanakkor törekszik a meghatározó, Shakespeare-re irányuló fókusz meghaladásával. Ilyen kivétel még Kiss Attila, „Kísérletek és újítások a Stuart-drámában",

maturgiai, hatástörténeti és tánctörténeti kérdésekkel. Bár egy helyütt (140) szabadkozik a módszertan látszólagos „patchwork" jellege miatt, elemzései arról győzik meg az olvasót, hogy a választott módszertani kombinációk nem csupán fontos új meglátásokhoz vezetnek, s nagyszerűen alkalmasak korábbi dilemmák vagy hibás értelmezések korrigálására, hanem egészen újszerűen képesek koherens képbe illeszteni látszólag szerteágazó vagy nehezen értelmezhető jelenségeket.

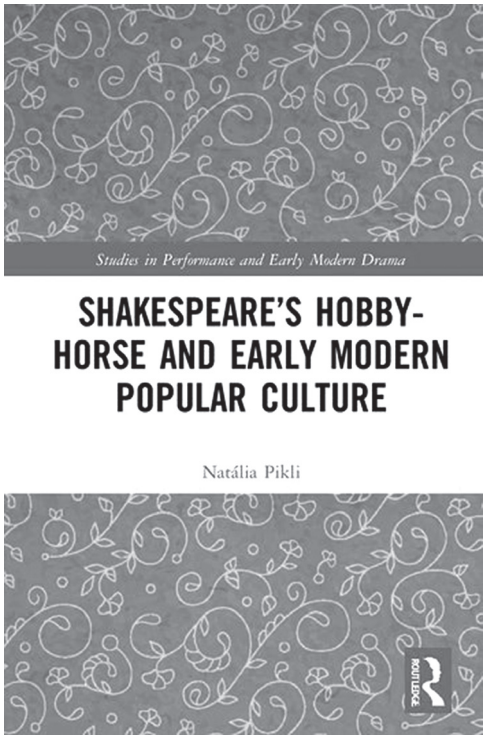

Csak néhány meglátást szeretnék ezek illusztrálására felhozni. Átírja például azt a kritikai közhelyet, amely szerint a századfordulótól kezdődően megfogyatkoztak a morristánc lófigurájára való utalások, s jelentősen árnyalja a Shakespeare-kortárs Ben Jonson viszonyát a populáris kultúrához. Az elemzett shakespeare-i példákból kirajzolódik egyfajta változás íve, amely a populáris hagyománytól való nagyobb távolságtartás irányába mutat, de rendkívül tanulságos az is, ahogy érzékletesen megmutatkozik Shakespeare sajátosan megengedő viszonya a népi kultúra azon elemeivel szemben, amelyeket a kortársak már inkább alantasnak, erkölcstelennek vagy komolytalannak tartottak.

A monográfiában felvázolt viszonyrendszerekben olyan szerzők és művek kelnek életre, mint például Jakab király szórakoztatására előadott oxfordi és cambridge-i iskoladrámák, amelyekről az olvasó vagy nem hallott, vagy amelyeket érdektelennek gondolhatott korábban. Pikli elemzésében azonban még egy végtelenül unalmas darabról szóló leírás is mulatságos és izgalmas olvasmánynyá válik, hiszen megelevenedik a korabeli társadalmi kontextus, az irodalmi értékük tekintetében széles skálán mozgó szövegek oda-vissza hatása, a közélet és a színház intrikái, és a korabeli szerzők akár szerethető emberi gyengeségei.

---

in Kiss Attila és Szőnyi György Endre, szerk., *Az angol irodalom története 2,* 382–400 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2020).

A kötészetileg és tördelés szempontjából is rendkívül igényes kötet előszóra és öt fejezetre tagolódik, tartozik hozzá egy alapos és pontos index, és kiegészül az elemzett vizuális példákat bemutató, jó minőségű fekete-fehér képekkel. A morristánc hagyományáról az első fejezetben kaphatunk képet korabeli madrigálszövegek, populáris pamfletek, valamint a „hobby-horse" két híres képi megjelenítése alapján. Itt vezeti be a szerző azt a két ellentétes fogalmat, amelyek a populáris hagyományhoz kapcsolódó változó szemléletet illusztrálják, és amelyek között az átmenet a század első évtizedeiben zajlott. Egyik az „élő nosztalgia", a másik pedig a múlt iránti érdeklődést tükröző „antikvár nosztalgia" („antiquarian nostalgia"). A második fejezet fókuszában a „hobby-horse" drámai és prózai szövegekben fellelhető megjelenései állnak. Az elemzett szövegek között az ismertebbek a shakespeare-i példákon túl egyebekre is kiterjednek, például a Shakespeare színtársulatában a bolond szerepeit játszó Kemp híres morristáncát bemutató pamfletre vagy Ben Jonson ismert és kevésbé ismert szövegeire, de Marston és Dekker művei is terítékre kerülnek.[5] A „hobby-horse"-referenciákat Pikli a populáris kultúra tágabb kontextusában elemzi a morristáncon túl is, számba véve például a korban nemzetközi hírnevet befutott, Banks nevű mutatványos népszerű lovára vonatkozó utalásokat.

A performatív kontextus azonban nemcsak a tánc vagy a mutatvány kapcsán lesz lényeges: az említett drámaszerzők szövegeinek sajátos performatív funkciója is megmutatkozik, ahogy egymáshoz képest pozícionálják magukat és ellenfeleiket a „war of theatres" elnevezésű, színházi szerzők között zajló, elhíresült vitában. Elsősorban szintén közszínházakban játszott darabokra támaszkodva, részben a második fejezet szerzőinek egyéb művei kapcsán (pl. Shakespeare, Jonson, Dekker) a harmadik és részben a negyedik fejezet foglalkozik azokkal a diskurzusokkal, amelyekben a kötet központi fogalma a zabolátlan női szexualitást idézi fel. Az asszociáció könnyedén adódik, egyrészt abból, hogy könnyen egymásra vetül a ló megzabolázásának képe azzal az elképzeléssel, hogy a nők megregulázását rebellis testrészük, azaz a nyelvük megszelídítésével lehet elérni. Másrészt a morristánc lovának nőkkel való incselkedésén túl (egyes leírásokban a nők a táncos szoknyája alá is bebújhattak) a lovaglás és az aktus párhuzamából adódik a nyíltan szexuális kapcsolódás. Ebben a fejezetben is találkozunk kuriózumokkal, például egy olyan szöveggel, amelynek szerzője feltehetően az a Robert Armin, aki Kemp távozása után töltötte be a bohóc szerepét Shakespeare társulatában, és olyan szerzővel ismerkedhetünk meg, mint Nicholas Breton, aki mára teljesen elfeledett, de a korban rendkívüli népszerűségnek örvendett.

5 Oroszlán Anikó, *„Floute me, Ile floute thee; it is my profession": Early Modern Improvisation as Resistance,* PhD disszertáció (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2014).

A kötet negyedik fejezete olyan előadások elemzésével indul, amelyek kifejezetten elit kontextust idéznek: a király szórakoztatását is szolgáló oxfordi és cambridge-i egyetemi előadásokkal. Nem véletlen, hogy (a kötetben is idézett puritán pamfletírók vehemens megnyilatkozásait leszámítva) ezekben a szövegekben érhető leginkább tetten a populáris kultúrával szembeni kritikus gesztus. Itt és a fejezetben elemzett további példákban (beleértve Jonson *Bertalan-napi vásár*át, sőt bizonyos szempontból Shakespeare *Téli regé*jét is) a magas kultúra azzal kívánja saját előkelőségét és kiválóságát nyilvánvalóvá tenni vagy éppen megteremteni, hogy a népi hagyományt ambivalensnek mutatja be, vagy gyakrabban nyíltan kritizálja, marginalizálja, stigmatizálja. Az utolsó fejezetben egy újabb médiumot, újabb diskurzust hoz be a szerző: a korban nagy népszerűségnek örvendő emblémairodalmat.[6] Bár az emblémákban a „hobby-horse" jelentése szinte kizárólag a gyermekjátékra korlátozódik, a jelentésháló itt sem szűkül be. A bolondság, bolondozás, a felszabadult játék különféle, pozitív és negatív értelmeivel egyaránt találkozunk, s Wither emblémáiban összekapcsolódnak a vesszőparipára, a morristánc lovára és a regulázatlan nőre vonatkozó jelentések.

A kötet öt fejezetének mindegyike önálló tanulmányként is megállná a helyét (az egyes fejezetek végén található jegyzetek és a fejezetekhez kapcsolt bibliográfiák, valamint a fejezetek külön DOI számmal való ellátása azt a feltételezi, hogy lesznek, akik így használják majd a könyvet),[7] a teljes kép azonban a tanulmányok sorából áll össze. Sajnáltam, hogy a kötetet nem zárja egy összegző fejezet, elképzelhető azonban, hogy amit hiányolnék, az már nem a monográfia tárgya lenne, hanem a recepció feladata. A kötetben számos olyan gondolat és probléma vetődik fel, amelyek az angol irodalom- és kultúrtörténet kutatói számára visszatérő, izgalmas kérdéseket feszegetnek. Ezek gyakran eleve a középkori (jobb híján Tudor-korinak nevezett) és a kora újkori hagyomány szövevényes viszonyaiból adódnak. A kritikatörténetben sokáig tartotta magát az a vélemény, amely szerint a korszak drámái egyfajta éles váltást jelentenek a középkori hagyományhoz képest,[8] az utóbbi időben azonban egyre nyilvánvalóbbá válik a középkori hagyomány továbbélése. Pikli monográfiája is ezt a

6 Pikli Natália, „Falovacskák XVI–XVII. századi emblémák és kulturális diskurzusok hálójában: Zsámboky János, Geoffrey Whitney, Henry Peacham és George Wither", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 7,* szerk. Csörsz Rumen István, 323–353 (Budapest: Reciti, 2019).

7 A szerzőnek a témában több angol és magyar nyelvű cikke jelent meg, azonban ezek jelentős áldolgozáson estek át, nem azonosak a kötet fejezeteivel, kivéve a következőt: Natália Pikli, „'As for that light hobby-horse, my sister': Shakespearean Influences and Popular Discourses in *Blurt Master Constable*", *Shakespeare Survey* 70 (2017): 259–271.

8 Fontos mérföldkő a diskurzusban a következő mű: Helen Cooper, *Shakespeare and the Medieval World* (London: Arden, 2010).

tábort erősíti, és közvetve így tud leginkább hozzájárulni olyan kérdések árnyalásához is, amelyek a középkoron és a kora újkoron átívelő diskurzusokat teremtenek.[9] Ilyen például a drámaszövegek karneváli hagyományokba visszanyúló rétegeinek eleve felforgató volta, a didaktikus és (potenciálisan korrupt) szórakoztató funkció kérdéses összeegyeztethetősége,[10] a „comic relief"-nek nevezett mulattató elemek potenciálisan szubverzív funkciója, az értelmetlen, az abszurd hagyományának provokatív volta vagy az önfeledt játéknak a komolyságot mindenkor fenyegető ereje – amely a tudós komolyságra ugyanúgy kiterjed, mint másra. Ezért érzem szerencsésnek, hogy a kötet záró elemzésének tárgya Wither emblémakönyve, amely Pikli megengedő értelmezésében burkoltan arra is példa, hogy didaktikusság és játékosság nem feltétlenül zárja ki egymást, és amely a kontroll megteremtését és a kontroll feladásának fontosságát egyaránt gyakorolja. Szerzőknek, kutatóknak, olvasóknak és közönségnek egyaránt megfontolandó.

Matuska Ágnes

9 Legtágabb kontextusként itt a huizingai *homo ludens*-tradícióra gondolhatunk. Johan Huizinga, *Homo ludens (Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására),* ford. Fejér Dénes és Máthé Klára (Szeged: Universum Kiadó, 1990).

10 Felmerül a legrégebbi angol nyelvű drámaszöveg-emlékeknél, pl. a *Mankind*nél is, de érdekes dilemma a kritika számára John Bale, a protestáns drámaíró műveinek kontextusában vagy a protestáns moralitásokban. Erről bővebben: Matuska Ágnes, „A korai Tudor-dráma: Heterogeneitás és játékosság", in Kiss és Szőnyi, *Az angol irodalom története 2,* 297–309.

Cheap Print and the People. European Perspectives on Popular Literature
Edited by David Atkinson and Steve Roud
Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2019, xii+367 l.

Az utóbbi években örvendetes módon egyre több kutató figyelme fordul a populáris irodalom nemzetközi összefüggései felé. Az olcsó és népszerű nyomtatványok nemzeti keretekben való meghatározásai helyett a jelenség európai kontextusú értelmezése termékeny iránynak mutatkozik. A közelmúltban több olyan tanulmánykötet is napvilágot látott, amelyek ebből a megközelítésből, nemzetközi dimenzióba helyezve, többé-kevésbé összehangolt módon mutatják be az európai populáris nyomtatványok sokszínűségét, hasonlóságait, különbségeit és kapcsolódásait.[1] Ebbe a sorba illeszkedik a David Atkinson és Steve Roud által szerkesztett *Cheap Print and the People. European Perspectives on Popular Literature* című, végre a nyugat-európai könyvkultúrán túlra is kitekintő kötet. Szerkesztői a népi/populáris kultúra elismert kutatói. A folklorista-irodalomtörténész Atkinson balladakutatásaival, elsősorban az angol balladahagyomány terén végzett vizsgálataival vívta ki a szakma elismerésért, a könyvtáros-bibliográfus Roud pedig számos publikációja mellett a róla elnevezett *Folk Song Index* és a *Broadside Index* adatbázisok megalkotásával szerzett elévülhetetlen érdemeket.[2]

A két szerkesztő gyümölcsöző együttműködése ez idáig három, az utcai irodalmat tematizáló kötetet eredményezett.[3] A jelen ismertetés tárgyát képező harmadik, 2019-ben publikált tanulmánykötet tizenhárom fejezete Európa számos országába és régiójába kalauzolja a populáris kultúra iránt érdeklődő olvasókat (Skandinávia, Oroszország, Ukrajna, Franciaország, Spanyolország,

1 Roeland Harms, Joad Raymond and Jeroen Salman, eds., *Not Dead Things: The Dissemination of Popular Print in England and Wales, Italy and the Low Countries, 1500-1820*, Library of the Written Word 30 (Leiden: Brill, 2013); Massimo Rospocher, Jeroen Salman and Hannu Salmi, eds., *Crossing Borders, Crossing Cultures. Popular Print in Europe (1450–1900)* (Berlin-Boston: De Gruyter, 2019)

2 Atkinson a *The Anglo-Scottish Ballad and its Imaginary Contexts* című könyvével (Cambridge: Open Book, 2014) elnyerte a Folklore Society által alapított Katharine Briggs-könyvdíjat 2014-ben, melyet éppen tíz évvel korábban Steve Roud kapott meg *Penguin Guide to the Superstitions of Britain and Ireland* című munkájáért (London: Penguin, 2003). A *Roud Folk Song Index* mintegy negyedmillió hivatkozást számláló kutatási segédlet, amely a szájhagyományból összegyűjtött, több tízezer angol nyelvű, egyedi azonosítóval ellátott dal adatait tartalmazza. A *Roud Broadside Index* az előzővel összekapcsolva az 1900 előtti nyomtatott forrásokról nyújt felvilágosítást. Az index keresőoldala a Vaughan Williams Memorial Library honlapjáról érhető el: https://www.vwml.org/vwml-help-2/ (hozzáférés: 2022. 04. 29).

3 David Atkinson and Steve Roud, eds., *Street Ballads in Nineteenth-Century Britain, Ireland, and North America: The Interface between Print and Oral Traditions* (Farnham: Ashgate, 2014); David Atkinson and Steve Roud, eds., *Street Literature of the Long Nineteenth Century: Producers, Sellers, Consumers* (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2017).

Olaszország, Szlovénia, Bulgária és Magyarország).[4] Mindjárt a kiadvány első oldalain a terminológia egységesítését célzó jegyzetek tisztázzák a kötetben használt főbb fogalmakat, ami már csak amiatt is üdvözlendő, mert ezáltal a társadalmilag és kulturálisan is markánsan eltérő, különböző földrajzi területeken a populáris nyomtatványokra használatos konfúz és széttartó elnevezések helyett egy viszonylag koherens hivatkozási alapot kínálnak a kutatóknak és az olvasóknak, egyúttal tematikailag is kijelölve a kötet csomópontjait. Az itt meghatározott négy fogalom a következő:

almanac: tartalmilag a kalendáriummal rokon, de annál hosszabb és drágább kiadvány;
broadside: egylapos nyomtatvány;
chapbook: ponyvafüzet vagy a ponyvaárus által terjesztett egyéb kiadvány;
popular print: kevés szöveggel kísért népszerű nyomat.

Noha ehelyütt nem definiálják sem a *cheap print,* sem pedig a *street literature* kifejezéseket, a kötet központi fogalmai éppen ezek volnának. Míg az előbbi kifejezés *(olcsó nyomtatvány)* inkább a könyvkereskedelem és a nyomdászattörténet felől világítja meg ugyanazt a fogalmat, az utóbbi inkább az irodalmárok és a folkloristák megközelítését tükrözi *(utcai irodalom).* A kötet legfőbb célkitűzését a szerkesztők a bevezetőben világosan megfogalmazzák: az európai kommunikáció történetének legfontosabb kiadványtípusaival, a kora újkortól kezdve a XX. századig előállított és terjesztett olcsó, népszerű irodalom különböző karakterű és sokféle termékének széles kínálatával kívánják megismertetni az olvasót az egyes európai régiók populáris kultúrájába bepillantást nyújtó esettanulmányokon keresztül. Elképzelésük a kötet két szintjén valósul meg. Egyrészt valamennyi tanulmány egy nagyobb egész részeként igyekszik átfogó képet nyújtani az adott ország vagy egy konkrét terület populáris irodalmáról, másrészt a történeti forrásanyagok komparatív perspektívából szemlélve kontinentális viszonylatban is mérlegre kerülnek. Ez a koncepció magában rejt bizonyos korlátokat. Részletes és mélyreható elemzéseket nem várhatunk a szerzőktől, cserébe az egyes tanulmányok segítségével sok irányból nyerhetünk betekintést az utcai irodalom több évszázados európai történetének egyes fejezeteibe. Érdemes hangsúlyozni: a kötetben közölt tanulmányok felhívják a figyelmet arra, hogy a sokáig értéktelennek és kutatói figyelemre érdemtelennek tekintett efemer forrásanyag egy része még mindig feltárásra és értő elemzésre vár. Ez

4 Tervben van egy második kötet megjelentetése is, az innen hiányzó területek, pl. Németország bemutatására.

a felismerés egyszerre tölti el az olvasót csalódottsággal és a kiaknázható lehetőségek iránti őszinte izgalommal.

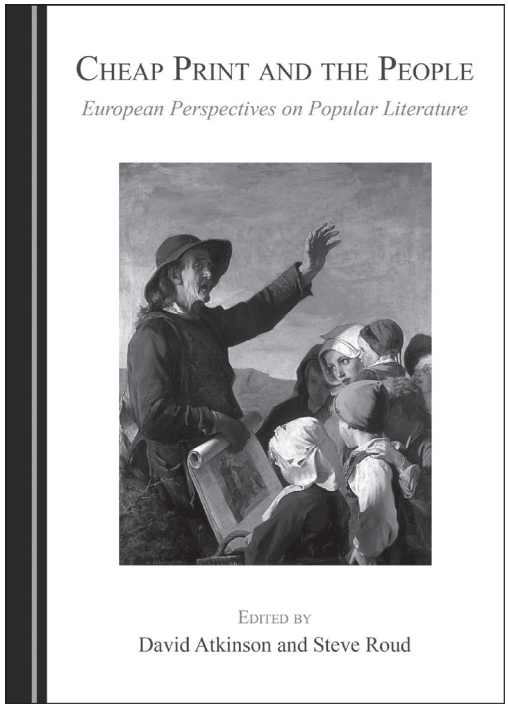

A kötet az egyes fejezetek elrendezésével szó szerint is körbejárja Európát, az Ibériai-félszigetről indulva Franciaország és Bretagne érintésével Skandinávián keresztül Kelet-, majd Délkelet-Európába, onnan Közép-Európán keresztül az Appennini-félszigetig. A szerkesztői bevezető után következő két első fejezet a spanyol *literatura del cordel*t mutatja be.[5] Alison Sinclair, a University of Cambridge nyugalmazott professzora, a spanyol irodalom és eszmetörténet kutatója *Popular Literature in Spain: A Mouse's Tale* című tanulmányában leginkább annak a kérdésnek a fontosságát hangsúlyozza, hogy hogyan vándoroltak a nyomtatványok Spanyolországon belül (7–32). Ennek vizsgálatához több szempontot is felvet: egyrészt leszögezi, hogy a nyomdászok játszották a főszerepet a populáris irodalom és a fogyasztók közti közvetítő folyamatban, másrészt lényegesnek tartja pontosabban meghatározni a befogadók olvasni tudásának mértékékét. Nem világos ugyanis, hogy az írástudatlanságra vonatkozó adatok mennyiben utalnak az olvasási kompetenciákra, s nem adnak választ arra a kérdésre sem, hogy a ténylegesen analfabéták hogyan kerültek kapcsolatba mégis az utcai irodalommal. Egy másik érdekes aspektust is kiemel: az utcai árusok lehetőségeit meghatározó jogot, elsősorban a helyi szabályozásokat mint fontos és kiaknázandó forráscsoportot említi. A szerző amellett érvel, hogy a sokáig értéktelennek minősített olvasmánytípusokra irányuló tudományos kutatást hatékonyan mozdíthatja elő a forráskiadványok láthatóvá tétele. Ennek jegyében dolgozik

5 Az elnevezés a zsinórra akasztott populáris kiadványok árusítási módjára utal (*la cuerda* 'kötél, húr').

évek óta Pura Fernández és Juan Gomis segítségével a spanyol ponyvák inspirálóan gazdag digitális adatbázisán és általános katalógusán.[6]

A kötet másik spanyol vonatkozású fejezetét Inmaculada Casas-Delgado és a már említett Juan Gomis *Female Transgression and Gallows Literature in the Spanish literatura de cordel* című tanulmánya alkotja (33–59). A fejezet úttörő módon vizsgálja a törvényen kívüli, lázadó nők reprezentációit a spanyol ponyvairodalomban. A populáris nyomtatványok leegyszerűsítő értelmezése helyett, a termelés és a fogyasztás hierarchikusan elképzelt viszonyát újragondolva a szerzőpáros a jelenség összetettebb dinamikája mellett érvel akkor, amikor azokra a politikai, gazdasági, vallási és kulturális tényezőkre irányítják a figyelmet, amelyek befolyásolhatták a nyomtatványok tartalmát. A tanulmány megkérdőjelezi annak az elképzelésnek az érvényességét, miszerint a ponyva a hatalom olyan propagandaeszköze volna, amelynek segítségével könnyedén kontrollálhatók a tömegek. A spanyol ponyvanyomtatványokban a női főszereplők olykor a tipikusan nőknek tulajdonított karakterjegyeket viselik (mint pl. engedelmesség, áhítatosság, szorgalom), máskor azonban hagyományosan a férfiaknak tulajdonított olyan jellemzőkkel bírnak, mint az erőszak, a bátorság vagy az intelligencia (lásd például a Doncella Teodorról vagy a valladolidi renegátról szóló történeteket). A fejezet e karakterek elemzésével a női törvényszegés ambivalens megjelenési módjait mutatja be a spanyol populáris nyomtatványokban.

A következő fejezet szerzője az ismert társadalom- és kultúrtörténész, David Hopkin, akinek a kutatásai elsősorban a XIX. századi Európa különböző társadalmi csoportjainak szóbeli és népi kultúráira irányulnak.[7] A kötetben megjelent *Ballads and Broadsides in France: Accounting for an Absence* című tanulmánya (60–94) azt a kérdést vizsgálja, vajon mi lehet az oka annak, hogy Franciaország nem bővelkedik történeti balladákban.[8] Az irodalmi ízlést ele-

6 A *Mapping pliegos* elnevezésű projekt a Spanyolországban a XIX–XX. században kiadott nyomtatványokra vonatkozó adatbázist és digitális könyvtárat kínál: http://biblioteca.cchs.csic.es/MappingPliegos/ (hozzáférés: 2022. 04. 29).

7 Első, *Soldier and Peasant in French Popular Culture 1766–1870* címmel megjelent monográfiája, mely a populáris nyomtatványokra koncentrált, a Royal Historical Society által odaítélt Gladstone-díjban részesült (Rochester, N.Y.: Boydell Press for The Royal Historical Society, 2003). *Voices of the People in Nineteenth-Century France* című könyvében azt mutatta be, hogy hogyan lehet a folklórgyűjtéseket felhasználni a társadalmilag marginalizált hétköznapi emberek (parasztok, halászok, textilmunkások) életének és társadalmi problémáinak új megvilágítására (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 2014-ben e munka érdemelte ki a Katharine Briggs-díjat.

8 A fejezet magyarul is olvasható Vaderna Gábor fordításában és magyarázó jegyzeteivel kísérve: David Hopkin, „Balladák és egylapos ponyvák Franciaországban: Számvetés egy hiányról, ford. Vaderna Gábor", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8,* szerk. Csörsz Rumen István, 119–146 (Budapest: Reciti, 2020).

mezve arra a megállapításra jut, hogy az utcai irodalom fogyasztása során a szöveggel szemben a franciák a vizualitást, az elbeszélésekhez képest pedig a dalokat helyezték előtérbe. A ponyvák terjesztésének performatív módját hangsúlyozva (az árusok elénekelték dalaikat, a híreket képekkel illusztrálták) úgy véli, hogy a vásárlók Franciaországban máshogyan fogyasztották az utcai irodalmat, s nem is annyira a ponyvára került szöveget, sokkal inkább az előadást vásárolták meg.[9] A szerző gondolatébresztő írásában felveti az utcai irodalom, valamint az énekes klubok és bárok (*goguette*-ek és *café-chantant*ok) közötti kapcsolat lehetőségét is.

Daniel Giraudon *Itinerant Ballad Singers and Songs Printed on Broadside Sheets in Lower Brittany* című tanulmánya (95–120) Alsó-Bretagne balladaénekeseire, a populáris kiadványok előállításának folyamatára és a terjesztés módjára helyezi a hangsúlyt. A dalokat tartalmazó breton egylapos nyomtatványok aranykora 1820 és 1920 között volt, szerzőik és előadóik viszonylag jól ismertek, többnyire az alsóbb társadalmi rétegekből kerültek ki. Giraudon számos példán keresztül mutatja be azt a folyamatot, hogy hogyan módosult a vándorló breton balladaénekesek repertoárja, a konzervatív hang hogyan vált progresszívebbé azzal párhuzamosan, ahogyan egyre több társadalmi és politikai kérdésre kezdtek el az énekesek reflektálni dalaikban. Az előadók tevékenységének mikroszintű feltárása nemcsak a nyomtatott írásbeliség és a szóbeliség kapcsolatát világítja meg, de hatékonyan segít felmérni azt is, hogy hogyan változott az Alsó-Bretagne vidéki lakosság mentalitása a XIX. században és a XX. század elején.

A holland kultúrtörténész, Jeroen Salman[10] *Devotional and Demonic Narratives in Eighteenth- and Nineteenth-Century Dutch Penny Prints* címmel (121–138) a négy évszázadon keresztül népszerű, különböző karakterű holland olcsó nyomtatványok közül egyet vizsgál meg: a változatos műfajú és tematikájú egylapos képes nyomtatványokat, az úgynevezett *catchpenny print*eket.[11] A szerző kiindulópontja, hogy az olcsó, népszerű nyomtatvány az európai történelem egyik első tömegmédiuma volt, amely jelentős hatást gyakorolt a holland populáris kultúrára mind az előállítás volumene, a széles körű terjesztés, valamint a szöveg és a kép sikeres kombinálása révén. A holland filléres nyomtatványoknak

9 A kötet címlapképe is ezt a szituációt idézi fel Alexandre Antigna utcai képárusról készített festményének segítségével (*Le marchand d' images,* 1862 körül)

10 Jeroen Salman az európai populáris kultúra innovatív kutatásának ösztönzésére létrehozott EDPOP- projekt (European Dimensions of Popular Print Culture) vezetője volt 2016 és 2019 között. 2014-ben jelent meg a holland és angol vándorárus-hálózatokról szóló monográfiája: *Pedlars and the popular press. Itinerant distribution networks in England and the Netherlands (1600–1850)* (Leiden: Brill, 2014).

11 Az angol *catchpenny print* terminus nagyjából megfeleltethető azzal a kiadványtípussal, amit a francia *imagerie populaire* vagy a német *Bildergogen* kifejezések jelentenek.

két olyan sajátossága érdemel említést, amely markánsan megkülönbözteti más hasonló, európai nyomdatermékektől. Egyrészt a *penny print*ek már a XVII. században kezdtek világiasodni, azaz a vallásos nyomtatványok helyébe fokozatosan a szórakoztató kiadványok léptek, melyek Európa más részeihez viszonyítva sokkal korábban, a XVIII. században élték fénykorukat. Másrészt e nyomtatványoknak jóval a gyerekirodalom 1750 utáni felemelkedése előtt elkülönült közönségét jelentették a gyerekek. A tanulmány arra fókuszál, hogy a szekularizálódó tematika ellenére a populáris nyomtatványok gyakran démonikus és vallási elemeket tartalmaznak. Ennek bizonyítására néhány ismert történet ponyvaváltozatát is megvizsgálja *(Genovéva, Faust, Ördög Róbert, Duyfken és Willemyn, Jan de Wasser és Griet).* Ennél is hasznosabb, hogy a ponyvakutatók számára általános és továbbgondolandó elemzési szempontokat kínál például a színház és az utcai irodalom szoros kapcsolódásához, a pedagógiai törekvések ponyvai megjelenéséhez, s ahhoz, hogy az olcsó nyomtatványok segítségével hogyan ágyazódnak be klasszikus irodalmi és folklórszövegek a kollektív emlékezetbe.

A következő két fejezet a skandináv filléres nyomtatványokat, pontosabban a műfajként értett *skilling ballad*nak[12] nevezett, kurrens történéseket tematizáló dalokat állítja középpontba (Siv Gøril Brandtzæg és Karin Strand, *The Scandinavian Skilling Ballad: A Transnational Cultural Heritage;* Astrid Nora Ressem, *Singing Out Loud? Selling Skillingstrykk in Nineteenth- and Early Twentieth- Century Norway,* 139–190). E megközelítések újszerűségét az adja, hogy a jelenséget nem nemzeti, hanem geopolitikai határokon átívelve skandináv (elsősorban svéd, dán és norvég) kontextusban értelmezik. A kötet leghosszabb, Siv Gøril Brandtzæg és Karin Strand által jegyzett tanulmánya a skandináv populáris balladahagyományt nemzetközi kulturális örökségként elemzi. A szerzők rámutatnak arra, hogy a tömegsajtót megelőző, később azzal párhuzamosan együtt élő és fejlődő hírballadákat *(nyhetsviser)* sokáig egymástól elszigetelten szemlélték, s bár ezeket a nemzeti kutatások külön-külön is sajátjuknak fogták fel, valójában tematikailag ún. pánskandináv repertoárt képviselnek. E szövegek felől nézve a térség politikai, társadalmi és ideológiai feszültségeinek érdekes képe rajzolódik ki. Ressem az előző fejezethez szorosan kapcsolódva a XIX. század végi és a XX. századi olcsó nyomtatványokkal kapcsolatos norvég kereskedelmi gyakorlatot mutatja be: kik voltak az eladók, hogyan működött a kereskedelem, meg tudtak-e élni ezeknek a ponyváknak az eladásából? A kötet több fejezete is felhívja a figyelmet az utcai árusítás eladás-

12 *Skilling* a shilling skandináv megfelelője, a norvég, a dán és a svéd rigsdaler/riksdaler váltópénze volt. A régió legtartósabb nyomtatott kulturális termékei az 1-2 skillinges nyomtatványok voltak. A *skilling ballad* sok hasonlóságot mutat a népszerű angol egylapos *broadside ballad*dal, de kevesebb képet tartalmaz, és formailag is inkább a füzetes ponyvák vagy a röplapok felé mutat.

technikájára, hangsúlyozva, hogy az éneklés, a szórakoztatás mint kereskedelmi gyakorlat az árusítás fontos eleme volt. Ressem egyik megállapítása szerint a norvég árusok elsődleges szempontja az volt, hogy hallják őket, ezért inkább hangosan, mint szépen énekeltek. A szerző esetpéldák bemutatásával a ponyvaárusítás közgazdaságtanát is megvizsgálja, mely alapján úgy véli, hogy az utcai irodalom árusítása jövedelmező üzlet lehetett, különösen azoknak biztosított jó megélhetést, akik jó előadói képességekkel rendelkeztek.

Kelet-Európa populáris könyvtermelésről és a népszerű kiadványok terjesztésének gyakorlatáról szintén két fejezetben olvashatunk. Hanna Chuchvaha *Images, Words, and Book Production in the Russian Empire: Popular Prints, Lubok Books and Illustrated Magazines* című dolgozatában (191–222) az Orosz Birodalom *lubok*nak nevezett illusztrált ponyváit és képes magazinjait mutatja be a XVII. századtól kezdve. A legnépszerűbb ponyvakiadványok a XIX. században a középkori, nyugat-európai eredetű lovagi történetek oroszosított változatai voltak (208–209). Ehhez hasonlóan a képes magazinok szintén nyugati mintára készültek, azonban sokkal szélesebb társadalmi rétegek számára kínáltak hasznos és szórakoztató olvasmányokat (a legkelendőbbek a XIX. század végére már több százezres példányszámban találtak gazdára).

Viktoriia Voloshenko *Cheap Print for the Ukrainian People: Lubok Books, „Little Russian Literature" and „Literature for the People"* című tanulmánya (223–251) a XIX. század végétől az ukrán piacokon elérhető *lubok*-kiadványokat állítja a középpontba. A témaválasztás relevanciáját jól jelzi egy 1901-ben készült ukrán falusi könyvleltár, amely szerint a lakosságnál fellelhető, összes regisztrált könyvtermék mintegy harmada világi témájú ponyvakiadvány volt (225). A tanulmány nagy erénye, hogy számot vet az ukrán falusi lakosság olvasási kompetenciáival és preferenciáival, s ráirányítja a figyelmet az orosz és az ukrán ponyvairodalom összefüggéseire, az eltérő nemzeti vagy összbirodalmi érdekeket képviselő reprezentációira.

Klaus Roth, a Müncheni Egyetem Európai Etnológia és Kultúraelemzés Intézetének professzor emeritusa több mint négy évtizede kutatja a délkelet-európai populáris irodalmat. *Street Literature in South-Eastern Europe: The Example of Bulgaria* című tanulmánya (252–273) egy másik nagy birodalom, az oszmán uralom alól 1878-ban felszabaduló Bulgária ponyvairodalmára irányítja a figyelmet, ahol a sajátos történelmi szituáció miatt csak későn, a XIX. században indulhatott meg a nemzeti nyelvű könyvnyomtatás. A század középső harmadában kezd felemelkedni az utcai irodalom (ekkor csupán 2–3% az írástudók aránya), mely a következő évtizedekben egészen a XX. század első harmadáig fontos közvetítő szerepet játszott a balkáni folklór és az irodalom között. Roth részletesen bemutatja a fikciós és nem fikciós, eredeti és fordított bolgár ponyvafüzetek műfaji és tematikus változatosságát. A műfajok közül kiemelten kezeli a meséket és a da-

lokat tartalmazó ponyvákat, melyek jelentőségét a folklór továbbélésének és változatképződésének biztosításában látja. Különösen jellemzőnek tekinti a bolgár vásári vándorénekesek a legutóbbi időkig hagyományos módon folytatott, hangszeres előadással kísért kereskedelmi tevékenységét.[13] Roth kutatásai megvilágítják azt a folyamatot, hogy viszonylag rövid idő alatt hogyan vált egy nemzetközi jelenség a délkelet-európai populáris irodalom szerves részévé, melynek sajátosságai a szerző szerint a közép-európai utcai irodalomra emlékeztetnek.

A kötet egyetlen magyar vonatkozású fejezete Mikos Éva és Csörsz Rumen István közös tanulmánya. Úgy vélem, hogy a szerzőpárost nem szükséges e körben bemutatni. Mostani áttekintésükkel (*Cheap Print in Eigteenth- and Nineteenth Century Hungary,* 274–306) összegző képet igyekeznek rajzolni a magyar nyelvű világi ponyvairodalomról a XVIII. század elejétől a hosszú XIX. század végéig, némi kitekintéssel a kalendáriumok felé is. A tanulmány röviden beszámol a magyarországi ponyvák kutatásának történetéről, majd részletesen szól a nyomtatványok kiadóinak és befogadóinak (elsősorban a tagolt középső rétegek) társadalmi hátteréről. A szerzők meglátása szerint a magyarországi populáris irodalom fénykora a XIX. század középső harmada volt, ekkor már a paraszti származású olvasók is kezdtek bekapcsolódni a ponyvakultúrába (287). A szerzők az írásbeliség és a szóbeliség közti oda-vissza csatolást néhány ponyvakiadvány-típus alapján érzékeltetik (betyárponyvák és a vőfélykönyvek). Bizonyára a külföldi kutatók számára is érdekes, ahogy a XVII–XVIII. századi fő- és köznemesi, valamint a diákság kéziratos kultúrájának és a XVIII–XIX. századi ponyvakultúrának a kapcsolódási pontjaira irányítják a figyelmet. A gazdag és hiánypótló összegzést mindenképpen érdemes volna magyarul is megjelentetni.

Tudjuk, hogy a populáris nyomtatványoknak fontos szerepük volt a történelmi múltról való gondolkodás és a nemzeti identitás formálódásában. Ez az állítás sajátos felhangokat nyer szlovén kontextusban, tekintettel arra, hogy a nyomtatott írásbeliségben fennmaradt legelső szlovén szavak is egy népszerű, egylapos nyomtatványban őrződtek meg. Marija Klobčar tanulmányában (*The Cultural Importance of Broadside Songs in Slovenia,* 307–323) a forrásfeltárás hiányosságainak megjelölésével amellett sorakoztat fel érveket, hogy az egylapos ponyvanyomtatványok hatása a szlovén népdalhagyományra sokkal nagyobb volumenű lehetett az eddig ismertnél. Ennek kapcsán nem csupán a mai Szlovénia területén terjedő, a XVIII. században virágzó ponyvakultúrába enged bepillantást, hanem a nemzeti identitás megalkotásának jegyében fogant szlovén népdalku-

13 Az utolsó hagyományos bolgár vásári énekes, Marin Ivanov Nikolov 1994-ben hunyt el. A róla készült film (Klaus és Juliana Roth: *Der Bänkelsänger Marin Ivanov Nikolov in Sofia 1984*) online is elérhető: https://www.europeana.eu/en/item/331/_kmo_av_sid_17764 (hozzáférés: 2022. 04. 29).

tatás történetébe is, mely a nyomtatott forrásokon alapuló szöveganyagot eleve nem tekintette az autentikus népi kultúra részének. E gyűjtői szelekció részben magyarázattal szolgál arra, miért olyan problematikus a kérdés vizsgálata.

A kötet utolsó fejezete a kora újkori Itália utcai irodalmával ismerteti meg az olvasókat. Laura Carnelos tanulmánya (*Cheap Print and Street Sellers in Early Modern Italy,* 324–353) leginkább az árusokra és az eladás módjaira koncentrál, s a XVI–XVIII. századi utcai kereskedelemnek az olcsó nyomtatványok terjesztésében játszott szerepét hangsúlyozza. Kimondottan érdekes, ahogyan archiválís források alapján rekonstruálja a XVIII. századig az itáliai könyvkereskedői hálózatok működését. Tanulmányához egy jegyzéket is mellékel azokról az utcai kereskedőkről, akik a populáris kiadványok előállításában és terjesztésében tevékenykedtek a Velencei Köztársaságban. Ebből a hasznos szószedetből nem csupán az derül ki, hogy milyen sokféle utcai árus forgalmazott nyomtatványokat, de az a mód is, ahogyan a különböző termékek árusítása összekapcsolódott egymással (megtudhatjuk például, hogy a firenzei fánkárusok milyen típusú könyveket árultak a köztereken, vagy hogy a sajt és hús csomagolására szolgáló nyomtatott papírok és kéziratok hogyan hasznosultak újra a XVIII. századi Velencében).

A kötet eltérő gazdasági és politikai adottságú közegeit szemléző, különböző társadalmi és kulturális gyakorlatokat bemutató esettanulmányait nehéz átfogóan értékelni. Különösen feltűnő, hogy az olcsó, nyomtatott irodalom az egyes országokban teljesen eltérő ütemben fejlődött; míg Hollandiában a populáris irodalom a XVIII. században már a fénykorát élte, Délkelet-Európában csak a XIX. század közepétől számolhatunk a jelenlétével. Visszatérő szempontok azonban az előállítás, a terjesztés és a fogyasztás gyakorlati kérdései (általános tanulság, hogy ez utóbbi lényegesen nehezebben vizsgálható), az irodalom és a fogyasztói mentalitás kapcsolódásai, valamint az állami és egyházi hatalom befolyásolási törekvései. Több tanulmány rávilágít az írott kultúra többrétegűségére, az olcsó nyomtatványok kultúraformáló szerepére. Számos szerző felveti az olcsó nyomtatványok médiaelméleti megközelítésének lehetőségét, melyek arra engednek következtetni, hogy nincs értelme a nyomtatott és orális, akusztikus, performatív és kéziratos kommunikáció különválasztásának, mivel ezek együtt alkotnak egy multimediális rendszert. A kötet gazdag és unikális képanyaggal büszkélkedhet, az egyes fejezeteket összesen közel ötven illusztráció kíséri. Emellett azonban érdemes lett volna egy térképet is mellékelni, amely képes megjeleníteni és összefoglalni a kötet páneurópai jellegét. Összességében azonban így is eredményesen térképezi fel az Európában nyomtatott és terjesztett olcsó és népszerű kiadványok sokszínű, dinamikus történetét, s hasznos bevezetésként szolgál a populáris irodalom összehasonlító európai vizsgálatába.

Domokos Mariann

Summaries

International popular culture

David ATKINSON (Aberdeen)
'Old Ballads' in England, c.1730–c.1780

This essay surveys the so-called 'old ballads' printed in England between roughly 1730 and 1780. These were large broadsides and they ran to somewhere in the region of eighty to two hundred lines. Some of the titles had originated in the previous century, but some were newer and apparently of eighteenth-century origin. Beginning with the catalogues issued in 1754 and 1764 by the firm of William and Cluer Dicey, later Cluer Dicey and Richard Marshall, located in Bow Churchyard and Aldermary Churchyard in London, it is possible to draw up a list of the core repertoire, which amounts to some five hundred titles.

What would most strike ballad scholars about this list is how far it departs from the canon established by Francis James Child. While Child's biases towards Scotland and away from the printed ballad can be partly explained as a consequence of the chronology of ballad collecting and publishing, they were nonetheless choices driven by aesthetics and not by historical empiricism. Out of some five hundred 'old ballads', only a little short of fifty are Child ballads, and of those almost twenty are Robin Hood ballads.

The ballad subjects include domestic tragedies and murders, as well as more humorous stories, historical and legendary subjects, and religion and popular theology. Several of them were collected at a later date, in one form or another, as folk songs. The 'old ballads' offered eighteenth-century citizens a modest kind of imaginative literature, with its own narrative, poetic, and melodic traditions and conventions. As William Gifford wrote, they provided the ordinary people with 'much curious knowledge' from outside of their quotidian experience.

- Evelyn BIRGE VITZ (New York)
  Separation and Loss: An Attachment Theory Approach to Emotions in Three Traditional French Chansons

This study explores aspects of the moments of separation, especially those in marriage. It also delves into the intensive emotions which appear in these situations in human relationships. The reputed psychologist, John Bowlby's theories of attachment methodology, developed in the twentieth century, are used as a framework for analysis. All this helps us to understand how people cope with their emotional loss. The fundamental roots of this coping ability are obviously found in early life, coming from the childhood traumas. They are often connected to the fear of abandonment, thus consequently largely determining people's emotional attitudes to interpersonal loss. These issues and behaviours are addressed by the author in three French traditional ballads, in the 'Le Roi Renaud', 'Le Mariage anglais' and 'Malbrough s'en va-t-en guerre': Also, she introduces us to the different variations of the texts, exploring various historical perspectives.

- Zsófia KALAVSZKY (Budapest)
  Versions of 'necrologies' in amateur poems bidding farewell to Pushkin

A special branch of research is dedicated to attempts of reconstructing the contemporary historical, political, and social situation among the research projects that examine the circumstances surrounding Pushkin's death and the events following it. The present analysis concentrates on one specific issue, the similarities displayed by *obituaries in verse*, mainly written by amateur poets, as well as their diversity. The paper presents the rhetorical-poetic attributes of printed *death notices* and the social and political functions of these characteristics, and the author analyses both *obituaries* and their *absence* in order to show the complex influence *farewell poems* had on the subsequent Pushkin image and cult.

- Veronika RUTTKAY (Budapest)
  "Transcribing Birdsong in Musical Notation". János Kriza's Translations of Robert Burns

This paper examines two songs by Robert Burns translated by later folklorist and Unitarian Bishop János Kriza around 1841. After the publication of his landmark collection *Vadrózsák* („Wild Roses") in 1863, Kriza was hailed as "the

Hungarian Percy" for having rescued from oblivion a wealth of Transylvanian ballads and folk songs. However, a few years before he issued his call for a folk collection, Kriza seems to have embarked on a translation project that arguably paved the way for his later activities. This project involved the translation not only of the Burns songs, but also of songs from Ukrainian (Cossack), Lithuanian and Russian originals. Working on these texts for the student almanac *Remény* ("Hope") enabled him to conceive of Szekler folklore within a Herderian framework of international ballad collection, with especial regard to regionality. Finessing the difficulties of how to translate popular song into a foreign literary idiom – including complications of dialect and, possibly, music – raised issues that Kriza revisited later as a collector and editor of *Vadrózsák*.

The paper offers a detailed discussion of the two Burns songs, composed for George Thomson's *Select Collection of Original Scottish Airs*, to illustrate the complexities of the musical and poetic cultures from which they emerged. They represent two very different trajectories for popular song: one closely linked to urban musical culture and the pastoral (*Now Spring has clad the Grove in Green*), the other based on traditional ballad singing, turned into polite artefact (*O mirk, mirk is the midnight hour*). Kriza's translations seem to register these different qualities while they also domesticate the Scots originals in ways that reveal his assumptions about popular literary expression in Hungarian. The paper ends with a comparative reading of Wordsworth's *The Solitary Reaper* and its translation by Kriza entitled *Az arató lány* ("The reaping girl"), sometimes falsely attributed to Burns by Hungarian critics. The paper argues that Kriza's transposition of the setting from the Highlands to Transylvania creates a fundamental difference in the performativity of the poem. While Wordsworth's poem commemorates a song that is evanescent and ultimately inaccessible, Kriza's Szekler girl sings in a language that is familiar to the listener and possibly even available for transcription. All in all, the author contends that Kriza's translations of Burns together with his version of *The Solitary Reaper* played a significant role in shaping the Hungarian perception not just of these foreign authors, but also of Transylvanian folklore as worthy of collection and on a par with the Scottish ballads.

Vilmos VOIGT (Budapest)
Symbolic forms of musical instruments (Some semiotic remarks)

Both comparative musicology and semiotics of culture recently often studies the signs and symbols as they occur on some musical instruments. Animal shells were used directly as musical instruments. Gongs and bells represent the mu-

sic by the animals they depict. The form of snakes was directly expressing the animal, sometimes decorated by heads devil and dragon heads. Wooden cases of pianos (and the likes) were decorated by painting. Cabinetmakers and their masters show their emblems or initials. Harps had human shapes (head, feet etc.). The head of string instruments were often shaped as a human head as well. Bagpipes had elaborated 'animal' and 'human' symbols. Modern life follows the same symbolism of musical instruments. Both musicology and semiotics deal with signs on musical instruments.

Éva MIKOS (Budapest)
Crocodiles in the Sewers. The Philology of a Contemporary Legend in Press

The "Alligators in the Sewers" is a contemporary legend type discovered and analyzed early by international folkloristics. We had rare documented oral or written details about appearance in Hungarian before. The aim of this paper is to reconstruct the history of this type in Hungary with help of published versions from press of the nineteenth and twentieth centuries. Digital press-databases were used for this work. These narratives were interpreted by American scholars as the metaphor of anxieties of modern people against modern technology, the chaos of metropolises, and the lifestyle of the postmodern era at all. At the beginning of the twenty-first century the ancient and early modern parallels of the story were discovered in the legends of octopuses of the ancient Roman sewers and the ditch hogs of the Victorian London. The core of this article is to find the new perspectives of interpretation. On the one hand, these narratives warn us of responsibility of mankind for wildlife and for responsible pet ownership as well. On the other hand, it holds up a mirror to littering and environment pollution, because the crocodile babies flushed into the sewers can't disappear from there, but they grow up like the Great Pacific Gyre.

Imola KÜLLŐS (Budapest)
„Survivor" archetypal symbols, motifs, phrases in popular poetry for special events and in folk culture

The paper aims to reveal parallels in imagery and in ideas as well as textual sameness between the Bible verses, the seventeenth and eighteenth century poetic greetings connected to the winter festivities and folk tradition, putting an emphasis on manuscript poetry, primarily on the mediating role of protestant student poetry.

The choice of topic for greetings that were told on the so called 'tent' festivities (Christmas, New Year, Easter, Pentecost) and also their preaching style and and mental attitude developed following the Bible in the song style of the Hungarian age of reformation. The phraseology, topoi and archaic imagery of event-based rhymes and poems were passed on verbally and in written form by priests, cantor teachers, school masters and their students, especially near bigger schools. This is how many details, motifs and phrases of religious seventeenth-eighteenth public poetry could be kept up in nineteenth and twentieth century century village folk tradition. The cited examples reflect the different stages of variations.

The paper only mentions what kind of other poetry-historical, poetic and iconographic prefigurations oral folklore tradition could rely on. The study consists of three major parts: introduction; in general about winter festivities; word pictures – symbols – metaphors. This is supplemented by the Példatár (Appendix), which contains eleven poems in manuscript showing the details of the 'surviving' archaic tradition in their context.

Vilmos VOIGT (Budapest)
Text of Zachariah benediction

Referring to his previous paper (*Doromb* Vol. 9 [2021], 143–149 and 469–470) the author connected religious texts on Russian metal icons and Hungarian pattern poetry, and added the so-called Caesar cipher, both using texts in the form of Latin Cross. Here he is further adding the so called texts of Zachariah benediction against Black Plague, in the same shape. The same form in various genres exemplifies the similarity of texts.

❧ Éva KNAPP (Budapest)
Another unknown printed work from Nagyszombat with a poem by Ferenc Faludi (1767)

The so far unknown printed work starting with the words Ájtatos Ének was published and printed in 1767 in Nagyszombat by the printing firm „JESUS Társasága Akad. Kollégium" (college of the Jesuits). Its content – not revealing the author's, Ferenc Faludi's, (1704–1779) name – is a poem of unknown birth year printed in four-line stanzas devided by Roman numerals titled 'Feszülethez' (On the Cross). The publication is important from a literary historic point of view due to the fact that, according to our present knowledge, this is the only poem that was printed in the life of the author. The text analysis underlines the importance of parallel text tradition(s) in Faludi's poetic work and thus contradicts the one-sidedness of his existence merely in manuscripts that so far has been maintained by literary scientists.

❧ Ágnes DÓBÉK (Budapest)
From Baroque Poetic Practice to Arcadian Poetry. Occasional works in Italian in eighteenth-century Hungary

This study presents those occasional poems of eighteenth-century Hungarian relevance that were written in Italian and copies of which have survived. The Petrik bibliography, Klára Zolnai's bibliography and various archival and library catalogs were helpful in the research. Italian poems were published and performed exclusively among the aristocracy, but in a variety of contexts: at aristocratic balls; as part of the patronage of the time, being a dedication to the patron, as the paratext of an Italian-language volume; as part of the birthday and name-day celebrations of countesses; on the occasion of the visit of the Hungarian Guard to Rome; even as an accompaniment to the inauguration of high-ranking church dignitaries and other representative occasions. All this gives a good idea of the contexts in which the Italian greeting found a receptive audience.

However, Italian greetings were sporadic compared to the many occasional works in Latin and Hungarian of the period, which makes it even more interesting to know who the authors were who wrote poetry in Italian, what their relationship with the recipients of the works might have been, and where they might have learned the language. The study seeks to answer these questions by presenting the Italian-language poems that greet Hungarian people in the second half of the eighteenth century.

György GÖMÖRI (London)
Hungarian-language entries in the album of István Sikos

István Sikos (1775–1828?) Lutheran minister from Győr left behind an interesting *album amicorum*, now in the Archives of the Lutheran Church in Hungary. The album covers the end of his school years with entries from Sopron and other localities in Hungary and his two years studying theology at the University of Jena. This essay focuses on the Hungarian-language entries of fellow-students in his album (37 out of 184) which throw light on the reading habits of young Hungarians between 1798 and 1801. After the return to his homeland only a few more people were asked to sign their names in the almost full album, but this study ends with an entry from 1826, a short piece in hexameters, a popular verse form at the time in Hungary.

Rumen István CSÖRSZ (Budapest)
Ádám Pálóczi Horváth's poem cycle about Napoleon and popular poetry. Part two: Marches and political songs

Ádám Pálóczi Horváth (1760–1820) was one of the most important personalities of Hungarian literature in the period of enlightenment: he was a poet, writer, mathematician, land surveyor, lawyer, collector of songs and proverbs in one person. He farmed on Transdanubia as a lower-rank nobleman, but also had an office in the Calvinist church and after the imperial prohibition (1795) became a characteristic persona as a hidden and late representative of the freemasonry in Hungary. Horváth attributed an important role to Hungarian singable poetry, a lot of his poems could be sung as well and he composed simple tunes after contemporary dances and marches too. He was interested in the wars of Napoleon Bonaparte constantly and had a great plan: to write a longer dramatic play, a special cycle of political songs. In his composition the legendary battles of the Emperors (Austerlitz, Jena etc.) were depicted and Napoleon, his enemies (f.e. the Prussian king and his wife, Alexander, the tsar of Russia, General A. Suworow etc.) sing about their fate, war plans, moral questions etc. The cycle was completed by four marches, which encouraged the Hungarian noble insurgents, who fought with the French army near Győr on 14 June 1809 and lost the battle despite their courage. Napoleon occupied the Transdanubian region until October – but the cycle did not end here. Horváth covered the exodus of Bonaparte, his marriage into the Habsburg family, the unfortunate campaign in Russia (1812), his renunciation of the empire and his exile (Elba and St. Helen) as well. These songs were not printed (only in the twentieth century) but were

still spread in the circle of lower-rank noblemen, Calvinist priests and students (Horváth's friends) in Zala, Somogy and Baranya county. In fact some of them were sung until the end of the nineteenth century.

The two-part paper gives an overview of the variants and unique paraphrases of these songs from the manuscripts, chapbooks and the Hungarian oral folklore. The first part explores (published in *Doromb* 9, 2021) almost fifty variants of the *Back-march* up to the end of the nineteenth century, often re-actualized by the political songwriters and the newspapers. In the second part we can read the analysis of Ádám Horváth's other patriotic marches and political-dramatic songs from the Napoleonic period (1799–1814), including their wide circle of variations.

❧ Éva KNAPP (Budapest)
Triumviri. An unknown publication by András Berei Farkas

The miscellanea collection of the Premonstratensian Provostship Library in Jászóvár (Jasov, Slovakia) preserves the hitherto uncounted publication of the wandering poet András Berei Farkas (1770–1832), which according to the autograph record, was once owned by the Premonstratensian Wenceslas Kohauth (1803–1867). The text and type of the publication are already known, it was made entirely in 1825 by Lipót Plöszl's printing house in Vác. The work of 1 + 8 letters is nevertheless considered to be an "unknown" form, as a similar compilation has not yet been found. The unique copy of the newly found work further expands the range of Berei Farkas' possessors and the wandering poet's extensive social network.

❧ Zsanett NEMESNÉ MATUS (Győr)
Sweet, honey, poppy, sugar ladies of the Nobel City of Győr
The social history aspects of a nineteenth century mock poem

A mock poem titled *Komatál (Baptism gift)* was written in 1834, in which the poets hidden behind pseudonyms collected together the women in the city of Győr who were in marriage age. They were put into four groups: in the first group they put the older ladies, in the last the youngest ones, while they categorized them based on their physical, personal or other features. During the research 48 girls were identified, who were mostly daughters of important families in Győr (e.g. Bezerédy, Ecker, Argay etc.). 23 of them became married too for sure. Despite the growing importance of feelings in the era, the marriages must

have been still decided by the parents, as the husbands were often from the same social circles as the parents of the girls. Furthermore, there are several examples when the husbands and the fathers had the same occupation.

❧ Judit GULYÁS (Budapest)
In between Musäus and the Brothers Grimm
The nineteenth century-(de)canonisation of Georg von Gaal's Mährchen der Magyaren

The author in her article investigates the nineteenth-century Hungarian reception of *Volksmärchen der Deutschen* by Musäus, focusing on the role it played in the (de)canonisation of the first published collection of Hungarian tales (Georg von Gaal, *Mährchen der Magyaren*, Vienna, 1822). The assessment of Gaal's tales was determined from the beginning by those critical remarks that Jacob and Wilhelm Grimm made in their commentary to the *Kinder- und Hausmärchen* between 1822 and 1856.

The author, analysing the foreword to *Mährchen der Magyaren,* presents that Gaal was well aware of the existence of two different narrative traditions in the literary representation of orally transmitted tales (that of Musäus and that of the Brothers Grimm), and he aimed at creating a narration of tales that was set in between these two styles. In 1822 in the third volume of the second edition of KHM, besides appreciating the collection, the Brothers Grimm remarked that Gaal was not really able to get rid of that false irony that characterised some modern narrators.

From the second half of the nineteenth century Hungarian scholars of folktale studies (referring to the Brothers Grimm as unquestionable authorities) echoed this evaluation on Gaal's tales, and coupled it with a criticism of Musäus. Since the 1850s it has become an interpretive tradition to present Gaal's collection as a problematic endeavour because of its narration that followed Musäus instead of the Brothers Grimm. The author points out that although Gaal himself did not intend to copy Musäus' narration, and the Brothers Grimm did not mention Musäus in connection with Gaal's tales at all, yet, Hungarian scholarship has criticised Gaal's tales because his tales were supposed to follow Musäus (witty, playful and complicated) manner of narration.

The author argues that the supposed inadequacy of narration led to a latent paradigm that has treated Gaal's tales as inauthentic ones, despite the fact that a considerable number of the more than one hundred texts were written down or dictated by Hungarian soldiers stationed in Vienna. The assumption of inappropriate ('not naive enough') narration undermined the authenticity of these

early tales and played a crucial role in the ambiguous canonical positioning of Georg von Gaal's collection.

❧ Lujza TARI (Budapest)
Virginia Dessewffy's Collection, which she asked back from János Erdélyi and two Sequels

The three booklets, the handwritten "songbooks", written (between 1830?–1847) by the countess Virginia Dessewffy are in the manuscript collection of the Hungarian Academy of Sciences. From 1844–1848, János Erdélyi was commissioned to publish the lyrics of the folk song at the Academy. The countess reclaimed the collection for supplementation with musical notations, which she later returned. The countess was a member of a well known, highly educated, aristocratic family, so she also notated the melodies of the texts. The notated melodies were unfortunately in a separate booklet, which was later lost.

The term "folk song" had not yet been explained, the collection contained all kinds of texts of melodies expanding from peasant songs to popular art songs, which were living as oral tradition also of higher social strata during these times. The publication of these "folk songs" started already in the middle of the nineteenth century.

The author shows variants from other contemporary collections, from published lyrical anthologies and from published sheet music (popular songs arranged mostly for piano) and from the living folklore, and compared them with their historical musical (or textual) transcription. The author emphasises the importance of the collector as a woman who no longer created the collection for her own benefit but for the benefit of her whole society.

❧ István SERES (Békés)
How did Pista Fábián become an outlaw?

Pista Fábián became an outlaw from a young nobleman in Nagyszalonta, and with his gang of four or five he ransacked the border of Bihar and Békés counties in the turn of 1850–1851. His name was made eternal mainly by folk songs recorded and published by János Arany. The songs were analyzed by Imola Küllős. In his present work, the author partly describes Békés County song variants and folklore about the outlaw, and the author partly draws attention to two groups of archival sources. Half of the records are about the outlaw being a noble man and being illegally beaten by a judge and enlisted as a soldier. The other docu-

ments are about the efforts of the Békés county authorities in connection with the persecution of the outlaw.

❧ Márton SZILÁGYI (Budapest)
The recreation of the ballad – via reduction
Népdal (Folksong) by Arany János

The study deals with one of the late poems, *Népdal* (English: Folk Song), by one of the most important poets of the 19th century, János Arany (1817–1882). It reviews the sparse data on the conditions of origin and concludes that the poem, which is deliberately Serbian, also contains epic threads and – contrary to its title – is not a folk song imitation but more of a powerful attempt to revive the ballad, which can be seen in the nature of the strongly reduced content. The poem, with only 24 lines, recalls a mysterious but seemingly ordinary scene of jealousy, which, however, cannot be reconstructed in detail. It appears to be written in Serbian style, because of its Serbian loan words and other language references, but the poetic and rhythmic structure used is not that of Serbian origin. It undoubtedly follows Hungarian patterns. The thus "Serbenized" content treats Hungarian Serbs as an exotic ethnic group, an environment, where the revenge over lost honour (as in the case of being cheated in love) can be carried out through murder, which seems to be a moral norm of the community according to the text of the poem. Arany's *Népdal* can be seen as a significant attempt at the renewal of ballad poetry. This feature of the work was only overlooked as – due to the author's death, which happened soon after this – the poet did not continue his poetic journey in this direction.

❧ Gyula PERGER (Győr)
"Chimney cleaning lute", or the New Year's greeting poems of Transdanubian chimney sweeps in the nineteenth century

Chimney sweeps, representatives of an essentially urban occupation, did not merely play an important role in the fire safety of settlements. Most of them, being of Italian and German origin, were unmistakable figures in their communities because of their linguistic specialties and because of their distinctive clothing. The best-known New Year's greetings can also be attributed to the chimney sweep masters and their apprentices, as they "brought good luck".
The languages of the printed New Year's greetings distributed in Hungary at the end of the eighteenth century and the nineteenth century were German, or

Hungarian and German. These did not yet contain either the name and location of the printing house nor the year. From 1820 on, handwritten dates help to link them to the year, and by the end of the 1830s the date printed on black and white lithographs had become regular. The iconography of these prints became fixed after the 1860s and did not change significantly until the end of the century.

From the mid-nineteenth century the greetings of chimney sweeps were no longer simple printed poems, but real graphic sheets, where the poem was almost completely pushed into the background by a depiction of St. Florian or burning parts of the city. In the meantime, the content of their New Year's greetings, in the opinion of contemporaries, had quite a few problems. It is no coincidence that many greetings were also included in the contemporary newspapers that dealt with mockery. The "mass production" of greetings was often entrusted to hired pen-pushers or poems known from other cities were adapted and updated. As the New Year's prints were of considerable financial gain, a movement against money-making greetings (in order to redeem them) began as early as the mid-nineteenth century and became national by the beginning of the twentieth century. During World War I, the sums that were offered went to local war relief organizations.

Gábor TÜSKÉS (Budapest)

Sources to the story of the Maria-visions in Hasznos

The Chapel of Mary in Hasznos (Heves county, Northern Hungary) belongs to the numerous places of pilgrimages that were build after World War II in the eastern part of Central Europe on the own initiation of secular believers. The series of visions of the peasant woman Klára Csépe from Hasznos can be traced for a long time in various types of sources. Individual devotional initiative, community acceptance (rejection), church attitude and the interaction of the social and political environment can all be studied in the history of the place of worship. The two interviews published here with Klára Csépe were recorded on audio tape by the author in 1978 and 1980, thirty years after the construction of the chapel. The details of the conversations served as a source for a study published in 1986, whose authors attempted a psychological and cultural anthropological interpretation of the visions. The full text of the interviews appears in printed form here for the first time.

Attila BUDA (Budapest)

„The violet started to bloom in Hortobágy". Deportation and popular poetry, 1950–1953

Poem scribblers who expressed themselves by imitating literary forms and profaning literary values have been present in Hungarian literature for several centuries. Popular poetry, besides the personal yet in its authorship faded self-expression is always also a kind of imprint of belonging together, which naturally sometimes only last for the time of a country's general election. This is also true in special life situations, such as works created during war, captivity or deportations in Hungary between 1950 and 1953.

These texts written in physically closed settings and based on literary and sub-literary antecedents are still the works of scribblers wishing to overcome the events in the lines. The only difference is that they are almost the least known in this genre – not unlike the situation in domestic politics, which enabled and forced their creation seventy years ago.